

Кенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті
Университет Международного Бизнеса имени Кенжеғали Сағадиева
Kenzhegali Sagadiyev University of International Business

САҒАДИЕВ ОҚУЛАРЫ - 2024
САГАДИЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ - 2024
SAGADIYEV READINGS - 2024

**ҚАЗАҚСТАН ЖАҒАНДЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ КЕЗЕҢІНДЕ:
СЫН-ТЕГЕУРІНДЕР МЕН МҮМКІНДІКТЕР**
Халықаралық ғылыми конференция

**КАЗАХСТАН В ПЕРИОД ГЛОБАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ:
ВЫЗОВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ**
Международная научная конференция

**KAZAKHSTAN IN THE PERIOD OF GLOBAL TRANSFORMATION:
CHALLENGES AND OPPORTUNITIES**
International Scientific Conference

УДК 338 (574)
ББК 65.9 (5Каз)
С 13

Издается Университетом Международного Бизнеса имени Кенжегали Сагадиева

Организационный комитет конференции:

Махметова А.М., Нургалиева К.О., Жаксылык Н., Жусупова Ж.М., Мусабалина Д.С.,
Нурбацин А.С., Сейдалиева Г.О., Садыкова Ж.Е., Зайтенова Н.К., Абеуова Ш.К.,
Кенжегулова С.Б., Нусупова Л.С, Абдильда Ш., Атейбекова А.А.

Ответственность за содержание, стилистические и орфографические ошибки несёт автор

С 13 Сагадиевские чтения 2024 – Казахстан в период глобальных трансформаций: вызовы и возможности: Сборник материалов Международной научной конференции «Сагадиевские чтения 2024 – Казахстан в период глобальных трансформаций: вызовы и возможности» (Алматы, 9-10 апреля 2024г.) = «Сағадиев Оқулары 2024 – Қазақстан жаһандық трансформация кезеңінде: сын-тегеуріндер мен мүмкіндіктер» халықаралық ғылыми конференция Материалдарының жинағы (Алматы, 9-10 сәуір 2024 ж.) = Proceedings of the conference «Sagadiyev Readings 2022 – Kazakhstan in the period of global transformation: challenges and opportunities» (Almaty, 9-10 April 2024). - Алматы: Университет Международного Бизнеса, 2024 – 337 стр. - На казахском, русском, английском языках.

ISBN 978-601-7605-35-3

УДК 338 (574)
ББК 65.9 (5Каз)

В сборник включены материалы Международной научной конференции «Сагадиевские чтения 2024 – Казахстан в период глобальных трансформаций: вызовы и возможности», работа которой проходила в рамках секций: Экономический рост: развитие регионов и макроэкономическая политика, Современная наука и технологии в условиях трансформационных процессов, Актуальные проблемы общества и личности в контексте глобальных вызовов, Проблемы и перспективы бизнес-сообщества в эпоху цифровой трансформации, Проблемы и перспективы обеспечения равного уровня благосостояния разным поколениям Казахстана.

Сборник предназначен для специалистов, докторантов и магистрантов в области экономических, гуманитарных, социальных наук.

ISBN 978-601-7605-35-3

© Кенжегали Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті, 2024
© Университет Международного Бизнеса имени Кенжегали Сагадиева, 2024
© Kenzhegali Sagadiyev University of International Business, 2024

СОДЕРЖАНИЕ

Vikas Kumar, Nuftiyeva Ainur, Farooq Ahmed Sheikh, Zhussupova Zh.M., Sushil Kumar Upadhyay. A Status and Report on the Reforms of Higher Education System in Kazakhstan.....	6
--	---

СЕКЦИЯ 1. ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ: РАЗВИТИЕ РЕГИОНОВ И МАКРОЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА

Рүстембаев Б.Е., Досумова Ж.С. Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығындағы цифрлық трансформация: мүмкіндіктер мен болашағы	10
Yessengaliyeva N. Revaluation models for intangible assets according to ifrs and gaap.....	16
Усенова А.С., Умбеталиева Б.К., Абдрахманова Г.А., Нургужаева А.А., Усенов С.А. Мұнай компанияларының персоналын оқыту және дамыту: трендтері, мәселелері, шешу жолдары	32
Bekbossinova A., Kenzhegulova G., Mukhitbekkyzy A. Analysis of innovation activity in the regions of Kazakhstan	39
Spanov M.U., Yuan X., Spanova Y. About the leaders of the economy of Kazakhstan	47
Спанов М.У., Yuan X., Спанова Е. Финансовая система Казахстана: достижения и вызовы	54
Карымсакова Ж.К., Керимова У.К. К вопросам импортозамещения сахара в Казахстане.....	58
Тажигаев С.Д., Онласинова А.А., Танатова С.О., Приоритетные направления стратегии развития и управления возобновляемых источников энергии	63
Izekenova A.K., Nurgaliyeva K.O. Unveiling regional economic dynamics: a comprehensive review of culture and socio-cultural factors	73
Mussabalina D.S., Zhussupova Zh.M., Nurgaliyeva K.O. Exploring best practices: a review of successful strategies in regional economic development.....	78

СЕКЦИЯ 2. СОВРЕМЕННАЯ НАУКА И ТЕХНОЛОГИЯ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

Искакова А.К., Радаев А.Р. Современные концепции информационной безопасности в общественных сферах	88
Искакова А.К., Жанысбай Д. Молодежь и цифровые инструменты для достижения устойчивого развития	96
Аккозинова Р.С., Әбдібекова Ғ.Д., Подробный анализ возможных сценариев использования искусственного интеллекта в музее Nur Alem.	101
Kuanishkyzy A., Aydarov K.A. The impact of artificial intelligence and machine learning on the development of the digital economy	109
Карабаева Ж.С., Оскенбаев Е.С. Трансформация рынка нефти в условиях финансовой глобализации	114
Yermekbayeva G., Kiyakova-Kuzmenchuk G., Kossayeva B. Teaching russian as a foreign language at a medical university	121
Елеусинова А.У., Сейдалиева Г.О. Исследование потребления платных услуг в Республике Казахстан с помощью корреляционно- регрессионного анализа	125

СЕКЦИЯ 3. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБЩЕСТВА И ЛИЧНОСТИ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ

Fedorova A. Shifts in global nation-state leadership in contemporary world order	134
Kudaibergenov M.B. Protecting children from negative influences of information: psychological and legal aspects	146
Есбулатова З. Роль международных организаций в решении современных экологических проблем	154
Тастанова З.Т., Баймуратова Г.Ш., Иманбаева С.С. Религиозная практика в Южном Казахстане в советский период (обзор архивных данных).....	165

Баймуратова Г.Ш., Иманбаева С.С., Тастанова З.Т.	
Торғай өңірі арыстарының халыққа қызметі: ағартушылық сабақтастығы.....	171
Иманбаева С.С., Баймуратова Г.Ш., Тастанова З.Т.	
Алаш зиялыларының Торғайдағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске ұстанымдық көзқарастары.....	179
Yerkinbek A.M., Suleimenova N.Zh.	
The impact of environmental responsibility on the image of the hotel business.....	184
Asanova Zh.A., Anuarbek I.K.	
The problem of career guidance for schoolchildren in Kazakhstan	191
Куппаева Б. Авторитаризм как политический феномен.....	199
Алимбаева Б.К., Кобырбаева Ж.М., Бектеміс Б.І.	
Каспий теңізінің бірегей теңіз ортасы ретінде сақтаудың мәселелері мен мүмкіндіктері	208

СЕКЦИЯ 4. ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ БИЗНЕС-СООБЩЕСТВА В ЭПОХУ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Song J. Agile Technology of Management in Business Development.....	217
Османов Ж.Д. Қазақстан Республикасында мұнай-газ ресурстарын пайдалану тиімділігін арттыру.....	227
Садыкова Г.М., Бекжанова С.Е.	
Қазақстан Республикасының көлік дәліздерінің жұмысын логистикалық бағалау	235
Жақупова С.Т., Султанова Ж.	
Создание ценности как основа клиентоцентричного ведения бизнес-процессов.....	241
Үсембаева Ғ.Т.	
Қонақ үй бизнесі мен қонақ үй индустриясын цифрландырудың мүмкіндіктері мен перспективалары	251
Смагулова Ш.А., Есимжанова С.Р., Жұматай А.	
Анализ влияния интернет-маркетинга на поведение потребителей	258
Zhussupova Zh.M., Mussabalina D.S., Abdykadyr T.	
Intensification of women-led startups in Kazakhstani regions	268
Дауранов И.Н., Османов Ж.Д.	
Концептуальные подходы к формированию институционально-правовых основ в области регулирования доходов населения	275
Iskakova A.K., Mukhamedzhanov A.	
Human capital development: ai-related and lms-related trends in Kazakhstan.....	280
Fedorova T.L., Guslyakova T.A., Pak P.D.	
Modern aspects of digital marketing and e-commerce and its impact on the company's competitiveness.....	288
Айдаров А.А., Садыков М.К. Использование power bi в условиях цифровизации экономики.....	295
Vaimbetova A.E. Team building strategies in business in the digital economy	303
Сүлейменова Н.Ж., Еркінбек А.М.	
Туризм және қонақжайлылық индустриясының цифрлық экожүйе концепциясы.....	312
Садыкова Г.М. Оценка логистики перевозки скоропортящихся грузов в РК	322
Садыкова Ж.Е. Социальная политика и гендерные аспекты бедности	329

ВСТУПИТЕЛЬНОЕ СЛОВО

A STATUS AND REPORT ON THE REFORMS OF HIGHER EDUCATION SYSTEM IN KAZAKHSTAN

Vikas Kumar^{*1}, Nuftiyeva Ainur², Farooq Ahmed Sheikh³, Zhussupova Zh.M.⁴, Sushil Kumar Upadhyay⁵

¹Department of Microbiology, International Medical School, Kenzhegali Sagadiyev University of International Business, Almaty, Kazakhstan

²Dean for Educational and Methodological work, International Medical School, University of International Business, Almaty, Kazakhstan

³International Medical School, Kenzhegali Sagadiyev University of International Business, Almaty, Kazakhstan

⁴Head of Research Management Department, Kenzhegali Sagadiyev University of International Business, Almaty, Kazakhstan

⁵Department of Bio-Sciences and Technology, Maharishi Markandeshwar (Deemed to be University), Mullana (Ambala), Haryana, India

*Corresponding author – kumar.v@uib.kz

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-6044-3239> (Vikas Kumar)

Abstract

Every nation's development is largely dependent on its educational system. Therefore, Higher Education (HE) should be the best in both quantity and quality wise. Kazakhstan's reform of its higher education system and transition to a market-driven system has advanced significantly. According to the Law on Education, the primary goals of state education policy are to provide a diversified education, ensure that education is accessible and has a secular character, support humanistic nature and common human values in education, and allow for the unrestricted and comprehensive personal growth of the individual. In the same direction, The Bologna process is the process of approaching and harmonizing the education systems of European countries for the purpose of developing a unified European Higher Education Area (EHEA). An outline of Kazakhstan's higher education system reforms is provided in this article. It wraps up with a succinct summary of the good elements of the higher education system and highlights areas that still have room for development.

Keywords: Higher Education, EHEA, Bologna Process, Law on Education, Kazakhstan

Introduction

After gaining independence in 1991, Kazakhstan faced the formidable task of transforming from the Soviet political system to an open market economy. Following 1991, Kazakhstan's state policy on education was formulated with the aim of modernizing the educational system's legal framework, financing and management structure, and establishing the country's true political and economic independence while also transforming the quality of education (Altynbassov et al., 2015). The World Bank and OECD note that Kazakhstan has implemented significant reforms to enhance the education system and is progressively catching up to international standards and best practices (OECD/The World Bank, 2015). The country's higher education system experienced severe shockwaves during this transition, mostly as a result of a package of laws known as the "post-socialist reform package" (Tazabek, 2018). The inputs and procedures of higher education are determined in large part by the Law on Education (2007) and related rules in Kazakhstan's highly centralized governance system. There has been a consistent increase in the number of universities in the Republic of Kazakhstan. As per the data upto the beginning of the 2023-2024 academic year, there are 112 organizations, including 77 universities, 14 academies, 10 institutes and equivalent conservatories, 8 national higher education institutions and 3 national research universities. There has been a 9.6% decline in the number of organizations offering higher education programs over the last five years. According to the report of Higher education in the Republic of Kazakhstan (2023), there were 592.7 thousand students enrolled in total, with 53% of them being female. In the current academic year, 171.7 thousand people were accepted, with 52.8% of those individuals being female. Out of these, 45.1% of students were enrolled in public higher education institutions, 54.1% in private universities, and 0.7% in international institutions (HEIRK, 2023). The number of students rose by 9.3% in comparison to the 2018–2019 academic year, but this metric has been declining since 2019 (Figure 1). At the beginning of the 2023-2024 academic year, teachers were employed in higher education organizations of the republic, of which 14982 people (40.1%) have an academic master's degree, 10504 people (28.1%) have a PhD degree, 4168 people (27.8%) have a PhD degree.

Table 1. Status about the qualification of the faculty in Kazakhstan during AY 2023-24

Academic Year	Total Teachers	PhD Degree	Master's
2023-24	37391	10504 people (28.1%)	14982 people (40.1%)

Current status of higher education in Kazakhstan

The development of the intellectual elite is the primary benefit of modernizing the educational system, as it will increase the state's standing internationally and provide prospects for labor and career implementation abroad (Ainur & Gulmira, 2019). Higher education institutions (HEIs) have the power to develop extensive ways for human development, including World Class Universities (WCUs), increased participation, and the expansion of research capacity (Hickling-Hudson & Arnové, 2014). Following the Bologna Declaration's signing in 2010, Kazakhstan is putting into place a three-tiered higher education system called "Bachelor-Master-Ph.D."

It includes following frameworks: 1) Higher basic education – 4 years bachelor's degree program;

2) Postgraduate education or the master's program which also includes the scientific and pedagogical training. (training duration in the profile master's program – 1 year and in the scientific and pedagogical – 2 years);

3) The program for doctors of philosophy (PhD), The duration of training is at least 3 years or more in the profile-doctoral studies-after completion of master's programs.

The number of students in higher education institutions by age

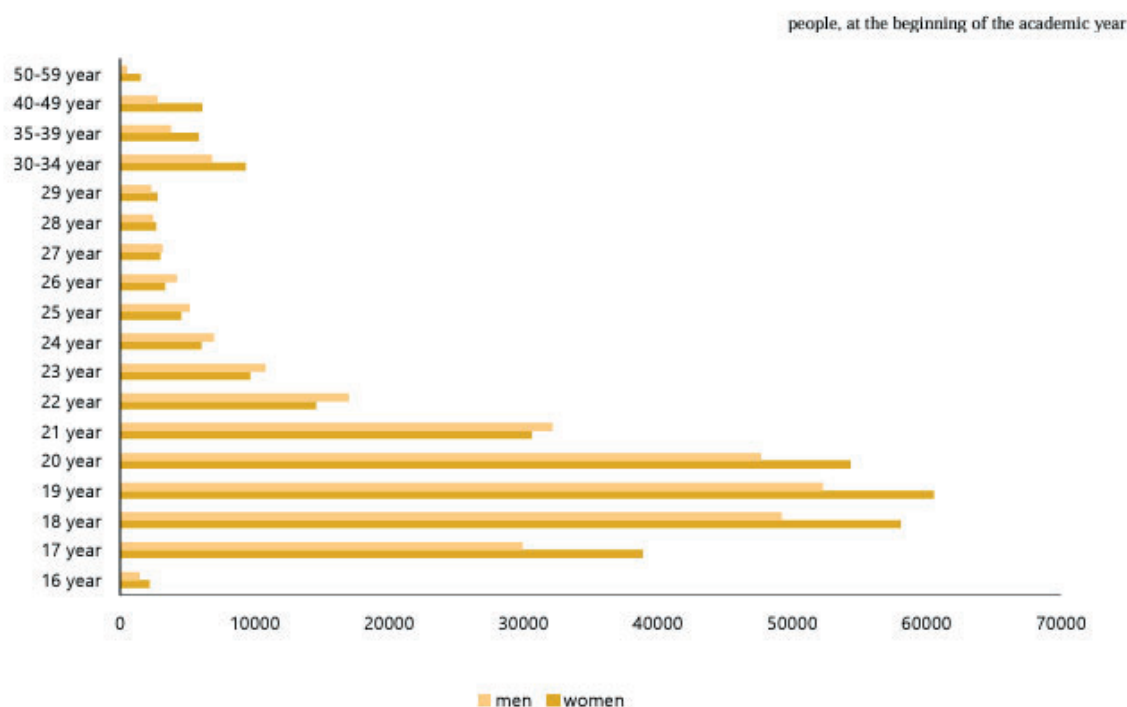

Figure 1. The number of students in higher education institutions by age

Higher education in the Republic of Kazakhstan

The global perspective on education has shifted within the past decade. Higher education in particular is regarded as a key component of social and economic advancement. (Ainur & Gulmira, 2019). In Kazakhstan, secondary and tertiary education attainment also has been improving in the recent years (Figure 2). In this context, compared to 70% in the year 1999, 85% of people aged 25 and older had completed at least upper secondary education in 2009. Although compared to 14% in 1999, fewer than a quarter of those aged 25 to 34 had completed postsecondary education in 2009, with 23% having done so. In order to provide free initial qualifications as well as short-term training and vocational education for everyone, Kazakhstan launched the Free Vocational Education for all initiative in 2017. It benefitted socially vulnerable populations, students from low-income backgrounds and with disabilities. By 2021, over 720 000 students are expected to have completed this effort and received a VET qualification.

Since the goal of equity in education is to provide everyone the chance to succeed, inclusive support for students from diverse backgrounds and performance levels should be a part of it. Kazakhstan's vast diversity in terms of race, religion, and language is reflected in its educational system. The majority of ordinary day schools (53.1%) provide instructions in Kazakh, followed by Russian language (17.5%) and 28.9% schools are with instructions in Kazakh and Russian-medium (Education Policy Outlook, OECD, 2018). The State Education Development Program in the Republic of Kazakhstan for 2005-2010, the Strategy for Industrial-Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2003-2015, the Law on Science (2011), the new Law on Education (2007), and a number of documents that take into consideration international standards for education field have all been adopted by the Kazakh government (Massyrova et al., 2015). Kazakhstani officials aimed to narrow the educational gap between large cities and rural areas by equipping institutions with the newest technology and highly qualified faculty.

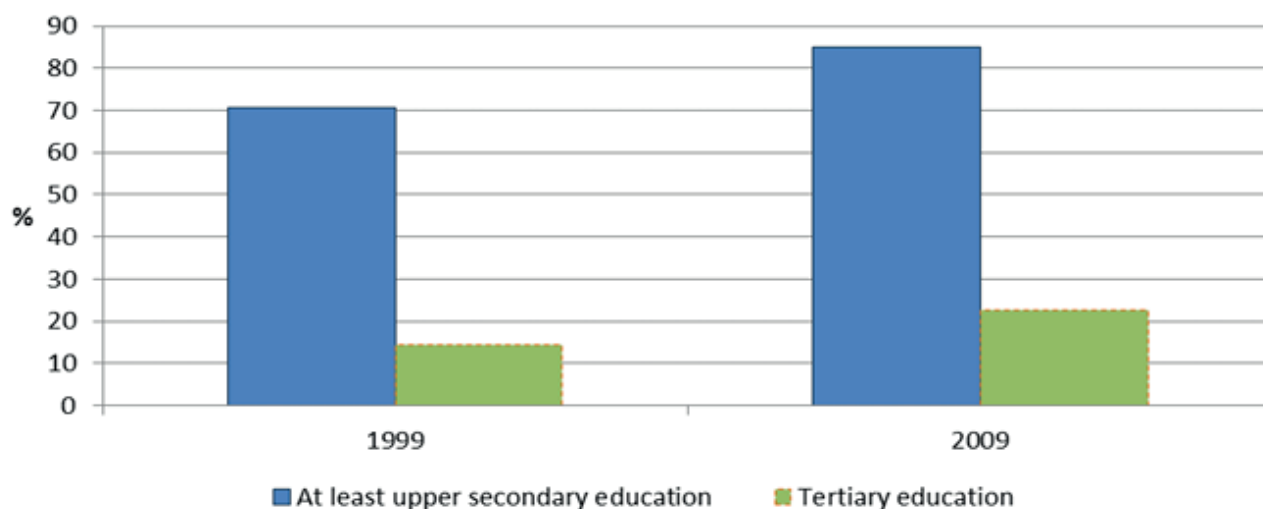

Figure 2. Secondary and tertiary attainment between year 1999 to 2009 in Kazakhstan (aged 25 years and over). (Source: UNESCO Institute for Statistics database (accessed April 2018), <http://data.uis.unesco.org/>.)

Higher Education Reforms in Kazakhstan

The inputs and procedures of higher education are determined in large part by the Law on Education (2007) and related rules in Kazakhstan's highly centralized governance system. Following the fall of the Soviet Union, Kazakhstan started implementing reforms to higher education, which have accelerated significantly in the last years (Stetar & Kurakbayev, 2010). Laws are always being updated to reflect the demands of society and the times. Public education spending has risen steadily in Kazakhstan over the past few years, reaching 3.5% of GDP in 2017. This growth is attributed to the country's growing economy. The idea of higher education reform originated in Kazakhstan toward the close of the 1990s, when "young reformers" made up a sizable portion of the ruling class. Major reforms in the higher education system of Kazakhstan are subdivided into four stages starting from the year 1991 (Figure 3). These stages includes legislative and regulatory legal base formation, beginning of modernization of higher education, decentralization of management and financing and development of higher professional education system (Massyrova et al., 2015). Kazakhstan stabilized and attracted international investments by adopting economic liberalization policies and creating the legislative framework required for an open market economy. In order to increase ambitious competitiveness and move the country closer to the best practices of OECD nations, the government has approved the State Program of Education and Science Development of the Republic of Kazakhstan for 2020–2025. This program's main objectives are to solve problems and advance the science and education systems (Sarmurzin et al., 2021). In close cooperation with business, international partners, and academia, the higher education sector should establish technological parks, research centers, and incubators, as per the 2006 special government statement, "Strategy on entering top 50 competitive economies in the world." The Kazakh government has already accomplished a great deal in the field of international education. Further innovations in education are also prescribed in the recently approved National Development Plan through 2025. The Bologna Declaration was signed in 2010 and was the first step toward the three-stage system (bachelor, master, and doctor).

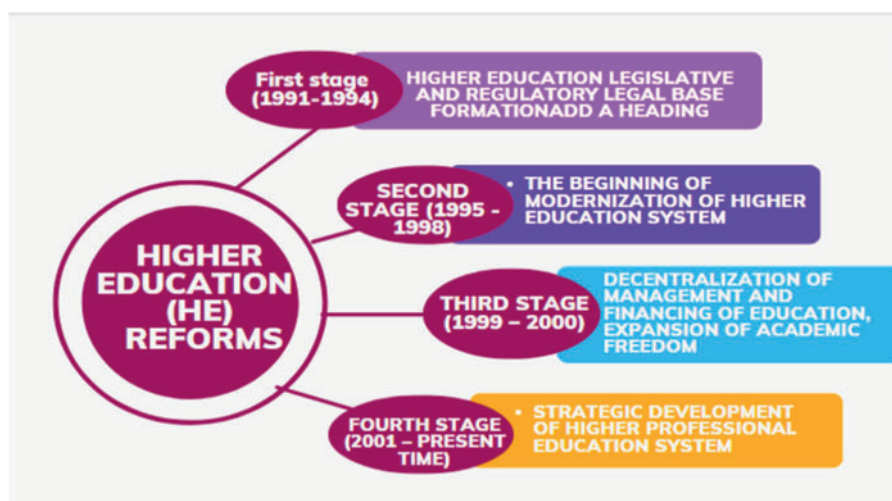

Figure 3. Different stages considered in the development of Higher Education (HE) in Kazakhstan (Massyrova et al., 2015)

The Bologna Process

After the Launch of the Bologna Declaration in 1999, the Bologna Process is currently being implemented in 49 States and is one of the primary voluntary processes at the European level which define the European Higher Education Area (EHEA). The goal of the Bologna Process is to make higher education systems throughout Europe more cohesive. In order to improve accessibility and inclusivity, boost international competitiveness, and increase the allure and appeal of higher education in Europe, it created the European Higher Education Area (EHEA). In 2010, Kazakhstan has been registered as the 47th member of the Bologna Process, in order to ensure the international recognition of its higher education system with the goal of achieving global standards (Yergebekov & Temirbekova, 2012, Lodhi and Ilyassova-Schoenfeld, 2023). The next round of subsequent wave of significant reforms came with the implementation of Bologna policy (Tazabek, 2018). Since then, Kazakhstan has been progressively moving toward the integration of the European Higher Education Area (EHEA) with its national higher education system. The Ministry of Education and Science (MoES) of the country anticipated that this action would strengthen teacher and student mobility with European partners and foster a wider regional partnership (Gita Steiner-Khamsi, 2012).

The role of science in Kazakhstan society

Over the past few years, the globe has evolved. In today's world, information and technological expertise are becoming valuable assets. Science contributes significantly to knowledge creation, development, and nation-building, making it easier for nations to compete internationally. In Kazakhstani society, education and scientific knowledge are highly valued. The data indicates that citizens' educational attainment is rising. Accordingly, in 2010, 42% of Kazakhstan's working population had only completed secondary school; in 2021, 43% had completed technical and vocational education, and 40% had completed higher education. Science professionals numbered no more than 15,000 in the early 2000s, and by 2022, that number had risen to 22,500. It should be highlighted that qualitative indicators are increasing in addition to quantitative ones. As a result, there are now more people with scientific degrees inside the hierarchy of scientific workers (KazISS, 2023).

Conclusions

Kazakhstan's national policy aims to adapt the university structure as per the demands of a contemporary, competitive economy by drawing on international experience. It is recommended that the higher education system be changed in order to propel Kazakhstan to the forefront of the global education scene and offer the country's citizens future, and enhance the human capital of the nation (Massyrova et al., 2015). The Bologna discourse has been prevailing in the Kazakhstan's unique educational aspect since it has become a decisive tool for Kazakhstan's ambitions development towards a national system of higher education (Tazabek, 2018). Post-doctoral programs must be created at all Higher Education Institutions (HEIs) that offer doctoral programs in order to encourage PhD students to continue their education after graduation. In conclusion, it would be beneficial to form a national alliance of young researchers to facilitate improved research collaborations between PhD candidates from various universities in Europe and Kazakhstan. Establishing a transparent and accountable institutional culture within educational institutions is crucial. Education standards may become more in line with worldwide norms if more highly qualified professors and researchers from other nations are drawn to and remain in their country.

Acknowledgement

Authors acknowledge the help and support provided by University of International Business (UIB), Abay Ave, Almaty, Kazakhstan during writing of this article.

References:

- Lodhi, I., & Ilyassova-Schoenfeld, A. (2023). The Bologna process and its impact on the higher education reforms in Kazakhstan: a case of policy transfer and translations. *Studies in Higher Education*, 48(1), 204-219. <https://doi.org/10.1080/03075079.2022.2124244>
- Gita Steiner-Khamsi, (2012). "Education Policy in a Globalized World," In *Challenges and reforms in vocational education*, ed. Stefanie Stolz and Philipp Gonon (2012), 31-51.
- Yergebekov, M. & Temirbekova, Z. (2012). The Bologna process and problems in higher education system of Kazakhstan. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 47, 1473-1478.
- Tazabek, S. (2018). From the Soviet System to Bologna: A Critical Analysis of Doctoral Education Reforms in Kazakhstan. *L'Europe en Formation*, 385, 112-120. <https://doi.org/10.3917/eufor.385.0112>
1. Ainur, G., Gulmira, Z. (2019). Higher Education in Kazakhstan. *Revista ESPACIOS*, 40(2), 1-10.
 2. Kerimkulova, S. & Kuzhabekova, A. (2017). Quality assurance in higher education of Kazakhstan: a review of the system and issues. *The rise of quality assurance in asian higher education*, 87-108.
 3. Altynbassov, B., Saimova, S. & Tassova, A. (2015). Bologna process in Kazakhstan: Economic and legal aspects. *Актуальні проблеми економіки*, 6, 99-108.
 4. Statistics of education, science and innovation (2023). Bureau of National Statistics, Higher Education in the Republic of Kazakhstan.
 5. Education Policy Outlook, OECD. (2018). Directorate for Education and Skills (www.oecd.org/edu/policyoutlook.htm).
 6. Kassymova, G. (2023). The role of Science in Kazakhstan society. Public opinion research. The Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan (KazISS).
 7. Massyrova, R., Tautenbaeva, A., Tussupova, A., Zhalalova, A. & Bissenbayeva, Z. (2015). Changes in the higher education system of Kazakhstan. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 185, 49-53.
 8. Stetar, J. & Kurakbayev, K. (2010). The goals for higher education in Kazakhstan. *International Higher Education*, 59.
- OECD/The World Bank (2015). *OECD reviews of school resources: Kazakhstan 2015*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264245891-en>
- Sarmurzin, Y., Amanzhol, N., Toleubayeva, K., Zhunusova, M. & Amanova, A. (2021). The impact of OECD research on the education system of Kazakhstan. *Asia Pacific Education Review*, 22(4), 757-766.
- Sagintayeva, A. & Kurakbayev, K. (2012). The Impact of global university rankings on higher education management and policy in Kazakhstan. *Evaluation in Higher Education* 6(2), 47-57.
- Hickling-Hudson, A. & Arnove, R. (2014). *Higher education and international student mobility: The extraordinary case of Cuba*. In Oxford studies in comparative education: Internationalisation of higher education and global mobility (pp. 209–228). Symposium Books Ltd., United Kingdom

СЕКЦИЯ 1. ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ: РАЗВИТИЕ РЕГИОНОВ И МАКРОЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ: МҮМКІНДІКТЕР МЕН БОЛАШАҒЫ

Рустембаев Б.Е.¹, Досумова Ж.С.²

¹э.э.д., профессор, «Қазақ аграрлық-өнеркәсіптік кешенінің экономикасы және ауылдық аумақтарды дамыту ғылыми-зерттеу институты» ЖШС Басқарма төрағасы
²экономика және бизнес магистрі

Анықтама. Мақалада Қазақстан Республикасындағы цифрландыруды дамытудың қысқаша талдауы мен перспективалары берілген. Жұмыста елдегі цифрлық трансформацияның адамдардың өмірін жақсарту, ауыл шаруашылығының тиімділігін арттыру және экономикалық дамуды ынталандыру үшін орасан зор әлеуеті бар екені атап көрсетілген. Кедергілер мен қиындықтарды жеңе отырып, ел өзінің ауылдық жерлерінің гүлденген және тұрақты болашағын құру үшін цифрлық технологияларды пайдалана алады. Авторлар Қазақстанның ауыл шаруашылығын цифрландыру үдерісіндегі кедергілерді еңсеру және проблемаларды шешу жолдары бойынша бірқатар ұсыныстар беріледі. Мақаланың өзектілігі өнім сапасын жақсартуға және өндіріс көлемін арттыруға әсер ететін ауылдық жерлерде цифрлық технологияларды қолданудың маңыздылығына байланысты. Сондай-ақ ауылдық елді мекендердің цифрлық трансформациясы азық-түлікке деген қажеттілікті арттыруға, өнімді ауыл шаруашылығы жерлерін ұтымды пайдалануға, экологиялық атмосфераны жақсартуға, қала мен ауылдың өмір сүру деңгейі мен сапасындағы диспропорцияны өзгертуге бағытталатын болады. Озық технологиялар мен цифрлық шешімдерді пайдалана отырып, Қазақстанның ауылдық жерлері ауыл шаруашылығы өнімділігін арттыра алады, білім мен денсаулық сақтаудың қолжетімділігін жақсартып алады және қала орталықтарымен байланысты жақсартып алады. Қазақстанның ауылдық жерлеріндегі цифрлық трансформацияның негізгі бағыттары мыналарды қамтуы мүмкін: жоғары жылдамдықты Интернет инфрақұрылымын енгізу, ауыл шаруашылығының дәл әдістерін енгізу, электронды мемлекеттік қызметтерді ұсыну және ауыл тұрғындарының цифрлық сауаттылығын арттыру. Цифрландыру бойынша бұл келісілген күш-жігер қала мен ауыл арасындағы айырмашылықты жоюға және бүкіл ел бойынша инклюзивті өсуге ықпал ете алады. Елімізде экономиканы цифрландыруға мемлекеттік қаржылық инвестицияларға қарамастан, тек ауылдық жерлерде ғана емес, бүкіл республика бойынша цифрлық инфрақұрылымды дамыту, халықтың цифрлық сауаттылығын арттыру бағытында әлі де көп жұмыстар күтіп тұр. Бұл мақалада Қазақстан Республикасының ауылдық аймақтарының экономикалық дамуына цифрландыруды енгізу үдерісінің кейбір негізгі бағыттары ғана қарастырылған.

Түйін сөздер: ауыл шаруашылығы, ауылдық жерлер, цифрландыру, инновациялық технологиялар, жасанды интеллект, мемлекеттік бастамалар.

Кіріспе. Орасан зор ресурстық әлеуеті бар және қоғамдық-өндірістік негіз бола отырып, ауылдық аумақтар олардың тұрақты дамуын және барлық әлеуметтік-экономикалық ішкі жүйелердің тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз етуі қажет. Қазіргі уақытта бұл бағыт Қазақстан Республикасының барлық аймақтарының тұрақты дамуының негізгі стратегиялық бағдарламаларында көрсетілген.

Қазіргі жағдайда қоғамның құрылымы мен әлеуметтік-экономикалық жүйелер жаңа әлеуметтік-экономикалық тенденция – цифрлық трансформацияның әсерінен жылдам өзгеруде. Цифрлық трансформация процестерінің динамизмі мен ауқымы қызмет салаларын цифрландыру негізінде республиканың тұрақты әлеуметтік-экономикалық даму тұжырымдамасын теориялық тұрғыдан зерделеу мен тәжірибеде жүзеге асыруға ерекше басымдық береді [1].

Отандық және шетелдік тәжірибені, сондай-ақ теориялық зерттеулерді талдау цифрлық трансформация жағдайында ауылдық аумақтардың тұрақты дамуын қамтамасыз ету тәсілдері мен тетіктері әлі де жеткілікті зерттелмегенін көрсетеді, бұл осы мәселе бойынша теориялық және практикалық ережелерді әзірлеуді қажет етеді. Жоғарыда айтылғандардың барлығы зерттеу тақырыбының өзектілігін, атап айтқанда, цифрлық трансформация жағдайында ауылдық аумақтардың тұрақты дамуын қамтамасыз етудің теориялық негіздерін зерттеуді анықтайды.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Цифрлық технологиялар бүгінде ауыл шаруашылығын дамытуда маңызды рөл атқарады. Ауыл шаруашылығындағы заманауи технологиялар мен инновациялар арқылы азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, тамақтануды жақсартуға және ауыл шаруашылығының тұрақты дамуын қолдауға көмектесетін өндірістік процестер мен тәжірибелерді айтарлықтай жақсартуға болады.

Бұл зерттеудің мақсаты – еліміздің ауыл шаруашылығындағы цифрлық трансформацияның даму мүмкіндіктері мен перспективаларын талдау. Зерттеудің міндеттері – «цифрлық түрлендіру» түсінігін анықтауға және оны өлшеуге заманауи тәсілдермен қамтамасыз ету; Қазақстан Республикасының ауылдық жерлерінде цифрлық технологияларды дамытудың қазіргі жағдайын зерделеу; ауыл шаруашылығын цифрландыруды жақсарту бойынша ұсыныстар беру.

Әдеби шолу. Әдебиеттерге шолуда цифрландыру және цифрлық трансформацияның негізгі ұғымдарының теориялық мазмұны зерттеліп, цифрлық технологиялар бойынша отандық және шетелдік жұмыстар қарастырылды.

Цифрлық инновация ауылшаруашылық кәсіпорындарына өз операцияларының тиімділігін, дәлдігін және тұрақтылығын арттыруға көмектеседі. Сандық технологиялардың арқасында фермерлер негізделген шешімдер қабылдауға және өзгермелі жағдайларға бейімделуге көмектесетін ақпарат пен ресурстарға қол жеткізе алады. Олар сондай-ақ ауыл тұрғындарының өмірін жақсартатын және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ететін тұрақты және өнімді ауыл шаруашылығын дамытуда маңызды рөл атқарады.

Ресейдің Ұлттық зерттеу университетінің «Жоғары экономика мектебі» баяндамасының авторларының айтуынша, цифрлық технологиялар әлеуметтік және экономикалық тұрақтылықты құруға болатын негіз болып табылады. Заманауи жағдайларда ауыл шаруашылығы кәсіпорындары өнімділігі жоғары техниканы, инновациялық технологияларды пайдаланатын, сонымен қатар білікті мамандарға ие болатын әлемдік азық-түлік нарықтары үшін бәсекелестік күшейді. Ауыл шаруашылығына цифрлық технологияларды енгізуге қолайлы жағдай жасау, содан кейін агроөнеркәсіптік кешен мен ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеудің мақсаттары мен қағидаттарына қол жеткізу үшін тиімді және өзара тиімді ынтымақтастықты қамтамасыз ету қажет [3].

М.И. Корзина атап өткендей, цифрлық технологияның пайда болуы 20 ғасырдың аяғында, Үшінші өнеркәсіптік революция кезінде болды. Дегенмен, Төртінші өнеркәсіптік революцияның басталуымен цифрлық технологиялар кеңінен енгізіле бастады. Төртінші өнеркәсіптік революция цифрлық технологияларды қолдану арқылы өнеркәсіптік өндірісті ұйымдастырудың жаңа деңгейін білдіреді [4].

Авторлардың айтуынша Е.В. Попова, Ю.Р. Туманян және электрондық ресурс деректері [5,6,7], процестерді цифрландыру өндіріс технологияларын, жүйелерін және жеткізу тізбегін түрлендіруді және біріктіруді жалғастыруда, жаңа мүмкіндіктер жасайды, дәстүрлі сектор шекараларын бұзады, жалпы инфрақұрылымды, жаңа дағдыларды, ҒЗТКЖ және инвестицияларды қажет етеді.

К.С. Кожина мен Т.Ю. Кудрявцеваның айтуынша, ауыл шаруашылығына цифрлық технологияларды енгізу цифрландыру дағдыларын иеленуді талап етеді, бұл өз кезегінде еңбек нарығына елеулі өзгерістер енгізеді [8].

Қазіргі таңда ауыл шаруашылығы мамандары ақпараттық технологиялар саласында құзыреттілікке ие болуы және цифрлық құралдарды тиімді пайдалана білуі керек. Ауыл шаруашылығындағы еңбек нарығындағы өзгерістер тек жаңа технологияларды енгізумен ғана шектелмейді. Олар сондай-ақ қызметкерлер арасында тиісті құзыреттерді дамытуды талап етеді. Цифрландыру саласындағы кадрларды даярлау мен біліктілігін арттыру аграрлық сектордағы кәсіби өсудің ажырамас бөлігіне айналуға. Цифрлық дағдылар жаңа талаптарға сәтті бейімделудің және еңбек нарығында бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етудің негізгі факторы екенін түсіну қажет [8].

М.И. Варич атап өткендей, цифрлық технологияларды енгізу бірқатар мәселелерге тап болады. Атап айтқанда, шалғай елді мекендердегі интернетке қол жеткізу мәселелері, білікті цифрлық мамандардың жетіспеушілігі және инфрақұрылымдық шектеулер цифрландыру үдерісін бәсеңдетуі мүмкін [9].

О.В. Леднева ауыл шаруашылығын цифрландыру дамудың ерте сатысында тұрғанына қарамастан, бұл бағытта одан әрі даму үшін үлкен әлеует бар деген қорытындыға келеді. Цифрлық технологиялардың артықшылықтарын жүзеге асыру ауыл шаруашылығымен айналысатын барлық мүдделі тараптардың белсенді ынтымақтастығын талап етеді. Мемлекет цифрлық технологияларды дамытуды қолдауда, соның ішінде агроөнеркәсіптік нарықтағы жаңа инновациялар бойынша тиісті заңдарды жасау және зерттеулер жүргізуде ерекше рөл атқарады. Негізгі міндеттердің бірі – ауыл шаруашылығында цифрлық технологияларды пайдалануды реттейтін құқықтық нормалар мен стандарттарды әзірлеу және енгізу [10].

Б.С. Мырзаалиева, Е.З. Зиядинованың айтуы бойынша, Қазақстанның ауыл шаруашылығын цифрландыру саласындағы мемлекеттік бастамалары осы үдерісті ынталандырудың негізгі тетіктерінің бірі болып табылады. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы аясында ауыл шаруашылығында цифрлық технологияларды дамытуға бағытталған бірнеше жоба іске қосылды. Бұл жобалар ауыл шаруашылығы өндірісінің әртүрлі салаларын қамтиды және цифрлық: егін шаруашылығы, мал шаруашылығы, бау-бақша, жүзім шаруашылығы сияқты салаларын қамтиды [11].

Ғалымдардың П.Д. Бейсекова, Г.К. Жолдасбаева және Л.Т. Печеная болжамдары Қазақстанның агроөнеркәсіп кешеніне цифрлық технологияларды енгізу жаңа инвестицияларды тартуға және еңбек өнімділігін арттыруға әкелетінін, бұл өз кезегінде ауыл шаруашылығы өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыратынын көрсетеді. 2025 жылға қарай бұл саладағы цифрлық технологиялардың экономикалық тиімділігі кем дегенде 40 млрд. теңгені құрайды деп күтілуде [12].

Қазақстандағы компаниялардың мысалдары елде ауыл шаруашылығында цифрлық шешімдерді дамытуға қолдау бар екенін көрсетеді. Бұл ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының тиімділігін арттыруға және өндірістік процестерді оңтайландыруға мүмкіндік береді.

Цифрлық технологияларды енгізу ауылшаруашылық дақылдарын басқару, өсімдіктердің өсуі мен денсаулығын бақылау, ауа райы жағдайын болжау, тауарлық-материалдық қорларды есепке алу және бақылау және т.б. Мұның бәрі жоспарлауды жақсартуға, негізделген шешімдер қабылдауға және бүкіл ауыл шаруашылығы процесінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Демек, Қазақстанның ауыл шаруашылығындағы цифрлық трансформация – бұл жаңа инвестицияларды тартып қана қоймай, сонымен қатар елдегі еңбек өнімділігі мен ауыл шаруашылығы өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал ететін перспективалы бағыт [12].

Г.К. Құрманова, Б.Б. Суханбердина, Б.А. Уразованың пікірінше, ел экономикасының даму деңгейі ауыл шаруашылығының тиімділігімен анықталады, сондықтан халық шаруашылығында ерекше орын алады [13].

Вечкинзова Е.А., Ибраева А.Р., Құлжанбекова А.Ж., Петренко Е.С. атап өткендей, цифрлық экономиканың мүмкіндіктері Қазақстанда жаңа өнімдерді әзірлеуде, жұмыс нысандарын жаңартуда, өндірістік процестерді оңтайландыруда, өнімді жеткізу логистикасын және жетілдіру жолдарында қолданылады. жеткізушілермен және тұтынушылармен өзара әрекеттесу [14].

Н.Е. Ядова өз жұмысында аграрлық секторлардағы цифрлық технологиялар мәселесі тұтынушылардың осы технологиялардың мүмкіндіктері туралы хабардарлығының төмендігі деп жазады. Олар сандық шешімдерді өз қызметтеріне енгізуден алатын пайдасын әрқашан түсіне бермейді [15].

Сонымен қатар, цифрлық технологияларды алуды қаржыландырудың болуы да өзекті мәселе. Көптеген ауылшаруашылық және шағын бизнестің ІТ-өнімдері мен қызметтеріне инвестициялау үшін шектелуі қаражаты бар. Цифрлық жүйелерді енгізу және қолдау құны жоғары болуы мүмкін, бұл олардың кең таралуына кедергілер тудырады.

Шағын бизнесті мемлекеттік жобалар мен қолдау бағдарламаларының жоқтығы қаржыландыруға және цифрлық технологияларды енгізу бойынша кеңестерге қол жеткізуді шектейді, сондықтан мемлекеттік қолдау қажет.

Осылайша, тұтынушылардың цифрлық технологиялардың мүмкіндіктері туралы хабардар болуындағы проблемалар, қаржыландыруға қолжетімділіктің шектелуі және шағын бизнесті мемлекеттік қолдаудың болмауы ауыл шаруашылығында цифрлық технологияларды толыққанды дамытуға кедергі келтіретін факторлар болып табылады [15].

Сондай-ақ, өз мақалаларында Курдюмов А.В., Королев А.В., заманауи жағдайда фермерлер жабдықтардың, қосалқы бөлшектер мен жинақтаушы бөлшектердің импортына қатты тәуелді екенін ескеріңіз, бұл ауыл шаруашылығын цифрландыру процестеріне теріс әсер етеді. Бұл тәуелділік ауыл шаруашылығында цифрлық технологияларды табысты енгізу мен қолдануда кедергілер тудырады [16].

Республиканың кейбір өңірлерінде цифрлық технологияларды енгізу үшін жеткіліксіз дамыған инфрақұрылым бар. Қажетті байланыс желілерінің болмауы, Интернеттің төмен қолжетімділігі және желілік сигналдың жеткіліксіз қамтылуы ауыл шаруашылығында цифрлық шешімдерді енгізу және пайдалану мүмкіндігін шектейді. Бұл саладағы цифрландыруды дамытуға қосымша кедергілер тудырады.

И.А.Родионованың айтуынша, мемлекет ауыл шаруашылығына цифрлық технологияларды енгізуге жағдай жасап жатқанымен, белгілі бір кедергілер бар. Атап айтқанда, мұндай кедергілерге инвестициялық тәуекелдер мен ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің хабардарлығының төмендігі жатады. Инвестициялық тәуекелдер цифрлық технологияларды енгізуді қиындататын маңызды фактор болып

табылады. Ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің цифрлық технологиялардың мүмкіндіктері мен артықшылықтары туралы хабардарлығының төмендігі оларды енгізуге кері әсерін тигізуде. Ақпараттың болмауы және цифрлық технологиялардың ауыл шаруашылығындағы процестерді қалай жақсартатынын түсіну мұндай инновацияларды енгізу туралы шешім қабылдауға кедергі болуы мүмкін [17].

Г.К. Сапарова, Д.А. Сапарова және С.А. Сағынованың пікірінше, цифрлық ауыл шаруашылығына кезең-кезеңімен көшу ұсынылады. Ықтимал тәсілдердің бірі – таңдаулы телефондар мен смартфондарда қолжетімді шешімдер қабылдауды қолдаудың электронды құралдарын енгізу. Бұл тәсіл елдегі цифрлық ауыл шаруашылығын дамытудың бастапқы нүктесі бола алады [18].

Г.Р. Даулиева, А.А. Ережепова, С.С. Бақытжанның айтуынша, соңғы жылдары Қазақстан Республикасында әлеуметтік-экономикалық қызметтің барлық салаларында, соның ішінде ауыл шаруашылығында цифрландыру үдерісі белсенді түрде жүзеге асырылуда [19].

Ауыл шаруашылығының цифрлық трансформациясы маңызды жаһандық проблемаларды жеңуге бағытталған, бұл азық-түлікке сұраныстың артуына, тұрақты тұтыну моделін дамытуға, қала мен ауыл арасындағы өмір сапасының айырмашылығын азайтуға және т.б.

Цифрлық технологияларды енгізу аясында «Цифрлық Қазақстан» Мемлекеттік жоспары әзірленді, оның негізгі мақсаты республика экономикасының даму қарқынын жеделдету болып табылады. Қазақстан Республикасы экономикасының дамуы және ел тұрғындарының өмір сүру сапасын жақсарту, сондай-ақ экономиканың түбегейлі жаңа траекторияға көшуіне жағдай жасау болашақтың цифрлық экономикасын құрайды [20].

Осылайша, Қазақстан үшін заманауи жағдайда цифрлық экономика аясында салалардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін стратегиялық мақсаттар мен міндеттерді айқындау қажет, олар мемлекеттік және ұлттық мүдделерді, мемлекеттің егемендігін сақтау және біздің еліміздің тұрғындарының өмір сүру деңгейін тұрақты жақсарту басымдылығын ескерілуге тиіс.

Зерттеу әдістемесі. Зерттеу қазіргі заманғы экономикалық теорияның теориялық және әдіснамалық принциптеріне, сондай-ақ жаһандық тұрақты дамудың заманауи сын-қатерлері контекстіндегі цифрлық трансформация, инновациялық трансформация мәселелерімен айналысатын жетекші отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектеріне негізделген.

Зерттеу процесінде теориялық жалпылау, салыстырмалы және жүйелік талдау және логикалық-аналитикалық әдістер сияқты жалпы ғылыми және арнайы ғылыми әдістер қолданылды. Зерттеу әдістері сонымен қатар әдебиеттерге шолу жасауға, ғалымдар мен практиктердің ғылыми зерттеулеріне, отандық және шетелдік авторлардың ғылыми жарияланымдарына, ашық қолжетімді ақпараттық ресурстарға негізделген.

Алынған нәтижелер және оларды талқылау. Зерттеуде ауыл шаруашылығы ғылымы үшін салыстырмалы түрде жаңа болып табылатын цифрлық трансформация мәселелеріне баса назар аударылды, бұл тұтастай алғанда осы аспектінің терминологиясын нақтылау қажеттілігін және ауылдық аумақтардың тұрақты дамуын цифрландыру процестерін қарастыру қажеттілігін тудырды.

Сонымен қатар, цифрландыру процесі айтарлықтай қаржылық шығындарды және оқыту мен білім алу уақыт пен ақшаны қажет ететін тиісті мамандардың болуын талап етеді. Ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің көпшілігінің жаңа технологияларды енгізуіне кедергі болып табылатын үлкен елді мекендерден шалғайда болуына байланысты сапасыз байланыс, атап айтқанда Интернеттің болмауы проблемалық мәселе болып қала береді. Қазақстанның агроөнеркәсіп кешеніне заманауи цифрлық технологияларды енгізу экономиканың жаңа сапалық деңгейге көшуіне ықпал етуде. Бұл көшу ауыл шаруашылығы кәсіпорындарына өндіріс тиімділігін айтарлықтай арттыруға, өз өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және елдің азық-түлік қауіпсіздігін нығайтуға жағдай жасауға мүмкіндік береді.

Еліміздің ауылдық жерлерінде цифрлық технологияларды енгізу туралы есептерге сәйкес, қазірдің өзінде ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының 20%-ға жуығы цифрлық технологиялардың кейбір түрлерін пайдаланып жатыр. Әрине, бұл негізінен оларды пайдалануға мүмкіндіктері мен ресурстары бар ірі және орта ауыл шаруашылығы құрылымдары. Бірақ сонымен бірге шағын кәсіпорындар мүмкіндігінше оларды іске асыру үшін өз әлеуетін пайдалануға тырысады.

Қазақстанның ауылдық жерлеріндегі цифрлық трансформацияның негізгі бағыттарын атап өту керек:

- жоғары жылдамдықты интернет инфрақұрылымын орналастыру;
- егіншіліктің нақты әдістерін енгізу;
- электрондық мемлекеттік қызметтерді көрсету;
- ауыл тұрғындарының цифрлық сауаттылығын арттыру.

Қазақстанның ауылдық жерлері үшін цифрлық трансформацияның негізгі артықшылықтары:

- ауыл шаруашылығы өнімділігін арттыру. Дәл егіншілік ресурстарды пайдалануды оңтайландырады, өнімділікті арттырады және шығындарды азайтады; цифрлық платформалар фермерлерді нарықтармен және жеткізушілермен байланыстырады, өнімнің тиімдірек маркетингін қамтамасыз етеді;
- білім мен денсаулық сақтаудың қолжетімділігін арттыру. Онлайн курстар мен телемедицина шалғай елді мекендерде сапалы білім мен денсаулық сақтау қызметтеріне қолжетімділікті арттырады; цифрлық құралдар ауылдық және қалалық қауымдастықтар арасында білім мен озық тәжірибе алмасуды жеңілдетеді;
- қала орталықтарымен байланысты нығайту. Электрондық коммерция ауыл тұрғындарына өз өнімдерін кеңірек нарықтарға сатуға мүмкіндік береді; әлеуметтік желілер мен мессенджерлер ауыл мен қала арасындағы байланыс пен ақпарат алмасуды жақсартады;
- қала мен ауыл арасындағы алшақтықты жою. Цифрлық трансформация ауылдық жерлерде экономикалық өсу мен даму мүмкіндіктерін тудырады; еліміздің бірқалыпты дамуына үлес қосып, жастарды, мамандарды ауыл-аймақтарға тартуда.

Қазақстанның аграрлық секторы нарықтық қатынастар жағдайында қарқынды дамуын жалғастыруда, өндірістік-экономикалық қатынастар қайта құрылуда, АӨК субъектілерінің өзара әрекеттесуінің жаңа формалары қолданылуда.

«Цифрлық экономика», «ақпараттық қоғам», «инновация», «IT технологиялар» ұғымдары жаңа әлеуметтік-экономикалық жүйені, жаңа өндірістік-экономикалық қатынастарды құрайды. Жаңа жағдайларда тұрақты жұмыс істеуге ұмтылатын барлық кәсіпкерлік субъектілері цифрлық трансформация процесінен өтуге мәжбүр.

Цифрлық трансформация – цифрлық технологияларды қолданумен байланысты барлық деңгейдегі әлеуметтік-экономикалық жүйелердің заманауи технологиялық процестерін енгізу және оларды экономиканың барлық салаларына, соның ішінде ауыл шаруашылығына біріктіру. Оларды ауыл шаруашылығында пайдалану шығындарды мақсатты оңтайландыру және қаражатты тиімдірек бөлу арқылы ауыл шаруашылығы өндірісінің рентабельділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда ауыл шаруашылығында тиімділікті арттыратын цифрлық және технологиялық инновацияларды қамтитын жұмыстың жаңа тәсілдері бар.

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасында цифрлық, ақпараттық және телекоммуникациялық басқару технологиялары экономиканың барлық дерлік салаларында кеңінен таралып, қоғамның әртүрлі салаларындағы қызмет процестерін белсенді цифрландыру жүргізілуде.

Тиімді ауыл шаруашылығы өндірісі кез келген экономиканың іргелі бағыты болып табылады, өйткені ол жалпы қоғамның әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығына үлкен әсер етеді. Елдің азық-түлік қауіпсіздігін арттыру үшін Қазақстан аграрлық секторды трансформациялап, цифрлық экономикаға негізделген дамудың инновациялық жолына бағыттауы қажет.

Қазақстан Республикасы дәстүрлі түрде агроиндустриалды ел, тың жерлерді игеру оны астық пен ет өндіретін ірі елдердің біріне айналдырды. Айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізілді: өндірістің ұдайы артуы, өнімділік пен еңбек өнімділігінің артуы, негізгі қорлардың жаңартылуы және салалық инфрақұрылымның қалпына келуі, негізгі азық-түлік өнімдерімен өзін-өзі қамтамасыз етудің артуы, астық өнімдердің экспортының, майлы дақылдар, балық шаруашылығы өнімдерінің өсуі көрінеді.

Ал қазіргі уақытта ауыл шаруашылығын цифрландыру Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ететін факторлардың бірі болып табылады. Аграрлық елдер ауыл шаруашылығына инновацияларды белсенді түрде енгізіп, оны инвестициялық тартымдылығы жоғары экономикалық секторға айналдыруда. Roland Berger агенттігінің мәліметтер бойынша, жыл сайын Азиядағы әлеуетті өсудің 20%-ы ауыл шаруашылығындағы инновациялық технологиялар есебінен келеді. Ауыл шаруашылығы министрлігінің болжамы бойынша аграрлық секторды цифрландырудың әсері ЖІӨ өсімінің шамамен 30% құрайды деп күтілуде, оны 3 трлн. теңгеден астамға дейін арттыру жоспарлануда. Тенгенің үшінші онжылдықтың басына.

Цифрландыруды енгізу жаңа жүйелерді қолданыстағы бизнес-процестермен интеграциялау, оларды автоматтандыру мен ашықтық, жаңа буынның білікті кадрларымен қамтамасыз ету мәселелерін жедел шешуді талап етеді. Алайда цифрландыруды жеделдету үшін ауыл кәсіпкерлеріне қосымша қаржы ресурстары қажет.

Цифрландыруды жүзеге асырудың бір жолы - GPS басқаратын жабдық пен сенсорлар сияқты дәл егіншілік әдістерін пайдалану. Бұл технологиялар фермерлерге су, тыңайтқыштар және пестицидтер

сиякты ресурстарды пайдалануды оңтайландыруға мүмкіндік береді, нәтижесінде шығымдылық артады және қоршаған ортаға әсер азаяды.

Сонымен қатар, цифрлық платформалар мен деректер аналитикасын енгізу фермерлерге жақсы шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Олар ауа-райы жағдайлары, нарықтық бағалар және егін шығымдылығы туралы нақты уақыттағы ақпаратқа қол жеткізе алады, бұл оларға неғұрлым саналы таңдау жасауға көмектеседі.

Тұтастай алғанда, Қазақстанның ауыл шаруашылығына цифрлық технологиялардың интеграциясы секторды түрлендіруге уәде беріп, оны бәсекеге қабілетті және динамикалық нарықтық сын-қатерлерге төзімді етеді.

Зерттеу нәтижелерінің ғылымға, бизнеске немесе қоғамға қосқан үлесі. Қазақстанда жалпы экономикаға, атап айтқанда ауыл шаруашылығына цифрландыруды енгізудің негізгі бағыттары жақсы нәтиже көрсетуде. Бірақ цифрлық трансформация үшін мемлекет тарапынан да, кәсіпкерлер, ауыл шаруашылығы өндірушілері және экономиканың барлық салаларындағы мекемелер тарапынан әлі де біршама қосымша күш қажет. Бұл өндіріс тиімділігі мен саланың бәсекеге қабілеттілігін арттыру, ел аймақтарын тұрақты дамыту мақсатында жасалып жатқанын айта кеткен жөн. Зерттеу Қазақстан экономикасын цифрландыру міндеттерін зерделеу және жүзеге асыру үшін негіз бола алады.

Қазақстан Республикасындағы ауыл шаруашылығы өндірісін цифрландырумен байланысты экономикалық аспектілерді үздіксіз жетілдіру ауыл шаруашылығы саласындағы мемлекеттік және жеке кәсіпорындарға жоғары технологиялық компаниялардың әлемдік ғылыми жетістіктерін барынша сенімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Қорытындылар. Қазақстан Республикасындағы ауылдық аумақтарды цифрлық түрлендіру – елдің экономикасы мен әлеуметтік дамуы үшін айтарлықтай пайдасы бар маңызды бастама. Қазақстанның ауылдық жерлерінде дәйекті цифрлық трансформация стратегиясын іске асыру инклюзивті өсуге, өмір сүру деңгейін жақсартуға және неғұрлым тұрақты және гүлденген қоғам құруға әкелуі мүмкін.

Қазақстанның цифрлық экономикада халықаралық деңгейде бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін мемлекеттік бастамалар мен жобаларды жүзеге асыру, цифрлық технологияларды ел экономикасының барлық салаларына, тек қалалық қана емес, ауылдық жерлерге де енгізу, технологиялық бизнес пен инновацияны дамыту, цифрлық трансформация перспективаларын жүзеге асыру, цифрлық технологияларды енгізу және дамыту қажет.

Ауыл шаруашылығындағы цифрлық трансформация ауыл шаруашылығы өндірісінің сапалық және сандық көрсеткіштерін жақсартуға, оның әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және осылайша еліміздің тұрақты дамуына елеулі үлес қосады. Бұл халықтың өмір сүру сапасын жақсарту және тұтастай алғанда экономиканы дамыту мақсатында ел өмірінің әртүрлі салаларында заманауи технологияларды қолдану процесі.

ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ:

1. Телегина Ж.А. Особенности развития «зеленой логистики» в условиях цифровизации сельского хозяйства / Ж.А. Телегина, К.Л. Тюгай // Экономика сельского хозяйства России. - 2022. - №9. - С.42-48. - DOI 10.32651/229-42.
2. Status of Digital Agriculture in 18 countries of Europe and Central Asia / ITUPublications co-published Food and Agriculture Organization of the United Nations - 5 С. Дата обращения: 15.02.2024г.
3. Г.И. Абдрахманова, К.Б. Быховский, Н.Н. Веселитская и др. Цифровая трансформация отраслей: стартовые условия и приоритеты // Доклад к XXII Апр. междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества. Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». - М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2021. – 239 с.
4. Korzina Mariia Igorevna. «Rol' obrazovaniia v epokhu chetvertoi promyshlennoi revoliutsii (sotsial'no-filosofskii analiz)» Manuscript, 31 Oct. 2020, <https://dlib.eastview.com/browse/doc/66254094>. Дата обращения: 15.02.2024г.
5. Попов Е.В. Оценка готовности отраслей РФ к формированию цифровой экономики [Электронный ресурс] / Е. В. Попов, К. А. Семячков // Инновации. – 2017. – № 4(222). – С. 37-41. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenkagotovnosti-otrasley-rf-k-formirovaniyu-tsifrovoy-ekonomiki/viewer>. – Дата обращения: 17.02.2024.
6. Туманян Ю.Р. Цифровизация экономики как фактор стимулирования экономического роста и решения социальных проблем / Ю.Р. Туманян // Государственное и муниципальное управление : ученые записки. – 2019. – № 2. – С. 170–175.
7. Цифровое производство: Сегодня и завтра российской промышленности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://up-pro.ru/imgs/specprojects/digital-pro/digital_production_3.pdf. – Дата обращения: 17.02.2024.
8. Кожина К.С. Анализ сущности основных понятий цифровой экономики / К.С. Кожина, Т.Ю. Кудрявцева //

Цифровая экономика, умные инновации и технологии: Сб. трудов Национальной (Всероссийской) научно-практической конференции с зарубежным участием. – Санкт-Петербург: ПОЛИТЕХ-ПРЕСС, 2021. – С. 84-87. – DOI 10.18720/IEP/2021.1/22.

9. Варич М.И. Цифровизация сельского хозяйства в рамках проекта развития сельского хозяйства в Российской Федерации до 2025 года / М.И. Варич, Р.Р. Давлетшин // Молодой ученый.-2020.-№2(292).- С. 354-357.

10. Леднева О.В. Цифровые технологии как основной компонент развития глобальных производственно-сбытовых цепочек сельскохозяйственного сектора // Наука, образование и инновации для АПК: состояние, проблемы и перспективы. – 2020. – С. 131-135.

11. Мырзалиев Б.С., Зиядинова Э.З. Развитие механизма государственно-частного партнерства в сельском хозяйстве // Проблемы агрорынка.- 2018.- №3.- С.155-163.

12. Бейсекова, П.Д., Джолдасбаева Г.К., Печеная Л.Т. Цифровизация как инструмент управления агробизнесом Казахстана // Мат. межд. научно-практической конференции. – Москва: Международный институт экономики и права, 2020. – С. 22-27.

13. Курманова Г.К., Суханбердина Б.Б., Уразова Б.А. Развитие регионального сельского хозяйства Республики Казахстан // Проблемы агрорынка. - 2020. - № 3. – С. 43-50.

14. Вечкинзова Е.А., Ибраева А.Р., Кульжанбекова А.Ж., Петренко Е.С. Исследование тенденций развития электронной коммерции Казахстана // Вопросы инновационной экономики.- 2019.- Т.9.- №4.- С.1627-1640.

15. Ядова Н.Е. Современные технологии и их влияние на экономику РФ // The Scientific Heritage. 2020. №56-6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-tsifrovye-tehnologii-i-ih-vliyanie-na-ekonomiku-rf>. Дата обращения: 18.02.2024г.

16. Курдюмов А.В., Королев А.В. Внедрение цифровых технологий в сельском хозяйстве //Московский экономический журнал. – 2020. – №. 12. – С. 369-383.

17. Родионова И.А., Тимофеев Е.И. Проблемы и приоритеты развития цифровой экономики в АПК // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. – 2020. – Т.16.- № 5(386). – С. 802-817.

18. Сапарова Г.К., Сапарова Д.А., Сагинова С.А. Цифровизация АПК Казахстана в условиях перехода к «зеленой экономике» // Вестник университета «Туран». – 2022. – №. 3. – С. 175-186.

19. Даулиева Г.Р., Ережепова А.А., Бакытжан С.С. Цифровые системы в сельском хозяйстве Республики Казахстан: вектор успеха // Проблемы агрорынка. - 2022. - №2.- С.56-63. URL: .05

20. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017ж. 12 желтоқсандағы №827 қаулысы. [Электрондық ресурс].-2022.-URL: <https://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827> (қаралған күні: 20.02.2024)

REVALUATION MODELS FOR INTANGIBLE ASSETS ACCORDING TO IFRS AND GAAP

Yesengalieva N.

*Master of Science in Corporate Governance, Compliance and Performance Appraisal
at Narhoz University*

Abstract. This study addresses the complex issue of the valuation and revaluation of intangible assets, a critical aspect of financial reporting that suffers from subjectivity, regulatory ambiguity under both the International Financial Reporting Standards (IFRS) and Generally Accepted Accounting Principles (GAAP), and a potential loophole for financial manipulation. The purpose of the research is to deeply examine these practices, specifically focusing on how intangible assets are valued and revalued, and to contrast these processes under the IFRS and GAAP frameworks.

Intangible assets, which include intellectual property, goodwill, brand recognition, and software, among others, play a pivotal role in the financial health and valuation of a company. These assets, despite their lack of physical form, contribute significantly to a business's potential earnings and market value. The initial measurement and subsequent revaluation of these assets are governed by complex rules that vary significantly between IFRS and GAAP. Notably, IAS 38 under IFRS provides two models for the valuation of intangible assets: the historical cost model and the revaluation model, allowing for regular updates to an asset's book value to reflect its fair market value, provided there is an active market for such assets.

The research methodology combines both qualitative and quantitative approaches, utilizing surveys to gather data from companies operating under both IFRS and GAAP. This study includes a comprehensive review of financial procedures related to the valuation and revaluation of intangible assets within five national companies

in the Republic of Kazakhstan and one international company using GAAP, aiming to uncover the subjective nature of these valuations and the ambiguities in existing accounting standards.

Preliminary findings suggest a significant variability in how companies approach the valuation and revaluation of intangible assets, reflecting the inherent flexibility and ambiguity in current accounting standards.

Key words: Intangible Assets Valuation, IFRS vs. GAAP, Financial Reporting Ambiguity, Regulatory Subjectivity, Asset Revaluation Practices.

Introduction. In the dynamic landscape of financial reporting, the valuation and revaluation of intangible assets stand as pivotal yet intricate processes. This research endeavors to shed light on this critical aspect, which is often plagued by subjectivity, regulatory ambiguities, and the potential for manipulation. The convergence and divergence between the International Financial Reporting Standards (IFRS) and Generally Accepted Accounting Principles (GAAP) add further layers of complexity to this discourse.

The core motivation of this study lies in the need for a thorough examination of the valuation and revaluation practices concerning intangible assets. By scrutinizing the existing methodologies and regulations under both IFRS and GAAP, the aim is to compare and contrast these frameworks, discerning their implications and nuances.

Intangible assets, while lacking physical form, hold immense value for businesses, encompassing intellectual property, goodwill, brand recognition, and more. The International Accounting Standards (IAS) 38 delineates the initial measurement and subsequent valuation models, elucidating the intricacies involved in assessing these assets' worth.

Utilizing a blend of qualitative and quantitative methods, this study employs surveys to gather insights from companies operating under IFRS and GAAP. By scrutinizing the financial procedures of selected entities, the objective is to unravel the subjectivity and regulatory challenges inherent in intangible asset valuation and revaluation.

Initial responses from five national companies in Kazakhstan, adhering to IFRS, along with feedback from an international entity, Google, following GAAP, provide a foundational understanding. The ensuing analysis promises to illuminate the complexities surrounding intangible asset valuation under divergent accounting standards.

This research endeavors to contribute to the ongoing dialogue concerning the accuracy and reliability of financial reporting, advocating for greater clarity and uniformity in intangible asset valuation practices.

Purpose and Objectives of the study. The problem of research lies in insufficient examination of the subjectivity of valuation, ambiguity in the rules and guidance of IFRS and GAAP regarding the revaluation of intangible assets, and the potential for manipulation.

The aim of this study is to examine the valuation and revaluation of intangible assets and to compare revaluation under IFRS and GAAP.

Literature review. Intangible assets are non-physical assets that are identifiable, meaning they are capable of being separated from the company and sold, transferred, licensed, rented, or exchanged. These assets lack physical substance but hold value for a business. Examples of intangible assets are intellectual property, goodwill, brand recognition, customer relationships, software and licenses.

According to the International Accounting Standards (IAS) 38 - Intangible Assets, the initial measurement of an intangible asset depends on whether it is acquired separately, acquired as part of a business combination or generated internally. When an intangible asset is acquired separately, its initial measurement is usually at cost. This cost includes the purchase price, any directly attributable costs necessary to bring the asset to its intended use and any initial estimate of the costs of dismantling and removing the asset and restoring the site on which it is located. Secondly, if the intangible assets acquired as a part of business combination, then the initial measurement of the intangible assets acquired is generally at fair value. Fair value is determined at the acquisition date, which is the date on which control over the acquired entity is obtained. Intangible assets generated internally, such as development costs or research costs, are usually not recognized as assets. Instead, they are expensed as incurred unless certain strict criteria are met for capitalization. Costs incurred in the development phase of an internally generated intangible asset can be capitalized if certain criteria are met. That includes itself the demonstration of the technical feasibility of completing the intangible asset, the intention

to complete and use or sell the asset, the ability to use or sell the asset, and how the asset will generate future economic benefits.

IAS 38 provides two models for assessing intangible assets such as: valuation model at historical cost and valuation model at revalued cost. The company should choose one of the options for valuation of the intangible assets.

In valuation model at historical cost, the intangible asset is carried at historical cost less accumulated amortization and accumulated impairment losses. However, in valuation model at revalued cost an intangible asset is accounted for at a revalued amount, which provides its fair value at the date of revaluation less subsequent accumulated amortization. The valuation of the intangible assets have to be done regularly so at the reporting date there were no significant differences between the book value and fair value. The valuation model at revalued cost can be used if there is active market for intangible assets.

The depreciable value of intangible assets is determined by subtracting the liquidation value from the original cost (if the calculation is based on the total useful life) and from the book value (if the depreciation is calculated based on the remaining useful life). The amortization starts when the intangible assets are ready for use. It ends when the intangible assets are ready for sale according to IFRS 5 “Non-current Assets held for sale and discounted operations” and when the intangible assets are not recognized in the financial statements. Basically, the liquidation value is equal zero however it can be high then zero if there are the obligations of three persons to repurchase this intangible asset or if there is active market of intangible assets. Usually, the companies use the straight-line depreciation method. Some companies use special license for the IT programs that define the useful life of the amortization. In case, if the company cannot define the useful life of the amortization of intangible assets then the company should test for impairment in accordance with IFRS 36 “Impairment of Assets”.

The intangible asset is considered impaired if its carrying amount cannot be recovered through future operations of the entity. The intangible asset may continue to be used but the benefits received will not be sufficient. If the intangible assets were valued at historical cost, then the expenses have to be recognized in the income statement. However, if the intangible assets were valued at revalued cost, then the losses would be included in the reduction of previously accrued reserves in capital. If the losses are not be covered by accrued reserves in capital, then remained expenses will be recognized in the income statement.

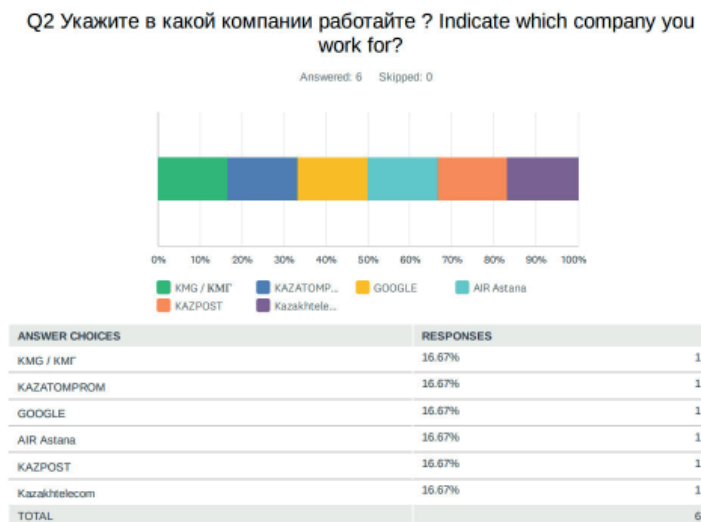
Research methodology. Research methodology is the systematic approach or framework used by researchers to conduct their studies, gather data, analyze findings, and draw conclusions. It serves as a blueprint for the research process, outlining the steps that will be taken to address the research question or hypothesis effectively. When a research methodology is described as a “survey,” it typically means that the study involves collecting data from a sample population using a questionnaire or interview format. This study includes both qualitative and quantitative methods of research. Most of the question in the survey were address to disclose information about financial procedures of the companies. Thus, we could compare the subjectivity of valuation, ambiguity in the rules and guidance of International Financial Reporting System and Generally Accepted Accounting Principles regarding the revaluation of intangible assets. It was taken five national companies that follows IFRS rules and regulations and one international company that uses GAAP. There are so many companies that use both frameworks. This research will step by step explain the process of valuation and revaluation of intangible assets under IFRS and GAAP. It will explain how the asset will be purchased, how depreciation will be calculated and revaluated and impaired. . All questions in the questionnaire were aimed to reveal internal information of the company and studying the method of assessing and revaluing intangible assets.

The results obtained and their discussion. The research methodology for this study is going to be a survey about revaluation of intangible assets according to IFRS and GAAP. It was collected 5 responses from national companies of Republic of Kazakhstan, such as: Kazatomprom, Kazpost, Air Astana, Kazakhtelecom and Kazmunaygaz. Also, it was received one reply from international company Google. (see table #2) According to the survey, there are five national companies such as: : Kazatomprom, Kazpost, Air Astana, Kazakhtelecom and Kazmunaygaz use IFRS and only Google uses GAAP financial reporting. (see table #1)

Table 1.

Table 2.

The table #3 shows us that 50% of the companies such as: KMG, Air Astana and KAZPOST work on SAP and 1c program. However, companies like Google, Kazakhtelecom and Kazatomprom work on SAP only. It shows us that the most of the national companies changing their internal programs from 1c system to SAP. Moreover, the question 4 disclose information about research and development of intangible assets in these companies. Here is table #4 describe the information about internal procedures of R&D of the companies, such as: Kazatomprom, Kazpost, Air Astana, Kazakhtelecom, Kazmunaygaz and Google.

Table 3.

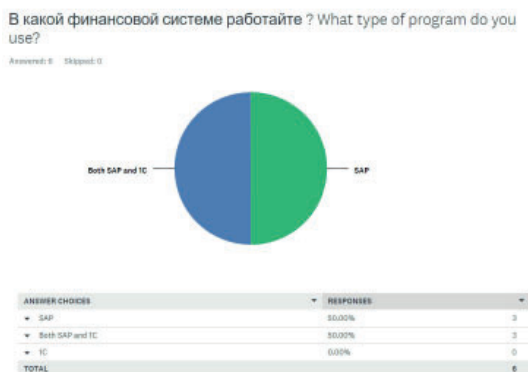

Table 4.

Укажите в какой компании работаете ? Indicate which company you work for?	What document is the basis for starting research and development at your company?
Response	Other (please specify)
GOOGLE	Google's research and development efforts are often guided by a combination of documents, strategies, and frameworks. One key document that serves as a basis for research and development in Google is the "Google Research Publication Guidelines." These guidelines outline the principles, standards, and best practices for publishing research conducted by Google researchers. They cover various aspects such as methodology, authorship, transparency, and ethical considerations, providing a framework for the dissemination of research findings both within Google and to the wider scientific community. Additionally, Google's internal research teams often refer to strategic documents, product roadmaps, and technical whitepapers to align their R&D efforts with company goals and priorities.
Kazakhtelecom	In "Kazakhtelecom," the main document for initiating research and development (R&D) could be the company's strategic plan in the field of information technology and telecommunications. This document outlines the company's development directions, including innovative and technological initiatives. Within such a strategic plan, key priorities in the field of research and development, tasks for creating and implementing new products and services, as well as investments in various technological projects, can be defined. To assess whether internally generated intangible assets meet recognition criteria, the Company classifies the asset creation process into: Research stage; and Development stage. If the Company cannot distinguish between the research stage and the development stage of an internal project to create an intangible asset, it treats the costs of this project as if they were incurred only at the research stage. The Company does not recognize intangible assets arising from research (or the research stage of an internal project). Research costs (or the research stage of an internal project) are expensed in the period in which they are incurred. An intangible asset arising from development (or the development phase of an internal project) is recognized only when the Company can demonstrate all of the following: The technical feasibility of completing the intangible asset so that it will be available for use or sale; Its intention to complete the intangible asset and use or sell it; Its ability to use or sell the intangible asset; How the intangible asset will generate probable future economic benefits. Among other things, the Company must demonstrate the existence of a market for the results of the intangible asset or the asset itself, or if internal use is anticipated, the usefulness of the intangible asset; The availability of adequate technical, financial, and other resources to complete the development and to use or sell the intangible asset; and The ability to reliably measure the costs associated with the intangible asset during its development. The cost of internally generated intangible assets represents the sum of costs incurred from the date when the intangible asset first meets the recognition criteria. The cost of internally generated intangible assets includes all direct costs necessary to create, produce, and prepare the asset for use according to management's intentions.
KMG / KMF	In "KazMunayGas" (KMG), like in many other energy companies, the primary document for initiating research and development (R&D) could be the company's strategic plan or a document known as the "Technological Strategy" or "Innovation Strategy." This document typically outlines the strategic goals and priorities in the areas of scientific research, technological development, and innovation that the company plans to pursue over a certain period of time. It may also include information on budgeting, resources, project timelines, and expected outcomes. Within such a document, priority development directions may be identified, such as improving oil and gas extraction and processing technologies, developing new drilling methods, reducing environmental impact, and so forth.
AIR Astana	In the aviation company "Air Astana," as in any other, the document that serves as the basis for research and development may include documents such as the "Company's Strategic Plan," "Business Plans," "Technical Development Concepts," etc. These documents determine the strategic directions and priorities of the company, as well as the goals in the field of research and development, which may be related to technical innovations, service improvement, process optimization, etc.
KAZPOST	When purchasing intangible assets (IA), the "Regulation on centralized accounting of fixed assets and intangible assets in JSC Kazpost" is used, according to which operations for acquisition, write-off, depreciation accrual, indexing of fixed assets and IA, and their reflection on the corresponding accounts of the balance sheet will be carried out at the level of the central office. 5. When purchasing intangible assets, which transaction do you use in the system? Can you specify the journal entry for recording intangible assets? Can you provide a screenshot for example? The receipt of newly introduced intangible assets is documented by an acceptance-transfer act. The form of such an act is not provided by standardized forms of primary accounting documentation and must be approved in the organization by the person responsible for accounting policy.
KAZATOMPROM	The basis for starting research and development is a positive decision of the Scientific and Technical Council (STC) of NAC Kazatomprom and a Technical Task for development. Accounting Policy 37 of the STC Decision specifies: a list of developments and research separately; the expediency and objectives of their conduct; technical justification for each topic; execution period - calendar plan; calculation of economic efficiency for each topic; the period during which economic benefits will be obtained; availability of funding sources; cost of execution; possible net cost of implementation.

Next question was about transaction that companies use for posting the intangible assets, documentations for starting R&D and other internal procedures that have to be done. The company like Google explained process of creating PO in the SAP and records of IA. For example: In SAP or any other Enterprise Resource Planning (ERP) system, the process of recording the purchase of intangible assets involves creating a purchase order, receiving the asset, and then recording the asset in the system's fixed asset module. Firstly, Google creates

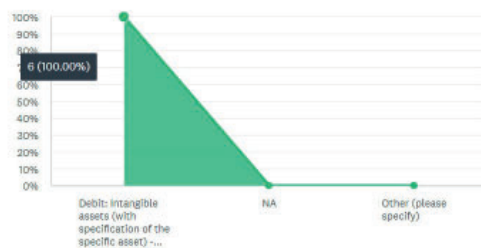
Purchase Order (PO). In SAP, the procurement team would create a purchase order specifying the details of the intangible asset to be purchased, such as the vendor, description, quantity, price, etc. Then company receive the Asset. Once the purchase order is approved and the intangible asset is received, the receiving team would confirm the receipt of the asset in SAP. After, company records Intangible Asset. After the receipt is confirmed, the accounting team would record the intangible asset in SAP's fixed asset module. This involves creating an asset master record for the intangible asset. When accounts payable department creates journal Entry. The journal entry to record the purchase of the intangible asset would typically involve debiting the Intangible Assets account and crediting the Accounts Payable or Cash account, automatically generated based on the transaction. However, Kazakhtelecom reflected those intangible assets are recorded at cost less accumulated amortization and impairment losses. The receipt of newly acquired intangible assets is documented by an acceptance and transfer certificate. Moreover, KMG reports that the receipt of newly acquired intangible assets (IA) is formalized by an acceptance-transfer document. The form of such a document is not provided by standardized forms of primary accounting documentation and must be approved by the organization's personnel responsible for accounting policy. Also, Air Astana confirms that Intangible assets are recorded at cost less accumulated amortization and impairment losses. The acquisition of newly introduced intangible assets is documented by an acceptance-transfer act. Additionally, Kazpost says that the receipt of newly introduced intangible assets is documented by an acceptance-transfer act. The form of such an act is not provided by standardized forms of primary accounting documentation and must be approved in the organization by the person responsible for accounting policy. Although, Kazatomprom says that receipt of intangible assets is formalized by an Act of Acceptance - Transfer (standard form) of intangible assets, which contains the following details: - name of the structural unit to which the received object is assigned; - method of acquiring the asset; Accounting Policy 46 - information about the patent; - initial cost of the object; - useful life; - depreciation rate. When formalizing the acceptance of intangible assets, the document is drawn up in one copy for each individual object by members of the acceptance committee appointed by the Company's order. After the commission has drawn up the Act of acceptance of the intangible asset with attached documentation, it is signed by the chief accountant and approved by the top manager of the organization. Based on the Act, the accountant reflects operations on the intangible asset in the accounting. Accounting for IA is carried out in subaccounts of account 2700 "Intangible assets". Cards are opened by the accounting department for each individual object of intangible assets. The card is filled in one copy based on a document confirming the receipt of the intangible asset object. If the asset was purchased, account 2700 (IA) is used for debit and account 1030 (bank) for credit.

According to the table#5, companies such as Kazatomprom, Kazpost, Air Astana, Kazakhtelecom, Kazmunaygaz and Google shows that they use Debit: Intangible assets (with specification of the specific asset) - [cost of purchasing IA] Credit: Cash or accounts payable - [cost of purchasing IA] This transaction reflects an increase in the company's assets due to the acquisition of IA and a simultaneous decrease in cash or liabilities to suppliers by the amount of the cost of the acquired asset.

Table 5.

What transaction do you use when purchasing IA upon receipt in the system?

Answered: 6 Skipped: 0

ANSWER CHOICES	RESPONSES
Debit: Intangible assets (with specification of the specific asset) - [cost of purchasing IA] Credit: Cash or accounts payable - [cost of purchasing IA] This transaction reflects an increase in the company's assets due to the acquisition of IA and a simultaneous decrease in cash or liabilities to suppliers by the amount of the cost of the acquired asset.	100.00% 6
NA	0.00% 0
Other (please specify)	Responses 0.00% 0
TOTAL	6

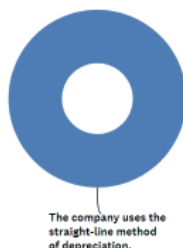
The research shows us that all six companies use straight line method of depreciation. It is shown in the table 6. Both IFRS (International Financial Reporting Standards) and GAAP (Generally Accepted Accounting Principles) allow for the use of the straight-line depreciation method for accounting for the depreciation of assets.

The straight-line depreciation method is one of the most commonly used methods for allocating the cost of an asset over its useful life. Under this method, the same amount of depreciation expense is recognized in each period of the asset’s useful life.

Table 6.

When purchasing IA, depreciation is charged. What depreciation method do you use?

Answered: 6 Skipped: 0

ANSWER CHOICES	RESPONSES	
None of the above	0.00%	0
The company uses the straight-line method of depreciation.	100.00%	6
Units of Production Method	0.00%	0
Double-Declining Balance Method	0.00%	0
Sum-of-the-Years' Digits Method	0.00%	0
Activity-Based Method	0.00%	0
TOTAL		6

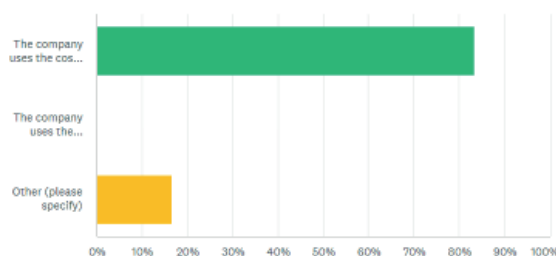
Also, for the question about depreciation entry for IA. Companies confirmed that according to IFRS and GAAP it can be used Debit: Intangible assets - (amount of IA) Credit: Depreciation of intangible assets. (see question 8 in appendix) Moreover, most of the people that were responded said that useful life of IA in the companies are different. For example: Google said that in January 2023, we completed an assessment of the useful lives of our servers and network equipment and adjusted the estimated useful life of our servers from four years to six years and the estimated useful life of certain network equipment from five years to six years. This change in accounting estimate was effective beginning in fiscal year 2023, and the effect was a reduction in depreciation expense of \$983 million and \$3.9 billion and an increase in net income of \$765 million and \$3.0 billion. (Google, 2023) However, in Kazakhtelecom the depreciable cost of intangible assets with a limited useful life is written off on a systematic basis over the best estimate of the useful life. The depreciable cost of the asset is determined as the difference between the initial cost and the expected residual value. The residual value of an intangible asset is assumed to be zero, unless the following facts indicate otherwise: There is a third-party obligation to purchase the asset at the end of its useful life; There is a real market for this category of intangible assets: the residual value can be determined with reference to this market; there is a high likelihood of maintaining this market at the end of the asset’s useful life. For financial reporting purposes, the Company uses the following useful life estimates for major categories of intangible assets: Useful Life (number of years) Licenses 3-20 Software 1-14 Other 2-15 If an intangible asset has an indefinite useful life, it is not depreciated but is assessed for impairment annually. For example, trademarks (brands) for which there is no foreseeable time limit during which they must generate net cash flows are considered intangible assets with indefinite useful lives. Trademarks with indefinite useful lives have been on the market for many years, and the industry’s nature indicates that the obsolescence of trademarks is not a common phenomenon, given proper support from advertising and marketing expenses. Moreover, the useful life for the depreciation of intangible assets (IA) in KazMunayGas may depend on the specific type of asset. Usually, the useful life of IA is determined based on its expected useful life and reflects the technological or commercial life span of the asset. Examples of useful life for various types of IA in KazMunayGas: Patents and licenses: The useful life may equal the term of the patent or license. Technological developments: Depending on the specific development, the useful life may

be determined by expert assessment and the expected period during which the development will be used in the business. Brands and trademarks: The useful life may be determined based on the projected period during which the brand will remain relevant and generate income for the company. Intellectual property: The useful life may be determined according to the plans for asset utilization and its expected period of operation. Also, in Air Astana the useful life of assets is reviewed at the end of the reporting period with the prospective recognition of any changes in estimates. The useful life of software for the current and comparable periods ranges from 7 to 10 years. Although, the useful life of intangible assets is determined by Kazatomprom’s commission created by order depending on the type of intangible assets. For example: The useful life of a license coincides with the term of its validity, which is provided by the relevant document. In this case, the amount of depreciation for the year will be equal to the ratio of the initial cost to the useful life of the license specified in the document; The depreciation period of the acquired patent is determined by the Company as the smallest value between the legal term of life determined in accordance with the current legislation, and the useful life of the patent determined by the method of accounting assessment; The service life of software is determined by the expected useful life. Accounting Policy 43 - the franchise depreciation period is determined by the period for which the franchises are provided. The depreciation period of IA - technological process development - is determined by the period of its expected useful life. The limited useful life is determined by contractual or other legal rights. The useful life of IA arising from contractual or other legal rights should not exceed the term of these rights (but may be shorter). For example, the Company amortizes the right to generate electricity over 25 years (not 40 years). If renewable rights exist and there is evidence that the renewal of rights is possible without significant additional costs, the useful life may be extended (here, the consent of the third party should be obtained). If, upon completion of the development, the STC does not confirm its economic efficiency, the STC issues the corresponding Decision. Based on such a Decision, the accounting department makes adjustments in the accounting, consisting in removing costs from capitalization and attributing them to current expenses - expenses of the period (account 7210).

Table 7.

IFRS 38 provides for two models for the assessment of intangible assets (IA): the cost model and the revaluation model. Which assessment model has your company chosen for itself?

Answered: 6 Skipped: 0

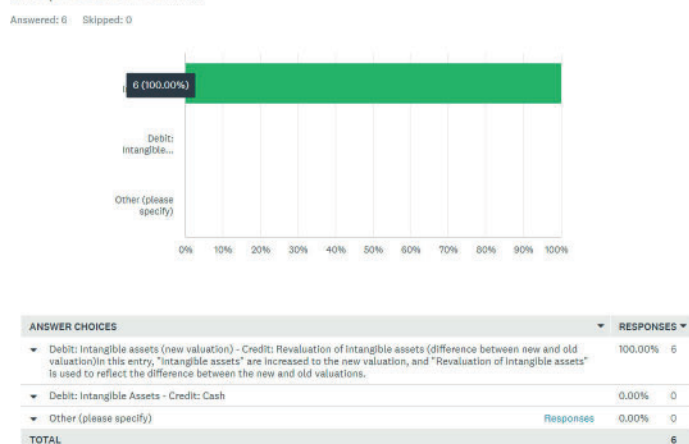

ANSWER CHOICES	RESPONSES
▼ The company uses the cost model for the assessment of IA.	83.33% 5
▼ The company uses the revaluation model for the assessment of IA.	0.00% 0
▼ Other (please specify)	Responses 16.67% 1
TOTAL	6

Above table#7 shows us that most of the nation companies, such as: Kazatomprom, Kazpost, Air Astana, Kazakhtelecom, Kazmunaygaz apply the cost model for the assessment of IA. However, Google uses GAAP framework for the financial reporting. Therefore, GAAP provides guidelines and standards for accounting principles, including the valuation of assets, to ensure consistency and comparability in financial reporting. Regarding the specific valuation method for intangible assets used by Google, such as patents, trademarks, or acquired technologies, the company may employ various approaches. In table #8 presents the double entries for revaluation transaction, DR: Intangible assets (new valuation) - CR: Revaluation of intangible assets (difference between new and old valuation). In this entry, “Intangible assets” are increased to the new valuation, and “Revaluation of intangible assets” is used to reflect the difference between the new and old valuations for all responded companies.

Table 8.

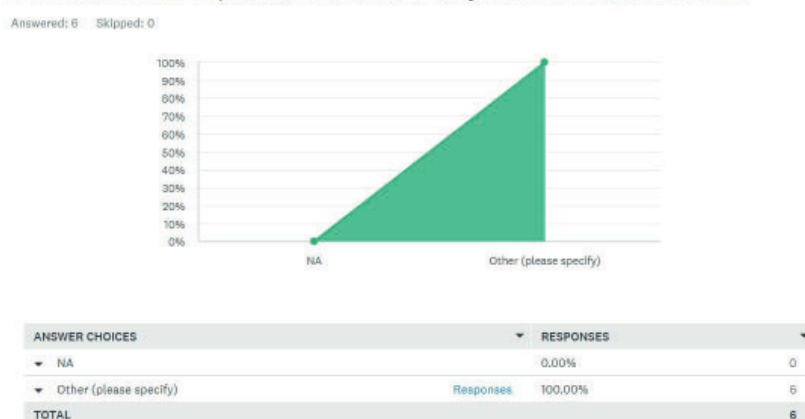
Can you provide a print screen as an example of this revaluation operation and present it below?

Most of the people for the question: If IA has become impaired, what criteria do you use to determine this? The companies such as : Kazatomprom, Kazpost, Air Astana, Kazakhtelecom, Kazmunaygaz that apply IFRS in the financial report confirmed that they apply IFRS 36 “ Impairment of Assets. (see table 9)

Table 9.

If IA has become impaired, what criteria do you use to determine this?

Under Generally Accepted Accounting Principles (GAAP), including the Financial Accounting Standards Board (FASB) guidelines, the impairment of intangible assets, such as those held by Google, is determined using specific criteria. The primary criterion is outlined in FASB Accounting Standards Codification (ASC) 350-30, which provides guidance on the impairment testing of intangible assets with indefinite useful lives. Here are the key steps and criteria typically used to determine the impairment of intangible assets. The company should monitor its intangible assets regularly for indicators of impairment. These indicators may include legal, regulatory, technological, economic, or market changes that could affect the value of the asset. Also, when indicators of impairment are present, Google must perform an impairment test. The impairment test compares the carrying amount of the intangible asset with its fair value to determine if impairment exists. Moreover, fair value is the amount that would be received to sell an asset in an orderly transaction between market participants at the measurement date. Various methods can be used to estimate fair value, including market approaches, income approaches, and cost approaches, depending on the nature of the intangible asset. If the carrying amount of the intangible asset exceeds its fair value, impairment is recognized. The impairment loss is calculated as the difference between the carrying amount and the fair value of the asset. Also, Once impairment is identified, Google should recognize the impairment loss in its financial statements. The impairment loss is typically recorded as an expense on the income statement and reduces the carrying amount of the intangible asset on

the balance sheet. However, Impairment of intangible assets (IA) at Kazakhtelecom can be determined based on the following criteria: Market changes: Impairment of IA may be associated with changes in the market environment, such as changes in demand for services or products, changes in technological trends, emergence of new competitors, or changes in legal regulations. Technological changes: Development of new technologies or obsolescence of existing technologies may lead to impairment of IA related to obsolete systems or software. Internal changes in the company: Impairment of IA may be caused by changes in business strategy or company development strategy, changes in management, changes in corporate structure, or business reorganization. Deterioration of financial performance: If IA does not generate expected income or if its financial performance deteriorates due to changes in the market or within the company, it may be an indication of impairment. Technical obsolescence: If IA becomes technically obsolete or unsuitable for use due to changes in technologies or business processes, it may also lead to impairment. Determining the impairment of IA at Kazakhtelecom requires a detailed analysis of internal and external factors affecting the value of these assets. The company annually assesses the recoverable amount of intangible assets not yet available for use. The recoverable amount of an intangible asset is determined in accordance with Section 12 “Impairment of Assets” of Chapter 2 of the Accounting Policy Manual. Impairment loss and impairment loss reversal are reflected in the statement of comprehensive income. Also, Impairment of intangible assets (IA) at KazMunayGas can be determined based on the following criteria: Market data: Analyzing the current market situation, including demand for products or services, competitive environment, and changes in pricing, can help determine whether IA is impaired. Financial indicators: Changes in the company’s financial indicators related to revenue or profit may indicate impairment of IA. For example, if products or services associated with a specific IA cease to generate expected profits. Technological obsolescence: If technologies or processes associated with IA have become obsolete or less efficient due to the emergence of new technologies, this may lead to impairment. Changes in the company’s strategy: If the company changes its business strategy or focuses on other areas, this may lead to a reassessment of the value of IA. Production data: Analyzing production data, such as resource usage, production volumes, and process efficiency, can also help determine whether IA is impaired. Moreover, At Air Astana, like in any other company, impairment of intangible assets (IA) can be determined by the following criteria: Decrease in market value: If the market value of the asset falls below its carrying amount, it may indicate impairment. Changes in external environment or internal factors: For example, changes in legislation, technological changes, or a deterioration in the long-term prospects of asset usage may lead to impairment. Decrease in asset’s profitability: If an asset fails to generate expected returns or its profitability decreases due to changes in the business environment or other factors, it may indicate impairment. Change in the assessment of future value: Revisions to forecasts or expectations regarding the future earnings potential of the asset may also lead to impairment. General declines: Any general declines in activity or usage of the asset, such as a decrease in demand for products or services utilizing the asset, may lead to impairment. The COVID-19 outbreak rapidly evolved in early 2020. As many countries required companies to restrict or halt operations and implemented travel restrictions and quarantine measures, Management concluded that there were indicators of impairment of property, plant, and equipment and intangible assets. One response to the crisis is positioning the Group as a more efficient airline over the next several years by using more efficient aircraft in its fleet to serve the airline’s network, resulting in the retirement of four Boeing 757-200s and four Embraer E190s. The Group recognized an individual impairment loss of 5,924,721 thousand tenge relating to assets in the form of lease rights in respect of these aircraft as these aircraft will no longer be utilized until the expiry of the respective lease agreements. Impairment losses for these assets were recognized in other operating expenses. Also, At each balance sheet date in Kazpost, the company’s accounting evaluates the presence of any indicators suggesting possible impairment of the asset. The main criterion for the evaluation of intangible assets is the economic benefit and the cost of acquisition. But, when Kazatomprom establishing procedures for the careful assessment of assets, including intangible assets, the Company applies IFRS 36 “Impairment of Assets.” According to the requirements of IFRS 36, intangible assets are tested for possible impairment on each reporting date based on external and internal indicators. External indicators include: - decrease in the market value of similar intangible assets in the existing active market; - changes in legislation, changes in economic conditions, etc.; - expected market changes; - other changes. Internal indicators include: - moral obsolescence of the intangible asset; - cessation of activities of the Department of the organization that uses the intangible asset and which is not relevant to other Departments; - economic results from the use of the intangible asset are worse than expected at the time of its acquisition. As intangible assets do not generate separate cash flows, they are included in the cash-generating units (CGUs) to which they are directly linked - with the Company’s assets, including branches. All intangible assets, whether

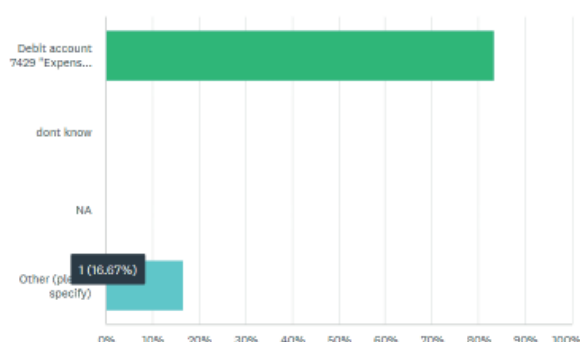
in CGUs or corporate assets, must be tested for impairment according to the requirements of IFRS 36 if at least one of the above indicators of impairment is identified.

According to the table # 10 national companies of Republic of Kazakhstan applies below accounting entries for IA impairment: Debit account 7429 “Expenses for IA impairment” - Credit account 2742 IA impairment. In case the carrying amount of an intangible asset is restored to its recoverable amount. This increase is a reversal of impairment loss: Dr account 2742 “Impairment of Intangible Assets” - Cr account 6240 “Income from reversal of impairment loss”. However, Google uses below steps for accounting entities for impairment of IA: Initial Recognition of IA 1)DR: Impairment Loss Expenses CR: Intangible Assets Adjustment of Accumulative Amortization 2)DR: Accumulated Amortization CR: Intangible Assets Final Write Down of IA 3)DR: Loss on Impairment of IA CR: Intangible Assets

Table 10.

Can you provide journal entries for IA impairment?

Answered: 6 Skipped: 0

ANSWER CHOICES	RESPONSES
Debit account 7429 "Expenses for IA impairment" - Credit account 2742 "IA impairment". In case the carrying amount of an intangible asset is restored to its recoverable amount. This increase is a reversal of impairment loss: Dr account 2742 "Impairment of Intangible Assets" - Cr account 6240 "Income from reversal of impairment loss".	83.33% 5
dont know	0.00% 0
NA	0.00% 0
Other (please specify)	16.67% 1
TOTAL	6

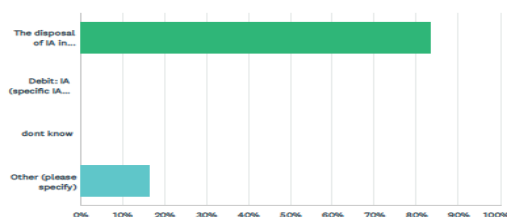
Table 11.

Revaluation of Intangible Assets

SurveyMonkey

Q14 If there was a disposal of IA, what transaction do you use? Please provide the journal entry.

Answered: 6 Skipped: 0

ANSWER CHOICES	RESPONSES
The disposal of IA in accounting: This transaction involves removing the value of IA from the company's records and may include the following entries: Debit: Amortization of IA - Credit: IA (specific IA). In this transaction, "Amortization of intangible assets" is used to decrease the asset's value, and "Intangible assets" are decreased by the value of the disposed asset.	83.33% 5
Debit: IA (specific IA) Credit : Amortization of IA	0.00% 0
dont know	0.00% 0
Other (please specify)	16.67% 1
TOTAL	6

According to the table 11, approximately 83% of companies confirmed that The disposal of IA in accounting: This transaction involves removing the value of IA from the company’s records and may include the following

entries: Debit: Amortization of IA - Credit: IA (specific IA) In this transaction, “Amortization of intangible assets” is used to decrease the asset’s value, and “Intangible assets” are decreased by the value of the disposed asset. However, Google mentioned that when disposing of an intangible asset, the transaction typically involves removing the asset from the balance sheet and recognizing any gain or loss on disposal. The journal entry for the disposal of an intangible asset depends on whether the disposal results in a gain or loss. Here’s the general journal entry for the disposal of an intangible asset: 1. Remove Intangible Assets from balance sheet: DR: Accumulated Depreciation CR: Intangible Assets; 2. Recognize gain or loss on Disposal: if the cash exceeds the carrying amount DR: Cash CR: Gain on disposal of intangible Assets; if the cash received is less than the carrying amount DR: Loss on Disposal of Intangible Assets CR: Cash;

Table 12.

Indicate which company you work for?	Does your company create IA? Please provide an example.	Does your company purchase IA along with the business? (Goodwill arises here when companies merge) Please provide an example.
Response	Other (please specify)	Other (please specify)
GOOGLE	<p>Yes, Google does create intangible assets as part of its business operations. One prominent example of intangible assets created by Google is its intellectual property portfolio, which includes patents, trademarks, and copyrights. Google invests heavily in research and development, resulting in numerous patented technologies across various fields such as artificial intelligence, search algorithms, cloud computing, and hardware innovations. For example, Google holds patents related to its search engine algorithms, data processing technologies, advertising methods, and hardware designs. Google also creates and owns trademarks to protect its brand identity and products. Well-known trademarks associated with Google include its logo, the term "Google," and product names such as "Android," "Chrome," "YouTube," and "Google Cloud." Also, Google generates copyrighted content through its various platforms and services. For instance, content created by users on platforms like YouTube is protected by copyright, and Google holds the rights to its proprietary software, including the Android operating system and applications like Google Chrome.</p>	<p>Yes, Google, like many other companies, may acquire intangible assets along with a business acquisition. Goodwill is often formed in the merger of companies, representing the excess of the purchase price over the fair value of identifiable tangible and intangible assets acquired, less liabilities assumed. An example of Google purchasing intangible assets along with a business is its acquisition of YouTube in 2006. When Google acquired YouTube, it not only acquired the tangible assets such as office equipment and facilities but also acquired significant intangible assets, such as: brand value, user base, technology infrastructure, content library. Brand Value: YouTube was already a well-established brand with widespread recognition as the leading online video platform. YouTube had a large and active user base, which represented a valuable intangible asset in terms of potential advertising revenue and market dominance. YouTube's proprietary technology and software platform, as well as any related patents and copyrights, were also valuable intangible assets acquired by Google. Content Library includes itself YouTube's extensive library of user-generated content, including videos, music, and other media, represented a significant intangible asset in terms of attracting users and generating revenue through advertising and subscription services. The excess of the purchase price paid by Google over the fair value of identifiable tangible and intangible assets acquired, less liabilities assumed, would have been recorded as goodwill on Google's balance sheet. Goodwill represents the future economic benefits expected to arise from the synergies and other intangible assets acquired in the acquisition.</p>
Kazakhtelecom	<p>Yes, Kazakhtelecom can create intangible assets (IA). An example of such an asset could be: The development of proprietary software (SW) for managing communication networks or providing new telecommunication services. When a company develops its own software, it can be recognized as an intangible asset that adds value to its business. This asset may include the development of unique algorithms, user interfaces, or other innovative solutions that may be protected by patents or copyrights.</p>	<p>Yes. In Kazakhtelecom, the initial cost of the intangible asset acquired in a business combination is based on its fair value at the acquisition date. Fair value at the acquisition date can be estimated using: The current market price for the asset on an active market (if such a market exists); The price of recent similar transactions for similar assets; Or, in the case of regular purchases and sales of intangible assets, use internal calculations to measure fair value based on current transactions and practices in the industry. If it is not possible to reliably estimate fair value, the asset will not be recognized as a separate intangible asset, and its amount will be included in goodwill. The company may recognize an intangible asset if it meets the recognition criteria, even if it was not recognized in the financial statements of the acquired company.</p>

KMG / KMT	<p>Yes, KazMunayGas (KazMunayGas) can create intangible assets (IA). An example could be the development and implementation of proprietary technologies in oil and gas extraction and processing, the creation and development of the company's brand, as well as intellectual property in the form of patents or licenses for technology use. The company develops and implements a new method of oil extraction, which increases production efficiency and reduces operating costs for field development. This method may involve the use of advanced drilling technologies, methods of oil flow purification, or process control at the fields. This new method could be considered a significant asset for the company, as it could lead to increased oil production, improved quality, or reduced production costs. Thus, the development and implementation of this method become an intangible asset for KazMunayGas.</p>	<p>Yes, KazMunayGas may acquire intangible assets (IA) when acquiring a business. In the case of acquiring a company where the value of assets not reflected in its financial statements is significant, goodwill may arise. An example of such a situation could be the acquisition of another oil company by KazMunayGas, resulting in the acquisition of IA such as licenses for oil extraction, patents for extraction technologies, or brands. If the acquisition cost exceeds the fair value of the assets and liabilities of the acquired company, the difference may be recognized as goodwill. For example: AO KazTransOil, AO Kazmortransflot where KazMunayGas owns a 90% share. If KazMunayGas acquires a company for \$100 million, but the fair value of its assets and liabilities is estimated at \$80 million, then the difference of \$20 million may be recognized as goodwill. This could be due to the attractiveness of the brand or the business development prospects that are not reflected in the acquired company's financial statements.</p>
AIR Astana	<p>Yes, Air Astana can create intangible assets (IA). An example could be the development and implementation of a proprietary flight booking and management system, creating a brand and marketing materials to promote the airline in the market, or developing and implementing software to improve passenger service processes. For example: With the increase in group bookings, a new system was developed for processing such bookings. In 2018, its further expansion is planned. The sales management system, being the airline's own product "Air Astana," underwent significant modernization with the release of a new version. The purchase of preferred seating (MySeat) was implemented through multiple channels: through the airline's own sales offices, check-in counters, online, and through travel agencies. This project became one of the largest projects to introduce ancillary services for Air Astana's customers.</p>	<p>Yes, Air Astana may also acquire intangible assets (IA) when purchasing a business. In this case, goodwill may be formed when merging companies. An example of such a situation could be the acquisition of another airline, whereby Air Astana acquires intangible assets such as unique routes, customer base, technological developments, or rights to the brands and trademarks of that company. If the purchase price exceeds the fair value of the assets and liabilities of the acquired company, the difference may be allocated to goodwill.</p>
KAZPOST	<p>Yes, Kazpost also creates intangible assets (IA). An example could be the development and implementation of a unique information system for automating mail sorting and delivery processes, the creation and promotion of its own brand or logo, or the acquisition of software licenses to improve operational efficiency and customer service.</p>	<p>Yes, when merging companies, Kazpost may acquire intangible assets (IA), including Goodwill. An example could be the merger with another postal company, where the merger value may exceed the value of their assets and liabilities, resulting in the creation of goodwill. For example, if Kazpost acquires a postal company that has a unique customer base, a good reputation, or technological advantages, the value of this company may exceed its book value, resulting in the recognition of goodwill in Kazpost's financial statements.</p>

KAZATOMPROM	<p>Kazatomprom holds all exclusive rights to developments (including those executed by subcontracting), including the right to dispose of the development at its discretion. After completion of the development, the company's exclusive right to the development - as an object of intellectual property, in cases provided for by the legislation of the Republic of Kazakhstan, is immediately subject to registration by the relevant structural unit in the authorized body of the Republic of Kazakhstan. The basis for organizing the accounting of research and development costs is the decision of the Company's NTC, which provides for the breakdown of topics into research and development. Costs for topics classified by the NTC as research are recognized as expenses in the period in which they are incurred. Therefore, as Acts of Completed Work are prepared, their cost in the accounting records is attributed to period expenses. Costs for topics classified by the NTC as development are capitalized in account 2930, sub-account "Costs of creating intangible assets". Accounting is carried out by types of developments. On this account, costs are accumulated from the beginning to the end of the developments.</p>	<p>Kazatomprom Yes, it purchases businesses with IA. Goodwill arises even upon acquisition. Goodwill arising from the acquisition of organizations and representing the payment made by the Company in anticipation of future economic benefits is not an independent cash flow. Cash flows are generated by those assets or groups of assets as a result of the acquisition of which goodwill arose. The impairment testing procedure for goodwill is similar to the procedure for testing corporate assets. The carrying amount of goodwill is allocated on a reasonable and consistent basis only among those cash-generating units (CGUs) to which it is associated. If goodwill cannot be allocated to assets or a group of assets that generate cash flows, then one CGU is chosen to which goodwill can be allocated on a reasonable and consistent basis. In the event of a loss from the impairment of a CGU containing goodwill, i.e., when the recoverable amount of the CGU exceeds its carrying amount, the Company first reduces the amount of goodwill by a debit to account 7429 "Expenses for IA impairment" - Credit account 2720 "Goodwill impairment". Losses from impairment recognized for an intangible asset in previous reporting periods are compensated only if and when there is a change in the estimates used to determine the recoverable amount of the asset since the recognition of the last impairment loss of the CGU. In this case, the carrying amount of the intangible asset is restored to its recoverable amount. This increase is a reversal of the impairment loss: Dr account 2742 "Impairment of Intangible Assets" - Cr account 6240 "Income from reversal of impairment loss".</p>
-------------	--	--

According to the table 12, there are two questions: Does your company create IA? And Does your company purchase IA along with the business? It shows separately the six cases with different companies and explains the internal procedures of the company of Kazatomprom, Kazpost, Air Astana, Kazakhtelecom, Kazmunaygaz and Google.

The differences in the treatment of intangible assets and impairment losses under GAAP (Generally Accepted Accounting Principles) and IFRS (International Financial Reporting Standards) represent fundamental contrasts in financial reporting philosophy and practice. These distinctions can significantly impact how companies report their financial health and performance, particularly in sectors where intangible assets play a crucial role, such as technology, pharmaceuticals, and consumer goods.

Under GAAP, companies are required to report intangible assets at fair value, which is the price that would be received to sell an asset or paid to transfer a liability in an orderly transaction between market participants at the measurement date. This approach can include intangible assets generated internally, such as research and development (R&D) or advertising expenses, provided these expenses can be reliably measured and it is probable that they will generate future economic benefits. This method acknowledges the potential of intangible assets to contribute to future revenue growth and allows companies to reflect this in their financial statements.

In contrast, IFRS adopts a more conservative stance on the recognition of intangible assets. IFRS mandates that for an intangible asset to be recognized on the balance sheet, it must be identifiable, the company must have control over the resource, and it must be probable that future economic benefits will flow to the entity. Furthermore, the cost of the asset must be reliably measurable. This means that under IFRS, many internally generated intangible assets, such as R&D or advertising costs, are not capitalized as assets but are expensed as incurred, unless they meet the stringent criteria for capitalization.

Overall, both GAAP and IFRS frameworks allow businesses to recognize an impairment loss when there is a significant and long-lasting decrease in the fair value of an asset below its carrying amount on the balance sheet. This reflects a more conservative assessment of the asset's value, ensuring that the financial statements do not overstate the value of the company's assets.

However, the treatment of impairment losses diverges significantly between the two standards when it comes to reversals. IFRS permits the reversal of impairment losses (except for goodwill) if there is a subsequent increase in the recoverable amount of an asset. This approach allows companies to adjust the value of their assets

in alignment with current market conditions, potentially leading to a more volatile but accurate representation of a company's financial position.

On the other hand, GAAP maintains a more stringent approach by prohibiting the reversal of impairment losses for all assets, including goodwill. Once an impairment loss is recognized under GAAP, the reduced value of the asset is considered its new cost basis, and any future increase in value is not recognized in the financial statements. This approach aims to prevent earnings management and volatility in financial reporting but may result in assets being undervalued on the balance sheet if their market value recovers.

Implications for Businesses and Investors

These differences between GAAP and IFRS in treating intangible assets and impairment losses have significant implications for businesses and investors. Companies operating under IFRS might appear more conservative in terms of asset valuation on their balance sheets, especially for intangible assets. Meanwhile, the ability to reverse impairment losses under IFRS (except for goodwill) can lead to greater volatility in reported earnings.

For investors and analysts, understanding these differences is crucial for accurate cross-border financial analysis. Adjustments may be necessary when comparing companies that adhere to different accounting standards, to ensure a like-for-like comparison in terms of asset valuation, profitability, and financial health.

In conclusion, the treatment of intangible assets and impairment losses under GAAP and IFRS highlights the diversity in global accounting practices. Each standard reflects different assumptions about the nature of assets, the predictability of future benefits, and the importance of stability versus flexibility in financial reporting. As global business operations continue to evolve, these accounting standards may also adapt, reflecting new understandings of value in a digital and knowledge-based economy.

Contribution of research results to science, business or society. My research clearly addressing a nuanced and critical aspect of financial reporting standards, focusing on the valuation and revaluation of intangible assets under IFRS and GAAP. The intricacies involved in the subjective nature of valuations, coupled with the potential for manipulation due to ambiguities in standard guidance, make this an essential area of study. Your work aims to contribute significantly to science, business, and society by enhancing understanding, improving financial reporting practices, and potentially influencing policy or standard modifications to curb manipulation risks. It was taken five national companies such as: Kazatomprom, Kazpost, Air Astana, Kazakhtelecom, Kazmunaygaz. Also, one international company is Google. Google applies GAAP framework, however nation companies of Republic of Kazakhstan work under IFRS.

Contribution to Science

This research contributes to the academic and scientific community by addressing the lack of extensive research on the subjectivity of intangible asset valuation and revaluation provides a foundational basis for further studies. Also, the combination of qualitative and quantitative research methods enriches the scientific approach to studying financial standards, offering a robust framework that future researchers can adapt or refine.

Contribution to Business

For the business community, your research offers several benefits. It improved Valuation Practices by dissecting the valuation and revaluation processes under IFRS and GAAP, your study could help businesses adopt more accurate and transparent valuation methods, enhancing credibility and trust among investors. Moreover, risk mitigation highlighting potential areas for manipulation may prompt businesses to review and strengthen their internal controls around the valuation and reporting of intangible assets, thereby reducing financial and reputational risks.

Contribution to Society

On a societal level, your research contributes by enhancing transparency and trust. Improved clarity and consistency in financial reporting can bolster investor confidence and trust in capital markets, facilitating more informed investment decisions. Influencing Policy and Standards can provide insights from your study could inform regulators and standard-setters, potentially guiding revisions or updates to IFRS and GAAP standards to address identified ambiguities and reduce manipulation opportunities.

Conclusion. In conclusion, the impairment of intangible assets (IA) across various organizations, including tech giants like Google and national companies in Kazakhstan such as Kazakhtelecom, KazMunayGas, Air Astana, Kazpost, and Kazatomprom, is governed by a comprehensive framework under Generally Accepted Accounting Principles (GAAP), specifically following the guidance provided by the Financial Accounting Standards Board (FASB) and International Financial Reporting Standards (IFRS). The criteria and methodology for assessing impairment involve a systematic review of external and internal indicators that may affect the value of these assets, ranging from market and technological changes to alterations in company strategy or economic performance.

The process necessitates regular monitoring of intangible assets for indicators of impairment, and when such indicators are present, a rigorous impairment test comparing the carrying amount of the asset with its fair value is conducted. Should the carrying amount exceed the fair value, an impairment loss is recognized, impacting both the income statement and the balance sheet of the organization. This approach ensures that the financial statements accurately reflect the value of intangible assets, thus providing stakeholders with reliable information for decision-making.

Kazakhstan's national companies apply specific accounting entries for recording the impairment and, if applicable, the reversal of impairment losses of intangible assets, demonstrating the adaptability of international accounting standards to local regulatory environments. These entries facilitate the transparent reporting and management of IA values over time, aligning with global best practices while catering to the specific operational contexts of these entities.

Google, on the other hand, exemplifies the application of these principles in a global tech context, emphasizing the importance of adjusting the carrying value of intangible assets in response to the fast-evolving digital landscape. This not only adheres to rigorous accounting standards but also ensures that the financial health and strategic positioning of such tech companies are accurately communicated to investors, regulators, and other stakeholders.

Ultimately, the effective management and reporting of intangible asset impairment are crucial for maintaining the integrity of financial reporting, supporting investor confidence, and enabling companies to navigate the complexities of the modern economic and technological environment.

REFERENCES

1. ALBOROV, R. A., ALBOROV, G. R., KOZMENKOVA, S. v., & MOSUNOVA, E. L. (2022). Accounting for the acquisition (creation), impairment and write-off of intangible assets. *International Accounting*, 25(12). <https://www.fin-izdat.com/journal/interbuh/detail.php?ID=79013>
2. Ciotina, D., Fudur, C.I., Mironiuc, M., (2011), Exploratory study regarding the commercial credit policy of Romanian Companies, *Theoretical and Applied Economics*, vol XVIII, no 4 (557), pp. 17-36, www.store.ectap.ro/articole/621_ro.pdf
3. Cohen, J. (2005). *Intangible assets: valuation and economic benefits* (1st ed.). Wiley.
4. Dureja, R., & Mahajan, H. (2021). Impairment of Intangible Assets during COVID Times. *SSRN Electronic Journal*. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3985932
5. Dureja, R., & Mahajan, H. (2021). Impairment of Intangible Assets during COVID Times. *SSRN Electronic Journal*. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3985932
6. Hirschey, M., & Richardson, V. J. (2004). Are scientific indicators of patent quality useful to investors? *Journal of Empirical Finance*, 11(1), 91–107. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0927539803000458?via%3Dihub>
7. Hopkins, P. E., Houston, R. W., & Peters, M. F. (1999). Purchase, pooling, and equity analysts' valuation judgments (SSRN Scholarly Paper 181278). https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=181278
8. Hall, B. H., Jaffe, A. B., Trajtenberg, M., & Berglass, E. (2001). The NBER Patent Citation Data File: Lessons, Insights and Methodological Tools. <http://www.nber.org/papers/w8498>
9. Ievdokymov, V., Ostapchuk, T., Lehenchuk, S., Grytsyshen, D., & Marchuk, G. (2020). Analysis of the impact of intangible assets on the companies' market value. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, 2020(3), 164–170. <http://nvngu.in.ua/index.php/en/archive/on-the-issues/1844-2020/contents-3-2020/5354-analysis-of-the-impact-of-intangible-assets-on-the-companies-market-value>
10. Johnson, L. T., & Petrone, K. R. (1999). Commentary: Is goodwill an asset? (SSRN Scholarly Paper 143839). <https://doi.org/10.2139/ssrn.143839>
11. Lundh, S., Seger, K., Frostenson, M., & Helin, S. (2023). Accounting as a means to legitimacy: The case of internally generated intangibles. *Qualitative Research in Accounting & Management*, 21(2), 77–104. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/QRAM-04-2021-0075/full/html>
12. Lev, B. (2001). *Baruch Lev, INTANGIBLES: MANAGEMENT, MEASUREMENT AND REPORTING*, Bookings Institution Press, 2001. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/228301301_Baruch_Lev_INTANGIBLES_MANAGEMENT_MEASUREMENT_AND_REPORTING_Bookings_Institution_Press_2001
13. Mard, M. J., Hitchner, J. R., Hyden, S. D., & Zyla, M. L. (2002). Valuation for financial reporting: Intangible assets, goodwill, and impairment analysis, sfas 141 and 142. John Wiley & Sons.
14. Mard, M. J., Hitchner, J. R., & Hyden, S. D. (2007). *Valuation for Financial Reporting : Fair Value Measurements and Reporting, Intangible Assets, Goodwill and Impairment* (Vol. 2).
15. Tulvinschi Mihaela. (2018). Recognition and Assessment Of Identifiable and Unidentifiable Intangible Assets. *The USV Annals of Economics and Public Administration*, 18(2(28)), 99–106.

МҰНАЙ КОМПАНИЯЛАРЫНЫҢ ПЕРСОНАЛЫН ОҚЫТУ ЖӘНЕ ДАМУЫ: ТРЕНДТЕРІ, МӘСЕЛЕЛЕРІ, ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

¹Усенова А.С., ²Умбеталиева Б.К., ³Абдрахманова Г.А., ⁴Нургужаева А.А., ⁵Усенов С.А

¹Экономика ғылымдарының магистрі,
«Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы
Кенжеғали Сагадиев атындағы
Халықаралық Бизнес Университеті

²Д.А. Қонаев еуразиялық заң академиясы
«Экономикалық және жалпы білім беретін пәндер» кафедрасы

³Экономика ғылымдарының кандидаты, доцент
Д.А. Қонаев Еуразиялық Заң Академиясы
«Экономикалық және жалпы білім
беретін пәндер» кафедрасы

⁴Экономика ғылымдарының кандидаты, доцент
Д.А. Қонаев Еуразиялық Заң Академиясы
«Экономикалық және жалпы білім
беретін пәндер» кафедрасы

⁵Экономика ғылымдарының кандидаты, доцент
Д.А. Қонаев Еуразиялық Заң Академиясы
«Экономикалық және жалпы білім
беретін пәндер» кафедрасы

Кіріспе. Кез-келген ұйымның жетістігіне жетудегі шешуші рөл, ең алдымен, қызметкерлерге тиесілі және оның біліміне, дағдыларына байланысты. Сондықтан мұнай компанияларында жұмыс істеу процесінде персоналдың оқыту және дамыту процесі арқылы жаңа құзыреттерге ие болуын қамтамасыз ету және болашақта мұндай оқытудың тиімділігін бағалау маңызды болып табылады. Өйткені мұнай кешенінің кәсіпорындары табысты дамып, өркендеуі үшін оларда тек заманауи жабдықтар мен технологиялар ғана емес, сонымен қатар жоғары білікті персонал болуы маңызды. Мақалада мұнай саласындағы негізгі трендтер мен еңбек нарығындағы жағдай талданып, қызметкерлерді оқыту мен дамыту саласындағы мәселелер мен оларды шешудің негізгі жолдары қарастырылған.

Зерттеудің мақсаты – мұнай компанияларының персоналын оқыту жолдарын трендтерін, мәселелері айқындап, оларды шешу шаралары бойынша ұсыныстар беру.

Зерттеудің міндеттері – Қазақстандық мұнай компанияларында кадрларға қатысты туындайтын мәселелерді анықтап, өндіріс тиімділігін арттыру мақсатында персоналды оқыту және дамыту процесін басқарудың әдістемелік тәсілін әзірлеу.

Әдебиеттерге шолу. Зерттелетін тақырып бойынша ғылыми әзірлемелерге қарамастан, Кельчевская Н.Р., Пельмская И.С., Тянь А.Ю. сияқты авторлардың еңбектерінде мұнай компанияларының ерекшеліктерін ескере отырып, персоналды оқыту мен дамытуды басқарудың әдістемелік және тәжірибелік жағдайы жан-жақты ескерілмеген.

Зерттеу әдістемесі. Тақырыпты зерттеу барысында экономикалық талдау әдістері, жүйелік талдау әдістемесі және графиктік әдіс қолданылды

Алынған нәтижелер және оларды талқылау. Зерттеу жаһандық еңбек нарығының сын-қатерлеріне және әлемдік нарықтардағы қазіргі жағдайға байланысты проблемалардың болуы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелерінің ғылымға, бизнеске немесе қоғамға қосқан үлесі. 2023 жылғы 1 қыркүйекте мемлекет басшысы Қ.-Ж.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына арнаған Жолдауында адам капиталының ғылым мен бизнестің дамуындағы маңызына тоқтала келіп «адами әлеуетті дамыту үшін елге шетелден дарынды мамандарды, әсіресе кәсіпкерлік салаларында жетістікке жеткендерді тарту қажет» деп атап өтті [1].

Қорытынды. Біз ұсынған шаралар адами капиталды дамыту есебінен халықаралық нарықтарда қазақстандық ұйымның бәсекелестік артықшылықтарын құруға ықпал ететін персоналды оқыту мен да-

мытудың қалыптасқан жүйесінің бірегейлігі мен тиімділігінің жоғары дәрежесі туралы айтуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, персоналдарды даярлау жүйесінің тиімділігін арттыру үшін түрлі салалардағы кадрларды даярлау үшін жетекші университеттермен серіктестік орнату және магистратурада басшыларды оқытқаннан кейін тәжірибе ұзақтығын ұлғайту және кадрларды кәсіби даярлау көлемін ұлғайту ұсынылады. Бұл шараларды жүзеге асыру басқару шешімдерін қабылдау мен орындаудағы қателерді азайтып, жұмыс сапасын арттырады.

Кілттік сөздер: адами капитал, мұнай саласы, персонал, жобалық басқару, персоналды оқыту тиімділігі, талант, персоналды дамыту.

Қазақстанда мұнай өндіру, өңдеу және сервис саласында жұмыс істегісі келетін көптеген мамандар өте көп, алайда барлық ізденушілер компаниялардың талаптарын қанағаттандыра алмайды. Сондықтан Қазақстанның мұнай секторындағы кадрлар проблемасына бұрын қандай сала болғандығы және ертең қандай болатындығы тұрғысынан қарау маңызды. Мұнай саласын құрылымдандыру процесінде кадрлардың қартаюы және олардың білім алуының баяулауы, ең алдымен кәсіптік стандарттар жүйелерінің болмауы, болжамның ғылыми-әдіснамалық негіздерінің болмауы және сала үшін білікті кадрларда талаптарды айқындау сияқты мәселелер орын алуда.

Бүгінгі таңда өндіру, өңдеу және мұнай сервисіндегі мамандар арасындағы ауысуы кадрлардың жетіспеушілігімен ғана емес, олардың жұмысының жаңа технологиялық деңгейге өтуінің күрделілігімен қатар жүруде. Стандартты кен орнын игеру және пайдалану циклі шамамен 25-30 жыл [2, б.52]. Тәжірибе көрсеткендей, адам осы циклдардың ең көбі екеуін қамтуы мүмкін. Келесі цикл неғұрлым жетілдірілген өнімділікке байланысты оған қол жетімді болмайды. Сондықтан арнайы курстар, қайта даярлау қажет, сондай-ақ маман әлі зейнетке шықпаса да, ол өзін толық көрсете алмайды.

Қазақстанның мұнай саласы заманауи жағдайда деректерді өңдеу орталықтарында жұмыс істей алатын кадрларға мұқтаж, мұнда цифрландыру кен орындарының рентабельділігін модельдеумен, болжаумен және бағалаумен айналысуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, маман белгілі бір тапсырмаға дайындалуы керек.

Әрине, мұнай саласы ел экономикасын арттырудың басты саласының бірі ретінде өте көп дайындықты қажет етеді. Жалпы, ҚР-да мұнай өндіру 2023 жылы жоғарғы темппен өсуді көрсетіп отыр, ағымдағы жылы мұнай саласындағы жағдай өзге мәселелер болса да түзетіле бастады. Осы жылдың алғашқы бес айында Қазақстанда мұнай өндіру 2.5% - ға артқан болатын. Төмендегі 1-суретте 2015-2023 жылдар бойынша Қазақстандағы мұнай өндіру динамикасы бейнеленген.

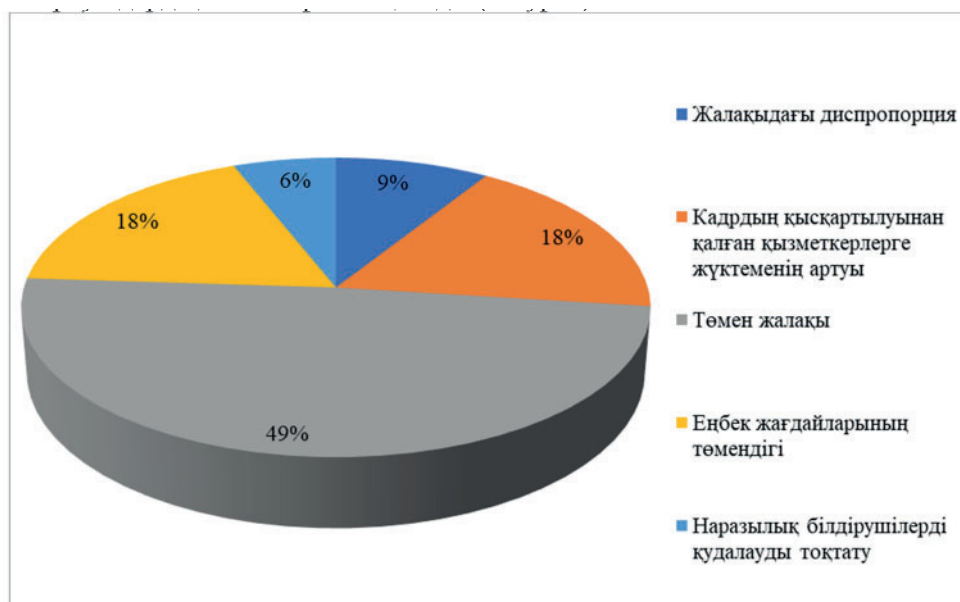
Сурет 1. 2015-2023 жж. Қазақстандағы мұнай өндіру динамикасы, млн тонна
Ескерту: [3] әдебиет негізінде автормен құрастырылған.

2023 жылы Қазақстанда 90 млн тонна мұнай өндірілді, Қазақстанда мұнай өндірудің жоғарғы шыңы 2019 жылы 90.6 млн. тонна болғаны, алайда пандемияның, ОПЕК+ квоталары, елдің ірі кен орындарындағы жөндеу және авариялар салдарынан 2020-2021 жылдары мұнай өндіру жылына 86 млн. тоннаға дейін төмендеді, ал 2022 жылы ол 82,4 млн тонна құрады [3].

Мұнай-газ саласы соңғы жылдары Қазақстан бірқатар әлеуметтік-экономикалық проблемаларға тап болды. Демографиялық өсу мен жұмыссыздыққа байланысты елдің мұнай секторы сонша ер адамды

қабылдай алмайды. Бұған жергілікті кәсіподақтардың шектеулі мүмкіндіктерін, көші-қонның жоғары деңгейін, жалақының төмен деңгейін қосқан жөн. Сондықтан мұнайшылар жиі наразылық акцияларын өткізуге мәжбүр болуда.

Наразылық білдірушілердің талаптарына негізделе отырып БАҚ контент-талдау нәтижелері бойынша ереуілдердің себептері анықталды (2-сурет).

Сурет 2. БАҚ контент-талдау нәтижелері бойынша ереуілдердің себептері, 2017-2023жж., %
Ескерту: [4] әдебиет негізінде автормен құрастырылған.

2-суретте бейнеленгендей, ереуілшілердің талаптары бойынша төмен жалақы 49 пайызды құрады, ал кадрдың қысқартылуынан қалған қызметкерлерге жүктеменің артуы сегменті бойынша 18 пайызды құраған.

Сонымен қатар, 2023 жылы Қазақстан билігі мемлекеттік компаниялардың штатын кеңейтпейтіндіктерін мәлімдеді. Оның орнына ел билігі мұнай секторын жекешелендіруге дайындалуда [4].

Сондай-ақ, алдағы уақытта компаниялар персоналды басқару саласында көптеген мәселелерге тап болуда. Ең бастысы, компанияларды жас мамандармен жұмыс жасаудағы жағдай және олардың жоқтығынан қажетті дағдылары бар үміткерлерді табудың қиындығы алаңдатады [5, б.173]. Жас мамандармен жұмыс істеуге байланысты келесі мәселелерді анықтауға болады:

1) Кәсіпорынға жас мамандарды тартуға әсер ететін жалақы деңгейіне қосымша жас мамандар айналымы мәселесі;

2) Кадрлардың қартаюға байланысты алмастыратын мамандардың жеткіліксіздігі. Атап айтсақ, зейнеткерлікке шыққан қызметкерлерді алмастыратын тәжірибесі бар жас мамандардың жоқтығы. Қазақстандағы жұмыс істейтін азаматтардың орташа жасы бес жыл бұрын 33 жас болса, 2023 жылы 39 жас болды [3].

3) Қазақстандық білім беру жүйесі қазіргі бизнес талаптарына сай емес. Көптеген компаниялар бұл проблеманы атап өтеді, мысалы, жұмыс берушілердің 89%-ы бітірушілер арасында практикалық білімнің жетіспеушілігін айтады, жұмыс берушілердің 56%-ы түлектердің дайындық деңгейіне қанағаттанбайды және мамандық бойынша білімінің жоқтығын және сауаттылық деңгейінің төмендігін алға қояды. [6]. Білім деңгейіне оқу үдерісін құрудағы университеттер мен компаниялардың әлсіз өзара әрекеттестігі де әсер етеді.

4) Түлектердің ойынша мұнай саласының тартымдылығының төмендеуі. Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, Қазақстанда жыл сайын мұнай-газ саласы үшін 7,5 мыңға жуық маман шығады [7] және олардың 50%-ға жуығы өз мамандығы бойынша жұмыс істемейді. Бұл мұнай саласында жұмыс істеу тартымдылығының төмендегенін көрсетеді.

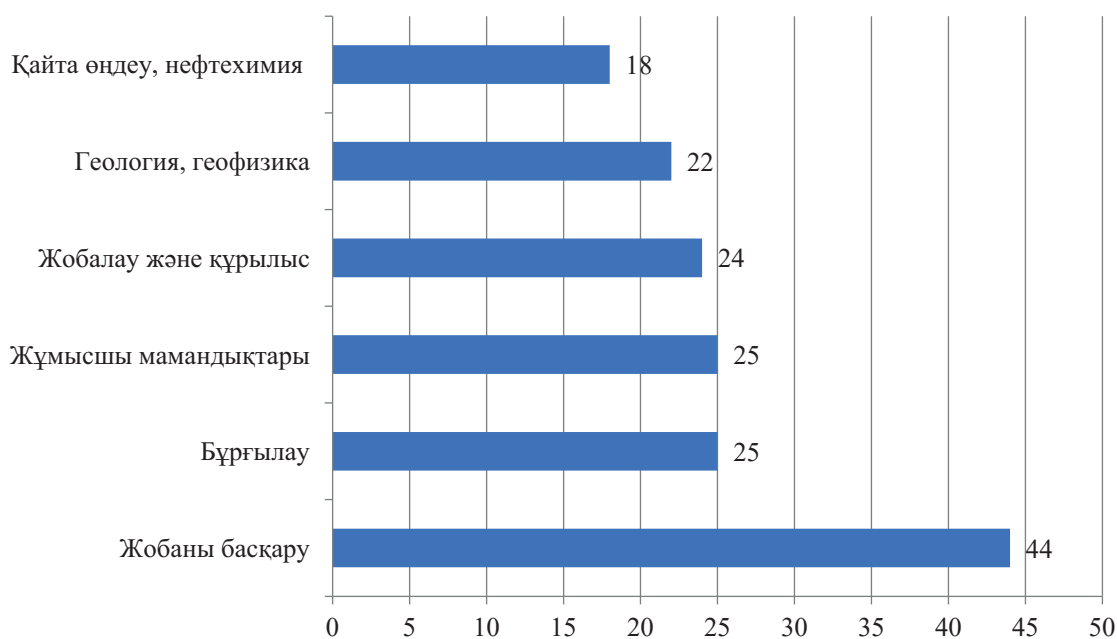
5) Жұмыс берушілер арасындағы бәсекелестік мәселесі. Шетелдік мұнай компаниялары жас мамандар үшін әлдеқайда жақсы жұмыс жағдайларын ұсынады. Мысалы, халықаралық тағылымдамадан

өту мүмкіндігі, жалақының жоғары деңгейі, ауысымда қолайлы өмір сүру мүмкіндігі және компанияның дамыған халықаралық корпоративтік мәдениетінің болуы.

б) Цифрлық шешімдер саласындағы білім мен тәжірибеге қажеттіліктің артуы. Қазір Қазақстандағы мұнай кәсіпорындары бизнес-процестерді цифрландыруға бет бұрып отыр, бұл барлық кәсіптердің жалпы күрделенуінің тенденциясын көрсетеді, олардың біліктілігіне қойылатын талаптарды айтарлықтай арттырады. Тәжірибесі бар егде жастағы қызметкерлерге бұл құзыреттерді меңгеру қиынырақ, ал мыңжылдықтардың цифрлық шешімдер саласында даму әлеуеті жоғары, сондықтан олар цифрландыру саласындағы оқыту мен біліктілігін арттырудың негізгі аудиториясына айналады.

7) Бос инженерлік лауазымдарға үміткерлердің біліктілігі компаниялардың талаптарына сәйкес келмейді. Жас мамандардан бөлек, мұнай саласындағы еңбек нарығы да білікті кадрлардың тапшылығын бастан кешіруде, мұнай саласындағы компаниялардың 60%-ы ғана лауазымдарға үміткер кандидаттардың біліктілігін мойындайды [5, б.189].

Төмендегі 3-суретте мұнай саласындағы бейіндік мамандарға тапшылық позициясы бойынша зерттеу жүргізілген.

Сурет 3. Мұнай саласы бойынша бейіндік мамандарға тапшылық деңгейі, %
Ескерту: [4] әдебиет негізінде автормен құрастырылған

3-суреттен көретіміз, ең үлкен тапшылық тәжірибелі жоба менеджерлерінде (44%), инженерлік-техникалық қызметкерлерде (25%) және білікті жұмысшыларда (24%) байқалады.

Жоғарыда айтылғандардың барлығын қорытындылай келе, зерттеулер көрсеткендей, жас мамандардың еңбек нарығындағы жағдай жұмысқа қызығушылық танытпау, тартымдылық деңгейінің төмендеуі, жас кадрлардың тұрақтамауы, жастардың ереуілдерге белсенді болуы сияқты көптеген проблемалармен сипатталады.

Әрине, еңбектің біліктілігін арттыру және орындалатын жұмыстың техникалық деңгейін көтеру үшін ынталандырушы фактор еңбекақы болып табылатынын атап өткен жөн. Біз мұндай жағдайда компаниялар бәсекеге төтеп бере алмайтынын мойындауымыз керек. Егер олар өз мамандарына жеңілдіктер пакетін, жалақыны және оқу мүмкіндіктерін бермесе, мұндай кәсіпорындар міндетті түрде кадрлардың кетуін сезіне бастайды.

Көбінесе жастар оқуын тастап, мұнай компаниясының жұмысының нақты процесін түсінбей, жауапты қызметтерге орналасады [7]. Бағдарламалау, менеджмент, экономикалық білім және басқа да мамандықтар бүгінде мұнай саласында жұмыс істеу үшін қажет екені сөзсіз. Бірақ олар бұрғылау, өңдеу және басқа да процестер кезінде жұмыстың техникалық аспектілерін түсінуге мүмкіндік беретін ерекше ойлау әдісін беретін инженерлік білім - ең маңызды екенін түсіне бермейді.

Сонымен бірге, мұнай саласында сирек мамандықтар бойынша, мысалы, шельфтерді өндеуде тек теориялық білім ғана емес, практикалық дағдылары да болуы тиіс мамандарға сұраныс қашанда болатынын ұмытпауымыз керек. Бұл жұмысшылардан ерекше талап етіледі.

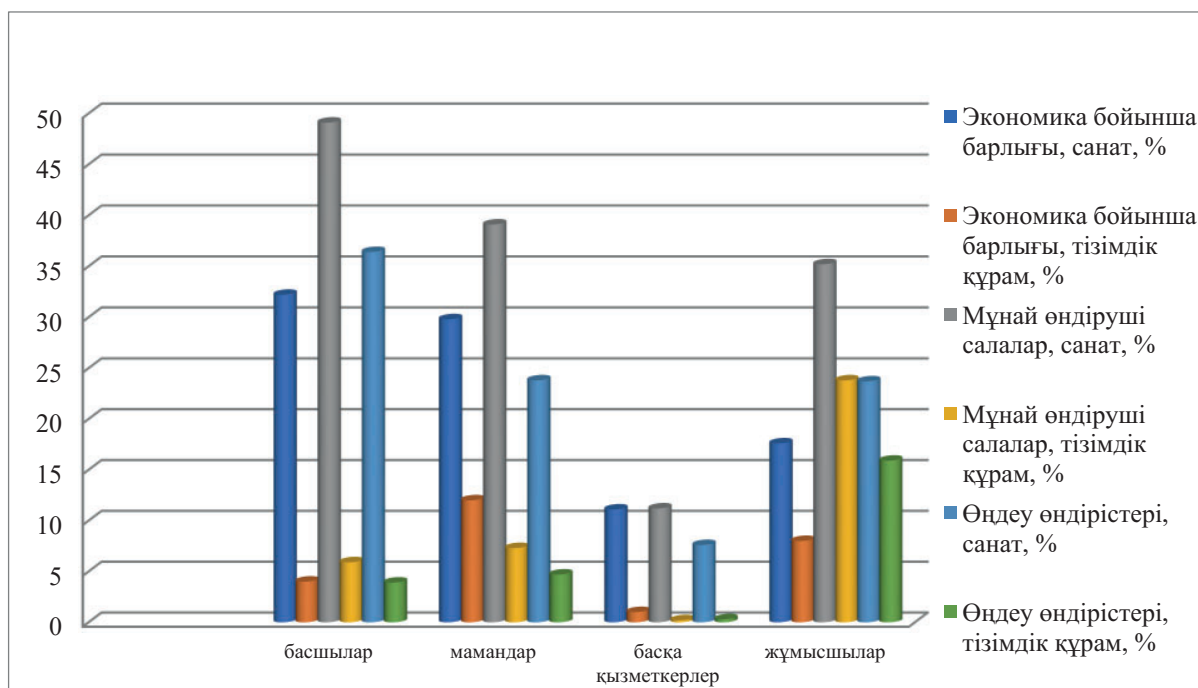
Бұл сала нарықтағы жоғары тәжірибесі бар мамандарды қажет етеді. Қызметтің көптеген салаларында компаниялар әдетте 1 жылдан 3 жылға дейін тәжірибесі бар мамандарды талап етеді [8]. Мұнай саласында 3 жылдан 6 жылға дейін еңбек өтілі бар адамдар жиі сұранысқа ие. Сонымен қатар, тапшылық көбінесе тікелей жабдықпен жұмыс істейтін мамандықтар арасында байқалады.

Еңбек нарығындағы жағдай ірі мұнай-газ компанияларының өзінде жоғары білікті кадрлардың тапшы екенін көрсетеді. Қазақстан мұнай саласындағы жұмыспен қамту мәселелерін шешу басты назарда. Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің хабарлауынша, жұмысшылардың бақыланатын ағыны үшін ірі кәсіпорындармен жол картасын жасау жұмыстары жалғасуда. Келісімдер жұмыстан босатылған қызметкерлерді қайта оқытуға және олардың басқа салаларда одан әрі жұмысқа орналасуына ықпал етуді бірлесіп инвестициялауды қарастырады. Қазіргі таңда 2017 жылдан бері 1,1 миллионға жуық адам жұмыс істейтін ірі кәсіпорындармен 1,1 мың жол картасына қол қойылды.

Келісім аясында 66 кәсіпорында өндірісті жаңғырту жоспарлануда. Бұл 2025 жылға қарай 943 жұмысшының босатылуына әкеледі [9]. Бұл ретте жұмыстан босатылған жұмысшыларды бұрыннан бар бос жұмыс орындарына ауыстыру, жаңа мамандықтарға қайта даярлау, сабақтас кәсіпорындарға ауыстыру, Жұмыспен қамту орталығы арқылы көмек көрсету, оның ішінде кәсіптік бағдар беру, кәсіпкерлікті ынталандыру, мемлекет тарапынан субсидияланатын жұмыс орындарын ұйымдастыру жоспарлануда. Сондай-ақ жұмыссыз адамдар үшін еңбек нарығында сұранысқа ие мамандықтар мен біліктіліктер бойынша кәсіптік оқудан өту, сондай-ақ субсидияланатын жұмыс орындарына жұмысқа орналасу көзделген.

Орташа алғанда, компаниялардағы қызметкерлерді оқыту үрдістері оны қазақстандық компанияларда корпоративтік қайта даярлау немесе біліктілігін арттыру бағдарламалары шеңберінде аяқтаған жұмыспен қамтылған халықты оқыту үрдістеріне сәйкес келеді. Компьютерлер мен интернет дәуірінің пайда болуымен қашықтықтан оқыту әдістері барлық жерде қолданыла бастады [10, б.71]. Қазіргі тез өзгеретін және үнемі өзгеріп отыратын жағдайларда кадрлардың кәсібилігі мен біліктілігін үздіксіз арттырудың маңыздылығы ұдайы артып келеді. Өндірісті тиімді пайдалану мамандардың біліктілігіне сыни тұрғыдан байланысты.

Төмендегі 4-суретте лауазымдар бойынша оқудан өткен сала секторлары бойынша халықтың құрылымы көрсетілген.

Сурет 4. Лауазымы, қызметі бойынша оқытылған халықтың құрылымы, 2023 ж.
Ескерту: [4] әдебиет негізінде автормен құрастырылған

4-суреттен көріп отырғанымыздай, өндіруші салалар кадрларды көтеруге және қайта даярлауға айтарлықтай қаражат салады. 2023 жылы барлық басшылардың жартысына жуығы оқытылды, сонымен қатар барлық мамандар мен жұмысшылардың үштен бірінен астамы кадрларды қайта даярлау бағдарламаларына тартылды.

Жобалау персоналындағы адами капитал сапасының нашарлауы жобалар жұмысының тұрақсыздығына, ұзақ мерзімді кезеңде экономикалық тиімділіктің төмендеуіне әкеледі.

Негізінен мұнай өндіретін кәсіпорындарда біліктілікті арттыру курстарын бес жылда бір рет кезеңділікпен өту ұсынылады [5, б.71]. Оқыту мамандардың білімін өзектендіруге, өндірісте енгізілетін жаңа технологиялар мен әдістемелерді зерделеуге бағытталған. Кәсіби қайта даярлау бағдарламалары кәсіби мүмкіндіктерін кеңейтуді қалайтындар үшін қажет болуы мүмкін. Шындығында, соңғы жылдары маман екі кәсіптің тоғысында құзыреттілікке ие болған кезде пәнаралық көзқарас тенденциясы айқын бола бастады.

Демек, мұнай саласындағы қосымша білім жоғары оқу орындарының түлектеріне де, жұмыс істейтін мамандарға да пайдалы болуы мүмкін. Бұл мұнай өңдеу және газ өндіру өнеркәсібінің қазіргі тенденцияларын түсінуге, жұмысты реттейтін нормативтік құқықтық актілерге қатысты білімдерін жаңартуға мүмкіндік береді.

Орташа алғанда, мұнай компанияларының қызметкерлерін оқыту үрдістері кадрларды қайта даярлаудың немесе біліктілікті арттырудың корпоративтік бағдарламалары шеңберінде одан өткен жұмыспен қамтылған халықты оқыту трендтеріне сәйкес келеді. Қазақстандық мұнай бизнесі соңғы бірнеше жыл ішінде дамудың қиын жағдайларында тұр, бұл бір жағынан әлемдік энергия тасымалдаушылар нарығындағы мұнай ресурстары бағасының ауытқуының жоғары деңгейіне, ал екінші жағынан, ереуілге шыққан оқиғаларға байланысты алдағы экономикалық блокадаға байланысты.

Жоба қызметкерлерінің кадрлық әлеуетін дамыту үшін жаратылыстану ғылымдары саласындағы білімге, дағдылар мен дағдыларға ғана назар аударып қоймай, ұйымдастырушылық құзыреттіліктерге назар аударуды одан әрі арттыру, сондай-ақ өндірістік ортада және мұнай компанияларының өндірістік-шаруашылық қызметінің барлық түрлерін жобалау және болжау ортасында, цифрлық мәдениетте күш-жігерді қалыптастыру мен дамытуға бағыттау қажет [10, б.72]. Осыған байланысты, компаниялар алдағы жылдары жоба қызметкерлерінің арасында цифрлық құзыреттіліктерді дамыту үшін кадрларды оқытуға және қайта даярлауға инвестиция көлемін ұлғайтуды жоспарлауы керек, өйткені мұндай білім мен дағдылар компанияның өмірлік циклінің барлық кезеңдерінде жұмыс тиімділігін арттыра алады.

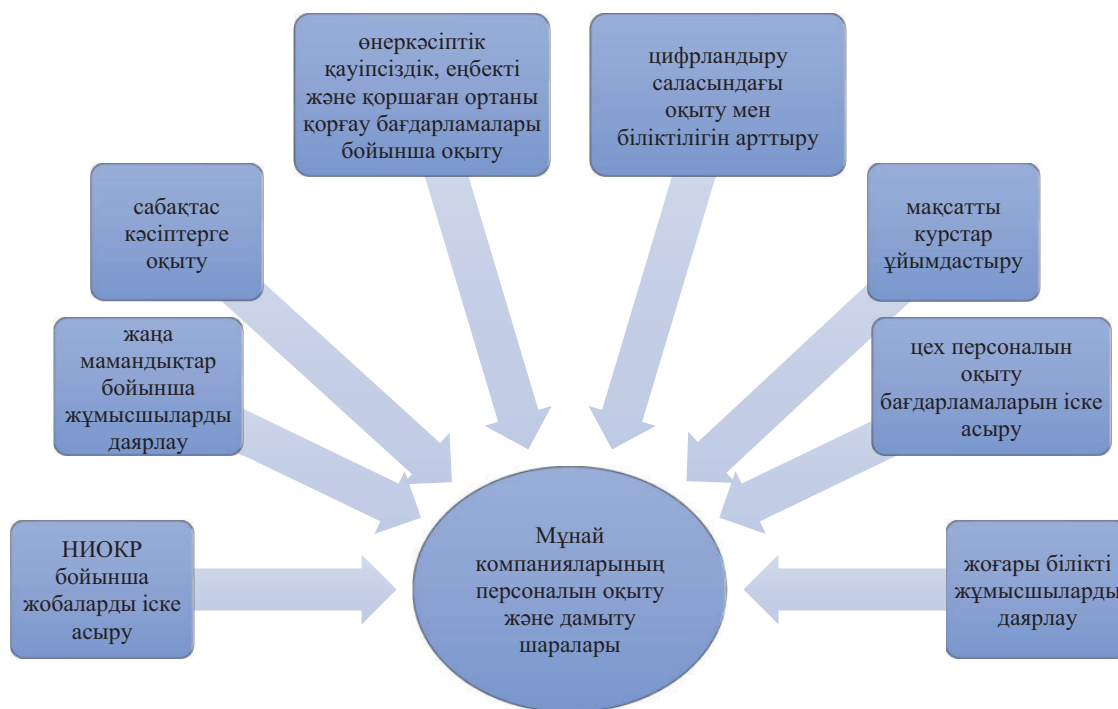
Атап өту керек, уақыт талабына сай мұнай компанияларының кадрлық әлеуетін қажетті деңгейде қалыптастыру мен қолдауды қамтамасыз ететін және оның нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін алдын ала анықтайтын кадрларды даярлау және дамыту процестері екенін атап өткен жөн.

Осылайша, мұнай секторы үшін негізгі мамандықтар мен кәсіптер бойынша мамандардың тапшылығын, көрсетілетін білім беру қызметтерінің деңгейі мен жұмыс берушілердің қажеттіліктері арасындағы сәйкессіздікті және басқа да осыған ұқсас мәселелерді ескере отырып, біз жүйені қалыптастыру және дамыту мақсатында келесі шараларды ұсынамыз:

- мамандандырылған оқу орындарымен жұмыс. Қоғам мен жоғары оқу орындарының мұнай, химия және энергетика салаларындағы өзара іс-қимылының Кешенді бағдарламасын қалыптастыру;
- мамандандырылған жоғары оқу орындарымен бірлесіп кәсіптік стандарттарды әзірлеуге және олардың негізінде білім беру стандарттарына өзгерістер енгізуге қатысу;
- жас мамандарды тарту, бейімдеу және дамыту үшін мамандандырылған университеттерден студенттерді іріктеу.

Жұмысшылар тапшылығына және оларды жүйелі оқыту мен дамыту қажеттілігіне байланысты мәселелерді шешу саласында мамандарды даярлау сапасын бақылау жүйесін құру кезінде жұмысшыларды оқыту бойынша шараларды жүйелеу қажет. Келесі 5-суретте мұнай компанияларының персоналын оқыту және дамыту шаралары бейнеленген.

5-суретте көрсетілгендей, мұнай компанияларының персоналын оқыту мақсатында НИОКР бойынша жобаларды іске асыру, жаңа мамандықтар бойынша жұмысшыларды даярлау, жоғары білікті жұмысшыларды даярлау, сабақтас кәсіптерге оқыту, өнеркәсіптік қауіпсіздік, еңбекті және қоршаған ортаны қорғау бағдарламалары бойынша оқыту, жұмыс берушінің талаптарын ескере отырып, бакалаврларды толық оқыту бағдарламаларын іске асыру, мақсатты курстар ұйымдастыру, цифрландыру саласындағы оқыту мен біліктілігін арттыру және цех персоналын оқыту бағдарламаларын іске асыру қажет.

Сурет 5. Мұнай компанияларының персоналын оқыту және дамыту шаралары
Ескерту: [11] әдебиет негізінде автормен құрастырылған

Сондай-ақ, кадрлық әлеуетті қолдау және арттыру мәселелерінің бір бөлігі қашықтан қол жеткізу технологияларын қолдану арқылы шешілуі тиіс екенін баса атап өткен жөн [11, б.95]. Қызметкерлерді оқыту, дамыту және кәсіби кеңес беру мақсатында қашықтықтан оқыту технологияларын қолдануға негізделген, үздік тәжірибелерді жариялауға, идеяларды талқылауға, сарапшылармен кеңесуге бағытталған білімді басқарудың корпоративтік жүйесін іске қосу.

Қорытындылай келе, қазіргі уақытта қазақстандық мұнай компаниялары кадрлық технологияның жалпы және өзіндік ерекшеліктерін бөліп көрсетуге мүмкіндік беретін персоналды оқыту мен дамыту бойынша бай тәжірибе жинақтағанын атап өткен жөн. Әрбір компанияның тәжірибесі бірегей және егжей-тегжейлі зерттеуге лайық екенін атап өткен жөн. Зерттеу жаһандық еңбек нарығының сын-қатерлеріне және әлемдік нарықтардағы қазіргі жағдайға байланысты проблемалардың болуы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Біз ұсынған шаралар адами капиталды дамыту есебінен халықаралық нарықтарда қазақстандық ұйымның бәсекелестік артықшылықтарын құруға ықпал ететін персоналды оқыту мен дамытудың қалыптасқан жүйесінің бірегейлігі мен тиімділігінің жоғары дәрежесі туралы айтуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ жоғарыда ұсынылған тәсіл жобалық персоналдың құзыреттерін басқару жүйесінің даму деңгейін бағалауға ғана емес, сонымен қатар перспективалық бағыттарды ұсынуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, персоналдарды даярлау жүйесінің тиімділігін арттыру үшін түрлі салалардағы кадрларды даярлау үшін жетекші университеттермен серіктестік орнату және магистратурада басшыларды оқытқаннан кейін тәжірибе ұзақтығын ұлғайту және кадрларды кәсіби даярлау көлемін ұлғайту ұсынылады. Бұл шараларды жүзеге асыру басқару шешімдерін қабылдау мен орындаудағы қателерді азайтып, жұмыс сапасын арттырады.

Осылайша, мұнай компанияларының персоналдарын оқыту және дамыту мақсатындағы жұмыс тәжірибесін жетілдіру жаһандық нарықтарда олардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру және имиджін нығайту үшін маңызы зор.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Послание главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана 1 сентября 2023 года «Экономический курс Справедливого Казахстана» // <https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/1985724-opublikovan-polnyy-tekst-poslaniya-tokaeva/>

2. Казарцева А. И. Инновационные подходы к формированию и развитию цифровых компетенций / А.И. Казарцева, Н.В. Колосова, И.И. Переславцева // Регион: системы, экономика, управление. – 2019. – Т. 3. – № 46. – С. 50–53.
3. Ұлттық Статистика Бюросы: ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің мәліметтері // <https://stat.gov.kz/industries/economy/stat-kon-obs>
4. Холмогоров Л. Нужно изучить требования бастующих нефтяников – Токаев. Президент Казахстана потребовал соблюдать законные интересы нефтянников // <https://liter.kz/nuzhno-izuchit-trebovaniia-bastuiushchikh-neftianikov-tokaev-1644301963>
5. Кельчевская Н.Р., Пельмская И.С., Тянь А.Ю. Формирование и развитие человеческого капитала на нефтяных предприятиях. М.:Первое экономическое издательство, 2022. – 210 с.
6. Ишкеменова Б. Как в Казахстане ищут работу в нефтяной отрасли // <https://lsm.kz/poisk-raboty-v-neftegaze-kazahstana-kak-reshaetsya-problema?ysclid=lu7nwhupv351407962>
7. 7,5 тыс. специалистов для нефтегазовой отрасли ежегодно готовят в колледжах и вузах Казахстана // <https://kaztag.info/ru/news/7-5-tys-spetsialistov-dlya-neftegazovoy-otrasli-ezhegodno-gotovyat-v-kolledzhakh-i-vuzakh-kazahstana>
8. Хошназарова К. В Казахстане острый недостаток кадров нефтяного сектора // <https://newtimes.kz/ekonomika/81828-v-kazahstane-ostryj-nedostatok-kadrov-neftegazovogo-sektora?ysclid=lu7oj3yfi58262884>
9. Круглей И. Особенности кадрового голода нефтегаза: люди есть — знаний нет // <https://oilcapital.ru/news/2020-12-15/osobennosti-kadrovogo-goloda-neftegaza-lyudi-est-znaniy-net-1032141?ysclid=lu7o0ikhq030932537>
10. Петровский А. М., Смирнова Ж. В. Формирование профессиональных компетенций студентов в условиях проектной деятельности / А.М. Петровский, Ж.В. Смирнова // Карельский научный журнал. – 2018. – Т. 7. – № 1 (22). – С. 69–72.
11. Гайфуллина М.М., Низамова Г.З. Сопrotивление персонала инновационным преобразованиям в компании и способы его преодоления // Экономика и управление: научно-практический журнал. 2018. № 1. С. 91–96.

ANALYSIS OF INNOVATION ACTIVITY IN THE REGIONS OF KAZAKHSTAN

Bekbossinova, A.

PhD candidate, University of International Business named after K. Sagadiyev

Kenzhegulova, G.K.

PhD candidate, University of International Business named after K. Sagadiyev

Mukhitbekkyzy, A.

MS.c. University of International Business named after K. Sagadiyev

Abstract

This work is a study of innovation activity in the regions of Kazakhstan for the period from 2018 to 2021. The paper analyzes such aspects as investments in research and applied activities, the level of innovative activity of enterprises, the volume of production of innovative products and the cost of innovation. The main trends in the development of the innovation sector in various regions of the country have been identified, as well as the factors influencing the effectiveness of innovation activities. Based on the analysis, recommendations are made for the further development of the innovation sector in the regions of Kazakhstan, including increasing funding, stimulating internal research and development, developing innovative infrastructure, training personnel and stimulating interregional cooperation. The proposed recommendations are aimed at accelerating the pace of innovative development and contribute to the sustainable economic growth of the country.

Keywords: Innovative activity, Regional development, Economic growth, Innovative infrastructure, Government policy

Financial support: this research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (“Development Strategy of Kazakhstan Regional Potential: Assessment of Socio-Cultural and Economic Potentials, Roadmap, Models and Scenarios Planning” BR18574240).

Introduction

In the context of modern global economic development, innovative activity is becoming a key factor determining the competitiveness of regions. In the context of Kazakhstan, a country with an actively developing economy, attention to innovation is of particular importance. The national strategy “Kazakhstan-2050”, aimed at modernizing the economy and ensuring sustainable socio-economic development, focuses on the innovation sector as one of the priority areas.

However, despite certain successes in the development of innovative potential, many regions of Kazakhstan face a number of challenges that make it difficult to implement innovative ideas and projects. Insufficient infrastructure, limited resources for research and development, as well as an unformed innovation culture are the main obstacles to achieving high performance in the innovation sector.

In addition to the broader challenges facing innovation development in Kazakhstan, there are specific issues encountered at the regional level that impede progress. Many regions in Kazakhstan lack adequate infrastructure to support innovation activities. This encompasses physical infrastructure such as research labs, technology parks, and incubators, as well as digital infrastructure like high-speed internet connectivity, which is crucial for knowledge-sharing and collaboration.

Regional innovation ecosystems, comprising academia, industry, government, and support organizations, may be underdeveloped or fragmented. Collaboration among these stakeholders is essential for fostering innovation, yet coordination efforts may be lacking, inhibiting the exchange of ideas and resources. Cumbersome regulatory procedures and bureaucratic red tape can pose significant barriers to innovation in regional contexts. Complex licensing requirements, lengthy approval processes, and ambiguous intellectual property laws can deter entrepreneurs and innovators from pursuing new ventures. Building a culture of innovation requires a shift in mindset towards risk-taking, experimentation, and embracing failure as part of the learning process. In some regions, there may be a conservative attitude towards innovation, with a preference for traditional practices and reluctance to adopt disruptive technologies.

Addressing these challenges demands tailored strategies that account for the unique characteristics and needs of each region. By identifying and mitigating barriers to innovation at the regional level, Kazakhstan can unlock the full potential of its diverse economic landscape and propel the nation towards sustainable growth and prosperity.

In this context, it becomes relevant to study innovation activities in the regions of Kazakhstan in order to identify the main problems and opportunities to increase their competitiveness. An analysis of the current state and prospects for the development of innovations in various regions of the country will allow us to develop effective strategies and mechanisms to support innovation activity, contributing to sustainable and accelerated economic growth.

Literary review

Approaches and tools for assessing the level of innovative development continue to be one of the most discussed issues in the scientific community. To date, there are no unified methods for solving this scientific problem, either at the regional or international level. Usually, the assessment of innovative development is reduced to an assessment of scientific and technological potential, innovative competitiveness, investment attractiveness, innovative activity and innovative susceptibility (Cerulli G. 2008).

One of the main conditions for successful innovation management and an important element in creating a mechanism for assessing the possibility of innovation is innovation potential (Mairesse J., Mohnen P., 2005). It is a complex of elements, including innovative receptivity and innovative activity. Innovation activity reflects the level of intensity of innovation implementation and is one of the key characteristics of innovation susceptibility. Thus, innovative susceptibility reflects the ability of the system to effectively master innovations and create the necessary organizational conditions, which determines the real level of innovation of an economic entity.

Some studies show that innovation is inherent not only in small high-tech sectors, but can manifest itself in almost any field of industry (Alder S., 2010). For example, in the United States, the share of companies in innovative sectors is 2.7% of the total and provides 20.8% of jobs, while companies in non-innovative sectors account for 15.4% and provide 65.6% of jobs (Artes J., 2009). Thus, it becomes obvious that any innovative company can achieve results regardless of its field of activity.

Zggybz, The study of innovations in the regions of Kazakhstan identifies a number of key aspects that determine the current state and prospects for the development of this area. The works of domestic researchers draw attention to the importance of forming an innovative infrastructure at the regional level, including research centers, technoparks, business incubators and other institutions that contribute to the development of innovative activities (Mukhamedzhanova A.A. et al., 2021; Karimbayeva G. et al. 2022; Musabalina D., Kireyeva A., 2019).

According to a Veselovsky (2017) study, one of the main problems hindering the development of innovation in the regions is insufficient financing and support for innovative projects from the state and the private sector. They note the importance of creating special financing mechanisms, such as venture funds and government grants, to stimulate innovation activity at the regional level.

The works of Spankulova et al. (2019) emphasize the importance of human capital development in the context of innovation. They emphasize the need for education and training in science, technology and entrepreneurship to ensure the sustainable development of the innovation sector.

Thus, the literary review of national authors reveals the complex nature of the challenges and opportunities facing the regions of Kazakhstan in the context of innovation. This provides a basis for further analysis and development of strategies to improve the competitiveness of regional economies.

In addition to the research conducted in Kazakhstan, an important source of information is the work of foreign authors who represent a wide range of points of view and methodologies in the field of innovation.

Martin et al. (2011) examines Sweden’s experience in developing an innovative economy at the regional level. The authors emphasize the role of public policy in creating a favorable innovation environment, including well-established financing mechanisms, cooperation between the state, business and the academic community, as well as effective technology transfer tools.

The work of Asheim et al. (2019) examines the US experience in stimulating innovation activity in the regions. They identify key factors of successful innovation policy, such as the availability of highly qualified personnel, developed infrastructure and investment attractiveness of the region.

In addition, an important source of information is the experience of other countries, such as Japan, South Korea, Germany and Finland, which have also achieved significant success in developing innovative economies at the regional level (Freeman C. (1987), Doloreux D., Gomez I.P. (2017)).

Thus, the analysis of foreign experience complements and expands the understanding of the factors affecting the competitiveness of regions in the context of innovation, and can serve as a basis for the development of effective strategies for the development of innovations in the regions of Kazakhstan.

In conclusion, the analysis of various studies both in the national and international context makes it possible to identify important aspects of the innovative development of regions. It is noted that the key elements of a successful innovation policy at the regional level are the formation of innovation infrastructure, provision of financial support, development of human capital and creation of a favorable innovation environment. At the same time, the lessons and experience of other countries, such as Sweden, the USA and others, provide valuable lessons for the development of innovation strategies in the regions of Kazakhstan. The integration of this knowledge can help improve the competitiveness of regional economies and ensure their sustainable growth in a rapidly changing global economic landscape.

Methodology. The initial assessment of innovation activity often begins with a study of investments in the field of scientific and applied research and development, as this is a key indicator of the scale of work aimed at forming the basis for a potential innovation ecosystem. The difference between fundamental scientific research aimed at acquiring new knowledge and applied research focused on obtaining specific practical results is emphasized. The term “scientific and technical developments” is used to describe the creation of new products, technologies or improvements to existing ones based on existing knowledge. The costs of such research and development are divided into internal and external: the former include the costs associated with performing the work independently, and the latter include the cost of work performed by third-party organizations. The study will consider the indicators from 2018 to 2022 in the regions of Kazakhstan, which were taken from the National Bureau of Statistics.

Table 1 – Research and development costs, mln tenge

	2018	Structure, %	2019	2020	2022	Structure, %	Growth rate 2018-2022	
							млн. ТГ	%
Total R&D costs, including	99707	100	118 071	116 743	152 803	100,0	53096	53,2
internal costs	72225	72,4	82 333	89 029	121 561	79,6	49336	68,3
external costs	27482	27,6	35 738	27 714	31 242	20,4	3760	13,7

Compiled by the authors based on statistical data (<https://stat.gov.kz/>)

The cost of research and development (R&D) increased from 99.7 million tenge in 2018 to 152.8 million tenge in 2022, which is a growth rate of 53.2%. Structurally, internal costs make the main contribution to the total cost of R&D, amounting to 72.4% in 2018 and increasing to 79.6% in 2022. On the other hand, external costs account for a more insignificant part, starting from 27.6% in 2018 and decreasing to 20.4% in 2022.

Analyzing the trends, we can note a steady increase in total R&D costs during the period from 2018 to 2022. Internal costs remain the main source of funding, which may indicate an active internal research activity in the organization. However, the structural allocation of costs has not undergone significant changes, which may require additional analysis to determine the effectiveness of the use of internal and external resources in research work.

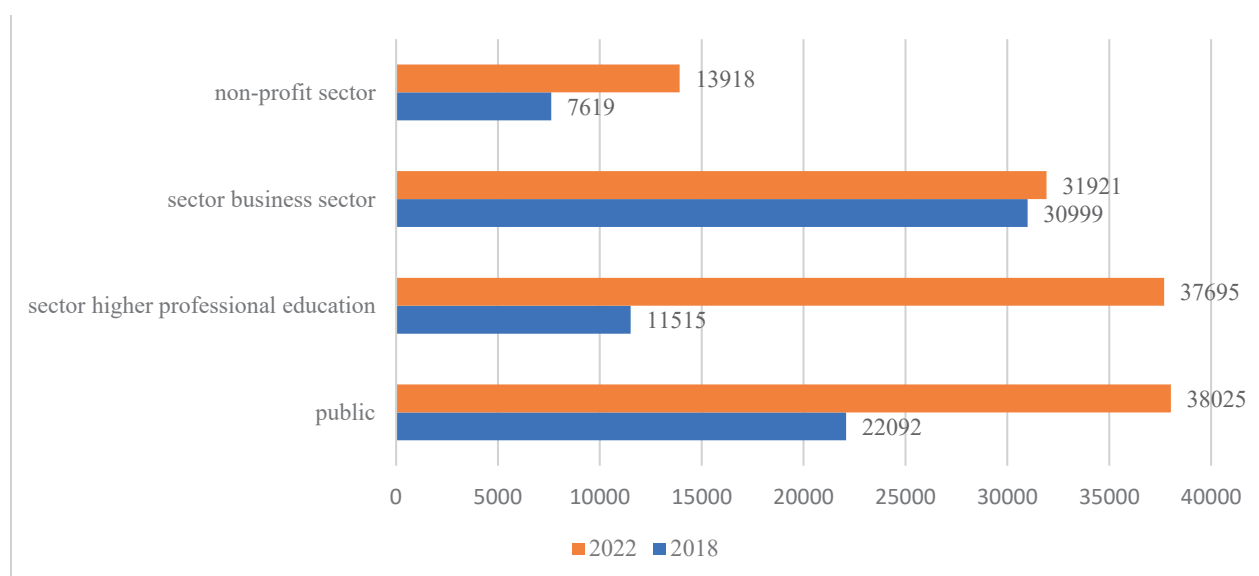

Figure 1 – Distribution of internal R&D costs by type of activity
Compiled by the authors based on statistical data (<https://stat.gov.kz/>)

Figure 1 shows that the largest share of costs in 2022 fell on the public sector and the vocational education sector, although in 2018 the main share of costs fell on the business sector.

The multidirectional development of innovation priorities in Kazakhstan indicates the presence of certain problems in the formation of an innovative ecosystem of entrepreneurship. It is especially important to analyze the internal costs of research in various regions of the country. This will allow researchers to identify problems specific to each region and their dependence on specific conditions. Based on this analysis, recommendations can be developed to improve the level of innovative solutions in entrepreneurship, adapted to the specifics of each region.

Table 2 – Internal R&D costs by regions of Kazakhstan, mln tenge

Regions	2018	Structure, %	2019	2020	2022	Structure, %	Dynamics	
							of million tenge	%
The Republic of Kazakhstan	72225	100	82 333	89 029	36 029	100	-36196	-50
Abai					399	1,1		
Akmola	1694	2,3	1 609	1 655	1 142	0,3	828	-2
Aktobe	975	1,3	1 061	1 177	1 283	0,4	442	-0,9
Almaty	1121	1,6	1 521	1 673	326	0,9	869	-0,7
Atyrau	4495	6,2	5 135	5 802	5996	0,2	3 916	-6
West Kazakhstan	878	1,2	1 045	1 061	1 124	0,3	389	-0,9
Zhambylskaya	732	1,0	759	2 156	2 318	6,4	834	5,4
Zhetysu		0,0			219	0,1		0,1
Karaganda	3508	4,9	4 544	3 986	1 925	5,3	-63	0,4
Kostanay	827	1,1	688	788	332	0,0	214	-1,1

Kyzylorda	302	0,4	273	284	395	0,1	18	-0,3
Mangystau	9849	13,6	9 714	10 428	465 9	1,3	4 267	-12,3
Pavlodar	290	0,4	1 258	598	962	0,3	275	-0,1
North Kazakhstan	226	0,3	241	339	695	0,2	103	-0,1
Turkestan	274	0,4	189	482	x		198	-0,4
East Kazakhstan	5319	7,4	7 082	5 412	1885	0,5	2 371	-6,9
Astana c.	14094	19,5	17 965	18 753	44549	12,4	8 565	-7,1
Almaty c.	26587	36,8	28 095	32 873	25 031	69,5	-1 157	32,7
Shymkent c.	1054	1,5	1 154	1 560	609	0,2	610	-1,3

Compiled by the authors based on statistical data (<https://stat.gov.kz/>)

Table 2 shows that in 2018 the total costs amounted to 72.225 million tenge, while in 2022 they decreased to 36.029 million tenge. This means a significant decrease of 36.196 million tenge or 50%. Domestic costs in most regions also decreased in 2022 compared to 2018. For example, in the Mangystau region they decreased by 12.3%, in East Kazakhstan - by 6.9%, and in Astana - by 7.1%. However, several regions have shown an increase in domestic costs between 2018 and 2022. For example, in Zhambyl region they increased by 5.4%, and in Akmola region - by 0.3%.

In large cities such as Almaty and Shymkent, domestic costs have also decreased. For example, in Almaty they decreased by 32.7%, and in Shymkent - by 1.3%. However, in Astana, domestic costs increased by 12.4% over the period from 2018 to 2022.

This analysis allows us to conclude that there is a tendency to reduce internal R&D costs in many regions of Kazakhstan, which may indicate problems in the innovation sector and a lack of funding for research and development. However, it should be noted that there are also regions where costs have increased or remained at the same level, which may indicate differences in innovation activity and financial support depending on location.

For a more complete assessment of the indicators of innovative activity of enterprises, it is important to analyze the above criteria in the context of the regions of the country, since it is the assessment of innovations in the regions that allows us to adequately determine the existing potential for the development of the innovative ecosystem of the republic.

Table 3 – The level of innovation activity by regions of Kazakhstan

Regions	The number of innovatively active enterprises, units				The level of activity in the field of innovation, %			
	2018	2019	2020	2021	2018	2019	2020	2021
The Republic of Kazakhstan	3230	3 206	3 236	2 960	10,6	11,3	11,5	10,5
Akmola	93	88	86	67	7,7	7,7	7,4	5,8
Aktobe	125	121	124	139	10,6	10,6	1,1	12,5
Almaty	151	160	163	137	8,3	9,3	9,8	8,1
Atyrau	96	97	108	106	8,3	9,0	0,1	10,1
West Kazakhstan	50	44	46	55	5,3	5,3	5,9	6,9
Zhambylskaya	96	97	100	67	11,4	13,1	13,7	9,2
Karaganda	336	293	281	285	14,7	13,5	12,8	13,0
Kostanay	163	174	191	163	12,1	12,8	14,3	11,9
Kyzylorda	92	80	79	72	12,2	12,3	12,4	11,2
Mangystau	45	34	82	67	4	3,4	7,9	6,3
Pavlodar	116	104	101	57	9,1	9,1	9,0	5,2
North Kazakhstan	60	72	93	112	6,5	9,1	11,2	11,3
Turkestan	317	273	236	85	15,5	14,9	12,9	10,4
East Kazakhstan	583	567	453	207	14,7	14,8	2,6	11,2
Astana c.	670	810	856	494	9,6	12,2	3,0	13,5
Almaty c.	118	100	101	747	7,4	7,3	7,1	11,4

Compiled by the authors based on statistical data (<https://stat.gov.kz/>)

An analysis of the data in Table 3 showed that in the republic as a whole, the number of innovatively active enterprises decreased by 8.4% or 270 enterprises over four years. Moreover, it is clear that it was in 2021 that there was a significant decrease in connection with COVID-19. The growth trend continued until 2020. However, it should be noted that this trend did not persist in all regions, moreover, in several regions, on the contrary, there is a decrease in the number of innovative enterprises.

The cities of Almaty and Astana, as well as the North Kazakhstan region, can be noted among the regions with the greatest growth of innovative and active enterprises. The largest number of innovative and active enterprises in 2021 was recorded in Astana (494), followed by Karaganda region (285) and North Kazakhstan region (112). The smallest number of such enterprises was in Shymkent, but the data for this region are not fully presented.

The regions where there is a significant decrease in these enterprises are Pavlodar, Karaganda, Akmola, Turkestan regions, as well as East Kazakhstan regions.

In 2021, the highest level of innovation activity was recorded in Aktobe region (12.5%), followed by Shymkent (11.4%) and North Kazakhstan region (11.3%). The lowest level of activity this year was in Zhambyl region (9.2%).

The general trend shows that several regions are showing an increase in the level of innovation activity, while the level of activity in other regions may be more stable or even decrease.

Let's consider the indicators characterizing the output of innovative products in Kazakhstan during the study period.

Table 4 – Volume of innovative products by regions of Kazakhstan, mln tenge

Regions	2018	2019	2020	2021	Dynamics	
					млн. тг	%
The Republic of Kazakhstan	1 064 067,4	1 113 566,5	1 715 500,1	1 438 708,5	374641,1	135,2
Akmola	25 644,6	17 793,0	56 366,5	112 279,2	86634,6	437,8
Aktobe	44 299,9	51 421,7	59 026,1	86 445,2	42145,3	195,1
Almaty	18 351,2	20 443,6	59 571,0	66 339,0	47987,8	361,5
Atyrau	8 819,8	7 536,3	402 420,3	40 422,1	31602,3	458,3
West Kazakhstan	23 398,7	24 713,4	21 671,3	19 774,1	-3624,6	84,5
Zhambylskaya	66 782,3	77 092,5	67 430,7	77 650,2	10867,9	116,3
Karaganda	54 778,0	74 007,0	145 720,6	246 050,8	191272,8	449,2
Kostanay	124 014,9	211 088,3	349 012,4	378 988,5	254973,6	305,6
Kyzylorda	6 401,7	16 425,2	19 925,7	33 111,2	26709,5	517,2
Mangystau	651,0	7 971,3	5 317,2	4 233,2	3582,2	650,3
Pavlodar	250 032,0	44 503,7	96 984,4	97 164,0	-152868,0	38,9
North Kazakhstan	9 396,5	8 652,1	26 066,0	25 196,4	15799,9	268,1
Turkestan	13 375,7	13 797,5	14 847,6	14 177,3	801,6	106,0
East Kazakhstan	174 068,8	223 618,8	116 747,0	37 549,2	-136519,6	21,6
Astana c.	112 146,2	129 468,7	67 314,0	41 456,4	-70689,8	37,0
Almaty c.	30 228,4	48 948,4	56 491,2	62 846,8	32618,4	207,9
Shymkent c.	101 678,0	136 084,8	150 588,3	95 024,9	-6653,1	93,5

Compiled by the authors based on statistical data (<https://stat.gov.kz/>)

The data presented in table 4 demonstrate a practical increase in the volume of innovative products over four years by 35.2% in the country. Moreover, it is important to note that this trend has been observed in many regions throughout the entire study period.

The most significant changes, both in terms of amount and relative parameters, occurred in such regions as Akmola and Atyrau regions, Karaganda (449.2) and Kyzylorda regions (517.2), Mangystau (650.3) regions, where the growth in innovative products amounted to 4233.2 million tenge, increasing by 3582.2 billion tenge or 650.3% from the level of 2018, respectively. In all regions, there is an increase of over 100%, except for the city of Astana and such regions as Pavlodar, East Kazakhstan region, West Kazakhstan region, there was

rapid growth until 2017, but in 2018 the figure decreased to 112 billion. tg compared to 2018, and in 2021 the city failed to reach the indicator of the base year. As a positive point, it can also be noted that almost all of the innovative products produced were sold on the market, which indicates the demand and good quality of these products.

Let's consider the issue of innovation costs by regions of Kazakhstan.

Table 5 – Innovation costs by regions of Kazakhstan, million tenge.

Regions	2018	2019	2020	2021	Average	Median	Dynamics	
							tg	%
The Republic of Kazakhstan	861915	545 046	783 271	800 089,5	747580,4	791680,3	-61 826	92,8
Akmola	17016	17 518	38 509	56 295,2	26 774,65	27 906,6	39 279	330,8
Aktobe	57352	61 454	59 999	102 282,0	69 272,25	60 403,0	44 930	178,3
Almaty	26964	14 528	30 795	13 830,3	19 779,30	22 386,5	-13 134	51,3
Atyrau	90720	47 437	145 084	70 890,5	89 283,00	70 155,3	-19 830	78,1
West Kazakhstan	12154	10 483	11 756	18 570,8	13 990,625	13 470,0	6 417	152,8
Zhambylskaya	6946	22 113	14 011	10 195,3	11 066,05	12 103,0	3 249	146,8
Karaganda	55132	39 593	53 671	140 569,2	74 991,20	74 632,5	85 437	255,0
Kostanay	15407	17 219	15 786	15 930,9	16 085,15	16 353,0	524	103,4
Kyzylorda	19689	12 078	5 008	7 478,4	11 063,525	10 334,4	-12 211	38,0
Mangystau	2554	3 256	2 005	3 002,1	2 704,65	2 630,3	448	117,5
Pavlodar	30128	45 165	53 484	24 845,1	43 155,60	49 064,8	-5 283	82,5
North Kazakhstan	16071	12 391	34 9010	49 076,6	30 834,375	23 238,5	33 006	305,4
Turkestan	9207	4 482	17 998	2 832,4	6 879,15	11 140,2	-6 375	30,8
East Kazakhstan	80271	61 965	112 557	72 956,9	91 687,875	67 960,5	-7 314	90,9
Astana c.	81816	91 665	84 008	116 582,8	97 018,775	99 836,0	34 767	142,5
Almaty c.	76062	77 941	95 354	88 928,8	80 821,85	86 647,9	12 867	116,9
Shymkent c.	264427	5 758	8 337	5 822,2	70 346,45	7 047,6	-258 605	2,2

Compiled by the authors based on statistical data (<https://stat.gov.kz/>)

As we can see from the presented table 5, costs decreased in relation to the output of innovative products, and the growth rate of costs was slightly lower than the growth rate of production of innovative products, namely 92.8 versus 135.2%, respectively. This indicates the relative efficiency of the costs incurred.

This table shows that the average and median costs of innovation vary significantly between regions. For example, the highest average innovation costs are observed in the cities of Astana and Almaty, while the lowest are in the Turkestan region.

Also, the dynamics of changes in innovation costs varies from region to region, which may be due to various factors such as the availability of investments, the availability of innovative infrastructure, etc.

Conclusion

The analysis of innovation activity in the regions of Kazakhstan from 2018 to 2021 allows us to draw the following conclusions:

1. Investments in research and applied activities: The total cost of research and development in the country increased by 53.2% during the research period. Internal costs prevail over external costs, but the cost allocation structure has not undergone significant changes, which may require additional analysis.

2. The level of innovative activity of enterprises: Despite the overall increase in the number of innovatively active enterprises in the country until 2020, a decrease in this indicator was noted in 2021. Some regions, such as Astana and the North Kazakhstan region, showed an increase in innovation activity, while others, such as the East Kazakhstan region and Shymkent, showed a decrease.

3. The output of innovative products: The volume of innovative products has increased by 35.2% in four years and continues to grow in many regions. However, there are differences in growth rates between regions, and some regions are experiencing a decline in volumes.

4. Innovation costs: Innovation costs also increased, but the growth rate was lower than the growth in the volume of innovative products. This may indicate a more efficient use of resources in innovation activities.

In general, the analysis shows that Kazakhstan continues to develop in the field of innovation, but there are differences in growth rates and efficiency between regions. Further research may be aimed at identifying the causes of these differences and developing recommendations for improving innovation in each region, taking into account its characteristics and potential.

Based on the presented analysis of innovation activity in the regions of Kazakhstan, several recommendations for further development can be identified:

1. Increasing funding and stimulating internal research and development: Given that internal research and development costs are the main source of funding, it is necessary to continue efforts to increase investment in this area. This can be achieved through government innovation support programs, subsidies, tax incentives and other incentive measures.

2. Increasing the level of innovation activity in the regions: It is necessary to analyze the factors contributing to the growth of innovation activity in successful regions such as Astana, Almaty and the North Kazakhstan region, and use this knowledge to develop measures to support innovation in less active regions.

3. Development of innovative infrastructure: The creation and development of innovation parks, technoparks, incubators and other innovative infrastructure facilities can stimulate the growth of innovation activity in the regions. It can also help attract investment and create a favorable environment for innovative startups.

4. Training and personnel: It is important to invest in education and professional training in the field of innovation. Support programs for students, researchers and entrepreneurs can contribute to the formation of qualified specialists who are able to successfully implement innovations in various sectors of the economy.

5. Stimulating interregional cooperation: The creation of mechanisms and programs of cooperation between regions can facilitate the exchange of experience, transfer of knowledge and technology, which in turn can accelerate the development of innovation in the country.

6. Focus on industries with the greatest potential: It is recommended to identify priority industries with high potential for innovative development and focus efforts and resources on supporting and stimulating them.

In general, the development of the innovation sector requires an integrated approach, including financial support, creation of conditions for innovation, education and training, as well as cooperation between the state, business and educational institutions. The implementation of these recommendations will help accelerate the pace of innovative development in the regions of Kazakhstan and contribute to the sustainable economic growth of the country.

References

1. Alder, S. (2010). Competition and innovation: Does the distance to the technology frontier matter? Working Paper Series. Institute for Empirical Research in Economics, University of Zurich. (35p). ISSN 1424-0459.
2. Artes, J. (2009). Long-run versus short-run decisions: R&D and market structure in Spanish firms. *Research Policy*, 38, 120-132.
3. Asheim, B. T., Isaksen, A., & Trippl, M. (2019). *Advanced Introduction to Regional Innovation Systems*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited.
4. Asheim, B., Grillitsch, M., & Trippl, M. (2019). Regional innovation systems: Past, present and future. *Revista Galega De Economía*, 28(2), 4-22. <https://doi.org/10.15304/rge.28.2.6190>
5. Cerulli, G., & Poti, B. (2008). Evaluating the effect of public subsidies on firm R&D activity: An application to Italy using the Community Innovation Survey. Working Paper CERIS-CNR, (9). Retrieved from http://www.digibess.it/fedora/repository/object_download/openbess:TO094-00041/PDF/openbess_TO094-00041.pdf
6. Doloreux, D., & Gomez, I. P. (2017). A review of (almost) 20 years of regional innovation systems research. *European Planning Studies*, 25(3), 371-387. <https://doi.org/10.1080/09654313.2017.1278555>
7. Freeman, C. (1987). *Technology Policy and Economic Performance: Lessons from Japan*. London: Frances Pinter Publishers.
8. Karimbayeva, G., Zhumabayeva, M., & Ibragimova, N. (2022). INNOVATIVE ACTIVITY OF REGIONS OF KAZAKHSTAN. *Bulletin of the Khalel Dosmukhamedov Atyrau University*, 64(1), 74-82. <https://doi.org/10.47649/vau.2022.v64.i1.08>
9. Mairesse, J., & Mohnen, P. (2005). The importance of R&D for innovation. *Journal of Technology Transfer*, 30, 183-198.
10. Martin, R., Moodysson, J., & Zukauskaitė, E. (2011). Regional Innovation Policy Beyond 'Best Practice': Lessons from Sweden. *J Knowl Econ*, 2, 550–568. <https://doi.org/10.1007/s13132-011-0067-2>
11. Mukhamedzhanova, A.A., Yeralina, E.M., & Mukhambedyarova, K.S. (2021). Innovative development of the regions of Kazakhstan in the post COVID period on the example of Nur-Sultan. *Bulletin of «Turan» University*, (4), 28-32. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2021-1-4-28-32>

12. Musabalina, D.S., & Kireeva, A.A. (2019). ASSESSMENT OF THE LEVEL OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE REGIONS OF KAZAKHSTAN AND THE POSSIBILITY OF THEIR FURTHER CLUSTERING. *Economics: the strategy and practice*, 14(1), 149-161.

13. Spankulova, L.S., Chulanova, Z.K., & Ibraimova, S.Zh. (2019). INFLUENCE OF INNOVATIVE ACTIVITY, HUMAN CAPITAL, KNOWLEDGE SPILLOVERS ON REGIONS'S ECONOMIC GROWTH. *Economics: the strategy and practice*, 14(4), 53-66.

14. Veselovsky, M. Ya. (2017). Formation of the innovative infrastructure of the industrial sector. *THE WORLD (Modernization. Innovation. Development)*, 8(2), 250-262. <https://doi.org/10.18184/20794665.2017.8.2.250-262>

15. <https://stat.gov.kz/>

ABOUT THE LEADERS OF THE ECONOMY OF KAZAKHSTAN

Спанов Магбат Уарысбекович

д.э.н., профессор, УМБ имени К. Сагадиева

Yuan Xumei

Director of Social Sciences Department, Yanshan University

Spanova Yerkezhan.

doctoral student, Yanshan University

Abstract. Materialism, of course, I support. Except for a few theses. One of them is about the dominant role of the masses in history. I am deeply convinced that in any society the achievement of significant social, economic and political results, first of all, depends on the level and quality of the first leaders. And also, the qualitative content of the so-called teams, groups or individual personalities formed around them.

Our generation of scientists, researchers of social science had a unique chance to witness the ongoing events in the country. Literally “from scratch” of modern sovereignty. For more than thirty years of Kazakhstan’s history we have observed both accelerated rises and dizzying falls. Not only the economy, but also individual personalities. This happens in parallel with the political and economic development of the country, directly affecting both the functioning of the domestic system and international country relations of a wide range.

Keywords: Economy, Kazakhstan, leaders

Introduction. Taking into account the importance of Kazakhstan’s natural resources in the world economy, the processes of formation and implementation of personnel policy are sometimes fatal for the country’s development, affecting negatively/positively our name, potential, human capital, i.e. our future. And if the presidents of Kazakhstan (we have only two of them so far) are decently studied, the personnel following them in the table of ranks and around them are often considered fragmentarily or not at all. And in vain ...

Given that in almost every interview I am asked at least one question on this topic, and in different situations I am often asked why I use certain terms in relation to a number of persons, in this speech I present my own vision of personnel reforms in our country. The points outlined here are mainly economic. Conspiracy, relationships, behind-the-scenes information, etc. are not mine. - are not mine. I am neither a political scientist nor an analyst. I am a political economist and scientist.

I am also voicing it for young people, who for various reasons are disorientated in the economic history of the country. Some of them are being misled by ignorance, some for opportunistic purposes, some of them deliberately and premeditatedly.

Note 1. The names below do not mean that I am positively/negatively singling them out. They are simply factual. 2. I associate individuals with certain periods depending on the manifestation of their personal factor. 3. I do not fix “generational statuses”, because there is either a natural flow from one generation of managers to another, or the presence of metamorphosis, when, for example, some started as democrats, but end up actually antipodes to themselves. 4. Mention of personalities within groups - alphabetically. 5. Heads of the National Bank of Kazakhstan and banking reforms are considered in a separate article. I will NOT consider them here. 6. From law enforcers I mentioned only Suleimenov K.Sh. (former head of the Ministry of Internal Affairs of the RK). In connection with the memorable “watermelon” trip to check cases of corruption among his subordinates. I doubt that the current members of the government are able to check in a similar way their subordinates, and the quality of the infrastructure being built, and the standard of living of the local population. 7. The text is periodisation, factual. But I cannot be completely impartial, of course.

Literature review. After the proclamation of sovereignty, our country entered a new era - the construction of a new independent state as an embodiment of the dream of many generations of Kazakhs. The process is

complex, after the collapse of the USSR it was accompanied by economic, social and political cataclysms. Along with many other things, the country lacked formed professional staff, ready to work immediately in the market environment and even more effectively. The first president of the RK - Nursultan Nazarbayev - had to rely on the resources and personalities that existed in the Kazakh SSR. In this respect, he was greatly helped by personal experience and socialisation (in 1984 - Chairman of the Council of Ministers of the Kazakh SSR, in 1989 - First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan), which gave the first president of Kazakhstan an opportunity to study well the country's personnel management potential, as well as internal economic and internal political problems. At the initial stage of independence, he relied heavily on people he knew well from working together back in the USSR era. Ahead of the text, I would like to note that this generation of leaders, according to my classification, I attributed to the party-Soviet elite and some of them became the counter-elite, which later began to oppose Nazarbayev N.A..

The first generation - the Party-Soviet elite of the 1990s - "party functionaries, red directors and Komsomol members". I cannot mention all the people, if only because of the limitations of the text. Some of them have already passed away, but many of them are still in the public eye. Some are remembered, some are not, but in any case they had and still have a huge impact on the political and economic life of modern Kazakhstan. Both positively and negatively. Both directly and indirectly. After all, it was during that period that two constitutions of our young state were adopted and the most difficult economic and social reforms were carried out.

The most notable representatives of that generation were: Abykaev N.A., Asanbaev E.M., Balgimbaev N.U., Isingarín K.N., Kusherbaev K.E., Karamanov U.K., Nurkadilov Z.K., Sarsenbaev A. S., Sembaev D.H., Soskovets O.N., Suleimenov K.Sh., Tazhin M.M., Tasmagambetov I.N., Tereshchenko S.A., Tokaev K.K., Tursumbaev B.M., Tuyakbai J.A., Shaikenov N.A., Utembaev E.A. and others.

This generation of leaders went through the "hammer and anvil" both in production and in politics and, in my opinion, their greatest strengths were: strong professional and life experience, high responsibility for the assigned business, good organisational qualities, and super-sensitive survivability. The lack of so-called market thinking in many leaders of that time was compensated by professional experience, business personal qualities and ability - not to be afraid of potential competitors, which allowed them to co-opt people with "market" thinking (Kazhegeldina A.M., Kalmurzaeva S.S., Ni V.V., etc.) or "trade" (Abisheva S.J., Utemuratova B.J.) into the government.

The characteristics of the first generation of leaders, their qualities and skills helped at that stage to avoid destructive social cataclysms and to lay the foundations for many years to come. Subsequently, they were implemented in various strategic, economic and social programmes. To an equal extent - both to the plus and to the minus.

The period of romanticism was also the time of initial capital accumulation. The lack of a clear legislative framework, mass privatisation of many economic sectors of the country and other factors allowed laying the first foundations of the personal wealth/wealth many of them had accumulated to that point. And to reiterate

- initial capital is not always legal. It's axiomatic in political economy. To my regret.

In economic terms, this decade (up to the 2000s) is characterised by the following indicators:

- after the collapse of the USSR, GDP has been steadily falling. Cumulatively, the fall was over 30 per cent, except for three years (1996, 1997 and 1999), where the overall growth was about 5 per cent;
- unemployment varied between 10-14 per cent of the able-bodied population;
- the highest inflation rate was in 1992 at over 2600%.

The main directions of reforms of that time are known to everyone ("Strategy of 1992", etc.), I will not outline them and will only note that four people (in chronology) were prime ministers in that period - Karamanov U.K., Tereshchenko S.A., Kazhegeldin A.M. and Balgimbayev N.U. I think many will agree that the most famous and most ambiguous prime minister of those years was Kazhegeldin, whose office was remembered as follows:

- by carrying out the toughest economic and social reforms in the post-Soviet territory (in fact, with an exhaustive and complete arsenal of "shock therapy");
- privatisation of large enterprises of Kazakhstan and their transfer to foreign investors (without previously accumulated debts in the social sphere, in a "closed" mode);
- replacement of state patronage by targeted social state programmes (transition from the principles of total social protection to social assistance to the most vulnerable groups of the population);
- maximum reduction of social expenditures (optimisation of the social sphere,
- etc.);
- reforming the pension system (raising the retirement age, the long-standing

- attempt to introduce the “Chilean” model, and the shift from a solidarity system to a cumulative one);
- the failure of the attempt to introduce compulsory health insurance.

I should note: Kazhegeldin is the only prime minister who took the government on live television to explain the ongoing economic and social reforms and answer the questions of the population. It is also memorable that as Prime Minister, according to his own words, he was engaged in international brokerage (“I am an international broker” in an interview with journalists about the sources of his multi-million dollar fortune).

As an economist, I realise that he had the most difficult time. In fact, he completed the transition from a planned economy to a market economy. With little or no financial resources to do so. And political experience. It was then that the expression that later became famous matured in me: “For the economic success of those years, we needed a young energetic president and an intelligent prime minister”. Looking ahead, I would like to point out that at the moment we need a smart president and a young energetic prime minister.

Instead of a remark: it is better, of course, to combine the second half of the 1990s and the first half of the 2000s. I do not do this deliberately, because, firstly, I want to preserve the chronology by decades, and secondly, and more importantly, the nature of the activities of the same people began to change. And under the same leaders the processes, respectively, also changed. But their political origins come from these very years. From the 1990s. (see below).

The second generation - leaders of Kazakhstan in the 2000s - “Young Turks, technocrats, young businessmen, younger generation of famous dynasties of party, Soviet, scientific and creative elite and persons close to them”.

The Asian crisis of 1997 showed that the methods of market economy management applied by the first wave of managers did not always correspond to the current time. But it was in their time (managers of the second half of the 1990s) that a proactive strategy was adopted, the analogue of which had no analogues in the post-Soviet space of that period - the second strategic programme of Kazakhstan, which entered the history of the country as “Strategy-2030”. Young and ambitious representatives of the new generation were involved in its implementation. And the most famous at the moment personalities came out of this generation of managers. These are Abilov B.M., Ablyazov M.K., Aliyev R.M., Ashimbayev M.S., Bisembayev A.A., Ermegiyayev T.A., Zhandosov U.A., Dosayev E.A., Kakimzhanov Z.H., Kapparov N.J., Kaliev E.J., Kelimbetov K.N., Kulibaev T.A., Mynbaev S.M., Myrzakhmetov A.I., Smagulov N.E. and others.

When they came into power and into big politics in the second half of the 1990s, they launched processes of transformation of economic reforms and programmes, in parallel proposing political changes that did not always resonate with the first generation of managers. Subsequently, the confrontation between individual representatives of the two generations of managers led to an internal political crisis.

In terms of economic development results, this time (early 2000s) was the most productive and its foundation was laid precisely in the mid-1990s:

- average GDP growth was around 10 per cent annually, effectively allowing the economy to quadruple from the nineties;
- unemployment has been steadily declining (from 10 per cent to 7-8 per cent of the able-bodied population);
- inflation was within the set corridor of reduction (within 8-10%). Except for 2009, when it reached 17.0% on the background of the global financial crisis.

But most importantly, in my opinion, during this period, the country underwent institutional and organisational-structural reforms, on the basis of which the country’s development institutions (Baiterek, Samruk-Kazyna, KazAgro and the National Oil Fund) were established, which still continue to play an important role in Kazakhstan’s economic development.

The prime ministers at that time were Tokayev K.K., Tasmagambetov I.N., Akhmetov D.K. and Masimov K.K. (twice head of the cabinet, see below).

I will single out two prime ministers of this decade - Tokayev K.K. and Tasmagambetov I.N., because I believe that their names and decisions are associated with important moments that had a strong influence on subsequent processes in the country.

Tokayev K.K. as prime minister is remembered by two phenomena:

- I call the first one “economisation” of the diplomatic corps, which allowed to intensify the attraction of external investments (started under Balgimbayev) into the economy of Kazakhstan;
- the second - the first internal political crisis in the country, actually a split not only of the government, but also of the ruling elite, when a part of ministers and akims demanded broad democratisation and real political and economic changes (openness of decision-making, demonopolisation, limitation of familialism, development

of party building, etc.). As a result of these events, Prime Minister Tokayev introduced a new concept of “kinder surprises from politics” into the country’s political practice and sent his own cabinet to resign. It was then that they were labelled “Young Turks”. But not for long, because many of them, having started as sincere patriots and democrats, later became active supporters of authoritarian ideas/decisions/methods, apologists of state capitalism and monopolies, opponents of open access to publicly important information, etc. I should also note the fact that many of the generation of former democrats, having managed to accumulate their initial capital, took it offshore.

The name of another prime minister - Tasmagambetov I.N. - is associated with a rather strong attempt to carry out real systemic substantive economic reforms in the country. I will repeat what I said before. And I operate with the concepts of classical factors of economic development: Prime Minister Tasmagambetov tried to put into circulation unused (by the way, until now), and therefore inexcusably “idle” for the national economy two factors of development - privatisation of land and introduction of innovations (entrepreneurship). I am deeply convinced that if this had been implemented then, today we would have at least a stable stable middle class, a basic platform for a competitive national economy, a stable political system and a prosperous society. As an economist, I note another important missed opportunity: these two factors would have made it possible to start forming a class of domestic investors. What the world calls the national bourgeoisie - the economic and social backbone of the state. Domestic investors are the country’s economic sovereignty and lack of total dependence on foreign investment. Limited outlook in economic theory and practice, lack of own worldview does not allow the modern leadership of the country to understand this factor and jump above the search for external investors. I will say now and directly: if the main focus of economic policy will be related to foreign borrowings, Kazakhstan will eventually be swallowed up by poverty and misery.

I would like to remind the following about Tasmagambetov. He became practically the only deputy prime minister who managed to work effectively with the social sphere. In its most unfavourable years. And he was the first prime minister who resigned, publicly refusing to work with the parliament in office at the time, considering it incapable of carrying out economic reforms and unable to resist corruption (“shooting at geese, not at sparrows”). I note that all leaders had, have and will have mistakes. Big mistakes. But Tasmagambetov is one of those people who never repeated them.

The third generation - the leaders of Kazakhstan in the 2010s are “Bolashaks”, “Bolashakers” (graduates of the Bolashak programme, mostly educated in Western European and American universities).

In the mid-1990s, due to the absence in the country of a wide range of specialists capable of working in a market environment in the context of Kazakhstan’s growing ties with developed Western countries and the country’s integration into the global economy, a strategic decision was made to train personnel abroad. This is how the state programme “Bolashak” came into being (about 10,000 graduates to date). It was assumed that in this way modern leaders capable of replacing the outgoing generation would be trained. It was also assumed that, having received a Western education, they would not be subject to corruption, politicisation and would focus their work on achieving concrete economic results, professionalism and improving their specialisations.

In the “Strategy-2030” this corresponded to one of its main priorities - building a professional state/government. But in practice it turned out differently. Applied education and technocratic knowledge became the priority. Only a few participants of the programme received classical academic education. Many of them studied for 1-2 years, which is catastrophically insufficient for obtaining deep knowledge, a broad outlook, and even less for forming the foundations of state thinking. The lack of industrial and life experience played a cruel joke on such graduates - they failed to cope with the responsibility and tasks facing the country, society and even themselves.

The ill-conceived implementation of an initially attractive idea led to the pursuit of diplomas, careerism and self-interest, which discredited not only the programme itself, but also the authority of the government. Ineffective management led to complex economic and social consequences. And cynical corruption, etc., became the nicknames for a decent number of graduates of the programme, firmly fixing for many of them the magic proportions of “20/30 per cent”.

To emphasise. During this period, appointment to any high position in the country presupposed a diploma in this programme. The Civil Service Agency in many tenders pointed directly to this fact, which, in my opinion, put national education in a discriminatory position and went against the lofty statements about the need to strengthen national culture, identity, the development of national science, etc., that were made by the Ministry of Education and Science.

In my opinion, it was then that a cultural lag began to emerge: young people forming in their homeland, bearers of national identity (not only ethnic Kazakhs, I should note). And youth formed on the basis of European

and American education, socialised in isolation from national practice and local reality. The generation, born at the same time, equally gifted and capable, began to distance themselves from each other. In fact, with their own hands, parents/authorities sent some children to the periphery, while others were placed in an exceptional position. As a result, the sharp deconsolidation of both society and the elite itself deepened. The active replacement of values, cultivation of pseudo-traditionalism, deliberate religiosity, scaling snobbery and permissiveness began.

I leave the violation of the basic law of the state - the Constitution - with regard to the principles of personnel appointments of that time to legal scholars and civilists, if there are any. I will only emphasise. This generation of leaders owes their career entirely to President Nazarbayev N.A. Most of them (as well as part of previous generations of managers) later moved into the entourage of the second president, accusing the first of creating an authoritarian “Old Kazakhstan”, which did not prevent them in their time to receive free foreign education, rapidly make a career, increase personal wealth, bow and swear.

The most notable of the most ambiguous generation of leaders: Abdenov S.S., Abishev O.A., Abdrakhimov G.R., Abylkasymova M.E., Aukenov E.M., Baibek B.K., Beketaev M.B., Bigari R.A., Bishimbayev K.V. Kumpekeev A.K., Kulginov A.S., Suleimenov T.M. and others.

I'll allow myself an emotion. I have been ascribed a dislike for this programme and its graduates. Do not be misled. I have a great sympathy for the Bolashakovs, I supported them and recommended them. And I do not accept bolashaker (I think that's what they call practitioners of magic formulas. If I am wrong, correct me). I am in favour of education and education. I am for national and world's best. And I can't stand it when some people are elevated at the expense of humiliating others. Such an approach is immoral at any level. And criminal when it comes to the education of young people. I also note my great regret for those graduates whose potential remained unrealised and those who failed to find their place in their homeland.

Prime Ministers at that time were K.K. Masimov, S.N. Akhmetov, and B.A. Sagintayev.

From an economic point of view, this time is characterised in a markedly mixed way:

- Since 2010, the GPFIIID programme has been implemented (as part of the implementation of the Concept of Industrial and Innovative Development adopted in 2004);
- in 2012, the 2030 Strategy was implemented ahead of schedule;
- in 2014, the country achieved the highest GDP per capita (about USD 14 thousand);
- During this period, since 2014, the practice of adopting unbalanced budgets in Kazakhstan began, where there was a negative balance of payments for almost a decade. In fact, the country borrowed resources from the NSF and lived in debt;

- In 2015, during the creation of the EAEU, interstate agreements on certain sectors of the economy were signed with conditions unfavourable for Kazakhstan, which was repeatedly emphasised by representatives of expert, scientific, analytical and other relevant circles, even in Russia. I consider this moment to be an example of at least inability to protect national economic interests, incompetence of the country's top economic leadership and failure of its preparation;

- in 2016, mass political rallies began across the country related to the proposed introduction of private land ownership, which forced the Masimov government to resign. Regarding this cabinet, I can note a new phenomenon in Kazakhstan's economic practice (and, consequently, science), which I called “the mishap of Prime Minister M.” (before the pandemic). There was a scientific report on this topic too. I will not outline it here.

Fourth generation - leaders of Kazakhstan (2020s) representatives of the new presidential reserve of personnel - “oprchniki”.

After coming to power in 2019, President Tokayev K.K., having inherited the managers trained by the first president, began to form his own team (presidential personnel reserve). This is a natural process. Another thing is that personnel training was carried out in accordance with the civil service reform proposed in 2013 by

A.M. Baimenov. A.M. Baimenov and was based on the rules when career growth of an official could start only after 5 years of civil service. At the same time, the previous experience, when successful managers from different spheres (business, science, education, culture, etc.) could be immediately appointed to senior positions in the civil service, lost its significance and was actually devalued.

As a result, the 4th generation of leaders, for the most part, has no practical experience in production management, is unable to work in a competitive environment, is powerless in achieving significant results in various crises, and is useless in constructive interaction with the population. External actors are more important to them than the support of their own people, of which they are a part. For many of these managers, the criteria of success are in international ratings, not in the public's assessment of their work.

I would like to note some positive qualities of this generation of managers:

- Advanced level of digital literacy, technology, etc;
- application of the principle of continuing education (mastering other specialities, postgraduate and postdoctoral education, etc.).

But still, having mostly only formal bureaucratic (not in the best sense of the term of classical bureaucracy) experience (also in demand, by the way), this type of managers can work perfectly well with forms and instructions, but cannot independently develop, propose, and even less make balanced decisions. The main router is instructions from above and budgetary resources. Otherwise, the Minister of Economy would not have declared to the whole country that the increase in prices for public utilities would be comfortable for consumers at record inflation rates. The ex-Minister of Ecology would not refer to Hirsch indices as criteria of success, while her pseudo-management and unprofessionalism led to a terrible tragedy in the industry entrusted to her. The Minister of Health would not have shone with cynical swipes at the recipient of her responsibility for public health. Our streets would not be littered with slogans linking the strength of the nation to the defence of the budget. But I am old-fashioned, not in the trend and continue to think that the strength of the nation lies in knowledge, spirituality and children, after all, in a prosperous society. I assume: if the principles of forming new leaders from this generation are not changed, we should expect a deepening economic and political crisis within the next couple of years. The country has already received two results of such management - unjustifiably high mortality during the pandemic and tragic Kantar. That's when that comparison to oprichniks came in. And the annual national mourning for the last five years only reinforces this impression. Once again I suggest - reconsider the principles of cadre formation. We should educate those who are strong on ideas, not in the underhanded struggle. Those who are able to take responsibility for decisions, rather than nodding at instructions. Who is able to act independently rather than wait for instructions from a superior. Who thinks in favor of their country rather than one person. The courteous, obedient and convenient have already shown what they are capable of.

From the economic results I would like to point out:

- the impact of the pandemic on the economic environment in the country (GDP reduction and mass bankruptcy of small businesses);
- reduction and withdrawal of funds from the NSF to address social problems. I emphasise: if we withdraw resources at this rate, it is likely that by the mid-2030s (which is a maximum of 10 years from now) the fund will be closed altogether;
- increase in the number of poor people (according to the World Bank from 5% to 12.9%, according to other expert estimates - up to 20);
- announcement of early closure of the programme “Strategic Development Plan of Kazakhstan for 2018-2025” and formation of a new economic model on new principles in 2024;
- the impact of sanctions on the development of Kazakhstan's economy after the outbreak of the military conflict between Ukraine and Russia;
- reduction of foreign investment and flight of national capital from the country;
- postponing the census by two years (from 2019 to 2021), which had a strong impact on Kazakhstan's economic planning and budgeting;
- accelerated nationalisation of enterprises and entire industries, which in fact means another redistribution of property.

Representatives of this generation of managers include both cadres of all previous generations and new names (Giniyat A.G., Kuantayrov A.S., Oralov A.R., Suleimenova Z.F., etc.).

I would like to point out that there are some notable faces in this period that inspire a certain optimism, but I will not announce them yet. Let them manifest themselves to the full. Positive, of course.

Prime Ministers of this period (as of January 2024, not completed) - Mamin A.U., Smailov A.A. Smailov's premiership is not yet completed, but he will already remain in the economic history of the country as a leader:

-confirmed not only the absence of its own economic programmed for reforming the economy of Kazakhstan, but also its needlessness in general (“the election programs of the President and the ruling party “Amanat” are sufficient for this purpose”);

- who recognised a misunderstanding of the definition of the “middle class” and its components. Contrary to many years of work experience in statistical bodies. About the importance of social stratification, the need for fundamental and applied research in this area, monitoring and other scientific and practical tools, I will probably still talk and write. I am tired of sounding educational, but the lack of understanding by modern managers (especially economists) of the importance of the middle class puts me in a stupor.

Instead of conclusions - PROLOGUE. Instead of recommendations - PROGNOSIS. On the future generation of leaders of Kazakhstan. I will conditionally name it as the Fifth. I would like it to become the next one, but the time of “oprichniki” can be prolonged, changed or replaced by another one. In any case, the generation I predict will inevitably appear. The fifth, tenth or hundredth, but it will inevitably come.

I always refer to the laws of nature, science, economics, history, and I will refer to them now. In any social concept/theory, after all, of life, development has cycles. And after a decline, revival/rise/growth always begins. Applying this method in the context of the human resources topic, I dare to assume the appearance of Fifth generation of leaders of Kazakhstan (from the 2030s).

Conclusion. National Patriots - “People of Peace”

I have called them People of Peace. I am sure that their entry into politics and governance will manifest itself in many countries. Firstly, according to the axiom of world history: conflicts end in treaties, wars are replaced by peace, and obscurantism is followed by renaissance. Renaissance will come to our state as well. And secondly: there are all the economic prerequisites for the emergence of a generation of exactly such quality and content. And there are geo-economic justifications, too. The arguments require another text, and now I will simply highlight the social factors that indicate the emergence (hopefully in the foreseeable future) of this type of leaders in our country:

1. A generation of Kazakhstani people, who grew up and formed solely on the basis of the national education system, is on its way. In conditions of trilingual. Regardless of ethnicity. They were mainly taught in the state language, which means that they were brought up as bearers of our identity and culture. They were strongly influenced by the patriotic education programs of pre-school training and school education of the noughties and tens.

2. This generation of Kazakhstanis was born in a sovereign state. For them border countries are neighbours. The past is in textbooks. And in the present they are friendly to everyone. Having a strong state, national, civil identity, this generation does not divide and does not divide into “their own” and “strangers” according to the political (and geopolitical) conjuncture. And it evaluates in relation to itself/country and by deeds/actions.

3. these children love to learn; many receive a classical academic education. Both national and foreign. Both in western universities and eastern universities. Most often combining these types of education. On this basis, they will not be rooted to the standards of the countries where they were/are educated (as, for example, Nazarbayev N.A. to Ukraine, Tokayev K.K. and “Young Turks” to Russia, “Bolashakovs” to Western countries).

4. Most of them are multilingual. Having at least three languages, and more often - five, they do not consider themselves polyglots and consider the fact of polylingualism as a natural component of modern personal culture and an opportunity - directly without intermediaries to get acquainted with other cultures and draw their own conclusions.

5. Like their many peers around the world they share a modern polite (tolerance, democratism, social loyalty, etc.) and have little exposure to social arrogance (democratic lifestyle, lack of social, ethnic, racial, religious, gender prejudice, etc.).

6. These children attribute the main source of their future social well-being to the value of education and the need to study hard. In contrast to the formal approach to education circulating in past generations, these young people already understand the shortcomings of testing and are trying to compensate for them with additional study and practical work. And there is hope that the generation raised on tests will overcome this block and will be able to reach a new meaningful quality.

7. This generation has three more groundbreaking features. In my opinion, they are invaluable. There are all political and economic reasons to believe that it is these three new qualities of the younger generation that will lead the country to a new level of development and qualitative economic growth. But I will not announce it yet. I know how people like to suppress good things at the root. And to cool down the zealous in advance, I make it clear that this is not related to dissent, conspiracy, finance, etc.

REFERENCES

1. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D0%B3%D0%BB%D0%B0%D0%B2_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B
2. <https://bolashak.gov.kz/kz>
3. https://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs
4. <https://www.gov.kz/memleket/entities/qyzmet/press/news/details/610385?lang=ru>

ФИНАНСОВАЯ СИСТЕМА КАЗАХСТАНА: ДОСТИЖЕНИЯ И ВЫЗОВЫ

Спанов Магбат Уарысбекович.

д.э.н., профессор КазНУ

Yuan Xumei

Director of Social Sciences Department in Yanshan University

Спанова Еркежан.

doctoral student of Business Administration, Yanshan University

Аннотация: В 2023 мы отмечали 30-летие введения национальной валюты. Именно с ноября 1993 г. начинается история формирования и развития независимой финансовой системы Казахстана. За это время сама система неоднократно претерпевала изменения и трансформации. Напомню некоторые моменты этого процесса, включая функциональные изменения НБ, а также его руководителей, деятельность которых оказала прямое влияние на функционирование НБК.

Ключевые слова: финансовая система, национальный банк, банки, инфляция.

Abstract: In 2023, we celebrated the 30th anniversary of the introduction of the national currency. It was in November 1993 that the history of the formation and development of the independent financial system of Kazakhstan began. During this time, the system itself has undergone a number of changes and reconstructions. Let me remind you of some aspects of this process, including functional changes in the National Bank, as well as in its managers, whose activities directly affected the functioning of the National Bank.

Key words: financial system, national bank, banks, inflation.

Андатпа: 2023 жылы біз ұлттық валютаның енгізілгеніне 30 жыл толуын атап өттік. Дәл 1993 жылдың қарашасында Қазақстанның тәуелсіз қаржы жүйесінің қалыптасу және даму тарихы басталды. Осы уақыт ішінде жүйенің өзі бірнеше рет өзгерістер мен қайта құруларға ұшырады. Осы процестің кейбір аспектілерін, оның ішінде қызметі Ұлттық Банктің жұмыс істеуіне тікелей әсер еткен Ұлттық Банктегі, сондай-ақ оның басшыларындағы функционалдық өзгерістерді еске сала кетейін.

Негізгі сөздер: қаржы жүйесі, ұлттық банк, банктер, инфляция.

В 2023 году мы отмечаем 30-летие введения национальной валюты. Именно с ноября 1993 г. начинается история формирования и развития независимой финансовой системы Казахстана. За это время сама система неоднократно претерпевала изменения и трансформации. Напомню некоторые моменты этого процесса, включая функциональные изменения НБ, а также его руководителей, деятельность которых оказала прямое влияние на функционирование НБК.

Национальный банк Казахстана был создан на базе Казахского республиканского банка Госбанка СССР (с 1990 г. - Государственный банк Казахской ССР, с 1991 г. - Национальный государственный банк Казахской ССР).

- 25 октября 1990 г. Верховным Советом Казахской ССР принята Декларация о государственном суверенитете республики.

- 7 декабря 1990 г. Верховным Советом Республики Казахстан был принят Закон «О банках и банковской деятельности в Казахской ССР».

- 20 июня 1991 г. было принято постановление Верховного Совета Казахской ССР «Об Уставе Национального Государственного банка Казахской ССР». В соответствии с Постановлением Национальный Государственный банк перешёл в собственность республики и стал центральным банком.

- 13 апреля 1993 г. в соответствии с Законом «О Национальном Банке Республики Казахстан», Национальный банк Казахской ССР переименован в Национальный Банк Республики Казахстан. В дальнейшем в данный закон неоднократно вносились различные дополнения и изменения, с учетом новых назначений и возникающих задач перед национальной экономикой.

На сегодня - Национальный банк является центральным банком РК, его цель, согласно официальному portalу - обеспечение стабильности цен в Казахстане, а задачи заключаются в следующем:

1. Разработка и проведение денежно-кредитной политики;
2. Содействие обеспечению стабильности финансовой системы;
3. Обеспечение функционирования платежных систем;
4. Осуществление статистической деятельности.

Итак. Первым руководителем Нацбанка был Галым Байназаров (по образованию экономист, закончил «нархоз»), руководил НБ с января 1992 по декабрь 1993 г. В период его работы в июле 1993 г. Россия ввела собственную национальную валюту, предупредив об этом партнеров по СНГ только за три дня. В

результате в Казахстан и Таджикистан пошел огромный поток денег советского образца. Как результат в этот период в стране была достигнута максимальная инфляция - 2600 %. Именно под руководством Байназарова Казахстан в короткие сроки разработал и ввел в обращение собственную национальную валюту – тенге (и, если помните, были еще и тибены). Произошло это ровно 30 лет назад - 15 ноября 1993 г.

2. Декабрь 1994 - январь 1996 гг. - Даулет Сембаев (по специальности инженер-металлург, Казахский горно-металлургический институт).

После 1993 г. на смену Г. Байназарову пришел новый глава НБ Д. Сембаев. Будучи еще заместителем Премьер-министра, он участвовал в разработке концепции перехода Казахстана на национальную валюту тенге и вводе её в обращение. Именно им были заложены основы становления и дальнейшего развития финансового сектора Республики Казахстан. В результате всех этих изменений в РК появилась двухуровневая банковская система. НБК стал центральным банком государства, все другие банки – банками второго уровня. В 1995 г. под его руководством был принят закон «О Национальном банке РК», согласно которому законодательно была определена независимость финансового регулятора, а основной его целью ставилось обеспечение внутренней и внешней устойчивости национальной валюты. В результате функции кредитования экономики перешли к банкам второго уровня, которые для формирования кредитных ресурсов стали привлекать сбережения населения, свободные средства хозяйствующих субъектов и внешние займы. Параллельно с развитием банковской системы НБ проводил работу по созданию эффективной системы банковского надзора, основанного на международных принципах и стандартах. На этом этапе также была проведена работа над созданием нормативно-правовой базы, соответствовавшей современным международным стандартам и регулировавшей отношения в области налогообложения, бюджетной и банковской сферах, внешнеэкономической деятельности, развития рынков и рыночной инфраструктуры.

3. Январь 1996 - февраль 1998 гг. - Ораз Джандосов (экономист-кибернетик, МГУ).

В период, когда НБ руководил Ораз Жандосов, банковская система Казахстана развивалась в направлении достижения уровня общепринятых международных стандартов, основанных, прежде всего, на принципах банковского надзора Базельского комитета. В это же время под руководством НБ была проведена первая реформа пенсионной системы страны. С 1 января 1998 г. был осуществлен переход от солидарной пенсионной системы к накопительной (аналогично чилийской пенсионной модели), повышен пенсионный возраст у мужчин и женщин на три года.

4. Февраль 1998 - октябрь 1999 гг. - Кадыржан Дамитов (инженер –экономист, «нархоз»).

В октябре 1997 г. - разразился азиатский финансовый кризис, в августе 1998 г. - финансовый дефолт в России (август 1998 г.) и падение мировых цен на нефть (до 10-12 долл. за баррель). За два года тенге подвергся сильнейшему девальвационному нажиму, и в апреле 1999 г. при Дамитове была проведена первая в истории Казахстана девальвация тенге. Был введен режим свободно плавающего обменного курса для восстановления конкурентоспособности тенге. В дальнейшем это послужило основой восстановления конкурентоспособности казахстанских товаропроизводителей, но отмечу, что население заплатило за это высокую социальную цену (снижение уровня жизни, ухудшение социальных показателей, индекса человеческого развития).

5. Октябрь 1999 - январь 2004 гг. - Григорий Марченко (экономист-международник, МГИМО). Он был дважды руководителем Нацбанка, и наиболее деятельно проявил себя через 5 лет.

В этот период Нацбанк постоянно проводил корректировку курса тенге, Были внесены поправки в закон «О валютном регулировании», согласно которым регулятор получил возможность устанавливать для обменных пунктов маржу – максимальную разницу между курсом покупки и продажи валют.

14 июля до 14 августа 2001 г. в стране была проведена первая легализация теневого капитала. В результате амнистии порядка 3 тысяч граждан РК легализовали более 480,0 млн. долларов США.

В 2004 г. из Нацбанка был выделен самостоятельный орган – Агентство по регулированию и надзору финансовых рынков.

6. 26 января 2004 - март 2009 гг. - Анвар Сайденов (экономист, преподаватель политэкономии, МГУ).

В этот период Нацбанком была ужесточена кредитно-денежная политика и впервые за несколько лет была поднята ставка рефинансирования для сдерживания инфляции. Одним из заметных результатов деятельности НБ на тот период стало снижение в 2008 г. уровня инфляции с 20,1% летом до 9,5% в декабре.

В этот же время проводилась вторая легализация теневого капитала и имущества. Процесс растянулся более чем на год (с 3 июля 2006 г. по 1 августа 2007 г.) и в результате проведения данной акции:

- легализовано имущества на 844,7 млрд тенге или на 6,8 млрд долларов США (8,3% к ВВП 2006 г.), в том числе денег – 538,4 млрд тенге (63,7% от всего имущества), недвижимого имущества – на 236,2 млрд тенге;

- в республиканский бюджет поступило 59,6 млрд. тенге или 483 млн долларов США (сбор за легализацию).

В этот же период возникла проблема доступности «дешёвых» денег из-за рубежа. Данное обстоятельство породило бесконтрольный спрос на них, и это негативно отразилось на внешнем долге страны. На конец 2007 г. суммарный внешний долг только банковского сектора составил около 46 млрд долларов. Это фактически составляло большую часть общего долга страны (около 90 млрд. долл. США). Более 80% этого долга приходилось на обязательства по долгосрочным займам и кредитам.

В результате у банков выросла избыточная ликвидность, повысилось предложение денег и снизились процентные кредитные ставки на потребительском рынке. Нестабильность в банковском секторе, в первую очередь, отразилась на долевом строительстве. Банкам и строительным организациям потребовалась финансовая помощь государства. В бюджет республики на 2008 г. были заложены 4 млрд долл. (впоследствии увеличенной до 5), только на поддержку ликвидности банковской системы и сохранение доверия населения к финансовой системе страны. Также правительство было вынуждено установить контроль над системообразующими банками через выкуп 25% акций Казкоммерцбанка и Народного банка. В отношении БТА и Альянс банка, которые оказались в сложном финансовом положении, были приняты меры, направленные на их ликвидацию. Также в этот период были впервые выделены ресурсы из ННФ - 10 млрд. долл. США - правительству на поддержку антикризисной программы.

7. 22 января 2009 - 1 октября 2013 гг. - Григорий Марченко (экономист международник, МГИМО).

На втором сроке с его участием в 2013 г. были внесены изменения и подготовлены новые положения в пенсионную реформу, в результате которой был увеличен и сравнялся пенсионный возраст для женщин с 58 до 63 лет. Одним из главных аргументов за повышение пенсионного возраста был нарастающий дефицит средств в бюджете (около 20 млрд. долл.).

Кроме этого Нацбанк впервые начал учитывать в государственном долге не только прямые обязательства Правительства перед зарубежными инвесторами, но и долги квазигосударственного сектора. Все это привело к его резкому увеличению (с пяти-шести млрд. долл. США до 25).

8. 1 октября 2013 - 2 ноября 2015 гг. - Кайрат Келимбетов (факультет вычислительной математики и кибернетики МГУ).

В этот период деятельность Нацбанка характеризуется не всегда до конца продуманными мерами и решениями, а именно:

1. Принятием решения о переезде центрального аппарата НБК в Астану;
2. Ликвидацией частных пенсионных фондов и передаче их средств в ЕНПФ;
3. Слиянием Агентства финансового надзора с НБК;
4. Ограничением работы обменных пунктов по времени.

В области валютно-финансовой политики деятельность НБК запомнилась следующими действиями:

1. Попыткой внедрения новой денежно-кредитной политики, основанной на инфляционном таргетировании и свободном плавающем обменном курсе;

2. Третьей официальной девальвацией тенге с 1 августа 2014 г. по 31 декабря 2015 г. Общая сумма легализованного капитала составила свыше 4 трлн тенге;

3. Вложением пенсионных ресурсов в рискованные активы финансовых организаций стран СНГ (Азербайджан, 250 млн. долл. и др.);

4. В 2015 г. НБ стал владельцем 10% акций КМГ, нарушив главное правило всех Центральных Банков мира, не принимать участия в производственно-хозяйственной деятельности, в связи с возможными негативными последствиями для финансовой системы.

9. 2 ноября 2015 - 26 февраля 2019 гг. - Данияр Акишев (Казахская государственная академия управления «нархоз», по специальности «Экономист» и специализации «Организация банковского дела»).

1. В это время Нацбанк минимизировал свое участие на валютном рынке. Для повышения уровня доверия к тенге и дедолларизации экономики с февраля 2016 г. банки второго уровня повысили предельный уровень ставок по депозитам в тенге, а в иностранной валюте снизили до минимума.

2. Коммерческим банкам запретили выдавать ипотечные займы в иностранной валюте физическим лицам;

3. В 2016 г. председателем было подписано распоряжение о том, что теперь на банкнотах не будет подписей председателей Национального банка;

4. В 2016 г. был реализован план, предложенный предыдущим председателем, предусматривающий выкуп ЕНПФ акций у КТЖ на сумму более 200 млрд тенге. Это был первый транш для погашения кредитных долгов КТЖ;

5. С 30 ноября 2018 г. небанковские обменные пункты получили право продавать золотые мини-слитки;

6. С 2019 г. регулятор перешел на риск-ориентированный надзор. В рамках надзорной деятельности Национальным Банком начало учитываться качество риск-менеджмента банка, система корпоративного управления и внутреннего контроля, достаточность капитала и ликвидности, необходимых для покрытия рисков конкретного банка. В случае наличия у банка недостатков в этих вопросах надзорным органом имелось право применять соответствующие меры. НБ начал реализацию комплексной Программы повышения финансовой устойчивости банковского сектора. Главной целью являлось - оздоровление банковского сектора с активным вовлечением средств акционеров банков (за два года были отозваны лицензии пяти банков).

10. 26 февраля 2019 - 31 января 2022 гг. - Ерболат Досаев (Алматинский энергетический институт, инженер электронной техники).

1. В это время центральный аппарат НБ окончательно переехал в Астану;

2. Проведена реорганизация Нацбанка, вернув самостоятельность АФН;

3. Вторично был произведен выкуп ЕНПФ акций у КТЖ эквивалентно сумме шести млрд. долл. США. Данная сумма была направлена для очередного погашения кредитных долгов КТЖ;

4. В соответствии с планом развития Нацбанка на 2012-2022 гг.), регулятор смог удержать инфляцию в рамках заданного коридора 4-6%;

5. С 2021 г. было разрешено населению использовать свои пенсионные накопления на улучшение жилищных условий, лечение и передачу управляющим инвестиционным портфелем;

6. В 2021 г. Нацбанком был запущен цифровой тенге.

11. 3 февраля 2022 - 4 сентября 2023 гг. – Галимжан Пирматов (Новосибирский государственный университет, по специальности «Математик»).

В это время Нацбанк столкнулся с последствиями СВО в Украине, и санкциями западных стран против России. Учитывая, что Россия наш главный торговый партнер и участник ЕАЭС, все это негативно отразилось на инфляции в стране.

1. Для снижения инфляции Нацбанк несколько раз повышал базовую ставку рефинансирования, доведя до 16.75%;

2. Несмотря на повышение ставки рефинансирования по итогам 2022 г. инфляция достигала наивысшего показателя в тенге за годы независимости 20.3%;

3. Для стабилизации и снижения курса тенге по отношению к доллару регулятор неоднократно проводил валютные интервенции, используя средства ННФ, и обязательные покупки валюты от госкомпаний;

4. Нацбанк стимулировал вложение средств Единого накопительного пенсионного фонда (ЕНПФ) в облигации Минфина для поддержания стабильности курса тенге (несмотря на низкую доходность последних);

5. Регулятор продолжил курс на внедрение в экономику цифрового тенге.

12. 4 сентября 2023 г. - н. в. - Тимур Сулейменов (Павлодарский государственный университет, «экономика и менеджмент в социальной сфере и отраслях»).

Главную задачу новый председатель видит в решении вопроса инфляции. Это единственное, что было озвучено.

Будем надеяться, что деятельность НБ не повторит печально известные проекты (Программа «Стратегический План развития Республики Казахстан на 2018 -2025 г., разработанная под его руководством в 2016-2017 гг., и изменения внесенные в 2021 г., с переходом от программного внедрения в проектное исполнение, которая была закрыта Президентом РК Токаевым К., как неисполненная и невыполнимая в будущем 1 сентября 2023 г. на заседании Парламента РК).

Выводы:

1. Финансовая система Казахстана, претерпела различные организационные изменения, вплоть до переезда в другой город;

2. Под руководством НБК в Казахстане были внедрены различные международные стандарты как в финансовой так и в экономической сферах, например система национальных счетов;

3. Допускались ошибки связанные с нарушением контроля над пруденциальными нормативами банками второго уровня, что приводило к закрытию банков и увеличению государственного долга;

4. Регулятор не всегда контролировал и достигал запланированных цифр по инфляции, в соответствии с собственной стратегией развития;
5. Происходила частая смена руководителей регулятора, что не способствовала стабильной работе.

ЛИТЕРАТУРА

1. <https://www.nationalbank.kz/ru>
2. Долги «КазМунайГаза»: зачем нацкомпания заняла у иностранных банков \$14 млрд? - <https://rus.azattyq-ruhy.kz/analytics/14657-dolgi-kazmunaigaza-zachem-natskompaniia-zaniala-u-inostrannykh-bankov-14-mlrd>;
3. КТЖ получил 300 млрд тенге из ЕНПФ и Нацфонда; БРК занял под 0.15%. <https://ekonomist.kz/rysmambetov/vzaimozanimayushchie-partnery/>
4. Председатели НБ https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F:%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B4%D1%81%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B8_%D0%9D%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B0_%D0%A0%D0%B5%D1%81%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B8_%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD
5. История трёх девальваций: тенге подешевел к доллару в 80 раз. <https://informburo.kz/stati/devalvacy-tenge-tenge-podeshevel-k-dollaru-v-80-raz-.html> <https://informburo.kz/stati/devalvacy-tenge-tenge-podeshevel-k-dollar>
6. <https://kgd.gov.kz/ru/content/itogi-proshlyh-legalizacy-v-strane-1>;
7. https://forbes.kz/finances/finance/pochemu_ocherednaya_legalizatsiya_v_kazahstane_prakticheski_provalilas/.
8. <https://kapital.kz/finance/48023/deval-vatsiya-polozhitel-no-povliyala-na-nakopleniya-v-yenpf.html>
9. <https://365info.kz/2023/10/pravitelstvo-molcha-spisalo-48-trln-tenge-ashimbaev>

К ВОПРОСАМ ИМПОРТОЗАМЕЩЕНИЯ САХАРА В КАЗАХСТАНЕ

Карымсакова Жанар Койшибековна

докторант PhD

Казахский национальный аграрный исследовательский университет

Керимова Уклияй Керимовна

д.э.н., профессор

Казахский национальный аграрный исследовательский университет

**электронная почта автора: karymsakova.zhanar@yandex.kz*

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы развития рынка сахара в Казахстане с целью импортозамещения. Проанализировано текущее состояние сахарной отрасли, проблемы с которыми сталкивается сахарная промышленность страны. Выявлены основные пути снижения объема производства сахарной свеклы за последние 5 лет. Следует отметить, что сокращение продовольственной зависимости в данной продукции и обеспечение населения за счет отечественного производства является приоритетной задачей экономики страны. Разработаны предложения по повышению производства сахарной свеклы.

Ключевые слова: посевная площадь, валовой сбор, урожайность сахарной свеклы, сахар, себестоимость, рентабельность, производственные мощности сахарных заводов, субсидии

Введение. Производство сахара в Казахстане находится в стагнации, так как в стране наблюдается высокая импортозависимость. Производство сахарной свеклы остается высокзатратной, неэффективной и неконкурентоспособной. Самоустранение государства от регулирования агрорынка в условиях развития рыночных отношений, привело к импортозависимости отдельных видов продукции, в частности и сахара. В результате многие отрасли отечественного производства стали нерентабельными. Сократилось ее производство, многие сахарные заводы приостановили работу.

Для функционирования отечественных сахарных заводов сырье стали завозить из других стран. Сахар стали вырабатывать из импортного тростникового сахара-сырца. По официальным данным, только 7% сахара вырабатываются из отечественного сырья [1]. В результате это сказалась на продовольственной безопасности страны.

Известно, что ни одно государство не может полностью обеспечить своих граждан 100% всеми видами сельскохозяйственной продукции, учитывая разнообразие почвенно-климатических условий. Тем не

менее, наличие на мировом рынке доступного по цене белого сахара и сахара-сырца, производимого из менее затратного сахарного тростника, способствует предпочтению этих видов сахара перед производством сахарной свеклы в республике.

Выращиванием сахарной свеклы в Казахстане в основном заняты населения Жамбылской и Жетысуской области, где имеются благоприятные почвенно-климатические условия и проживает большая часть сельского населения. В выращивании сахарной свеклы преобладает ручной труд, поэтому выращивание исследуемой культуры в этих областях имеет важное *социальное значение*, так как решает проблему занятости местного населения.

В период пандемии в стране наблюдались постоянные перебои с поставкой сахара для потребителей. Это связано с импортом сахара-сырца из зарубежных стран, которые повышают таможенные пошлины для защиты своего внутреннего рынка и тем самым оказывают государственную поддержку национальным товаропроизводителям, либо ограничивают экспорт.

Проблема эффективного функционирования сахарной промышленности в условиях трансформирующейся экономики сегодня стоит очень остро, требует поиска и научного обоснования механизмов его обеспечения. Все это обуславливает актуальность написания данной статьи.

Цель и задачи исследования. Целью статьи является изучение причин высокой импортозависимости Казахстана по сахару и выявление проблем, с которыми сталкиваются производители сахарной свеклы.

Реализация указанной цели предопределила необходимость решения следующих задач:

- обобщить теоретические подходы развития сахарной отрасли;
- провести современный анализ производства сахарной свеклы и состояния предприятий сахарной промышленности в Казахстане;
- дать оценку конкурентоспособности предприятий сахарной промышленности с учетом влияния конкурентной среды;
- выявить факторы, определяющие устойчивое развитие отечественной сахарной отрасли;
- определить роль государства в вопросах импортозамещения по сахару.

Обзор литературы. Сахарная промышленность для производства рафинированной продукции из белого сахара использует два источника сырья: сахарную свеклу, выращенной в стране и сахарный тростник, завозимые из других стран.

Приоритетность источника импортного сырья объясняется коротким производственным циклом по переработке сахарного тростника и высоким уровнем выхода готовой продукции (99%). В результате Казахстан является импортером сахара, хотя в республике имеются экономические возможности для обеспечения населения за счет отечественного производства [2]. Высокая импортная зависимость Казахстана по сахару значительно снижает его продовольственную безопасность, которое больше стимулирует не отечественных, а зарубежных товаропроизводителей [3].

Основным сырьем для производства сахара в мире является сахарный тростник и сахарная свекла. Содержание сахара в сахарном тростнике примерно одинаковое и составляет 16-20%. Сахарный тростник выращивают 94 страны мира, основные производители – страны субтропического климата, лидер – Бразилия. Общемировое производство сахарного тростника превышает производство сахарной свеклы почти в 7 раз. При этом все производство сахара распределено следующим образом: 80% из сахарного тростника и 20% из сахарной свеклы. Причина такой разницы заключается в способах выращивания и переработки [4].

Сахарный тростник – многолетнее растение, которое можно собирать круглый год, но переработать его нужно в течение нескольких часов после сбора. В следствии этого, заводы размещаются в близости к ареалам ее размещения. Сахарная свекла имеет сезонность сбора и ограниченный срок хранения. Соответственно, заводы по переработке работают на полную мощность в сезон сбора. В остальное время заводы простаивают или перерабатывают сахар-сырец [5].

Для Казахстана переработка импортного тростникового сахара-сырца стала традицией, так как свекла, даже если имеет хорошую урожайность, технологически не может долго храниться из-за климатических особенностей. В свекле содержится много влаги, при низких температурах она замерзает, а при размораживании становится непригодной для переработки. Сельским предпринимателям хранить ее в теплых помещениях очень затратно [6].

Методика исследования. Анализ современного состояния сахарной отрасли основывался на статистических данных Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и

реформам Республики Казахстан. Были использованы отечественные и зарубежные публикации, информационные ресурсы Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан, а также находящаяся в открытом доступе информация. При подготовке статьи применялись методы: общелогический, экономико-статистический, оценки и сравнения, аналитический.

Результаты и их обсуждение. В Казахстане при потреблении сахара в объеме 532 тыс. тонн в год обеспечение за счет отечественного сырья составляет, как это было сказано выше 7%, за счет переработки тростника-сырца отечественными заводами – 35% и импорта сахара – 58% [1,7,8].

Рост импорта сахара за период с 2017 по 2021 годы в среднем в год составляет 124,4 тыс. тонн, а национальное производство соответственно 103,2 тыс. тонн. В 2021 году импорт сахара по сравнению с 2017 годом увеличился в 1,6 раза, тогда как отечественное производство сократилось почти на 45%.

Основными регионами свеклосеяния в Казахстане являются Жетысуская и Жамбылская области (табл. 1).

Таблица 1 - Убранная площадь свеклы сахарной во всех категориях хозяйств Казахстана, гектар

	2018	2019	2020	2021	2022	Удельный вес регионов в 2022 г., %
Республика Казахстан	16526,0	14960,5	14428,4	12058,4	8 954,0	100
из них						
Алматинская	8934,0	9456,4	9734,5	6902,3	120,1	1,3
Жетысуская	-	-	-	-	4278	47,8
Жамбылская	7592,0	5495,9	4579,9	5156,0	4 545,0	50,8

Примечание: составлено по источнику БНС и АСПР РК [7,8]

В 2022 году в структуре посевных площадей сахарной свеклы 47,8% посевов приходится на Жетысускую область, 50,8% - на Жамбылскую область. До последнего года посевная площадь сахарной свеклы с каждым годом сокращалась. С 2018 года по 2022 год их сокращение произошло на 7,8 тыс. га. Только за 2022 год площади под ними сократились по сравнению с 2021 годом на 3,1 тыс. га.

Начиная с 2018 года, несмотря на внедрение Национальный проект «Концепция реализации отраслевой программы развития сахарного производства на 2018-2027 годы» наблюдалось стабильное сокращение общего урожая сахарной свеклы. В 2022 году валовой сбор сахарной свеклы по республике сократился до 305,7 тыс. тонн, что составило уменьшение на 8,0% по сравнению с предыдущим годом. Это было вызвано недостаточным соблюдением агротехнических процедур, нехваткой техники и финансовых ресурсов для приобретения высокоурожайных семян, минеральных удобрений, химикатов для защиты растений и других факторов. Кроме того, переход Таразского сахарного завода на переработку тростникового сырца также значительно сократил производство. Это привело к изменениям в устоявшихся транспортно-логистических потоках и структуре севооборота в пользу других культур, приносящих больше прибыли.

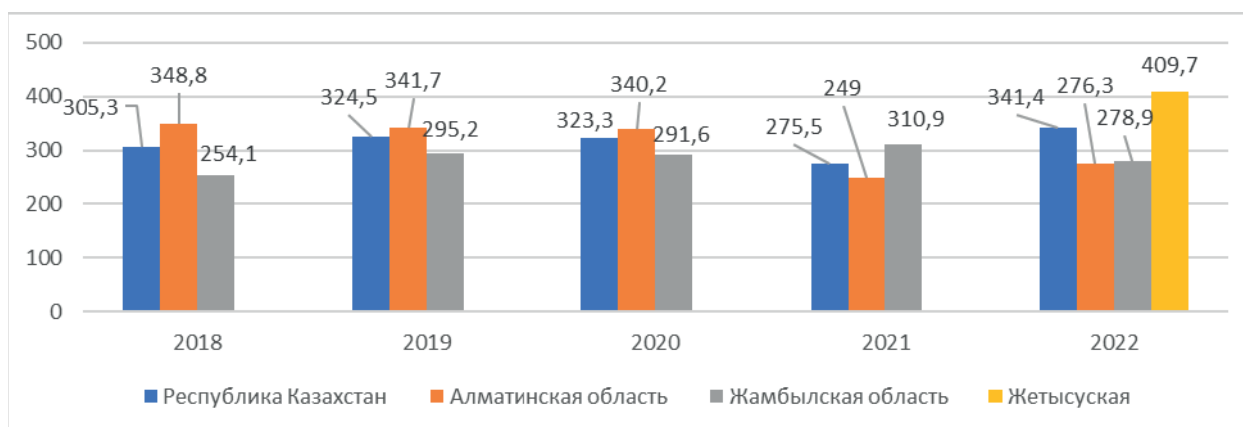

Рисунок 1. Урожайность свеклы сахарной, ц/га
Примечание: источник БНСиАСРиР РК [7,8]

Урожайность свеклы сахарной проявляет волатильность. Так, в 2019 году урожайность сахарной свеклы по республике составила 324,5 ц/га, а в 2021 году она снизилась до 275,5 ц/га или на 15,2%. В 2022 году она составила – 341,4 ц/га. Аграрии Жетысуского района достигли высоких показателей по урожайности в 2022 году – 409,7 ц/га.

Анализ структуры производства сахарной свеклы по категориям хозяйств за 2018-2021 годы показывает, что более 82% производства сахарной свеклы дают крестьянские (фермерские) хозяйства и индивидуальные предприниматели, которым присуще мелкотоварность производства. В среднем на одно крестьянское (фермерское) хозяйство приходится, в среднем 0,5-1,0 тонн сахарной свеклы.

В структуре себестоимости сахарной свеклы 60% занимают материальные расходы, 13,4% амортизационные отчисления, 16,5% оплата труда и 10,2% прочие расходы. В структуре затрат, что наибольший удельный приходится на материальные затраты. Это затраты на энергоресурсы, покупку удобрения, семян и гербицидов [9].

К примеру, материальные затраты сельскохозяйственных предприятий Алматинской области в 2021 году составили 110245 тыс. тенге, из них расходы на семена и посадочный материал – 27353 тыс. тенге (удельный вес 24,8%), минеральные удобрения - 25 135 тыс. тенге (удельный вес 22,8%), топливо - 17 976 тыс. тенге (удельный вес 16,3%), энергия – 205 тыс. тенге (удельный вес 0,2%), затраты на воду – 25131 тыс. тенге (удельный вес 22,8%), покупные полуфабрикаты и комплектующие изделия – 7316 тыс. тенге (удельный вес 6,6%), работы и услуги производственного характера, выполненные сторонними организациями – 7128 тыс. тенге (удельный вес 6,5%) [10].

Сравнительный анализ результатов деятельности агроформирований свеклосеющих регионов показывает, что стабильный доход за период 2019 года по 2021 год получили крестьянские хозяйства и индивидуальные предприниматели. Резкие колебания наблюдаются и по рентабельности производства сахарной свеклы. Так, если в 2019 году рентабельность производства сахарной свеклы в хозяйствах Жамбылской области составляла 26%, то в 2020 году - 123,8%. Высокие материальные затраты и низкие закупочные цены на сахарную свеклу вынуждают фермеров отказываться от посева сахарной свеклы в пользу высокоурожайных культур [11].

В 2023 года, благодаря субсидированию государством 1 тонны сахарной свеклы от 15 тыс. тенге до 25 тыс. тенге, свекловоды стали расширять посевные площади под ними. Также пересмотрена цена ее реализации до 40 тыс. тенге. Цель такой политики возродить выращивание сахарной свеклы в стране [12].

Как показывает практика, внутренняя цена на сахар подвержена влиянию, прежде всего, курса доллара. Влияние курса доллара на внутреннюю цену на сахар обусловлено, прежде всего, валютной составляющей в себестоимости производства сахара, а также его импортом и экспортом, расчеты по которым проводятся преимущественно в долларах США. Тростниковый сахар-сырец Казахстан покупается в Бразилии за доллары США, а готовый сахар завозится в основном из России за рубли (около 70% импорта из РФ осуществляется за рубли). Но сахар-сырец еще нужно переработать, затратив дополнительные средства и время, а готовый сахар можно сразу направить на реализацию. При этом разница в цене между сахаром-сырцом и готовым сахаром незначительна.

Уже имел место печальный опыт прошлых лет (2010-2012 годы), когда казахстанской сахарной промышленности было сложно конкурировать с Россией и Беларусией. Демпингом низких цен российские поставщики сахара «выдавили» с рынка Казахстана отечественных производителей и в дальнейшем поднимали цены, т.к. отсутствовала конкуренция.

Существует опасность повторения такой ситуации, поскольку в Российской Федерации имеет место профицит белого сахара. В России 62 действующих заводов, которые перерабатывают 315,6 тыс. тонн сахарной свеклы в сутки [13].

Таким образом, в 2022 году валовой сбор сахарной свеклы в Казахстане сократился на 198,8 тыс. тонн или практически в 2 раза. Это произошло за счет сокращения посевных площадей, что сказалось на снижении валового сбора по сравнению с 2018 годом.

Основной причиной сокращения посевных площадей сахарной свеклы является: высокие издержки производства и низкие закупочные цены. В результате низкая рентабельность производства. Если средний уровень рентабельности зерновых и бобовых культур в республике в 2021 году составляла 50,6%, масличных культур – 66,6%, семян подсолнечника - 80,8%, то сахарной свекле – 5,2% [9]. Рентабельность выращивания других сельхозкультур, как мы видим, в разы больше по сравнению с сахарной свеклой.

Как и в любом сегменте сельскохозяйственного сектора, рынок сахара характеризуется своими особенностями, которые складывались в результате внутренних, и внешних факторов, к которым относятся:

- почвенно-климатические условия, такие как: малоснежная зима, холодная весна или жаркое лето, которые негативно влияют на общий сбор урожая. Несмотря на продвижение технологий в сельском хозяйстве и развитие агротехнологий, влияние климатических факторов в стране сохраняется;

- высокие издержки производства. Стоимость сахарной свеклы зависит от различных расходов, включающих закупку семян, минеральных удобрений, средств защиты растений, оборудования для уборки, а также оплату труда агрономов, механизаторов и других специалистов, аренду земельных участков, плата за воду и др.;

- в периоды недостаточного урожая на сахарных заводах наблюдается дефицит сырья, что вынуждает фермеров повышать цены на произведенную продукцию, чтобы покрыть затраты. Изменение цены на сахар является следствием не только внутренних факторов, но и внешних обстоятельств, таких как повышение курса доллара на мировом рынке сахара;

- ограниченные возможности хранения и переработки сахарной свеклы. Например, ТОО «Коксуский сахарный завод» является одним из крупнейших предприятий по производству сахара в Казахстане. Ежедневно завод перерабатывает до 2000 тонн сахарной свеклы, что обеспечивает производство более 200 тонн готовой продукции. Несмотря на постоянный рост производственных мощностей в сахарной промышленности, указанный показатель остается относительно низким по сравнению с европейскими аналогами, где средняя производственная мощность достигает 15 тысяч тонн свеклы в сутки. Это связано с значительным износом оборудования, высокими затратами на его модернизацию и недостатком сырья [14];

- значительная часть затрат на производство сахара связана с изменениями, происходящими на валютном рынке. Например, семена, посадочный материал и оборудование для уборки свеклы приходится закупать за рубежом, из-за отсутствия национальных аналогов. Поэтому колебания на валютном рынке напрямую влияют на увеличение себестоимости производства сахара в Казахстане.

- отсутствие севооборота. Эффективное включение сахарной свеклы в систему севооборота имеет первостепенное значение для обеспечения высоких и стабильных урожаев, что в большей степени определяет ее экономическую эффективность [15].

Вклад результатов исследования в науку, бизнес или общество. Анализ причин высокой импортозависимости может помочь разработать стратегии повышения продуктивности внутреннего производства сахара и развития альтернативных источников. Такие исследования выявить инвестиционные возможности для развития местного производства сахара, привлечения инвестиций и развития новых технологий. Уменьшение импортозависимости по сахару способствует улучшению экономической стабильности страны и снижению рисков, связанных с внешней торговлей.

Выводы. Для обеспечения населения сахаром собственного производства в Казахстане разработан Комплексный план развития сахарной отрасли на ближайшие 5 лет. По прогнозным данным планируется увеличить объем производства сахара до 250 тысяч тонн ежегодно. К 2026 году доля импорта должна снизиться с 58% до 17%, а производство сахара из отечественного сырья должно увеличиться с 7% до 43% по сравнению с уровнем 2021 года [1].

В целом, повышение эффективности производства сахарной свеклы и сахара в Казахстане требует комплексного подхода, включающего в себя:

1. Внедрение современных технологий и инноваций: использование современных сортов сахарной свеклы, автоматизация процессов, применение управленческих систем и механизмов контроля качества.

2. Оптимизация агротехнических методов: правильный выбор почв, оптимальное использование удобрений и средств защиты растений, а также внедрение современных методов обработки и ухода за посевами.

3. Развитие инфраструктуры и логистики: развитие дорожной и железнодорожной инфраструктуры, строительство современных складских комплексов и хранилищ с обеспечением соответствующих условий хранения, включая поддержание оптимальной температуры и влажности

4. Государственная поддержка в виде льготных кредитов, субсидий на закупку семян и удобрений, а также налоговых стимулов для сельскохозяйственных предприятий способствует стимулированию производства сахарной свеклы и сахара в стране.

5. Обучение и поддержка сельскохозяйственных производителей, так как эффективность производства сахарной свеклы и сахара в значительной степени зависит от квалификации и знаний сельскохозяйственных производителей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Комплексный план по развитию сахарной отрасли в Республике Казахстан на 2022 – 2026 годы, Постановление Правительства Республики Казахстан от 22 сентября 2022 года № 726
2. Даутканов Н.Б., Даутканова Д.Р. Сахарная отрасль Республики Казахстан: современное состояние и резервы модернизации (2022) Проблемы агрорынка, № 3 с. 107-116
3. Егинбаев А.Е., Карипова А.Т., Молдакенова Е.К. Қазақстан Республикасының қант өнеркәсібі: саладағы жағдай және жаңғырту резервтері (2022) Проблемы агрорынка, № 3 с. 160-168
4. Дауроноу Т. Диабет сахарного производства [Электронный ресурс]. - <https://jusananalytics.kz/diabet-saharnogo-proizvodstva/?ysclid=1f1rw3klc5w168945530> (Дата обращения 28.03.2023)
5. Почему в Казахстане возник дефицит сахара/ Режим доступа: [Электронный ресурс] - <https://jusananalytics.kz/forbes-kz-pochemu-v-kazahstane-voznik-deficzit-sahara/>(Дата обращения 10.03.2024)
6. Казахстан: Почему возник дефицит сахара/ Режим доступа: [Электронный ресурс] - <https://sugar.ru/node/39851>(Дата обращения 10.03.2024)
7. Сельское, лесное и рыбное хозяйство в Республике Казахстан//Статистический сборник, 2017-2021 гг. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан Режим доступа: [Электронный ресурс] - www.stat.gov.kz
8. Валовой сбор сельскохозяйственных культур в Республике Казахстан за 2022 год/ Оперативные данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан Режим доступа: [Электронный ресурс] - www.stat.gov.kz
9. О деятельности сельхозформирований в Республике Казахстан, 2021 год. //Оперативные данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан Режим доступа: [Электронный ресурс] - www.stat.gov.kz
10. О деятельности сельхозформирований в Алматинской области, 2021 г.// Оперативные данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан Режим доступа: [Электронный ресурс] - www.stat.gov.kz
11. О деятельности сельхозформирований в Жамбылской области, 2021 г.// Оперативные данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан Режим доступа: [Электронный ресурс] - www.stat.gov.kz
12. В стране имеются ключевые факторы для успешного развития сахарной отрасли Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан./ Режим доступа: [Электронный ресурс] - <https://primeminister.kz/ru/news/v-strane-imeyutsya-klyuchevye-factory-dlya-uspeshnogo-razvitiya-saharnoy-otrasliminselhoz-2773038> (Дата обращения 10.03.2024)
13. Необходимы срочные меры по спасению сахарной отрасли Казахстана\ /Режим доступа: [Электронный ресурс] - <https://www.zakon.kz/redaktsiia-zakonkz/5001969-neobhodimy-srochnye-mery-po-spaseniyu.html>(Дата обращения 10.03.2024)
14. Закупочную стоимость сахарной свеклы подняли до 30 тысяч тенге за тонну/ Министерство сельского хозяйства РК. Режим доступа: [Электронный ресурс] - <https://www.gov.kz/memleket/entities/moa/press/news/details/402163?lang=ru>(Дата обращения 10.03.2024)
15. Коледа К.В. Современные технологии возделывания сельскохозяйственных культур: рекомендации / К.В. Коледа и др.; под общ. ред. К.В. Коледы, А.А. Дудука. – Гродно : ГГАУ, 2010. – 340 с.

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ И УПРАВЛЕНИЯ ВОЗОБНОВЛЯЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ ЭНЕРГИИ

*Тажипбаев Серик Дуйсеналиевич, д.э.н., профессор
Международный Таразский инновационный институт имени Шерхана Муртазы
Онласинова А.А. докторант УМБ имени К. Сагадиева
Танатова Салтанат Орынбасарқызы, доктор PhD
Международный Таразский инновационный институт имени Шерхана Муртазы*

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы развития и управления возобновляемых источников энергии в Республике Казахстан. Учитывая проблемы будущей нехватки энергии, повышения конкурентоспособности промышленности и колебания цен на энергоносители на внутреннем рынке, в этих условиях альтернативой становится энергия из возобновляемых источников. Особенно с учетом растущих тенденций на снижение стоимости строительства станций возобновляемых источников энергии, обеспеченного за счет постоянного развития технологий, растущего спроса со стороны инвесторов и

экономии на масштабе. Все это придает значительный импульс развитию возобновляемых источников энергии. Уделено внимание планированию проектов строительства малых гидроэлектростанций до 2025г.

В энергетической отрасли наблюдается недостаток генерирующих мощностей, обусловленные высокой техническими ограничениями, устаревшей инфраструктурой, низких темпов модернизации энергетического оборудования для компенсации дисбалансов в энергосистеме. Энергетическая система Казахстана оказалась не готова к росту потребления электроэнергии, связанного с ростом экономики республики и незапланированным развитием майнинг - индустрии в стране.

В условиях роста экологических требований одним из важнейших для энергетической отрасли страны совершенствование системы управления энергетической системой.

В целях решения данной проблемы автором разработана и предложена организационная модель совершенствования управления по развитию возобновляемых источников энергии.

Ключевые слова: Государственная политика, энергетическая отрасль, возобновляемых источников энергии, управление, энергоэффективность, энергосбережение, организационная модель.

Введение. Механизмы реализации государственной политики по поддержке и развитию сектора возобновляемых источников энергии (ВИЭ) закреплены в нормативно-законодательных актах Республики Казахстан с 2009 года и разработаны с учетом лучших международных практик. В 2013 году были сформулированы конкретные цели по развитию сектора ВИЭ. В сектор ВИЭ включены: ветряная энергия, солнечная энергия, малая гидроэнергетика и энергия биомассы.

К концу первого полугодия 2022 года общая установленная мощность электростанций на ВИЭ превысила 2,3 гигаватта, а доля вырабатываемой электроэнергии ВИЭ в общем объеме производства электричества составила 4,24%. В целом же увеличение выработки электроэнергии объектами ВИЭ за I полугодие 2022 г. в сравнении с таким же периодом 2021 г. составляет 17%.

Система государственной поддержки развития ВИЭ закреплена в законодательстве Республики Казахстан с 2009 года. Принятие решения на государственном уровне о развитии данного сектора энергетики стало фундаментом для развития ВИЭ в стране.

За последние годы предприняты существенные шаги по улучшению нормативно-правой базы и инвестиционного климата в секторе ВИЭ с учетом мировых практик. Государство уделяет большое внимание привлечению инвестиций в «зеленую экономику», так например, в статье 3 Экологического Кодекса Республики Казахстан от 2.01.2021, №400-ЗРК года указано, что «поощрение и стимулирование государством привлечения «зеленых» инвестиций и широкого применения наилучших доступных техник, ресурсосберегающих технологий и практик, сокращения объемов и снижения уровня опасности, образуемых отходов и эффективного управления ими, *использования возобновляемых источников энергии*, водосбережения, а также осуществления мер по повышению энергоэффективности».

Цель и задачи. Основной целью работы является вопросы развития и управления возобновляемых источников энергии в Республике Казахстан, а также разработка предложений по совершенствованию механизмов эффективного управления и использования возобновляемых источников энергии. Для достижения поставленной цели в работе решены следующие задачи:

- анализ современного состояния электроэнергетической отрасли Казахстана;
- изучить вопросы государственного взаимодействия и регулирования в решении проблем эколого-экономического обоснования ВИЭ;
- определить тренды и пути совершенствования управления и перспективы развития ВИЭ.

Обзор литературы. Исследованиями развития и использования ВИЭ занимались Бушуев В.В. (2010), Крапивин В.Ф. (2010), Шкрадюк И.Э. (2010), Петров Г., Ахмедов Х. (2011), Кузьмич В.В. (2013), Хузмиев И. (2021), Лалджебаев М. (2022). Из казахстанских ученых вопросами развития малый ГЭС занимались Ясинский В., Мироненков А., Сарсембеков Т. (2010), Чокин Ш.Ч., Паутов А.С. (2007), Вильковский И.Я. (2001), Трофимов Г.Г. (2012), Абдулгалимов А.М., Мурадалиев С.Г. (2014) и Бакенов К. (2016) и др.

В последние годы, учитывая резкое уменьшение природных ресурсов, ученые обратили внимание на возобновляемые источники энергии. Повысился интерес к развитию и управлению ВИЭ. Начали проводиться исследования по строительству ВИЭ. Но изучение отечественной и зарубежной литературы, различных государственных программ, нормативно-правовой базы Казахстана показало, недостаточность сведений и комплексности исследований по эколого-экономическому обоснованию и управлению ВИЭ.

В связи с этим, недостаточная изученность вопросов развития, использования и управления ВИЭ предопределили актуальность выбора темы исследования и поставленные.

Методика исследования. Исследование выполнено с использованием методов теоретического анализа, формализации, классификации, статистического анализа, а также синтеза, дедукции и индукции. Таким образом, для представленного исследования автор использовал обзорную информацию, анализ развития возобновляемых источников энергии в Республике Казахстан. актуальные статистические данные (статистический анализ), на основании которых сформирована, посредством метода индукции, оценка качества энергетической отрасли в РК. Следует отметить, что для оценки качества влияния на энергетическую систему развития возобновляемых источников энергии использовалась более узкая оценка, направленная на определение эффективности системы управления возобновляемых источников энергии в Республике Казахстан.

Кроме того, автор использовал метод формализации в части обобщения теоретических аспектов развития возобновляемых источников энергии. Для представления общей оценки развития и управления системой возобновляемых источников энергии автор использовал интегральную оценку.

Полученные результаты и их обсуждения.

В последние годы Казахстан, в целях решения проблемы будущей нехватки энергии, повышения конкурентоспособности промышленности и смягчения колебаний цен на энергоносители на внутреннем рынке, придает все большее значение энергоэффективности и энергосбережению. Согласно Стратегии Казахстан - 2030, страна должна модернизировать свою энергетическую инфраструктуру, для этого внедрить новые энергосберегающие технологии, энергоэффективное оборудование и контрольно- измерительное оборудование.

По данным недавнего отчета ЮСАИД, Казахстан в отношении ВИЭ, планирует достичь генерации из возобновляемых источников на уровне 15% к 2030 году и 50% к 2050 году. Для достижения этих целей страна имеет достаточные ресурсы.

Как показало исследования, гидроэнергетика является вторым по величине источником потенциала ВИЭ в Казахстане. По данным Министерства энергетики Республики Казахстан, на долю гидроэнергетики уже приходится 10.9% генерирующих мощностей страны. Занимая третье место среди стран, Содружество Независимых Государств по потенциалу водных ресурсов, Казахстан имеет оценочный реализуемый потенциал на уровне 62 миллиардов кВт/ч в год. В тоже время дальнейшее развитие сектора ВИЭ тормозит наличие различных проблем.

В энергетической отрасли в отдельные месяцы наблюдается недостаток генерирующих мощностей, обусловленные высокой аварийностью и техническими ограничениями, устаревшей инфраструктурой (связанные в том числе с климатическими условиями), производственного оборудования, низких темпов модернизации энергетического оборудования, старение фондов и ограниченное количество маневренных генерирующих мощностей для компенсации дисбалансов в энергосистеме. Сложившаяся ситуация влечет за собой малую инвестиционную привлекательность и в результате недофинансирование электроэнергетической отрасли. Энергетическая система Казахстана оказалась не готова к росту потребления электроэнергии, связанного с ростом экономики республики после снятия ограничений пандемии, и незапланированным развитием майнинг- индустрии в стране.

Вышеуказанные проблемы в отрасли приводят к систематическим нарушениям плановых значений перетоков электроэнергии и мощности на границе с частота регулирующей энергосистемой и снижает надежность функционирования энергосистемы Казахстана в целом.

Вследствие того, что экологические требования становятся одними из важнейших для энергетической отрасли по всему миру, альтернативой становится энергия из возобновляемых источников. Особенно с учетом растущих тенденций на снижение стоимости строительства станций ВИЭ, обеспеченного за счет постоянного развития технологий, растущего спроса со стороны инвесторов и экономии на масштабе. Все это придает значительный импульс развитию ВИЭ.

Развитие ВИЭ закреплено в государственных программах следующими мерами:

- гарантированная покупка электроэнергии и оплата по фиксированной и аукционной цене в течение 20 лет;
- прозрачность процесса отбора проектов через механизм аукционных торгов;
- ежегодная индексация аукционных цен с учетом инфляции и изменения курса валюты;
- приоритетная диспетчеризация электроэнергии, производимой с использованием ВИЭ;
- предоставление инвестиционных преференций в соответствии с Предпринимательским Кодексом РК;

- поддержка потребителей в вопросах использования ВИЭ (Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 июня 2014 г. № 724),

За последние годы предприняты существенные шаги по улучшению инвестиционного климата в секторе ВИЭ с учетом мировых практик.

Казахстан является первой страной в Центральной Азии, где с 2018 года производится отбор для реализации проектов ВИЭ, который проходит по аукционному механизму. Это позволило с одной стороны сделать прозрачным и понятным процесс отбора проектов и инвесторов, поощряет конкуренцию, а с другой стороны сделать ставку на более эффективные технологии и проекты, позволяющие минимизировать влияние на тарифы у конечных потребителей от ввода мощностей ВИЭ.

В структуре перспективных проектов в энергетике в РК проекты, связанные с развитием альтернативных источников энергии, существенно преобладают по количеству и совокупному объему финансирования. Так, на данный момент в РК стоимость перспективных проектов по увеличению генерирующих мощностей составляет 2689,8 млн. долл. На альтернативные источники энергии приходится 1508,4 млн. долл. (56,1%). Из них на ветровую энергетику – 1168 млн. долл. (43,4%); солнечную энергетику – 323,1 млн. долл. (12,0%); биоэнергию – 17,4 млн. долл. (0,6%). К потенциальным можно также отнести проекты по развитию электросетевого хозяйства, реализуемые АО «KEGOC» в рамках инвестиционной программы на 2021–2025 гг. (624,6 млн. долл. составляет стоимость выявленных договоров).

Например, при реализации проектов ВИЭ в рамках аукционных торгов запланировано значительное количество строительства малых ГЭС до 2025 год. Механизм аукционных торгов по отбору проектов ВИЭ (см. табл. 1), а также гибкие условия привлечения инвестиций в освоение ВИЭ позволили расширить участие иностранных инвесторов в строительстве объектов ВИЭ. В структуре перспективных проектов в энергетике в РК проекты, связанные с развитием малых ГЭС и других ВИЭ.

В Казахстане, в соответствии с обновленной «Концепцией развития топливно-энергетического комплекса Республики Казахстан до 2030 г.», утвержденной Постановлением Правительства Республики Казахстан от 28 июня 2014 г. № 724, развитие нефтегазовой, угольной, атомной и электроэнергетической отраслей направлено на формирование единого комплекса [3]. В базовом сценарии определен вариант, предусматривающий сбалансированное развитие традиционной и альтернативной энергетики. В качестве оптимальной структуры установленной мощности генерирующих источников к 2030 г. поставлены цели: на угле – 55%, на газе – 25%, ВИЭ, в том числе ГЭС, – 20%.

Таблица 1 - Планируемые проекты строительства малых ГЭС до 2025г.

Название проекта по строительству малые ГЭС	начало	конец
ГЭС 1 Мвт –Жарминский р-н	2020	2025
ГЭС 2 Мвт-Толембийский р-н	2020	2025
ГЭС 2 Мвт-Толембийский р-н, вблизи Коксайского с/о	2020	2025
ГЭС 3 Мвт-вблизи г.Есика	2020	2025
ГЭС 4,5 Мвт-Коксуеский р-н, Лабасинский с/о	2020	2025
ГЭС 2 Мвт- Толембийский р-н, проект 2	2020	2025
ГЭС 1,5 Мвт-Казыгуртский р-н, Кокпакский с/о	2020	2025
ГЭС 2 Мвт-г.Кентау вблизи, Майдантал с/о	2020	2025
ГЭС 5 Мвт-Саркандский р-н, с. Каргалы	2020	2025
Инвестиции в ВЭК ЦА ЕБРР, Доклады и рабочие документы 2021г.с.52-53.C/users/admin/desktop/EDB_CA_Report_ru_web.cleaned.pdf [42].		

Планируется активное внедрение в электроэнергетику цифровых технологий. В Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2025 г. определена задача по снижению энергоемкости ВВП не менее чем на 25% к 2025 г. (от уровня 2008 г.).

Согласно «Концепции развития топливно-энергетического комплекса Республики Казахстан до 2030 г.», среднегодовой темп роста производства электроэнергии в 2021–2025 гг. составит 3,0%. При этом темпы роста потребления электроэнергии составят 1,9% в год и ее производство увеличится со 106 млрд кВт·ч в 2020 г. до 120,9 млрд кВт·ч в 2025 г. Общая установленная мощность электростанций возрастет до 27 тыс. МВт в 2025г. Предпринимателям и бизнес-сектору предоставляется государственная поддержка инвестиций, которая регулируется Министерством иностранных дел Казахстана. Цели государственной поддержки инвестиций – формирование благоприятного инвестиционного климата

для развития экономики и стимулирование инвестиций в создание новых, расширение и обновление действующих производств с применением современных технологий, повышение квалификации кадров.

Согласно «Концепции развития топливно-энергетического комплекса Республики Казахстан до 2030 г.», «Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 г.», Концепции перехода Казахстана к «зеленой» экономике и «Стратегии Казахстан-2050» были определены цели по достижению доли альтернативных и возобновляемых источников энергии в энергетическом балансе страны. Кроме того, 59-м шагом Плана нации «100 шагов по реализации пяти институциональных реформ» поставлена задача по привлечению стратегических инвесторов в сферу энергосбережения через международно признанный механизм энергосервисных договоров.

В тоже время изучение показывает, что аукционные торги по строительству ВИЭ в том числе малые ГЭС, не требуют от инвесторов использовать современные экологические технологии при строительстве и реконструкции малых ГЭС.

Для достижения поставленных целей в работе с учетом утвержденных государственных программ и концепций, нами были разработаны приоритетные направления использования эффективных методов развития возобновляемых источников энергии, в том числе строительство и реконструкция малых ГЭС с учетом климатической повестки и современных экологических требований.

Приоритетные направления развития:

1. Достижение региональной энергетической устойчивости с внедрением зеленой энергии;
2. Привлечение инвестиций для практической реализации подходов энергосбережения и энергоэффективности в ВИЭ.

3. Модернизация существующих и строительство генерирующих мощностей на основе новых энергоэффективных проектов и перехода на современные экологические стандарты.

Основными принципами для решения поставленных задач должны быть:

- *единство* подходов в соблюдении экологических стандартов при создании современных энергетических проектов на техническом, институциональном и управленческом уровнях Республики Казахстан;
- *прозрачность* проводимых институциональных преобразований в энергетической отрасли и охране окружающей среды;

- *информированность* общества и бизнес среды для создания конкурентных условий и использования современных экологичных технологий при строительстве и реконструкции малых ГЭС.

Для реализации указанных основных направлений использования эффективных методов развития возобновляемых источников энергии и соблюдения принципов были определены направления реализации поставленных задач. Ниже в таблице 2 указаны направления реализации поставленных целей.

Таблица 2 - Направления реализации подходов и принципов

Направление 1	Направление 2	Направление 3	Направление 4	Направление 5
Политическая и Законодательная основа процесса реформирования	Институциональная Реформа структур управления процессами	Модернизация Отраслевого регулятора	Повышение качества технологических проектов, соблюдение экологических стандартов для улучшения процесса строительства и реконструкции ВИЭ	Создание информационной Системы для повышения прозрачности и информированности общества и бизнес-среды, создания конкурентных условий
Национальный уровень	Национальный уровень и уровень системы	Национальный уровень и уровень системы	Национальный уровень и уровень системы	Национальный уровень и уровень региональной системы
Необходимо Разработка Законов как концептуальной основы изменений для адаптации существующих законов об энергетике и разработке новых.	Необходима Разработка механизмов реализации государственной политики в энергосекторе, секторе ВИЭ, в системе образования. Разработка вариантов мер для социальной защиты в тарифной политике и соответствующих отраслевых законов.	Практическая реализация изменений проводимых в рамках системы. Необходим мониторинг результатов процесса	Практическая реализация изменений проводимых в рамках системы. Необходим мониторинг результатов процесса	Мониторинг результатов для повышения эффективности и оптимального планирования

Механизмы практической реализации государственной политики реформирования сектора ВИЭ как видно из таблицы 2 заключается, прежде всего, в подготовке законодательной базы как концептуальной основы изменений. А также поэтапное реформирование структурных преобразований, создание отраслевого регулятора, разработка механизмов реализации указанных в национальных программах и концепциях, разработка плана действий/ мероприятий, реформирование отраслевого регулятора системы с учетом современных экологических стандартов. Повышение качества технологических проектов, использование современных высоких технологий и лучших международных практик и экологических стандартов при создании проектов по ВИЭ.

Для соблюдения указанных принципов и создания одинаковых конкурентных условий, организация повышения информированности общества и бизнес-сектора, мониторинг результатов информированности населения региона, где ведется строительство. Повышается устойчивость региональной системы.

Рассмотренные в таблице направления реализации подходов и принципов показывает только стратегию направлений реализации и какие методические подходы можно использовать. Ниже мы рассмотрим каждое направление отдельно. Приоритетные направления развития:

1. Достижение региональной энергетической устойчивости с внедрением зеленой энергии;

Для достижения региональной энергетической устойчивости необходимо способствовать созданию соответствующей цифровой платформы для планирования развития региональной энергетической сети, снижение негативного влияния работы энергоисточников на окружающую среду в свете перехода Республики Казахстан к зеленой экономике, создание условий и внедрение эколого-экономических механизмов для решения экологических проблем и снижения выбросов парниковых газов электроэнергетической отрасли, для стимулирования применения наилучших доступных техник и привлечения инвестиций.

Разработка региональной концепции по повышению энергоэффективности путем изучения потенциала энергосберегающих ресурсов. Достижение энергоэффективности и энергосбережения путем внедрения технологических проектов ВИЭ, имеющих лучшие экологические стандарты. Необходима разработка критериев для проведения оценки энергоэффективности в регионе и определение критериев отбора экономически целесообразных проектов по строительству малых гидроэлектростанций с учетом гидрологических, геологических, технических, а также территориальных социально-экономических условий.

Распространение практических навыков по внедрению мер по повышению энергоэффективности и созданию регионального инструмента для поощрения успешных исполнителей в строительстве ВИЭ. Проведение семинаров с участием бизнес-среды, местных органов управления для улучшения информированности, прозрачности и повышения практических навыков в зеленой энергетике и осознанного потребления населением зеленой энергии. Развивать инициативы в регионе по развитию потенциала зеленой энергии и развитию навыков специалистов следующего поколения в области зеленой энергетики.

Необходимо создание стимулирующих механизмов для определения и обеспечения финансирования приоритетных проектов.

Аккумулировать источники финансирования проектов по сокращению выбросов и развитию возобновляемых источников энергии, в том числе малых ГЭС для диверсификации энергетического баланса. Разработать механизмы по устранению перебоев возобновляемой энергии.

2. Привлечение инвестиций для практической реализации подходов энергосбережения и энергоэффективности в ВИЭ.

Создание благоприятной инвестиционной среды в регионе для своевременной модернизации существующих и строительства новых малых ГЭС с учетом повышения эффективности отрасли и перехода на современные экологические стандарты. Предусмотреть инвестиционные риски в отрасли путем разработки доступных экономических механизмов возмещения инвестиционных издержек в строительстве новых и в реконструкции и модернизацию существующих малых ГЭС. Изучение потенциала региона для внедрения энергосберегающих проектов и технологий и привлечение потенциальных инвесторов. Увеличение инвестиций за счет проведения рыночных реформ, разделение и либерализация рынка. Имеет большое значение финансовое состояние компаний привлеченных для строительства и реконструкции ГЭС. Осуществление реформы тарифной политики частных компаний с учетом вариантом мер социальной защиты. Аккумулировать источники финансирования. В связи с тем, что каждый регион имеет свои особенности географического, климатического характера и свой потенциал энергетических ресурсов, должна быть разработана региональная инвестиционная стратегия, содержащая рекомендации по улучшению определенных условий для привлечения частных инвестиций.

Учитывая необходимость снижения выбросов в атмосферу промышленных экспортноориентированных производств в потреблении электрической энергии, произведенной объектами ВИЭ необходимо предусмотреть возможность реализации такой электрической энергии на отдельных биржевых торгах и или по двухсторонним договорам, не приводящей к удорожанию средневзвешенной цены реализации электрической энергии оптовым потребителям от единого закупщика.

Это позволит обеспечить:

- оптимизацию состава генерирующих мощностей, в том числе, с точки зрения электроэнергетической независимости, а также развития ВИЭ и их интеграции в энергосистему;
- повышение ликвидности централизованных торгов электрической энергии ВИЭ;
- установить единую и средневзвешенную цену на электроэнергию в том числе ВИЭ для всех оптовых потребителей, и, соответственно, создать равные для них условия на рынке;
- разработка доступных и прозрачных экономических механизмов для потенциальных инвесторов; конкурсный отбор, через электронные аукционы.
- возможность путем учета в единой для всех оптовых потребителей цене на электроэнергию и предоставление субсидий по социальным или другим приоритетам развития электроэнергетического сектора, определенным Правительством по оплате электроэнергии;
- развитие рыночных механизмов, стимулирование потребителей к активному участию (управление спросом), полная прозрачность и усиление роли потребителей на рынке.

3. *Модернизация существующих и строительство генерирующих мощностей на основе новых энергоэффективных проектов и перехода на современные экологические стандарты.* Вследствие этого необходимо:

Пересмотреть утвержденную Концепцию по ВИЭ через реализацию подходов и разработки новой Концепции «Энергетические площадки ВИЭ», предусматривающей определение наиболее перспективных площадок с большим потенциалом ресурсов (ветра, солнечного излучения); создание и строительство необходимой региональной инфраструктуры; проведение конкурсного отбора через электронные аукционы.

Необходимо определить перспективные площадки по регионам, по обеспечению реализации определенных проектов по вводу «чистой энергетики» и строительству малых энергетических мощностей. Это позволит сформировать дифференцированную структуру генерирующих мощностей от мини ГЭС до малых и средних ГЭС и электросетевых объектов на долгосрочную перспективу, создать условия для обеспечения перспективного зеленого производства и потребления электроэнергии и предотвращения дефицитов электроэнергии и мощности наиболее эффективными способами. Провести оптимизацию состава генерирующих мощностей, в том числе, с точки зрения электроэнергетической независимости и аварийных резервов, а также развития ВИЭ и их интеграции в энергосистему.

В тоже время, важнейшая роль должна отводиться распределению генерации энергии, под которой понимается как производство энергии на уровне распределительной сети, так и на стороне потребителя, присоединенного к этой сети. Развитие систем и объектов современной распределенной генерации подразумевает строительство потребителями источников энергии - генерирующих установок, компактных размеров (или мобильных), производящих тепловую и электрическую энергию, как для собственных нужд, так и направляющих излишки в общую распределительную сеть.

Основными организационными мероприятиями по энергосбережению и повышению энергетической эффективности в электроэнергетике должны быть:

- внедрение систем мониторинга энергосбережения и повышения энергетической эффективности;
- разработка и внедрение системы энергетического менеджмента;
- обучение и повышение квалификации руководителей и специалистов в области энергосбережения и повышения энергетической эффективности.

В электросетевом хозяйстве планируется повышение технического уровня, расширение освоения и внедрения в электрических сетях новых энергоэффективных инновационных технологий.

Эффективность малых гидроэлектростанций может быть повышена за счет многоцелевого использования ее сооружений, а также при выдаче мощности в местную сеть без строительства протяженных высоковольтных линий. Малые гидроэлектростанции в единой энергосистеме страны могут выполнять функции аварийного резерва для стабилизации режимов работы, позволяющих снизить потери электроэнергии в местных электрических сетях, а в случае необходимости - источника реактивной мощности, работая в режиме синхронного компенсатора.

Разработка перспективных планов строительства малых гидроэлектростанций, предусмотренная в вышеназванных документах, основывалась на государственной форме собственности, без учета решения вопросов земельной собственности, а также природных и технических возможностей строительства энергетических объектов

Казахстан относительно недавно определил приоритетность развития малых и средних гидроэлектростанций, предлагающих множество преимуществ с точки зрения стоимости, скорости строительства, надежности и снижения воздействия на окружающую среду. Еще одно преимущество малых гидропроектов заключается в том, что их строительство возможно в изолированных районах вдали от национальной электрической сети или в районах с низким, сезонным или нестабильным спросом на электроэнергию. Эти преимущества делают малые ГЭС чрезвычайно конкурентоспособными по сравнению с традиционными источниками электроэнергии в южных и восточных регионах Казахстана с большим количеством небольших, но энергоемких рек.

Основные приоритетные задачи по переходу к «зеленой экономике», стоящими перед страной, в соответствии с Концепцией по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» будут реализованы в три этапа. Основным этапом с 2020–2030 гг. – на базе сформированной «зеленой» инфраструктуры начнется с преобразования национальной экономики, ориентированной на бережное использование воды, поощрение и стимулирование развития, и широкое внедрение технологий возобновляемой энергетики, а также строительство сооружений на базе высоких стандартов энергоэффективности.

Меры по переходу к «зеленой экономике», согласно Концепции, будут реализованы по направлениям: устойчивое использование водных ресурсов, развитие устойчивого и высокопроизводительного сельского хозяйства, энергосбережение и повышение энергоэффективности, развитие электроэнергетики, система управления отходами, снижение загрязнения воздуха и сохранение, эффективное управление экосистемами.

В соответствии статьи 15 Закона «Об энергосбережении», предусматривающей использование возобновляемых энергетических ресурсов, являющиеся приоритетным направлением при разработке государственных программ развития энергетики и решении экологических проблем Казахстана, а также учитывая основные цели Концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» и задачи Экологического Кодекса РК о необходимости формирования эффективной системы государственного управления в области охраны окружающей среды, предусматривающей взаимодействие и координацию деятельности всех государственных органов, нами была разработана и предложена организационная модель совершенствования управления по развитию возобновляемых источников энергии (см. рис.1).

Организационной модели является создание эффективной системы государственного управления предусматривающей последовательное взаимодействие и координацию всех соответствующих уполномоченных государственных органов управления в сфере строительства и реконструкции малых ГЭС.

Как показывает рассмотрение представленной модели, в соответствии с требованиями международных организаций и международного законодательства, требований национального законодательства в сфере окружающей среды и экологии, учетом Национальных программ и Концепций Правительство Республики Казахстан должно произвести следующее:

1. Разрабатывает основные направления государственной политики в области электроэнергетики и энергосбережения и устанавливает План действий по повышению энергоэффективности и энергосбережения, включая ВИЭ;

2. Производит совершенствование нормативно-правовой базы в области ЭЭ и ТЭК, вносит изменения и дополнения в НТД в соответствии с экологическими требованиями международных организаций;

3. Определяет механизмы стимулирования использования ЭЭ и ВИЭ;

4. Реализует социально-экономическую, экологическую и техническую политику в сфере экологии и охраны окружающей среды и соблюдения экологических требований, соблюдение стандартизации и сертификации.

Данные направления реализации государственной политики распределяется между соответствующими уполномоченными государственными органами управления в лице Министерства национальной экономики, Министерства энергетики и Министерство экологии и природных ресурсов Республики Казахстан в соответствии их ведомственными целями и выполняемыми задачами. Указанные министерства должны иметь четкую координацию и взаимодействие в соответствии с принятым Планом действий, в котором как в Дорожной Карте должны быть прописаны цели, поставлены задачи, этапы реализации со сроками исполнения каждым ведомством и министерством.

Вклад результатов исследования в науку, бизнес и общества. На основе исследования автором проведен анализ современного состояния и роль государства в решении эколого-экономического проблем электроэнергетической отрасли Казахстана, предложены пути совершенствования управления и перспективы развития ВИЭ, разработана эконометрическая модель совершенствования управления перспектив развития ВИЭ. Представленные модель совершенствования управления развития ВИЭ включают комплекс действий и практических рекомендаций органам государственного управления.

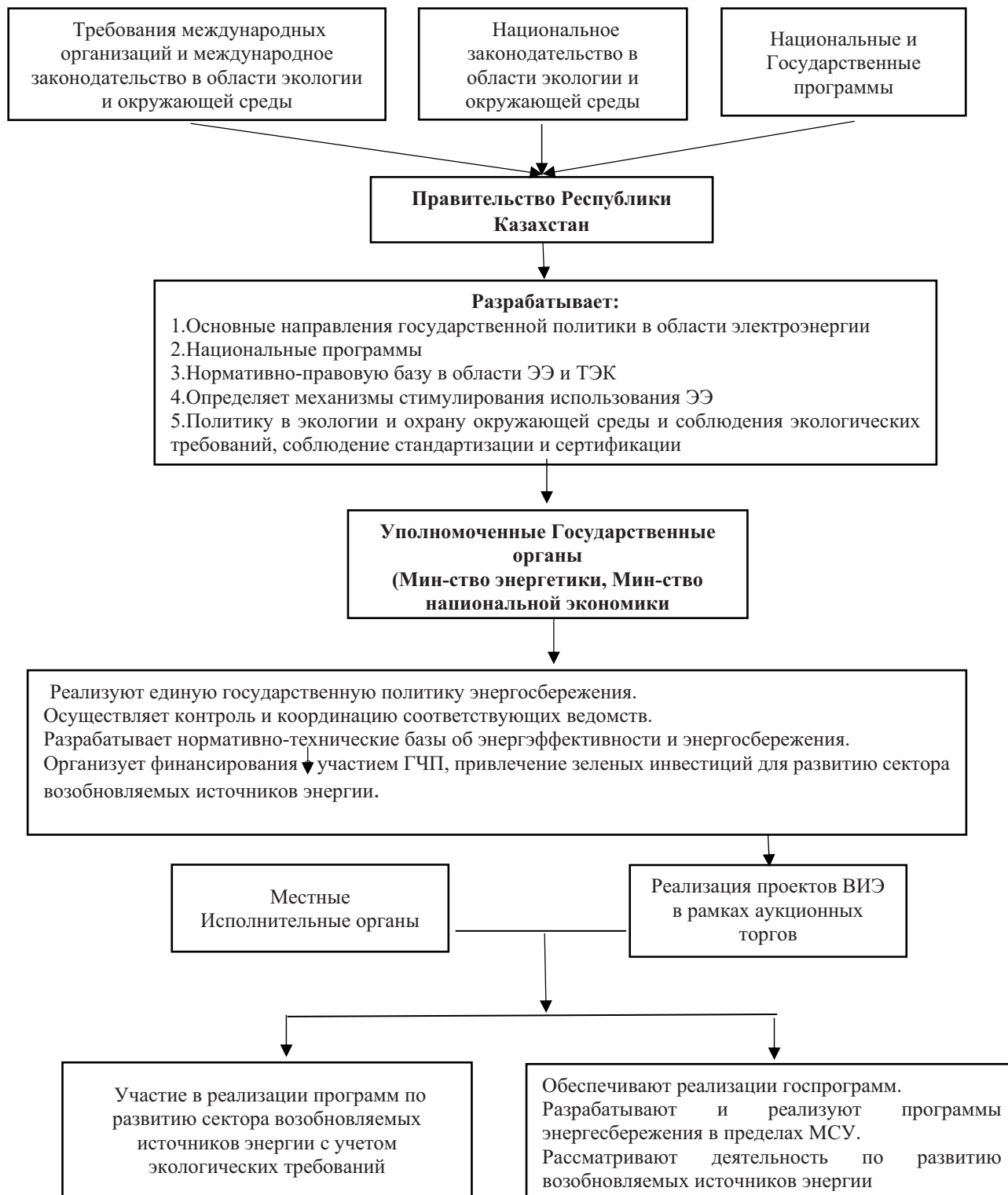

Рисунок 3.1. Организационная модель управления по развитию возобновляемых источников энергии

Выводы. Разработанны и обоснованы реализации государственных программ развития и управления ВИЭ, направленных на привлечение инвестиций в освоение ВИЭ, которые позволили расширить участие иностранных инвесторов в строительстве объектов ВИЭ, а также могут быть использованы при определении основных направлений деятельности государственных и частных энергетических компаний, и фирм при использовании энергоресурсов,

Таким образом, стратегия развития и управления возобновляемых источников энергии является приоритетным направлением энергетической отрасли Казахстана и основным драйвером в росте благосостояния населения страны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анализ рынка электроэнергии и угля Казахстана за январь-декабрь 2021 года, Отчет АО «Самрук-Энерго», www.energo-cis.ru/wyswyg/file/news/Самрук_2020_Аналит_обзор_2021.pdf.
2. Соспанова А. Принятие в Казахстане закона о ВИЭ стало ключевым событием десятилетия // Qazaq Solar. 2019. № 1. Р. 10–14.
3. Арзуманян А. USAID поддерживает развитие возобновляемой энергетики в Центральной Азии // Qazaq Solar. 2020. № 3. С. 26–34.
4. Инвестиции в ВЭК ЦА ЕБРР, Доклады и рабочие документы 2021г.с.52-53.С/users/admin/desktop/EDB_CA_Report_ru_web.cleaned.pdf.
5. Лалджебаев М., Исаев Р., Саухимов А. Использование, перспективы и барьеры. Университет Центральной Азии, Высшая школа развития, Институт государственного управления и политики. Доклад №71, 2022.
6. Energy Technology Perspectives. Scenarios & Strategies to 2050. International Energy Agency. Paris. 2008.
7. Закон республики Казахстан. О поддержке использования возобновляемых источников энергии (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.07.2021 г. // Законы, Постановления, Приказы, Кодексы в РК 2022 | Юрист. URL: <https://online.zakon.kz/lawyer>.
8. Закон КР «О возобновляемых источниках энергии» от 31 декабря 2008 г. № 283 (по сост. на 24.07.2019 г.) / Министерство юстиции КР // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30375721.
9. Закон РК «О поддержке использования возобновляемых источников энергии» от 4 июля 2009 г. № 165-IV ЗРК (по сост. на 07.03.2022 г.) // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30445263&pos=463;-60#pos=463;-60.
10. Информация по производству электрической энергии объектами ВИЭ за 2020 год / Министерство энергетики Казахстана (10 февраля 2021) // URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/energo/documents/details/128245?lang=ru>.
11. Концепция по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» // Информационно-правовая система нормативных актов Республики Казахстан. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U130000057>.
12. Кажиев Б. Эволюция механизмов поддержки использования возобновляемых источников энергии в Республике Казахстан // Qazaq Solar. 2020. № 2. С. 12–16.
13. Обозов А. Дж., Исаев Р. Э. Потенциал использования возобновляемых источников энергии для диверсификации топливно-энергетического комплекса Кыргызстана // Проблемы энерго- и ресурсосбережения. Ташкент, 2015. № 1–2. С. 217–221.
14. Орозалиев Р. Развитие возобновляемых источников энергии [Презентация] / Министерство энергетики и промышленности КР. Бангкок, 2013.
15. Экологически Кодекс Республики Казахстан от 2.01.2021 года, №400-ЗРК.
16. Трофимов Г.Г. Анализ развития и распространения передовых технологий в области энергоэффективности и возобновляемой энергетики в Казахстане (в рамках проекта «Глобальная энергоэффективность 21» для стран Центральной Азии»). ЕЭК ООН, Алматы, 2012.г., с.5.
17. Стругова Е. Энергия будущего: что делать, когда закончатся нефть, газ и уголь. <http://top.rbc.ru>.
18. Повышение энергетической безопасности в Центральной Азии. ОБСЕ, 2022,- OSCE. org/files/f/ documents/8/9/513790_O.pdf.
19. International Hydropower Association 2021. Status of Hydropower Report. www.hydropower.org.
20. IRENA 2021. Renewable Capacity Statistics 2021” <https://www.irena.org/publications/2021/March/Renewable-Capacity-Statistics-2021>.
21. United Nations University Institute for Water, Environment and Health (UNU-INWEH). “Ageing Water Infrastructure: An Emerging Global Risk” <https://inweh.unu.edu/ageing-water-storage-infrastructure-an-emerging-global-risk/>.
22. Шкрадюк И.Э. (2010) Тенденции развития возобновляемых источников энергии в России и мире. М: Международные отношения, 2010.-с.215. +

UNVEILING REGIONAL ECONOMIC DYNAMICS: A COMPREHENSIVE REVIEW OF CULTURE AND SOCIO-CULTURAL FACTORS

Izekenova Asel Kulyntaevna

PhD, Associate Professor, UIB named after K. Sagadiev

Nurgaliyeva Kuralay Orazgaliyevna

Candidate of Economics, Associate Professor, Vice-Rector for Science, UIB named after K. Sagadiev

Abstract. This paper presents a comprehensive review of socio-cultural factors influencing economic regional growth, incorporating key findings and relevant trends from existing literature. The review examines the intricate relationship between culture and regional economic dynamics, drawing upon diverse theoretical frameworks and empirical studies. Key terms and concepts, including culture, socio-cultural factors, and economic regional growth, are defined to provide a foundational understanding.

The purpose and scope of the study are outlined, emphasizing the exploration of social capital, cultural diversity, institutions and governance, entrepreneurship, education, social mobility, and cultural heritage as critical determinants of regional economic development.

Methodological approaches utilized in the literature, such as theoretical analyses, quantitative studies, qualitative research, and case studies, are discussed to illustrate the breadth of research methodologies employed.

Furthermore, the paper synthesizes the main findings and identifies key trends from the literature, highlighting the importance of social capital in fostering economic development, the influence of cultural diversity on innovation and creativity, the role of institutions and governance in shaping regional economies, the impact of entrepreneurship and education on economic growth, and the significance of addressing social mobility and inequality for inclusive development.

In conclusion, the paper underscores the importance of interdisciplinary perspectives and rigorous methodologies in advancing knowledge on the subject. By synthesizing existing literature and identifying avenues for future research, the review contributes to a deeper understanding of the intricate relationship between culture and regional economic dynamics, with implications for policy-making and regional development strategies.

Keywords: Culture, socio-cultural factors, economic growth, regional growth.

Funding: This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. BR18574240 Development Strategy of Kazakhstan Regional Potential: Assessment of Socio-Cultural and Economic Potentials, Roadmap, Models and Scenarios Planning)

Introduction. Economic development is a multifaceted process influenced by a myriad of factors, among which socio-cultural elements play a pivotal role. The intricate interplay between culture and economic regional growth has garnered increasing attention from scholars, policymakers, and practitioners alike. Understanding how socio-cultural factors shape the economic trajectory of regions is not only academically enriching but also holds profound implications for policy-making and regional development strategies.

The significance of exploring the relationship between culture and economic regional growth lies in its potential to unveil underlying mechanisms driving prosperity or stagnation within specific geographical areas. Culture encompasses a broad spectrum of shared beliefs, values, norms, and practices that influence individual behaviors, social interactions, and institutional arrangements. These cultural dynamics, in turn, reverberate throughout regional economies, shaping patterns of entrepreneurship, innovation, education, governance, and social cohesion.

Recognizing the significance of socio-cultural factors in economic development opens avenues for designing more targeted and effective policy interventions. By leveraging cultural strengths, fostering social capital, and addressing cultural barriers, policymakers can promote inclusive growth, enhance productivity, and foster resilient economies. Moreover, understanding the impact of culture on regional development enables stakeholders to anticipate and mitigate potential challenges arising from cultural differences, social disparities, and institutional shortcomings.

In light of these considerations, the purpose of this comprehensive review is to explore and analyze the multifaceted relationship between culture, socio-cultural factors, and economic regional growth. By examining existing literature, the review aims to identify key insights, trends, and findings regarding how socio-cultural dynamics impact the economic development of regions.

Theoretical framework. Culture plays a crucial role in economic sciences, yet it has been overlooked by many studies until recently. This is mainly because culture is such a vast and complex topic that it has been

difficult to evaluate or fit it within the economics framework. However, the connection between cultural factors and economic development has been gaining attention since the 1950s, despite earlier studies in classical and neoclassical economics not explicitly focusing on culture as a separate issue. It's important to recognize the impact of culture on economic development and make a conscious effort to integrate it into economic analyses and policies (Weber, 1947; Landes, 1953; Tönnies, 1957).

Banfield (1958) put forth the idea in his book «The Moral Basis of a Backward Society» that pursuing self-interest is responsible for the underdevelopment of southern Italy.

This notion of a correlation between cultural traits and economic progress has been extensively researched. However, thanks to the growth of institutional theory, there has been a significant breakthrough in conceptualizing this topic. By exploring culture through the lens of informal institutions, we can gain a better understanding of how cultural factors influence economic development (Shane, 1993; Saxenian, 1994).

Landes (1998) added to this discourse by revisiting the foundations of national economic development and highlighting the unique role of cultural factors.

It is still crucial to examine the connection between culture and economic progress to gain a deeper understanding of the factors that drive economic growth and development. By analyzing how various cultures adopt institutions and norms, we can glean valuable insights into the relationship between cultural traits and economic progress.

Guiso et al. (2006) conducted an extensive series of studies from 2003 to 2006 to define culture and identify its causal effect on economic outcomes. Based on the theories and approaches presented, the authors define culture as “the customary beliefs and values that ethnic, religious, and social groups pass on virtually unchanged from generation to generation.” This definition highlights the importance of cultural transmission and continuity, which implies that culture is not a static concept but rather a dynamic one that is constantly evolving.

The researchers' definition of culture also emphasizes the role of socialization in shaping individuals' values and beliefs, which can have a significant impact on economic outcomes. For instance, cultural factors such as trust and social norms can affect economic performance by influencing individuals' behavior and decisions, as well as their interactions with others. In this way, culture can shape economic institutions and practices, which can in turn affect economic development and growth.

Furthermore, Guiso et al. (2006) argue that their definition of culture provides a useful framework for identifying the causal effect of culture on economic outcomes. By focusing on the transmission and continuity of beliefs and values across generations, this definition enables researchers to distinguish between cultural factors and other variables that may affect economic outcomes. This approach can help to better understand the complex relationship between culture and economic development and to design policies and interventions that promote economic growth and prosperity.

In the realm of “development theory” or developmental research, culture is a critical consideration that is often approached through a three-step process (Goodnow, 2002).

The first step involves acknowledging the importance of social diversity in the sample, and recognizing that cultural differences can significantly impact economic outcomes. This step highlights the need to account for and understand the cultural context in which economic development takes place (Goodnow, 2002).

The second step in this process involves examining the tasks that are prevalent in everyday life and one's own culture. This step emphasizes the importance of understanding how cultural practices and norms shape economic behavior and outcomes. By examining how tasks are carried out and the values attached to them, researchers can gain insights into how culture influences economic development (Goodnow, 2002).

The final step in this process focuses on being attentive to missing elements in the theory of cultural development. This step highlights the need for ongoing research and inquiry into the complex relationship between culture and economic development. By identifying gaps in the existing literature, researchers can develop new theories and approaches that more fully capture the role of culture in shaping economic outcomes (Goodnow, 2002).

Overall, the three-step process for considering culture in development theory reflects a growing recognition of the importance of cultural factors in shaping economic development. By taking a nuanced and multidisciplinary approach to understanding culture, researchers can more effectively design policies and interventions that promote sustainable and equitable economic growth (Goodnow, 2002).

In recent times, the study of institutional economics has gained considerable momentum and has led to a greater focus on cultural factors within the field of economics. This increased interest has resulted in the emergence of empirical studies that seek to measure and evaluate the impact of cultural factors on economic development, particularly at the regional level.

One such study that stands out in this regard is the work of Tabellini (2005), where he defines culture as a complex interplay of several factors, including “trust,” “control,” “respect,” and “obedience.” Tabellini’s study emphasizes the importance of cultural factors in shaping the economic growth of countries. He argues that trust is the foundation of a well-functioning economy as it enables individuals to interact with one another in a mutually beneficial manner.

Control is another important cultural factor, which refers to the ability of individuals to restrain themselves from engaging in destructive behavior that may harm others. Respect and obedience are two additional cultural factors that Tabellini posits are vital for the functioning of a stable society.

Despite some disagreements in the academic literature regarding the role of culture in economic development, Acemoglu and Robinson (2012) argue that cultural differences have played a significant role in explaining the evolution of the economy. Specifically, they suggest that cultural differences in the development of capitalism have been a crucial factor in shaping the economic development of nations.

Empirical studies that examine the influence of cultural factors on economic development have become increasingly prevalent. While some researchers have expressed skepticism about the role of culture in economic development, others have emphasized the significant impact that cultural factors can have in shaping the economic growth of nations.

The present discourse endeavors to provide a detailed account of an empirical analysis conducted by Shi et al. (2014) that is based on Chinese provincial statistics spanning over three decades, from 1978 to 2008.

The study aimed to investigate the impact of cultural factors on regional economic development, with particular emphasis on the influence of “Protestantism” and “Protestant ethic” on the economic performance of different regions. The authors employed these cultural indicators as proxies for the spirit of capitalism and commercial culture, which are recognized as essential drivers of economic growth.

The findings of the study revealed that the impact of cultural factors on economic development is heterogeneous across different regions. Furthermore, the authors noted that the positive impact of Christian commercial culture on economic performance is contingent upon the control of various factors such as capital, population, human resources, institutional quality, trade, infrastructure, geography, etc. In light of these findings, the study underscores the significance of cultural factors in shaping the economic progress of regions and highlights the need for robust control measures while analyzing the impact of cultural indicators on economic development (Shi et al., 2014).

The following study by Huggins, R., & Thompson, P. (2014) presents a comprehensive empirical analysis that was conducted across regional, local, and micro levels. The authors assert that the economic development of a region is often analyzed without due consideration of cultural factors, leading to a disconnect between the social fabric and the economic space. To address this gap, the authors have proposed a conceptualization or framework of these understandings, which has led to the emergence of a new approach to economic development, based on culture. This approach, known as culture-based development or place-based development, emphasizes the importance of cultural factors in shaping the economic trajectory of a region.

By incorporating cultural elements in the development process, this approach aims to create a more holistic and inclusive development paradigm that takes into account the unique social, cultural, and economic characteristics of a region.

Through their empirical analysis, the authors have demonstrated the efficacy of this approach in enhancing economic development outcomes at multiple levels (Huggins, R., & Thompson, 2014).

Methodological approaches. In this graphical representation of Figure 1 below, we can see that Quantitative Approaches and Qualitative Approaches are depicted as the primary branches.

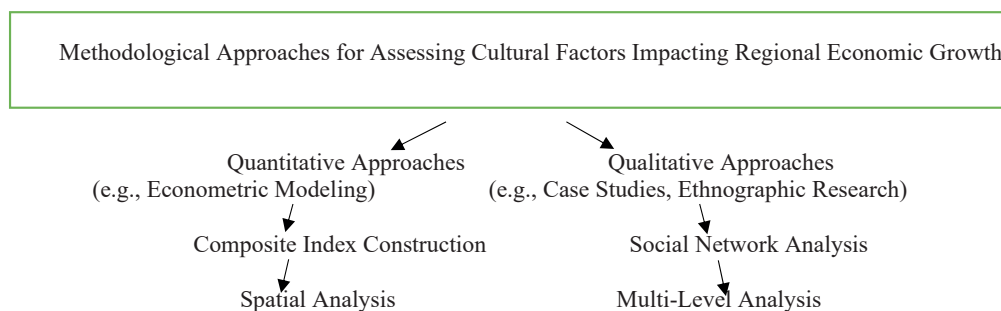

Figure 1. Methodologies for assessing socio-cultural factors impacting regional economic growth

Quantitative Approaches further branch into econometric modeling, while qualitative approaches further branch into case studies and ethnographic research. The composite index construction and social network analysis are represented as branches stemming from different approaches. Finally, spatial analysis and multi-level analysis are depicted as branches stemming from composite index construction and social network analysis, respectively.

This graphical format provides a clear visual overview of the different methodological approaches for assessing socio-cultural factors impacting regional economic growth and how they are interconnected.

Analysis of Strengths and Limitations of Different Methodological Approaches in Assessing Cultural Factors Impacting Regional Economic Growth

Quantitative Approaches:

Quantitative methods provide a structured framework for analyzing the relationship between cultural factors and regional economic growth. Econometric modeling techniques offer statistical rigor and allow for the identification of causal relationships. However, reliance on available data poses challenges, and quantifying complex cultural phenomena may oversimplify the intricate dynamics at play. While these approaches offer generalizable insights, they may overlook qualitative aspects of culture, limiting the depth of analysis.

Qualitative methods, such as case studies and ethnographic research, offer rich insights into the socio-cultural dynamics driving regional economies. These approaches allow for in-depth exploration of cultural meanings and practices, capturing contextual nuances that quantitative methods may overlook. However, findings from qualitative studies may lack generalizability, and subjectivity in data collection and analysis poses challenges to validity. Additionally, the resource-intensive nature of qualitative research limits its scalability.

Composite indices provide a comprehensive measure of cultural factors impacting regional economic growth, allowing for comparisons across regions. These indices facilitate communication and policy evaluation, but the choice of indicators and weighting schemes may introduce biases. Furthermore, composite indices oversimplify complex cultural phenomena and may not capture the multidimensional nature of culture adequately. Transparency in index construction methods is crucial for ensuring the reliability of results.

Social network analysis offers insights into the diffusion of cultural practices and innovations within and across regions. This approach allows for the visualization of cultural connections and network structures, identifying influential actors driving regional economic growth. However, reliance on available network data and assumptions about network connections may introduce biases. Social network analysis may also overlook qualitative aspects of cultural interactions and relationships.

Spatial analysis integrates geographic information to analyze spatial patterns of cultural amenities and economic activities within regions. This approach allows for the identification of spatial clusters driving regional economic growth and the exploration of spatial spillover effects. However, reliance on accurate spatial data and assumptions about spatial autocorrelation pose challenges. Spatial analysis may also overlook non-spatial dimensions of culture that influence economic outcomes.

Multi-level analysis examines cultural influences at multiple levels of analysis, capturing the nested structure of cultural factors within regions. This approach offers insights into cross-level interactions and moderating effects shaping regional economic growth. However, complex datasets and modeling frameworks pose challenges, and potential ecological fallacy limits inference from aggregate-level data. Multi-level analysis may also struggle to disentangle causal mechanisms and identify the direction of effects.

Each methodological approach offers unique insights into the complex relationship between cultural factors and regional economic growth. Quantitative methods provide statistical rigor but may overlook qualitative aspects of culture. Qualitative approaches offer rich contextual insights but lack generalizability. Composite indices provide comprehensive measures but may oversimplify complex cultural phenomena. Social network analysis and spatial analysis offer spatial perspectives but may overlook non-spatial dimensions of culture. Multi-level analysis captures hierarchical relationships but may struggle with complex datasets. Combining multiple approaches and triangulating findings can offer a more comprehensive understanding of cultural influences on regional economic growth, ensuring robust and actionable insights for policymakers and researchers.

Discussion on significant findings from the literature on socio-cultural factors impacting economic regional growth

1. Studies consistently highlight the importance of social capital in fostering economic development. Communities with strong social networks, trust, and cooperation tend to experience higher levels of economic growth. Social capital facilitates knowledge sharing, collaboration, and resource mobilization, which are critical for entrepreneurship and innovation (Putnam, 2000; Knack & Keefer, 1997; Alesina & La Ferrara, 2000)

2. While cultural diversity can foster creativity and innovation, its impact on economic growth varies depending on factors such as institutions and social cohesion. Some research suggests that higher cultural diversity can lead to more dynamic economies by promoting the cross-fertilization of ideas and perspectives. However, managing diversity effectively is crucial to harness its potential benefits (Florida, 2019; Mokyr, 2016).

3. The quality of institutions and governance significantly influences regional economic growth. Strong institutions, characterized by transparency, accountability, and the rule of law, create an enabling environment for business activity, investment, and entrepreneurship. Conversely, weak governance can hinder economic development by fostering corruption, inefficiency, and instability (Acemoglu & Robinson, 2012; Fukuyama, 1995).

4. Socio-cultural factors play a crucial role in shaping entrepreneurial activity and innovation ecosystems within regions. Cultural attitudes toward risk-taking, entrepreneurship, and failure can either encourage or deter entrepreneurial behavior. Supportive cultural norms, such as valuing education and innovation, can foster a conducive environment for entrepreneurship and technological advancement (Carvalho, 2015).

5. Educational attainment and human capital levels are fundamental drivers of economic growth at the regional level. Access to quality education and lifelong learning opportunities not only enhances individual productivity but also fuels innovation and economic dynamism within communities. Socio-cultural factors influence educational outcomes through factors such as parental attitudes, social norms, and cultural values placed on education (Hall & Soskice, 2001).

6. Socio-economic disparities and barriers to social mobility can impede regional economic growth by limiting access to opportunities and talent. Inequality undermines social cohesion and trust, leading to inefficiencies and social unrest. Policies aimed at reducing inequality and promoting social mobility, such as investments in education and social welfare programs, are essential for fostering inclusive economic growth (Bénabou & Tirole, 2006; Glaeser & Gottlieb, 2009).

7. Cultural heritage can be a significant driver of economic growth, particularly in regions with rich historical and cultural assets. Tourism activities associated with cultural heritage sites contribute to employment, infrastructure development, and revenue generation. However, the sustainable management of cultural resources is crucial to ensure long-term economic benefits while preserving cultural authenticity and integrity (Fuller, 2018).

Conclusion. In conclusion, this review highlights the critical role of socio-cultural factors in shaping economic regional growth. Social capital, cultural diversity, institutions, entrepreneurship, education, social mobility, and cultural heritage all play significant roles in driving prosperity within regions.

Methodological approaches employed in the literature, including theoretical analyses, quantitative studies, qualitative research, and case studies, have contributed to a deeper understanding of these dynamics.

Key findings underscore the importance of fostering social networks, promoting inclusive institutions, nurturing entrepreneurial culture, investing in education, addressing social inequalities, and leveraging cultural heritage for economic development. By embracing interdisciplinary perspectives and rigorous methodologies, stakeholders can design targeted policies to build resilient, inclusive, and vibrant economies within regions.

Ultimately, unraveling the socio-cultural dimensions of economic regional growth is essential for fostering sustainable prosperity in an increasingly interconnected world.

REFERENCES

1. Weber M. (1947) *The Theory of Social and Economic Organization*. Oxford University Press, New York, NY.
2. Landes D. (1953) Social attitudes, entrepreneurship and economic development: a comment, *Explorations in Entrepreneurial History* 6, 245–272.
3. Tönnies F. (1957) *Community and Society*. Harper & Row, New York, NY.
4. Banfield, E. (1958). *The moral basis of a backward society*. Glencoe, IL: The Free Press
5. Shane S. (1993) Cultural influences on national rates of innovation, *Journal of Business Venturing* 8, 59–73.
6. Saxenian A. (1994) *Regional Advantage: Culture and Competition in Silicon Valley and Route 128*. Harvard University Press, Cambridge, Ma.
7. Landes, D. (1998), *The Wealth and Poverty of Nations*, New York: W. W. Norton & Company
8. Guiso, L., Sapienza, P., & Zingales, L. (2006). Does Culture Affect Economic Outcomes? SSRN Electronic Journal. doi:10.2139/ssrn.876601
9. Goodnow, J. J. (2002). *Adding Culture to Studies of Development: Toward Changes in Procedure and Theory*. *Human Development*, 45(4), 237–245. doi:10.1159/000064984

10. Tabellini, G. (2005), “Culture and institutions: economic development in the regions of Europe,” working paper
11. Acemoglu D., Robinson J. A. (2012) *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. Profile, London.
12. Shi, S., Huang, K., Ye, D. and Yu, L. (2014), Culture and regional economic development in China. *Pap Reg Sci*, 93: 281–299. <https://doi.org/10.1111/pirs.12114>
13. Huggins, R., & Thompson, P. (2014). Culture and Place-Based Development: A Socio-Economic Analysis. *Regional Studies*, 49(1), 130–159. doi:10.1080/00343404.2014.889817 10.1080/00343404.2014.889817
14. Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon and Schuster.
15. Knack, S., & Keefer, P. (1997). Does social capital have an economic payoff? A Cross-Country investigation. *The Quarterly Journal of Economics*, 112(4), 1251–1288. <https://doi.org/10.1162/00335530055475>
16. Alesina, A., & La Ferrara, E. (2000). Participation in heterogeneous communities*. *The Quarterly Journal of Economics*, 115(3), 847–904. <https://doi.org/10.1162/003355300554935>
17. Florida, R. (2019). *The rise of the creative class*
18. Mokyr, J. (2016). *A culture of growth: The Origins of the Modern Economy*. Princeton University Press
19. Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2012). *Why nations fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. Profile Books.
20. Fukuyama, F. (1995). *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. Free Press.
21. Carvalho, L. (2015). *Handbook of Research on Entrepreneurial Success and its Impact on Regional Development*. IGI Global.
22. Hall, P. A., & Soskice, D. (2001). *Varieties of capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. OUP Oxford
23. Bénabou, R., & Tirole, J. (2006). Belief in a just world and redistributive politics. *The Quarterly Journal of Economics*, 121(2), 699–746. <https://doi.org/10.1162/qjec.2006.121.2.699>
24. Glaeser, E. L., & Gottlieb, J. D. (2009). The wealth of cities: agglomeration economies and spatial equilibrium in the United States. *Journal of Economic Literature*, 47(4), 983–1028. <https://doi.org/10.1257/jel.47.4.983>
25. Fuller, A. (2018). *Cultural and Heritage Tourism*. Scientific e-Resources.

EXPLORING BEST PRACTICES: A REVIEW OF SUCCESSFUL STRATEGIES IN REGIONAL ECONOMIC DEVELOPMENT

Mussabalina Dinara Serikovna

*PhD, Head of Center for Business and Social Research
University of International Business named after K. Sagadiyev
d.mussabalina@gmail.com*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0216-0780>

Zhussupova Zhanat Mukhtarovna.

*PhD candidate, Head of the Department of Scientific Research Management
University of International Business named after K. Sagadiyev*

Nurgaliyeva Kuralay Orazgaliyevna.

c.e.s., Vice Rector for Science, University of International Business named after K. Sagadiyev ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8735-667X>

Abstract. This review examines the successful strategies implemented in various regions to spur economic development, with an aim to identify actionable best practices. By conducting a comprehensive literature review and analyzing case studies across multiple geographic and economic contexts, this paper highlights the most effective strategies that have driven regional economic growth and sustainability. Key areas of focus include infrastructure development, policy innovation, public-private partnerships, and workforce development. The findings suggest that tailored strategies that leverage local strengths and address specific regional challenges are crucial to achieving sustained economic growth. Additionally, the study offers recommendations for policymakers and practitioners looking to replicate these successes in similar contexts. This review not only contributes to the scholarly discourse on regional economic development but also serves as a practical guide for regions seeking to enhance their economic prospects.

Keywords: Regional economic development, best practices, economic sustainability, government initiatives, infrastructure development, innovation and technology, public-private partnerships.

Financial support: this research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (“Development Strategy of Kazakhstan Regional Potential: Assessment of Socio-Cultural and Economic Potentials, Roadmap, Models and Scenarios Planning” BR18574240).

Introduction. Economic development at the regional level is not only a global challenge but also a primary focus of national strategies, particularly in rapidly developing economies like Kazakhstan. As global competition intensifies and economic landscapes evolve, regions around the world, including those in Kazakhstan, are compelled to innovate and adapt to maintain their economic vitality and ensure long-term growth.

In Kazakhstan, government programs such as the “State Program for Industrial and Innovative Development,” the “Nurly Zhol” infrastructure development program, and the “Digital Kazakhstan” initiative highlight the country’s proactive approach to regional economic development. These programs aim to diversify the economy, foster the development of high-tech industries, improve connectivity between regions, and enhance digital infrastructure.

The importance of these strategies is underscored by Kazakhstan’s unique geographic and socio-economic conditions, which present both challenges and opportunities for sustainable development. Effective regional strategies can significantly enhance a region’s economic status by attracting investments, creating jobs, improving infrastructure, and fostering a competitive business environment. However, the complexity of economic systems makes it crucial to identify and understand the strategies that have been successful across various settings.

This paper seeks to review and synthesize the best practices in regional economic development, drawing on recent successes documented in academic literature and practical case studies from Kazakhstan and beyond. By analyzing these strategies through a comprehensive literature review, this study aims to provide a detailed overview of the mechanisms and initiatives that have proven effective in different regions. Key areas of focus will include infrastructure development, policy frameworks, technological innovation, and the cultivation of human capital, all of which play critical roles in driving economic growth.

Through this review, the paper will not only highlight successful practices but also consider the adaptability of these strategies to different regional contexts, offering insights and recommendations for policymakers, stakeholders, and economic developers aiming to replicate these successes. The ultimate goal is to contribute to a more nuanced understanding of regional economic dynamics and to equip regions with the knowledge and tools necessary for sustainable economic advancement.

Literary review: Theoretical Foundations and Models of Regional Economic Development. Understanding the dynamics of regional economic development necessitates a deep dive into various theoretical models that have shaped academic and policy-making discourses over the years. These models provide frameworks for analyzing the complex interactions between economic factors at the regional level and offer insights into the mechanisms that can drive or hinder economic growth. This section reviews seminal theories and models that have significantly contributed to our understanding of regional economic development. The following table summarizes these theoretical foundations, highlighting their main proponents, the year they were developed, and their primary focus. This structured overview facilitates a clearer comparison of how each theory contributes to the field and sets the stage for discussing their application in contemporary regional development strategies.

Table 1 - Theoretical Models and Their Contributions to Understanding Regional Economic Development

Theory/Model	Proponent(s)	Year	Focus of the Theory/Model
Classical and Neoclassical Theories	Adam Smith, later economists	1776 onwards	Free markets and resource distribution effects on economy
Endogenous Growth Theory	Romer, Lucas	1986, 1988	Internal factors driving economic growth
New Economic Geography	Paul Krugman	1991	Spatial distribution of economic activities
Institutional Economics	Douglas North	1990	Role of institutions in economic performance
Sustainable Development	Brundtland Commission	1987	Integration of economic, social, environmental factors
Cluster Theory	Michael Porter	1998	Benefits of geographical concentrations of businesses
Innovation Systems	Lundvall	1992	Importance of knowledge creation and transfer
Urbanization Economies	Jacobs	1969	Advantages of firms and people in densely populated areas
Dependency Theory	Prebisch	1962	Impact of external pressures on local development
Human Capital Theory	Gary Becker	1964	Significance of education and training in development

Compiled by the authors based on resources [1-12]

This table summarizes the key theoretical foundations that underpin the study of regional economic development. Each theory or model provides a unique lens through which the dynamics of regional growth can be understood and analyzed. For instance, classical and neoclassical theories focus on how market forces and resource distribution impact economic outcomes, laying the groundwork for further examination of policy effectiveness in free market contexts.

Endogenous Growth Theory and New Economic Geography offer insights into how internal factors and spatial considerations, respectively, influence regional economic development. These models highlight the importance of innovation and the strategic management of geographical assets.

Institutional Economics and Sustainable Development emphasize the roles that effective governance and balanced multi-sectoral growth play in sustainable economic outcomes. These perspectives are crucial for understanding how policy frameworks can support or hinder regional prosperity.

Further, Cluster Theory and Innovation Systems stress the importance of collaborative environments and knowledge exchange in fostering innovation and driving economic growth in specific regions.

Finally, Urbanization Economics and Human Capital Theory underscore the benefits of urban settings and the value of investment in human capital as critical components of regional development strategies.

By examining these models, the review aims to identify actionable insights and strategies that can be employed to enhance economic development across diverse regional landscapes.

Methodology. This article adopts a comprehensive literature review approach to examine various successful strategies in regional economic development. The review spans a broad array of practices, including cluster development, educational investments, smart specialization, infrastructure improvements, public-private partnerships, investment incentives, sustainable growth strategies, digital transformation, innovation hubs, and economic diversification. The sources for this review consist primarily of academic journals, governmental and institutional reports, and case studies from the past two decades, focusing on both qualitative and quantitative insights. This approach allows for an in-depth examination of diverse regional strategies implemented across different contexts globally, such as Silicon Valley's technology cluster, Germany's dual education system, the EU's smart specialization initiative, and China's Belt and Road Initiative, among others. The review aims to distill key principles and actionable insights from these varied examples, providing a robust framework for understanding how different regions have leveraged specific strategies to stimulate economic growth and resilience.

Cluster Development

Introduction to Cluster Development

Cluster development refers to the geographical concentration of interconnected businesses, suppliers, service providers, and relevant institutions within a particular field. These clusters are pivotal for fostering competitive industries and stimulating economic growth by leveraging the collective strength of tightly knit business networks (Mamedova & Mirgeydarova, 2023).

Mechanics of Cluster Formation

Clusters typically evolve around a nucleus of successful companies or institutions which draw in other businesses due to advantages such as a shared talent pool, access to specialized suppliers, and synergistic partnerships. Key elements contributing to cluster formation include:

Proximity: Geographic closeness allows for easier collaboration and knowledge sharing among companies and institutions.

Specialization: Clusters often emerge in regions where there is a historical or technological advantage that can be built upon.

Government Initiatives: Strategic government interventions through policies such as grants for technology innovation, improvements in local infrastructure, and tax incentives are also crucial in nurturing cluster environments (Davronbekovna, 2023).

Role of Government and Policy in Cluster Development

Government policy plays a significant role in facilitating the growth of clusters by:

Providing Infrastructure: Investing in world-class infrastructure to support connectivity, utilities, and amenities that attract high-growth industries.

Fostering Innovation: Offering financial support for research and development activities, facilitating partnerships between universities and industries, and providing seed funding for startups (Utkin, 2022).

Regulatory Support: Streamlining regulations to create a business-friendly environment that attracts both domestic and international companies.

Benefits of Cluster Development

The formation of clusters has numerous advantages for regional economies:

Innovation and Competitiveness: Clusters drive innovation through increased competition and cooperation within the cluster, leading to faster development and deployment of new technologies and business models (Yandarbaeva, 2021).

Economic Performance: Clusters contribute to regional economic performance by creating jobs, enhancing productivity, and attracting investments. They often achieve higher export levels and provide significant value-add to the economies of their regions (Kowalski & Mackiewicz, 2021).

Sustainability and Resilience: By diversifying the regional economy and enhancing the interdependence of businesses, clusters help regions adapt to economic disruptions more effectively and sustain growth over longer periods.

Examples of Successful Clusters

Silicon Valley, USA: The premier global technology hub, known for its vast network of tech firms and startups, bolstered by leading universities and venture capital presence.

Biotech Cluster, Boston, USA: Characterized by a dense concentration of biotechnology and medical research institutions, supported by academic giants like MIT and Harvard.

Investment in Education and Workforce Training: Enhancing Regional Economic Development

Investment in education and vocational training is a pivotal strategy for regions aiming to foster economic growth and adapt to changing industry needs. Recent studies highlight how tailored educational programs and government-backed training initiatives can significantly enhance a region's labor market and economic performance.

Key Studies and Findings:

Enhancing Labor Potential Through Education

Savina, Bykova, and Shishkin (2022) discuss how additional economic education can enhance the labor potential in regions, focusing on the role of state investment policies in regional development.

Vocational Education's Role in Economic Growth

Xiao and Wang (2020) emphasize that vocational education is critical for supplying skilled labor necessary for regional economic development.

Education and R&D's Impact on Economic Growth

Woo, Kim, and Lim (2017) analyze the specific impacts of educational and R&D investments in South Korea, noting significant contributions to regional economic disparities.

Higher Education and Regional Economy

Du (2020) and Xiao and Li (2019) both point to the necessity of integrating higher vocational education with regional economic strategies to promote mutual development and address local economic needs.

To visualize the impact of these educational investments, a table can be created to summarize the outcomes from each referenced study.

Table 2 - Impact of Educational Investments on Regional Economic Development

Authors	Year	Study Focus	Key Findings
Savina, I., Bykova, M., Shishkin, A.	2022	Labor Potential Enhancement	State policies in education significantly impact regional growth.
Xiao, D., Wang, L.	2020	Vocational Education and Regional Economy	Vocational education crucial for providing skilled workforce.
Woo, Y., Kim, E., Lim, J.	2017	Education and R&D Investment	Education and R&D investments drive growth, especially in Seoul.
Du, L.	2020	Higher Vocational Education and Regional Economy	Higher education aligns closely with regional economic needs.
Xiao, X.-h., Li, B.	2019	Higher Education and Regional Development	Higher education supports regional economic development and stability.

Compiled by the authors based on resources [18-22]

This table provides an accessible summary of recent research, demonstrating how investments in education and workforce training contribute to economic growth across various regions.

Smart Specialization in Regional Economic Development

Smart specialization is a strategic approach to economic development that encourages regions to identify and leverage their unique strengths to foster innovation and growth. This method has been particularly emphasized

within the European Union, where it is seen as a way to enhance regional competitiveness through targeted investment in innovation (Radchenko, 2020). Research shows that smart specialization strategies help regions develop competitive advantages in specific industries by aligning regional policy with emerging economic opportunities and technological advancements (Popa, 2016).

Studies illustrate the positive impacts of smart specialization on regional economies, such as increased innovation activities and improved economic output. For instance, Dzemydaite (2021) discusses the nuanced relationship between economic specialization and regional growth in the EU, suggesting that the alignment of regional capabilities with market needs is crucial for maximizing economic benefits. Similarly, Yatsiuk (2018) highlights how smart specialization strategies enhance regional competitiveness by optimally utilizing local resources and adapting development strategies to specific regional conditions.

In conclusion, the implementation of smart specialization strategies involves a systematic analysis of regional potential and strategic investments in areas with high growth prospects. This approach not only fosters economic development but also ensures the sustainability of growth by strengthening regions' capabilities in specific sectors of competitive advantage (Miahkykh, Shkoda, & Lytvyn, 2020).

Infrastructure development

Infrastructure development is a critical component of regional economic growth, enhancing connectivity, efficiency, and competitiveness. Recent studies highlight the multifaceted benefits of strategic infrastructure investments, which not only improve transport and utilities but also significantly boost economic activities by connecting markets, reducing trade costs, and facilitating urbanization.

For example, investment in transportation infrastructure, like roads and railways, has been shown to have a considerable impact on regional development. Alma Golgota and Diana Bardhi (2016) discuss the positive effects of the “KukesMorine” road project in Albania, emphasizing how such investments can stimulate regional development even though the relationship between infrastructure and economic growth may not always be linear. Similarly, a study on East Java by R. Sianturi et al. (2023) employs qualitative content analysis to prioritize infrastructure development, demonstrating the use of sophisticated methodologies to address regional infrastructure needs effectively.

In Southeast Asia, infrastructure projects have transformed the region into a significant global economic player by improving inter-regional connectivity and reducing logistics costs. P. Miraj and colleagues (2019) note how infrastructure development supports economic activities by enhancing competitiveness and integrating economies more closely both regionally and globally.

The Role of China's Belt and Road Initiative

China's Belt and Road Initiative (BRI) exemplifies a transformative approach to infrastructure development that has significant implications for regional economic growth and integration. Introduced as a means to expand economic cooperation across Asia, Africa, and Europe, the BRI focuses on enhancing physical infrastructure to facilitate easier and more efficient trade routes. This initiative is designed not only to foster economic growth in China but also to stimulate development across the connected regions by improving connectivity, reducing trade barriers, and promoting economic diversification (Sági & Engelberth, 2018; Xiang Li et al., 2021).

The impact of the BRI is evident in its comprehensive investments in road, rail, and port infrastructure, which have been pivotal in boosting economic activities in participating countries. These projects enhance regional connectivity, enabling a smoother flow of goods, services, and capital, and are critical in creating new economic corridors. For instance, infrastructure projects under the BRI, such as railway construction and port development, have not only bolstered the physical capabilities of these regions but also attracted further investments, creating a ripple effect of economic stimulation (Gopalan, 2021).

Furthermore, the BRI's strategic focus extends beyond infrastructure to include industrial cooperation and financial integration, aiming to promote sustainable economic growth and regional economic cooperation. The initiative's scale and scope highlight China's role in shaping global economic dynamics, positioning the BRI as a cornerstone of international economic development strategies (Li Ma & Gong, 2020).

Public-Private Partnerships (PPPs) in Regional Development

Public-private partnerships (PPPs) have become essential mechanisms for mobilizing resources, distributing risks, and enhancing efficiencies in regional development projects. These partnerships allow for the effective collaboration between the public sector and private enterprises, leveraging the strengths of each to achieve mutual economic development goals (Ibyatov et al., 2019; Gruzd, 2018).

Research indicates that PPPs are instrumental in facilitating infrastructure projects and technopark developments, with notable examples in the UK and Russia. In these partnerships, the public sector typically

provides regulatory support and assurance while the private sector contributes investment and operational expertise. This synergy helps in overcoming budget constraints and enhances the quality and speed of project completion. For instance, the development of technoparks in Russia has been significantly advanced through PPP models, boosting regional innovation and economic diversification (Nadezhdina, Voronina, & Pyankova, 2021).

Furthermore, PPPs play a critical role in risk management by allowing public entities and private companies to share the financial, operational, and development risks associated with large-scale projects. This collaboration not only quickens project timelines but also improves resource allocation, making it a strategic approach for sustainable regional growth (Pakulin, Tsypkin, & Pakulina, 2017).

Incentives for Investment: Tax Incentives, Grants, and Subsidies

Investment incentives, including tax incentives, grants, and subsidies, are pivotal tools for attracting domestic and foreign investments, fostering significant economic growth. These incentives are particularly effective in creating a favorable investment climate that can attract multinational corporations and stimulate local businesses, as evidenced by Ireland's successful implementation of low corporate tax rates (Carr, 2017; Sukirno, 1997).

Studies have highlighted how these economic tools can drive growth by reducing operational costs for businesses and making investment projects more financially viable. For example, the effectiveness of tax incentives in promoting economic activities is well-documented, with Ireland's policy attracting major tech companies, contributing to its reputation as a global technology hub (Mordecki & Ramírez, 2017). Similarly, grants and subsidies play a crucial role in lessening the initial investment burden, thereby accelerating project initiation and completion (George, 2018).

Furthermore, incentives are not just about financial benefits but also about reducing risks and enhancing the overall investment climate. They can lead to increased capital formation, higher employment rates, and broader economic development. Strategic use of these incentives, aligned with national economic goals, can lead to sustainable growth and significantly boost a country's economic output (Klett, 2014).

Sustainable and Inclusive Growth Strategies: The Scandinavian Model

Sustainable and inclusive growth strategies are essential for achieving long-term regional economic development. These strategies focus on balancing economic progress with environmental sustainability and equitable growth, ensuring that all segments of society benefit. The Scandinavian countries are often highlighted for their successful implementation of these strategies, which include comprehensive welfare policies, strong environmental regulations, and progressive education systems (Cichowicz & Rollnik-Sadowska, 2018).

Research indicates that sustainable development in these regions is often driven by policies that integrate economic, social, and environmental goals. For instance, studies show that inclusive growth in Scandinavian countries supports not only higher GDP per capita but also improves the overall quality of life and reduces income inequality. These countries employ a range of policy tools including green taxation, investment in renewable energy, and active labor market policies that promote job creation and social inclusion (Karani et al., 2023).

Moreover, the focus on education and continuous training ensures that the workforce remains competitive and adaptable to changing economic conditions. This holistic approach to regional development is supported by strong institutional frameworks that foster innovation and public participation in sustainable practices (Anindyntha, 2023).

Digital Transformation in Regional Economic Development

Digital transformation is increasingly recognized as a crucial driver of regional economic development, enabling regions to leverage digital technologies to innovate, enhance public services, and create new business models. A prime example is Estonia, renowned for its e-governance and digital public services, which have significantly improved efficiency and accessibility for its citizens (Terenina, Terenteva, & Shishkova, 2021).

Research highlights the transformative impact of digital technologies on regional economies. For instance, Yastrebov (2023) emphasizes that digital transformation leads to shifts towards high-tech products and services, altering employment structures and lifestyles. This shift is facilitated by robust information infrastructure, which is essential for the effective operation of regional enterprises and the development of knowledge-intensive services. Additionally, Novikova, Stenyashina, and Nazmutdinova (2021) point out that technologies like big data, artificial intelligence, and the Internet of Things are pivotal in driving innovative economic growth across regions.

Moreover, the integration of digital strategies into regional development plans is seen as a pathway to sustained economic growth and enhanced competitiveness. Hu, Zhao, and Shi (2021) identify the digital economy as a

new engine for regional development, particularly in the face of global economic challenges and the pandemic. These strategies are not only about adopting new technologies but also about transforming regional economic structures to be more dynamic and resilient.

Innovation and Research Hubs in Regional Economic Development

Innovation and research hubs are pivotal in spurring technology transfer and commercialization, thereby enhancing regional economies. These hubs, exemplified by the Research Triangle Park in North Carolina, leverage the collaborative efforts of universities, research institutions, and businesses to foster innovation and drive economic growth (Hartmann, Mietzner, & Lahr, 2013).

Research indicates that such hubs play a crucial role in creating dynamic environments that attract companies and talent focused on innovation. For example, the study by Nikolaeva et al. (2015) emphasizes the transformation towards a knowledge economy by forming regional innovation systems that support both the development and implementation of new technologies. Furthermore, the work by Negrea and Cojanu (2013) discusses how regional competitiveness can be supported by innovation, highlighting the importance of economic agglomeration and clusters in enhancing innovation capabilities.

Additionally, innovation hubs facilitate the commercialization of research outputs, making significant contributions to local and regional economic development. This is supported by findings from Gan (2019), who discusses how regional policies tailored to the specific needs of SMEs can foster innovation and entrepreneurship, particularly in regions like China where localized economic development strategies are crucial.

Economic Diversification: Enhancing Economic Resilience

Economic diversification is a strategic approach to enhancing economic resilience by reducing reliance on single industries, thus mitigating risks associated with economic downturns in specific sectors. This strategy is particularly evident in Dubai's shift from an oil-based economy to a diversified one focused on tourism, real estate, and finance, significantly bolstering its economic growth and stability (Khan & Lew, 2018).

Recent studies emphasize that diversification strategies not only support economic stability but also promote sustainable development. For instance, Zhong (2023) finds that industrial diversification improves economic resilience up to a certain point, beyond which it may become counterproductive. This suggests the importance of strategic diversification, tailored to the unique capabilities and market conditions of a region (Goschin, 2019).

Additionally, research by Bogdanski (2021) highlights that employment diversification in certain contexts may not always contribute positively to economic resilience, indicating the complex dynamics between diversification and economic stability. These insights underscore the necessity for regions to carefully plan and implement diversification strategies that are context-specific and aligned with long-term economic objectives (He, Miao, & Qureshi, 2022).

Conclusion. This comprehensive review of regional economic development strategies reveals that diversifying and strengthening regional economies requires a multifaceted approach, incorporating elements like cluster development, investment in education, smart specialization, robust infrastructure, effective public-private partnerships, attractive investment incentives, and digital transformation. Each strategy plays a unique role in fostering innovation, enhancing competitiveness, and ensuring sustainable growth.

Cluster Development has demonstrated its efficacy in stimulating economic growth by enhancing collaborative innovation. Educational Investments are critical for developing a skilled workforce that meets the evolving demands of modern industries. Smart Specialization enables regions to capitalize on their unique strengths, driving targeted growth and innovation. Infrastructure Development, exemplified by projects like China's Belt and Road Initiative, crucially supports economic activities and regional integration. Public-Private Partnerships offer a viable means of leveraging private sector efficiencies while mitigating public investment risks. Investment Incentives, such as those implemented in Ireland, have proven effective in attracting significant foreign direct investment. Sustainable and Inclusive Growth Strategies in Scandinavian countries highlight the importance of integrating economic growth with social equity and environmental stewardship. Digital Transformation, as seen in Estonia, underlines the potential of digital technologies to revolutionize public services and economic models. Innovation and Research Hubs like the Research Triangle Park catalyze technology transfer and commercialization, which are vital for regional innovation ecosystems. Lastly, Economic Diversification strategies, as demonstrated by Dubai, enhance economic resilience by reducing dependence on a single sector.

Policy Recommendations:

1. *Adopt an Integrated Approach:* Policymakers should consider a holistic strategy that incorporates these diverse but complementary economic development approaches. This integration allows for leveraging the synergistic effects among different strategies, thereby maximizing the economic output and resilience.

2. *Customize to Regional Strengths*: Strategies should be tailored to the specific economic, cultural, and geographical contexts of each region. This customization ensures that the initiatives are well-suited to the region's existing resources and capabilities.

3. *Foster Stakeholder Collaboration*: Engaging all relevant stakeholders, including businesses, academia, and community representatives, in the planning and implementation phases of development projects ensures that the initiatives meet the actual needs of the region and gain broad support.

4. *Ensure Sustainability and Inclusivity*: Economic development efforts must also prioritize sustainability and inclusivity, ensuring that growth benefits are widespread and contribute to long-term prosperity.

5. *Embrace Technology and Innovation*: Regions should actively invest in new technologies and innovation capabilities to stay competitive in the rapidly evolving global economy.

6. *Continual Evaluation and Adaptation*: Regular assessment of economic strategies and flexibility to adapt to changing circumstances are crucial for the sustained success of regional development efforts.

By following these guidelines, policymakers can effectively harness the power of these diverse strategies to promote robust, dynamic, and sustainable regional economic development.

REFERENCES

1. Becker, G. S. (1964). *Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education*. University of Chicago Press.
2. Brundtland Commission. (1987). *Our common future*. Oxford University Press.
3. Jacobs, J. (1969). *The economy of cities*. Vintage.
4. Krugman, P. (1991). *Geography and trade*. MIT Press.
5. Lucas, R. E. (1988). *On the mechanics of economic development*. *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42.
6. Lundvall, B. Å. (1992). *National systems of innovation: Towards a theory of innovation and interactive learning*. Pinter Publishers.
7. North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press.
8. Porter, M. E. (1998). *Clusters and the new economics of competition*. *Harvard Business Review*, 76, 77-90.
9. Prebisch, R. (1962). *The economic development of Latin America and its principal problems*. *Economic Bulletin for Latin America*, 7(1), 1-22.
10. Romer, P. M. (1986). *Increasing returns and long-run growth*. *The Journal of Political Economy*, 94(5), 1002-1037.
11. Smith, A. (1776). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. W. Strahan and T. Cadell, London.
12. Solow, R. M. (1956). *A contribution to the theory of economic growth*. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94.
13. Mamedova, E. G., & Mirgeydarova, A. I. (2023). Economic assessment of the present state of cluster formation in Azerbaijani oil and gas companies. *Open Geosciences*, 100866. <https://doi.org/10.5510/ogp2023si100866>
14. Davronbekovna, K. N. (2023). The importance of the cluster method in the development of the Uzbekistan economy. *American Journal of Psychiatric Sciences*, 03(06), Article 09. <https://doi.org/10.37547/ajps/volume03issue06-09>
15. Utkin, V. P. (2022). Problems and approaches to the development of concepts of innovative cluster associations. *Ukrainian Journal of Educational Studies and Information Technology*, 137-147. <http://dspace.nbu.gov.ua/xmlui/bitstream/123456789/192157/1/09-Utkin.pdf>
16. Yandarbaeva, L. (2021). The formation and development of the cluster system of the regional economy. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2021.11.347>
17. Kowalski, A., & Mackiewicz, M. (2021). Commonalities and differences of cluster policy of Asian countries; discussion on cluster open innovation. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 7(1), 21. <https://doi.org/10.3390/joitmc7010021>
18. Du, L. (2020). *Higher Vocational Education and Regional Economy*. <https://dx.doi.org/10.18282/1-e.v9i3.1563>
19. Savina, I., Bykova, M., & Shishkin, A. (2022). *Aspects of Enhancing the Labor Potential of the Region Through Additional Economic Education*. <https://dx.doi.org/10.12737/2587-9111-2022-10-1-65-70>
20. Woo, Y., Kim, E., & Lim, J. (2017). *The Impact of Education and R&D Investment on Regional Economic Growth*. <https://www.mdpi.com/2071-1050/9/5/676/pdf>
21. Xiao, D., & Wang, L. (2020). *Analysis on the Strategy of Coordinated Development of Vocational Education and Regional Economy*. <https://dx.doi.org/10.23977/IEESASM.2019.611>
22. Xiao, X.-h., & Li, B. (2019). *Study on the Necessity of Interactive Development between Higher Vocational Education and Regional Economy*. <https://dx.doi.org/10.12783/dtetr/amsms2019/31855>
23. Dzemydaite, G. (2021). The Impact of Economic Specialization on Regional Economic Development in the European Union: Insights for Formation of Smart Specialization Strategy. *Economies*, 9(2), 76. <https://doi.org/10.3390/economies9020076>

24. Miahkykh, I. M., Shkoda, M., & Lytvyn, N. (2020). ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ ТОВАРАМИ ТА КЛЮЧОВІ НАПРЯМИ ЇЇ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ. *Regional Development*, 4(4), 50-60. <https://doi.org/10.30857/2413-0117.2020.4.4>
25. Popa, F. (2016). SMART SPECIALIZATION, ELEMENT OF REGIONAL DEVELOPMENT. *Sciences Economic and Social*, 0(345). Retrieved from <http://sceco.ub.ro/index.php/SCECO/article/download/345/316>
26. Radchenko, K. (2020). From Smart Cities to Smart Regions: Regional Economic Specialization as a Tool for Development and Inclusion. *Open Cities*, 338(1). <https://doi.org/10.24989/ocg.v.338.1>
27. Yatsiuk, O. (2018). SMART-SPECIALIZATION OF REGIONAL DEVELOPMENT AS AN IMPORTANT DIRECTION OF IMPROVEMENT ITS COMPETITIVENESS AND INNOVATIVE ACTIVITY. *Development Perspectives*, 18(2), 54-60. [https://doi.org/10.31471/2409-0948-2018-2\(18\)-54-60](https://doi.org/10.31471/2409-0948-2018-2(18)-54-60)
28. Golgota, A., & Bardhi, D. (2016). Road investment and regional development: Some evidences from Albania. *European Journal of Multidisciplinary Studies*, 1(1), 333-340. <https://dx.doi.org/10.26417/ejms.v1i1.p333-340>
29. Miraj, P., Zulkarnain, Z., & Muslim, F. (2019). Increasing regional cooperation to promote infrastructure development among Southeast Asian countries. *Journal of Infrastructure Development*, 2(1), 61. <https://dx.doi.org/10.32783/CSID-JID.V2I1.61>
30. Sianturi, R., Kusuma, S. H., Farikha, N., Zubaidah, A. F., Zakina, N., Astuti, S., & Amalia, F. (2023). Determining regional infrastructure development priorities in East Java Province. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 1186(1), 012021. <https://dx.doi.org/10.1088/1755-1315/1186/1/012021>
31. Gopalan, S. (2021). China's Belt and Road Initiative. *International Journal of Research in Public Policy*, 7(1). <https://dx.doi.org/10.22478/ufpb.2525-5584.2021v6n1.46184>
32. Li Ma, & Gong, G. (2020). The Belt and Road Initiative Under the New Era. *Journal of Modern Projects*, 3(2). <https://dx.doi.org/10.2991/aebmr.k.200708.055>
33. Sági, J., & Engelberth, I. (2018). The Belt and Road Initiative – a Way Forward to China's Expansion. *Journal of Political Expansion Studies*, 2(1).
34. Xiang Li, Shao, M., & Tan-Mullins, M. (2021). China's Belt and Road Initiative: Debates, Impacts, and Trends. *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. <https://dx.doi.org/10.1093/acrefore/9780190846626.013.674>
35. Gruzd, M. (2018). PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP AS A MECHANISM OF REGIONAL DEVELOPMENT REGULATION. [https://dx.doi.org/10.25264/2311-5149-2018-11\(39\)-86-95](https://dx.doi.org/10.25264/2311-5149-2018-11(39)-86-95)
36. Ibyatov, F., Gudimenko, G., Kostrikov, S., Ilyukhov, A., & Vassilieva, L. (2019). Use of public-private partnership tools for regional development. <https://dx.doi.org/10.2991/mplg-ia-19.2019.45>
37. Nadezhdina, S., Voronina, N., & Pyankova, L. (2021). Public-Private Partnership as a Resource for the Territorial Infrastructure Development. <https://dx.doi.org/10.34020/2073-6495-2021-2-035-045>
38. Pakulin, S., Tsyppin, Y., & Pakulina, A. (2017). The Development of Public-private Partnerships in the Region in Terms of Global Economic Slowdown. <https://dx.doi.org/10.22178/POS.18-5>
39. Carr, D. (2017). Investment, Growth and the Natural Rate of Interest: How the Productivity of Capital Explains (Almost) Everything. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2450200>
40. George, D. A. R. (2018). Economic Growth with Institutional Saving and Investment. <https://dx.doi.org/10.1080/09538259.2018.1439556>
41. Klett, T. (2014). 'Uncertainty Over Risk' to Transform China's Growth: Theoretical Basis to Reassess Investment Spending in National Income Simulations.
42. Mordecki, G., & Ramírez, L. (2017). ¿Qué es lo primero: el crecimiento del PIB o la inversión? El caso de una economía pequeña y abierta. <https://dx.doi.org/10.20430/ETE.V85I337.661>
43. Sukirno, S. (1997). Pengaruh Investasi terhadap Pertumbuhan Ekonomi. <https://dx.doi.org/10.31219/osf.io/qzvoy>
44. Anindyntha, F. A. (2023). Analysis of inclusive growth in ASEAN countries. *Optimum Journal*, 13(2). <https://dx.doi.org/10.12928/optimum.v13i2.8363>
45. Cichowicz, E., & Rollnik-Sadowska, E. (2018). Inclusive Growth in CEE Countries as a Determinant of Sustainable Development. *Sustainability*, 10(11), 3973. <https://dx.doi.org/10.3390/su10113973>
46. Karani, P., Failler, P., Gilau, A., Ndende, M., & Diop, S. T. (2023). Africa Blue Economy Strategies Integrated in Planning to Achieve Sustainable Development at National and Regional Economic Communities (RECs). *Journal of Sustainable Research*, 2023(1). <https://dx.doi.org/10.20900/jsr20220011>
47. Hu, Z., Zhao, J., & Shi, L. (2021). Digital economy has become a new engine for regional development. <https://dx.doi.org/10.1109/DCABES52998.2021.00012>
48. Novikova, Z., Stenyashina, N., & Nazmutdinova, A. (2021). Vectors of socio-economic development of the region in the context of digital transformation. <https://dx.doi.org/10.21603/2500-3372-2021-6-2-238-247>
49. Terenina, O. N., Terenteva, O. N., & Shishkova, A. Y. (2021). Management of digital transformation in the Saratov region of Russia. <https://dx.doi.org/10.18411/lj-04-2021-121>
50. Yastrebov, A. P. (2023). Development of processes of digital transformation of the regional economy. <https://dx.doi.org/10.52897/2411-4588-2023-2-108-112>
51. Gan, T. (2019). Research on Regional Policies for SMEs' Innovation and Entrepreneurship. Retrieved from <https://dx.doi.org/10.1155/2019/5158285>

52. Hartmann, F., Mietzner, D., & Lahr, M. (2013). Innovation Hub als Nukleus regionaler Entwicklung. Retrieved from <https://opus4.kobv.de/opus4-th-wildau/files/317/Innovation%20Hub%20als%20Nukleus%20regionaler%20Entwicklung.pdf>
53. Negrea, A. P., & Cojanu, V. (2013). Supporting regional competitiveness through innovation. Case study: Sud Muntenia. Retrieved from <https://dx.doi.org/10.14254/2071-8330.2013/6-1/4>
54. Nikolaeva, A. N., Antipova, E. A., Belov, G. L., Malova, E. A., & Tsaregorodtsev, E. (2015). Innovative Development of Region in the Conditions of Formation of Knowledge Economy.
55. Bogdanski, M. (2021). Employment Diversification as a Determinant of Economic Resilience and Sustainability in Provincial Cities. *Sustainability*, 13(9), 4861. <https://dx.doi.org/10.3390/SU13094861>
56. Goschin, Z. (2019). Specialisation Vs Diversification. Which One Better Upholds Regional Resilience to Economic Crises? *Journal of Self-Governance and Management Economics*, 7(1), 7-12. <https://dx.doi.org/10.22381/JSME7120191>
57. He, D., Miao, P., & Qureshi, N. A. (2022). Can industrial diversification help strengthen regional economic resilience? *Frontiers in Environmental Science*, 10. <https://dx.doi.org/10.3389/fenvs.2022.987396>
58. Khan, S., & Lew, Y. K. (2018). Pathways to Economic Diversification: Resource Endowments, Policy Interventions, and the Double-Edged Role of Economic Integration. *Economic Analysis and Policy*, 58, 47-59. <https://dx.doi.org/10.1016/j.eap.2017.12.006>
59. Zhong, M. (2023). Does Industrial Diversification Increase the Resilience of Economic Growth? *Journal of Risk and Financial Management*, 16(1). <https://dx.doi.org/10.54097/fbem.v7i2.4849>

СЕКЦИЯ 2 СОВРЕМЕННАЯ НАУКА И ТЕХНОЛОГИЯ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

СОВРЕМЕННЫЕ КОНЦЕПЦИИ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ОБЩЕСТВЕННЫХ СФЕРАХ

Искакова Анар Курмантаевна
к.т.н., профессор ВУЗа, УМБ им.К.Сагадиева
Радаев Александр Романович
магистрант 2 курса ОП ITMDS, УМБ им.К.Сагадиева

Абстракт. В современном мировом пространстве вопрос кибербезопасности стоит настолько остро, что уполномоченные органы и ведущие IT-компании прилагают все усилия для обеспечения безопасности конфиденциальных данных и разработки новых правовых и нормативных актов, направленных на защиту прав граждан. Это означает, что сфера кибербезопасности становится одним из главных приоритетов для всех участников информационного пространства. Для этого проводятся систематические работы по совершенствованию технологий защиты, а также созданию механизмов мониторинга и реагирования на потенциальные угрозы. Кроме того, активно осуществляется работа по повышению осведомленности общества о возможных угрозах и методах защиты от них, этот подход способствует созданию более безопасной среды для цифровой деятельности и защите интересов всех пользователей сети. Таким образом, стратегические усилия направлены на обеспечение надежной защиты данных и сохранение прав граждан в цифровой среде.

Ключевые слова: информационная безопасность; кибербезопасность; киберпространство; доктрина безопасности.

Введение. Технический прогресс в быстроразвивающемся современном мире, стремительное развитие информационных технологий, проникновение «цифры» буквально во все аспекты повседневной жизни человека все больше делают технологические достижения Интернета неотъемлемой частью образа жизни большей части населения земного шара. По данным, полученным из «Worldometers», население мира на конец 2023 года составило более 8 миллиардов человек, из которых 6 миллиардов, или около 75% населения, имеют доступ к Интернет [1]. Широкое внедрение цифровизации, обнажило одну из неявных для многих, но, тем не менее, затрагивающих буквально все слои населения опасностей - проблему кибербезопасности. Само понятие кибербезопасности все активнее и активнее начинает применяться как в международном правовом поле, так и правоприменительной практике большинства суверенных государств. Так как процент использования информационных технологий в ближайшей перспективе будет только нарастать, вопросы обеспечения безопасности в данной сфере становятся приоритетными и требуют значительного внимания со стороны государства.

Необходимо отметить, что технический прогресс в данной области вызвал существенное увеличение и вредоносной киберактивности. Государственные и негосударственные структуры, а также отдельные частные лица все чаще пытаются получить доступ к секретной, конфиденциальной или коммерческой информации и использовать ее в своих целях. Нередки случаи, когда такая украденная информация используется в качестве метода давления и шантажа, а последствия таких утечек и неправомерного доступа в сети передачи данных могут привести к распространению дезинформации или разрушения критически важной инфраструктуры на государственном уровне.

Пандемия «Covid19» также нанесла определенное негативное воздействие на ухудшение ситуации с количеством выявленных компьютерных инцидентов в области цифровой безопасности. Меры, принимаемые правительствами различных стран к купированию данной угрозы, в основном были направлены на социальное дистанцирование людей, ограничения на перемещения и рекомендациям удаленной работы во всех сферах, где это было возможно. В кратчайшие временные рамки специалисты в области информационно-коммуникационных технологий искали решение проблем по организации работы сотрудников компании в удаленном режиме, обеспечивая при этом перемещение данных и безопасный доступ к облачным корпоративным приложениям через незащищенные домашние соединения, а также повсеместному внедрению видеоконференций и файлообмена.

Цель исследования заключается в исследовании решения проблем кибербезопасности данных в условиях цифровизации во всех сферах деятельности людей.

Задачи исследования:

1. Провести теоретическое исследование вопроса информационной безопасности;
2. Изучить опыт и стратегии по вопросу информационной безопасности в разных странах;
3. Дать рекомендации по вопросам информационной безопасности.

Обзор литературы. Следует отметить, что в процессе исследования проблем кибербезопасности, «даже при наличии аппаратных и программных решений для защиты данных часто отсутствовала сама возможность их использования в домашних условиях при переносе своего рабочего места из традиционной офисной среды» [2].

Согласно сведениям предоставленным компанией «Mandiant», признанного мирового лидера в области анализа угроз и кибербезопасности, в 2020 году более всего было зафиксировано инцидентов с попыткой неправомерного доступа к информации в таких отраслях как розничная торговля, гостиничный бизнес, финансы, здравоохранение и высокие технологии. Основными используемыми методами были взлом слабозащищенных линий связи, использование вирусов и зловредных программ, кража или компрометация платежных карт и незаконные денежные переводы. С 2021 года наиболее слабым звеном становится неправомерный доступ к информации, составляющей коммерческую тайну или закрытую техническую информацию. По сравнению с 2020 годом количество таких инцидентов увеличилось на 36 %.

Проводя анализ выявленных компьютерных инцидентов, была замечена одна очень интересная особенность. Если раньше взломом компьютерных сетей или получением доступа к персональным финансовым данным занимались в основном хакеры одиночки, то уже в настоящее время появились хорошо организованные и технически оснащенные группы хакеров или даже своеобразные преступные синдикаты. Поменялся и сам характер киберугроз. Если раньше, в основной массе, это было скрытое проникновение в сеть и тайный вывод финансовых средств, то теперь все большее применение получают программы «шифровальщики» и «вымогатели». Проникая в локальные сети, хакеры уже не стремятся тайно похитить денежные средства, а блокируют работу целой компании с помощью шифрования данных или отключения цифровой инфраструктуры и вынуждают своих жертв платить им своеобразный «выкуп» для возможности продолжать работу организации.

В течение 2021–2022 г.г. известные атаки программ-вымогателей были совершены: на «Colonial Pipeline», оператора крупнейшего топливопровода на Восточном побережье Соединенных Штатов; «JBS», крупнейшую мясоперерабатывающую компанию в Северной Америке; «Соор» - крупную сеть супермаркетов в Швейцарии. Здравоохранение также стало мишенью — в мае того же года вся система здравоохранения Ирландии была нарушена на несколько недель, а весной и летом десятки больниц в Европе и Соединенных Штатах были отключены от жизненно важных систем из-за атак программ-вымогателей [3].

Не стоит забывать и о возможности киберугроз со стороны государственных структур, которые добывают конфиденциальную информацию в рамках проводимых разведочных мероприятий. Подобные случаи, как правило, не подвергаются огласке, а если становятся известными, то способны вызвать серьезный скандал. Ярким примером этого может служить инцидент, произошедший в декабре 2020 года. Был выявлен факт внедрения в исходный код программы, выпускаемой американской технологической компанией «SolarWinds», вредоносного программного обеспечения дающего возможность получения несанкционированного доступа извне. При очередном плановом обновлении основной программы этот вредоносный код был распространен примерно среди 18000 клиентов «SolarWinds», в том числе Пентагон, Государственный департамент, Национальную безопасность, Казначейство и другие правительственные учреждения США. Точное время, сколько эта программа работала, остается неизвестным, но дальнейшее расследование этого инцидента показало, что большое количество конфиденциальных данных было скомпрометировано. Ответственными за данный инцидент называют хакерские кибергруппы, связанные с российскими спецслужбами [4].

Следующим аспектом, ярко показавшим необходимость и важность обеспечения кибербезопасности не только в личных, но и в коммерческих областях, или обеспечения безопасности данных на государственном уровне стал факт увеличения локальных военных конфликтов в мире. Кардинально изменилась стратегия проводимых военных операций. Вместо прямого вооруженного столкновения войск все большее распространение получает так называемая гибридная война ставящая во главу угла создание управляемого хаоса, возникновение социальной нестабильности на территории вероятного

или фактического противника с целью его ослабления. В этих целях используется весь широкий спектр возможностей, который предоставляет цифровизация государства - от хакерских атак на важнейшие системы, обеспечивающих жизнедеятельность общества до вброса дезинформации через социальные сети и цифровые СМИ.

На уровне государства целью кибератак могут служить уязвимости критически важных инфраструктур, в энергетической, транспортной и коммуникационной области. Такие действия позволяют оказать серьезное воздействие на военный потенциал государства, так как вся эта инфраструктура непосредственно задействована для обеспечения проведения и подготовки возможных военных операций.

Развитие микроэлектроники позволило существенно повысить вычислительные возможности современной техники и сделало возможным проведение кибератак с последствиями непропорциональными к затратам на их проведение. Вред, который может нанести группа хорошо организованных хакеров, уже может быть сопоставим с потерями, наносимыми при прямой бомбардировке объектов инфраструктуры противника, притом, что для этого нет необходимости вкладываться в создание непосредственно самих бомбардировщиков или авианосцев.

Возможность достижения намеченных целей с использованием кибератак является новой гранью современной войны, требующей немедленной реакции со стороны, подвергнувшейся такому нападению.

Значительную сложность в реагировании на такое нападение играет то, что при таком типе атаки зачастую сложно или практически невозможно сразу определить точку, откуда исходит угроза или был нанесен удар. Кибератака может быть совершена из географически сложно определяемого места, в том числе и с территории союзников, исполнителями которых практически невозможно отождествить с каким-либо государством или подразделением. Данные операции при этом могут вестись не только на государственном уровне, но и с использованием ресурсов коммерческих структур и общественных организаций. В таких условиях очень сложно обеспечить киберзащиту инфраструктуры на необходимом уровне без соответствующих финансовых затрат. При этом необходимо учитывать, что технический прогресс не стоит на месте. Постоянно появляются какие-то технологические новинки, как в области нападения, так и защиты, все это требует постоянного инвестирования в исследования в данной области.

Увеличение числа кибератак в последнее время представляет вполне ощутимую угрозу национальной безопасности государства. Сложно уже назвать области, где хотя бы раз не были зафиксированы попытки взлома. Спектр направлений кибератак огромен и распространяется от банковских операций до спутниковой связи, от военных информационных систем до энергетических объектов. Особое беспокойство вызывают хакерские атаки, направленные на опасные производственные объекты, такие как химические заводы и атомные электростанции. Кибервойна уже способна быть эффективнее классических военных действий и при этом стоит намного дешевле.

Понимая всю серьезность и в то же время непредсказуемость киберугроз со стороны различных кибергруппировок и даже государств, в том числе и на площадке ООН, рассматриваются различные предложения и инициативы с целью хотя бы попытки как-то регламентировать юридические действия при инцидентах в киберпространстве.

Непосредственно сам термин «киберпространство» впервые был введен в обиход писателем фантастом Уильямом Гибсоном (William Gibson) в 1982 году в научно-фантастическом рассказе «Сожжение Хром». В данном произведении киберпространство определялось как компьютерная сеть, в которой действует искусственный интеллект. В настоящее время термин «киберпространство» имеет очень широкое толкование как совокупность всех информационных онлайн ресурсов и вычислительных мощностей. Вместе с тем отсутствие одного общепринятого определения позволяет определять сущность киберпространства с точки зрения разных аспектов.

В глобальном смысле киберпространство, представляет собой наднациональную цифровую среду, где происходит функционирование продуктов информационно-коммуникационных технологий, позволяющих создавать чрезвычайно сложные системы взаимодействий агентов с целью получения информации, обмена и управления ею, а также осуществления коммуникаций в условиях множества различных сетей [5].

Киберпространство – это все устройства, которые могут обмениваться между собой какими-либо данными по любым линиям связи, все устройства, хранящие и передающие информацию, бытовые приборы, известные как интернет вещей (IoT) и еще многое другое все это и составляет киберпространство, и все это может быть потенциальными целями злоумышленников.

Как уже говорилось выше, не существует одного общепринятого определения киберпространства, но исследователями постоянно делаются попытки хоть как то структурировать его модель и дать хотя бы обобщенное его толкование в рамках проводимого исследования.

В различных научных источниках даются следующие обобщенные понятия:

– Структура киберпространства представляет собой абстрактную кибернетическую систему, состоящую из множества взаимосвязанных объектов, называемых элементами системы, способных воспринимать, хранить и перерабатывать информацию, а также обмениваться информацией [6].

– Киберпространство – гибкий и подвижный гибрид физического и социального пространства, зависящий от функционирования информационного-коммуникационных сетей. Киберпространство является местом или пространством, которое контролирует существование и работу взаимосвязанных сетей компьютеров [5].

– Структура киберпространства является многоуровневой, построенной на основе модели ISO/OSI или TCP/IP [7].

Цифровая составляющая современного информационного общества достигла такого уровня, что киберпространство стало рассматриваться крупными государствами как одно из сред, в которой могут вестись полноценные боевые действия наряду с наземной, воздушной, морской и космической средами. При этом необходимо учитывать, что уязвимость страны в киберпространстве со временем будет только увеличиваться, так как постоянно растет зависимость страны от киберпространства, вызываемая техническим прогрессом. Конфликты государств в киберпространстве стали реальностью нашего времени, которую уже учитывают в контексте планирования любых военных операций.

Все эти изменения привели к появлению новых концепций ведения военных действий. В обиход вводится новое понятие сетецентрической войны, то есть главенствующая роль теперь будет отводиться достижению информационного преимущества благодаря технологическому превосходству и использованию большого количества различной сложной техники, имеющей возможность обмениваться большими массивами данных. Данная концепция подразумевает, что театр основных военных действий переносится в киберпространство. Это решение требует внедрения инновационных технологий, новейших средств связи и сервисов для формирования единой боевой информационной среды.

Концепция сетецентрической войны – это концепция, предусматривающая создание единой отказоустойчивой высокоскоростной сети обмена информацией на поле боя, как на горизонтальном уровне, так и на иерархическом. Это позволит обеспечить доведение до всех участников операции достоверной и полной информации об обстановке в реальном времени [8].

Теория сетецентрической войны содержит в своей основе три принципа:

1. Силы, объединённые достаточно надёжными сетями, получают возможность качественно нового обмена информацией и достижения информационного превосходства над другими сторонами.

2. Обмен информацией повышает качество информации и уровень общей информированности о происходящем;

3. В результате общая ситуационная осведомленность такова, что позволяет обеспечивать необходимые сотrudничество и самосинхронизацию, повышает устойчивость и скорость передачи команд, что, в свою очередь, резко повышает эффективность выполнения боевой задачи [9].

Исходя из сказанного можно сделать вывод, что киберпространство начинает играть главенствующую роль не только при разработке планов военных действий и уже является театром военных действий с потенциальными противниками.

Между тем данная концепция сетецентрических войск имеет и сложности. По определению киберпространство выступает как наднациональная среда передачи и обмена данными и зачастую является общим ресурсом. Основной средой передачи информации выступают чаще всего электромагнитные волны, которые имеют широкую диаграмму направленности, несмотря на все принимаемые меры. При боевых действиях нахождение воюющих сторон в непосредственной близости друг от друга приводит к тому, что системы связи, компьютерные сети, техническая инфраструктура все это будет являться киберпространством каждой из сторон. И здесь очень важно обеспечить безопасность собственных сил и средств в киберпространстве в целях недопущения утечки информации и надежности ее передачи между подразделениями. При этом необходимо учитывать, что участники конфликта постоянно предпринимают все возможные действия для нейтрализации в киберпространстве любых действий, устройств и каналов связи противоборствующей стороны.

Методика исследования. Для того, чтобы как-то структурировать понятие киберпространства, а также облегчить планирование и проведение операций в киберпространстве, чаще всего используют трехуровневую модель киберпространства.

Все эти уровни, несмотря на свою собственную обособленность и уникальность, являются созависимыми друг от друга. Операции в киберпространстве обычно направлены на один из уровней, но бывают случаи, когда необходимо комплексное воздействие на несколько или сразу на все уровни киберпространства.

Три слоя киберпространства: физический сетевой уровень; логический сетевой уровень; персональный кибер уровень.

Физический сетевой уровень состоит непосредственно из физических устройств, которые обеспечивают получение, транспортировку, обработку информации в киберпространстве, а также проводные и беспроводные каналы передачи информации. Компоненты физического уровня чувствительны к непосредственному доступу и требуют принятия мер для обеспечения защиты от повреждений или разрушения. В случае получения непосредственного доступа к устройствам физического сетевого уровня существует угроза непосредственного вмешательства в их работу или получения доступа к передаваемой с помощью них информации. Каждый компонент данного уровня киберпространства принадлежит государственной или частной организации. Территориально возможно, что компоненты физического уровня пересекают географические границы территории нескольких государств и вследствие этого требуется совместная координация действий различных организаций и ведомств.

Логический сетевой уровень состоит из элементов сети, связанных друг с другом абстрагированным от физической сети способом, основанным на логическом программировании, управляющим компонентами сети. Узлы физического уровня могут логически связываться друг с другом, образуя в киберпространстве сущности, не привязанные к конкретному узлу, пути или человеку. В качестве примера можно привести веб-сайты, размещённые на серверах в нескольких физических местах, доступ к содержимому которых осуществляется через единый унифицированный указатель ресурсов или веб-адрес. Сюда же можно отнести логическое программирование поиска наилучшего коммуникационного маршрута, а не кратчайшего физического пути, для предоставления запрашиваемой информации.

Персональный сетевой уровень – это описание в цифровом виде личности субъекта или организации в киберпространстве называемых киберличностью.

Киберличность представляет собой следующий уровень абстракции логического уровня. Для разработки цифрового образа человека или организации в киберпространстве используются правила логического уровня. Уровень киберличности может иметь непосредственное отношение к реальному объекту в физическом мире (человек или организация) и обладать биографическими или персональными данными. Киберличности не ограничиваются физическим или логическим уровнем и могут находиться на разных уровнях киберпространства. При планировании операций в киберпространстве всегда учитывается, что любой субъект данного сетевого уровня может иметь несколько киберличностей, используя различные идентификаторы в киберпространстве. Эти различные идентификаторы могут включать различные рабочие и личные электронные адреса, учетные данные на различных веб-форумах, чатах и в социальных сетях. В то же время возможен вариант, когда несколько субъектов персонального сетевого уровня могут использовать одну киберличность. Например: Человек может иметь несколько аккаунтов в социальной сети, и наоборот, несколько разных пользователей могут иметь в общем доступе один корпоративный почтовый адрес.

Для противодействия киберугрозам необходимо четко представлять структуру и взаимосвязи компонентов киберпространства. Это позволит обеспечить необходимый уровень кибербезопасности каждого из компонент и кибернетического пространства в целом. Стандарт ISO/IEC 27032:2012 ISO дает такое определение кибербезопасности - «Кибербезопасность (или безопасность киберпространства) определяется как сохранение конфиденциальности, целостности и доступности информации в киберпространстве. В свою очередь, киберпространство — это сложная среда, возникающая в результате взаимодействия людей, программного обеспечения и услуг в сети Интернет с помощью технологических устройств и подключенных к нему сетей, которые не существуют в какой-либо физической форме» [16].

– По определению аналитиков, кибербезопасность, является сложносоставным понятием и включает в себя следующие элементы:

– Физическая безопасность — защита от физических угроз, которые могут влиять на состояние киберсистемы. Это физический доступ к серверам, внедрение вредоносного ПО в сеть или принуждение к этому пользователей.

– Национальная безопасность — защита от угроз в киберпространстве, которые могут угрожать физическим активам и киберактивам таким образом, что злоумышленник может получить политическую, военную или стратегическую выгоду. Это атаки на системы связи или другую промышленную инфраструктуру.

– Безопасность коммуникаций — защита от угроз воздействия на техническую инфраструктуру киберсистем, которое может привести к изменению конфигураций для выполнения действий, не предусмотренных её владельцами, разработчиками или пользователями.

– Безопасность операций — защита от преднамеренного искажения рабочих процессов, которые могут привести к результатам, не предусмотренным владельцами, разработчиками или пользователями.

– Информационная безопасность — защита от угрозы кражи, удаления или изменения хранящихся и передаваемых данных в киберсистеме.

В глобальном смысле кибербезопасность может быть определена как сохранение конфиденциальности, целостности и доступности информации в киберпространстве [10].

Полученные результаты. Вопросы кибербезопасности все чаще упоминаются при формировании национальных доктрин безопасности государств. На первый план выходят вопросы в необходимости контроля над социальными сетями и мессенджерами. Нередки случаи, когда данные инструменты используются для манипулирования общественным мнением или организации влияния на определенные группы населения.

Активное внедрение цифровых технологий в процесс управления государством поставило в приоритет проблему обеспечения безопасности и сохранности используемых цифровых данных. Обеспечение кибербезопасности невозможно без ведения планомерной и постоянной работы по совершенствованию нормативно-правовой базы. Создание национальных стратегий кибербезопасности стало приоритетным направлением обеспечения национальной безопасности государств и их критически важных отраслей.

К сожалению, на пути решения вопроса создания совместной кибербезопасности есть немало подводных камней. Каждая страна самостоятельно для себя определяет понятие кибербезопасности, а также других ключевых определений в этой области. Соответственно используются разные подходы к решению возникающих проблем, а это значительно усложняет процесс международного сотрудничества в данной области, при этом необходимость совместной работы в данном вопросе признается всеми странами.

Хотя и не существует общепринятого международного образца государственной стратегии кибербезопасности, но, как правило, в ней присутствуют следующие элементы:

Заявление. Публикация национальной стратегии кибербезопасности, которая содержит описание экономических возможностей и рисков, связанных с развитием информационных технологий.

Организационные вопросы:

1. Определение компетентного органа и четкое обозначение его функций и полномочий;
2. Определение ключевых правительственных структур, связанных с реализацией, либо ответственных за реализацию стратегии кибербезопасности;
3. Определение ключевых бизнес-структур, связанных с реализацией, либо ответственных за реализацию стратегии кибербезопасности (признание взаимозависимости и ответственности бизнес-сектора).

Ресурсы:

1. Определение финансовых и человеческих ресурсов, требуемых и выделяемых для реализации стратегии;
2. Определение доли роста или снижения ВВП (гросс), ожидаемого в результате реализации/не реализации стратегии.

Реализация:

1. Определение механизмов, призванных обеспечить безопасность ключевых инфраструктур и развитие информационных технологий;
2. Определение критических сервисов (не инфраструктур), которые в результате реализации стратегии получают более высокий уровень безопасности и устойчивости;
3. Определение национальных стандартов по предоставлению непрерывных услуг (24 часа, 7 дней в неделю), а также требования к информированию о случаях недоступности любого из критически важных сервисов, производства или инфраструктуры [11].

В настоящее время более 60 стран мира опубликовали свои стратегии кибербезопасности. В ряде стран стратегии кибербезопасности имеются пока только в виде проектов, но тем не менее в них уже определены основные векторы движения призванные повысить уровень национальной безопасности.

Рассмотрим на примере некоторых стран Национальные стратегии в области кибербезопасности. Соединенные Штаты Америки. Национальная киберстратегия США была опубликована в сентябре 2018 . Киберстратегия состоит из четырёх частей:

1. «Защита американского народа, родины и американского образа жизни», в которой говорится о безопасности федеральных сетей, критической информационной инфраструктуры, о борьбе с киберпреступностью и улучшении отчётности о киберинцидентах;
2. «Содействие процветанию Америки». В этой части говорится о цифровой экономике, содействию развитию безопасного рынка технологий, о сохранении США как лидера в создании новых технологий;
3. «Сохранение мира силой», которая содержит меры противодействия «неприемлемому» поведению в киберпространстве. Именно в этой части говорится о действиях в киберпространстве;
4. «Усиление американского влияния» говорит о сохранении безопасного и свободного интернета, а также об усилении киберпотенциала страны.

«Министерство обороны США должно принимать меры в киберпространстве, чтобы сохранить военное преимущество США и защитить интересы США. Наше внимание будет сосредоточено на государствах, которые представляют стратегическую угрозу процветанию и безопасности США, особенно на Китае и России. Мы будем проводить операции в киберпространстве для сбора разведывательных данных и подготовки военных кибервозможностей для использования в случае кризиса или конфликта» [15].

Российская Федерация. Концепция кибербезопасности государства в Российской Федерации отсутствует, в настоящее время существует лишь проект подобной концепции, но итоговый документ так и не был принят. В настоящее время в Российской Федерации принят ряд документов, направленных на обеспечение различных аспектов национальной информационной безопасности. Среди них Доктрина информационной безопасности Российской Федерации, Стратегия развития информационного общества в Российской Федерации и другие документы. Однако существующее регулирование не охватывает в необходимой мере систему отношений, возникающих в рамках киберпространства как элемента информационного пространства.

Великобритания. Национальная стратегия кибербезопасности, 2022

Главная цель данной Стратегии кибербезопасности — к 2025 году повысить устойчивость важнейших функций правительства Соединённого Королевства к кибератакам, при этом все организации в государственном секторе должны быть устойчивы к известным уязвимостям и методам атак не позднее 2030.

В части 2.5 Киберстратегии упоминаются Национальные киберсилы (NCF), созданные в 2020. Они отвечают за проведение операций в киберпространстве с целью противостояния, разрушения и борьбы с теми, кто может причинить вред Великобритании или её союзникам, обеспечивать безопасность страны, а также защищать и продвигать интересы Великобритании внутри страны и за рубежом [13].

Китайская Народная Республика. Национальная стратегия безопасности киберпространства, 2016.

Стратегия излагает основные позиции и предложения Китая в отношении развития и безопасности киберпространства и служит руководством для работы Китая в области кибербезопасности. Стратегия направлена на то, чтобы превратить Китай в кибердержаву, продвигать упорядоченное, безопасное и открытое киберпространство и защищать национальный суверенитет. Стратегия рассматривает кибербезопасность как «новую территорию национального суверенитета» и знаменует собой новый шаг в рационализации киберконтроля [14].

К основным задачам Стратегии относятся:

1. Защита суверенитета киберпространства
2. Защита национальной безопасности
3. Защита критической информационной инфраструктуры
4. Создание здоровой онлайн-культуры
5. Борьба с киберпреступностью, шпионажем и терроризмом
6. Совершенствование киберуправления
7. Повышение базовой кибербезопасности
8. Повышение возможностей защиты киберпространства
9. Укрепление международного сотрудничества

Республика Казахстан. Концепция кибербезопасности («Киберщит Казахстана»), 2017.

Концепция призвана обеспечить единство подходов к мониторингу обеспечения информационной безопасности государственных органов, физических и юридических лиц, а также выработку механиз-

мов предупреждения и оперативного реагирования на инциденты информационной безопасности, в том числе в условиях чрезвычайных ситуаций социального, природного и техногенного характера, введения чрезвычайного или военного положения. Необходимость комплексной работы в этом направлении продиктована современными реалиями, когда ежедневно мир сталкивается с миллионами кибератак абсолютно во всех сферах жизнедеятельности.

В 2020 году Министерство обороны ввело в эксплуатацию новейшие системы распознавания киберугроз, анализаторы целевых атак, центр антивирусной безопасности и ряд других систем. В ближайшие годы, в 2021–2023 годах, планируется провести полное переоснащение подразделений информационной (кибер) безопасности Вооруженных Сил современными программными и программно-аппаратными средствами и системами защиты информации.

Несмотря на общую идею обеспечения кибербезопасности государства стратегия каждой страны имеют существенные отличия друг от друга. Ряд стран заявляет о наличии амбиций стать мировыми кибердержавами (Китай, США). В некоторых стратегиях, кроме действий по обеспечению кибербезопасности, присутствуют заявления о создании сил киберопераций, которые будут вести агрессивную наступательную стратегию (США, Великобритания). В большинстве стран основным противником названы преступные кибергруппировки, но вместе с тем в ряде стратегий противниками указаны и национальные государства. Вместе с тем в каждой стратегии присутствуют и общие моменты. Приоритетным направлением называются борьба с киберпреступностью, обеспечение безопасности критической внутренней информационной структуры и безопасности киберпространства. В то же время киберпространство уже официально считается большинством государств признанным пространством, где возможно ведение боевых действий. А отсутствие общепринятых мировых норм поведения в киберпространстве заставляет поднимать этот вопрос на международном уровне и выражать обеспокоенность отсутствием определенности в данном вопросе. Еще большую обеспокоенность вызывает тот факт, что о наличии кибервойск в составе вооруженных сил заявили лишь несколько государств, хотя есть основания считать, что таких стран намного больше. Тонкая грань от оборонительной к наступательной политике в этой чувствительной сфере может вызвать глобальный конфликт, последствия от которого будут ощущаться не только киберпространство, но и в реальном мире.

Вклад результатов исследования. Проведенные исследования приносят вклад в понимание важности решения проблем кибербезопасности на всех уровнях. Полученные результаты о необходимости активного развития методов обеспечения кибербезопасности могут стать основой разработки современных подходов в решении данной проблемы.

Выводы. На основании проведенных исследований можно сказать, что проблема кибербезопасности стоит в мировом сообществе очень остро. В современном информационном обществе все действия уполномоченных органов и ведущих IT-компаний направлены на сохранение конфиденциальных данных, разработку новых правовых и нормативных документов, защищающих информационное пространство как на государственном, так и на личном уровне.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ЛИТЕРАТУР:

1. Интернет Источник <https://www.worldometers.info>
2. 11ENISA: European Union Agency for Cybersecurity, The Year in Review. 11ENISA: European Union Agency for Cybersecurity, The Year in Review
3. Кібербезпека в інформаційному суспільстві: Інформаційно-аналітичний дайджест / відп. ред. О.Довгань; упоряд. О.Довгань, Л.Литвинова, С.Дорогих; Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України»; Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. – К., 2021.– №5 (травень). – 304 с.
4. Интернет Источник:// <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/04/15/fact-sheet-imposing-costs-for-harmful-foreign-activities-by-the-russian-government/>
5. Добринская Д. Е. Киберпространство: территория современной жизни / Д. Е. Добринская // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2018. – Т. 24, № 1. – С. 52–70.
6. Безкорвайный М. М. Кибербезопасность и подходы к определению понятия / М. М. Безкорвайный, А. Л. Татузов // Вопросы кибербезопасности. – 2014. – № 1 (2). – С. 22–27.
7. Пилюгин П. Л. Проблемы определения границ в информационном пространстве / П. Л. Пилюгин // Т-Comm – Телекоммуникации и транспорт. – 2017. – Т. 11, № 8. – С. 37–44
8. Слюсар, В.И. Военная связь стран НАТО: проблемы современных технологий. *Электроника: Наука, Технология, Бизнес.* – 2008. - № 4. 66 - 71. (2008).
9. Department of Defense. *The Implementation of Network-Centric Warfare.* [Архивировано](#) 14 июля 2007 года. Washington, D.C., 2005, p. 4.

10. Стратегии кибербезопасности: аналитический отчет. Центр InfoWatch, 2022. URL: infowatch.ru/analytics
11. Индекс кибер-готовности 2.0 план кибер-готовности: доклад и индекс <https://www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/cyber-readiness-2.0-russian.pdf>
12. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 года № 407.
13. National Cyber Security Strategy 2022 // gov.uk
14. International Strategy of Cooperation on Cyberspace. Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, The Department of Arms Control // [International Strategy of Cooperation on Cyberspace](https://www.fmprc.gov.cn) <https://www.fmprc.gov.cn> > ...
15. National Cyber Strategy of the United States of America, 2018 // <https://www.whitehouse.gov/>
16. Стандарт ISO/IEC 27032:20121 // <https://www.iso.org/>

МОЛОДЕЖЬ И ЦИФРОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ДЛЯ ДОСТИЖЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Искакова Анар Курмаетаевна

к.т.н., профессор, УМБ им.К.Сагадиева

Жанысбай Дина

Студент 2 курса магистратуры, специальности

ITMDS, УМБ

Аннотация. В этой статье представлены точные функции, которые цифровые технологии выполняют в жизни молодежи, и то, как они могут способствовать реализации устойчивого развития общества. Также предьявлены шансы и трудности, с которыми сталкиваются молодые люди при использовании цифровых технологий, и сделан вывод о том, насколько важно создавать практические планы, чтобы полностью использовать свой потенциал для устойчивого развития.

Ключевые слова: образование, социальная активность, коммуникация, технологический прогресс, инновации, кибербезопасность, интерактивные решения.

Введение. Молодежь в эпоху цифровых технологий находится во главе инноваций, где возможности и трудности сходятся, создавая особую среду, в которой они могут активно способствовать процессу устойчивого роста общества. По мере того, как цифровые технологии все больше интегрируются в нашу повседневную жизнь, они не только меняют способы общения и получения информации молодыми людьми, но и играют значительную роль в формировании их мировоззрения и вовлеченности в разнообразную общественную жизнь.

В свою очередь молодежь с энтузиазмом относится к цифровым технологиям, воспринимая их не только как инструмент самосовершенствования, но и как шанс улучшить общество и уровень жизни. Молодежь является ключевым катализатором внедрения и использования цифровых инструментов для достижения устойчивого развития благодаря своей открытости новым идеям, гибкости мышления и способности к быстрой адаптации.

В рамках данного исследования мы рассмотрим взаимосвязь между молодежью и цифровыми инструментами в контексте достижения устойчивого развития. Мы проанализируем роль цифровых технологий в образовании, активизации общественного участия, создании новых экономических возможностей и решении экологических проблем. Кроме того, мы выявим вызовы и возможности, с которыми сталкивается молодежь в использовании цифровых инструментов для продвижения устойчивого развития и предложим пути их решения.

Цель и задачи исследования: Основная цель исследовательского проекта «Молодежь и цифровые инструменты для достижения устойчивого развития» — выяснить, как молодежь может внести значительный вклад в инициативы устойчивого развития, используя цифровые инструменты. Для этого необходимо изучить, как цифровые технологии могут улучшить вовлечение, влияние и участие молодежи в решении актуальных социальных, экологических и экономических проблем. Согласно исследованиям, цифровые платформы, например, могут быть эффективными инструментами для продвижения молодежных проектов, поощрения командной работы и повышения осведомленности о проблемах, связанных с устойчивым развитием [1].

Кроме того, цель исследования в этой области — выявить критические элементы, которые влияют на доступ молодых людей к цифровым инструментам для устойчивого развития и их использования. Чтобы эффективно разработать меры и стратегии для содействия участию молодежи в проектах

устойчивого развития, необходимо понимать возможности и ограничения, с которыми молодежь сталкивается при использовании цифровых технологий. Заинтересованные стороны могут обеспечить более инклюзивные и справедливые пути для участия молодежи в устойчивом развитии, решая такие проблемы, как пробелы в цифровой грамотности, технологические препятствия и неравный доступ к цифровым ресурсам [2].

Для более глубокого анализа темы «Молодежь и цифровые инструменты достижения устойчивого развития» можно разработать следующие задачи:

- Изучение того, как молодые люди используют цифровые инструменты: изучение того, как молодые люди используют цифровые технологии для активизма, образования и повседневной жизни.
- Изучение того, как цифровые инструменты влияют на молодежь и общество: исследуется влияние использования цифровых технологий на социальные связи, гражданскую активность, мыслительные процессы и молодежную активность.
- Оценка того, как цифровые инструменты могут быть использованы для достижения устойчивого развития, исследование того, как цифровые технологии могут быть использованы для решения таких проблем, как бедность, образование, здравоохранение и изменение климата, которые являются глобальными и связаны с устойчивым развитием.
- Изучение возможностей и трудностей, с которыми молодые люди сталкиваются при использовании цифровых инструментов: изучение переменных, влияющие на способность молодых людей получать и использовать цифровые технологии, и отмечать любые препятствия, включая цифровой разрыв, конфиденциальность данных и кибербезопасность.

Методика исследования. По следующим причинам использование методов контент-анализа и метаанализа может быть весьма полезным при изучении темы «Молодежь и цифровые инструменты для достижения устойчивого развития» по следующим причинам:

• Мета-анализ:

- Систематическое обзорное исследование: Чтобы выявить общие тенденции, закономерности и эффекты, метаанализ методично обобщает результаты более ранних исследований по конкретному предмету..
- Объединение данных из различных источников: Этот метод позволяет интегрировать информацию из нескольких исследований, таких как опросы, интервью, эксперименты и т. д., улучшая анализ и позволяя получить более широко применимые результаты..
- Оценка качества исследований: Метаанализ оценивает качество исследований, которые являются частью анализа, что помогает определить степень доверия к результатам.

• Контент-анализ:

- Анализ текстовых и медийных данных: Контент-анализ ищет важные темы, закономерности, тенденции и связи с предметом исследования в текстовых, аудио- и видеоматериалах (например, в блогах, новостях и сообщениях в социальных сетях).
- Выявление образов и представлений: Этот метод позволяет выявить образы и представления молодых людей о цифровых инструментах и их месте в устойчивом развитии. Эта информация может иметь решающее значение для понимания того, как эти взгляды влияют на общественное мнение и поведение.
- Мониторинг изменений во времени: Контент-анализ также можно использовать для отслеживания изменений во взглядах и мнениях широкой общественности относительно цифровых инструментов и их роли в устойчивом развитии.

Комбинирование методов контент-анализа и метаанализа, позволяет получить более глубокое и тщательное понимание предмета, изучая его с нескольких точек зрения и распознавая повторяющиеся темы и черты.

Результаты и обсуждение. Влияние цифровых технологий на жизнь молодежи меняется в современной цифровой среде, влияя на многие аспекты их повседневной жизни. Цифровые технологии играют решающую роль в жизни молодых людей, обеспечивая социальные связи и общение. На социальную жизнь подростков большое влияние оказали такие социальные сети, как Instagram, TikTok и WhatsApp, которые позволяют им взаимодействовать со сверстниками, обмениваться историями и творчески выражать себя, как отмечают Субрахманьям и Шмахель (2019). Эти онлайн-сообщества служат безопасным убежищем, где подростки могут развивать свою индивидуальность, заводить и поддерживать друзей, а также управлять социальным взаимодействием [3].

Кроме того, цифровые технологии необходимы для образования и обучения молодых людей. Цифровые технологии и онлайн-ресурсы открывают возможности для неформального обучения, исследования

и развития навыков за пределами типичных образовательных условий, как утверждают Ито и др. (2019). С помощью таких веб-сайтов, как Khan Academy, Coursera и TED-Ed, студенты могут получить доступ к широкому спектру учебных материалов и работать в удобном для них темпе, чтобы изучить свои интересы, узнать что-то новое и улучшить свои академические способности [4].

Цифровые технологии не только облегчают общение и образование, но также предоставляют молодым людям возможности для отдыха и развлечений. Согласно недавним исследованиям Rideout и Robb (2019), подростки потребляют много цифровых медиа, а их основными источниками удовольствия являются веб-сайты, предлагающие игры, YouTube и Netflix. Эти платформы удовлетворяют широкий спектр интересов и предпочтений молодой аудитории, предоставляя разнообразные материалы, включая игры, музыку, фильмы и видео [5].

Цифровые технологии также побуждают молодых людей проявлять себя творчески и свободно. Бойд (2014) отметил, что платформы социальных сетей предоставляют молодым людям площадку, где они могут поделиться своими творческими занятиями, будь то письменные, музыкальные, фотографические или другие средства массовой информации. С помощью таких приложений, как Instagram и TikTok, пользователи могут демонстрировать свои навыки, создавать сообщества, основанные на общих интересах, и работать вместе над проектами со своими коллегами со всего мира [6].

Кроме того, цифровые технологии необходимы для улучшения качества оказания медицинской помощи и ее доступности, особенно в условиях ограниченных ресурсов. По данным Стретманн и др. (2019), носимые технологии, телемедицина и мобильные приложения для здравоохранения (mHealth) позволяют осуществлять удаленный мониторинг, диагностику и лечение, заполняя пробелы в доступе к здравоохранению и позволяя людям лучше заботиться о своем здоровье. Кроме того, анализ больших данных и искусственный интеллект (ИИ) могут улучшить эпиднадзор за заболеваниями, их раннее выявление и результаты лечения, что в конечном итоге улучшит результаты общественного здравоохранения и уменьшает неравенство в сфере здравоохранения [7].

Цифровые технологии также предоставляют творческие способы борьбы с бедностью и содействия экономической интеграции. По данным Айера и др. (2020), такие инициативы, как цифровые платежи, платформы микрофинансирования и мобильный банкинг, предоставляют малоимущим слоям населения доступ к капиталу и расширяют их возможности. Цифровые технологии помогают людям экономить, инвестировать и получать кредиты, делая финансовые услуги более доступными, что способствует предпринимательству, созданию рабочих мест и экономической устойчивости [8].

Цифровые технологии также способны повысить экологическую устойчивость и уменьшить последствия изменения климата. По словам Лая и др. (2020), цифровые технологии, включая технологию блокчейна, датчики Интернета вещей (IoT) и прогнозную аналитику, могут повысить энергоэффективность, оптимизировать управление ресурсами и поддержать устойчивые методы сохранения и ведения сельского хозяйства. Цифровые технологии помогают отдельным лицам, организациям и политикам внедрять более устойчивые методы и смягчать ухудшение состояния окружающей среды посредством мониторинга в реальном времени и принятия решений на основе данных [9].

Тем не менее, необходимо признать, что успешное применение цифровых технологий для устойчивого развития требует преодоления ряда препятствий, таких как недостаток цифровой грамотности, ограничения, связанные с инфраструктурой, а также опасения по поводу конфиденциальности данных. Использование всего потенциала цифровых решений для глобального устойчивого развития требует инициатив, направленных на устранение цифрового разрыва, повышение цифровой грамотности и гарантирование справедливого доступа к технологиям.

Также важно осознавать возможные опасности и трудности, с которыми сталкивается молодежь, широко использующая цифровые устройства. Как показано в исследовании Пшибильски и Вайнштейна (2017), чрезмерное использование экранов и использование смартфонов могут оказать негативное влияние на психическое здоровье и благополучие, усугубляя такие проблемы, как тревога, депрессия и нарушение сна. Кроме того, доступность и анонимность, обеспечиваемые цифровыми платформами, привели к росту онлайн-злоупотреблений и киберзапугивания, что представляет серьезные трудности для молодых людей. Подростки по-прежнему подвергаются высоким показателям киберзапугивания, а сайты социальных сетей часто служат убежищем для вредных взаимодействий и поведения [10].

В современную цифровую эпоху на способность молодых людей получать доступ к цифровым технологиям и использовать их влияет широкий спектр факторов, каждый из которых имеет жизненно важное значение для формирования их цифрового опыта. Термин «цифровой разрыв» относится к этим

всеобъемлющим характеристикам, которые включают различия в цифровых устройствах, доступности интернет-инфраструктуры и технических знаниях среди разных демографических групп [11]. Существенные факторы, определяющие это неравенство, включают социально-экономический класс, местоположение и образование; маргинализированные сообщества часто сталкиваются с большими препятствиями на пути принятия и доступа.

Кроме того, использованию цифровых технологий молодыми людьми серьезно препятствуют опасения по поводу конфиденциальности данных [12]. Во времена повсеместного сбора и мониторинга данных осведомленность о нарушениях конфиденциальности и злоупотреблениях данными вынуждает многих молодых людей ограничивать свою онлайн-активность. Обеспокоенность по поводу цифровой конфиденциальности усиливается из-за широкого использования отслеживания и наблюдения за данными, что также оказывает влияние на онлайн-выбор и поведение молодежи.

Еще одним серьезным препятствием для получения молодыми людьми цифрового опыта являются проблемы кибербезопасности [13]. Интернет-безопасность и благополучие людей находятся под серьезной угрозой из-за кибератак, фишинговых схем и кражи личных данных. Молодые люди перемещаются в онлайн-среде, постоянно сталкиваясь с угрозами своей кибербезопасности, что делает их уязвимыми для эксплуатации и травм. Это особенно верно, учитывая их недостаточную цифровую грамотность.

Отношение и поведение молодых людей в отношении цифровых технологий в дальнейшем формируются культурными и социальными нормами [14]. На различия в доступе к цифровым технологиям и привычках использования влияют социальные ценности, гендерные нормы и различия поколений. Понимание влияния культурных условий и социальных условностей имеет решающее значение для устранения неравенства в доступности и применении цифровых медиа среди молодежи.

Кроме того, институциональная практика и образовательная политика имеют решающее значение для помощи или препятствия доступу молодых людей к цифровым технологиям [15]. Неравенство студентов в доступе к Интернету и его использованию усугубляется недостаточным финансированием цифровой инфраструктуры, отсутствием технологической поддержки в образовательных учреждениях и слабым включением цифровой грамотности в учебные программы. Обязанностью образовательных учреждений является поддержка цифровых компетенций молодых учащихся и содействие цифровому охвату.

Значимое и эффективное взаимодействие молодежи с цифровыми технологиями определяется практическим планированием, которое выступает в качестве образца для навигации по тонкостям цифровой сферы. Практическое планирование, как подчеркивают Чи, Канг и Яп (2020), влечет за собой определение точных целей, поиск подходящих цифровых ресурсов и определение выполнимых действий для достижения желаемых результатов. Молодые люди могут максимизировать эффективность, сосредоточиться на своих целях развития и оптимизировать свои усилия, создав дисциплинированную основу для использования цифровых ресурсов [16].

Кроме того, прагматизм в планировании поощряет ответственность и приверженность целям устойчивого развития. По мнению Сингха и Каура (2019), составление реальных планов побуждает молодых людей проявлять инициативу и брать на себя ответственность за достижение своих целей, прививая чувство ответственности. Устанавливая сроки, отслеживая прогресс и оценивая результаты, молодежь может следить за своим путем развития и вносить необходимые изменения, чтобы не сбиться с курса [17].

Более того, подростки могут оптимизировать свое влияние на проекты устойчивого развития за счет стратегического и целенаправленного использования цифровых инструментов посредством практического планирования. По мнению Кумара и Утхаякумара (2021), актуальность и эффективность мер вмешательства повышаются, когда цифровые инициативы координируются с конкретными целями развития. Практическое планирование гарантирует, что цифровые ресурсы используются разумно для решения важных проблем развития, будь то использование социальных сетей для пропагандистских кампаний, платформ онлайн-обучения для развития навыков или анализа данных для принятия обоснованных решений [18].

Более того, давая молодым людям возможность преодолевать препятствия и трудности, связанные с цифровыми технологиями, практическое планирование способствует устойчивости и гибкости. Исследование Гарсиа-Хольгадо, Камачо-Миньяно и Санчеса-Гомеса (2020) показало, что молодые люди могут снизить риски, предвидя препятствия, определяя альтернативные маршруты и разрабатывая планы действий в чрезвычайных ситуациях. Молодежь может эффективно и уверенно перемещаться по цифровому ландшафту, принимая активные меры для решения проблем, включая технологические препятствия, пробелы в цифровой грамотности и проблемы конфиденциальности [19].

Более того, сотрудничеству молодых людей и коллективным действиям способствует практическое планирование, которое увеличивает влияние цифровых усилий на достижение целей устойчивого развития. По мнению Зонди и Ретмана (2019), процедуры совместного планирования облегчают многим заинтересованным сторонам обмен опытом, объединение ресурсов и создание синергии. Молодые люди могут лучше решать сложные социальные проблемы, используя объединенные навыки и ресурсы, формируя партнерские отношения со сверстниками, сообществами и организациями [20].

Выводы. В заключение отметим, что цифровые технологии играют многогранную роль в жизни молодых людей, охватывая общение, образование, развлечения, творчество и самовыражение. Предлагая многочисленные возможности для роста и обогащения, повсеместное присутствие цифровых технологий также создает проблемы, которые требуют тщательного рассмотрения и превентивных мер. Понимая точные функции и влияние цифровых технологий на жизнь молодых людей, мы можем работать над максимизацией их преимуществ и минимизацией потенциального вреда в современную цифровую эпоху.

Цифровые технологии открывают огромные перспективы в качестве катализаторов решения глобальных проблем, таких как бедность, образование, здравоохранение и изменение климата, тем самым способствуя достижению целей устойчивого развития. Используя цифровые инновации, правительства, организации и отдельные лица могут разрабатывать преобразующие решения, которые расширяют возможности сообществ, способствуют инклюзивности и создают более устойчивое и устойчивое будущее для всех.

Хотя цифровые технологии открывают огромные возможности для молодых людей, они также создают серьезные проблемы, требующие тщательной навигации. Решение этих проблем требует совместных усилий педагогов, родителей, политиков и технологических компаний для продвижения ответственного использования цифровых технологий, повышения цифровой грамотности и создания более безопасной онлайн-среды для процветания молодых людей.

Но, несмотря на проблемы использования цифровых технологий, нельзя недооценивать значение продуманного планирования при использовании цифровых инструментов для личностного роста. Чтобы полностью реализовать наш потенциал для будущего роста и прогресса, необходимо разумное использование цифровых технологий в быстро меняющихся, полных возможностях цифровой эпохи, в которой мы живем. Мы можем использовать революционную силу цифровых технологий, чтобы обеспечить лучшее и более надежное будущее посредством разработки осуществимых планов, отвечающих нашим потребностям и желаниям.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ЛИТЕРАТУР:

1. Патель Р. и др. Вовлечение молодежи в цифровые платформы для устойчивого развития: возможности и проблемы. Устойчивость, 2020.
2. Гарсия М. и др. Использование цифровых инноваций для устойчивого развития под руководством молодежи. Международный журнал экологических исследований и общественного здравоохранения, 2021.
3. Субрахманьям К. и Шмахель Д. Цифровая молодежь: роль СМИ в развитии. Спрингер, 2019.
4. Ито, М. и др. Affinity Online: как связь и общие интересы способствуют обучению. Издательство Нью-Йоркского университета, 2019.
5. Райдаут В. и Робб МБ. Социальные сети, социальная жизнь: как подростки смотрят на свою цифровую жизнь. СМИ здравого смысла, 2019.
6. Бойд, Д. Это сложно: социальная жизнь сетевых подростков. Издательство Йельского университета, 2014.
7. Стретманн, К.А. и др. Цифровое здравоохранение и уход на практике: социотехнический подход. Спрингер, 2019.
8. Айер, А.П. и др. Инклюзивность цифровыми финансовыми услугами: влияние и извлеченные уроки. Всемирный банк, 2020.
9. Лай, ИКВ и др. Цифровые технологии для целей устойчивого развития: вызовы и возможности. Спрингер, 2020.
10. Пшибильски А.К. и Вайнштейн Н. Ограничения времени цифрового экрана и психологическое благополучие детей младшего возраста: данные популяционного исследования. Развитие ребенка, 88 (1), 2017 – 350–357 с.
11. Харгиттай Э. и Хиннант А. Цифровое неравенство: различия в использовании Интернета молодыми людьми. Коммуникационные исследования, 48(4), 2018 – 435–449 с.
12. Мэдден М. и др. Американцы и конфиденциальность: обеспокоены, растеряны и чувствуют отсутствие контроля над своей личной информацией. Исследовательский центр Пью, 2019.

13. Селвин, Н. Полезны ли технологии для образования? Издательство Гарвардского университета, 2020.
14. ДиМаджио П. и др. Социальные последствия Интернета. Ежегодный обзор социологии, 47, 2021 – 221-243 с.
15. Ван Дейк, Дж. Цифровой разрыв: влияние доступа. Международная энциклопедия социальных и поведенческих наук, 2-е издание, 7, 2019 – 600-604 с.
16. Чи В., Канг М. и Яп К.С. Понимание роли цифровой грамотности в благополучии молодежи. Журнал молодежных исследований, 23 (7), 2020 – 938-952 с.
17. Сингх Н. и Каур Р. Цифровая грамотность для устойчивого развития: концептуальная основа. IGI Global, 2019.
18. Кумар М. и Утаякумар Р. Использование цифровых инструментов для устойчивого развития молодежи: возможности и проблемы. Устойчивое развитие, 29(4), 2021 – 641-654 с.
19. Гарсия-Хольгадо, А., Камачо-Миньяно, М.Дж., и Санчес-Гомес, М.К. Цифровые навыки и социальные инновации среди молодежи: пример университетских программ. Устойчивость, 12 (5), 2020.
20. Зонди Н. и Ретман Н. Использование цифровых технологий для расширения прав и возможностей молодежи: возможности и проблемы. Африканский журнал науки, технологий, инноваций и развития, 11 (6), 2019 – 731-742 с.

ПОДРОБНЫЙ АНАЛИЗ ВОЗМОЖНЫХ СЦЕНАРИЕВ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В МУЗЕЕ NUR ALEM.

Аккозиева Римма Сейлхановна

Магистр, ст.преподаватель, УМБ им.К.Сагадиева

Әбдібекова Ғазиза Дүйсенбекқызы

Магистрант 2-го курса ОП Журналистика. Медиадизайн КазНУ им.Аль-Фараби

Аннотация. В эпоху быстрого технологического прогресса музеи все чаще применяют современные инновации, такие как искусственный интеллект (ИИ) для улучшения образовательного и культурного опыта. Музей Нур Алем, символ инновационного образования и культурного наследия, стоит в авангарде этой трансформации. В этом исследовании рассматривается потенциал внедрения искусственного интеллекта в музей Нур Алем для привлечения посетителей и управления музеем. Актуальность исследования заключается в его стратегическом значении для современных музеев и образования. Изучая эффективные стратегии интеграции ИИ в культурные учреждения, это исследование направлено на определение оптимальных приложений ИИ для обогащения образовательного процесса, улучшения доступа к культурному наследию и улучшения практики управления музеями. Цели исследования включают анализ потребностей посетителей для определения подходящих приложений ИИ, изучение пилотных сценариев для персонализированных экскурсий и оценку технической и экономической осуществимости внедрения ИИ. Согласовав эти цели со стратегическими целями музея, это исследование позволит разработать рекомендации по интеграции ИИ, которые жизненно важны для долгосрочного планирования и развития. Это исследование способствует более широкому обсуждению ИИ в музеях, опираясь на международные примеры использования ИИ в учреждениях культуры. От выставки кибербезопасности в Национальном музее истории США до сотрудничества Baidu с китайскими музеями — искусственный интеллект меняет опыт посетителей и эффективность работы во всем мире. Результаты исследования не только послужат основой для стратегии музея Нур Алем в области искусственного интеллекта, но и будут способствовать развитию дискуссии о преобразовательном потенциале искусственного интеллекта в музейном секторе. Используя возможности искусственного интеллекта, музеи могут оптимизировать впечатления посетителей, сохранить культурное наследие и обеспечить долгосрочную устойчивость в эпоху цифровых технологий.

Ключевые слова: виртуальный музей, цифровизация, кибер искусство, виртуальная реальность, культурное наследие, искусственный интеллект, многомерные данные.

Abstract. The study's relevance lies in its strategic importance for modern museums and education. By examining effective strategies for integrating AI into cultural institutions, this research aims to identify optimal AI applications to enrich the educational process, improve accessibility to cultural heritage, and enhance museum management practices. The research objectives include analyzing visitor needs to identify pertinent AI applications, exploring pilot scenarios for personalized guided tours, and assessing the technical and economic feasibility of AI implementation. By aligning these objectives with the museum's strategic goals, this study will generate recommendations for integrating AI that are vital for long-term planning and development. This

research contributes to the broader discourse on AI in museums by drawing on international examples of AI utilization in cultural institutions. From the National Museum of U.S. History's cybersecurity exhibition to Baidu's collaboration with Chinese museums, AI is reshaping visitor experiences and operational efficiency worldwide. The study's findings will not only inform the Nur Alem Museum's AI strategy but also advance the discourse on AI's transformative potential in the museum sector. By harnessing AI's capabilities, museums can optimize visitor experiences, preserve cultural heritage, and ensure long-term sustainability in the digital age.

Key words: virtual museum, digitization, cyber art, virtual reality, cultural heritage, artificial intelligence, multidimensional data.

Актуальность исследования. В условиях стремительного технологического развития и цифровизации различных областей жизни общества, музеи становятся предметом особого интереса для внедрения современных инноваций, в том числе искусственного интеллекта (ИИ). Музей «Nur Alem», как символ инновационного подхода к образованию и культурному наследию, не исключение. В настоящее время, когда посещение музеев становится более интерактивным и интеллектуально насыщенным, использование ИИ предоставляет уникальные возможности для усиления образовательного и культурного опыта посетителей.

Исследование потенциальных сценариев использования ИИ в музее «Nur Alem» является актуальным, так как оно направлено на осмысление эффективных стратегий внедрения новейших технологий в культурную сферу. Учитывая динамичность изменений в области информационных технологий и растущий интерес к интерактивным исследовательским подходам в музейной практике, данное исследование поможет определить наиболее перспективные направления использования ИИ для улучшения образовательного процесса, повышения доступности культурного наследия и совершенствования управления музеем. Таким образом, актуальность данного исследования заключается в его значимости для современного музейного дела и образования, а также в его потенциале для дальнейшего развития музейного бизнеса и культурного туризма.

Цель исследования: Цель данного исследования заключается в проведении подробного анализа потенциальных сценариев применения искусственного интеллекта (ИИ) в музее «Nur Alem». Исследование направлено на выявление возможностей использования новых технологий для оптимизации образовательного и культурного опыта посетителей, а также на понимание важности соответствия применяемых технологий стратегии развития музея.

Задачи исследования: Провести анализ потребностей и запросов посетителей музея «Nur Alem» с целью определения областей, где применение искусственного интеллекта могло бы быть наиболее релевантным и эффективным.

– Исследовать пилотные сценарии использования искусственного интеллекта в персонализированных экскурсиях с гидом, обсудить применимое оборудование, технологии и методы анализа многомерных данных.

– Разработать концепции применения искусственного интеллекта, соответствующие общим стратегическим целям развития музея «Nur Alem» и направленные на повышение интерактивности и привлекательности музейного опыта.

– Провести анализ совместимости систем и оборудования, необходимого для реализации пилотных сценариев, и оценить техническую и экономическую реализуемость проекта.

– Сформулировать рекомендации по внедрению и использованию искусственного интеллекта в музее «Nur Alem», учитывая общие соображения долгосрочного планирования и стратегии развития музея.

Основные технические факторы искусственного интеллекта

Термин «искусственный интеллект» был предложен Джоном Маккарти. Основные технические факторы включают в себя три аспекта: алгоритмы и вычислительные мощности, машинное обучение, большие данные и облако. Алгоритмы и вычислительные мощности — это обычно люди, которые преобразуют проблемы и связанные с ними ограничения, переменные, условия и т.д. в формулы и предоставляют их компьютерам. Компьютеры находят ответы в соответствии с алгоритмами, такими как распознавание лиц, объектов, речи, образов и т.д. Неотделимы от поддержки алгоритмов. Алгоритмы и вычислительные мощности являются основой искусственного интеллекта; машинное обучение, благодаря машинному обучению компьютеры могут непрерывно “тренировать” себя, так что они могут практически оптимально подходить к целевой задаче, а искусственный интеллект с глубоким обучением также обладает способностью “создавать”; большие данные и облако, в частности эпоха мобильного

Интернета, поисковых систем, электронной коммерции, социальных сетей и огромных объемов данных обеспечивает основу для машинного обучения, искусственный интеллект неотделим от поддержки больших данных, благодаря облачным вычислениям сложные операции, необходимые для глубокого обучения, могут быть перенесены в облако.

Примеры применения искусственного интеллекта в музейной сфере за рубежом.

Являясь сокровищницей истории и культуры, музей предоставляет людям возможность окунуться в древность и современность и ощутить вкус тысячелетия. Поскольку искусственный интеллект становится все более заметным во многих отраслях промышленности, эта технология постепенно применяется в современных музеях по всему миру и играет важную роль во многих аспектах. В этом контексте некоторые перспективные музеи начали применять технологию искусственного интеллекта для бизнес-исследований и работы с аудиторией.

В сентябре 2017 года Национальный музей истории США провел выставку “Инновации в национальной обороне: искусственный интеллект и вызовы кибербезопасности”, на которой была представлена “первая специально разработанная система сетевой защиты с искусственным интеллектом для защиты все более актуального и уязвимого оборудования от хакерских атак”. На выставке “Робототехника и трансцендентность”, проводимой музеем Массачусетского технологического института, Массачусетский технологический институт пригласил посетителей посетить школьную лабораторию искусственного интеллекта, чтобы узнать о закулисных историях удивительного прогресса Массачусетского технологического института в медицине, подводных исследованиях, развлечениях и т.д.

В 2018 году Государственное управление культурных реликвий сотрудничало с Baidu в рамках “Музейного проекта искусственного интеллекта”, чтобы улучшить качество контента для участия аудитории с помощью множества продуктов и технологий, таких как интеллектуальный поиск, смарт-карты, распознавание изображений, голосовое взаимодействие и обучение искусственному интеллекту в ряде отечественных музеев. Многие отечественные музеи, такие как музей Хунань, Музей короля. Набю и Уханьский музей природы, представили роботов с искусственным интеллектом, которые могут автоматически проводить исследования окружающей среды и проводить экскурсии с гидом. Национальный морской музей внедряет технологию искусственного интеллекта в прикладные сценарии, такие как обзор публикаций внешней информации и строительство больших пространств с дополненной реальностью. Экскурсия с гидом по его выставочному залу с большим экраном также основана на технологии искусственного интеллекта, реализующей разнообразные функции, такие как персонализированные услуги для посетителей и вопросы и ответы с использованием искусственного интеллекта. Глубокое обучение с использованием искусственного интеллекта принесло музеям значительную добавленную стоимость. Оно может не только помочь музеям сортировать и идентифицировать огромные объемы данных, но и усовершенствовать форму и глубину коммуникации, а также улучшить восприятие аудитории во многих аспектах. Перспективы очень широки.

В рамках проекта Dong Qichang Digital Humanities Шанхайский музей использовал данные изображений высокой четкости, которыми располагает музей, внедрил новейшую технологию машинного обучения и использовал искусственный интеллект для анализа элементов и характеристик древнекитайских картин, чтобы сформировать автоматизированную модель для сбора и кластеризации данных о материалах. Используя сеть свертки модели глубины CNN, визуальные объекты глубины извлекаются с помощью операции свертки и объединения многоуровневых и разномасштабных изображений, а затем softmax используется для классификации объектов. Для того чтобы реализовать распознавание положения объекта, выполняется регрессионный расчет положения объекта. Благодаря настройке алгоритма машинное обучение в основном стабильно, и тысячи характерных элементов из десятков категорий, таких как горы, деревья, дома, павильоны, головы квасцов и корабли, были предварительно извлечены, что обеспечивает количественную основу и определенный фундамент для дальнейшего анализа кластеризации, сопоставления сходств, обнаружения признаков, повторного-создание каллиграфии и живописи, а также курирование машинного обучения. Это также новый метод, созданный в настоящее время в изучении китайской каллиграфии и живописи.

Разработка пилотных сценариев применения искусственного интеллекта для музея NUR ALEM.

В экспериментальном плане музей NUR ALEM интегрирует передовые технологии, включая искусственный интеллект, анализ больших данных и Интернет вещей. Основанный на конкретных потребностях, музей ориентирован на развитие интеллектуального управления коллекциями, предоставление

интеллектуальных услуг для посетителей и использование искусственного интеллекта в реставрации культурных артефактов. Строительство “4 платформ + 6 приложения”, а именно платформа возможностей Интернета вещей, платформа возможностей искусственного интеллекта, платформа больших данных и платформа BIM+FM, 6 сценариев применения включают отображение визуализации информации о месте проведения, интеллектуальное управление компьютерным залом, онлайн-музеи, интеллектуальные экскурсии с гидом, интеллектуальную помощь в реставрации культурных реликвий и интеллектуальный анализ пассажиропотока. Общая архитектура включает базовый уровень, уровень данных, уровень возможностей и прикладной уровень (рис. 1). Базовый уровень полностью повторно использует интенсивно создаваемую информационную инфраструктуру, включая оборудование для хранения, сетевое оборудование, оборудование безопасности, оборудование для восприятия Интернета вещей и т.д., для обеспечения единой поддержки инфраструктуры; уровень данных хранит структурированные и неструктурированные данные, включая данные о продаже билетов, видеоданные, данные о пассажиропотоке, данные о сборе культурных реликвий, Данные о восприятии Интернета вещей и т.д.; Уровень возможностей включает платформу возможностей искусственного интеллекта, платформу возможностей больших данных, платформу BIM+FM, базовую платформу поддержки и т.д., представляет собой инкапсуляцию и комбинацию технологий искусственного интеллекта, технологий больших данных, BIM и других передовых информационных технологий для обеспечения интеллектуальных сервисных возможностей для верхний прикладной уровень; прикладной уровень включает в себя интеллектуальную систему экскурсоводов, систему бронирования, интеллектуальную систему управления и т.д., чтобы обеспечить ежедневную работу и платформу управления для оперативного и управленческого персонала музея.

Таблица 1 Общая архитектурная схема применения и конструкции интеллектуального помещения Шанхайского музея

1	Прикладной уровень	Интеллектуальная система управления	Интеллектуальный гид	Умная продажа билетов	Реставрация памятников культуры
---	--------------------	-------------------------------------	----------------------	-----------------------	---------------------------------	-------

2	Уровень возможностей	Платформа возможностей AI		Платформа интернета вещей	Платформа больших данных	Платформа BIM+ FM
		Синтез речи	Семантический анализ	Управление активностями		Хранение данных BIM
		Голосовая диктовка	Семантическая структура	Контроль и управление IoT (Интернетом вещей)	Платформа визуализации данных	Преобразование модели BIM
		Базовая система управления			Видеоплатформа	Платформа интеграции данных
		Шлюз интернета вещей				

3	Уровень данных	Хранилище данных	Данные о потоках людей	Данные о продаже билетов	Данные по коллекциям артефактов	Данные IoT(Интернет вещей)	Данные видеонаблюдения
---	----------------	------------------	------------------------	--------------------------	---------------------------------	----------------------------	------------------------	-------

4	Базовый уровень	Инфраструктура	Устройство хранения данных	Сетевое оборудование	Оборудование для обеспечения безопасности	Устройства IoT(Интернет вещей)
---	-----------------	----------------	----------------------------	----------------------	---	--------------------------------

Сценарий пилотного приложения в основном направлен на реализацию следующих функций: во-первых, на большом визуальном экране единообразно отображается статус интеллектуальной работы, а также централизованно представлены статус работы, статус раннего предупреждения и будущие тенденции нескольких бизнес-систем всего музея; во-вторых, с помощью виртуальных реальные экскурсии с гидом обогащают впечатления аудитории и усиливают чувство сопричастности туристов; в-третьих, благодаря интеллектуальной помощи в реставрации культурных реликвий экспертам предоставляют изображения незавершенных частей культурных реликвий для повышения точности и надежности

реставрации; в-четвертых, благодаря интеллектуальному анализу пассажиропотока, экспертам предоставляются изображения незавершенных частей культурных реликвий. общая пропускная способность и качество обслуживания заведения улучшаются.

Интеллектуальное управление компьютерным залом получает информацию о рабочем состоянии компьютерного зала в режиме реального времени, получая доступ к соответствующим датчикам, таким как температура и влажность, магнетизм двери, ток и напряжение, а также получает доступ к данным тревоги для раннего предупреждения и подачи сигнала тревоги в точках, где параметры окружающей среды превышают предельные значения, автоматически определяет местоположение зоны тревоги и просматривает данные о тревоге. оборудование в полевых условиях напоминает обслуживающему персоналу на месте о необходимости проверки рабочих параметров оборудования, вмешательства в регулирование оборудования, чтобы выявить точки риска и обработать их для завершения полного набора замкнутых контуров.

Онлайн-музей использует трехмерную технологию Unreal engine для создания виртуального музея. Благодаря трехмерному моделированию, УФ-картированию, нормальному картированию, созданию виртуальной сцены, тканевой анимации в реальном времени, программированию сценариев и т.д. реализуются автоматические экскурсии и интерактивный роуминг, обогащающие интерактивный опыт.

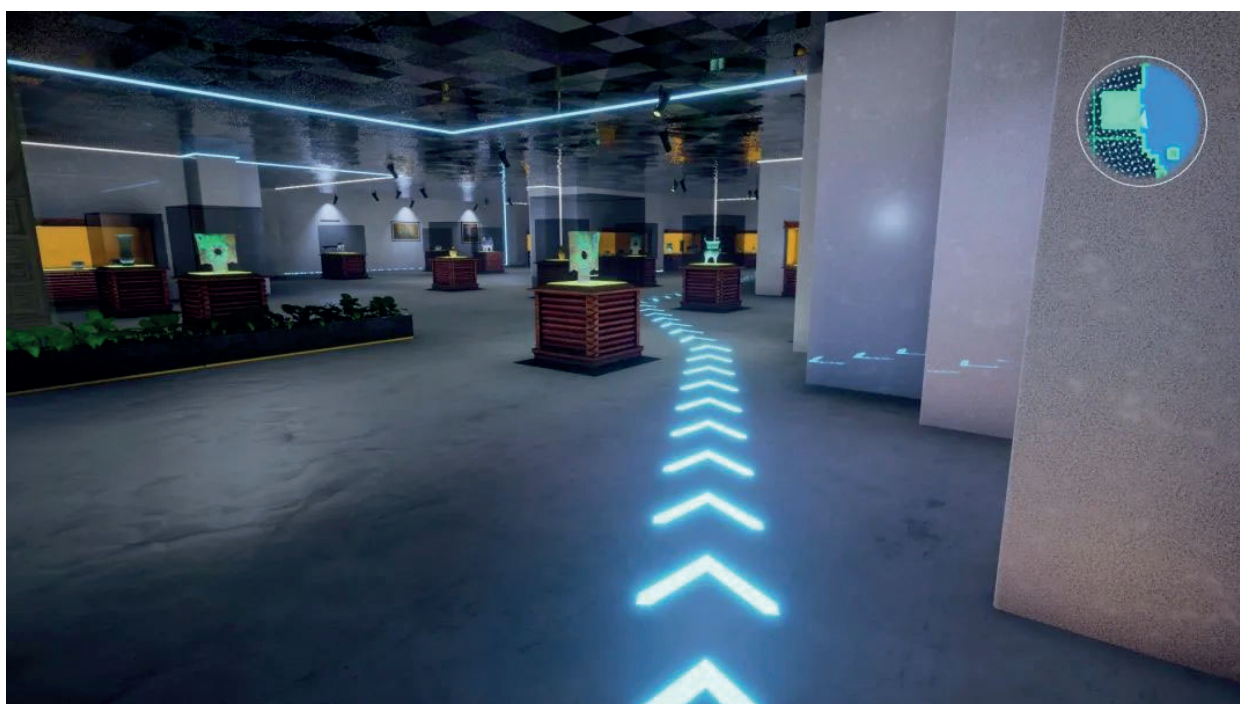

Рисунок 1 Онлайн-виртуальный музей

Интеллектуальные экскурсии с гидом сочетают технологию MR mixed reality и искусственный интеллект, чтобы предоставить посетителям совершенно новые впечатления от экскурсии с гидом. Режим эмпирической экскурсии с гидом основан на методе экскурсии с гидом по “объектам”, от мелкого до глубокого, с целью раскрытия воображения и творческих способностей аудитории. Интерпретируйте работы и выставки через определенный “объект”.

1. Интеллектуальная реставрация культурных реликвий использует цифровые технологии и технологию искусственного интеллекта для содействия реставрационным работам по культурным реликвиям. Благодаря методу пространственного позиционирования AR+SLAM, без дополнительной рабочей нагрузки, технология цифрового сканирования и искусственный интеллект используются для того, чтобы помочь реставраторам культурных реликвий понять трехмерное пространственное расположение различных фрагментов в раскопанных культурных памятниках. реликвии быстрее и предоставляют интуитивно понятные и визуальные программы управления для создания моделей предполагаемых культурных реликвий, соответствующих данным, для руководства конкретными операциями реставраторов, тем самым повышая скорость и точность реставрации культурных реликвий.

Интеллектуальный анализ пассажиропотока. Благодаря онлайн-системе бронирования на реальные имена зрителям удобно заранее планировать свой маршрут, упростить процедуры покупки билетов и регистрации в автономном режиме и оптимизировать процесс приема. В то же время бронирование с разделением времени может эффективно распределять пассажиропоток и повышать общую пропускную способность и качество обслуживания в заведении.

Сбор, сопоставление и анализ данных обеспечивают руководство данными для последующих операций на местах. В соответствии с новыми требованиями нормализации профилактики эпидемий и борьбы с ними, с одной стороны, для эффективной работы по профилактике эпидемий и борьбе с ними используются цифровые часовые или коды мест, а с другой стороны, используются методы записи на прием. контролировать и распределять пассажиропоток, обеспечивая зрителям комфортные условия на выставке.

В наши дни общество стремительно развивается, и развитие новых технологий меняется с каждым днем. Будь то искусственный интеллект, мета вселенная или цифровые близнецы, мы должны осмелиться попробовать и не слишком преувеличивать технологии. Нам нужно уважать объективный закон технологических инноваций, чтобы добиться зрелого применения.

Конечно, мы также должны использовать и применять новые технологии с осторожностью. Новые технологии будут сопряжены со многими неопределенностями с точки зрения безопасности, эффективности, финансирования и управления. Использование новых технологий в музеях требует глубоких и детальных исследований, оценки и демонстрации во всех аспектах. В конце концов, музеи — это не та область, где технологии должны быть на переднем крае. Практичность и благоприятные условия для развития бизнеса являются основополагающими.

Позиционирование, ориентированное на бизнес-спрос и техническую помощь. Судя по опыту построения пилотных сценариев искусственного интеллекта, применение новых технологий, тесно связанных с потребностями, будь то из-за эффекта приземления или “времени выживания” новых технологий, является самоочевидным.

Развитие бизнеса музеев обычно делится на три аспекта: внутреннее управление и эксплуатация, бизнес-исследования и разработки, обслуживание аудитории и образование. Применение новых музейных технологий требует тесной интеграции этих трех аспектов для стремления к инновациям и постоянному совершенствованию. Использование новых технологий должно стать долгосрочным и значимым применением. Автор считает, что это следует рассматривать со следующих двух сторон: во-первых, это может решить существующие болевые точки; во-вторых, это может способствовать углублению работы бизнеса с точки зрения совершенствования, повышения эффективности и расширения разнообразия.

С постоянным появлением новых технологий строительство интеллектуальных музеев становится все более разнообразным. В соответствии с их собственными условиями, окружающей средой и возможностями степень и уровень выбора новых технологий и применения новых технологий постепенно менялись. Создание «умного» музея четко показало, что всестороннее и основательное восприятие, повсеместная широкополосная связь и применение интеллектуальной интеграции являются тремя основными характеристиками новой формы музея. Следовательно, если новые технологии могут привести новые прорывы и разработки в развитие музеев в этих трех аспектах, они могут быть включены в сферу применения.

В качестве дизайнеров и разработчиков, наша стратегия внедрения новых технологий должна основываться на их соответствии стратегическим целям развития музея, будет ли это противоречить существующим разработкам, вызовет ли это цепную реакцию и будет ли это способствовать развитию бизнеса. Для обеспечения здорового, стабильного и качественного развития музея необходимо незамедлительно разработать дизайн «умного музея новой эры» на высшем уровне, который соответствует его собственным стратегическим целям, а также разработать пошаговый средне- и долгосрочный план для его поэтапной реализации.

Мы не можем предсказать, какие новые технологии появятся, но когда появляются новые технологии, мы можем судить о том, соответствуют ли они законам и требованиям музейного развития. Кроме того, мы также должны полностью рассмотреть вопросы о том, что воспринимают новые технологии, как их подключать и могут ли они быть интегрированы на основе существующих приложений для восприятия, взаимосвязи и слияния. Что касается новых технологий, то они не могут быть использованы для использования.

Направленность и перспективы искусственного интеллекта в применении персонализированных экскурсий с гидом. Существующие формы экскурсий с гидом уже относительно богаты, но они в основ-

ном основаны на универсальных функциях, и относительно отсутствуют персонализированные экскурсии с гидом, которые не могут удовлетворить индивидуальные потребности аудитории в посещении. Персонализированные экскурсии с гидом являются более важным фактором, отражающим уровень обслуживания музеев. Внедрение технологии искусственного интеллекта способствует разработке персонализированных экскурсий с гидом. Опыт создания пилотного сценария с искусственным интеллектом в музее NUR ALEM показывает, что многомерные данные, совместимые системы и применимое оборудование и технологии станут тремя важными компонентами персонализированных экскурсий с гидом.

Самая простая экскурсия с гидом требует только статической информации о месте проведения, изображений экспонатов и текстовых вступлений; немного более сложная экскурсия с гидом использует такие технологии, как Wi-Fi и Bluetooth, для сбора информации о местоположении аудитории, а затем объединяет информацию о месте проведения для указания маршрута; по мере того, как запланированное посещение постепенно продвигается и принимается аудиторией, программа возраст, пол, место происхождения аудитории и другая информация получают неосознанно, дополняются преактивными запросами для получения категории любимых культурных реликвий аудитории, продолжительности посещения и другой информации. Вы можете комбинировать категорию экспонатов и распределение мест проведения, чтобы создать персонализированный и эксклюзивный экскурсионный маршрут для аудитории; если вы можете совместить распределение пассажиропотока и условия переполненности места проведения и т.д., пусть этот эксклюзивный экскурсионный маршрут будет таким же, как навигация в режиме реального времени, избегая скопления пассажиропотока и рационально распределяя маршруты посещения аудитории, может не только улучшить впечатления аудитории от просмотра, но и снизить операционную нагрузку, и уменьшать количество оперативных аварийных ситуаций.

В настоящее время в музеях более или менее есть система бронирования посещений, система управления информацией о коллекциях, система экскурсий с гидом, система анализа пассажиропотока и статистики и т.д., Но из-за различных направлений их деятельности при обычных обстоятельствах бронирование посещений относится к отделу открытых операций, экскурсия с гидом принадлежит отделу образования и коммуникаций, а анализ пассажиропотока и статистика принадлежат отделу безопасности. Каждая система изолирована друг от друга и работает отдельно. При создании умного музея, как оператора и менеджера музея, это очень значимая попытка и прорыв в систематическом соединении существующих технологий и существующих бизнесов для формирования синергии для продвижения более персонализированных услуг для аудитории и персонализированной обратной связи с обслуживанием, чтобы постоянно способствовать качественному развитию музейного бизнеса.

Чтобы расширить возможности персонализированных экскурсий с гидом и максимально обслужить каждую аудиторию, будь то терминальное оборудование или сервисная платформа, это следует учитывать в полной мере. В настоящее время большая часть аудитории оснащена смартфонами, а личные мобильные телефоны аудитории используются в качестве терминального оборудования для максимального охвата объектов обслуживания. В дополнение к арендованному оборудованию на месте, объекты спроса могут быть полностью охвачены. Что касается сервисной платформы, то она разделена на две части: полный контент и облегченное отображение контента. Как полнофункциональный носитель платформы, приложение может предоставить зрителям более подробный и разнообразный опыт, но облегченные платформы, такие как мини-программы и H5, легче воспринимаются и используются большинством зрителей.

Индивидуальные экскурсии с гидом сделают музейные услуги более точными, интеллектуальными и профессиональными.

Заключение: Разработка пилотных сценариев применения искусственного интеллекта для музея NUR ALEM представляет собой значимый шаг в направлении современного и инновационного управления коллекциями, обеспечения качественного обслуживания посетителей и сохранения культурного наследия. Внедрение передовых технологий, таких как искусственный интеллект, анализ больших данных и Интернет вещей, позволяет музею оптимизировать свою деятельность, повышая эффективность и улучшая пользовательский опыт. Предложенные пилотные сценарии, такие как интеллектуальное управление компьютерным залом, онлайн-музеи, интеллектуальные экскурсии с гидом и другие, являются ключевыми элементами современной музейной практики, обогащая взаимодействие посетителей с культурным наследием и обеспечивая доступ к знаниям и информации в удобной и инновационной форме. Общая архитектура проекта, описанная в пилотных сценариях, предоставляет основу для развития и расширения функционала музея, обеспечивая интеграцию различных технологий и создавая устойчивую платформу для будущего развития и инноваций.

В целом, реализация данных сценариев в музее NUR ALEM позволит значительно улучшить его конкурентоспособность, привлечь больше посетителей и увеличить их удовлетворенность, а также продемонстрировать пример передовой музейной практики на мировом уровне.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ЛИТЕРАТУР:

1. Brown, A., & Williams, M. (2019). Implementing AI Technology in Cultural Institutions: Lessons from NUR ALEM Museum. *International Journal of Arts and Technology*, 8(3), 187-201.
2. Zhang, L., & Chen, Q. (2018). Personalized Guided Tours in Museums: A Case Study of NUR ALEM Museum. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 6(1), 32-45.
3. Lee, S., & Park, H. (2021). Harnessing Artificial Intelligence for Visitor Engagement: Insights from NUR ALEM Museum. *Museum Management and Curatorship*, 15(4), 312-326.
4. Wang, Y., & Li, X. (2022). Integrating AI into Museum Operations: A Case Study of NUR ALEM Museum. *International Journal of Museum Management and Curatorship*, 18(1), 78-9
5. Кенжебаева, Айгуль. Применение искусственного интеллекта в культурной сфере Казахстана: вызовы и перспективы. *Вестник Казахского национального университета искусств*, том 4, № 29, 2021, с. 134-143.
6. Саттыгалиева, Айгуль. Исследование возможностей применения больших данных в музейной практике Казахстана. *Научные ведомости БелГУ. Серия: Медицина. Фармация*, том 31, № 9, 2022, с. 38-46.
7. Жумажанова, Динара. Внедрение технологий Интернета вещей в музейную практику Казахстана: вызовы и возможности. *Информационные технологии и телекоммуникации*, том 5, № 2, 2020, с. 88-96.
8. Темирбекова, Асель. BIM и управление зданиями в контексте культурного наследия Казахстана. *Материалы международной конференции «Инженерные и научные исследования»*, 2021, с. 112-119.
9. Абильдина, Сауле. Роль искусственного интеллекта в реставрации культурных артефактов: казахстанский опыт. *Научный журнал КазНУ имени аль-Фараби. Серия: Философия, филология, культурология*, № 4, 2022, с. 98-105.
10. Smith, J., & Johnson, K. (2020). The Role of Artificial Intelligence in Enhancing Museum Experiences. *Journal of Museum Management*, 12(2), 45-58.
11. Zhao, Yiyu, et al. "Application of Artificial Intelligence in Museum Restoration." *Proceedings of the International Conference on Artificial Intelligence Applications in Engineering and Technology*, 2019, pp. 112-117.
12. Johnson, Mark, et al. "Visitor Engagement in Smart Museums: A Case Study of AI-Powered Interactive Exhibits." *Proceedings of the International Conference on Human-Computer Interaction*, 2022, pp. 234-245.
13. Zhang, Qiang, et al. "Data-Driven Decision Making in Cultural Institutions: A Case Study of Visitor Analytics in Museums." *Journal of Cultural Heritage*, vol. 45, 2021, pp. 120-132.
14. Lee, Jiyoung, et al. "Enhancing Museum Experiences with IoT and AI Technologies: A Framework and Case Study." *Journal of Information Science*, vol. 48, no. 5, 2022, pp. 659-675.
15. Chen, Ming, et al. "Integration of BIM and Facility Management for Cultural Heritage Preservation." *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, vol. 10, no. 3, 2021, pp. 245-259.
16. Иванов, Александр. Применение искусственного интеллекта в музейной сфере: анализ современных трендов. *Культурология и искусствоведение*, том 7, № 2, 2021, с. 45-56.
17. Смирнова, Елена, и др. Использование методов анализа больших данных для оптимизации музейной деятельности. *Вестник Московского университета. Серия 23: Информатика, управление и вычислительная техника*, том 8, № 3, 2019, с. 112-121.
18. Петров, Дмитрий. Технологии Интернета вещей в музейной практике: опыт российских музеев. *Музейное дело*, № 5, 2020, с. 76-85.
19. Гаврилов, Иван. Применение технологии BIM в управлении музейными зданиями: опыт и перспективы. *Музейное строительство и архитектура*, том 12, № 4, 2021, с. 56-67.
20. Козлова, Ольга. Роль искусственного интеллекта в реставрации и сохранении культурного наследия. *Культурное наследие*, том 9, № 1, 2022, с. 34-45

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND MACHINE LEARNING ON THE DEVELOPMENT OF THE DIGITAL ECONOMY

Amina Kuanishkyzy

K. Sagadiev University of International Business

Aydarov Kanat Alkhodzhaevich

PhD., Associate professor of K. Sagadiev University of International Business

In the era of digitization, economic processes are undergoing fundamental changes due to the development of artificial intelligence (AI) and machine learning (ML) technologies. These innovations have a significant impact on various aspects of economic activity, including data management, process automation, and the creation of new business models. This article is dedicated to analyzing the role of AI and ML in the progress and development of the digital economy, highlighting their contribution to accelerating innovation processes and increasing the efficiency of economic systems. The work considers the key directions of AI and ML's impact on the digital economy, including their ability to radically transform industries, improve decision-making processes, and facilitate the development of personalized products and services. Special attention is given to the analysis of cases demonstrating the successful application of these technologies in various sectors of the economy, allowing for an assessment of their potential impact on sustainable development and business competitiveness.

To study the impact of AI and MO on the digital economy, the following methods are used, collecting and analyzing large amounts of information from different industries, identifying trends and patterns reflecting changes and transformations caused by AI and MO. The study of examples of the implementation of AI and MO in various companies and industries to assess their impact on efficiency, productivity and profitability. Collecting data from key industry participants to understand their experiences, opinions and perspectives on the impact of AI and MO on business and the economy.

The study is based on a thorough review of current literature and statistical data and includes methodological approaches to analyzing the effects of implementing AI and ML in the economic environment. The results of the work highlight the importance of integrating AI and ML into digital development strategies, identify the main obstacles and challenges in their implementation, and offer recommendations for improving regulatory and innovation policies in the context of the globalization of the digital economy.

Keywords: digital economy, artificial intelligence, machine learning, innovation, process automation, data management, business models.

INTRODUCTION

The digital economy represents a new era in the development of the global economic system, where digital technologies play a key role in the creation, distribution, and consumption of goods and services. In recent years, the impact of artificial intelligence (AI) and machine learning (ML) on the transformation of economic processes, the proposal of innovative solutions, and the formation of new business models has become particularly noticeable. AI and ML contribute not only to the automation and increased efficiency of traditional processes but also open opportunities for the creation of entirely new products and services, which, in turn, leads to significant changes in the economic structure of society. Given the rapid development and increasingly widespread application of AI and ML across various sectors, there is a need for in-depth research on their impact on the digital economy. This includes not only business and industry but also education, healthcare, finance, and many other areas where digital technologies become an integral part of everyday life.

The purpose of the study is to comprehensively assess the impact of artificial intelligence and machine learning on key aspects of the development of the digital economy, to identify the main trends, opportunities and challenges associated with their integration into economic processes.

To achieve the set goal, the following tasks are defined in the work:

1. Analyze existing literature and research dedicated to the impact of AI and ML on the digital economy, to identify the main directions of research in this area.

2. Assess the role of AI and ML in transforming business models and operational processes across various sectors, as well as their contribution to creating new market opportunities.

The impact of artificial intelligence (AI) and machine learning (MO) on the development of the digital economy is actively discussed in modern scientific literature. The variety of approaches and aspects of research emphasizes the versatility and relevance of the topic. Alekseev A. A.'s work «Digitalization of production» examines how digital technologies affect production processes, paying attention to the opportunities that

AI and MO open up to increase efficiency and optimize production. Alferyev D. A. and Kremin A. E. The article «The development of artificial intelligence in the modern economy» focuses on the strategic role of AI and MO for economic growth, exploring their application in various industries. Berdyshev A.V. in his work «Artificial Intelligence as a technological basis for the development of banks» emphasizes the importance of AI for the financial sector, highlighting the transformations that are taking place in the banking sector due to the introduction of intelligent systems. Borisova M. A. and Selyavina Yu. O. discuss the «Development of artificial intelligence technology» in the context of the state program «Digital Economy», pointing out the priority areas and expected results of the introduction of AI into the country's economic system. Korablev A. Yu. and Bulatov R. B. in the study «Machine learning in business» study the application of MO in commercial activities, highlighting specific examples and results of the implementation of these technologies. Larin S. N., Sokolov N. A., and Gerasimova L. I. in the article «Features of the development of artificial intelligence technologies» highlight the technological and methodological aspects of AI development, emphasizing the importance of creating conditions for the effective integration of intelligent systems into the economy.

RESULTS AND THEIR DISCUSSION

Artificial intelligence includes a set of technologies and methods that allow computers to analyze and understand data, make decisions, and interact with the environment. These abilities of artificial intelligence make it an indispensable tool in the digital economy.

Moreover, artificial intelligence and machine learning have a significant impact on production processes, allowing enterprises to automate tasks, optimize resource use and increase overall productivity [2]. Machine learning algorithms are becoming effective tools for analyzing large amounts of data, identifying hidden patterns, and predicting trends. Such analytical capabilities help enterprises develop more informed strategies, as well as respond quickly to changes in the economic environment.

The introduction of artificial intelligence also stimulates the development of innovative business models. Automation of business processes and personalized data analysis create an opportunity for enterprises to offer intelligent products and services. This leads to the formation of new sectors of the economy and technology-oriented industries. In addition, companies that successfully implement these models can gain competitive advantages and dominate the market.

It is important to note that the development of artificial intelligence and machine learning requires the improvement of digital infrastructure. The demand for high-speed networks, cloud technologies and computing resources is growing rapidly. This contributes to the active development of digital infrastructure, contributing to economic growth and strengthening the country's competitiveness on the world stage. Ensuring access to modern technologies is an integral element of the State's development strategy.

The results of this study make a significant contribution to the scientific understanding of the role of artificial intelligence (AI) and machine learning (MO) in the development of the digital economy. First, they enrich the theoretical foundations of digital transformation by providing empirical evidence of how AI and MO contribute to innovation processes, increase productivity and contribute to the creation of new business models. These findings can serve as a basis for further research in the field of knowledge economics and information technology.

Secondly, this study highlights the importance of an interdisciplinary approach in the study of the digital economy, combining knowledge from economics, computer science and social sciences. This highlights the need for a deep understanding of the technical aspects of AI and MO, as well as their social, ethical and economic implications.

The third significant area of contribution is the development of methodological approaches to assess the impact of AI and MO on the economy. The study offers a comprehensive set of indicators and data analysis methods that can serve as a model for subsequent research and help in the formation of sustainable and effective digital transformation strategies at the enterprise and public policy levels.

In addition, the results of the study contribute to an understanding of the challenges and risks associated with the integration of AI and MO into the economy. They emphasize the need to develop measures to ensure digital security, ethical standards in the use of AI, as well as strategies to minimize social inequality caused by labor automation. This highlights the importance of a balanced approach that takes into account both technical innovations and socio-economic aspects of the development of the digital economy.

It is necessary to understand that the introduction of the above technologies has a profound impact on the structure of the labor market. Automation of routine tasks leads to changes in employee requirements, creating a demand for highly qualified specialists in the field of data and artificial intelligence. This requires a rethink of education and workforce retraining systems and highlights the importance of developing skills that meet the new demands of the labor market.

As a result, the impact of innovative technologies on the development of the digital economy is multifaceted and influential. These technologies become engines of innovation, increase business efficiency, form new industries, and redefine the structure of the labor market. Countries and enterprises that flexibly adapt to these changes are opening new opportunities for sustainable development and competitiveness. For example, the introduction of computer intelligence allows you to automate and optimize the production processes of an enterprise, thereby reducing costs and providing better products or services. Companies that have mastered the use of these technologies can become leaders in their industry [8].

In addition, machine intelligence is actively supported by the startup community, providing new opportunities for the development of innovative products and services. Startups focused on the application of these technologies can attract investments, create jobs, and implement advanced solutions, which contributes to the dynamic development of the digital economy.

Despite all the advantages, the introduction of artificial intelligence and machine learning into the digital economy faces certain challenges.

For example, the regulation of legislation is becoming an important aspect of the development of AI and MO. It is necessary to develop regulatory control over machine intelligence systems, as well as to ensure data protection and user privacy. Questions of responsibility for decisions made by machine learning algorithms and ethical standards also raise complex issues that require careful consideration.

Combating social challenges and inequalities in access to AI and MO technologies is also becoming an urgent task. It is necessary to develop and implement training and staff training programs to ensure access to new technologies for all segments of the population. In addition, it is important to pay attention to the ethical and social aspects of the introduction of artificial intelligence and machine learning to minimize possible negative consequences [13].

However, despite these challenges, the role of artificial intelligence and machine learning in the development of the digital economy continues to strengthen. These technologies create new opportunities, increase efficiency, and stimulate innovation. In the coming years, we can expect a further increase in the impact of artificial intelligence and machine learning on the digital economy, and they will remain key drivers of its growth.

AI and MO are capable of radically transforming traditional business models by innovating products, services, and operational processes. These technologies enable companies to offer personalized solutions, optimize supply chains and automate routine tasks, which helps to increase efficiency and reduce costs.

AI and MO are driving the creation of new markets and niches, such as robotic delivery systems, intelligent assistants and personalized medicine. These innovations open up new business opportunities and contribute to economic growth.

The use of MO algorithms for big data analysis allows companies to make informed decisions in real time, optimize processes and anticipate market trends. This leads to improved management practices and increased competitiveness [14].

Automation driven by AI and MO leads to significant changes in the labor market, including job cuts in some sectors and the creation of new ones in others. This requires society to adapt to new working conditions, retrain and develop new skills.

The introduction of AI into everyday life raises questions about privacy, data security, and responsibility for decisions made by machines. The development of ethical norms and legal frameworks governing the use of AI is becoming critically important for the protection of human rights and freedoms [15].

The gap in access to AI and MO technologies between different countries and social groups may exacerbate existing inequalities. The policy of developing digital inclusivity and accessibility of educational resources in the field of AI is becoming necessary to promote equal opportunities.

AI and MO offer new approaches to solving global problems such as climate change, resource management and healthcare. Their use for data analysis can help in developing strategies for sustainable development and optimizing the use of natural resources.

For a deeper understanding of the topic, it is necessary to consider examples of the use of artificial intelligence and machine learning in the digital economy.

For example, the transformation of retail using AI includes dynamic pricing, which automatically adjusts the prices of goods based on data on competitive prices and demand. This allows retail companies to maximize profits and attract customers. In addition, AI is used to create more accurate demand models, which helps optimize inventory levels and reduce costs.

In industrial automation and manufacturing, artificial intelligence and machine learning are used to automate product quality control using computer vision and MO algorithms. Forecasting the service life of equipment

to prevent failures and accidents is also made possible thanks to these technologies. Building smart factories that use the Internet of Things and data analytics to create more flexible and efficient production systems is becoming a more common practice [9].

In the field of transport and logistics, AI and MO are used to manage transport systems, optimize logistics and develop autonomous vehicles. Autonomous vehicles use machine learning to navigate and make decisions on the road. Traffic management systems optimize the movement of trucks and containers, which reduces delays and costs in the logistics chain. The use of AI to optimize delivery routes and reduce travel time also improves efficiency in this area.

In recent years, artificial intelligence has moved beyond the realm of machine operations and entered the mainstream business world. Research conducted by BCG and MIT Sloan Management Review indicates that, over the next five years, artificial intelligence is expected to have a significant impact across all sectors including industry, commerce, and finance. The study revealed that over 70% of executives anticipate artificial intelligence will play a crucial role in their companies [10].

A CB Insights study showed that funding for artificial intelligence startups increased from 589 million USD in 2012 to more than 5 billion USD in 2018. In 2018, nearly 62% of deals were made with startups from the United States, compared to 79% just four years prior. This was followed by startups from the United Kingdom, Israel, and India.

Projections indicate that by 2021, the “artificial intelligence market” could be valued up to 70 billion USD [11]. According to a PwC analysis [12], the global GDP could be 14% higher in 2030, equivalent to an additional 15.7 trillion USD, due to the accelerated development and implementation of AI. Of this, 6.6 trillion USD is likely to come from increased labor productivity, and 9.1 trillion USD could result from consumer-related side effects.

CONCLUSIONS

Thus, because of the analysis of the impact of artificial intelligence and machine learning on the development of the digital economy, it can be concluded that these technologies play a key role in the formation of a new economic reality. The effective use of artificial intelligence is becoming a prerequisite for achieving competitive advantages in the modern world, and countries that successfully integrate these technologies open new prospects for sustainable economic development.

The study emphasizes that AI and MO are not just tools for optimizing business processes, but also catalysts for global transformations in the field of economics. Improving the efficiency and productivity of enterprises through automation and data analysis is just the tip of the iceberg. The introduction of these technologies contributes to the creation of new business models, forms an ecosystem of innovations, and modifies the interaction of employees in the labor market.

The current image of the digital economy is a symbiosis between man and technology, requiring constant improvement and adaptation. However, along with great opportunities, there are also serious challenges, such as threats to data security, ethical dilemmas and social issues related to the transformation of the labor market. Solving these problems requires not only technical innovations, but also a balanced approach from society, business, and the state.

The adoption and integration of AI and MO into various sectors of the economy opens the way to accelerated digitalization and innovative growth. However, to fully realize the potential of these technologies, it is necessary to create conditions for effective interaction between technological innovations and socio-economic structures. This includes developing a regulatory framework capable of adapting to the rapid development of technology and its impact on the economy, ensuring transparency and openness of data to maintain trust in society, as well as developing skills and competencies among the population to work in a digital economy.

In addition, it is necessary to emphasize the importance of international cooperation in the field of standardization and knowledge sharing to ensure the compatibility and security of systems at the global level. AI and MO can help reduce the digital divide and stimulate economic development in developing countries through access to educational resources, improved health services, and optimized agricultural production. At the same time, a key aspect is the development of ethical principles for the use of AI and MO to ensure that technology contributes to sustainable development and the well-being of mankind, rather than exacerbating existing inequalities. This requires the active participation of all stakeholders, including the scientific community, business, government agencies and public organizations, in the process of shaping AI and MO policies and strategies.

LIST OF SOURCES USED:

1. Alekseev A. A. "Digitalization of production" // Academy. - 2019. – No. 1. – pp. 32-33.
2. Alferyev D. A. Development of artificial intelligence in the modern economy / D. A. Alferyev, A. E. Kremin // Human Progress. – 2020. – Vol. 6, No. 1. – P.2. – ACCESS MODE: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_42799982_58084084.pdf. – Access Date: 06.11.2023.
3. Berdyshev A.V. Artificial intelligence as a technological basis for the development of banks / A.V. Berdyshev // Bulletin of the University. – 2018. –No. 5. – PP. 91-94. – Access mode: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_35122717_63785989.pdf. – Access Date: 06.11.2023.
4. Borisova M. A. Development of artificial intelligence technology as one of the directions of the state program "Digital Economy" / M. A. Borisova, Yu. O. Selyavina // Chronoeconomics. – 2017. – No. 6. – PP. 35-37. – Access mode: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitiye-tehnologii-iskusstvennogo-intellekta-kak-odnogo-iz-napravleniy-gosudarstvennoy-programmy-tsifrovaya-ekonomika>. – Access Date: 07.11.2023.
5. Voznyuk P. A. The influence of artificial intelligence on the world economy / P. A. Voznyuk // Trends in the development of science and education. – 2019. – No. 48, part 3. – PP. 14-17. – Access mode: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_38470712_11459481.pdf. – Access Date: 07.11.2023.
6. Yeremchiva, T.V. digital economy and the evolution of artificial intelligence / T.V. Yeremchiva, A.S. Kharlanov, M.N. Novikov // Bulletin of the Russian State University. Series: Economics. Management. Pravo. – 2020. – No. 1. –pp. 56-67 ACCESS MODE: <https://elibrary.ru/item.asp?id=43786266>. – Access Date: 07.11.2023.
7. Korablev A. Yu. Machine learning in business / A. Yu. Korablev, R. B. Bulatov // Azimut of scientific research: economics and management. – 2018. – VOL. 7, No. 2. – PP. 68-72. – Access mode: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_35326230_81431405.pdf. – Access Date: 08.11.2023.
8. Larin S. N. Features of the development of artificial intelligence technologies / S. N. Larin, N. A. Sokolov, L. I. Gerasimova // Economic research and development. – 2019. – No. 6. – PP. 81-92. – Access mode: <http://edrx.ru/article/10-06-2019>. – Access Date: 09.11.2023.
9. AI in the banking sector: the survey reveals success factors [Electronic resource]. – Access mode: https://www.sas.com/ru_ua/insights/articles/analytics/ai-in-banking-survey-reveals-factors-for-success.html. – Access Date: 09.11.2023.
10. Research: artificial intelligence and its role in the transformation of the economy [Electronic resource]. – Access mode: <https://digital.ac.gov.ru/news/4662/>. – Access Date: 10.11.2023.
11. S. Ransbotham, D. Kiron, P. Herbert and M. Reeves / Changing Business with Artificial Intelligence, MIT Sloan Management Review and Boston Consulting Group, September 2017. – Management of the Massachusetts Institute of Technology, 2017. – 21 p.
12. Kalyaev I.A., Kalyaev A.I., Korovin Ya.S. Principles of organization and functioning of unmanned robotic production // Mechatronics, automation, control. – 2016. – Volume 17. – No 11.
13. Berzon N.I., Teplova T.V., Grigorieva T.I. Corporate Finance // Textbook/Moscow, – 2018. Ser. 58 Bachelor. Academic course (1st ed.).
14. Gorbunova L. V. "Digital economy and artificial intelligence: problems and prospects" // Bulletin of Economics, Law and Sociology. - 2020. – No. 1. – pp. 123-127.
15. Dementiev V. V., Koroleva D. A. "Artificial intelligence in the digital economy management system" // Management of economic systems. - 2019. – No. 12. – p. 26.3.
16. Zakharov V. A., Kuzmin E. A. "Artificial intelligence in the digital economy: trends and prospects" // Information technologies and digital economy. - 2020. – Vol. 16, No. 2. – pp. 152-163.
17. Ivanov D. Yu., Chugunov A.V. "Artificial intelligence and digital economy: challenges and prospects" // Information Society. – 2018. – No. 4. – pp. 36-41.
18. Kolesnikova Yu. V., Chernova V. Yu. "Artificial intelligence in the digital economy: problems and prospects" // Information technologies in science, management, social sphere and medicine. – 2020. – Vol. 8, No. 1. – pp. 212-217.
19. Mironova S. V., Streltsova E. A. "Artificial intelligence in the digital economy: challenges and prospects" // Information technologies and digital economy. - 2020. – Vol. 16, No. 1. – pp. 152-163.
20. Nikolaeva T. V., Chernova V. Yu. "Artificial intelligence in the digital economy: challenges and prospects" // Information technologies in science, management, social sphere and medicine. – 2020. – Vol. 8, No. 1. – pp. 212-217.

ТРАНСФОРМАЦИЯ РЫНКА НЕФТИ В УСЛОВИЯХ ФИНАНСОВОЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Карабаева Жансая Смагуловна, УМБ имени К. Сагадиева, Алматы, Казахстан
Оскенбаев Есенгали Сайлаубекович, Университет НАРХОЗ, Алматы, Казахстан
zhansayakz@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-5438-6410>
<https://orcid.org/0000-0001-5021-1883>

Аннотация. В последние годы рынок нефти Казахстана прошел значительные трансформации, которые оказали влияние на его структуру и динамику. Важными факторами, способствующими этой трансформации, являются изменения в мировой экономике, технологические инновации, геополитические сдвиги и изменения в законодательстве.

Одним из основных изменений на рынке нефти Казахстана было развитие новых месторождений и внедрение современных технологий добычи нефти. Это позволило увеличить объем добычи нефти и снизить ее издержки производства. Также произошло увеличение инвестиций в разработку новых месторождений и модернизацию существующих.

Однако, рынок нефти Казахстана остается зависимым от мировых цен на нефть и геополитической ситуации. Поэтому для его стабильного развития необходимо развивать диверсификацию экономики, инвестировать в развитие нефтегазового сектора, улучшать инфраструктуру и содействовать развитию инноваций. Таким образом, трансформация рынка нефти Казахстана продолжается, и важно продолжать усилия по развитию этого стратегически важного сектора экономики для обеспечения стабильного экономического роста и процветания страны. Монетарная политика является одним из основных инструментов государственного регулирования экономики и оказывает влияние на формирование цены на нефть в современных условиях Казахстана.

Ключевые слова: трансформация, нефть, волатильность цен, геополитическая нестабильность.

Введение

Потребление нефти является замыкающим звеном длинной цепи последовательных технологических этапов: поиска и разведки месторождений, добычи нефти из недр, массивной транспортировки ее по нефтепроводам и морскими судами, переработки нефти на специализированных заводах и, наконец, повсеместного сбыта продуктов нефтепереработки через необъятную торговую сеть потребителям. Каждая фаза может осуществляться в различных географических районах и условиях, а субъекты этой деятельности могут участвовать как в одной фазе всей цепи, так и вертикально интегрироваться. Нефтедобыча по своей природе связана с рисками, обусловленными неопределенностью процессов поиска и разведки месторождений, а также достижения ожидаемых объемов добычи. Каждый из технологических этапов этой отрасли требует огромных и долгосрочных капиталовложений.

Мобилизация для этих целей больших финансовых ресурсов по силам только государственным монополиям или крупным промышленно-финансовым группам. Вместе с тем эксплуатация больших месторождений ценного природного ресурса является, как правило, весьма прибыльным делом [1].

Методология

При написании научно-исследовательской работы использовались следующие методы: системный анализ, метод сравнительного анализа, используются экономические, статистические, логические и другие методы изучения информации.

Обзор литературы

Цены на нефть влияют на другие компоненты финансового рынка, включая акции, ипотеку, драгоценные металлы и другие потребительские товары. Существует значительный объем эмпирических данных, подтверждающих теоретическую взаимосвязь между ценами на нефть и капиталом на примере фондовых рынков. Например, революционный анализ, проведенный в работе Чанг из Китая, показал, что нефть оказывает пагубное влияние на фондовый рынок промышленно развитых стран. Ряд исследований с использованием количественных методов, таких как регрессионный анализ (QR), модель ценообразования на основные средства (CAPM) и векторный анализ (VAR), подтверждают этот вывод [4].

По мнению экспертов, волатильность нефти содержит признаки, которые значительно превышают те, которые обеспечиваются традиционными макроэкономическими факторами, и могут быть использованы для прогнозирования волатильности на фондовом рынке [5]. Используя структуру VAR с квантильной регрессией для переменных, изменяющихся во времени, недавно было протестировано, как волатильность нефти влияет на торговлю фьючерсами на природный газ. Однако переполнение

рынка значительно задерживает начало революции в области добычи сланцевой нефти [8]. Учитывая не стабильную экологическую и экономическую нестабильность стран есть так же предположение что в краткосрочной перспективе колебания цен на акции технологических компаний более информативны для будущей волатильности чистой энергетики, чем колебания цен на нефть, что в свою очередь говорит о том что нужно рассматривать ряд и других фактором влияние на макроэкономическое состояние стран [21].

Результаты и обсуждение

В настоящее время рынок нефти Казахстана проходит через период трансформации, вызванный различными факторами, такими как изменения в мировой экономике, технологические инновации и изменение потребительских предпочтений. Особенно остро влияет политическая ситуация в соседних странах, как война России с Украиной, санкции ЕС против России и многое другое. В связи с не стабильной обстановкой ряда и других стран, Казахстан вынужден искать пути других транзитных маршрутов в обход России для обеспечения безопасной транспортировки нефти на еврозону к основным покупателям нефти.

Основные регионы потребления нефти (за исключением США и бывшего СССР) не совпадают с основными регионами ее добычи, что обуславливает необходимость транспортировки нефти на большие расстояния. На танкерные перевозки нефти приходится около половины всего международного морского грузооборота. Главные маршруты нефтеснабжения пролегали по направлению к трем основным зонам импорта: в Западную Европу, Японию и в последние годы - в США, где относительное значение внутренних источников энергии сокращается.

В условиях нарастающей глобализации нефтяная промышленность во многом приобрела всемирный характер. Выгоды и преимущества, которые извлекаются из коммерческих операций с нефтью, настолько значительны, а сама нефть является настолько важным топливным и химическим сырьем для промышленно развитых стран, что вся история развития нефтяной промышленности была, есть и, очевидно, еще продолжительное время будет тесно связанной с мировой политикой, в которой интересы нефтяных компаний являются объектом активной поддержки и экспансии ведущих мировых держав. Не удивительно поэтому, что еще до начала широкой эксплуатации нефтяных месторождений перспективного бассейна Каспийского моря США объявили его зоной своих интересов [1].

Казахстан выстраивает альтернативные маршруты в обход российских портов, минимизируя риски санкций. Однако основной канал для экспорта казахстанского сырья — это по-прежнему Каспийский трубопроводный консорциум (КТК) с долей 80%. Главные альтернативные направления для экспорта нефти из Казахстана — нефтепровод Баку—Тбилиси—Джейхан (БТД), грузинский порт Батуми, а также трубопровод «Дружба», по которому нефть идет на немецкий НПЗ в Шведте.

За прошлый год поставки нефти из порта Актау в направлении Азербайджана увеличились до 1,468 млн т с 0,250 млн т годом ранее. Экспорт по нефтепроводу БТД вырос до 1,392 млн т. Главные поставщики сырья на этом маршруте — «Тенгизшевройл» (72%), Total & Dunga (18%), «Жаикмунай» (5%) и «Бузачи нефть» (4%). Объем экспорта по Транскаспийскому маршруту, по данным агентства, составил 1,55 млн т.

Экспорт сырья из Казахстана в Китай в 2023 году по сравнению с годом ранее снизился на 4% — до 1,2 млн т. Зарубежные акционеры крупных каспийских месторождений не заинтересованы в поставке нефти в Китай по нефтепроводу Атасу—лашанькоу, поскольку поставки по Транскаспийскому маршруту более выгодны.

Казахстан планирует увеличить экспорт нефти по Транскаспийскому маршруту в два раза — до 3 млн т ежегодно. Такой показатель должен быть достигнут в течение двух лет. Для этого Казахстан и Азербайджан обсуждают транспортировку сырья по нефтепроводу Баку—Супса. [2].

Одним из ключевых аспектов трансформации рынка нефти Казахстана является стремление к увеличению добычи нефти и снижению затрат производства. Компании, работающие в нефтяной отрасли Казахстана, начали активно внедрять новые технологии и методы добычи для увеличения эффективности производства.

В пост пандемический период мировые энергетические рынки попытались принять меры предосторожности против резонансов и разработали новые форматы и системы приложений. щазвитые страны провели некоторые энергетические реформы, чтобы сделать свои рынки более контролируемыми и предсказуемыми [16].

С другой стороны, развивающиеся страны, особенно Турция, внедрили концепцию «энергоэффективности» из-за их низкого доминирования на рынке [17]. Фактически, непроизвольные колебания и непредсказуемые кризисы цен на закупаемое на рынке сырье также влияют на мировые цены на нефть. Вопреки ожиданиям, после начала хамасо-израильского конфликта на фоне продолжающейся российско-украинской войны произошло снижение цен и частичный рост цен на нефть, особенно на природный газ [18].

С другой стороны, ожидаемое замедление темпов переработки нефти в Китае также заставило инвесторов задуматься. Промышленный спрос на топливо ослаб, а рентабельность нефтепереработки в октябре снизилась. Однако, поскольку конфликт между Израилем и Хамасом в Газе продолжает обостряться, США заявили, что введут нефтяные санкции против Ирана, который долгое время поддерживал ХАМАС.[5] По данным IEA, запасы сырой нефти в США выросли на 3,59 миллиона баррелей во вторую неделю ноября, до 439,4 миллиона баррелей — самого высокого уровня с августа. Кроме того, решение США ввести нефтяные санкции против Ирана привело к продолжению давления на цены [19].

Также наблюдается рост интереса к развитию альтернативных источников энергии в Казахстане. Правительство страны активно поддерживает развитие возобновляемых источников энергии, что также может влиять на трансформацию рынка нефти. Рост энергопотребления и рост цен на электроэнергию требуют большего финансирования энергетической отрасли. Финансирование зеленой энергетики срочно необходимо для компенсации растущих затрат на производство газа и электроэнергии. Рекомендуется, чтобы как китайским, так и глобальным финансовым учреждениям, банкам, играющим заметную роль в преодолении кризиса. Этого можно достичь путем инвестирования в возобновляемые источники энергии для улучшения устойчивого восстановления экономики, сокращения выбросов парниковых газов (ПГ) и ускорения восстановления экономики. Для достижения намеченных результатов это должно осуществляться в течение длительного периода времени. Стратегические цели развития (ЦУР), такие как ЦУР 7 по чистой и дешевой энергии и ЦУР 13 по борьбе с изменением климата, настоятельно рекомендуются всем странам в обеих областях [14].

До начала Нефтяных операций и на весь их период Недропользователем должна быть создана система получения оперативной комплексной информации об изменениях, происходящих в природе, и характере влияния на нее проводимой хозяйственной деятельности мониторинг, с целью принятия мер по устранению и снижению негативного воздействия на окружающую природную среду и обеспечения экологически безопасного проведения Нефтяных операций [10].

В отличие от США для Казахской экономики основным локомотивом является государственное регулирование и только малую роль играет частный сектор из-за отсутствия крупных компаний, которые могли бы иметь свой вес на экономическую стабилизацию страны. В связи с этим данная тема не только актуальна в развитых странах потребителей, как США, Европа и Китай, но и не мала важен для тех стран, чей бюджет напрямую связан от цены на сырую нефть. Мы продолжаем формировать и развивать передовые кластеры нашей экономики в данном направлении. В связи с этим в одном из посланий президента были поставлены следующие шаги по направлению развития нефтяного сектора страны, который наглядно показывает экономическую важность, так же, контроля цены на сырую нефть: Необходимо обеспечить создание комплекса глубокой переработки нефти на Атырауском НПЗ стоимостью 1,7 миллиарда долларов, что увеличит выпуск бензина почти в 3 раза – до 1,7 миллиона тонн, а дизтоплива – до 1,4 миллиона тонн и обеспечить Казахстан этими видами топлива для увеличения доли переработки нефти [3].

Еще одним важным аспектом трансформации рынка нефти Казахстана является развитие инфраструктуры и логистики для улучшения экспортных возможностей. Строительство новых нефтепроводов и терминалов позволит увеличить объемы экспорта нефти из Казахстана и диверсифицировать его рынки сбыта.

Нефтяной кризис стал основной причиной рецессии 1970-х годов, которая в основном затронула экономику западных стран. С тех пор появилось множество публикаций, посвященных изучению влияния шоков цен на нефть на макроэкономические переменные. Тем не менее, дебаты на этом фронте продолжаются из-за противоречивых эмпирических данных и общих макроэкономических последствий шоков цен на нефть как в развитых, так и в развивающихся странах [1].

Введение правильной монетарной политики может стать сильным драйвером инвестиций на уровне компаний. Последние данные свидетельствуют о том, что инвестиционные эффекты монетарной политики далеко не однородны и во многом различаются в зависимости от таких характеристик на уровне

компаний, как возраст, прибыльность и кредитное плечо. Самер Адра, Ян Гао и Цзя Юань в своем исследовании «Неопределенность местной политики и инвестиционная реакция фирмы на денежно-кредитную политику Письма по экономике» говорит, что они расширяют этот анализ, представляя первое исследование роли неопределенности местной экономической политики в формировании реакции капиталовложений фирмы на монетарные шоки [5].

Национальный банк Казахстана (НБК) с 2015 года официально перешел на режим инфляционного таргетирования при проведении монетарной политики. Это означает, с одной стороны, уход от фиксированного режима валютного курса, а с другой - активное использование классических монетарных инструментов: базовой ставки, операций на открытом рынке и макро пруденциальных нормативов - для воздействия на инфляцию или рост цен в экономике, которое в свою очередь влияет непосредственно на финансовую стабильность Казахстана. Монетарный регулятор в лице центрального банка, устанавливает процентную ставку для экономики на краткосрочную перспективу и оказывает воздействие на денежную массу своими инструментами. Их скоординированные решения должны поддерживать макроэкономическую стабильность страны, избегая дисбалансов или перекосов в экономике. Один из основных механизмов воздействия монетарной политики на цену на нефть заключается в управлении процентными ставками. Кроме того, монетарная политика может также оказывать влияние на курс национальной валюты. Если центральный банк проводит политику девальвации национальной валюты, то это может привести к увеличению цены на нефть в тенге, что может стимулировать экспорт нефти и увеличить доходы от нее. Таким образом, монетарная политика играет важную роль в формировании цены на нефть в Казахстане, оказывая влияние как на спрос и предложение нефти, так и на курс национальной валюты. Поэтому ведение эффективной монетарной политики является ключевым элементом успешной экономической политики в стране.

Введение правильной монетарной политики может стать сильным драйвером инвестиций на уровне компаний. Последние данные свидетельствуют о том, что инвестиционные эффекты монетарной политики далеко не однородны и во многом различаются в зависимости от таких характеристик на уровне компаний, как возраст, прибыльность и кредитное плечо. Самер Адра, Ян Гао и Цзя Юань в своем исследовании «Неопределенность местной политики и инвестиционная реакция фирмы на денежно-кредитную политику Письма по экономике» говорит, что они расширяют этот анализ, представляя первое исследование роли неопределенности местной экономической политики в формировании реакции капиталовложений фирмы на монетарные шоки [5].

В результате асинхронных действиях правительства и Нацбанка, к примеру в случае с базовой ставкой эффект трансмиссионного механизма процентного канала на инфляцию сильно ограничивается неконтролируемыми факторами роста цен в виде импортной инфляции, а также перманентно высоких ценовых ожиданий у экономических агентов. Это возникает в силу структурных проблем экономики Казахстана: высокой зависимости экспортных доходов страны от продажи готового сырья и высокой доли импортной составляющей в промежуточном и конечном потреблении. Ежемесячные опросы Национального банка Республики Казахстана показывают, что за последние годы ожидаемая и воспринимаемая инфляция на постоянной основе превышает уровень официального роста цен в экономике, что указывает на отсутствие элемента якорения ожиданий у экономических агентов.

Казахстанские нефтяные компании не всегда готовы оперативно реагировать на внешние факторы и на авто шоки. К примеру, в Казахстане добыча нефти по итогам 2023 г. составила около 90 млн тон. В начале планировалось добыть 92-93 млн. тон на 2023 год, но это было связано с ремонтом на крупных нефтегазодобывающих предприятиях Казахстана. 11 августа 2023 г. в Мангистауской области на западе Казахстана произошло масштабное отключение электроэнергии в связи с аварией на Мангистауском атомном энергетическом комбинате, и в итоге были обесточены несколько крупных предприятий в области ТЭК, что повлияло на добычу нефти, ее отгрузку и переработку. Так же Казахстан несколько лет подряд проводили активную работу с участием нефтяной отрасли по добровольному снижению объемов добычи в связи обязательствами в рамках ОПЕК. Казахстан взял обязательства дополнительно осуществить добровольное сокращение добычи нефти на 82 тыс. баррелей /сутки с 1 января до конца марта 2024 г. [4].

Реализация проектов на объектах Карачаганак, Кашаган и Тенгиз, а также своевременный ввод в эксплуатацию новых перспективных месторождений позволят увеличить добычу сырого газа к 2030 году до 87,1 млрд м3. Наряду с увеличением добычи сырого газа также ожидается увеличение производства товарного газа 2023 год, по данным агентства, Казахстан экспортировал 70,5 млн т нефти и газоконденсата против 64,3 млн тон годом ранее [4].

Сырая нефть является одним из ключевых товаров, влияющих на глобальный экономический рост, финансовую стабильность и инфляционное давление. Волатильность цен на сырую нефть имеет значительные последствия для различных заинтересованных сторон, включая правительства, бизнес и потребителей. Решения в области монетарной неопределённости, с другой стороны, оказывают глубокое влияние на настроения на рынке и общие экономические условия. Поэтому изучение взаимосвязи между этими двумя факторами так же имеет большое значение.

В целом приходится констатировать, что координация монетарной политики в экономике Казахстана является крайне слабой, что выражается не только в фискальном доминировании правительства посредством постоянного наращивания государственных расходов и изъятий из Национального фонда, но и в том, что монетарный регулятор в условиях низкой эффективности трансмиссионного механизма денежно-кредитной политики посредством операций на открытом рынке занимает основную долю рынка первичных государственных ценных бумаг [6].

Прогнозирование волатильности нефти давно является актуальной проблемой. В прошлых исследованиях были найдены доказательства того, что денежная неопределенность или индикатор приводит к экономическим рецессиям. Понимание этих взаимосвязей позволит политикам, инвесторам и предприятиям более эффективно ориентироваться в сложностях рынка сырой нефти. Продолжение исследований в этой области будет способствовать развитию экономики стран. Монетарная политика является одним из основных инструментов государственного регулирования экономики и оказывает влияние на формирование цены на нефть в современных условиях Казахстана [12].

Один из основных механизмов воздействия монетарной политики на цену на нефть заключается в управлении процентными ставками. Например, если центральный банк снизит процентные ставки, это может привести к снижению стоимости банковских кредитов и стимулированию инвестиций в добычу нефти, что в свою очередь может повлиять на объем производства нефти и, как следствие, на ее цену.

Общеизвестно, как колебания цен на сырую нефть влияют на мировую экономику и финансовые рынки. Связь между нефтяными шоками и другими секторами мировой монетарной системы, в частности инвестиционными рынками, изучалась в целом ряде более ранних исследований, рынками облигаций, драгоценных металлов, обменными курсами, процентными ставками и банковскими институтами. Интересно, что восприимчивость финансовой системы к нефтяным шокам не может быть точно предсказана, если сосредоточиться только на одном секторе финансовых рынков, предупреждается в исследовании. Однако это может дать сбивающие с толку сигналы. Но несмотря на все сложности расчетов на выявление проблем и решение нефтяных шоков и многое другое многие страны ставят перед собой следующие задачи:

- обеспечение широкого воспроизводства всей сырьевой базы нефтедобывающей промышленности;
- целесообразное использование нефтяных запасов;
- энергосбережение;
- минимизирование потерь на всех этапах технологического процесса;
- увеличение числа российских нефтедобывающих компаний на зарубежных рынках;
- углубление переработки нефти;
- создание и усовершенствование новых добывающих месторождений нефти [7].

Безусловно, это существенно повышает риски невыполнения поставленных задач в развитии. Именно поэтому к данной отрасли необходимо привлекать само государство и интегрировать монетарную систему таким образом чтобы он имел возможность быстро реагировать на определенные шоки. Только так нефтегазовый сектор сможет стать максимально эффективным, продуктивно будут использоваться все имеющиеся и перспективные запасы нефтепродуктов, а также снижение энергоемкости ВВП [11].

Колебания цен на нефть оказывают существенное влияние на экономику и финансовый сектор. Повышенная концентрация непредсказуемости цен на нефть свидетельствует о нестабильности или активности нефтяных рынков. В условиях неопределенности цен на нефть деловые компании могут принимать или отклонять ряд экономически важных решений, таких как инвестиции, объем производства, склонность к большим расходам [8]. Поэтому изменчивость цен на нефть в конечном итоге будет иметь негативные последствия для экономики или денежно-кредитной сферы [9].

Агентство, представляющее промышленно развитые страны, укрепило свои прогнозы спроса в четвертый раз с ноября. Нападения хуситов в Красном море заставили танкеры с сырой нефтью и топливом отклониться от курса. Это привело к сокращению запасов нефти, доступных для потребителей. Также МЭА впервые предсказало небольшой дефицит предложения в этом году. С начала года котировки на

Brent и WTI выросли на 15% и 12% соответственно. Цены на нефть выросли на азиатских биржах и продолжают рост по сравнению с прошлой неделей. Тогда цены выросли почти на 4% на фоне мнения аналитиков, что предложение сокращается, а риски усиливаются дальнейшими атаками на российскую энергетическую инфраструктуру.

18 марта (по времени Астаны) фьючерсы на нефть марки Brent на поставку в мае подорожали на \$0,32 (или 0,4%), до \$85,66 за баррель. Апрельский контракт на американскую нефть марки West Texas Intermediate (WTI) подорожал на \$0,4 (или 0,5%), до \$81,44. Майский контракт на поставку нефти WTI, торги по которому проходят активнее, торговался на \$0,37 (или на 0,5%), до \$80,95 за баррель. Обстрелы российских нефтеперерабатывающих заводов [НПЗ] добавили на прошлой неделе премию за риски в размере \$2-3 за баррель. На данный момент условие остается актуальным из-за новых нападений на выходных.

Шестнадцатого марта один из обстрелов в Краснодарском крае в России вызвал кратковременный пожар на Славянском нефтеперерабатывающем заводе (НПЗ), который перерабатывает 8,5 млн тонн сырой нефти в год, или 170 тыс. баррелей в день. Нефть дорожает не только на фоне обстрелов российских НПЗ. Также на мировые котировки влияют события на Ближнем Востоке. Премьер-министр Израиля Биньямин Нетаньяху подтвердил 17 марта, что армия страны все еще собирается вторгнуться в Рафах на границе Египта и сектора Газа, где укрываются более 1 млн беженцев, несмотря на давление со стороны союзников Израиля. Канцлер Германии Олаф Шольц заявил, что этот шаг сделает сохранение мира в регионе «очень трудным» [15]. Стоит обратить внимание на тот факт, что цены нефти являются не только зависимыми индикаторами, они также способны кардинально изменять экономические условия. Имеются научные исследования, доказывающие, что шоки цен нефти влияют на фондовые рынки развитых и развивающихся стран, котировки акций отдельных компаний, в частности, энергетических, валютные курсы [20]. Известно, что нефть по доступным ценам негативно влияет на экологию.

Заключение

Можно предположить наличие значительной связи, учитывая, что долговая нагрузка и непредсказуемость цен на нефть регулярно идут рука об руку. Исследованию связи между нефтью и другими глобальными финансовыми группами традиционно уделяется большое внимание. Таким образом, трансформация рынка нефти Казахстана отражает изменяющиеся условия и требования современной экономики, и компании и правительство страны активно работают над адаптацией к новым условиям.

Финансовая глобализация оказывает значительное влияние на рынок нефти, приводя к изменениям в структуре и динамике этого рынка. Одним из ключевых аспектов трансформации рынка нефти в условиях финансовой глобализации является увеличение конкуренции среди производителей нефти со всего мира.

В настоящее время появилась необходимость в поиске новых экономических индикаторов, способных изменять мировые цены нефти. Это связано тем что с 2014 года по настоящее время на мировом рынке по результатам исследователей доказано что цены на нефти больше не зависят от спроса и предложения [13].

Финансовые инструменты, такие как фьючерсы и опционы, позволяют участникам рынка нефти защититься от рисков изменения цен на нефть. Это способствует снижению колебаний цен и повышению прозрачности рынка. Кроме того, финансовая глобализация способствует развитию новых технологий в отрасли добычи и переработки нефти, что повышает эффективность производства и снижает издержки.

В условиях финансовой глобализации важную роль играют также инвестиции в развитие инфраструктуры и транспортировку нефти, что способствует расширению мирового рынка и увеличению объемов торговли. Таким образом, трансформация рынка нефти в условиях финансовой глобализации приводит к его более эффективному функционированию, увеличению конкуренции и повышению прозрачности, что в итоге благоприятно сказывается на всей отрасли. Таким образом, можно сделать вывод, что рынок нефти Казахстана находится в процессе активной трансформации. Это происходит под влиянием различных факторов, таких как изменения в мировом спросе, технологические инновации, геополитические события и стратегические решения правительства.

Для успешного развития отрасли нефти в Казахстане необходимо учитывать все эти факторы и принимать грамотные стратегические решения. Важно продолжать инвестировать в новые технологии и развивать собственные производственные мощности, чтобы увеличить конкурентоспособность на мировом рынке. Кроме того, важно развивать партнерские отношения с другими странами и компаниями, чтобы расширить рынки сбыта и диверсифицировать поставки нефти. Только таким образом можно обеспечить стабильный рост и устойчивое развитие нефтяной отрасли в Казахстане.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ЛИТЕРАТУР:

1. Жакупов Н.К. «Казахстан на мировом рынке нефти» / тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 08.00.14, кандидат экономических наук 2004г.
2. Ларина А. / Научный журнал Коммерсант / Казахстан удвоил экспорт нефти в обход российских портов / <https://www.kommersant.ru/> 05.02.2024.
3. Н.Назарбаев. «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана». Обращение Президента Казахстана к народу Казахстана // 27 января 2012 г.
4. С.Р. Бейкер и др. Неопределенность экономической политики на государственном уровн. Ж. Моне. Экон.2022
5. Самер Адра ^а, Ян Гао ^б, Цзя Юань ^с Неопределенность местной политики и инвестиционная реакция фирмы на денежно-кредитную политику Письма по экономике. Том 234, январь 2024 г. , 111473
6. Forbes Kazakhstan/Экономика и бизнес/Биржа/Когда в товарищах согласья нет: об асинхронных действиях правительства и Нацбанка/ [Электронный источник] /https://forbes.kz/actual/expertise/riski_dlya_ekonomiki_kazahstana/ 26 января 2024г.
7. ЦВК «ЭКСПОЦЕНТР» / «Развитие нефтегазового сектора» <https://www.neftegaz-expo.ru/ru/articles/razvitieneftegazovogo-sektora/> Нефтегаз 2024 г.
8. Li and Sun, 2020. Стратегия интеллектуального инвестирования в акции на основе алгоритма оптимизации параметров машины опорных векторов. *Neural Comput. Appl.* 32 (6), 1765-1775. <https://doi.org/10.1007/s00521-019-04566-2>.
9. Чжан, Д., Ахмад, Т., 2020. Критический обзор сравнительного глобального исторического энергопотребления и будущего спроса: история, рассказанная до сих пор. *Energy Rep.* <https://doi.org/10.1016/j.egyр.2020.07.020>.
10. Указ Президента Республики Казахстан, имеющий силу Закона «О нефти», принятый 10 декабря 1993 г.
11. Лунев С., Широков Г. Трансформация мировой системы и крупнейшие страны Евразии/И-т МЭИМО РАН. М.: Academia, 2001.
12. Менгян Ю, Мухаммад Умайр, Есенгали Оскенбаев, Жансая Карабаева «Исследование взаимосвязи между неопределенностью денежно-кредитной политики и волатильностью мировой сырой нефти: Современный подход с использованием метода переключения режимов». Научный журнал - Ресурсная политика 85 (2023) 103886
13. Л.И. Теньковская. Влияние монетарной политики Федеральной резервной системы США на мировые цены нефти. Публичное акционерное общество «Московская Биржа ММВБ-РТС», г. Москва, РФ 30.05.2023г. 125стр.
14. Xiao Bai a, Kuan-Ting Wang b, Trung Kien Tran c 1, Muhammad Sadiq d e, Lam Minh Trung f, Khurshid Khudoykulov Measuring China’s green economic recovery and energy environment sustainability: Econometric analysis of sustainable development goals» *Economic Analysis and Policy*, Volume 75, September 2022, Pages 768-779
15. Камилла Азнабакиева / Корреспондент отдела Business News / Нефть дорожает на фоне обстрелов российских НПЗ / k.aznabakieva@kursiv.media / 18.03.2024г.
16. “AB’de Elektrik Reformu.”, Dūnya, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/abde-elektrik-reformu/696635>, (Дата обращения: 21.06.2023)
17. “Enerji Verimliliği”, T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlıđı, <https://enerji.gov.tr/enerji-verimlilik/>, (Дата обращения: 21.06.2023)
18. “Oil Prices Slump To 4-Month Low On U.S., Chinese Economic Concerns”, Reuters, <https://www.reuters.com/business/energy/oil-prices-dip-us-crude-build-asia-demand-worries-2023-11-16/>, (Дата обращения: 17.11.2023)
19. “Oil Prices Fall on Higher U.S. Crude Inventories”, Barron’s, <https://www.barrons.com/livecoverage/stock-market-today-111623/card/oil-prices-fall-on-higher-u-s-crude-inventories-vWeXNTXMMnAQXdwpFuIy>, (Дата обращения: 16.11.2023).
20. Л.И. Теньковская. Влияние монетарной политики Федеральной резервной системы США на мировые цены нефти. Публичное акционерное общество «Московская Биржа ММВБ-РТС», г. Москва, РФ 30.05.2023г.
21. Štefan Lyócsa, Neda Todorova «Forecasting of clean energy market volatility: The role of oil and the technology sector», *Energy Economics* /Volume 132, April 2024, 107451.

TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE AT A MEDICAL UNIVERSITY

*Yermekbayeva Gulzira, master's degree in Russian language and general linguistics,
K. Sagadiev University of International Business, International medical school, Almaty, Republic of
Kazakhstan, E-mail ariz_g@mail.ru*

*Kiyakova-Kuzmenchuk Gulnaz, doctoral student of Kazakh State Women's Pedagogical University,
Almaty, Republic of Kazakhstan.*

*Kossayeva Bakhyt, teacher of Russian language and literature, school №70. Almaty,
Republic of Kazakhstan*

Түйіндеме

Мақалада алыс және жақын шетел студенттерінің медициналық университетте орыс тілін шет тілі ретінде үйренуінің рөлі мен маңыздылығы атап өтілген. Медициналық университетте шетелдік студенттерге орыс тілінің қалай оқытылатынын сипаттайды. Мақалада Қазақстандағы медициналық университетте орыс тілін шет тілі ретінде оқытудың негізгі мәселелері мен ерекшеліктері де қарастырылған. Оқыту барысында туындайтын негізгі қиындықтар мен оларды жеңу жолдары қозғалады. Мақалада тіл ғылымының фонетика, лексика, грамматика сияқты салаларын зерттеу барысында туындайтын қиындықтарға ерекше назар аударылады. Орыс тілін үйрену кезінде үнді студенттерінің сөйлеуінде жиі кездесетін типтік қателердің мысалдары келтірілген. Мақалада грамматикалық қателерді жоюға арналған кеңестер де берілген. Студент деңгейіне сәйкес орыс тілін тиімді меңгеру үшін қажетті таңдап алынған лексикалық материалдың маңыздылығы атап өтілген. Медициналық университеттің шетелдік студенттерінің ғылыми медициналық лексиканы бастауыш деңгейде меңгеру мәселесі қарастырылған. Кәсіби және ғылыми медициналық лексиканы меңгерудің қиындықтары көрсетілген. Студенттерге жаңа лексиканы түсіндірудің әдіс-тәсілдері мен жолдары, сондай-ақ А1 деңгейіндегі мәтіндермен жұмыс жасау арқылы жаңа ғылыми медициналық лексиканы бастауыш деңгейде меңгеру дағдыларын қалыптастыру жолдары берілген. Сондай-ақ ғылыми мақалада тілдік материалды іріктеу грамматикалық және лексикалық минимумды меңгеруге, оларды типтік коммуникативті жағдайларда қолдана білуге, оларды дұрыс бағалай білуге және сөйлеу мен мінез-құлықтың сәйкес үлгісін (стратегиясын) таңдай білуге бағытталғаны да көрсетілген.

Abstract

The article notes the role and importance of studying Russian as a foreign language at a medical university by students from near and far abroad. Describes how the Russian language is taught to foreign students at a medical university. The article also discusses the main issues and features of teaching Russian as a foreign language at a medical university in Kazakhstan. The main difficulties that arise in the learning process and ways to overcome them are touched upon. The article pays special attention to the difficulties that arise when studying such branches of the science of language as phonetics, vocabulary and grammar. Examples of typical errors often encountered in the speech of Indian students when learning the Russian language are given. The article also provides tips for overcoming grammatical errors. The importance of the selected lexical material is noted, necessary for effective mastery of the Russian language, in accordance with the level of the student. The issue of mastering scientific medical vocabulary at an elementary level by foreign students of a medical university is addressed. The difficulties of mastering professional and scientific medical vocabulary are indicated. Techniques and ways of interpreting new vocabulary for students are given, as well as ways to instill skills in mastering new scientific medical vocabulary at an elementary level through working with A1 level texts. The scientific article also notes that the selection of language material is aimed at mastering the grammatical and lexical minimum, using them in typical communicative situations, the ability to correctly evaluate them and choose the appropriate model (strategy) of speech and behavior.

Аннотация

В статье отмечается роль и значение изучения русского языка как иностранного в медицинском вузе студентами ближнего и дальнего зарубежья. Описано, как преподается русский язык иностранным студентам в медицинском вузе. Также в статье рассматриваются основные вопросы и особенности преподавания русского языка как иностранного в медицинском вузе Казахстана. Затронуты основные трудности, возникающие в процессе обучения, и пути их преодоления. В статье особое внимание уделяется трудностям, возникающим при изучении таких разделов науки о языке, как фонетика, лексика и грамматика. Приведены примеры типичных ошибок, часто встречающихся в речи индийских студентов при изучении русского языка. Также в статье приведены советы по преодолению грам-

математических ошибок. Отмечается важность подобранного лексического материала, необходимого для эффективного овладения русским языком в соответствии с уровнем обучающегося. Рассматривается вопрос овладения научной медицинской лексикой на начальном уровне иностранными студентами медицинского вуза. Обозначены трудности освоения профессиональной и научной медицинской лексики. Приводятся приемы и способы интерпретации новой лексики для студентов, а также способы привития навыков освоения новой научной медицинской лексики на элементарном уровне через работу с текстами уровня А1. В научной статье также отмечается, что отбор языкового материала направлен на овладение грамматическим и лексическим минимумом, использование их в типичных коммуникативных ситуациях, умение правильно их оценивать и выбирать подходящую модель (стратегию) речи и поведения.

Key words : Russian as a foreign language, learning process, foreign students, Russian language in a medical university.

Introduction

The purpose of the study of the topic is to show how Russian language is taught as a foreign language at a medical university in Kazakhstan, that is, to reveal the role and significance of teaching the Russian language .

To achieve our main goal, we set the following tasks:

- Describe how and under what conditions the target language is taught;
- With the help of which teaching methods high academic achievement of students and language acquisitions are achieved.

To study this topic, we used practical methods such as comparison and description; from theoretical methods, the generalization method was used.

The role and importance of studying Russian in medical school.

The Russian language has the status of an international language, which means it is used and recognized outside of Russia. This is due to the historical, cultural and geographical influence of Russia on other countries and peoples.

One of the reasons for the international use of the Russian language is its spread in the countries of the former Soviet Union. After the collapse of the USSR, Russian remained an important means of communication between countries where it was previously the official language. Many people in these countries speak Russian and use it in everyday life, business and education.

In addition, Russian is one of the six official languages of the UN. This means that it is used in official documents, translations and communications between various UN member countries. The Russian language is also widely used in international organizations such as the World Trade Organization, the International Monetary Fund and others.

Russia's cultural influence also contributes to the international use of the Russian language. Russian literature, music, cinema and other forms of art have their fans and translators all over the world. Many foreigners study Russian to understand and enjoy Russian culture.

In general, Russian as an international language plays an important role in international relations, communication and cultural exchange. It facilitates mutual understanding between different peoples and promotes dialogue and cooperation. [1]

In order for the citizens of the country to feel comfortable, a common language for communication is necessary. Just remember the construction of the Tower of Babel. When all the residents began to speak different languages, they simply could not continue construction. Therefore, the Law "On Languages in the Republic of Kazakhstan", adopted on July 11, 1997, regulates state relations with the use of language for various structures and bodies. This is who this law is effective for: citizens of Kazakhstan; for foreigners living in the Republic of Kazakhstan. [2]

Teaching Russian at a medical university in Kazakhstan.

In the Republic of Kazakhstan, the official language is the Kazakh language. In state organizations and local government bodies, Russian is officially used along with Kazakh. The state takes care of creating conditions for the study and development of the languages of the people of Kazakhstan . [3] The third official language is English. Thus, a foreign student who finds himself in a trilingual country studies a specialty subject in English at a higher educational institution. She studies Russian as a foreign language, and the state Kazakh language is a compulsory subject among general education subjects. Kazakh and Russian languages are necessary for an arriving foreign student to adapt to a new country, understand the local culture and communicate in public and administrative places.

At a medical school, students study on a five-credit system during two semesters of the first year of study. This is fifteen weeks in the first semester with three practical classes per week for a total of forty-five hours and the same in the second semester. In total, a medical school student undergoes ninety contact practical classes (the number of SRS and SRSP is the same). During this time, the student learns phonetics, lexical minimum, morphology and syntax at an elementary level, which ensures their understanding of people's speech in public places, the ability to fulfill and satisfy their needs such as: buying food and clothing in retail outlets, traveling in transport, eating food in restaurants and cafes, visiting cultural and entertainment places, visiting a doctor, purchasing medications, etc. And such results can only be achieved through a complex but interesting educational process.

The main difficulties in learning the Russian language and ways to overcome them.

Difficulties in learning the Russian language begin at the initial stage of studying phonetics - when learning the alphabet. In this case, the difficulties are phonetic in nature. Students need to remember how to pronounce each letter, as well as each sound. It is important to explain to students the features of hard and soft signs: they do not have a sound, but are dividing signs and indicate the hardness or softness of the preceding consonant, respectively. Phonetics is a great challenge for foreign students, so teachers should pay special attention to this aspect and regularly conduct phonetic exercises and various exercises, including phonetic dictations, to practice sounds. Students need to learn to distinguish sounds by ear, i.e. It is important to develop phonemic awareness, since there are certain difficulties in recognizing words by sound (for example, the pronunciation and use of “И” and “Ы” is difficult for foreign students to remember. They often confuse the meanings of the words “мишка” and “мышка”).

When studying Russian vocabulary, foreign students may have difficulties interpreting the meaning of a word. These problems are most often associated with the phenomena of homonymy or polysemy. Therefore, special attention should be paid to this aspect and the cases of using certain homonymous words should be explained to students. The biggest problem is represented by homonyms (words that have different meanings, but are the same in sound and spelling; for example, КОСА - “type of hairstyle”, “agricultural implement”, “cape, sandbank” or force – “to block with something placed”, “ force someone to do something”), homographs (matching the sound and spelling of one or more forms of words; for example, дорогой- masculine adjective and дорогой - genitive, dative, prepositional case of a feminine adjective), homographs (same spelling, but different pronunciation of words; for example, ЗАМОК и замоК), homophones (the same pronunciation, but different spellings of words and phrases; for example, “глаз” and “глас”) [4].

It is important to note that the lexical minimum for mastering a language at an elementary level in a medical university is selected by a teacher-methodologist, taking into account the future profession of a foreign student, along with general lexical material.

When teaching grammar, it is necessary to take into account that Russian is an inflectional language. Inflected languages constitute the third morphological type. Inflected languages include Slavic, Baltic and other languages. In terms of its characteristics, this morphological type is contrasted primarily with agglutinative languages. [5]. In Russian, words are inflected (changed by gender, number and case) and conjugated (changed by person, aspect and tense). The case system of the Russian language causes particular difficulties for foreign students. Also, syntax, namely word order, poses a great difficulty in learning the Russian language for foreigners. There is no strictly assigned place in the sentence for one or another of its members. This word order is called free or not fixed. Therefore, words can come in different sequences. However, the arrangement of words in a sentence depends on the purpose of the utterance, its communicative task .

Even though most Indian students are required to order (at least until 8th grade of secondary school) study Sanskrit and are well acquainted with such a grammatical category as case, the case system of the Russian language catches them, you can to say, by surprise. They learn the nominative case well, but Already the accusative causes enormous difficulties. Although students understand well what a direct object is and are aware of the fact that words in the Russian language they change according to cases; in their practical activities they forget to do this. A common mistake is to use the nominative case instead of the accusative case, for example:

Я читаю газета-Я читаю газетУ. Он слушает песня -Он слушает песнЮ.. Она любит друг- Она любит друга. Мы делаем гимнастика – Мы делаем гимнастикУ.

It happens, obviously due to the fact that inanimate nouns are masculine genders in the accusative case do not change, and students tolerate this rule for both animate masculine nouns and feminine gender. When mastering the dative case, serious difficulties also arise. Students often do not understand why in the sentence Я звоню другу, the object is indirect, not direct. Based on the same logic, as well influenced by English and Hindi, they

often say : Я играю теннис, я играю баскетбол instead of Я играю в теннис, я играю в баскетбол. As a result, students must often be reminded that they should not automatically transfer English language rules or your native one into Russian.

To overcome grammatical difficulties, students need to complete tasks that contribute to the assimilation of the studied grammatical material, the consolidation of the prepositional-case system of the Russian language, and the expansion of linguistic competence. This can be a set of exercises aimed at developing the skills of grammatically correct speech, language knowledge and speech skills in order to achieve an elementary level of proficiency in the Russian language.

Learning the language of your specialty at the initial stage

In the practice of teaching Russian to foreign medical students, a key aspect of the educational process is the language of the specialty, the level of proficiency of which determines the improvement of the professional training of future specialists. The main goal of classes with foreign medical students is to facilitate the understanding and perception of scientific (medical, etc.) texts in Russian, prepare students to communicate with patients, and develop communicative competence for professional activities. Traditionally, teaching the language of a specialty takes place on the basis of educational texts in the specialty, since such texts are the main source of information necessary for future medical workers. Operating with the informative content of a scientific text is considered as the main component of learning . [6]

It should be noted that at the elementary level of studying the Russian language, it is difficult for medical students to immediately switch to scientific medical texts. Lexical (scientific and medical) material is introduced into the program gradually. At the beginning, they are found in the simplest dialogues, which consist of five to ten simple sentences on topics such as: «В аптеке», «В поликлинике», «У врача», «У меня болит зуб» (“At the pharmacy,” “At the clinic,” “At the doctor,” “I have a toothache,”) etc. Then they turn into texts of 150-200 words, consisting not only of simple sentences, but also complicated constructions. Working with such texts consists of the following stages: 1. Careful reading of the text; 2. Working with new words: the meaning of the word and the composition of phrases and sentences are revealed; 3. Answers to questions about the text (a question is asked for each sentence in the text); 4. Writing sentences with new words; 5. Compiling a similar text with keywords according to the model; 6. Retelling the text. The student, having gone through all the stages of working with the text, receives new information in a language foreign to him, replenishes his vocabulary, improves the speed and quality of reading, the student develops speaking skills and initial skills of professional scientific speech.

So, in the first year of teaching Russian, students learn the elementary level. The language material of the course is selected in such a way that the student, having mastered the lexical and grammatical minimum, has the opportunity to get acquainted with typical communicative situations, be able to correctly evaluate them and choose the appropriate model (strategy) of speech and behavior. The main emphasis of training is transferred from the process of transferring knowledge to teaching the ability to use the target language in various types of speech activity, which are reading (subject to understanding what was read), listening (subject to the same condition). and creating texts of a level of complexity with a certain degree of grammatical and lexical correctness. The material for the lessons is selected in such a way that students acquire the skills of reading, writing and understanding spoken speech, while simultaneously mastering the basics of grammar (phonetics, morphology and syntax) and gradually complicating the tasks. Thus, the student, subject to active organization of work in class and conscientious completion of homework, acquires skills and abilities corresponding to level A1.

Bibliography:

1. Russian language: its role and significance in the modern world (nauchniestati.ru)
2. <https://www.nur.kz/leisure/interesting-facts/1862354-zakon-o-azykah-v-respublike-kazahstan-poasnenia-obzor/>
3. <https://constitutionrk.kz/razdel-1/statya-7?ysclid=lmzu8k8rqf186532393>
4. Valgina N.S., Rosenthal D.E., Fomina M.I. Modern Russian language. – M.: Logos, 2002. – 528 p.
5. Zenkov G.S. Sapozhnikova I. A. Introduction to linguistics. page 173, paragraph 58. Textbook manual for distance learning students of KSNU - B.: IIMOP KSNU, 1998.
6. N.V. Goncharenko (Russia) “RCT for medical students: active and interactive forms of learning.” Educational and methodological journal “Russian language abroad”. No. 5/2014 (246), pp. 4-7.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОТРЕБЛЕНИЯ ПЛАТНЫХ УСЛУГ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН С ПОМОЩЬЮ КОРРЕЛЯЦИОННО-РЕГРЕССИОННОГО АНАЛИЗА

Елеусинова Алия Уаткановна
Магистр, ст.преподаватель, УМБ им.К.Сагадиева
Сейдалиева Гаухар Оразбековна
PhD, доцент ВУЗа, УМБ им.К.Сагадиева

Абстракт: в данной статье рассматриваются вопросы расходов населения на платные услуги за 2023 год по регионам Республики Казахстан. Представлена статистика, выполнен обзор. Выявлены три категории платных услуг, на которые казахстанцы тратят наибольшее количество денег: коммунальные услуги, содержание жилья и ремонт, услуги связи, услуги транспорта. Выше среднего по государству потребление платных услуг происходит в следующих регионах: г. Астана, г. Алматы, Карагандинская область, Восточно-Казахстанская область, Костанайская область, Мангистауская область, Павлодарская область. Доказана невозможность прогнозирования потребления платных услуг по средней заработной плате населения региона и числа проживающих там людей. Была доказана взаимосвязь между текущим и предыдущими периодами потребления платных услуг, получено уравнение парной линейной регрессии, доказана его статистическая значимость.

Ключевые слова: платные услуги, регионы, парная регрессия, множественная регрессия, расходы населения, корреляция

Введение

В структуре ВВП Казахстана лидирующую позицию занимает производство услуг, что повышает интерес к изучению данной отрасли, выявлению тенденций и закономерностей.

В исследовании Р. Аралбай приведена следующая статистика: «По последним данным (01.01.2024), общее количество зарегистрированных предприятий в Казахстане достигло 534 847, что на 48 181 больше по сравнению с предыдущим годом. Этот рост отражает активизацию бизнес-активности в ключевых отраслях экономики, включая оптовую и розничную торговлю, строительство, а также сферу услуг. Отрасли экономики с наибольшим количеством зарегистрированных предприятий остаются неизменными: оптовая и розничная торговля, ремонт автомобилей и мотоциклов, строительство, а также предоставление прочих видов услуг. Эти сектора продолжают быть двигателями роста и инноваций в экономике Казахстана» [1].

Развитие сферы услуг включает в себя улучшение качества предоставляемых услуг, расширение ассортимента, повышение доступности для потребителей, а также инновации в области технологий и методов обслуживания. Это может также включать создание новых услуг в ответ на изменяющиеся потребности общества и развитие сети предприятий, которые предлагают разнообразные услуги, от туризма до образования и здравоохранения.

«Сфера услуг, в силу специфики высокой кастомизации деятельности, обеспечивает большое число рабочих мест и является основной базой для развития малого и среднего предпринимательства. В этом аспекте велика ее государственная и социальная роль как сферы занятости населения, драйвера активного роста предпринимательства Республики» [2].

Интересно, что именно в сфере услуг много самозанятых работников, которые не декларируют доходы и не выплачивают налоги или указывают не все доходы.

Как отмечает Н.А. Восколович, известный исследователь экономики услуг: «Экономика платных услуг – одна из самых молодых отраслей экономической науки. Ее формирование интенсивно продолжается, поэтому не все теоретические положения приобрели завершённую форму» [3, стр. 8].

Поэтому исследования в данной сфере актуальны и своевременны.

Цель и задачи исследования: выявить закономерности или тенденции в функционировании рынка платных услуг в Республике Казахстан в разрезе регионов, рассмотреть, какие факторы оказывают наибольшее влияние на результат.

Обзор литературы:

В трудах иностранных авторов Gölpek F. [4], Gliem S., Hipp Ch. [5], Barras R. [6], Mina A. [7], Mukherjee D. [8], Chau M., Ball G., Huang J., Chen J., Zhao L. [9], Tanaka H. И Okamoto T. [10] рассматриваются вопросы развития рынка услуг, тенденциях, условиях функционирования.

Учебники и учебные пособия российских авторов: Восколович Н.А. [3], Романенкова О.Н., Синяева И. М., Синяев В. В. [11], А. Ю. Курочкина [12], Василенко Н. В. [13], Беляев В.И. [14] достаточно широко освещают структуру системы маркетинга и менеджмента сферы услуг.

Труды соотечественников: Шеденов У.К., Ильясов Д.К., Исагулова Г.Д. [15], Базиков А.А. [16], Аубакиров Я.А. [17], Демидова Н.В. [18], Булешова Н.Ю. [19], Алшанов Р.А. [20] также посвящены исследованиям в сфере услуг с учетом казахстанских реалий.

Методика исследования: в результате исследования применялись методы сравнения, анализа данных, методы корреляционно – регрессионного анализа парной и множественной регрессии.

Полученные результаты и их обсуждение

Ануар Ушбаев, управляющий партнер и инвестиционный директор компании Tengri Partners, заметил, что: «Сфера услуг Казахстана завершает 2023 год на мажорной ноте: актуальные данные указывают на рост активности, приток новых заказов и повышение уровня занятости. Более того, несмотря на усилившийся темп роста ценового бремени, цены реализации выросли относительно слабо. Конкурентное ценообразование поможет повысить уровень продаж в следующем году. Более того, оптимизм поставщиков услуг находится на уровне выше среднего в рамках исследования, хотя в декабре он слегка понизился. Компании надеются на улучшение спроса в ближайшем году и планируют инвестировать средства в новые проекты. Напоследок, отмена визовых ограничений на перемещения между материковой частью Китая и Казахстаном, вступившая в силу в ноябре, также будет способствовать повышению активности» [21].

Для исследования казахстанских реалий рассматривается официальная статистика с сайта <https://stat.gov.kz/>

В таблице 1 приведена статистика по расходам населения на платные услуги в среднем на душу населения в квартал по регионам Республики Казахстан.

Таблица 1 – Расходы населения на платные услуги в среднем на душу населения за 3 квартал 2023 года, тенге

	Платные услуги, всего	В том числе					
		коммунальные услуги, содержание жилья и ремонт	образование	здравоохранение	услуги транспорта	услуги связи	услуги по организации досуга и культуры
Абай	37 933	8 890	1 741	6 304	5 351	8 065	517
Акмолинская	41 445	12 410	2 478	3 302	4 921	9 462	1 485
Актюбинская	44 321	8 928	4 034	6 018	6 532	7 413	2 958
Алматинская	33 243	7 562	1 248	1 937	8 019	6 311	1 491
Атырауская	32 182	5 254	1 710	3 051	6 503	8 302	1 241
Западно-Казахстанская	35 499	7 626	2 579	5 171	5 311	7 584	1 478
Жамбылская	27 435	5 826	1 906	1 610	4 066	6 121	1 385
Жетісу	38 835	8 552	3 893	3 107	5 760	6 505	3 187
Карагандинская	64 365	15 012	7 465	6 590	7 661	10 110	7 108
Костанайская	51 770	14 255	3 014	4 187	6 903	10 067	3 118
Кызылординская	34 269	6 760	2 538	2 447	5 256	7 073	1 987
Мангистауская	47 652	9 176	2 001	6 641	9 575	9 109	4 900
Павлодарская	45 125	12 326	3 652	4 794	5 637	9 646	2 190
Северо-Казахстанская	44 224	13 717	2 730	2 334	5 296	10 033	2 014
Туркестанская	27 261	6 305	2 391	2 550	5 427	4 431	1 027
Ұлытау	40 671	9 961	3 776	5 008	5 049	6 897	1 983
Восточно-Казахстанская	53 274	14 638	2 474	5 369	6 345	10 641	5 703
г. Астана	82 560	25 801	9 604	5 215	10 839	10 990	7 034
г. Алматы	77 796	19 864	8 218	6 858	9 786	11 098	6 969
г. Шымкент	32 322	8 263	1 431	968	5 422	7 640	2 222

По данным таблицы 1 получены значения расходов населения в целом по Казахстану за 3 квартал 2023 года. Для наглядного представления удобно получить графическую интерпретацию, приведенную на рисунке 1.

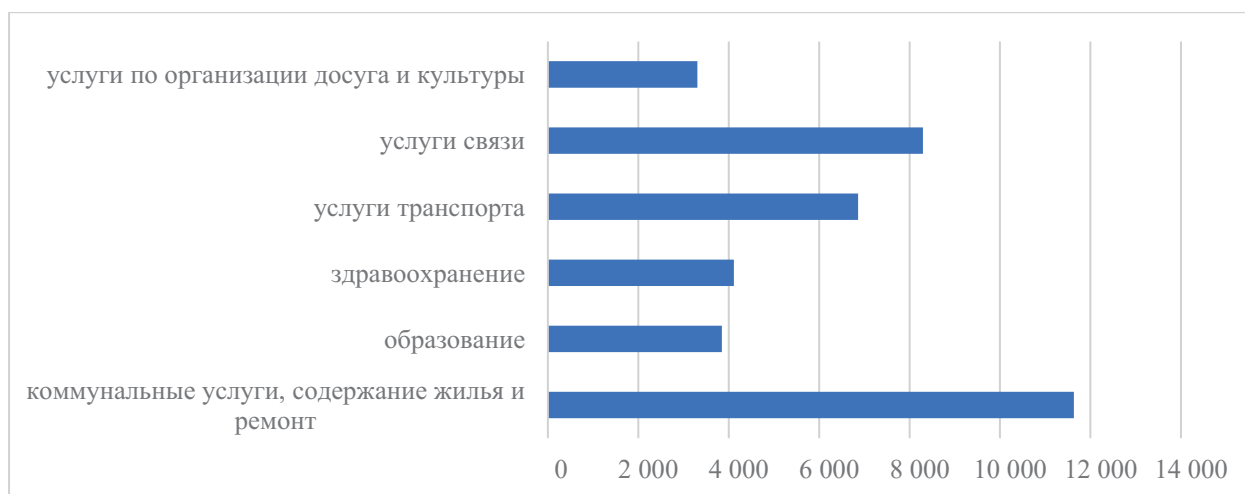

Рисунок 1 – Расходы населения Республики Казахстан за 3 квартал 2023 года, тенге

На рисунке 1 ярко выражено лидерство трех категорий платных услуг, на которые казахстанцы тратят наибольшее количество денег:

- коммунальные услуги, содержание жилья и ремонт,
- услуги связи,
- услуги транспорта.

Данные услуги относятся к услугам, получение которых необходимо для проживания и функционирования.

Если же рассмотреть вопрос о расходах на платные услуги в разрезе регионов, то можно получить картину, представленную на рисунке 2.

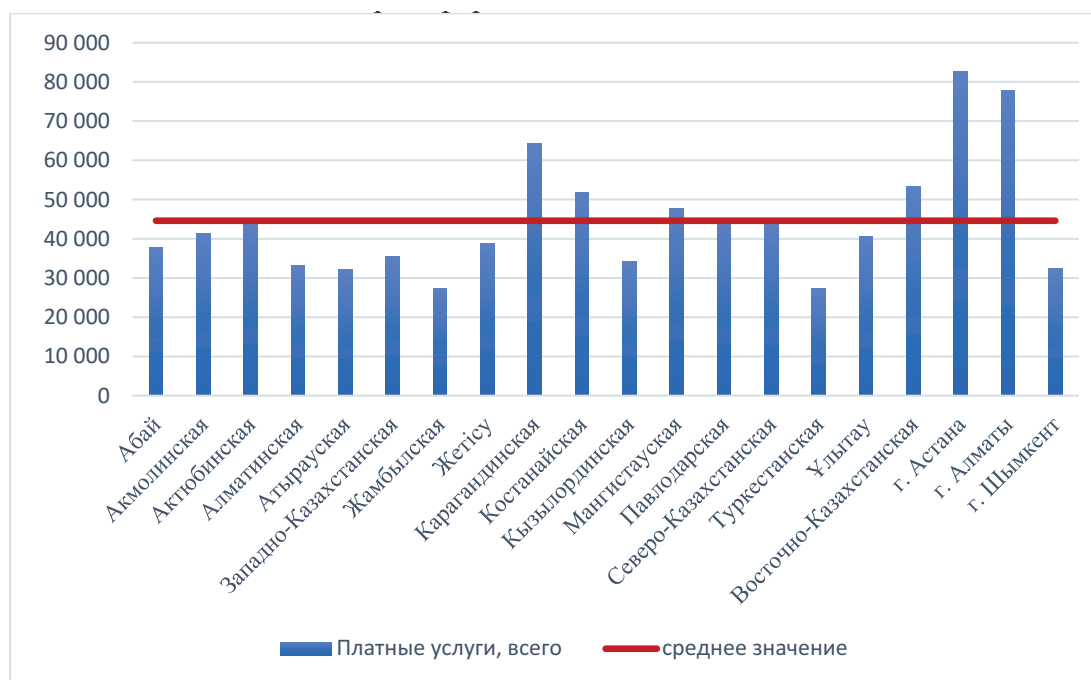

Рисунок 2 – Потребление платных услуг в Республике Казахстан за 3 квартал 2023 года в разрезе регионов, тенге

На рисунке 2 представлены данные по регионам в сравнении со средним значением по Республике Казахстан. Выше среднего по государству потребление платных услуг происходит в следующих регионах:

- г. Астана;
- г. Алматы;
- Карагандинская область;
- Восточно-Казахстанская область;
- Костанайская область;
- Мангистауская область;
- Павлодарская область.

Эти же регионы отмечены на рисунке 3, как регионы, в которых заработная плата на душу населения за 3 квартал 2023 года выше среднего по Казахстану.

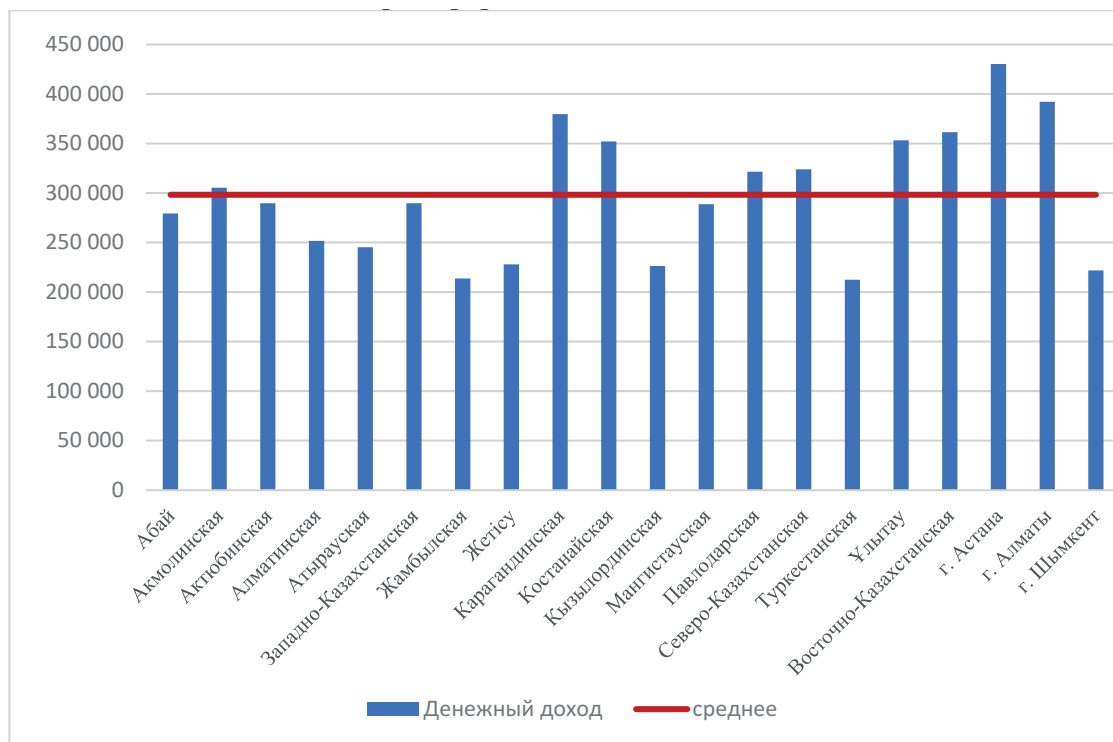

Рисунок 3 – Денежный доход за 3 квартал 2023 года в разрезе регионов Республики Казахстан

Проведенный анализ позволяет выявить наличие связи между объемом потребления платных услуг в регионах Казахстана с получаемым доходом в этих регионах. При этом, большая часть расходов связана именно с обязательными услугами, такими как коммунальные услуги, содержание жилья и ремонт, услуги связи, услуги транспорта.

Объемы потребления услуг связаны с количеством людей, проживающих в регионах, а также с числом работающего населения. Для выявления корреляционной зависимости можно рассмотреть данные, представленные в таблице 2, по состоянию на 3 квартал 2023 года.

Таблица 2 – Данные по регионам Республики Казахстан за 3 квартал 2023 года

Регионы Республики Казахстан	Среднемесячная заработная плата, тенге	Списочная численность работников, человек	Численность населения, человек	Расходы населения на платные услуги, тенге
Абай	292 842	119 785	610 198	37 933
Акмолинская	291 772	157 569	788 013	41 445
Актюбинская	322 666	194 283	928 159	44 321

Алматинская	272 694	156 953	1 505 896	33 243
Атырауская	602 411	218 377	693 079	32 182
Западно-Казахстанская	314 567	142 910	688 127	35 499
Жамбылская	257 688	181 273	1 218 158	27 435
Жетісу	259 690	104 374	698 726	38 835
Карагандинская	329 618	272 143	1 134 855	64 365
Костанайская	296 842	178 485	832 234	51 770
Кызылординская	303 675	154 789	833 666	34 269
Мангистауская	519 118	164 441	767 106	47 652
Павлодарская	320 041	192 116	754 944	45 125
Северо-Казахстанская	258 089	115 251	534 104	44 224
Туркестанская	248 905	256 044	2 119 226	27 261
Ұлытау	471 300	64 254	221 421	40 671
Восточно-Казахстанская	316 667	166 889	730 238	53 274
г. Астана	449 873	308 737	1 354 556	82 560
г. Алматы	409 000	521 761	2 161 902	77 796
г. Шымкент	266 852	183 780	1 192 199	32 322
Составлено авторами на основании данных https://stat.gov.kz/				

Для эффективного использования инструментов корреляционно – регрессионного анализа данных, приведенных в таблице 2, введены следующие обозначения:

- x_1 – Среднемесячная заработная плата, тенге,
- x_2 – Списочная численность работников, человек,
- x_3 – Численность населения, человек,
- y – Расходы населения на платные услуги, тенге.

На основе данных, приведенных в таблице 2, построено уравнение множественной линейной регрессии:

$$\hat{Y} = 35037,072 - 0,02x_1 + 0,21x_2 - 0,02x_3 \quad (1)$$

(11255,83) (0,03) (0,05) (0,01)

Для ранжирования факторных признаков по силе влияния на результат могут быть найдены стандартизованные коэффициенты регрессии по формуле:

$$\beta_i = b_i \cdot \frac{\sigma_{x_i}}{\sigma_y}, \quad (2)$$

где b_i – параметр «чистой» регрессии,

σ_x – среднее квадратическое отклонение соответствующего факторного признака,

σ_y – среднее квадратическое отклонение результативного признака.

В таблице 3 приведен расчет соответствующих значений стандартизованных коэффициентов.

Таблица 3 – Рассчитанные значения параметров регрессии

Значение параметра «чистой» регрессии	Значения средних квадратических отклонений параметров	Стандартизованные коэффициенты регрессии
$b_1 = -0,02$	$\sigma_{x1} = 95618,47$	$\beta_1 = -0,11235$
$b_2 = 0,21$	$\sigma_{x2} = 93981,82$	$\beta_2 = 1,304945$
$b_3 = -0,02$	$\sigma_{x3} = 481389,7$	$\beta_3 = -0,794$
	$\sigma_y = 14818,73$	
Рассчитано авторами		

На основании данных, приведенных в таблице 3, можно утверждать, что на результативный признак наибольшее влияние оказывает фактор x_2 (Списочная численность работников, человек) и x_3 (Численность населения, человек).

С учетом стандартных ошибок параметров регрессии получены фактические значения t-статистик параметров регрессии, которые приведены в таблице 4.

Таблица 4 – Фактические значения t-статистик параметров регрессии

Параметр	Фактические значения t-статистик	Вывод
a	3,112850439	Гипотеза H_0 о статистической незначимости параметра a отклоняется, принимается гипотеза H_1 о статистической значимости параметра a
b_1	-0,589961596	Гипотеза H_0 о статистической незначимости параметра b_1 принимается
b_2	4,292985654	Гипотеза H_0 о статистической незначимости параметра b_2 отклоняется, принимается гипотеза H_1 о статистической значимости параметра b_2
b_3	-2,643697673	Гипотеза H_0 о статистической незначимости параметра b_3 отклоняется, принимается гипотеза H_1 о статистической значимости параметра b_3

Исходя из выводов, полученных по расчетам таблиц 3 и 4, можно сделать вывод о том, что из модели необходимо удалять фактор x_1 (Среднемесячная заработная плата, тенге). Значит на объемы потребления платных услуг в большей мере влияет число жителей региона, чем средняя заработная плата.

Для избежания построения мультикорреляционной модели, рассчитана матрица парных коэффициентов корреляции, которая представлена в таблице 5.

Таблица 5 – Матрица парных коэффициентов корреляции

	списочная численность работников, человек	численность населения, человек	расходы населения на платные услуги, тенге
списочная численность работников, человек	1		
численность населения, человек	0,786084592	1	
расходы населения на платные услуги, тенге	0,65574016	0,25012209	1

Исходя из расчетов, представленных в таблице 5, обнаружена сильная линейная связь между факторными признаками списочная численность работников и численность населения. В связи с этим, один из данных факторов должен быть удален.

При этом среднее значение аппроксимации полученной модели составляет 21%, что превышает допустимое значение, т.е. полученная модель не может быть использована для прогнозирования ситуации. Ошибка аппроксимации более 40% наблюдается в Атырауской, Жамбылской, Туркестанской областях. Прогноз дает значение больше фактического. Будет интересным исследовать данный момент на этих областях и выяснить причину уменьшенного потребления. На наш взгляд, здесь есть несколько факторов, влияющих на ситуацию, такие как, тарифы на коммунальные и транспортные услуги, количество человек в семьях (в Атырауской области трудовых мигрантов), количество предприятий, представляющих платные услуги.

На наш взгляд, потребление платных услуг в текущий период можно прогнозировать, исследовав предыдущий период. В таблице 6 представлены данные по потреблению платных услуг во 2 и 3 кварталах 2023 года в тенге.

Таблица 6 – Потребление платных услуг по регионам Казахстана за два периода, тенге

регион	2 квартал	3 квартал
Абай	39 164	37 933
Акмолинская	37 524	41 445
Актюбинская	38 668	44 321
Алматинская	35 993	33 243
Атырауская	30 709	32 182

Западно-Казахстанская	35 985	35 499
Жамбылская	29 362	27 435
Жетісу	30 310	38 835
Карагандинская	59 445	64 365
Костанайская	48 463	51 770
Кызылординская	34 616	34 269
Мангистауская	43 310	47 652
Павлодарская	41 578	45 125
Северо-Казахстанская	46 449	44 224
Туркестанская	25 872	27 261
Ұлытау	38 401	40 671
Восточно-Казахстанская	53 114	53 274
г. Астана	83 688	82 560
г. Алматы	82 668	77 796
г. Шымкент	36 741	32 322

Поле корреляции, составленное по данным таблицы 6, представлено на рисунке 4

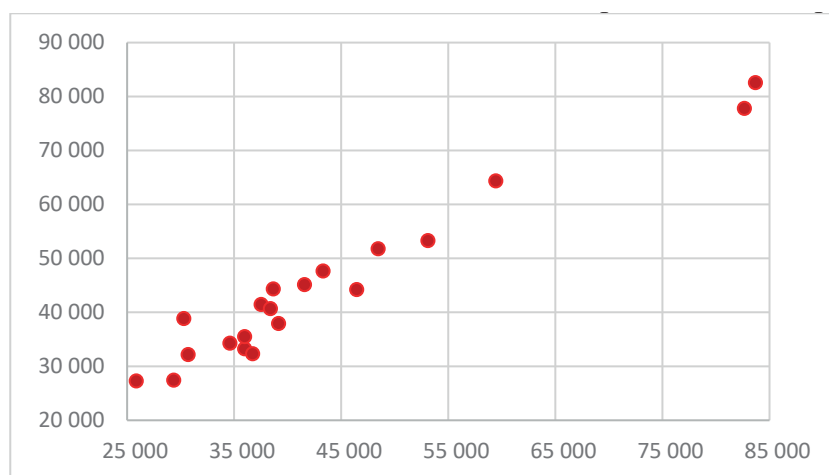

Рисунок 4 – Поле корреляции данных 2 и 3 кварталов 2023 года

Графическое изображение взаимосвязи, представленное на рисунке 4, позволяет определить наличие прямой линейной связи между данными. В связи с чем, есть смысл строить модель регрессии, приняв за y – данные по 3 кварталу, за x – данные по 2 кварталу. Уравнение парной линейной регрессии имеет вид:

$$\hat{y} = 3631,185 + 0,94x \quad (3)$$

Линейный коэффициент парной регрессии равен 0,97, т.е. между переменными присутствует сильная линейная связь.

Фактическое значение F – критерия Фишера 339,49, что значительно превышает табличное значение 4,41, значит гипотеза H_0 о статистической незначимости уравнения регрессии отвергается, принимается гипотеза H_1 о статистической значимости уравнения.

Расчет ошибки аппроксимации производится по каждому значению, что представлено в таблице 7.

Таблица 7 – Расчет ошибки аппроксимации

№	фактическое значение y	теоретическое значение y	отклонение	ошибка аппроксимации
1	37933	40437,35	-2504,35	0,06602
2	41445	38896,08	2548,918	0,061501

3	44321	39971,21	4349,792	0,098143
4	33243	37457,25	-4214,25	0,126771
5	32182	32491,37	-309,373	0,009613
6	35499	37449,74	-1950,74	0,054952
7	27435	31225,47	-3790,47	0,138162
8	38835	32116,39	6718,605	0,173004
9	64365	59497,34	4867,655	0,075626
10	51770	49176,51	2593,493	0,050096
11	34269	36163,16	-1894,16	0,055273
12	47652	44333,74	3318,26	0,069635
13	45125	42706,01	2418,986	0,053606
14	44224	47283,76	-3059,76	0,069188
15	27261	27945,58	-684,581	0,025112
16	40671	39720,28	950,7176	0,023376
17	53274	53547,5	-273,498	0,005134
18	82560	82280,81	279,1865	0,003382
19	77796	81322,22	-3526,22	0,045327
20	32322	38160,22	-5838,22	0,180627

Исходя из расчетов, приведенных в таблице 7, найдено среднее значение ошибки аппроксимации 6,9%, что является допустимым уровнем.

Исследование выявило гомоскедастичность остатков и отсутствие автокорреляции, что является необходимым условием и предпосылкой использования регрессионного уравнения (3).

Таким образом, проведенное исследование подтвердило статистическую значимость уравнения регрессии (3), и выявило возможность использования для прогнозирования.

Вклад результатов исследования в науку, бизнес или общество

Исследование позволило выявить регионы, потребляющие наибольшее количество платных услуг. Было выявлено наличие умеренной связи между средней заработной платой в регионе и объемом потребления платных услуг. Показана статистическая значимость связи между предыдущим и последующими временными периодами, что делает возможным прогнозировать объемы потребления платных услуг по регионам. Данная работа будет интересна исследователям рынка услуг Республики Казахстан.

Выводы

В Казахстане три категории платных услуг, объемы потребления которых максимальны: коммунальные услуги, содержание жилья и ремонт, услуги связи, услуги транспорта.

Выше среднего по государству потребление платных услуг происходит в таких регионах, как г. Астана, г. Алматы, Карагандинская область, Восточно-Казахстанская область, Костанайская область, Мангистауская область, Павлодарская область.

Несмотря на логичность предположения о корреляции факторов потребления платных услуг и средней заработной платы населения региона, выявлена статистическая незначимость данной гипотезы.

Доказана взаимосвязь между текущим и предыдущими периодами потребления платных услуг, получено уравнение парной линейной регрессии (3), доказана его статистическая значимость, возможность прогнозирования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. <https://marketingcenter.kz/20/economy-kazakhstan.html>
2. Мецик О.И. Предпринимательство в сфере услуг Республики Казахстан: оценка состояния и перспективы развития // Российское предпринимательство. – 2016. – Т.17. - № 16. – С. 1870
3. Восколович Н.А. Экономика платных услуг: учебник и практикум для вузов / Н.А. Восколович. – Изд. 4-е, испр. и доп. – М.: Юрайт, 2024. – 441 с
4. Gölpek F. Service sector and technological developments // Procedia - Social and Behavioral Sciences: internat. conf. on Leadership, Technology and Innovation management. – Istanbul, 2015. – Vol. 181. – P. 125-130.
5. Gliem S., Hipp C. Struggling at the Front Line: ICT and Service Innovation // Service Innovation. – 2016. – P. 171-184.

6. Barras R. Towards a theory of innovation in services // *Research Policy*. – 1986. – Vol. 21, №2. – P. 161-173.
7. Mina A., Bascavusoglu-Moreau E., Hughes A. Open service innovation and the firm's search for external knowledge // *Research Policy*. – 2014. – Vol. 43, №5. – P. 853-866.
8. Mukherjee D. IT Services in the Indian Economy: An Analysis and Comparison with Selected Countries // *Journal of South Asian Development*. – 2016. – № 2. – P. 203-223.
9. Chau M., Ball G.L, Huang J., Chen J., Zhao L.J. Global IT and IT-enabled services // *Information Systems Frontiers*. – 2011. – Vol. 13, № 3. – P. 301-304.
10. Tanaka H., Okamoto T. Effects of Information Communication Technology on Urban and Rural Service Sectors: An Empirical Analysis of Japanese Economic Geography // *International Federation for Information Processing*. – 2008. – №286. – P. 265-277.
11. Романенкова О.Н., Синяева И. М., Синяев В. В. Маркетинг услуг: Учебник / О. Н. Романенкова, И. М. Синяева, В. В. Синяев; под ред. Д. э. н., проф. Л. П. Дашкова. — М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2014. — 252 с.
12. Курочкина А. Ю. Управление качеством услуг: учебник и практикум для вузов / А. Ю. Курочкина. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Юрайт, 2024. — 172 с.
13. Василенко Н. В. Экономика сферы услуг / М.: Инфра-М. – 439 с.
14. Беляев, В. И., Основы маркетинга сферы услуг: учебник / В. И. Беляев, М. М. Бутакова, Е. В. Бутакова, О. Н. Пяткова. / М.:КноРус, 2024. – 216 с.
15. Шеденов Ө.Қ., Илиясов Д.Қ., Исагулова Г.Д. Қызмет көрсету аясындағы маркетингтің даму ерекшеліктері. – Алматы: Әл-Фараби атын. Қазақ Ұлттық ун-ті, 2007. – 2019 б.

СЕКЦИЯ 3
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБЩЕСТВА И ЛИЧНОСТИ
В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ

SHIFTS IN GLOBAL NATION-STATE LEADERSHIP IN CONTEMPORARY WORLD ORDER

Fedorova Anastassiya

MSc, Senior Lecturer, Kenzhegali Sagadiyev UIB

Abstract. The inquiry studies the issues of leadership among state actors of international relations. It discusses the difference between power, leadership and hegemony discriminating the Great Powers and regular states. The paper mentions the place of multilateral institutions in framing leadership and their efficacy. The article analyzes several nations-candidates for the global leadership using the original model, which encompasses military capacity, economic growth, technological achievements, cultural attractiveness and political weight of a nation, which includes followers, if any, to draw a conclusion whether the nation is regarded the Great Power, that is, the leader. The inquiry suggests that China has better opportunities to be regarded as the “leader” in the post-bipolar world order.

Key words. Leadership, the Great Powers, hegemony, power, post-bipolar, world order.

Introduction. In the theory of international relations, the concept of leadership and hegemony is considered as one of the most debatable. Typically, the concept of hegemony provokes disputes around its compatibility with the concepts of cooperation, partnership and non-discriminated communication. Throughout the world history, institutions played dominative and sometimes hegemonic role in society or in international system varied. For instance, in the Middle Ages, the Catholic Church occupied a drastically specific place in European and world affairs, as the Church could appoint and dismiss the secular heads of state, interfered political and economic affairs, established the system of values for the entire society and acquired the right to reward or punish people and monarch for obeying or disobeying these rules. Furthermore, the Church and the monarch organized the Crusade for both political and spiritual motivation to improve the authority of both secular and sacred power. However, the stance of the Catholic Church played the decisive role in this project, not merely spiritually but militarily. Along with the Church, royal dynasties endeavored to occupy a hegemonic place in international affairs in the mediaeval Europe, as within the feudal fragmentation they established control over pieces of lands, monetary systems and military units under their command.

The Westphalian world order launched new actors in European politics. Nation-states began to divide the spheres of influence, instead of the Church or royal dynasties. The concept of *raison d'état* dominated over parochial interests of small though influential elites of European empires. Gradually, the idea of leadership transformed from domestic control over resources and people's minds to the use of predominantly military power to dominate in Europe and the rest of the world. European empires conducted in the logic of the balance of power to contain unrestricted ambitions of potential hegemons. Therefore, six anti-French coalitions had been established during the Napoleonic wars to contain France, as it strove for radical destroying of the balance of power and a long-standing model of relationship between European leaders. Practically, in 19th century European nations were rather similar in terms of the level of economic development, military capabilities and political influence. They endeavored to retain the conditions of the balance of power and their leadership, not hegemony, to prevent from the collapse of the balance at the expense of accelerated growth of influence on one nation-state. As a result, the European concert and the Holy Alliance originated, aimed for collective leadership. However, egotistic interests outweighed the spirit of collectivism and common wish to address problems.

The outbreak of World War I ruined the world order and established system of leadership. Germany decreased its position in the world hierarchy and was artificially restricted in abilities to occupy a place of the world leader. Italy faced immense economic problems along with inability of government to cope with them. Japan passed through clashes between various groups of political and military elites for further development of the country. These factors of both domestic and international nature provoked significant obstacles for these nations to participate in the world affairs in the status of leaders. Meantime, the Great Britain and France defended their position of leaders in European and world hierarchy, though they could barely be characterized as hegemons. Both nations required followers and supporters of their policy. Partially, they gained this approval from their

mandate territories, colonies and small new independent nations of the East Europe emerged after World War I. Consequently, the defeated nations united to destroy the order and to gain opportunity for leadership and unleashed World War II.

Afterwards, new balance of power originated in the framework of the Cold war as the global competition between two equal leaders of the USA and the USSR upheld by institutions and systems of values established under their patronage.

To prevent for radical and unpredicted destroying of balance of power and established system of leadership, endeavors to institutionalize it have been occurred during the 20th century. The League of Nations failed with this mission. However, the United Nations Organization and, especially, the United Nations Security Council are frequently regarded as “legalized hegemony” (Clark, 2011). The five permanent members of the UNSC (the P5) enjoy the veto right and are able to exercise control over the state of security worldwide born in mind that the resolutions of the UNSC are mandatory. The disputes around leadership and hegemony can arise relating to the UNSC and the status of the P5. On the one hand, they can be considered as hegemons, as they make the rest of the world obey resolutions they approve. In that case, the P5 barely demands support or justification from supporters or followers. On the other hand, non-P5 nations have become vocal in criticism of the moral and political right of the P5 to command the rest of the world and to use the UNSC for pursuing their foreign policy and sometimes retaliating against each other at the expense of other nations. This criticism undermines the position of hegemons through demonstration of disagreement and misconduct of small nations.

Perhaps, this concept of “legalized hegemony” should be transformed to “legalized leadership” performed within less bureaucratic institutions of the G20 or BRICS+ to retain institutionalization and to mitigate the discontent of nations, which are underrepresented in the UNSC. However, the opposition of state leaders should be taken into consideration, as the USA, for instance, would barely accept the loose of control over the decision-making process being not represented in BRICS+.

Therefore, the concepts of leadership and hegemony have been intersected each other significantly throughout human history. Periodically, it was rather difficult to distinguish them and to mark an actor as a leader or a hegemon. Domestically, elites struggled for local domination in politics. This transcended national borders and provoked shifts in the equilibrium of power led to wars aimed to establish a new international system of leadership afterwards.

This section focuses on the definitions of leadership, hegemony, and power to delineate common and different points to eschew further confusion in analysis. Power refers to differentiated capabilities in economic, financial, military, cultural, and political terms, which a nation inherently possesses. These resources can be used for survival of a nation as a whole or a group of elite, for maintaining adequate level of development with no aim to gain higher status in the world hierarchy. Meantime, the resources can be spent for fighting for regional and even global leadership. Leadership as the theoretical construct refers to a nation-state, which obtains power and exercises it to enhance its status or position in the international hierarchy. Moreover, leadership is supposed to be based on the support of followers or proponents among small and middle nations, which share the same ideology and outlook. In scholarship, global state leaders can be identified as the Great Powers. We use this designation in the paper. Finally, hegemony refers to an unrestricted exercise of global leadership with ability to ignore the opinion of small and middle nations, even the Great Powers. In practice, a hegemon occupies the top position in the international hierarchy and barely requires followers.

The purpose of this inquiry is to study the concepts of state leadership and hegemony in the international system. This purpose supposes to fulfill the following tasks: 1) to investigate theoretical approaches towards leadership and hegemony; 2) to emphasize the key features of each concept in theory of international relations; 3) to discuss practical cases of the post-bipolar world order, the Great Powers of this timeline and to suggest what nations can be explained as leaders or hegemons.

Literature review. In the theory of international relations, the concept of power is evidently multifaceted, expansive, and uncertain. R. Dahl (1957) proposed a paradigmatic definition, by which an A actor obtains power and makes a B actor to do something, which B reluctantly does in different circumstances. The scholar avoids to delineate the notion of “power” and the notion of “leadership”. S. Lukes (2005 [1974]) emphasizes the distinction between the possession of power and the real exercise of power. He believes that power can be exercised through differentiated elements such as coercion, authority, force, and manipulation. Moreover, the scientist points out that power has significant social dimension, since beliefs and wishes of small and middle nations have become under the influence of power, which a strong nation accumulates. Consequently, Lukes (2005 [1974]) argues that power is limited by a capacity that is rooted in leadership or hegemony.

Traditionally, theoretical strands of political realism and political neorealism have been investigated power through rationalist approach, focusing on its capacity-based nature. For instance, K. Waltz (1979) argued that “power” could be equalized to “means”. Unlike Lukes, he disregarded ideas, communication, wishes and beliefs affected by a power-holder. Subsequently, neorealists regarded state-centric balance-of-power model to study the nature of power. The balance of power presupposes the establishment of network of alliances to restrict excessively influential actors. According to political realists, alliance-building strategy refers to prerequisite for maintaining the balance of power (Morgenthau, 1967). Contemporary political neorealists underline the importance of material power, say, military capacity, possessed by nations, in terms of their influence international relations and possibility to be regarded as Great Power (Mearsheimer, 2001).

Joseph Nye (2008), a representative of theoretical school of neoliberalism, proposes the division of the concept of power into three branches. He classifies into three distinct categories: military-political or material, cultural-informational or non-material, and a combination of both (Nye, 2008). In these terms, Nye contextualizes material power as hard power, which includes military intervention, coercion, and economic sanctions. A nation held hard power uses its components depending on related circumstances. In contrast, non-material power is described as soft power, which is based on persuasion, attraction, political values, and culture. The combination of the hard power and the soft power was characterized as smart power. In the frameworks of varied conditions, nations can effectively exercise smart power in a cost-effective way (Nye, 2008). Therefore, J. Nye continues the dispute between political realism and political liberalism on the nature of power.

Unlike political neorealists, neoinstitutionalists argue that along with materialist component, ideas and identities should be born in mind regarding the analysis of power. This perspective suggests that power can be exercised within institutions and by means of them (Keohane, 1989). Unsurprisingly, neoinstitutionalists ground their viewpoint on the stance of political neoliberalism, since liberal institutionalism is a branch of theoretical research within the liberalist paradigm.

Predictably, the Marxist approach to power differentiates from both political realism and political liberalism, since the Marxism has been positioned itself as a critical theory. In Marxism, power is defined as the organized violence exercised by the dominant social class over the subordinate class (Marx, 1990). Marxism builds its understanding of power on economic ground. Neo-Marxism develops this idea further, transforming it to international relations. According to this theoretical strand, more developed economies exploit less developed ones using their economic power as a leverage for unequal relations with small and middle nations (Wallerstein, 2004).

Summing up, political realism regards power in predominantly material aspects, political liberalism considers it within institutions and system of values, and Marxism focuses on economic conditions of power.

With respect to the concept of leadership, James M. Burns (Berman, 1979c) proposes a highly functional definition. According to him, leadership encompasses the ability to effectively mobilize different resources or power, which a nation holds (Berman, 1979c). Normally, the leader spends these resources to satisfy the demands of its followers along with pursuing its foreign policy and defending the *raison d'état*. Moreover, the mobilization of resources occurs within a competitive environment, as the leader has been encountered challenges from another leader for gaining support from the followers. This competition can be rather acute born in mind the limited amount of resources, that is, power. J. Burns underlines the special place of followers in the concept of leadership. He believes that with the help of followers, leadership can be distinguished from the concept of power. The leader tends to seek for support of followers, since it assists it to mobilize resources and to justify this mobilization before its citizenry. Furthermore, the leader changes itself through shifts, which it brings to followers in terms of economic models or systems of values and world outlook (Berman, 1979c). Along with availability of followers, the leadership demands advanced communication skills and dissemination of information among them. The exchange of information is vital for the leader to realize the problems and needs of followers and react immediately and adequately (Berman, 1979c). Furthermore, J. Burns believes that institutionalization appears to be a helpful tool for the leader to disseminate information and contact with followers. On the one hand, institutions invigorate hierarchy among the leader and followers, as the leader can drive normative rules in the organization along with strategic view of its further development. On the other hand, institutions make illusion of equality among followers, as they believe that they can participate in the decision-making process and affect it significantly. In addition, J. Burns (Berman, 1979c) delineates two models of leadership – transactional and transformational. The former is used in vertical mode of relationship between the leader and followers directed to exchange some material components as military protection or economic loans. Gaining it, the leader calculates the loyalty of followers. In contrast, the latter model enables to change

the quality of relationship and establishes rather horizontal style of contact. Followers can induce positive shifts in the leader itself in terms of proposing new rules or modify current status quo. Indeed, these models work in conditions of agreement and loyalty that followers obtain and express towards the leader. Conversely, the leader has to undertake efforts to satisfy followers and retain them under its control and patronage.

Overall, J. Burns' definition of leadership embraces the mobilization of resources, that is, power, the availability of followers and inducing of positive changes in the life of followers, at least, generate stable feeling among followers that the leader takes care of them more than of itself. Efficient art of communication and institutions as platforms for improvement contact with followers and create an illusion of equal relations of non-discrimination portray the concept of leadership. This approach is juxtaposed with political neorealist theme on the Great Powers, which form rules for small and middle nations, establish organizations and strive for involving them to membership to shape the global order based on those norms convenient and profitable for the Great Powers.

Oran R. Young (1991) investigates three forms of leadership, which can be applied domestically and internationally. These forms encompass structural leadership, entrepreneurial leadership, and intellectual leadership (Young, 1991). O. Young practices behaviorism in his studies of leadership, since he argues that type and style of conduct of the leader determines his\her\its interrelation with the environment, followers and ability to exercise different resources, that is, sorts of power. Structural leadership regards an organized unit, political party or state, and its representative, who is able to acquire and use material resources of the unit to contact with followers and to defend the vital interests of represented unit. In this case, the environment and followers are considered as mere a tool for maneuvering and achieving that goal which is crucial for the unit, not for the followers, that is, society or international community. Entrepreneurial leadership excludes the leader's affiliation with a group or unit but focuses on talents and skills of the leader to exchange arguments and mobilize followers and even other leaders through talks and negotiations. This leadership can be rather invisible in its effect, as the result appears over time. However, this style of leadership is regarded advantageous, as people and nations affected can barely realize that the leader-entrepreneur strives for achieving his\her\its goals, not satisfying their demands and needs. Normally, the leader-entrepreneur conceals resources that s\he\it possesses or affiliation that s\he\it can have. Finally, intellectual leadership forms agenda for followers and other leaders by establishing necessary tasks and goals, which should be achieved collectively. This leadership uses resources of other leaders or institutions, or demands its followers to share them for the common good. For instance, the Great Powers that stand for the combatting climate change radically or insist on dramatic reformation of international institutions are considered as intellectual leadership. Logically, these types overlap each other and can be practice depending on circumstances and abilities of the leader.

Obviously, leadership should be exercised through differentiated ways, as the leader is stronger nation and needs to impose its will by varied leverages. As suggested by John Ikenberry and Charles Kupchan (1990), the first method to affect followers and competitors involves material leverage, such as economic pressure, sanctions, boycott, economic blockade, embargo to enforce compliance not among followers, but adversaries. This method is regarded rather efficient in the case of adequate amount of economic and financial platform of the leader. Historically, economic sanctions and related instruments could be effective on small and middle nations. However, if economic restrictions are imposed on almost equal competitor, guarantee of efficacy lacks substantially. The second way entails shifts in core beliefs of other nations towards the leader provoked by non-material means of persuasion, demonstration of the will to protect, assist small and middle nations with no pressure from the leader (Ikenberry, Kupchan, 1990). As J. Burns suggested, this approach creates an illusion among followers or hesitated nations that the leader has the only task of protecting them and concentrates on their happy life, not on its egotistic *raison d'état*. However, G. Ikenberry and Ch. Kupchan propose an ambiguous way for the leader to conduct and to maneuver between these two models.

The section continues with examination of the concept of hegemony. Contemporary international relations theory suggests that hegemony involves coercion and strict control over all structures in the international system. The hegemon differentiates from the leader that the former barely requires support of followers or strong nations, that is, the Great Power. The hegemon refers to the most powerful nation ever, which is impossible to be equalized in terms of resources and abilities to mobilize them. However, the hegemon should not be identified as a colonizer, since it avoids interfering to government or foreign policy of other nations (Ferguson, 2003).

Traditionally, hegemony originates within the circumstances of disequilibrium of power in the international system. As a result, a nation emerges that becomes much more powerful than others do and enables to suppress leadership of opponents (Gilpin, 1981). Occasionally, the hegemon is converted to an empire with no direct

colonization (Doyle, 1986). Elites of affected nations can speak out the idea of “neo-colonialism” of the hegemon. For instance, Asian and African nations resisted to globalization of westernized values concerned soft power of the USA as imposing of its cultural standards on them and reacted negatively. According to Hans Morgenthau (1967), the hegemon enjoys differentiated amount of leverages to affect the rest of the world, such as geography, natural resources, population, economy, military strength, morale, unity, diplomacy, and technological advancements. G. Ikenberry and Ch. Kupchan (1990) emphasize other elements in this list of leverages as dominance in resource extraction and trade, control over markets, the broader the better, influence of capital and reliability of currency, and production of high-value goods. Thus, hegemony is grounded on highly hierarchical relations and the hegemon barely pretends to establish equal-sort relations with smaller nations.

Obviously, theoretical opponents challenge this traditionalist or realist approach towards hegemony. For instance, neoliberalist theory suggests that international institutions and regimes, though established by the hegemon, can work separately and independently even if the hegemon declines in authority and influence (Keohane, 1984). This viewpoint believes that the international system is rather stable and exists in parallel with the hegemon. Therefore, international institutions are able to maintain the strategic stability of the system, not policy of the hegemon.

On the other hand, the critical theory questions the key themes of political realism relating to hegemony. The proponents of the critical theory practice the approach of Antonio Gramsci. He (1971) argued that hegemonic control could be established either by coercion or by consent. These means should be practiced alongside the dissemination of ideology of the hegemon (Gramsci, 1971). In this case, the task of the hegemon includes ability to transform its egotistic interests to collective good that regards vital for all. Each member of a community, whether it relates to society or international community, should accept these interests and perceive them as their integral interests. Moreover, ideology signifies much, since it approves conduct of the hegemon and makes hesitated elements agree with its actions. Therefore, A. Gramsci emphasized the place of ideas and ideologies in fulfillment of hegemony efficiently. The proponents of the neo-Gramscian perspective point out that social forces are able to establish hegemony, not nation-states (Gill, 1993). These forces successfully transcend national borders and create a feeling of “totality” throughout communities and nations worldwide. As a result, egotistic interests of nation-states are relegated (Cox, 2001). E.g., different social movements organized on different ideas of the leftist or rightist ideologies promote their ideas and interests throughout nations, both in the Western liberal democracies and the Eastern autocracies.

Overall, the research on the concepts of power, leadership and hegemony in international relations emphasizes that power is limited to resources or capabilities, which a nation acquires by default. Leadership, in turn, is grounded on these resources but it demands the support from followers or proponents. The debates arise whether institutions and ideas, that is, non-material resources are required for exercising leadership efficiently. Hegemony originates within severe disequilibrium of power in international system. The hegemon lacks equal competitors and does not necessarily demand support of smaller nations. It uses all appropriate mechanisms and means to exercise hegemony, material and non-material. As a result, in the international hierarchy, the hegemon occupies the top-ranking position. Leadership stays at the lower level and small and middle nations find themselves at the bottom of the pyramid. Furthermore, the hegemon cannot be numerous, unlike leadership.

Methodology. This research is qualitative. The paper uses historical retrospective analysis to examine global leadership in the international system of 20th century. In practical part, the article draws on the original model of analysis of components or resources for leadership. The model includes military capacity, economic growth, technological achievements, cultural attractiveness and political weight of a nation, which encompasses followers, if any, to draw a conclusion whether the nation is regarded the Great Power, that is, the leader. To examine military capacity, the paper uses data of military expenditures of the country as a share of GDP. In terms of economic growth, the paper uses the data of the World Bank, the annual growth of GDP in percent, to examine the level of economic progress and economic problems, which a nation faced. To study technological achievements, the article relies on the Technology Achievement Index (TAI) (Incekara, Guz and Sengun, 2017). TAI that originally proposed in 2002 by Desai et al. (2002) is a unified index that revealing countries’ technological abilities and performance in terms of technology capacity, diffusion of new technologies, diffusion of old innovations and development of human skills. In terms of cultural attraction of a nation, it seems rather difficult to measure it. The tables contained the data can found in the appendix.

Results and discussion. Throughout the Cold war, there have been two leaders in the world order – the USA and the USSR. They divided the world geopolitically, used varied means for attracting followers, such as

pressure, economic and military-political assistance. For instance, in economic terms the Marshal plan, the US-led program for economic recovery of Europe or the COMECON, the Soviet-led bloc on economic assistance, aimed to spread political and ideological influence along with the economic aid. The NATO and the Warsaw Pact are the paradigmatic example of military-political institutionalization of bipartisan leadership. In terms of pressure, the Soviet Union invaded Prague in 1968 to retain control over communist elites and suppress the opposition. The case of Yugoslavia seems rather special, as under the leadership of Josip Broz Tito, the nation vindicated its independence within communist bloc and headed the Non-Aligned movement in the East Europe. The USA had to undertake few efforts to control its sphere of influence in Europe. Historically, European nations were more prone to democracy and capitalism than to communism. Therefore, the USA focused more on containment of the USSR in the rest of the world than in Europe (Grenville, 2005). The post-World War II era was not characterized by the hegemony of the United States and the Soviet Union. Rather, it was a stable and predictable balance of power, and both countries required allies to maintain their standing in the international order.

Nonetheless, when the bipolar world order collapsed in 1991, the post-bipolar international system began to follow within dramatically new circumstances. The condition of misbalance occurred, since the USSR has been disintegrated as one of the world leaders and the USA remained the only nation at the top of the hierarchy lacked equal competitors.

The paper continues with the original model of analysis and comparison of the Great Powers to examine their capabilities in varied spheres in the post-bipolar world order. Several nations are studied to find out their possible belonging to the club of the leaders or the Great Powers: the USA, nations of the EU (France, Germany, and Italy), the UK, Russia, China, Japan, South Korea, Brazil, India and South Africa. The timeline for analysis is determined between 2000 and 2022.

The USA. Regarding military capacities of the nation, the inquiry believes that in 2000-2022, the USA can be considered as one of the leading nations in the world. According to Stockholm International Peace Research Institute (2024), the share of GDP the US government spent on military expenditures has been grown year by year until 2014 when it decreases a little and then fluctuates. For instance, in 2000 it had 3,11% of GDP, in 2005 it was 4,09%. The peak was reached in 2011 with 4,82%, then it flew to 3,69% in 2014, and the highest rate was in 2020 with 3,70% (*SIPRI Military Expenditure Database, n.d.*) (see Figure 1).

In terms of economic growth, in 2000, the GDP of the USA showed 4,1% annual growth, in 2001, it fell to 1%, in 2004, it increased to 3,9% (*World Bank Open Data, n.d.*) (see Figure 2). Since 2005, the growth of the US GDP decreased gradually from 3,5% to -2,6% in 2009. Rapid growth occurred in 2010 (2,7%) after the recovering from the world economic and financial crisis. In 2010-2018, it fluctuated between 1,7% and 2,8%. In 2020, the radical drop down took place to -2,8% by the impact of the pandemic. In 2021, the no less radical growth occurred – 5,9% and in 2022 it again decreased seriously to 1,9% (*World Bank Open Data, n.d.*).

Regarding technology achievements, the TAI of the USA in 1995 was 0,585 and in 2015, it counted 0,630 (Ağan, 2022). According to the data, the USA was at the first place in the ranking and was considered as “the leader”.

In terms of cultural influence, in 2022, the USA had the 3rd place within the US news best countries ranking (*US news., n.d.*). It has very good position in general cultural influence, such as cinema and music. Information flows’ power is unquestionable. However, the nation faces problems with tourism.

Finally, the political weight should be studied. In terms of diplomatic influence, according to the Lowy Institute, in 2022 the USA had 89,3 points, which gave it chance to be at the second place (Lowy Institute, n.d.). Meanwhile, the USA possesses high level of influence within varied blocs, such as NATO, USMCA, the IMF, the WTO and other institutions.

France, Germany, the United Kingdom and Italy. Relating to the amount of annual military expenditures by SIPRI data (2024), French rates laid between 2,10% in 2003 and 1,84% in 2019 with no dramatic drops or growths (*SIPRI Military Expenditure Database, n.d.*) (see Figure 1). German numbers fluctuated occasionally – in 2005, 1,07%, in 2008, 1,21%, in 2012, 1,24%, in 2015, 1,14%, in 2020, 1,37% (*SIPRI Military Expenditure Database, n.d.*) (see Figure 1). In 2022, the amount of expenditures was the highest in the period – 1,39%. British rates went inside a corridor of 2,37% in 2000 and 2,42% in 2012 with the highest amount of 2,57% in 2009 (*SIPRI Military Expenditure Database, n.d.*) (see Figure 1). In 2015-2019, the numbers have been decreased slightly from 2,04% to 1,98%. Since 2020, the rate has been grown gradually from 2,16% to 2,23%. Italian rate has decreased stably from 1,74% in 2000 to 1,21% in 2015 (*SIPRI Military Expenditure Database, n.d.*) (see Figure 1). The radical increase occurred in 2020 – 1,74% compared to 1,31% in 2019.

Regarding the level of economic growth, French numbers has been fluctuated from 3,9% in 2000 to 2,4% in 2006 and dropped radically in 2009 to -2,9% (*World Bank Open Data*, n.d.-b) (see Figure 2), then recovery began to 1,9% in 2010. Growth has been slow in 2012-2017, from 0,3% to 2,3% and the other radical fall occurred in 2020 to -7,5%. In 2021, 6,4% amounted and in 2022 the rate was 2,5%. German case demonstrated the lack of economic stability in terms of economic growth. In 2000, it amounted 2,9%, in 2003, it was -0,7%, in 2006, it counted 3,8% (*World Bank Open Data*, n.d.-c) (see Figure 2). Predictably, in 2009, it was dramatic fall to -5,7% and recovery in 2010 to 4,2%. Then gradual increase occurred from 0,4% in 2012 to 2,7% in 2017 and radical drop in 2020 to -3,8% because of the COVID-19. In 2021, the GDP growth counted 3,2%, in 2022 it was 1,8%. The rate of the United Kingdom demonstrates lack of stability. In 2000, the GDP grew 4,3% annually, in 2002, it decreased to 1,8%, in 2007 it increased to 2,6% and it fell greatly in 2009 to -4,6% (*World Bank Open Data*, n.d.-d) (see Figure 2). The recovery was less effective than in Germany and counted 2,2% growth. Then instability continued – in 2014, the GDP grew up to 3,2% and in 2018 it decreased to 1,4%. The serious drop took place in 2020 and amounted -10,4%. The recovery was amazing in 2021 up to 8,7% and in 2022, the growth slowed down to 4,3%. Italy's rates display something average between France and Germany in terms of dynamics. In 2000, the GDP growth amounted 3,8%, in 2003 it was 0,1%, in 2006 – 1,8% (*World Bank Open Data*, n.d.-e) (see Figure 2). In 2009, the radical fall took place to -5,3% and restoration in 2010 to 1,7%. Then fluctuation continued from -3% in 2012 to 1,7% in 2017. Logically, the other drop occurred in 2020 to -9% that later led to recovery in 2021 to 8,3% and significant decrease to 3,7% in 2022.

In terms of the TAI, France in 1995 was rated 0,455 and had 11th position. In 2015, it got 0,449 points along with the 7th position in the ranking (Ağan, 2022). Germany in 1995 had 0,433 points and the 13th place compared to 0,465 points and the 4th place in 2015 (Ağan, 2022). Both nations belong to the “leader” category. The United Kingdom ranked 0,493 in 1995 that gave it the 6th place and 0,407 in 2015, which decreased the nation to the 23 place (Ağan, 2022). Nevertheless, the Great Britain was included to “leader” category. Italy lacks concrete data and has mere description of “potential leader” category, which includes nations with the TAI from 0,275 to 0,424 (Ağan, 2022).

According to cultural influence, Italy occupied the 1st place in the ranking in 2022, France got the 2nd place, the United Kingdom got the 6th place and Germany ranked 10th place by the US news best countries ranking (*US news.*, n.d.). The France and Italy are influential in the sphere of cuisine, fashion and tourism, though lack informational and scientific influence. However, Germany is most famous for its art, literature, science, medicine and tourism but lacks attraction in cuisine, fashion and information flow. The United Kingdom is powerful in terms of science, tourism, literature, history but lacks cultural influence in fashion and cuisine.

Finally, considering political weight, all of these nations are the founding nations of the EU, though ideologically France and Germany played more significant role in this process. In 2020, the UK left the EU. Meanwhile, all three nations are the NATO members though loyalty fluctuated depending on domestic state of affairs. For instance, in 2003 the US-led operation in Iraq, France and Germany refused to support it militarily (Vergun, 2022). In terms of followers, these nations lack them significantly and can be called “followers” themselves being within the orbit of the USA. The UK demonstrates ambitions to restore the former status of empire but it seems mostly as rhetoric. For instance, ex-prime minister of the UK, Boris Johnson, declared sending navy to the Black Sea in the frameworks of Russia-Ukraine conflict (*Royal Navy Warship Sailing in Black Sea 'Entirely Right', Says Johnson*, n.d.).

Russia and China. Regarding military expenditures as a share of GDP, Russia had rather homogeneous numbers – from 3,31% in 2000 to 3,25% in 2006 with the highest rate of 3,76% in 2002 (*SIPRI Military Expenditure Database*, n.d) (see Figure 1). In 2007-2008, the rate decreased to 3,12% and 3,15% respectively. Then numbers increased up to 3,92% in 2009 and slightly reduced down to 3,85% in 2013. In 2014, the rate grew significantly up to 4,11%. The growth continued in 2016 up to 5,43%. In 2017-2021, the rate fluctuated between 4,25% and 3,72%, and came to 4,06% in 2022. China's military expenditures' rate is rather straight line, as it fluctuated between 1,84% in 2000 and 1,60% in 2022 (*SIPRI Military Expenditure Database*, n.d) (see Figure 1). The highest rate was in 2,06% in 2002, the lowest rate was in 2022.

In terms of economic growth, predictably, Russia's economy faced serious variations. For instance, in 2000, it amounted 10% growth, in 2002, it was 4,7% growth, in 2007, the number increased more up to 8,5% (*World Bank Open Data*, n.d.-f) (see Figure 2). The radical drop occurred in 2009 down to -7,8% and recovery took place in 2010 up to 4,5%. In 2014, the growth was 0,7% and in 2015 it fell down to -2% because of economic sanctions. To 2018, the growth has been restored up to 2,8% and in 2020 it dropped down to -2,7%. The other recovery occurred up to 5,6% in 2021. In 2022, the decrease counted -2,1%. China turns out to be rather unusual

case among abovementioned ones. Its economy demonstrated steady growth from 8,5% in 2000 up to 14,2% in 2007 (*World Bank Open Data*, n.d.-g) (see Figure 2). In 2009, it fell down to 9,4% and recovered in 2010 up to 10,6%. In pre-COVID 19 period, it reduced slightly from 7,9% in 2012 to 6% in 2019. In 2020, it dropped down to 2,2% and restored in 2021 up to 8,4%. In 2022, the GDP was 3% annual growth.

Russia lacks precise data on the TAI and belongs to the category of “potential leaders” (Ağan, 2022). China leaped significantly from 0,179 points in 1995 (78th place) to 0,443 points in 2015 (9th place) and got the status of “leader” (Ağan, 2022).

Relating to the cultural influence, in 2022, China had the 16th place and Russia had the 38th place by the US news best countries ranking (*US news.*, n.d.). Both nations are powerful in science, art and literature, though lack influence in information flow. Russia faces special problems with people exchange because of restrictions. Chinese citizens visit other countries with no reluctance, though foreign tourists can face problems visiting China.

Finally, analyzing political weight, both nations can be considered “dissidents”. Russia demonstrates it rather actively within the key theme of political realism, that is, use of war as a tool to continue politics by different means. The 2014 Crimea case and the 2022 Ukraine conflict support this assumption. Russia aspires to ruin the post-bipolar world order and to return the status of the Great Power, which the USSR had had. In addition, Russia strives for attracting allies and followers using bilateral and multilateral diplomacy. The list of institutions established by Russia to promote its economic, military, cultural and political power includes CIS, SCO, BRICS+, EAEU, and CSTO. China attacks the post-bipolar world order less demonstratively than Russia does, though the paramount goal seems to be the same. China uses its greatest MNCs like Huawei to combat the US domination in high-tech, its automobile giants to compete with Germany’s automobile industry. China avoids high institutionalization of its relations with potential followers preferring bilateral economic and financial ground for spread its influence.

Japan and South Korea. Regarding military expenditures, Japan has rather narrow line of fluctuation of rate – from 0,92% in 2000 to 0,99% in 2019 with the highest number of 0,97% in 2011 (*SIPRI Military Expenditure Database*, n.d) (see Figure 1). In 2020-2022, its rate grew from 1,02% to 1,08% respectively. South Korea shows similar picture compared to Japan. In 2000, it spent 2,46% GDP and in 2019 the rate was 2,67% with the highest number of 2,60% in 2009 (*SIPRI Military Expenditure Database*, n.d) (see Figure 1). In 2020 and 2022, the rate counted 2,80% and 2,72% respectively.

In terms of economic growth, Japan demonstrates instability. The rate seriously fluctuated from 2,8% in 2000 to 1,5% in 2007 with the lowest number of 0% in 2002 (*World Bank Open Data*, n.d.-h) (see Figure 2). Predictably, in 2009, it fell down to -5,7% and restored in 2010 up to 4,1%. However, the period from 2011 to 2017 shows total instability and waves from 0% to 1,7%. In 2020, the drop occurred down to -4,1% with the recovery up to 2,6% in 2021. In 2022, the GDP grew up to 1%. South Korea shows rather similar picture, as in 2000 its GDP grew to 9,1%, in 2003 it was 3,1%, in 2007 it amounted 5,8% (*World Bank Open Data*, n.d.-i) (see Figure 2). In 2009, it fell down to 0,8% and recovered in 2010 up to 6,8%. In 2012-2019, the rate changed rather smoothly from 2,4% to 2,2%. In 2020, the predictable drop occurred down to -0,7% and restoration in 2021 showed 4,3%. In 2022, the GDP counted 2,6%.

Obviously, the TAI rate is special for both Japan and South Korea. The former rated 0,525 in 1995 and had the 2nd place (Ağan, 2022). In 2015, the rate was 0,532 and the position in the ranking remained the same. South Korea had 0,414 points and the 17th place in 1995, and 0,524 points and the 3rd place in 2015 (Ağan, 2022). Both nations are categorized as “leaders”.

Relating to cultural influence, in 2022, Japan had the 5th place and South Korea had the 7th place by the US news best countries ranking (*US news.*, n.d.). Unquestionably, Japanese manga and anime have fans throughout the world along with Korean K-pop and doramas. In addition, these nations are rather influential in science and medicine, especially, South Korea. However, they lack power in information flow.

Finally, the political weight of these nations is seemed to be restricted to the region of Asia. Both of them are the followers of the USA in terms of military, economic and technological directions. They do not aim to establish institutions pointed on them and seek for followers.

Brazil, India and South Africa. Regarding military expenditures, Brazil’s index fluctuates rather significantly, from 1,73% in 2000 to 1,36% in 2016 with the highest rate of 1,95% in 2001 and the lowest rate of 1,33% in 2013 (*SIPRI Military Expenditure Database*, n.d) (see Figure 1). In 2021 and 2022, the big reduce occurs, 1,16% and 1,05% respectively. India’s rate fluctuates insignificantly, from 2,95% in 2000 to 2,43% in 2022 with the highest point of 3,13% in 2009 and the lowest point of 2,42% in 2018 (*SIPRI Military Expenditure*

Database, n.d) (see Figure 1). South Africa demonstrates slight growth from 1,39% in 2000 to 1,53% in 2002, then it shows gradual reduce of the rate down to 0,74% in 2022 (*SIPRI Military Expenditure Database, n.d*) (see Figure 1).

In terms of economic growth, Brazil demonstrates high instability of its growth of GDP. For instance, in the term of 2000-2004, it ranked 4,4%, 1,1% and 5,8% (*World Bank Open Data, n.d.-j*) (see Figure 2). In 2006, it reached 6,1% and fell down drastically in 2009 with -0,1%. The recovery occurred in 2010 and amounted 7,5%. The radical fluctuation continued, as in 2015 the growth was -3,5%, in 2018 it was 1,8% and in 2020 it counted -3,3%. After the pandemic, the GDP grew to 5% annually but in 2022 it decreased to 2,9%. In contrast, Indian economy shows better stability (*World Bank Open Data, n.d.-k*) (see Figure 2). It faced fluctuations in 2000-2003 with the rates of 3,8% and 7,9%. Since 2003, it has been increased gradually and dropped in 2008 down to 3,1% and recovered in 2009 up to 7,9%. The dynamics of the growth was positive in 2011-2016 with the expected radical fall in 2020 down to -5,8%. In 2021, the GDP rose up to 9,1% and in 2022 it decreased to 7,2%. South Africa's economic growth demonstrates a combination of Brazil and India in terms of fluctuation and stability. On the one hand, it was less instable in 2003-2007 with the steady growth from 2,9% to 5,4% (*World Bank Open Data, n.d.-l*) (see Figure 2). In 2009, it fell down to -1,5% and recovered to 3% in 2010. Then gradual decrease occurred to 0,7% in 2016, a little restoration and greatest fall in 2020 to -6%.

Regarding the TAI, the rate differentiates significantly in this group of nations. In 1995, South Africa had 0,232 points and 60th place, and in 2015 it increased its rate to 0,351 points and got the 51st place (Ağan, 2022). It was categorized as a “potential leader”. Both Brazil and India are located in the category of “dynamic adopters” and had in 1995, 0,212 points\72nd place, and 0,115 points\93rd place respectively (Ağan, 2022). In 2015, the situation remained the same for Brazil with its 0,278 points and the 72nd place and changed positively for India with its 0,259 points and the 75th place (Ağan, 2022).

Considering cultural influence, in 2022, Brazil had the 11th position, India had the 29th place and South Africa found itself at the 40th place (*US news., n.d.*). This result seems rather expected, since Brazilian TV-series and Indian Bollywood products are ubiquitous. Moreover, Brazilian carnivals and Indian traditional garments, cloths and jewelry play significant role in their cultural influence. In terms of South Africa, its cultural specific is underrepresented worldwide.

Finally, the political weight of these nations can be considered as “middle”. They endeavor to balance between the USA, Russia and China especially India demonstrates this conduct. Brazil's foreign political orientation depends greatly on domestic stability and the choice of elites. South Africa strives for leading in the continent of Africa being on the one hand, an ally of Russia within BRICS+ and distancing from it by declared withdrawal from the International Criminal Court and immediate entering back (Borger, 2023).

The findings of this research signify much for the science of international relations, as they offer to focus on a vital scientific and practical problem on changes in global leadership. This research emphasizes that along with global political instability, shifts in leadership undermines the status of the Great Powers making them seeking for allies and exacerbates the struggle for new leadership.

Conclusion. This research suggests that in theory leadership and hegemony rather slight difference. In fact, the need that a leader can have in support of followers seems to be the only significant difference with hegemon. Both leader and hegemon aspire to spread their influence using resources, say, power they obtain. Ideas and ideologies matter greatly in both cases as well. However, hegemon barely relies on supporters, as it is so powerful that it can easily make dissidents either follow it or be destroyed. The leader demands supporters to justify its activity and to reinforce its foreign policy.

Summarizing the model of practical analysis of twelve nations, the following conclusion can be drawn. First, in terms of military expenditures, two nations have been spent much finances than others, the USA and Russia. India takes the 3rd place. However, China spends very few finances on its military expenditures that seems rather surprisingly. Therefore, it can be supposed that both the USA and Russia endeavor to rely on military component in the battle for new leadership. India can use the military factor as a winning card in its instable relations with Pakistan and China, though it hardly relies on it for global leadership. China's position looks unusual and its reluctance to sponsor military sphere can signify its stake in another factor, which could bring much profit for China's leadership. Second, the data on economic development demonstrate that China's economy grows faster and is less affected by external pressure such as crises or pandemics. India's economy shows rather good reliability. However, European nations and Japan demonstrate problems with their economic progress. The USA faces problems with economic stability and potential as well. In addition, Russia does not look as economic leader with lack of stability and high fluctuation of its rates. Third, technology advancement

index shows that mere Italy, Russia and South Africa are categorized as “potential leaders” and Brazil along with India are called “dynamic adopters”. The rest of the analyzed nations belong to the category of “leaders”, though the gap between the USA and the UK is great. In this case, China occupies special position in terms of rapid development of its high-tech direction and attempts to compete with the US technological giants. Finally, the parameter of cultural influence shows that Italy is the leader, the USA has the 3rd position, China has the 16th place and Russia has the 38th place. Obviously, Italian’s position seems rather predictable because of high popularity of its culture and the fact that it is well known. Meanwhile, the USA has high potential in informational influence and ability to spread its culture through the tool of soft power. China also endeavors to use social media for this reason but it loses the competition with Japan and South Korea in terms of popularity and awareness of its cinema or music. Within sanctions, Russia faces serious problems to spread its cultural influence, at least, to Europe and the USA.

Overall, regarding shifts of global leadership, it seems rather obvious that the USA has been decreased its position. It faces problems with economic development. The European nations can barely be considered as leaders bearing in mind economic stagnation and inertia in foreign policy. Russia strives hardly for destroying the globalized post-bipolar world order and predictably faces problems with economy, cultural influence and has big military expenditures. In this case, China seems the most probable candidate for further global leadership, as it has good rates in economic development, technological progress is dramatic and military expenditures look rather low. Nowadays, the USA and Russia have established the circumstances of global turbulence for redistribute of global power in the international system. All nations of the world participate in the game directly or indirectly. China attempts to find its place in this unpredictability, as the rest of the world tries to do. However, compared to other cases, this nation does it more successfully.

REFERENCES

1. Ağan, B. (2022). Dünya’nın Teknolojik Başarısı: Ülkelerin, Kıtaların ve Dönemlerin Güncellenmesi ve Analizi. *İzmir İktisat Dergisi*, 37(1), 250–268. <https://doi.org/10.24988/ije.1005608>
2. Berman, L. (1979c). Leadership, by James MacGregor Burns. *Political Science Quarterly*, 94(2), 346–348. <https://doi.org/10.2307/2149858>
3. Borger, J. (2023, April 26). South Africa’s president and ANC sow confusion over leaving ICC. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2023/apr/25/south-africas-president-and-party-sow-confusion-over-leaving-icc>
4. Clark, Ian, ‘Hegemony in International Organization: The UN Security Council’, *Hegemony in International Society* (Clark, I. (2011). *Hegemony in international organization: the UN Security Council*. In Oxford University Press eBooks (pp. 149–176). <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199556267.003.0008> Oxford, 2011; online edn, Oxford Academic, 1 May 2011), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199556267.003.0008>
5. Cox, M. (2001). Whatever happened to American decline? international relations and the new United States hegemony. *New Political Economy*, 6(3), 311–340. <https://doi.org/10.1080/13563460120091333>
6. Dahl, Robert A. (1957) ‘The Concept of Power’, *Behavioral Science* 2, pp. 201-215
7. Desai, M., Fukuda-Parr, S., Johansson C., Sagasti F. (2002). “Measuring the Technology Achievement of Nations and the Capacity to Participate in the Network Age”, *Journal of Human Development*, Vol: 3, No: 1, pp. 96-122
8. Doyle, Michael W. (1986). *Empires*. Cornell Studies in Comparative History. Ithaca, NY: Cornell University Press
9. Ferguson, Niall. (2003). ‘Hegemony or Empire?’. *Foreign Affairs* 82 (5), 154-161
10. Gill, Stephen. (1993). ‘Epistemology, Ontology and the “Italian School”’. In *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*, edited by Stephen Gill, 21–48. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Gilpin, Robert. (1981). *War and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press
12. Gramsci, Antonio. (1971). *Selections from the Prison Notebooks*. London: Lawrence & Wishart Ltd.
13. Grenville, J.A.S. (2005). *A history of the world from the 20th to the 21st century*. Routledge. London and New York
14. Ikenberry, G. John/Kupchan, Charles A. (1990) ‘Socialization and Hegemonic Power,’ *International Organization* 44 (Summer), pp. 283-315)
15. Incekara, A., T. Guz and G. Sengun, (2017). Measuring the technology achievement index: comparison and ranking of countries. *Journal of Economics, Finance and Accounting (JEFA)*, V.4, Iss.2, p.164-174
16. Keohane, Robert O. (1989) *International Institutions and State Power: Essays in International Relations Theory*. Boulder, CO: Westview Press
17. Keohane, Robert O. (1984). *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton, N.J: Princeton University Press
18. Lowy Institute. (n.d.). *Diplomatic influence data - Lowy Institute Asia Power Index*. Lowy Institute 2023. <https://power.lowyinstitute.org/data/diplomatic-influence/>
19. Lukes, Steven (2005 [1974]) *Power: A Radical View*. Basingstoke: Macmillan Education

20. Marx, K. (1990). Capital: Volume I (B. Fowkes, Trans.). New York: Penguin
21. Mearsheimer, John J. (2001) The Tragedy of Great Power Politics. New York/London: W.W. Norton
22. Morgenthau, Hans J. (1967) Politics among Nations. 4th ed., New York: Knopf
23. Nye, Joseph (2008). The Powers to Lead. Oxford: Oxford University Press
24. Royal Navy warship sailing in Black Sea 'entirely right', says Johnson. (n.d.). Financial Times. <https://www.ft.com/content/4efbf1bd-a80d-47b9-87c8-a7465d180ea8>
25. SIPRI Military Expenditure Database. (n.d.). SIPRI. <https://www.sipri.org/databases/milex>
26. US news.(n.d.). These Countries Have the Most Influential Cultures. <https://www.usnews.com/news/best-countries/rankings/influential-culture>
27. Vergun, D. Nation Observes Anniversary of Operation Desert Storm// DOD News. – Jan. 15, 2022. – [Electronic resource]. URL: <https://www.defense.gov/News/News-Stories/Article/Article/2879147/nation-observes-anniversary-of-operation-desert-storm/>
28. Wallerstein, Immanuel. (2004). World-Systems Analysis: An Introduction. †Duke University Press
29. Waltz, Kenneth N. (1979) Theory of International Politics. Reading (Mass.): Addison-Wesley
30. World Bank Open Data. (n.d.). World Bank Open Data. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2022&locations=US&start=2000&view=chart>
31. World Bank Open Data. (n.d.-b). World Bank Open Data. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2022&locations=FR&start=2000&view=chart>
32. World Bank Open Data. (n.d.-c). World Bank Open Data. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2022&locations=DE&start=2000&view=chart>
33. World Bank Open Data. (n.d.-d). World Bank Open Data. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2022&locations=GB&start=2000&view=chart>
34. World Bank Open Data. (n.d.-e). World Bank Open Data. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2022&locations=IT&start=2000&view=chart>
35. World Bank Open Data. (n.d.-f). World Bank Open Data. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2022&locations=RU&start=2000&view=chart>
36. World Bank Open Data. (n.d.-g). World Bank Open Data. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2022&locations=CN&start=2000&view=chart>
37. World Bank Open Data. (n.d.-h). World Bank Open Data. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2022&locations=JP&start=2000&view=chart>
38. World Bank Open Data. (n.d.-i). World Bank Open Data. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2022&locations=KR&start=2000&view=chart>
39. World Bank Open Data. (n.d.-j). World Bank Open Data. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2022&locations=BR&start=2000&view=chart>
40. World Bank Open Data. (n.d.-k). World Bank Open Data. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2022&locations=IN&start=2000&view=chart>
41. World Bank Open Data. (n.d.-l). World Bank Open Data. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2022&locations=ZA&start=2000&view=chart>
42. Young, Oran R. (1991) Political Leadership and Regime Formation: On the Development of Institutions in International Society. International Organization, Vol. 45, No. 3 (Summer, 1991), pp. 281-308

FIGURE 1. COUNTRY'S MILITARY EXPENDITURES, SHARE OF GDP. SOURCE: SIPRI.

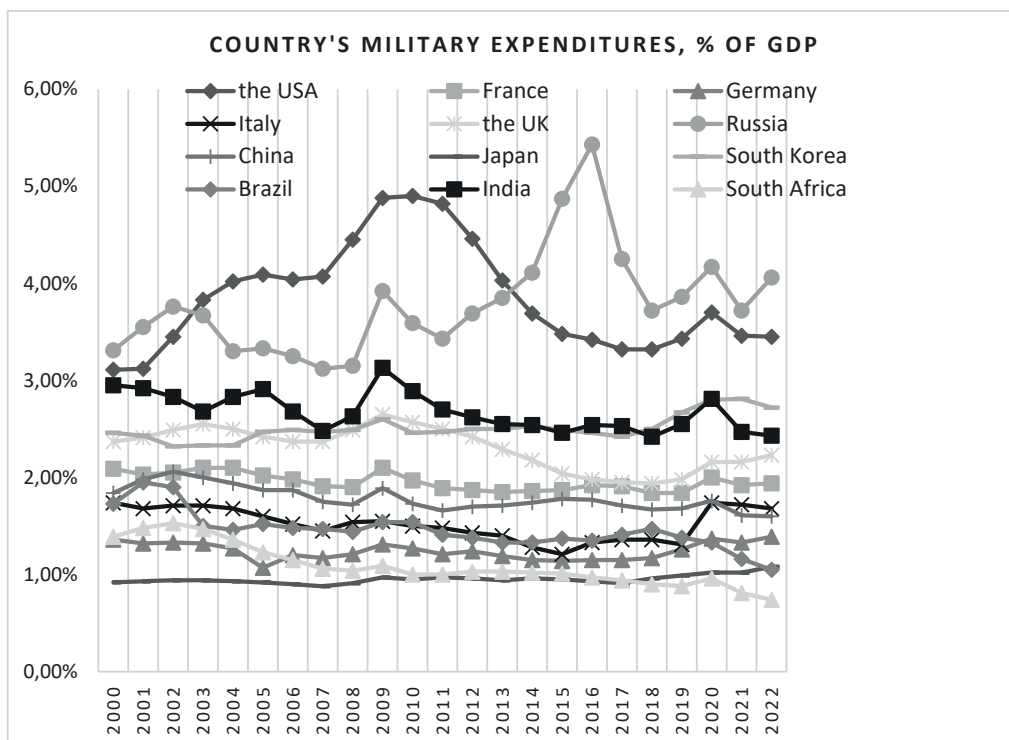
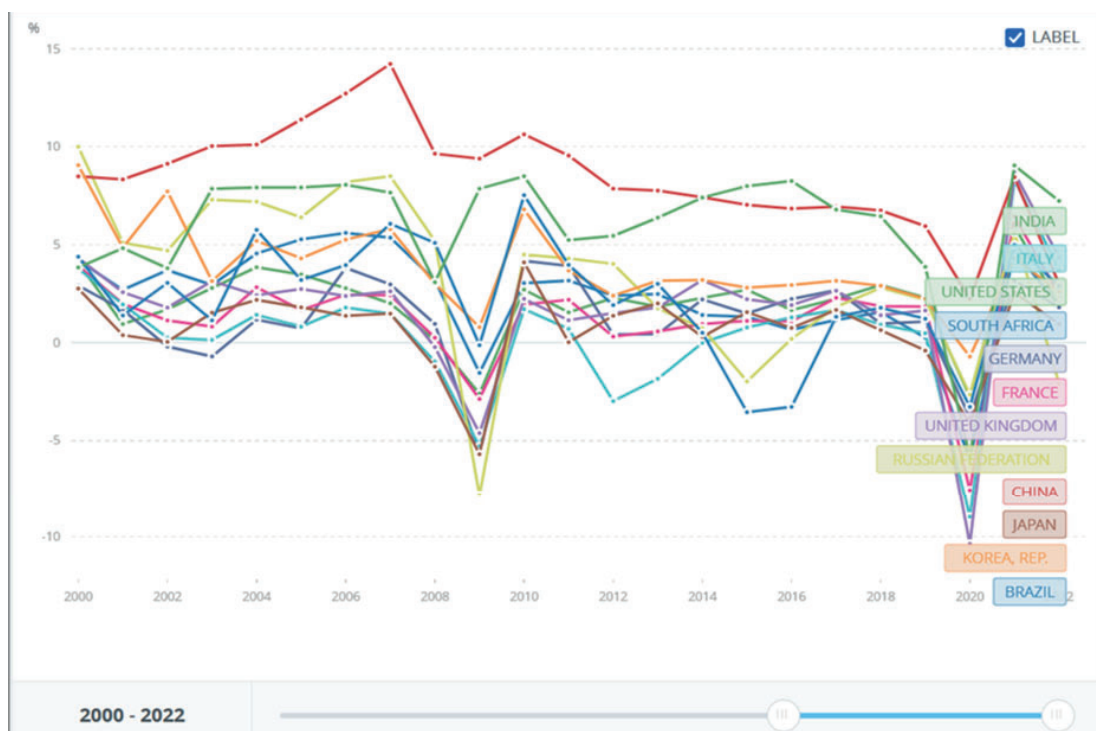

FIGURE 2. GDP GROWTH (ANNUAL, %). SOURCE: THE WORLD BANK.

PROTECTING CHILDREN FROM NEGATIVE INFLUENCES OF INFORMATION: PSYCHOLOGICAL AND LEGAL ASPECTS

Kudaibergenov Marat Bolysuly

Associate Professor of the International Medical School of UIB named after K.Sagadiev

Abstract. The article deals with some of the most relevant provisions relating to the problematic issues of protection of children against the negative influence of information in today's informational societies. The author tried to analyze these problematic issues from the perspective of modern legal and psychological sciences. In particular, the article provides a more detailed analysis of international legal acts on the rights of the child and, in particular, the provisions of the Convention on the Rights of the Child. The author also analyzed certain regulatory provisions of the Model Law on the protection of children from information harmful to their health and development, adopted at the 33rd plenary meeting of the Interparliamentary Assembly of the CIS Member States. The legislative acts of the Republic of Kazakhstan concerning the legal status of the child and, in particular, the Law of the Republic of Kazakhstan "On the Rights of the Child" dated August 8, 2002, were also considered.

The article subjected special analysis to problematic issues relating to the negative impact of the Internet on the psyche of children and, in general, the physical and mental well-being of children in the modern information society.

Key words: legal status; legal protection; children's rights; mental health; information; gadget mania; addiction; Internet.

«Children are the most vulnerable and most unprotected part of our society, and they should not be powerless... Any child born on our land is a Kazakh citizen. And the state must take care of it». (From the Message «Strategy «Kazakhstan – 2050»»).

The advent of an era of progressive, rapid development of new technologies, including information technologies, directly leads to changes in everything and everyone in this World: society, culture, morality, ethics, relations between people, peoples and states, language and manner of communication, personality psychology, etc. Not only the language of communication changes, but also the very perception of the surrounding reality by a person. Information technologies significantly change the appearance of modern man, and the further progressive development of such technologies has both positive and very negative tendencies to influence the appearance of modern man and the world order. Such a new social phenomenon as «information wars» is being updated, new rules of law are emerging designed to regulate such new areas of social relations as the free Internet, free access to information, information security, etc.

Of course, our children remain especially vulnerable in these new and constantly changing conditions of society, who sometimes alone have to cope with the information flow that has washed over them due to the not always proper and indifferent attitude of parents, society, the state and its policies and legislation. Sometimes there is a feeling that humanity has become more concerned with the problem of information security itself, associated with the definition, achievement and maintenance of confidentiality, integrity, accessibility, accountability, authenticity and reliability of information or the means of processing it, than with the security of the individual and its protection from the negative influence of information.

Thus, today in many countries a systematic approach to describing information security has been developed and implemented, the components of which are: 1) Legislative, regulatory and scientific framework; 2) Structure and tasks of bodies (divisions) ensuring IT security; 3) Organizational, technical and security measures and methods (Information Security Policy); 4) Software and hardware methods and means of ensuring information security /1/.

The constitutions and other legal acts of states establish the right to freely receive and disseminate information in any way not prohibited by law.

The human right to receive and disseminate information is an internationally recognized right of everyone, regardless of their civil, political, social, national, religious or other affiliation. At the same time, international law connects this human right with his right to express his own opinion: «Every person has the right to hold his own opinions without hindrance; Every person has the right to freedom of expression; This right includes freedom to seek, receive and impart information and ideas of all kinds, regardless of frontiers, orally, in writing or in print or artistic expression, or through other media of one's choice». At the same time, the use of these rights «imposes special duties and special responsibilities. It may therefore be subject to certain restrictions, but

such restrictions must be such as are provided by law and are necessary: for respect of the rights or reputations of others; to protect state security, public order, health or morals of the population» /2/.

Thus, the human right to receive information and its dissemination is not absolute and it is assumed that states, in order to ensure national security, public order, the safety of their own citizens, and ensure other rights and freedoms of citizens and people, have the right to limit the human right in question, which is completely justified and justified. Another thing is that the information to be disseminated, information that is not secret and to which citizens and organizations within the country should have access, cannot be unreasonably limited or subject to a ban. What is needed here is closer integration and interaction of the entire society, interested citizens and associations with the state itself for the purposes of constant monitoring and coordination of provisions relating to restricting or prohibiting access of subjects of legal relations to this or that information and its dissemination, taking into account international law and current norms of domestic law in this area.

Both in international and national law of states, children, their status and their rights have always been highlighted as a special object of legal regulation. Already in the Universal Declaration of Human Rights it is especially emphasized that «children have the right to special care and assistance» /3/.

The Declaration of the Rights of the Child, adopted by resolution 1386 (XIV) of the United Nations General Assembly on November 20, 1959, declares that «the child shall be provided, by law and other means, with special protection and with opportunities and favorable conditions to enable him to develop physically» , mentally, morally, spiritually and socially in a healthy and normal manner and in conditions of freedom and dignity. In making laws for this purpose, the best interests of the child shall be the primary consideration». And the International Covenant on Civil and Political Rights, adopted by the General Assembly of the United Nations on December 16, 1966 and ratified by the Republic of Kazakhstan on November 28, 2005, states that «every child, without any discrimination based on race, skin color , gender, language, religion, national or social origin, property status or birth has the right to such measures of protection as are required in his position as a minor by his family, society and the state» (Article 24, paragraph 1).

The Convention on the Rights of the Child expressly obliges States Parties to respect and ensure all rights under the Convention to every child within their jurisdiction, without discrimination of any kind, regardless of race, colour, sex, language, religion, political or other beliefs, national, ethnic or social origin, property status, state of health and birth of the child, his parents or legal guardians or any other circumstances. For these purposes, states are required to take all necessary measures to ensure that the child is protected from all forms of discrimination or punishment on the basis of the status, activities, expressed views or beliefs of the child, the child's parents, legal guardians or other family members (Article 2 Convention on the Rights of the Child) /4/. The Convention also establishes that «the child has the right to freely express his or her opinion; This right includes freedom to seek, receive and impart information and ideas of all kinds, regardless of boundaries, orally, in writing or in print, in works of art or through other media of the child's choice». At the same time, «the exercise of this right may be subject to certain restrictions, but these restrictions can only be those restrictions that are provided by law and that are necessary: to respect the rights and reputations of others; or for the protection of national security or public order (ordre public), or the health or morals of the population» (Article 13 of the Convention on the Rights of the Child) /4/.

The said Convention specifically emphasizes the role of the mass media and makes provision for encouraging the child's access to information and materials from a variety of national and international sources, especially information and materials that are aimed at promoting social, spiritual and moral well-being, as well as healthy physical and mental development of the child. For these purposes, participating states encourage the media to disseminate information useful to children, international cooperation in the preparation and dissemination of information from various sources, and the production and distribution of children's literature. The media's desire to pay special attention to the linguistic needs of a child belonging to a minority group or indigenous population should also be welcomed. In addition, one of the directions for the implementation of Article 17 of the Convention on the Rights of the Child under consideration is the promotion of «the development of appropriate principles for protecting the child from information and materials harmful to his well-being, taking into account the provisions of Articles 13 and 18».

An essential condition that seems important for considering the analyzed norm is that it itself defines the limits of its implementation. The establishment of principles for the protection of children from harmful information must be carried out in a mandatory manner so that the child's right to freedom of expression, including the right to receive and transmit information in any form regardless of borders, is not infringed or disproportionately limited (Article 13 of the Convention). In addition, the state should not interfere with the rights and duties of

parents to ensure the upbringing and development of the child, since such a duty is provided for in Article 18 of the Convention being analyzed. The main function of the state, according to this article of the Convention, is to assist the parents and legal guardians of the child in their upbringing.

Experts from the international organization «Article 19» draw their attention to this same point in their analytical report on the Convention on the Rights of the Child “Kids Talk Freedom of Expression and the UN Convention on the Rights of the Child”. Thus, the Organization’s experts note that initially the wording in question implied the possibility of greater state participation in the formation of mechanisms for protecting children from harmful information. However, during the discussion and finalization of the text of the Convention, it was considered that precisely this form of state participation in information policy, which is prescribed in the approved wording of the article, is optimal. Thus, when forming a legal basis for protecting children from harmful information, in order to ensure compliance with the Convention, the state is obliged to ensure compliance with three basic conditions: 1) the introduced regulation should not excessively restrict freedom of expression, that is, introduce certain ones necessary to protect legitimate interests and proportionate restrictions on freedom of expression; 2) the introduced regulation should not interfere with the «area of responsibility» of parents who ensure the upbringing and development of children; 3) the introduced regulation should stimulate the development of child protection principles by self-regulatory bodies and industry representatives /5/.

A similar balance between the right to protection from harmful information and the child’s right to freedom of expression is stated in the Audiovisual Media Services Directive of the European Parliament and Council 2010/13/EU of 10 March 2010: «Measures to protect The physical, mental and moral development of minors and human dignity must be carefully balanced with the fundamental right to freedom of expression as set out in the Charter of Fundamental Rights of the European Union. The purpose of these measures, such as the use of personal identification numbers (PIN codes), filtering or labeling systems, is to ensure an adequate level of protection for the physical, mental and moral development of minors and human dignity, especially with regard to audiovisual media - services provided upon request. Recommendations on the protection of minors, human dignity and the right to reply have already recognized the importance of filtering and labeling systems and include a number of possible measures in the interests of minors, for example, systematically providing users with an effective, updated and easy-to-use automatic filtering system when choosing Internet service provider or providing access to services specifically designed for children» /6/.

In the post-Soviet space, the Model Law on the Protection of Children from Information Harmful to Their Health and Development, adopted at the 33rd plenary meeting of the Interparliamentary Assembly of the CIS Member States, seems important. This model law was developed as a legislative act ready for adoption, which is recommended for approval by the parliaments of the CIS member states /7/. In accordance with this act, state policy in the field of protecting children’s rights should be based, among other things, on the following principles:

- the permissibility of restricting the child’s right to freely express his opinion, including the freedom to seek, receive, transmit information and ideas of any kind, if this is necessary for respect for the rights and reputations of others, for the protection of national security or public order, health or morals of the population, and also in cases where the use of such rights may cause harm to the child himself, his morality, health and normal development;
- priority of the child’s right to protect morals, health and ensure full development over the interests of ensuring freedom of speech and mass information, other rights and freedoms of adult consumers of information products, as well as their producers and distributors;
- the admissibility and legality of restricting the rights and freedoms of individuals and legal entities, including freedom of speech and mass information, in cases where their implementation violates the rights and legitimate interests of children or poses a threat to the morality of other persons;
- recognition of the freedom of choice and access of adults to any information, the dissemination of which is not prohibited by state legislation, subject to ensuring the protection of children from information products that can cause harm to their health and development;
- priority of preventive measures to protect the rights and legitimate interests of children in the sphere of circulation of information products and their protection from abuse of freedom of dissemination of information.

Thus, the Convention on the Rights of the Child and other regional international legal acts mentioned above can be considered as a legal basis for the creation and development of domestic legal norms in the field of protecting children from harmful information. In addition to the international treaties recognized by Kazakhstan in the area under consideration, the legal basis is directly formed by the following existing legal acts.

Thus, the Constitution of the Republic of Kazakhstan, as the main Law of the state, also enshrined the right of everyone to freely receive and disseminate information in any way not prohibited by law. The list of information constituting state secrets of the Republic of Kazakhstan is determined by law /8/.

The Law of the Republic of Kazakhstan «On Informatization» establishes the legal basis for informatization, regulates social relations arising during the creation, use and protection of electronic information resources and information systems /9/. One of the principles of this legal act, which must be especially emphasized, is: ensuring free access to electronic information resources containing information about the activities of government bodies (presumption of openness), and their mandatory provision, except for electronic information resources, access to which is limited in compliance with the laws of the Republic of Kazakhstan; and ensuring the safety of the individual, society and the state when using information and communication technologies (clause 2, article 3 of the Law of the Republic of Kazakhstan «On Informatization»). And as one of the tasks of public administration in the field of informatization, in addition to others, the Law in question defines «monitoring the provision of information security of state bodies, individuals and legal entities» (Article 5 of the Law of the Republic of Kazakhstan «On Informatization»).

Another, no less important, legal act in the area under consideration is the Law of the Republic of Kazakhstan dated July 23, 1999 (No. 451-I) «On the Mass Media». The law confirms that freedom of speech, creativity, expression in printed and other forms of one's views and beliefs, receipt and dissemination of information in any way not prohibited by law are guaranteed by the Constitution of the Republic of Kazakhstan (clause 1, article 2 of the Law). The law does not allow the disclosure of information constituting state secrets or other secrets protected by law, the propaganda and justification of extremism or terrorism, the dissemination of information revealing the technical methods and tactics of anti-terrorist operations during the period of their conduct, the promotion of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues and precursors, and also the cult of cruelty, violence and pornography (clause 3 of article 2 of the Law) /10/.

The law defines the grounds for suspending the release of mass media or the distribution of mass media products, namely: «disclosure of information constituting state secrets or other secrets protected by law, dissemination of information promoting suicide, revealing techniques and tactics of anti-terrorism operations during the period of their implementation, propaganda of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues and precursors, propaganda or agitation of the cult of cruelty and violence, social, racial, national, religious, class and clan superiority, distribution of television, radio programs, television, radio channels, as well as the demonstration of film and video products of a pornographic and special sexual-erotic nature, the use of the media in order to violate the conditions of election campaigning, the implementation by foreigners, stateless persons, foreign legal entities and international organizations of activities that impede and (or) promoting the nomination and election of candidates, political parties that nominated a party list, achieving a certain result in elections, conducting campaigning during the period of its prohibition, coercion to participate or refusal to participate in a strike, violation of the legislation of the Republic of Kazakhstan on the procedure for organizing and conducting peaceful assemblies, rallies, processions, pickets and demonstrations, on copyright and related rights on the Internet, as well as violation of the requirements provided for in Article 3, paragraph 6 of Article 10, as well as repeated violation within years of the requirements of Articles 15 and 16 of this Law» (clause 3 of Article 13 of the Law).

The reasons listed above and defined in the cited Law directly relate to the negative impact of activities prohibited by the Law on children, and this must be emphasized first of all. Since the Law defines «mass media» in addition to traditional periodicals, television, radio channels, documentary films, audiovisual recordings and other forms of periodic or continuous public dissemination of mass information as Internet resources, then Of course, it is Internet resources that are the area to which the state, represented by authorized state bodies, should pay increased attention and suppress any attempts at negative information influence through the Internet, primarily on children.

When considering the identified problematic topics, the Law of the Republic of Kazakhstan “On Television and Radio Broadcasting” and the Law «On Culture» are important in terms of introducing a system of age classification and labeling of information products that may be harmful to a child.

Special restrictions regarding information products intended for minors are also defined in the Law of the Republic of Kazakhstan «On Advertising» /11/. Its article 15 provides for a number of measures to protect minors in the production, placement and distribution of advertising.

In relation to the described regulation of legal relations in the field of advertising, it is necessary to highlight, first of all, the clarity of the descriptions of the restrictions defined for the content of information, as well as the

existence of a justification for the introduction of restrictions. The Law establishes that special requirements are introduced precisely in order to protect minors from «abuse of their trust and lack of experience».

The Law «On Advertising» also establishes a ban on advertising products that are considered undesirable for minors (antisocial), based on the restrictions given above. Thus, bans on advertising of ethyl alcohol and alcoholic products, tobacco and tobacco products have been established.

It is this spirit that permeates the norm of the Law of the Republic of Kazakhstan «On the Rights of the Child» dated August 8, 2002, according to which state bodies, individuals and legal entities are obliged to protect the child from the negative impact of the social environment, information, propaganda and agitation that cause harm to his health, moral and spiritual development (clause 1 of Article 36 of the Law). In development of this regulatory provision, the Law prohibits for children the display, sale, donation, reproduction and rental of toys, films, sound and video recordings, distribution of literature, newspapers, magazines and other media aimed at inciting racial, national, social and religious hostility, promoting class exclusivity, war, containing calls for a violent change in the constitutional system and violation of the territorial integrity of the Republic of Kazakhstan, pornography or otherwise harming the spiritual and moral development of a child (Article 39 of the Law) /12/ .

In Kazakhstan, in February 2015, the Parliament of the Republic adopted the Law of the Republic of Kazakhstan «On the protection of children from information harmful to their health and development» and the Law of the Republic of Kazakhstan «On amendments and additions to certain legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the protection of children from information causing harm to their health and development» laws of the Republic of Kazakhstan «On the protection of children from information harmful to their health and development».

In accordance with the Regulatory Resolution of the Constitutional Council of the Republic of Kazakhstan dated May 18, 2015 (No. 3) «On the official interpretation of paragraph 1 of Article 27 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan and on checking for compliance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan with the Law of the Republic of Kazakhstan «On the protection of children from harmful information» harm to their health and development» and the Law of the Republic of Kazakhstan «On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the protection of children from information harmful to their health and development» laws of the Republic of Kazakhstan «On the protection of children from information harmful their health and development» and «On introducing amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the protection of children from information harmful to their health and development», adopted by the Parliament of the Republic of Kazakhstan on February 19, 2015 and submitted for signature to the President of the Republic of Kazakhstan on February 28, 2015, were recognized as not complying with the Constitution of the Republic of Kazakhstan. The Constitutional Council decided in such a way that, in accordance with paragraph 1 of Article 74 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the laws of the Republic of Kazakhstan «On the protection of children from information harmful to their health and development» and «On introducing amendments and additions to certain legislative acts of the Republic of Kazakhstan on issues of protection children from information harmful to their health and development» cannot be signed and put into effect.

Analysis of the failed Law, in fact, shows its inadequacy in many provisions and leaves behind a lot of questions, requires serious revision and bringing it into line with existing international legal norms and legislation of the Republic of Kazakhstan and taking into account international legislative experience in regulating such issues in a number of foreign countries where such norms have already been adopted and are in force.

As Kazakh legal scholars A. Salimgerey and S. Shapinova rightly note in this regard, «the developer of the Law of the Republic of Kazakhstan «On the Protection of Children from Information Harmful to Their Health and Development» used the Model Law of the CIS Member States «On the Protection of Children from Information Harmful to Their Health and Development» causing harm to their health and development» and Russian experience, as can be seen from the literal name of the law itself, articles and many provisions of the above Federal Law. However, when borrowing, the provisions of the current laws of the Republic of Kazakhstan concerning minors were unreasonably ignored, which negatively affected both laws submitted for conclusion». These scientists especially emphasize that «although the Law of the Republic of Kazakhstan «On the protection of children from information harmful to their health and development» and the Law of the Republic of Kazakhstan «On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on issues of protection from information harmful their health and development» complies with the norms, principles and provisions of the Constitution of the Republic of Kazakhstan and the international obligations

of the Republic of Kazakhstan, but they do not fully comply with the ideas of the Constitution contained in its Preamble: «aware of our high responsibility to present and future generations» / 13, C .56-57/.

These researchers very timely raise the question of the need for the initial development and adoption of a holistic Concept of state policy in the field of moral and spiritual education of children, which would represent «a value-normative basis for the interaction of educational institutions with other subjects of socialization - family, public organizations, religious associations, institutions additional education, culture and sports, mass media. The purpose of this interaction is to jointly provide conditions for the spiritual and moral development and education of students» /13, pp. 56-57/.

Speaking about the psychological aspects of the problematic issues under consideration, it is important to note that in the context of everything stated above and analyzed from a legal point of view, these restrictions are necessary precisely to prevent and prevent the negative impact on children of information that can cause significant and long-term harm and damage, first and foremost, to the mental health and safety of children. Thus, the World Health Organization (WHO) defines mental health (spiritual or emotional, sometimes mental health) as «a state of well-being in which a person is able to realize his own potential, cope with the normal stresses of life, and work productively and fruitfully», as well as making a contribution to their community».

Since this term is quite broad, therefore, to determine mental health, the following most important criteria are indicated: awareness of the continuity, constancy and identity of one's physical and mental «I»; a sense of constancy and identity of experiences in similar situations; criticism of oneself and one's own mental production (activity) and its results; compliance of mental reactions (adequacy) with the strength and frequency of environmental influences, social circumstances and situations; ability to self-manage behavior in accordance with social norms, rules, laws; ability to plan one's own life activities and implement these plans; the ability to change behavior depending on changing life situations and circumstances.

Signs of mental ill-being of a person are, first of all, disorientation of the individual, avoidance of responsibility, dependence on bad habits, passivity, increased anxiety, loss of self-confidence, hostility towards others, etc. Mental ill-being, as a rule, characterized by the occurrence and presence of a mental disorder. According to WHO, every fourth to fifth person in the world suffers from one or another mental or behavioral disorder.

The causes of mental illness in a person may be different, but whatever their nature, they are always caused by dysfunction of the brain. The emergence and development of a particular mental illness is caused by a combination of hereditary predisposition coupled with unfavorable external factors (infections, injuries, intoxications, traumatic situations for the psyche, difficult living conditions, etc.).

It is clear that in the modern information and technologically developed age, a particular danger for children and vulnerable children's psyches is posed by information, especially associated with negative and destructive content for the child's psyche, promoting aggression, debauchery, permissiveness, suicide, and other dangerous social phenomena. Therefore, information can cause mental disorder in people, but this or that information is especially dangerous for the unprepared psyche of a child. The worst thing is when a child is left alone with this information flow, in which one can literally drown and become vulnerable to all sorts of mentally ill people and criminals. It would be better if parents themselves carefully and measuredly explain to children and inform them about what pedophilia is and who pedophiles are, than the scary sites on which children are zombied and pushed to commit suicide, and, as noted above, what real danger does terrorism, extremism and various religious pseudo-teachings pose?

Today, the Internet allows you to easily access various resources, although states try to strictly control and filter the content of Internet resources. But by closing some sites, others immediately open, or technical ways are found to circumvent the prohibitive technical manipulations of government bodies and open access to the resource in a different way or through other channels.

It is important not to be afraid and to build a confidential dialogue with the child, since the parents allow him to access the same worldwide information network and to ask the parents to be notified about the appearance of any inappropriate links, letters, sites, etc. Parents, in turn, must not only block the child's access to such resources, but also inform the relevant special authorities in the state, which must take immediate measures to block and/or initiate operational measures to identify the source of such information, especially if it is located in within the Republic.

For example, domestic intelligence services blocked more than seven hundred extremist websites in 2015 alone. A special department of the Prosecutor General's Office is responsible for careful monitoring of suspicious pages. Last year alone, experts checked more than one hundred thousand web addresses. According to prosecutors, overt propaganda of extremism on the World Wide Web is increasing every year. Not only

banned pseudo-religious literature is posted on the World Wide Web, but also all kinds of audio sermons and videos about the activities of terrorist cells and organizations. In addition, on the Internet you can find training courses on making explosives, weapons and drugs. Moreover, detecting extremist sites is not so difficult. It's much harder to block them. Only a court can declare one or another Internet resource illegal. In addition, suspicious sites are often registered in other countries. And now it is possible to identify and prosecute the owner of such pages even abroad /15/.

From the point of view of psychology and psychiatry, the harm to a child from Internet addiction is obvious and, perhaps, we will have more serious consequences when two or more generations of people with such addiction are raised. Many people probably know first-hand how a child who is «hooked» on computer games changes literally before our eyes. And add here the features of psychophysiological changes during the transitional period of child development. The most deplorable outcome and consequences are when a child who is taken away from computer games literally has hysterics, seizures, increased mental excitability and other dangerous manifestations, and mental disorders are already evident due to the fault of such games and the Internet.

According to psychologist Betsy Sparrow, the effect of the Internet on memory is that it is not information that is remembered, but how to get to it. The Internet is becoming a transactive form of memory, which occurs when people rely on another person's memory. Recently, schoolchildren's average attention span has noticeably decreased compared to 10-15 years ago. There is also the problem of so-called «sensory deprivation», when interaction at the level of the child and the Internet leads to the fact that children receive much less sensory signals from the environment. The sense of the world becomes less sensitive, the baby may have a dull perception of the sounds and smells of the real world, and he may be afraid of any touch. As a result, difficulties arise in the perception of one's body and its capabilities. It may be difficult for a child to perceive himself as a separate physical entity. Spending time on the Internet leads to a decline in the ability to empathize with the interlocutor; the child does not know how to read non-verbal information during communication. Psychiatrists claim that excessive use of the Internet provokes atrophy of the children's brain /16/.

It is appropriate to note that scientific research over the past decades shows that electromagnetic radiation is no less dangerous than atomic radiation. Electromagnetic smog, interacting with the electromagnetic field of the body, partially suppresses it, distorting the human body's own field. This leads to a decrease in immunity, disruption of information and cellular exchange within the body, overall functional health, and the occurrence of various diseases. Many scientists in the world, various research centers have proven that even at a very weak level, long-term exposure to EMR can cause diseases such as cancer, memory loss, Alzheimer's and Parkinson's diseases, impotence, destruction of the eye crystal, and a decrease in the number of red blood cells. Electromagnetic fields are especially dangerous for pregnant women and children; they contribute to sexual dysfunction in men and reproductive dysfunction in women. Now EMR is everywhere in the human environment, it is created by household electrical appliances and office equipment, mobile phones and wireless Internet and, more recently, Wi-Fi systems /17/.

The most common diseases caused by Wi-Fi include cancer, heart failure, dementia and memory impairment. In the USA, Great Britain and Germany, Wi-Fi is increasingly being abandoned in schools, hospitals, and universities. The International Agency for Research on Cancer (IARC, an agency of the World Health Organization headquartered in France) has already declared the EMF radio frequency (RF), used for mobile communications, to be a potential human carcinogen. A carcinogen is a chemical or physical radiation that, when exposed to the body, increases the risk of cancer. These are the conclusions not only of scientists, but also of the EU authorities.

In the EU, a number of experts and some public organizations are calling for increased precautions when using Wi-Fi and new technologies, especially in public places such as schools and hospitals. The Spanish Vivo Sano Foundation has calculated that a child who goes to kindergarten from the age of 3 and then attends school until the age of 16 is exposed to radiation from wireless devices for more than 10 thousand hours. The EU already has a standard limiting the emission power of mobile communication devices. The World Health Organization notes that the main effect of radio emission is heating of body tissues /17/.

A very sensitive topic, and for this reason not everyone is willing to discuss it in the context of the problem being raised, are aspects of the influence of erotic and pornographic information available on the Internet on sex education and behavior of children, especially during puberty.

It would be advisable to introduce a ban for Kazakh children on the use of social networks, registration in which, as a rule, is very simple and any child, if desired, can create a page on one or another social network and, thereby, become vulnerable and expose themselves to danger. There are known cases when the same

pedophiles find and have found potential victims among children on social networks, struck up acquaintances and correspondence with them, etc. It is not always possible for a parent to trace and identify this, especially if the child came under the psychological influence of a pedophile, was intimidated by him, etc.

Experts suggest that pedophiles “groom” children by communicating with them about topics that interest children: music, vacations, school, family and friends. They gain the child’s trust and then start talking about sexual topics to make the child believe that a close relationship with their older, «best» friend is completely natural and normal. The pedophile may also introduce himself to the child as someone his own age or a slightly older teenager. Some will be honest about their age and demand that they not tell their parents. They can gradually start conversations on sexual topics in order to show that their behavior is absolutely normal, they can introduce children to pornography, persuade the child to this topic, ask them to take naked photos of themselves and send them to such an «interesting» interlocutor and virtual friend and etc. /18/.

Unfortunately, there are cases when a pedophile gains the trust of a child, asks to take a naked photo or video of himself, receives these photos or videos in this way, and then begins to literally blackmail the child, scaring him that he will tell his parents about everything and send these pictures and videos to the child’s classmates, etc. The child receives terrible psychological trauma and is not always and not immediately ready to tell his parents or older family members about it. The blackmailer demands that you either continue filming and sending him such pictures and videos, or offer to meet in real life. Often a child is left alone with his problem, and some may even decide to commit suicide. That is why it is important to monitor not only how many hours a child locks himself, for example, in his room and spends time in front of a computer monitor, but also to pay attention to the child’s behavior - if it has changed sharply, the child has become secretive, scared, lost interest in communicating with family members, eating poorly, etc., then you immediately need to sound the alarm - if the parents themselves do not know how to talk calmly with the child, then it is better to seek help from professional child psychologists, and then - if necessary , and to law enforcement agencies.

For example, in 2011, a resident of the Russian city of Voronezh, Anna Levchenko, over the course of six months, identified about 80 pedophiles on the Internet, whom she reported to law enforcement agencies, for which she received an offer to continue to fight pedophilia in a new capacity - assistant to the Presidential Commissioner for Children’s Rights. Levchenko also said that, in addition to specific pedophiles, she and her assistants found about 15 thousand videos of child pornography on open access social networks /19/.

In fairness, it should be noted that the experience of our neighbors in this matter is indicative. Thus, Russian scientists have developed a program to identify pedophiles through correspondence on social networks. The program collects and analyzes data from social networks based on indicator words that appear in conversations. Thus, it monitors thousands of Internet conversations simultaneously. As a rule, when communicating with a child, the attacker first tries to get to know him, to win him over, asks for a photo, and then, of course, arranges a meeting. When there are enough suspicious messages, the system signals this. This system has already made it possible to find and neutralize a number of criminals before they committed further criminal acts, and the subsequent investigation confirmed that they were already involved in certain criminal acts of this kind /20/.

Just one more small example from our Kazakh reality: In the Zhylyoi district of the Atyrau region, since the beginning of this year, 5 crimes have been recorded under articles of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan related to encroachment on the sexual integrity of minors. According to the prosecutor of the Zhylyoi District Prosecutor’s Office Aibar Utepbergen, during the monitoring it turned out that contacts between the attacker and the potential victim on social networks often become the catalyst for such crimes /21/.

In this context, parents can sometimes contribute with their seemingly harmless desire and habit of sharing photos or videos with their children, especially if the page of such parents on a social network is open for public viewing. Sometimes adults post in detail on the Internet all the basic information about themselves, their family, personal life, etc., not realizing that such activity may be of interest to mentally ill people and criminals. Don’t forget that any page on the same social network can be hacked and someone can somehow obtain an access password, thereby gaining access to the information they need about you and your loved ones, including photos, videos, addresses and routes of your movement. and your children’s and other family members’ movements and correspondence.

Social networks (no matter how the creators assure you about the degree of confidentiality and security of your personal information on a social network) are not a place for publishing partially or completely all episodes and features of your personal life, the life of your loved ones and relatives. The same pedophiles, burglars and scammers of various stripes, human traffickers and other criminal elements can successfully take advantage of all this.

REFERENCES:

1. For more details, see: Domarev V.V. Security of information technologies. Systematic approach - K.: OOO TID Dia Soft, 2004. - 992 p.
2. Article 19 of the International Covenant on Civil and Political Rights // Adopted by resolution 2200 A (XXI) of the General Assembly of December 16, 1966 // www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml.
3. Universal Declaration of Human Rights // Adopted by resolution 217 A (III) of the UN General Assembly on December 10, 1948.
4. Convention on the Rights of the Child. Adopted by General Assembly resolution 44/25 of November 20, 1989 // http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml.
5. Kids Talk Freedom of Expression and the UN Convention on the Rights of the Child // <http://www.article19.org/data/files/pdfs/publications/children-kid-s-talk.pdf>.
6. Directive of the European Parliament and of the Council 2010/13/EU of 10 March 2010 “On the coordination of certain legislative, regulatory and administrative provisions in force in Member States regarding the provision of audiovisual media services (Audiovisual Media Services Directive)” (Codified version). // bazazakonov.ru/doc/index.php?print=Y&ID=2405142.
7. Resolution No. 33-15 of December 3, 2009 // pravo.levonevsky.org/bazaby11/republic08/text366.htm.
8. Part 2 of Article 20 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, adopted in a referendum on August 30, 1995. Came into force on September 5, 1995. Amendments and additions were made on October 7, 1998, May 21, 2007, February 2, 2011. // constitution.kz.
9. See: Law of the Republic of Kazakhstan “On Informatization” dated November 24, 2015 (No. 418-V) // <http://online.zakon.kz>.
10. Law of the Republic of Kazakhstan dated July 23, 1999 (No. 451-I) “On the Mass Media” // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013966#pos=1;-233.
11. Law of the Republic of Kazakhstan dated December 19, 2003 No. 508 “On Advertising”. // www.adilet.minjust.kz/rus/docs/Z030000508_#z10.
12. Law of the Republic of Kazakhstan dated August 8, 2002 No. 345-II “On the rights of the child in the Republic of Kazakhstan” // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1032460#pos=1;-307.
13. Salimgerey A.A., Shapinova S.A. Priority features of a healthy lifestyle among young people. // Materials of the round table: Youth of Kazakhstan - 2015. KazNU named after. al-Farabi, September 11, 2015, pp. 56-57.
14. Healthy lifestyle. Mental health // 4brain.ru/zozh/psy.php.
15. Domestic special services blocked extremist sites // www.ktk.kz/ru/news/video/2015/01/23/56876.
16. The influence of the Internet on children // cariful.ru/otnowenia-v-semie/vliyanie-interneta-na-detej.html.
17. M.V. Couric, A.R. Pavlenko. Wi-Fi radiation is dangerous for humans, nature and all living things // <http://spinor.in.ua/articles/92>.
18. Pedophiles on the social network “VKontakte”: how criminals act // www.odigitria.by/2015/09/16/pedofily-v-socseti-vkontakte-kak-dejstvuyut-prestupniki/.
19. The girl who identified 80 pedophiles on the Internet will help Astakhov // <https://ria.ru/society/20110707/398576027.html>.
20. An automatic search for pedophiles will be launched in Runet // <http://www.pravda.ru/news/science/26-08-2016/1311268-pedofily-0/>.
21. In the Atyrau region, the prosecutor’s office took on pedophiles on social networks // <https://www.zakon.kz/4820537-v-atyrauskojj-oblasti-prokuratura.html>.

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РЕШЕНИИ СОВРЕМЕННЫХ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ

Есбулатова Зарина

Магистр филологических наук, преподаватель кафедры Общеобразовательных дисциплин Международной медицинской школы, УМБ имени К.Сагадиева

Абстракт. Настоящая статья посвящена анализу роли международных организаций в решении современных экологических проблем с точки зрения международных отношений и многосторонней дипломатии. Дефицит природных ресурсов, загрязнение окружающей среды и разрушение экологической системы, осложнение социальной обстановки становятся основными природоохранными вопросами, составляющими понятие глобальной экологической проблемы. Восстановление природных ресурсов, реконструкция отношений человека и природы становятся актуальными задачами современности.

Необходимость решения проблем экологии предполагают объединение международного сообщества, развитие природоохранного международного взаимодействия в рамках многосторонней дипломатии. На повестке дня стоит решение экологических проблем на уровне многосторонней дипломатии. С этой целью государства, коалиции государств, международные организации подписывают специальные документы, которые регулируют статус окружающей среды на межправительственном уровне. В таком процессе немало важную роль играет многосторонняя дипломатия. Многосторонняя дипломатия нужна государству для того, чтобы устанавливать контакты с другими государствами, международными организациями и т.д. Экологические проблемы характеризуются неблагоприятными изменениями качества природных условий, такими как загрязнение атмосферы, водоемов и почвы опасными или вредными веществами, истощением природных ресурсов, деградацией природных объектов, нарушением гидрологического режима, сокращением видового биологического разнообразия. Международное значение современных экологических проблем трудно переоценить, так как они требуют принятия конкретных действий для поддержания стабильного экологического порядка, а также развития международных отношений в данной сфере. Деятельность международных организаций создает благоприятную среду для развития и урегулирования международных отношений в области экологии и экологической безопасности. Международные организации как ООН, ОБСЕ, ЕС и СНГ вносят значительный вклад в решение задач по охране окружающей природной среды в рамках современной многосторонней дипломатии. Их деятельность способствует успешному развитию и регулированию международных экологических отношений. Данные организации являются ключевыми участниками современной многосторонней дипломатии не только в решении экономических и военно-политических проблем, но и в решении современных экологических проблем. Согласно одной из теорий международных отношений - теории неолиберализма, международные организации являются основными акторами на международной арене в решении экологических проблем и охране окружающей среды.

Ключевые слова: экологические проблемы, международные организации, многосторонняя дипломатия.

Введение. ООН как ведущий участник многосторонней дипломатии в решении современных экологических проблем. Внешняя политика миролюбивых государств, объективные условия современного мира выдвигают на первый план необходимость мирного решения спорных международных проблем и предотвратить термоядерную войну, что способствовало бы глобальной безопасности. Многосторонняя дипломатия и мирные методы решения политических вопросов становятся важным орудием миролюбивой внешней политики.

В процессе подписания международных договоров и международных соглашений учреждаются международные и межгосударственные органы внешних сношений и дипломатические представительства, порядок образования, деятельности и развития которых устанавливается государствами самостоятельно. К таким органам, учреждаемым государствами, как суверенными участниками международных отношений относятся, как правило, международные организации. Международные организации призваны способствовать развитию международных отношений и взаимодействию между государствами-участниками без какого-либо вмешательства во внутреннюю политику. Это положение специально закреплено в Уставе Организации Объединенных Наций (п.7 ст.2).

Современное международное развитие и потребность в межгосударственном взаимодействии обусловили появление различных международных организаций, которые проводят периодические встречи и имеют постоянно действующие органы управления.

Организация Объединенных Наций и различные всемирные специализированные учреждения являются особым типом международных организаций и существенно отличаются от других международных организаций по качеству и количеству участников.

Организация Объединенных Наций отражает самую важную черту современного мирового сообщества, принцип мирного сосуществования государств, при этом деятельность организации отражает наиболее актуальные проблемы, особенно в области экологической безопасности.

Организация Объединенных Наций представляет собой крупнейшую международную организацию, играющую приоритетную роль и являющейся площадкой для решений глобальных проблем, основным форумом для всех государств-участников. Неукоснительное соблюдение Устава и всех его положений становится залогом успешного развития ООН, решения главных функций и задачи, таких как сохранение мира, разрешение военных конфликтов и войн, развитие международного сотрудничества на равных условиях, взаимодействие в различных областях, в том числе в сфере экологии и экологической безопасности.

Из этого можно сделать вывод, что значение ООН и внешнеполитической деятельности государств и развитии международных отношений очень велико. Следствием позитивного влияния ООН на разрешение крупнейших международных проблем является возрастающее экономическое и политическое взаимодействие, которое возрастает с каждым днем и является прямым итогом многосторонней дипломатии в области экологии и экологической безопасности.

Дипломатическая деятельность и внешняя политика все больше приобретают динамический и интенсивный характер, расширяются масштабы и сферы воздействия. Государства создают коалиции и сообщества для усиления своего влияния на международной арене, установления контактов с политическими партиями, средствами массовой информации и правящей элиты.

Глобализационные и интеграционные процессы оказывают влияние на саму дипломатию и ее функции. Международные отношения становятся условием для многосторонней дипломатии, появляются новые вызовы и угрозы, различные политические институты для разрешения различных конфликтов, в том числе в области экологической безопасности. Наряду с этим возрастает роль научно-технического развития, появляются новые инновационные технологии в сфере коммуникаций. С увеличением участников межгосударственного взаимодействия развиваются новые методы дипломатического воздействия и межгосударственного общения.

Угроза ядерной войны и экологической катастрофы породили множество споров и непонимание столь важной проблемы. Мировое сообщество признает, что войны больше не способствуют эффективному разрешению конфликтов и международных проблем, в том числе экологических. Сложившаяся ситуация требует тонкой и умелой дипломатии, работы профессионалов в сфере международных отношений.

В мировой практике на протяжении многих веков важнейшим инструментом внешней политики являются переговоры. В современном аспекте они приобретают новое значение и отражают реалии современной дипломатии.

К.Гамильтон и Р.Лагхорн выделяют основные ключевые моменты в международной дипломатической деятельности. Так, по сравнению с прошлым опытом, дипломатия открыта всему миру, к дипломатической деятельности привлекаются самые широкие слои населения, а не только элита аристократии. Наряду с этим заключаемые соглашения освещаются в средствах массовой информации. С другой стороны, многосторонняя дипломатия интенсивно развивается на уровне международных организаций и служит для эффективного взаимодействия государств [1, с. 212].

Создатель современной теории дипломатии П.Шарп и другие авторы отмечают, что роль многосторонней дипломатии усиливается с каждым и перестает быть приоритетом отдельных государств [2, с. 609-634].

Так, в дипломатическом словаре представлено следующее определение многосторонней дипломатии, под которой понимается дипломатическая деятельность с участием представителей различных государств, связанных с работой международных и межправительственных организаций и конференций, проведением переговоров и встреч и др. [3, с. 301].

Большинство современных исследователей отдают предпочтение многосторонней или конференционной дипломатии. Известный российский дипломат В.И.Попов увязывает ее с необходимостью решения множества глобальных вопросов и урегулирования большого количества межгосударственных проблем, которые требуют участия многих государств. В этом заинтересованы все или почти все страны, и внешняя политика больше не является приоритетом отдельного государства [4, с. 541].

Все мировое сообщество охвачено экономическими, политическими, социальными и культурными связями, а также взаимоотношениями в области экологии и экологической безопасности. В связи с этим усиливается роль многосторонней дипломатии в урегулировании вышеуказанных вопросов.

Всем известны факты вмешательства в международную политику так называемых акторов, оказывающих зачастую решающее влияние на ход мировой истории. Увеличивается количество межправительственных соглашений и неправительственных организаций, различных сообществ в сфере политики, экономики и экологии, в том числе на региональном и межрегиональном уровнях. Возрастает роль отдельных государств на международных форумах, где международные организации обсуждают мировые проблемы. Международные институты, в число которых входят ООН, ЕС, СНГ, ОБСЕ и др., решают региональные и глобальные проблемы, в том числе большое количество экологических вопросов. На этом фоне прослеживается тенденция к увеличению количества многосторонних институтов и усилению их роли на международной арене, проведению международных форумов и выработке основополагающих принципов международного сотрудничества.

ООН продолжает оставаться символом надежды, невзирая на критические высказывания в ее адрес. Кризисные ситуации последних лет, включая экологические проблемы, показали, что в мировом сообществе не существует замены ООН. Никто не может отрицать той стабилизирующей роли, которую эта организация и ее многочисленные агентства играют в мировом масштабе. Значение многосторонней дипломатии за последние годы многократно возросло, и этот феномен напрямую связан с процессами глобализации, интенсивной политической деятельностью, экономическим взаимодействием. Сложно представить такие аспекты международной жизни, как борьба с терроризмом, урегулирование конфликтов, реагирование на природные катаклизмы, без активности направляющего участия Организации [5, с. 3].

Одним из первых шагов суверенного Казахстана было решение о вступлении в ООН. Одним из главных императивов для казахстанского внешнеполитического ведомства в настоящее время является всемерная активизация усилий в многостороннем измерении международной дипломатии [5, с. 4].

Казахстан активно выступает за объединение и координацию усилий мирового сообщества по защите окружающей среды, преодолению последствий экологических катастроф и обеспечению устойчивого развития в рамках многосторонней дипломатии.

С момента образования Организации Объединенных Наций вопросы здоровья человека и сохранения благоприятной окружающей среды всегда были объектом повышенного внимания. При реализации стратегии устойчивого развития на современных этапах эти проблемы становятся актуальными и ключевыми [5, с. 5].

Это определяется тем, что на фоне беспрецедентного роста численности населения, масштабного истощения природных ресурсов, интенсивное использование которых осуществлялось, в основном, для удовлетворения многочисленных потребностей человека, во многих регионах мира окружающая среда стала более «хрупкой», а ее изменения оказывают все возрастающее неблагоприятное воздействие на здоровье населения.

В наши дни мир стремительно меняется. Безопасность и окружающая среда становятся все более взаимосвязанными. По мере увеличения экономической зависимости отдельных регионов и развития информационных технологий, способствующих ускорению обмена идеями и мнениями, оформляется глобальная система взаимосвязи и взаимозависимости человека и окружающей его среды обитания. Окружающая среда уже не может быть отделена от условий существования человека, являясь важнейшим элементом устойчивого развития общества в формате мировых политических процессов. В рамках новой мировой стратегии государства взяли на себя обязательства разработать национальные экологические стратегии, проводить политику и наладить международное сотрудничество на всех уровнях в целях решения природоохранных проблем. Необходимость, такой политики обусловлена проявлением в этой области так называемого «несовершенства рынка» (market failures) и практическим отсутствием стимулов к учету экологических издержек для компаний и государств.

Стратегия устойчивого развития предполагает сегодня новые пути формирования современной модели общественных ценностей и системы поведения человека, в которой жизнь и здоровье становятся абсолютным приоритетом. Фундаментальная база устойчивого развития предполагает три основных компонента:

- общество,
- экономика,
- окружающая среда.

В официальных документах ООН отмечается, что «сейчас мы сталкиваемся с целым рядом сложных долгосрочных проблем в области окружающей среды, имеющих колоссальные последствия для экономического благополучия и безопасности государств во всем мире. Глобальное потепление, разрушение озонового слоя, утрата биологического разнообразия, деградация земель и вырубку лесов, загрязнение пресноводных ресурсов, исчезновение рыбных запасов, попадание токсичных веществ в окружающую среду и организм человека – все это ставит под угрозу наше физическое и репродуктивное здоровье» [6, с. 4-7].

Путь к разрешению основных проблем современности усматривается в усилении организованной управляемости мирового сообщества. Целостность функций и взаимные обязательства государств, особенно в вопросах экологии и экологической безопасности все больше противоречат с политическим устройством системы международных отношений.

В условиях современного мирового устройства специализированные организации и учреждения ООН играют особенную роль в тех сферах, в которых невозможен успех без международного

сотрудничества, например, в экологической деятельности. Без урегулирования международных процессов, без международного сотрудничества государства неспособны обеспечить защиту природы и окружающей среды и ее эффективное осуществление.

Решение экологических проблем актуально для всех государств, в связи с этим, необходимо принять общие правила, установить единые принципы международного сотрудничества, одобренные большинством государств-участников. Общеизвестно, что Организация Объединенных Наций представляет собой в настоящее время крупнейшую международную организацию, которая играет решающую роль в международной политике и является основным форумом для государств-участников в решении всех важных глобальных вопросов, включая и экологические.

Ведущей всемирной природоохранной организацией является Программа ООН по окружающей среде (ЮНЕП), которой отводится особая роль в реализации Концепции устойчивого развития. На конференции 1972 года в Стокгольме была создана постоянно действующая структура ООН по окружающей среде (ЮНЕП) со штаб-квартирой в городе Найроби, столице Кении.

ЮНЕП способствовала заключению ряда международных экологических соглашений и в настоящее время несет административную ответственность за выполнение семи важнейших многосторонних экологических конвенций и большого числа соответствующих региональных документов. Приоритетными направлениями деятельности ЮНЕП являются:

1. Наблюдение за состоянием природы и окружающей среды, оценка и раннее оповещение о проблемах, возникающих в этой области.
2. Мониторинг состояния водных ресурсов и санитарии, проблем в области здравоохранения, сельского хозяйства и биологическом разнообразии природы.
3. Интеграция политики в безопасную жизнедеятельность человека, комплексный подход к решению социальных, экономических, экологических проблем, обеспечение (энвайронментальной) составляющих устойчивого развития.

Большое значение в решении экологических проблем имеют различные конференции ООН по социальным и экологическим проблемам, которые состоялись в XX столетии.

Например, на Международной конференции по правам человека, состоявшейся в 1968 году в Тегеране, Генеральный секретарь ООН Трюгве Хальвдан в своем докладе по проблемам окружающей человека среды отмечал тенденцию стремительного роста численности населения и связывал его с наметившимся мировым кризисом в области взаимодействия человека и среды его обитания. Наряду с этим угрозу сложившемуся образу жизни и жизни как таковой представляет неконтролируемость этого процесса [7, с. 2].

Этот доклад стал важным шагом по развитию экологической безопасности, предшествовал подписанию Стокгольмской декларации, которая была принята на конференции ООН в 1972 году. В декларации излагается 26 принципов, ставших нормативной базой для принятия Плана действий по выполнению принятых обязательств, в который включены 109 рекомендаций [7, с. 15].

Следует отметить, что на данной конференции были заложены основные подходы к разработке принципиально новому развитию мировых стратегий. По итогам конференции на всех уровнях создавались институты по решению природоохранных проблем, включающей глобальную систему наблюдений и образования в сфере защиты природы и окружающей среды. С этого периода представители общественности привлекаются к обсуждению экологических вопросов.

Еще одним результатом Конференции стало создание Международной комиссии по окружающей среде и развитию в 1987 году, ее председателем стал Министр окружающей среды Норвегии Гру Харлем Брундтланд. Он выступил с докладом «Наше общее будущее», в котором дал современное определение устойчивого развития, его энвайронментальные, экономические и социальные аспекты [8, с. 211]. В этом докладе актуализирована необходимость поиска новой модели развития цивилизации. С этого времени во всех средствах массовой информации и общественном сознании появился термин «устойчивое развитие».

В 1992 году в Рио-де-Жанейро состоялась вторая конференция ООН по окружающей среде и развитию, на которой были приняты основополагающие документы в области экологической безопасности.

Например, Декларация Рио-де-Жанейро по окружающей среде и развитию развивает положения, содержащиеся в Стокгольмской декларации и содержит 27 принципов корректного поведения мирового сообщества. Декларация стала крупнейшей акцией в сфере экологической безопасности XX века.

В глобальной программе «Повестка дня на XXI век» охватываются различные сферы деятельности человека, главным вызовом которой стала пропаганда модели общественного развития, при которой будущие поколения смогут иметь необходимые ресурсы для жизни.

Кроме того, были приняты Рамочная конвенция ООН об изменении климата и Конвенция ООН о биологическом разнообразии. Также было подписано решение о подготовке Конвенции ООН о борьбе с опустыниванием и Положения о принципах устойчивого управления лесами.

Следует отметить, что в Декларацию были внесены принцип общей, но дифференцированной ответственности, предполагающий участие всех стран в ликвидации причиненного природе ущерба, но с учетом их финансовых и технологических возможностей, и принцип «загрязнитель платит» (предусматривает обязанность загрязнителей возместить экологический ущерб, нанесенный их деятельностью). Таким образом, на данной конференции концепция устойчивого развития была признана на глобальном уровне всеми странами мира. Концепция фактически явилась основой новой мировой стратегии развития, положившей начало эволюции соответствующей международной и национальной экономической политики загрязнителей возместить нанесенный экологический ущерб.

Таким образом, ООН является основным механизмом реализации Концепции устойчивого развития. Как ведущая международная организация, ООН призвана решать глобальные задачи при проведении реформ. Модель «Устойчивое развитие – Организация Объединенных Наций» своей целью определяет сохранение и укрепление роли ООН в координации деятельности по реализации устойчивого развития в рамках многосторонней дипломатии.

Роль ОБСЕ как участника многосторонней дипломатии в решении современных экологических проблем. Современная дипломатическая деятельность все больше допускает применение таких форм международного сотрудничества, как совещания на правительственном уровне с дальнейшей выработкой взаимных приемлемых решений на основе принципа консенсуса или полного единогласия. Наиболее ярко эти принципы представлены на Совещании по безопасности и сотрудничеству в Европе, которое состоялось в Хельсинки в 1975 году.

В 40-х годах, сразу после окончания Второй мировой войны. В Европе возник вопрос о безопасности, и были выдвинуты предложения о создании европейской системы безопасности. На Совещании по безопасности и сотрудничеству в Европе, которое состоялось 22 ноября 1972 года в Хельсинки, приняли участие представители 35 стран.

Само совещание и консультации для участников стали уникальным опытом многосторонних переговоров, в которых приняли участие европейские страны, США и Канада. В европейской истории на тот момент еще не было подобных мероприятий, как по содержанию и форме проведения, так и по количеству участников. Как уже было указано, переговоры проводились в виде консультаций, которые были призваны разработать повестку дня для Совещания по безопасности в Европе, уточнить состав участников, определить порядок и алгоритм работы, утвердить финансирование. Кроме того, был определен обслуживающий аппарат и утверждены места проведения этапов совещания.

По результатам проведенных консультаций повестка дня была утверждена и согласована и содержала следующие вопросы:

- общие вопросы безопасности в Европе;
- сотрудничество в области экономики, науки и техники, защиты окружающей среды;
- сотрудничество в гуманитарных и других областях;
- дальнейшие шаги после совещания.

Деятельность ОБСЕ в области экологии предполагает сотрудничество в вопросах охраны окружающей среды, в настоящее время ее целью является предотвращение конфликтов, укрепление доверия и дальнейшее развитие добрососедских отношений.

Конфликты, возникающие вокруг природных ресурсов и загрязнение окружающей природной среды неизбежно ведут к нестабильности в мире. Часто экологическая деградация – не главный фактор политической нестабильности, однако способна ухудшить ситуацию. Решение экологических проблем может ослабить политическую напряженность. Нередко совместное решение экологических проблем – простейший путь к долгосрочному, систематическому, всестороннему сотрудничеству. В условиях конфликта совместные действия по охране окружающей среды способны стимулировать общие пути поиска решения.

Одна из задач ОБСЕ – укрепление международного сотрудничества по вопросам экологии и экологической безопасности, расширение усилий по предотвращению возникающих конфликтов, формированию взаимного доверия и развитию мирных и добрососедских отношений.

В тесном партнерстве с международными, правительственными и общественными организациями ОБСЕ работает в различных направлениях по обеспечению экологической безопасности. При этом ею поддерживаются проекты и деятельность по устойчивому управлению природными ресурсами внутригосударственного и межгосударственного характера, по уменьшению риска экологических катастроф, по проблемам изменения климата, по безопасному управлению опасными отходами.

Деятельность ОБСЕ также направлена на информирование мировой общественности по экологическим проблемам, мотивацию на участие в принятии коллегиальных решений по вопросам природы и окружающей среды. С целью расширения доступа к правосудию по вопросам охраны природы и окружающей среды во многих регионах действуют так называемые Орхусские центры, которые помогают гражданам в понимании и осуществлении их прав.

Орхусские центры созданы, функционируют по принципу сетевого взаимодействия при поддержке ОБСЕ на основе Орхусской конвенции. Конвенция Европейской экономической комиссии ООН (ЕЭК ООН) о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды (Орхусская Конвенция) и Протокол о регистрах выбросов и переноса загрязнителей основываются на десятом принципе Декларации Рио-де-Жанейро 1992 года [9, с. 322].

Цель Орхусской Конвенции – поддержка в области защиты прав человека на благоприятную для здоровья и благосостояния окружающую среду, на право получения информации, на участие в общественной жизни, принятии решений и доступ к правосудию по вопросам охраны природы и окружающей среды.

В Орхусской конвенции заложены основные принципы общественного участия в принятии решений:

1. Доступ к информации в области экологии и экологической безопасности.
2. Участие общественности в принятии решений по экологии и экологической безопасности.
3. Свободный доступ к правосудию по вопросам экологии и экологической безопасности [9].

Вышеуказанные документы предусматривают двойную защиту окружающей среды и прав человека и помогают правильно реагировать на многие ситуации, с которыми сталкивается ОБСЕ. Они также призваны способствовать миру и безопасности, являются прочной основой для привлечения общественности к устойчивому развитию, функционированию «зеленой» экологии, предотвращению изменения климата, загрязнения воды и деградации земель.

Программа устойчивого развития до 2030 года и Цели устойчивого развития являются инструментами для участия всех стран в природоохранной деятельности и обеспечении экологической безопасности.

На протяжении многих лет ОБСЕ осуществляет поддержку вышеуказанных Орхусских центров в тесном взаимодействии с Секретариатом Орхусской Конвенции ЕЭК ООН и при поддержке Инициативы «Окружающая среда и безопасность» (ENVSEC), количество действующих центров все время растет и в настоящее время их численность достигла шестидесяти.

Казахстан ратифицировал Орхусскую конвенцию в 2000 году, согласно которой на государственные органы налагаются обязательства по обеспечению реализации прав общественности, уполномоченным государственным органом стало Министерство охраны окружающей среды Республики Казахстан [10].

С 2009 года в Казахстане действует Орхусский центр на базе Информационно-аналитического центра охраны окружающей среды при Министерстве окружающей среды Республики Казахстан. Во исполнение основных положений Орхусской конвенции центр осуществляет следующие функции [11]:

– предоставление юридическим и физическим лицам доступа к информации в области экологии и экологической безопасности;

– освещение в средствах массовой информации, на радио и телевидении деятельности Орхусского центра, проведение рекламных кампаний и информационное сопровождение планируемых и проводимых мероприятий;

– ведение и пополнение веб-сайта Орхусского центра.

ОБСЕ постоянно поддерживает диалог между государствами-участниками и ведущими производителями энергии, странами-потребителями и транзитными странами по вопросам энергетики. В сферу деятельности ОБСЕ также входят вопросы энергетической безопасности, развитие возобновляемых источников энергии и проблемы перехода к надежным источникам энергоснабжения, повышения сетевой устойчивости, энергетической эффективности и развития «зеленой» экологии.

В тесном взаимодействии участники ОБСЕ осуществляют деятельность по обеспечению устойчивого развития и надлежащего управления окружающей средой в пространстве ОБСЕ и за его пределами.

Универсальный подход ОБСЕ к проблемам экологии и экологической безопасности составляют повестку дня организации и включают обширный круг экономических и экологических проблем.

Так, например, в Хельсинкском Заключительном Акте, подписанном на первом саммите глав государств и правительств государств-участников Сопредседания по безопасности и сотрудничеству в Европе (предшественника ОБСЕ) в 1975 году, участники выразили убеждение в том, что сотрудничество в торговой, промышленной, научной и технической сферах, в области охраны окружающей среды и других областях экономической деятельности способствуют обеспечению и укреплению мира и безопасности и в Европе и во всем мире [12, с. 30].

В 1997 году на очередном заседании бюро создано Бюро Координатора экономической и экологической деятельности ОБСЕ в рамках Секретариата ОБСЕ (БКЭЭД). Основываясь на принципах всеобъемлющей концепции безопасности, Бюро способствует укреплению безопасности и стабильности в регионах ОБСЕ, продвигает международное сотрудничество по вопросам экономики, экологии и экологической безопасности.

В Бюро действуют Постоянный Совет, Экономический и Экологический комитеты, которые тесно взаимодействуют с ОБСЕ по полевым присутствиям организации в экономических и экологических сферах и оказывают содействие в мониторинге, выявлении и предотвращении угроз и вызовов общественной безопасности и стабильности, причиной которых являются экономические и экологические факторы.

В соответствии с основными положениями Бюро Координатора экономической и экологической деятельности ОБСЕ:

- принимает участие в полевых проектах ОБСЕ в тесном сотрудничестве с государствами-участниками;
- проводит ежегодный Экономико-экологический форум;
- проводит ежегодные совещания с государствами-участниками ОБСЕ по вопросам выполнения принятых обязательств в сфере экономики и экологии с целью оценки деятельности и определения основных приоритетов и планирования дальнейшей работы.

Бюро также тесно сотрудничает с председательством ОБСЕ под руководством вспомогательного органа Постоянного совета – Экономико-экологического комитета.

Концептуальной основой для международного сотрудничества по вопросам экологии и экологической безопасности выступает инициатива ENVSEC «Окружающая среда и безопасность». В рамках этой инициативы ОБСЕ более 15 лет сотрудничает с другими международными организациями по обеспечению мира и стабильности в области охраны окружающей среды и устойчивого развития в Юго-Восточной и Восточной Европе, на Южном Кавказе и в Центральной Азии [13].

В рамках партнерства ОБСЕ также тесно сотрудничает со средиземноморскими и азиатскими регионами в вопросах экологии и экологической безопасности.

Инициативой ENVSEC выступают Программа ООН по окружающей среде (ЮНЕП), Программа развития ООН (ПРООН) и Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ). Секретариат ENVSEC расположен в Региональном европейском бюро ЮНЕП в Женеве.

В последние десятилетия значение Женевы как экологического центра возрастает. В Женеве располагается Международный дом окружающей среды, в котором находятся офисы многих экологических организаций [5, с. 85].

Основное внимание в работе Бюро в экологической области уделяется следующим задачам:

- развитие международного сотрудничества в предотвращении и преодолении проблем экологии и экологической безопасности;
- оказание государственным органам поддержки в ратификации и реализации многосторонних соглашений в области экологии и экологической безопасности;
- усиление внутренних резервов на местном, национальном и региональном уровнях для преодоления экологических угроз и вызовов, представляющих опасность для экологии;
- выполнение государствами-участниками принятых обязательств в экологической сфере, содействие разработке и пересмотру нормативных правовых актов в области охраны окружающей среды и обеспечение международных экологических стандартов;
- обеспечение устойчивого управления природными ресурсами, особенно в вопросах водопользования;
- информирование общественности о климатических изменениях и их воздействии на безопасность, содействие разработке и реализации стратегий адаптации к трансграничным изменениям климата;

- поддержка государств-участников в обеспечении готовности к возможным бедствиям, мер по их предупреждению и реагированию, выработке способов преодоления последствий на местном, региональном и международном уровнях;
- выявление и предупреждение преступлений в области экологии и экологической безопасности, в том числе на приграничных территориях;
- содействие устойчивому управлению опасными отходами и веществами;
- повышение осведомленности общественности о проблемах в области экологии и экологической безопасности, обеспечение прозрачности участия в принятии решений, а также доступа к правосудию, в том числе посредством Орхусских центров;
- усиление потенциала гражданского общества по преодолению проблем в сфере экологии и экологической безопасности;
- способствование систематическому учету вопросов гендерной политики, вовлечению женщин и молодежи в природозащитную деятельность, а также в деятельность по охране окружающей среды;
- наращивание потенциала региональных органов и организаций, расширение осведомленности в вопросах устойчивой энергетики, содействие повышению благоприятных возможностей и вызовов по реорганизации государственного и частного сектора в энергетической области;
- препятствование угрозам неядерным объектам энергетической инфраструктуры.

По вопросам энергетики ОБСЕ осуществляет взаимодействие с Венским энергетическим клубом, Европейской экономической комиссией, секретариатом Энергетической хартии и Международным энергетическим комитетом.

Сотрудничество Казахстана и ЕЭК началось в 1994 году. Основными направлениями сотрудничества Республики Казахстан и ЕЭК являются следующие вопросы:

- проблемы приватизации, реструктуризации, маркетинга и сбыта на предприятиях металлургической и угольной промышленности Республики Казахстан;
- национальная политика и программы поддержки малого и среднего бизнеса в Центральной Азии;
- применение многосторонних международных соглашений по транспорту и транзиту в Центральной Азии.

Казахстан участвует в работе Комитета по экологической политике Европейской экономической комиссии. С участием данного Комитета ЕЭК и ЮНЕП были разработаны Руководящие принципы комплексного управления природоохранной деятельности в странах с переходной экономикой [5, с. 126].

Экологическая политика Европейского Союза и стран Содружества Независимых Государств. Политика ЕС на международной арене определяется уникальностью ЕС как участника международных отношений. Европейский Союз как актор международных отношений играет существенную роль в мире, в отношении своих партнеров и соседей. Позиция и действия ЕС определяются сложными процессами согласования интересов внутри сообщества. Поведение ЕС на международной арене отличается динамикой и зависит как от изменений во внешнем окружении, так и внутри сообщества.

Европейский Союз (ЕС) является одним из основных полюсов мировой политики. В настоящее время не существует более развитого торгово-экономического и политического интеграционного объединения, нежели ЕС [14, с. 265].

Европейский Союз стал одним из ключевых игроков на международной арене не только в политической, экономической и социальной сфере, но также он играет главную роль в развитии экологической политики стран Европы. С начала 1970-х годов наблюдается расширение действий Европейского Союза в области охраны окружающей среды. Эти действия расширяются во всех важных сферах защиты окружающей среды [15].

Европейский Союз отличается классического национального государства и имеет уникальный статус на международной арене («*sui generis*»). Делегированные ему странами-участниками внешнеполитические полномочия придают ему исключительное важное значение в сравнении с классическими межправительственными организациями. Представляется, что европейскую дипломатию можно охарактеризовать двумя направлениями построения профессиональной карьеры, каждое из которых отличается своим типом мышления. Существует два определенных сообщества европейских дипломатов – национального и наднационального, они зачастую взаимодействуют с национальной дипломатией и дипломатией Европейского Союза [16, с. 3].

Некоторые ключевые элементы внешних действий Европейского Союза, такие как торговля и, внешняя политика в области окружающей среды, (например, изменение климата), правосудие и внутренняя

политика (миграция), а также энергетические вопросы не были переведены в ведение ЕСВС. Однако все они являются ключевыми элементами международной повестки и составляют предмет регионального и глобального многостороннего сотрудничества. В этом смысле так называемые постлиссабонские установки – это шаг назад [16, с. 9]. Парижскую встречу на высшем уровне глав государств Европейского экономического сообщества в октябре 1972 года можно рассматривать как начало независимой экологической политики Европейского Союза. Они приняли Декларацию об экологической политике и политике защиты потребителей. В нем они просили Европейскую комиссию разработать программу действий по охране окружающей среды. Таким образом, государства-члены впервые предоставили ЕС экологический мандат. Однако тот факт, что ЕС должен иметь экологическую политику, не был очевидным. Ведь Европейский Союз был основан по Римскому договору в 1957 году как Европейское экономическое сообщество. Помимо того, что экологические проблемы еще не были вопросом политического значения в то время, основатели Европейского Союза в первую очередь были связаны с экономической интеграцией. Соответственно, условия Декларации также не содержали никаких компетенций и обязанностей в области экологической политики для европейского уровня [15].

Несмотря на наделение Европейского Союза правосубъектностью, подразумевающее его способность вступать в отношения с третьими странами и заключать международные договоры, преимущественно межправительственный характер принятия решений в области внешней политики сохраняется.

Таким образом, Европейский Союз не может быть назван полностью самостоятельным внешнеполитическим и дипломатическим актором на международном пространстве. Для того, чтобы Европейская служба внешних связей и внешняя политика была единой и эффективной, ее деятельность должна носить «общинный» (коммунитарный) характер наподобие Европейской Комиссии во внешнеэкономической сфере [16, с. 15].

Полноценное функционирование европейской национальной дипломатии ведет отсчет с 2015 года, в настоящее время общеевропейская дипломатия находится на этапе подготовки и формирования Европейской службы внешних связей [16, с. 17].

Процесс расширения Европейского Союза за счет стран восточной Европы, определяют активность внешней политики России в отношении Европейского Союза. Возрастающая роль Европейского Союза в развитии сотрудничества в регионах с целью урегулирования возникающих конфликтов, проведения миротворческих операций на европейском пространстве способствуют расширению взаимодействия выходу на уровень стратегического партнерства.

Казахстан установил официальные дипломатические отношения с Европейским Союзом в 1993 году с открытием Представительства Республики Казахстан в Брюсселе. В ноябре 1994 года открыто Представительство Европейской Комиссии в Алматы [14, с. 266].

Европейский Союз, в который входит 15 развитых стран Европы, выступает крупнейшим торгово-экономическим партнером Казахстана. Внешнеэкономические связи Европейского Союза определяют его ведущую роль в мировой экономике и успешность интеграционных процессов. А договора со странами Европейского Союза, имеющаяся нормативно-правовая база способствует росту двусторонних экономических связей.

Интересы Европейского Союза в Казахстане представлены в сфере потребления энергетических ресурсов, с учетом прогнозов роста их потребления в будущем, проявляется пристальное внимание инвестиционным проектам, связанных с производством энергоносителей, строительством нефти- и газопроводов.

Главной задачей Европейского Союза является международное финансовое сотрудничество по вопросам, связанным с экологическими проблемами и обеспечения устойчивого развития в Казахстане.

В этом направлении Европейский Союз более эффективно сотрудничает с Европейским банком реконструкции и развития. Республики Казахстан. Наряду с этим предусмотрено взаимодействие на международных форумах, в том числе ООН, ОБСЕ, Конференции по Энергетической хартии [14, с. 268].

В июле 1999 года вступило в силу Соглашение о партнерстве и сотрудничестве между Казахстаном и Европейским Союзом, подписанное в Брюсселе в январе 1995 года [17]. Соглашение определяет формы и характер международных отношений, выводит их на долгосрочный уровень и способствует стабильному партнерству. В нем также зафиксированы обязательства сторон по защите окружающей среды, которые вытекают из многосторонних конвенций.

На первом же заседании Совета сотрудничества были определены основные виды двустороннего взаимодействия в сферах торговли и инвестиций, правосудия, охраны окружающей среды и борьбы с незаконным оборотом наркотиков.

В 90-х годах XX века в бывших союзных республиках возникли многочисленные политические партии, включившие в свои программы пункты по экологии. Их главной целью было завоевание политической власти, преодоление недалёковидной политики, ориентированной на неконтролируемый экономический рост. Экологи начали поднимать проблемы таких жизненно важных потребностей человека как экологическая, экономическая безопасность. Проводившая ранее политика требовала изменений, преодоления общественного сознания и формирования экологической политики [18, с. 90].

На международной конференции, прошедшей в Алматы в 2006 году, на заседании руководящего комитета Каспийской экологической программы, прикаспийские государства подписали Рамочную конвенцию по защите морской среды Каспия [19, с. 65].

Третье Заседание Межгосударственного экологического совета государств-участников СНГ способствовало дальнейшему сотрудничеству и стало важной вехой в укреплении трансграничного взаимодействия по охране окружающей среды. Встреча состоялась в Сочи 1 октября 2017 года, на ней приняли участие Республика Казахстан, Российская Федерация, Республика Беларусь, Республика Узбекистан и представили Исполнительного Комитета СНГ [20].

В заключение, следует отметить, что решение экологических проблем рассматривается на уровне многосторонней дипломатии как одной из приоритетных задач на современном этапе. Проводятся различные конференции, саммиты, встречи глав государств и министров иностранных дел на высшем уровне по решению экологических проблем на международном уровне.

Важное значение приобретают вопросы международных отношений, внешней политики и многосторонней дипломатии в эпоху глобализации и цифровизации. В эпоху, когда коренные проблемы взаимоотношений государств и народов находятся в центре мирового развития, когда решение проблем, в том числе и экологических, не может быть найдено без активного участия многих народов мира, жизненные интересы которых затрагиваются любым из этих решений. Сегодня глобализация играет важную роль в укреплении дружественных и миролюбивых отношений между народами мира. Лидирующее положение в решении экологических проблем занимает Организация Объединённых Наций, которая обладает универсальной правосубъектностью. Организация Объединённых наций начинает активно заниматься экологической проблематикой с 1970-х годов. Первая конференция ООН по проблемам окружающей среды прошла в Стокгольме в 1972 году. Она приняла решение об образовании Программы ООН по окружающей среде, которая должна была стимулировать международное сотрудничество в этой области. На конференции была принята Стокгольмская декларация. Созданная организация ЮНЕП (Программа по развитию окружающей среды) – является учреждением ООН, внесшая значительный вклад в деле охраны окружающей природной среды. С 1989 года Международная Комиссия по окружающей среде занимается программой «Наше общее будущее». Ежегодно проходят международные экологические форумы, конференции. Кроме того, увеличивается число международных правительственных и неправительственных организаций. Отмечается тенденция роста ратификации международных договоров государствами по охране окружающей природной среды.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Hamilton K., Langhorne R. The Practice of Diplomacy: Its Evolution, Theory and Administration. -L.: Routledge, 2000. – VII+317 p.
2. Sharp P. Who Needs Diplomats // International Journal: Vol.52. -1994. - № 4 – pp. 609-634.
3. Дипломатический словарь. В 3 Т. Т. 1: А – И // подред. А. А. Громыко, А. Г. Ковалева, П. П. Севостьянова, С. Л. Тихвинского. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Наука, 1984. – 1680 с.
4. Попов В. И. Современная дипломатия: теория и практика. Дипломатия – наука и искусство: Курс лекций. 2-е изд., доп. // М.: Международные отношения, Юрайт-Издат, 2006. – 576 с.
5. Абусейтов К. Женева – центр многосторонней дипломатии. Алматы: Ж54 Дайк-Пресс, 2015. – 152 с.
6. Доронина О.Д., Кузнецов О.Л., Рахканиц Ю.А. От Стокгольма до Йоханнесбурга: Информационный обзор // Под редакцией академика РАМН Н.Ф. Измерова. М., 2005. – 200 с.
7. Международные организации системы ООН: Сборник международных договоров / Сост. С.Г. Шеретов. – Алматы: Юрист, 2008. – 196 с.
8. Our Common Future. – Oxford University Press, 1987. – 383 p.
9. Липовецкая А.Ю. Орхусская конвенция как механизм защиты окружающей среды. Ученые записки Орловского Государственного Университета. №1, 2014. - С.322-325.
10. Закон Республики Казахстан от 23 октября 2000 года № 92-ІІ О ратификации Конвенции о доступе к информации, участию общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды // Юрист. – 2001. – Ст. 1

11. Приказ Министерства охраны окружающей среды Республики Казахстан № 35-о от 20 марта 2009 года // Министерство энергетики Республики Казахстан: Информационно-аналитический центр охраны окружающей среды. – 2009. – 20 марта.
12. Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе. Заключительный акт // Organization for Security and Co-operation in Europe. – 1975. – 1 августа. – С.30-31.
13. Environment Security Initiative: Risks vs. threats // Официальный сайт ENVSEC «envsec.org» – 2019. – 2 мая. <http://www.envsec.org/index.php?lang=ru> (был доступен 18 марта 2024 года).
14. Токаев К. Дипломатия Республики Казахстан. – Астана: Елорда, 2001. – 552 с.
15. Knill C. Entwicklungen innerhalb der EU // Bundeszentrale fuer politische Bildung. – 2008. – 6 мая // <http://www.bpb.de/izpb/9026/entwicklungen-innerhalb-der-eu?p=all> (был доступен 18 марта 2024 года)
16. Бондаренко Ю.Ю. Становление дипломатии Европейского Союза: современное состояние и перспективы: автореферат канд. полит. наук: 23.00.04. – Санкт-Петербург, 2012. – 27 с.
17. Соглашение о расширенном партнерстве и сотрудничестве между Европейским Союзом и Республикой Казахстан // Представительство Европейского Союза в Республике Казахстан. – 2016. - № 59. – 4 февраля // https://eeas.europa.eu/delegations/kazakhstan_ru (был доступен 18 марта 2024)
18. Яницкий О. Энвайронментальная социология вчера и сегодня // Общественные науки и современность. – 1993. - №2. – С. 76-91.
19. Емельянова Л.А. Международные обязательства Республики Казахстан в сфере экологии (аналитический обзор) // Право и государство. – 2013. - №4 61. – С.65-72.
20. Информационное сообщение // Содружество Независимых Государств: Минск. – 2017. – 1 октября. <http://cis.minsk.by/news.php?id=8281> (был доступен 18 марта 2024 года)

РЕЛИГИОЗНАЯ ПРАКТИКА В ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД (ОБЗОР АРХИВНЫХ ДАННЫХ)

*Тастанова Зауреш Тельмановна, магистр, ага оқытушы,
К.Сагадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті*
*Баймуратова Гульмира Шариповна магистр, ага оқытушы,
К.Сагадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті*
*Иманбаева Сабира Сарыбаевна, т.ғ.н, доцент,
К.Сагадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті*

Абстракт. В данном исследовании представлен обзор архивных материалов советского периода, касающихся государственно-конфессиональной политики в Южных регионах Казахстана. Исследование направлено на выявление тенденций и особенностей развития религиозной практики в Казахстане в контексте советской истории. Особое внимание уделяется законодательной базе религиозной политики СССР, а также формам и методам атеистической борьбы с религиозными общинами. Исследование может помочь выявить взаимосвязь между историческими событиями и современными религиозными убеждениями, поведением и отношениями между верующими и обществом.

Ключевые слова: конфессия, этнос, политика, архивные данные, динамика, паломничество, регион.

Введение. Целью данного исследования является проанализировать архивные материалы с целью выявления динамики численности и конфессионального состава верующих в Южных регионах Казахстана в советский период, а также оценить влияние политических и социокультурных процессов на религиозную жизнь населения на современном этапе.

Острая необходимость научно-исторического анализа вопросов развития этноконфессий обусловлена необратимыми изменениями в государственно - конфессиональных отношениях в различных странах, включая Казахстан. Рост этнического и национального самосознания, сопровождающийся религиозным возрождением и интересом к нетрадиционным религиозным взглядам, наблюдается во взаимосвязи. Особым обстоятельством становится переосмысление взаимосвязей между этническими и религиозными аспектами в казахстанской культуре, их отражение в менталитете, образе жизни, социальной памяти и процессе самоидентификации.

Задачи:

Исторический анализ и осмысление процесса становления и функционирования полиэтнического и поликонфессионального общества в Казахстане.

– Анализ трансформации этноконфессиональной политики в Казахстане в советский и современный периоды развития.

– Изучение специфики развития конфессиональных процессов в Южном Казахстане, выявление тесной взаимосвязи этнических и конфессиональных процессов.

Методика исследования: основана на изучении документов, хранящихся в архивах, а также на анализе статистических данных и отчетов, связанных с религиозной сферой.

Обзор литературы. В работе над анализом был привлечен широкий круг источников – архивных, статистических, документальных, и периодической печати.

Важные материалы по вопросам исследуемой темы содержатся в фондах 140 и 708 Архива Президента РК. Так, в фонде 140 (Казкрайком ВКП (б)) и 708 (ЦК Компартии Казахстана) хранятся постановления и резолюции съездов, конференций и пленумов партии, отражающие этнодемографическое и культурно-конфессиональное развитие республики и отдельных её областей. В ф.708 сосредоточены Протоколы заседания бюро ЦККПК по вопросам религии, атеистической пропаганде, интернациональному и патриотическому воспитанию, сведения о реализации постановлений ЦК КПСС по атеистической пропаганде, информации, справки, отчеты обкомов КПК о работе парторганизаций по атеистическому воспитанию и борьбе с исламом.

В Центральном Государственном архиве Республики Казахстан был использован фонд Ф.2079, в котором отражена переписка с Советом по делам религий при СМ СССР по вопросам религиозной обстановки, содержатся документы, справки, информация, отчеты, программы по атеистической работе. Кроме того, представляют интерес документы, в которых представлены обзоры зарубежной прессы по религиозным культам, подготовленные Советом по делам религий при СМ СССР.

В работе широко привлекались материалы архивов южных областей республики. В частности, широко использовались материалы Алматинского областного государственного архива. Интересные сведения об этнических диаспорах содержатся в фондах 685 (Алматинский областной совет народных депутатов и его исполнительный комитет), 1871 (Алматинское областное управление по статистике и анализу Госкомитета по статистике и анализу РК), 1651 Совет народного хозяйства Алма-Атинского экономического административного района (Совнархоз), 448 (Управление с/х исполкома Алма-Атинского областного Совета народных депутатов (Облсельхозуправление), 1747 (Отдел по труду Исполкома Алма-Атинского областного Совета народных депутатов, 1881 (отдел по хозяйственному устройству спецпереселенцев исполкома Алма-Атинского областного Совета депутатов трудящихся).

В фондах 121 (Чимкентский областной исполнительный комитет депутатов трудящихся), 357 (Районные органы статистического учета, 357 (Материалы по Всесоюзной переписи населения 1979 г.), 86 (отчет об итогах учебно-воспитательной работы школ и ОНО на 1 полугодие 1949-50 учебного года) Государственного архива Южно-Казахстанской области (ГАЮКО) представлены отчеты, справки по развитию экономики, образования, культуры в этой области. Наиболее ценные сведения были получены при работе с документами фонда 1353, в которых содержатся документы, справки, отчеты о состоянии религиозной обстановки в ЮКО, списки о количестве верующих в разрезе конфессий, о количестве отправляемых религиозных обрядов. Кроме того, в фонде имеются сведения о наличии заявлений, поступающих от групп верующих об открытии молитвенных домов, регистрации общества данной группы верующих в разрезе районов по Южно-Казахстанской области, о количестве действующих религиозных общин по Южно-Казахстанской области

Полученные результаты: Результаты исследования позволят более глубоко понять динамику изменений в религиозной жизни южных регионов Казахстана в советский период и их влияние на социокультурное развитие на современном этапе.

Изучение архивных материалов советского периода представляет собой важное исследование, позволяющее более глубоко понять религиозные тенденции и изменения, происходившие в этом регионе в прошлом. Советский период оказал значительное влияние на религиозную жизнь населения, и изучение архивных данных позволяет реконструировать историю вероисповеданий в контексте политических и социокультурных изменений..

Южный Казахстан исторически сложился как поликонфессиональный регион, на формирование которого оказали влияние политические, социально-экономические и культурные факторы. Однако, на протяжении всего периода исторического развития доминирующей в регионе являлась мусульманская религия. В советский период именно она стала объектом нападков, поскольку в исламских регионах СССР идеология «научного атеизма» интерпретировалась массовым сознанием как «борьба с народными обычаями», т.е. иное обличье все той же русификаторской политики.

После революции 1917г. отрицание религии быстро миновало, а большинство коренного населения никогда и не порывало связи с исламом. Тем не менее, на середину XX века пришелся пик религиозного оживления в Казахстане. Судя по архивным документам, мусульманские учреждения действовали почти во всех областях Казахстана и объединяли служителей культа разных национальностей: казахов, уйгур, дунган, узбеков, татар.

Казахское духовенство, ранее распятое, после 1923 г. вошло в состав Центрального духовного управления мусульман России и Сибири в г. Уфе. Примечательным фактом первого десятилетия советской власти стала благотворительность мусульманской общины, особенно в южных областях, в оказании финансовой помощи новым адресатам: местным органам власти, профсоюзам, комсомолу и так далее. Это свидетельствовало о том, что новые порядки, вводимые новой властью, в том числе идея отделения религии от государства, еще не укоренилась в обществе, оставшемся по своей сути патриархальным.

К середине 20-х годов большевики усилили борьбу с исламом, только по Чиликскому району Алма-атинской области, из существовавших в 1913 г. 94-х зданий мусульманской общины к 1929 г. не осталось ни одного, а число верующих сократилось с 26 тысяч человек до 6 тысяч человек [1].

В период Великой Отечественной войны активизировалась деятельность религиозных групп, «бродячих проповедников», которые призывали не отчаиваться, надеяться, верить в милость Господа и ждать, но только справедливого разрешения их судьбы. В это же время усиливаются позиции традиционных религий: православия и ислама.

Кроме того, возобновляется деятельность сектантства, в частности баптистов, но не самостоятельная, а в объединении с евангелистами и пятидесятниками. Это объединение официально состоялось в 1944-1945 гг. и получило название евангельского христианства-баптизма (ЕХБ). Вышли из подполья молокане, адвентисты, меннониты, лютеране. Численность верующих увеличилась в 3 раза. Большинство верующих составляли женщины, более 70% [2, с. 49].

В конце 40-х годов (начиная примерно с 1948 г.) поступательное развитие государственно-церковных отношений приостанавливается. В 1948 г. насчитывалось 20459 религиозных обществ, из них 14189 - православных. Затем число их неуклонно сокращалось.

Однако к началу 50-годов в Казахстане начался новый этап оживления религиозности. Советская наука связывала это с ослаблением научно-атеистического воспитания населения региона. Исследователи забывали об особенностях религиозного состояния республики. Особое внимание необходимо обратить на сектантство, а именно на евангельское христианство, которое имеет давние корни, главным образом, среда русского и украинского населения. Их успех обеспечивался крепкой организованностью в самостоятельные группы, взаимопомощью, материальной обеспеченностью, заинтересованностью в проповедческой деятельности среди казахского и русского населения. В течение послевоенных лет и позже, на территории республики происходил рост сектантства.

В районах Южного Казахстана действовали не только зарегистрированные мечети, зачастую обряды проводились вне их стен, бродячие муллы бывали в каждом ауле и без них не обходились ни рождение, ни свадьба, ни похороны. Безусловно, органы власти были чрезвычайно недовольны сложившейся ситуацией и пытались использовать все возможные меры воздействия, чтобы уменьшить влияние мусульманского духовенства. Так, в одной из записок указывается, что в Туркестан прибыл член духовного управления Средней Азии и Казахстана «Казы» Шамсутдинов Абдугафар. Далее говорится следующее: «23 октября в райисполком, были нами вызваны, для беседы, служитель мусульманского культа, именно казы Шамсутдинов, Имам-Хатип Туркестанской мечети «Хильват» Аминов Мухаммед – Раим, азанчи мечети Раим-Баба и председатель исполнительного органа Юлдашев Мамен.

Из беседы с нами (с каждым в отдельности) были выяснены следующие вопросы:

- действительность факта описанного в отчете за третий квартал «Проведении богослужбных собраний вне стен мечети»;
- привлечение мечетью, для обслуживания населения, незарегистрированных мулл» [3].

Районные власти провели целое расследование и были обеспокоены тем, что мусульманское духовенство использует всякие возможности от массовых проповедей в стенах мечети до индивидуального собеседования. Кроме того, особую тревогу вызвал у них слух о том, что дух Ходжа Ахмеда Ясави с помощью Аллаха внушил членам правительства мысль о необходимости реставрации его мазара и на это были выделены значительные средства. Районные власти попытались представить это мнение таким образом, что оно исходило напрямую от духовенства, а не возникло среди населения.

В Южном Казахстане коренное население практически никогда не отказывалось от соблюдения мусульманской обрядности в быту, но ранее она осуществлялась большей частью в домашних условиях и не получала широкой огласки. В конце 50-х годов, несмотря на запреты, заметно оживилась мусульманская обрядовая деятельность, причем довольно широкое распространение отправление обрядов получило среди молодежи. Документы того времени упоминают: «В Южно-Казахстанской области определенную оживленную работу проводит духовенство мусульман в период религиозных праздников, чтение мавлюды (праздник рождения Магамета), сундет-той (обрезание детей), никах-той (венчальный той). В текущем году в городе Чимкенте официально зарегистрированных венчальных тоев (Никах-той) отмечено – 58. Например, венчальный той был организован 14 января с.г. у жителя города Сайдахметова Сайдахмета 1936 г.р., ул. Мельничная №27.

18.01.1958 года, у Аманова Мухамедраима 1932 г.р., Абдуллатова Абулвалита 1935 г.р., Кудайбергенова Корманбая 1930 г.р и т.д.» [4].

Эти данные свидетельствуют о том, что среди молодежи Южного Казахстана было довольно распространено заключение брака по мусульманским законам.

Посещение святых мест Туркестана в сознании верующих приравнивается к совершению малого хаджа. Ко многим святым местам даже в советское время стекались многочисленные паломники. Осознавая важность влияния святых мест на сознание населения партийные органы усилили борьбу с паломничеством. Прежде всего, потребовалось взять на строгий учет все мазары и другие почитаемые места мусульман. Так, в 1958 году уполномоченный Совета по делам религиозных культов при исполкоме Южно-Казахстанского областного Совета депутатов трудящихся докладывал: «Согласно Вашего требования сообщая следующие сведения о мазарах и почитаемых местах мусульманского вероисповедания в Южно-Казахстанской области: «Храм Ходжа Ахмета Ясави в городе Туркестане. Храм построен в XIII веке, известным завоевателем Средней Азии Амур Тимуром, храм построен над гробницей известного в истории Средней Азии Уляма по распространению суфизма – автора «Хикмат» - Ходжа Ахмета Ясави. Гробница находится в полной сохранности, что касается самого здания храма, то она в результате истекших времен дало трещины в некоторых местах, что потребовало замены фундамента. Храм как исторический памятник, находится на учете архитектурного управления при Совете Министров КазССР который имеет специальный штат охранников в количестве 4 человек.

Начиная с 1956 года, архитектурным управлением производится работа по реставрации здания» [5].

Мазар Ходжа Ахмета Ясави почитается верующим населением не только Казахстана, но и всех Среднеазиатских республик. Паломничество к мазару не прекращалось в течении всего года, но особенно много посещающих бывало в месяц мусульманского поста Ораза. В обычные дни число паломников доходило до 10 человек, а в дни религиозных праздников увеличивалось до 100 и более.

Мазар «Арыслан-Баб» почитается на одном уровне с мазаром Ходжа Ахмета Ясави, так как верующие считают, что Арыслан-Баб является учителем Ходжа Ахмета Ясави. Поэтому паломники перед тем как посетить Ходжа Ахмета Ясави, обязательно совершают «Тунеу» (ночевку) в мазаре Арыслан-Баба с жертвоприношениям. Мазар расположен в Шаульдырском районе южно-Казахстанской области в 15 км. от райцентра, в 6 км от отделения совхоза «Темирлан». Непосредственно возле мазара имеется 2-3 постройки, в которых проживают Ходжи (богомольные люди), считающие себя потомками святого и существующие на подавание верующих [5, Л. 37].

Мазар «Ибраим-Ата» был сооружен в XVIII веке, он расположен в с.Сайрам Сайрамского района Южно-Казахстанской области. По верованию мусульман «Ибрахим-Ата» был отцом Ходжа Ахмета Ясави, и поэтому верующими почитается выше всех мазаров, находящихся в селе Сайрам. Мазар почитается верующими всех южных областей Казахстана, Киргизии и Ферганской долины Узбекистана.

«Посещение мазара паломниками совершается в течение всего года, мелкими группами в количестве 3-10 человек, а средняя посещаемость паломников в месяц доходит до 100 человек. По четвергам вечером верующие женщины одиночками и мелкими группами приходят к дверям мазара и ставят «Ширак» /свечку/.

Мазар в данное время находится в полной сохранности, обнесен глубоким рвом, состоит на учете архитектурного управления. Мазар охраняется 75 летним стариком Хасаихан Мансурхановым, выдающим себя за потомка святого «Ибраим-Ата», который совершает уход и ремонт мазара» [5, Л.38].

Мазар «Карашаш-Ана» сооружен в XVIII веке и находится в селе Сайрам Сайрамского района. По верованию мусульман «Карашаш-Ана» являлась матерью «Ходжа-Ахмата-Ясави», поэтому этот мазар почитается верующими на уровне с мазаром «Ибрагим-Ата». Мазар также состоит на учете архитектурного управления Каз.ССР, как памятник старины.

Мазар «Хусаин-Гази-Кази-Бай-Зауи» сооружен в XVII веке, находится в селе Сайрам Сайрамского района. Мазар состоит на учете архитектурного управления, как памятник старины, почитается на уровне с другими Сайрамскими мазарами.

Также в области почитанием верующих пользовались мазар «Мирали-Баб», сооруженный в XVIII веке, Мазар-Минерет-«Хызар», также построенный в XVIII веке, он находится в селе Сайрам Сайрамского района. Этот памятник состоит из одинокого минарета из жженого кирпича около 12 метров высоты. Другие мазары, такие как мазар «Ходжа-Талли», «Абдил-Газиз-Баб» (Балакардан), «Узун-Ата», «Асык-Ата», «Баба-Даруш», «Исмаил-Ата» также почитались верующими мусульманами и на их жертвования сохранялись и поддерживались.

Как уже указывалось, 28 ноября 1958 г. ЦК КПСС утвердил постановление «О мерах по прекращению паломничества к так называемым «святым местам» и местные партийные и советские организации усилили агитационные и запретительные меры. В результате из 14 наиболее известных в Южно-Казахстанской области мазаров, которые регулярно посещали верующие в качестве паломников, было полностью прекращено посещение в 3-х мазарах. Например, мазары «Баба-Дарьюш» и «Кошкар-Ата» были окончательно закрыты и посещение паломников прекратилось. Каким методами осуществлялось закрытие, демонстрируют следующие документы: «Также закрыт мазар «Исмаил-Ата» в Каратасском районе. Закрытие указанных мазаров происходили при активном участии уполномоченного, который предложил служителям культов зарегистрированной мечети (в частности мутовальяту) совершенно закрыть двери этих мазаров, чтобы не было доступна для входа во внутреннюю часть мазаров.

Это мероприятие осуществлялось силами самих духовенства, что не вызывались никаких возмущений со стороны верующих населения. С другой стороны, шарлатанствующие элементы, занимающие обманым действием среди верующих и получающие подаяние у людей, посетивших мазаров были обложены финансовыми органами соответствующими налогами, а также были мною предупреждены, что если они впредь не прекратят своих действий, то будут привлечены к более суровой ответственности. Одновременно в этих местах были развернуты конкретные научно-атеистические пропаганды» [6].

(Полностью сохранено подлинное написание документа – авт.)

По остальным святым местам были предприняты запретительные меры: мавзолеи, мазары и мечети переносились на другое место, отдавались под музеи, пионерские лагеря, просто наглухо закрывались. К примеру, находившаяся около мазара «Ходжа-Ахмат-Яссави» зарегистрированная мусульманская мечеть «Хиливат-мечеть» решением исполкома Туркестанского райсовета депутатов трудящихся была перенесена на другое место между городом Туркестан и станцией Туркестан. А сам мавзолей «Ходжа-Ахмата-Яссави» был превращен в краеведческий музей.

На территории мазара «Укач-Ата» в Туркестанском районе был организован пионерский лагерь города Кентау.

Мазары Арыслан-Баб», «Ибрагим-Ата, «Хусаин-Гази-Байдауи», «Карашаш-Ана», «Мирали-Баб», «Хызир» - «Хызир-Пайгамбар», «Ходжа-Тали», «Абдил-Газиз-Баб», «Узун-Ата», «Ак-Ата» были наглухо закрыты, а ключи от них переданы местным Советам.

Закрытие мазаров сопровождалось усилением научно-атеистической пропаганды среди верующих, в области была создана специальная научно-атеистическая секция, которая наряду с развертыванием научно-атеистической пропаганды, разъясняла историю возникновения этих мазаров.

Тенденция религиозного прессинга усилилась в середине 60-х годов, вопросы атеистического воспитания, борьбы с религиозными пережитками постоянно находились в центре внимания союзных, республиканских, областных и районных партийных и советских органов. В 1969 году было принято Постановление Совета Министров Казахской ССР «О неудовлетворительном состоянии контроля за соблюдением Советского законодательства о религиозных культах», а в 1971 году было принято Постановление ЦК КПСС «Об усилении атеистического воспитания населения». Местные органы принялись активно воплощать в жизнь партийные решения. Так, Исполком Абайского районного Совета депутатов трудящихся докладывал о проделанной работе: «Была создана комиссия по контролю за соблюдением законодательства о религиозных культах, утвержденная на заседании исполкома. Комиссия по контролю за соблюдением законодательства о религиозных культах проводит свою работу согласно составленного плана.

Атеистическое воспитание населения в районе проводится Советами по атеизму, утвержденными партийными организациями предприятий, учреждений, организаций и учебных заведений. Партийные организации выделяют коммунистов, ответственных за атеистическую работу среди трудящихся.

Советы по атеизму планируют свою работу на год. В планах работы предусмотрены вопросы атеистической пропаганды, проведение атеистической политинформации, заслушивание отчетов о работе членов Совета, демонстрация кинофильмов на атеистические темы» [7].

В атеистической пропаганде использовались различные формы и методы. Так, использовалась лекционная пропаганда общества «Знание», читались лекции на темы: «Религия и нравственность», «Религия и космос», «Происхождение религии», «Религия и мораль», «Религия и медицина», «Использование религии в антисоветской пропаганде».

На предприятиях и учреждениях организовывались «Уголки атеистов», стенды – «Атеист», где была собрана основная литература по атеистической пропаганде. Советами атеистов выпускались бюллетени, проводились диспуты и вечера. Массированно организованная пропагандистская кампания в отдельных случаях давала результаты. Так, в архивных документах встречаются материалы, отмечающие хорошую постановку атеистической пропаганды на Чимкентском свинцовом заводе. «Особенно следует отметить хорошую постановку атеистического воспитания на Чимкентском свинцовом заводе, где работу Совета по атеизму возглавляет коммунист Иванятов Иван Егорович. В Совет атеистов завода входят 21 человек рабочих и инженерно-технических работников. Для каждого цеха завода Совет назначает атеиста-политинформатора, рассылает в цеха примерную тематику бесед и информации по вопросам атеизма. Совету атеизма на свинцовом заводе в его работе оказывает помощь комитет комсомола, который силами своей лекторской группы провел несколько лекций в общежитиях №1 и №2». [7, Л.60].

Важное значение придавалось организации атеистической пропаганды среди молодежи, особенно в школах. Высокой оценки удостоилась работа школы №33 города Чимкента во главе с преподавателем Жуковой Полиной Михайловной. В школе был создан Совет атеистов из шести человек, действовал кружок «Юный атеист». Постоянно проводились недели атеизма, а каждый второй и четвертый вторник месяца членами кружка «Юный атеист» читались доклады: «Кто такие баптисты», «Библейские заповеди», «Почему люди порывают с религией?», «Религия и преступность». В школе также постоянно проводился обзор журнала «Наука и религия». Итоги занятий по каждой теме подводились на вечерах старших классов и утренниках для младших школьников.

Тем не менее, несмотря на изменения в конфессиональном развитии от конфронтации к государственно-разрешительной политике, процесс признания религии, властью в Южном Казахстане был сложным.

Конфессиональные процессы в Казахстане всегда были тесно связаны с этническими, вместе с изменением национальной структуры населения изменялась и религиозная картина.

На сегодняшний день, религия, утверждающая высокие нравственные ценности и гуманистические идеалы, стала играть существенную роль в социально-духовной жизни нашего общества. В политике государства не содержится ни антирелигиозных, ни прорелигиозных намерений. Гражданам гарантирована свобода совести, свобода вероисповедания, но недопустимы пропаганда или агитация, порождающие религиозную или иную ненависть и вражду. Государственное строительство в Республике Казахстан основано на принципах общественного согласия и политической стабильности, экономического развития на благо всего народа, патриотизма, демократии в жизни общества.

Уважая внутренние установления религиозных объединений и предоставляя им возможность действовать в соответствии с верованиями, признавая их право на организацию и функционирование согласно с законами РК, государство в целях сохранения общественного спокойствия обязано перманентно проводить мониторинг текущих религиозных процессов в стране и мире.

Для того чтобы религиозные процессы развивались в цивилизованном русле, не принося с собой элементы деструктивности в общество, необходима просветительская работа, в которой должны участвовать все, кто хочет сблизить межконфессиональное и межэтническое согласие. В такой обстановке Казахстану важно критическое, но объективное изучение состояния межнациональных и межконфессиональных взаимоотношений с участием ведущих ученых и теологов, юристов, философов, социологов, экономистов, политологов и представителей духовенства действующих в нашей стране религиозных конфессий.

Главные ключевые задачи Общества и Государства в области этноконфессиональных отношений можно определить как:

- государственное регулирование в вопросах взаимоотношений религии и политики;
- выявление процессов взаимодействия религиозного и этнического факторов;
- определение особенностей развития гражданского общества в условиях поликонфессионального и этнокультурного разнообразия;

– раскрытие особенностей религиозной и этнической ситуации в Республике Казахстан и в наиболее сложном с этой точки зрения южном регионе, испытывающем вызовы религиозного экстремизма в связи с обстановкой в регионе Центральной Азии;

– выработка рекомендаций для государственных управленческих структур в реализации политики государства в области религии.

Анализ тенденций и развития религиозной сферы позволит проявить эволюцию, в частности практик, изменений в отношении к религии, а также влияние идеологии на развитие конфессиональной сферы. Полученные результаты и выводы такого исследования могут привести к большему пониманию факторов, влияющих на нестабильность отношений в настоящее время. Это позволит создать более эффективную стратегию управления и содействия в религиозной сфере, содействуя установлению гармоничных отношений между различными конфессиями и государством.

Список использованных литератур:

1. Государственный архив Алматинской области (ГААО) Ф.223, Оп.5, Д.372, Л. 73-75.
2. Клибанов А.И. Религиозное сектанство и современность. М., 1969. - 272 с.
3. ЮКГОА Ф. 1353, Оп.2, Св.2, Д.13, Л.32
4. ЮКОГА Ф.1353, Оп.2, Св.4, Д.28, Л. 175
5. ЮКГОА Ф1353, Оп.2, Св.4, Д.29, Л.35
6. ЮКГОА Ф1353, Оп.2, Св.4, Д.30 Л.41
7. ЮКГОА Ф1353, Оп.2, Св.8, Д.57, Л.59

ТОРҒАЙ ӨҢІРІ АРЫСТАРЫНЫҢ ХАЛЫҚҚА ҚЫЗМЕТІ: АҒАРТУШЫЛЫҚ САБАҚТАСТЫҒЫ

*Баймуратова Гульмира Шариповна, магистр, аға оқытушы,
К.Сагадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті*
*Иманбаева Сабира Сарыбаевна, т.ғ.н, доцент,
К.Сагадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті*
*Тастанова Зауреш Телмановна, магистр, аға оқытушы,
К.Сагадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті*

Аңдатпа:

Мақалада Тәуелсіз Қазақстан мемлекеттілігінің тарихында, қазақ руханияты мен ғылымының дамуында Торғай өңірінен шыққан бірегей қайраткерлердің халыққа жасаған қызметі қарастырылады. Отаршыл Ресей империясымен Кеңес үкіметі тұсында туған халқының мүддесін көздеп саяси ағартушылық қызмет атқару оңай болған жоқ. Қазақ халқының еркіндігін көксеп, ұлт мүддесін өз өмірлерінен жоғары қойып тәуелсіздік жолында құрбан еткен Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов сынды тұлғалардың ағартушылық ісін жалғастырып, Тәуелсіз Қазақстанның ғылыми әлеуетін әлемдік деңгейге жеткізу бағытында реформатор көшбасшы болған ғалым, академик К.Ә.Сағадиевтің қызметі ашылып көрсетіледі.

Кілт сөздер: ағартушы, зиялылар, қайраткер, тұлға, ғалым, академик, экономист, ғылым, реформатор.

КІРІСПЕ

Дүние жүзінде Қазақстан мемлекеті жер аумағының көлемі жөнінен 9-шы орында тұрған алып мемлекет. Ұлы дала өлкесінде туған халқының азаттығы, еркіндігі, жарқын болашағы үшін жанқиярлық қызмет атқарған бірегей қайраткерлер баршылық.

Тәуелсіз Қазақстан мемлекеттілігінің қалыптасуына қайраткерлік тұлғасымен айрықша еңбек сіңірген тұлғалар шоғыры Торғай өңірінен шыққаны белгілі. Қазақ ағартушылық идеяларының тарихи бастаулары да осы Торғай өңірінен белең алады. Ұлтымыздың руханиятына өлшеусіз үлес қосқан Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, А.Бірімжанов, Г.М.Дулатова, С.Мәуленов, Ғ.Қайырбеков, К.Ә.Сағадиев, С.Байзақов, Қ.Сәрсекеев және т.б осы Торғай өңірінен шыққан бірегей тұлғалар.

XVIII ғасырда үш жүздің басын біріктіріп біртұтас қазақ хандығын құрған Абылай хан дәуірінде жоңғарларға қарсы азаттық күресте батырлығымен ерекшеленген Қошқарұлы Шақшақ Жәнібек, XIX ғасырдағы – қазақ қоғамдық ойында ағартушылық бағыттың негізін қалаған Ы.Алтынсарин, XX ғасырда ұлт азаттық күрес идеологиясын қалыптастырып, «Ұлт ұстазы» атанған А.Байтұрсынов «Оян Қазақ!» деп ұран тастаған көсемсөзші, идеолог М.Дулатов, өршіл-реформатор ғалым К.Ә.Сағадиев шыққан Торғай өңірі тарихы терең тұнып тұрған аймақ.

Зерттеудің мақсаты мен міндет: Мәңгі мұқалмас мұратымыз-азаттық жолында, ұлтқа қызмет етудің озық үлгісін көрсеткен тұлғалардың бірегейлігін, уақыт кеңістігіндегі ағартушылық тарихи сабақтастығын тұжырымдау. Сондай-ақ, К.Ә.Сағадиевтің жоғарғы білім беру мен ғылым саласындағы ұйымдастырушылық қайраткерлігі, тәуелсіздік тұсында ел экономикасы мен ғылымын жаңашылдық тұрғыдан өркендетуге сіңірген еңбектері, руханиятымызға қосқан сүбелі үлесін деректер мен мақалалар негізінде талдау.

Зерттеу әдістері: Зерттеудің методологиялық және теориялық негізіне – ағартушылық бағыттағы көрнекті тұлғалардың өмірі мен қызметін зерттеуде қалыптасқан жаңа концепциялар мен ой-тұжырымдар алынды. Сондай-ақ, тарихи-логикалық, тарихи-компаративистикалық, герменевтикалық әдістер қолданылды. Ағартушы саяси қайраткерлердің еркіндік идеяларына тарихи тұрғыдан баға беріліп, сыни ойлау мен салыстырмалы әдістер жүзеге асырылды. Тарихи талдау арқылы қайраткерлер өмір сүрген және қызмет жасаған уақыттың ерекшелігі қамтылды.

Салыстырмалы-тарихи талдау әдістері арқылы ағартушылық бағыттың құндылықтары бүгінгі заманауи болмысымызбен байланыстырылды.

Әдебиетке шолу: Торғай өңірінен шыққан ұлт ағартушылары Ы.Алтынсариннің, А.Байтұрсыновтың, М.Дулатовтың, К.Ә.Сағадиевтің өмірі мен көп қырлы қызметінің барлық саласы арнайы зерттеуге лайық. Тәуелсіздік жылдарында ғалымдар ағартушылардың қызметі, шығармашылық мұралары туралы көптеген зерттеулер жазылды.

Академик К.Нұрпейсов «Алаш һәм Алаш Орда» (Алматы «Санат», 1994.), т.ғ.д. М.Қ.Қойгелдиев «Алаш қозғалысы» (Алматы «Мектеп», 2017.), Т.Ғ.Омарбеков «Тарих тағылымы не дейді» (Алматы «Ана тілі», 1993.), «XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері» (Алматы «Қазақпарат» 2001.) сынды т.б. іргелі зерттеулердің құндылығы, қолданбалық мәні ұлттық мүдде тарихи шындық тұрғысынан жазылғандығында.

Академик К.Ә.Сағадиевтің өміржолымен жоғары білім және ғылым саласындағы ғалымдық, ұйымдастырушылық, іскерлік қабілеті туралы жазылған зерттеулер өте құнды мәліметтер береді. Бұл еңбектер қатарына мына зерттеулер кіреді. Кенжеғали Сағадиев: Өнегелі өмір /ред.басқ. Ғ.М.Мұтанов.- Алматы: Қазақ университеті, 2012. Кенжеғали Сағадиев-біздің замандасымыз./құрастырған. І.Қозыбаев.-Алматы: Раритет, 2021.Ерғалиев Ж. Академик Кенжеғали Сағадиев: ғұмырнамалық хикаят-Алматы: 2012. т.б.

Зерттеулер санатында, ғалымның өзі жазған «ғұмырнамалық хикаят», «естеліктер», «ғұмырнамалық естеліктер», «лебіздер» жинақталған К.Сағадиевтің он томдық шығармалар жинағының орны айрықша. (Сағадиев.К. Он томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Төрт бөрі» баспасы, 2016.)

Алынған нәтижелер және оларды талқылау:

1. XIX ғасырдағы Ы.Алтынсариннің халыққа жасаған қызметі нәтижесінде қазақ қоғамдық ойында ағартушылық бағыт қалыптасты.

2. Ұлтқа қызмет көрсетудің алғашқы кезеңін ауыл мектептерінде ұстаздық қызмет атқарып бастаған А.Байтұрсынов, М.Дулатов өзінен бұрынғы ағартушылар А.Құнанбаевтың, Ы.Алтынсариннің дәстүрін жалғастырып «Маса», «Оян қазақ!» шығармалары арқылы халықты оқу-білімге шақырып, жігерлі рухты сөздерімен ұран тастап халқын азаттыққа, теңдікке шақырған күрескерлік тұлғалары айшықталды.

3. Ұлт-азаттық күрес идеологиясын қалыптастырудағы жалпыұлттық басылым «Қазақ» газетінің ролі көрсетілді.

4. А.Байтұрсынов пен М.Дулатовты өзінің рухани ұстазы санаған топжарған ғалым, академик К.Ә.Сағадиевтің көп қырлы қайраткерлік тұлғасы мен ғылымға, руханиятымызға қосқан сүбелі қызметі тұжырымдалды.

Қостанай облысы Арқалық өңіріне қарасты Торғай елді мекені - еліміздің орталық аймағындағы Сарыарқаның бел ортасында орналасқан бетпақдалалардың бірі. Торғай даласы - қазақ елінің кіндігі саналатын Ұлытаумен шектеседі. Яғни, созылған сар даланың бір шеті - күншығыс жағында Жезқазғанның

кең жазираларымен түйіссе, солтүстігі Ақмола, Қарағанды аумағына барып құлайды. Батысында Ақтөбенің Хромтауы қос өңірге ортақ мекен болса, оңтүстігі Қызылорданың бұйра құмымен шектесе, иін тіресіп жатыр Торғай даласы қазақтың төрт-түлік малына, оның өсуі мен өнуіне өте қолайлы жер болды. Жазда да, қыста да аяғымен жүріп жайылатын малға азық молынан табылатын еді. Тосын құмы және де ондаған өзендері мен жүздеген көлдері, мыңдаған ойдым-ойдым қарасулары бар бұл өлке малды қыстатуға өте қолайлы болатын. Асан қайғы бабамыз осы өңірді шолып шығып: «Ақшабағы май татыған, қара суы бал татыған Тосын мен Торғай-ай! Әттен, ат сауырына сыймайсындар-ау, сыйсаң бөктеріп алып кетер едім», - деген ел ауызында аңыз бар.

К.Ә.Сағадиев өзінің балалық шағы өткен туған өлкесі жөнінде былай ой сабақтайды: “Біздің ата-балаларымыздың осы Торғай өңіріне қоныс тепкені жайында қайта бір сөз қозғайтын болсақ, бұл араға қоныстанған уақытымыз он сегізінші ғасырдың орта тұсы мен соңына қарай дәл келеді екен. Бұл кезеңде қазақ елінің негізгі кәсібі мал өсіру болған. Барлық тұрмыс-тіршіліктің тірегі тек малға кеп тірелген. Сонан да болар, кез келген қазақ рулары ең әуелі ел қонысын малына жайлы болар жайылым жағдайымен өлшеп отырғаны анық. Ең әуелі қонысты анықтаудың алғашқы шарты - мал өсіруге жайлылығымен бағаланып келгені бар. Суы мол, өрісті жерлер әр уақытта малға жайлы, әрі жақсы қоныс болып саналған.” Біздің елге келген егіншілік кәсібінің де сындарлы тарихы бар. Қазақтарды егіншілікке, отырықшылыққа көшіруге патша үкіметі қарсы болғаны баршама мәлім. Патша шенеунігінің әскери губернатор Сухтеленнің атына жазған хатында: «мен қырғыздардың (қазақ) мәңгілік бақташы, көшпенді болғанын, еш уақытта астық себумен және қол өнерімен айналыспауын, ғылымды білмеуін шын көңілден тілеймін» деген екен. Бұл тек қана жеке шенеуніктің емес, барлық патшалық Ресейдің қазақтар туралы жымсықы саясаты еді. Оның негізінде қазақтардың Ресейге бағыныштылығын арттыру, оларға астық қажет болғанда Ресейге жалынуға мәжбүр ету жататын.

Дегенмен астықтың өте тапшылығына байланысты әр жерде отырған қазақтар егіншілік кәсібін игере бастады.

Сөйтіп, XIX ғасырдың 40-50 жылдарында басталған Торғай, Ақкөл өңіріндегі егіншілік кәсібі XX ғасырдың 50-шы жылына дейін сақталды.[1] Бүгінгі таңда бұл астықты өлке, ел қоймасына бидайдың бағалы қатты сұрыпты сортын өсіретін аймақ болып саналады.

Қазақ мемлекеттілігінің тәуелсіздік тарихында күрескерлік тұлғасымен, руханиятымызда ағартушылық қызметімен ерекшеленген бірегей тұлғалар Ы.Алтынсарин, Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлының ізбасары, ағартушылық істерін жалғастырушы, қазақ ғылымын әлемдік деңгейге жеткізу жолында көшбасшыға айналған қайраткердің бірі, әрі бірегейі Кенжеғали Әбенұлы Сағадиев осы өлкенің тумасы.

К.Ә.Сағадиев дүниеге келген Торғай өңірінде ағартушылық бағыттағы игі істерді жүзеге асырған, қазақтың аса көрнекті ағартушы-педагогы Ыбырай Алтынсарин болғаны мәлім.

Өз заманының озық ойлы прогресшіл идеяларымен білімін толықтырған Ыбырай Алтынсарин, өзі үшін де, халқы үшін де, мәні- маңызы жоғары ағартушылық қызметті қалайды. Оның кейінгі өмірінде кең өріс алған белсенді ағартушылық қызметі осы кезде-ақ басталады. Қазақ халқын өркениет биігіне көтеретін жол- оны мәдениетті елдердің қатарына қосып, өнер-білімге ұмтылу деп білген, Ы.Алтынсарин ел арасында насихат жұмысын өрістетіп халқын өнер-білімге үндеді.

1860 жылы Орал сыртындағы қазақтар үшін төрт бастауыш мектеп Троицк, Торғай, Ырғыз, және Қазалы қалаларында ашуға ұйғарылған кезде, Ы.Алтынсарин өзі сұранып Торғайда мектеп ашуға және орыс тілінен сабақ беруге рұқсат алды.[2] Торғайда мектеп ашу ісі қаражат тапшылығынан ұзаққа созылып кетеді. Халық үшін игілікті іске құлшыныспен кіріскен. Ы.Алтынсарин ел ішінде оқудың, білім алудың пайдасы туралы үгіт-насихат жүргізіп, алғашында балаларды үйінде оқытып білім береді.

Алайда ағартушының бұл қолға алған ісі ел ішінде бірден қолдау тапқан жоқ. Ел ішіндегі балаларды оқытуды өз уыстарынан шығармауды көздеген молдалар, Ы.Алтынсаринның игілікті ісінің өріс алуына аса зор кедергісін тигізеді. Олар қарапайым халыққа – Ы.Алтынсаринның еңбегін «діннен безген» деп теріс түсіндіріп бақты. Бірақ сол молдадан оқыған балалардың ешқайсысының сауаты, білімі жақсы емес екенін пайымдаған халық Ы.Алтынсаринның ісін қолдады.

Торғайда 1864 жылы 8- қаңтарда ашылған мектеппен Ы.Алтынсаринның жүрек қалауымен өмірін, білімін ерік күш – жігерін арнаған ағартушылықтық педагогтық қызметі басталады. Өзінің белсенді түрде араласуы мен жергілікті халықтан жинаған қаражатына мектеп үйі және интернат салады. «Осы жылы қаңтардың 8 күні көптен күткен ісім орнына келіп, мектеп ашылды. Оған 14 қазақ баласы қабылданды. Бәріде жақсы, есті балалар. Мен балаларды оқытуға қойға шапқан аш қасқырдай өте қызу кірістім»- деп жазды ол Н.И. Ильминскийге жазған хатында.[3]

Ы.Алтынсарин мектептегі сабақ пен бүкіл тәрбие жұмысын сол уақыттағы орыс мектептері үлгісінде құрады. Сабақты қазақ тілінде жүргізіп, шәкірттеріне орыс тілін үйретіп, білімнің мәнін түсіндіріп оқытады. Білім алуда мақсат болашақта әкім, тілмаш болуы үшін емес, халық үшін пайдалы жұмыс атқарып, білікті, парасатты азамат болып қалыптасуы үшін қажет екенін саналарына сіңіруге тырысады.

1879 жылы Ыбырай Алтынсарин Торғай облысы мектептерінің инспекторы қызметіне тағайындалады. Енді Ы.Алтынсариннің өлкеде оқу-ағарту ісін жандандыруға зор мүмкіндіктері пайда болады. Елек, Қостанай, Торғай, Ырғыз уездерінде бір-бірден екі кластық орыс-қазақ мектептерін ашқызып оны қажетті оқу құралдармен жабдықтады. [4]

Ағартушы қазақ жастары арасынан экономика, ауыл шаруашылығы, қолөнер кәсіпшілігі салаларына қажетті мамандар даярлайтын училищелер ашуға да көңіл бөліп, жүзеге асырды. Осы мақсатпен 1883 жылы Торғай қаласында қолөнер мектебі ашылды. [5]

Ыбырай Алтынсарин оқу-ағарту жұмыстарына өз заманының ең озық әдістемелерін пайдалана отырып, білімнің балаларға таза ана тілінде берілуіне ерекше мән берді.

Ағартушының 1879 жылы жарық көрген «Қазақ хрестоматиясы» балаларға түсінікті қазақ тілінде жазылды. «Қазақ хрестоматиясы» балалардың түсінуіне жеңіл, оқығанда зердесіне ақыл, ой түсіретін, еңбексүйгіштікке, парасаттылыққа тәрбиелеп баулитын өлеңдер мен әңгімелерден құралды.

«Қазақ хрестоматиясы» халық ағарту саласында кең қолданыс тапқан тұңғыш оқулық еді. Қазақстандағы халық ағарту ісі тарихында «Қазақ хрестоматиясы» орыс графикасы негізінде ана тілінде алғаш жарық көрген оқулық. Ағартушы өзінің оқулық жазуындағы көздеген мақсатын былай баяндайды: «Қазақ халқының сауатсыздығынан қазақ тілінде басылған бір де кітаптың жоқтығынан, оқу орындарының мұғалімдері қазақ балаларын оқытқанда амалсыздан қазақ тілінің орнына татар тілін пайдаланып жүр. Сондықтан көзге көрінер ешқандай пайдасы болмаса да, шәкірттерге амалсыздан татар тілінен ешқандай кемшілігі жоқ ана тілін тастап, татар тілін үйренуге тура келеді. Бұл тілде басылып шыққан кітаптардың бәрі де тек дін туралы жазылған кітаптар, сондықтан олар осы жағынан алып қарағанда да дүниесуи мақсаттарды көздейтін орыс-қазақ мектептерінде пайдалану үшін, мысалы, орыс тілінде аудартып жаттықтыру үшін қолайсыз. Осылармен қабат бір ескертетін нәрсе- қазақ халқы азбаған халық, оның талабы біреу салып берген тар шеңбердің қыспағына сия алмайды, оның ой- пікірі; оның келешегі үшін оған тек сана- сезім жағынан жалпы білім мен пайдалы өнерді үйрену керек болып отыр. Бұл кітапты құрастырғанда мен, біріншіден, осы біздің ана тілімізде тұңғыш рет шыққалы отырған жалғыз кітаптың орыс- қазақ мектептерінде тәрбиеленіп жүрген қазақ балаларына оқу кітабы бола алу жағын көздедім; екіншіден, бұл кітапта келтірілген әңгімелердің қазақтар үшін ұнамды болу жағын көздедім» [6]- деп ой тұжырымдайды.

Сауатын жаңадан ашқан әрбір балаға оқудың мәні жөнінде ой тастайтын «Кел балалар оқылық!» – өлеңі Ыбырай Алтынсариннің болашақ жеткіншектерге оқудың, білім алудың мәнін, маңызын, мәңгілік пайдасын өсиет етіп жазған ғибратты туындысы «Қазақ хрестоматиясының» беташар өлеңі.

Ағартушының ұраны іспеттес «Кел балалар оқылық!» және «Өнер-білім бар жұрттар» өлеңдері оның шәкірттерінің зердесіне оқып-білім алып, кәсіпке үйренудің адам өмірінде қаншалықты маңызы бар екенін түсіндірген туындылары. Өз замандастарының білімнен-өнерден артта қалғанына қынжылып болашақ жастарға сенім білдіріп, «Өнер-білім бар жұрттар» өлеңінде былай сабақтайды.

Өнер - білім бар жұрттар

Тастан сарай салғызды;

Айшылық алыс жерлерден,

Көзіңді ашып - жұмғанша,

Жылдам хабар алғызды. - деген өлең жолдары ағартушының көрегендігін айғақтаған іспетті.

Заманауи Қазақстанның білім беру жүйесіндегі ақпараттық технологиялардың, ғаламтор желісі арқылы ғылым мен білімнің дамитығындығын Ы.Алтынсарин сол заманда оқу білім арқылы қол жеткізуге болатындығын болжап, ғылым мен білімді жетілдіруді көздеген көрегендігіне қайран қаласың.

Ұлағатты педагог өзінің өлеңдерінде адамзаттың өміріндегі баға жетпес қазына білім-ғылымның нәрлі қолданбалық мәнін жырлады.

Ыбырай Алтынсариннің ағартушылық идеясын, ХХ ғасырдың басында Торғай өңірінен шыққан ұлт зиялылары А.Байтұрсынов, М.Дулатов одан әрі жалғастырды. Негізін қазақтың тұңғыш ағартушысы Ыбырай Алтынсарин қалаған Торғай орыс-қазақ училищесі - Қазақстандағы басқа оқу орындарынан бағдарламалық жағынан және мазмұнды оқытуымен өзгеше еді. Ана тілі, орыс тілі, арифметика, ән-күй, дін сабағы төменгі кластарда жүрді. Тарих, география, жаратылыстану пәндері екі кластық училищенің

жоғары кластарында оқытылды.[7] Өз халқының шын жанашыр қамқоры болып, жеткіншектердің болашағын алыстан ойлап, жанкештілікпен атқарған қызметінің арқасында, мәңгілік маңызы бар іс тындырған, ұлы ағартушы Ыбырай Алтынсарин мектебінің іргесі бұл кезде әжептеуір бекіп, еңсесін көтеріп, айналаға игі ықпалын тигізіп тұрған кез болатын. Демек, 1860 жылдардың басында шаңырақ көтерген осы мектепте 1886 - жылы Ахмет Байтұрсынов та, М. Дулатовтың ағасы Асқар Дулатов та оқыған. [8] Тек бұл азаматтар ғана емес, қазақ зиялыларының бір бөлігі сол Ыбырай мектебінің – Торғай қаласындағы уездік орыс-қазақ мектебінің түлектері еді. 1897-1901 жылдар аралығында М.Дулатов осы екі кластық орыс-қазақ училищесінде білім алып оқыды.[9] Білім алушылар төрт жыл ішінде қазақ тілінің грамматикасы, орыс тілі мен әдебиеті, араб каллиграфиясы, тарих, география, жаратылыстану, мұсылмандардың дін ілімін, физиканы, арифметиканы оқып, дене шынықтырумен айналысады. Ы.Алтынсарин ұйымдастырған орыс-қазақ мектептерінің типі, қазақ халқының әлеуметтік-тұрмыс жағдайына теңестірілген болатын. Сондықтан да ондай мектептер ХХ ғасырдың бас кезінде революцияға дейінгі Қазақстанның көпшілік облыстарында ашылды. Екі кластық орыс-қазақ училищелері жанынан, шеттен келген балалар үшін интернаттар ұйымдастырылды. Бірақ патша өкіметі Қазақстанда халық-ағарту ісінің дамуына, халықтың талабына сай өркендеуіне жол бермеді.

1901 жылы М.Дулатов аталған училищені бітіріп шығады. Бұл оқу орнынан кейін, М.Дулатов 1902 жылы бір жылдық Қостанайдағы педагогикалық курсты бітіреді М.Дулатовқа «ауылдық мектеп мұғалімі» деген куәлік беріледі. [10]

1902 жылдан бастап ел ішінде бала оқытып жүрген он тоғыз жастағы М.Дулатовты туған халқының бір жағынан патша өкіметінің отарлау саясатының қыспағын, екінші жағынан, жергілікті би-болыстардың жәбірі мен ауыртпалығын көтерген ауыр тағдыры ойға қалдырды. Патшалық империяның отаршылдық саясаты дала өлкесінің бар саласында үстемдік алып, «басынан ерік», «қолынан билік» кетіп, жерінен күштеп айырылған туған халқының тұрмысына байланысты, саяси-әлеуметтік мәселелерден оқшауланып қала алмауы, әрине заңды құбылыс. Сондықтан оның кейінгі өмірінде кеңінен өріс алған белсенді әлеуметтік, саяси ағартушылық қызметі осы кезде-ақ басталады.

Қазақ халқы үшін, әлеуметтік-саяси жағынан алғанда патшалықтың қазақ даласында отаршылдықты күрт күшейтіп, панасыз елге тізесін батыра түскен жылдары еді. Әйгілі Столыпин реформасынан кейін, ішкі Ресейлік орыс шаруалары кең көлемде қазақ өлкесіне көшіріліп, патша әкімшілігінің зорлығымен жергілікті халықтың оты-суы мол, шұрайлы жерлерін жаңа қоныстанушыларға тартып әперу үрдісі өрістеді.

Соның нәтижесінде дәстүрлі қазақ мал шаруашылығы терең дағдарысқа ұшырады. 1897 және 1917 жылдар аралығында Қазақстанның орыс тұрғындары саны екі есе өсіп, олар өлке халқының бестен бір бөлігін құрады Кең қоныстандыру саясатымен бір мезгілде қазақтарды христиан дініне шоқындыру, орыс оқу орындары, әкімшілік жүйесі арқылы пәрменді түрде орыстандыру саясаты жүргізілді.[11]

Бұл әділетсіз жағдай ұлттық сана-сезімдері оянып, халықтың қамын ойлай бастаған қазақ зиялыларына қозғау салды. Олардың алдыңғы шебінде М.Дулатов халықтың тығырықтан шығар жолын іздестіріп шарқ ұрды. Сол қапастан құтылудың ең бірінші қамы – ілгері елдердің қатарына қосылып, өнер-білімге ұмтылу деп білген олар, өздерінен бұрын өткен ағартушы ағаларының дәстүрін жалғастырып, бұқара арасында насихат жұмысын өрістетті.

Бұл уақытта Торғай өңірінің ағартушысы А.Байтұрсыновтың атағы бүкіл қыр еліне ұлттық әлеуметтік қозғалыстың беделді басшысы ретінде танылып қалған болатын. А.Байтұрсыновтың өлеңдерінің идеялары өз ойымен үндес екенін байқаған М.Дулатов қайраткер ағасына жолығып ашық пікір алмасуды көздейді. Осы мақсатпен М.Дулатов 1904 жылы қазақ оқығандары бас қосатын ірі орталықтарының бірі – Омбы қаласына келеді. Бұл уақыт Ресейдегі буржуазиялық-демократиялық революцияның қарсаңы, ел іші дүрлігіп, қоғамдық қозғалыс қызып тұрған шақ болатын. Негізі, М.Дулатовты өзінен «ит көйлекті» бұрын тоздырған, Ахмет Байтұрсыновтың ізін басқан шәкірті деп айтсақ қателеспейміз. Біріншіден, екеуі де Торғай өңірінің азаматтары, тағдырлары өте ұқсас. Екіншіден, алған білімдері деңгейлес, М.Дулатов бітірген екі кластық орыс-қазақ училищесін 1891 жылы А.Байтұрсынов та бітірген. Үшіншіден, екеуі де ел ішінде мұғалімдік қызмет атқарып, еліне танылған азаматтар. Біздің пікірімізше бұл кездейсоқтық емес.[12]

Бірі аға, бірі іні болып, халқының азаттығы жолында бүкіл өмірлерін бір мақсаттың тәуекеліне бағыштап, ақтық демдері біткенше жұп жазбай өткен екі есіл ердің алғаш рет жүздесіп кездескен жері – осы Омбы қаласы болып еді. Олардың арасында өздерін ойлантатын қандай мәселе төңірегінде ашық пікір алмасу болғанын дәлелдейтін дерек – М.Дулатовтың 1929 жылы 1 қаңтарда ОГПУ –

тергеушілеріне өз қолымен жазып берген жауап хаты: «Төменгі дәрежедегі білімім Торғай және Қостанай сияқты шалғай жерде өткен оқу жылдары, сосын бес жылдай ауылда болуым, маған жалпы саяси мәселелермен айналысуыма мүмкіндік бермеді, сондықтан сол кезге дейін мен саяси сауатсыз болдым, тек қана Байтұрсыновтан алғаш рет саяси партиялардың патша өкіметімен күресін естіп хабардар болдым». [13] А. Байтұрсынов інісі Міржақыпті өзіне идеялас серік жолдас тұтумен қатар сөзі өткір, ойы ұшқыр, идеолог ретінде пікірімен санасып құрмет көрсеткен. Осы екі қайраткердің ұлт-азаттық күрес идеологиясын қалыптастыру мақсатында шығарған, “Қазақ” газеті сол уақытта ұлт зиялыларының басын біріктірген жалпыұлттық басылым деңгейіне дейін көтерілен еді.

1913 жылдан бастап 1918 жылға дейін А.Байтұрсыновпен бірге тізе қосып, “Қазақ” газетіне тең редактор болған жылдар М.Дулатов үшін ең жемісті шығармашылық, саяси-қоғамдық белсенділік танытқан жылдар болды. Осы жылдары газет бетінде олардың ұлт тағдырын ойлаған, халықтың ең көкейкесті мәселелерін көтерген көптеген ойлы да, зерделі мақалалары жарияланды. Ол қазақ еліндегі барлық бақытсыздықтың түп-тамыры білімсіздікте деп түсініп, қазақ мәдениетінің өзге елдердің көлеңкесінде қалып қоймауы, ұлттың рухани және саяси тәуелсіздігі үшін күресіп, тынымсыз ізденісте өмір сүріп, аянбай еңбек етті. Қазақтың әлемдік өркениет көшінен артта қалушылығын жою жолдарын терең ойластырды. Осынау қасиетті бағыттағы қос арыстың ең маңызды қадамдары “Қазақ” газетін ұйымдастырып, оның жұмысын жолға қоюда жарқын көрініс берді.

XX ғасырдың басындағы патша өкіметінің өлкеге жүргізіп отырған отарлау саясаты, ұлттық езгісі мен қанауы, сол кездегі халқының қамын ойлай бастаған көзі ашық азаматтарына қозғау салды. Осы тығырықтан шығудың жолы, надандықтан арылып, ілгері елдердің қатарына қосылып, өнер, білімге тартылу деп білген олар өздерінен бұрын өткен ағартушылар А.Құнанбаевтың, Ы.Алтынсариннің дәстүрін жалғастырып, қалың бұқара арасында осы бағытта насихат жұмысын өрістетті. Отарлық саясат пен ұлттық езгінің қамауында жатқан халқының санасына жігерлі, рухты сөздерімен ұран тастап халқын азаттыққа, теңдікке шақырды.

Көзіңді аш, оян, қазақ көтер басты

Өткізбей қараңғыда бекер жасты

Жер кетті, дін нашарлап, хал харам боп,

Қазағым, енді жату жарамасты - деп “ұйқыда” жатқан халқына ой тастап, үн көтерді. [14]

Қазақ халқының шынайы шежіресі мен байырғы тарихын, отарлық бұғаудағы өмірін патша өкіметінің “қылышынан қаны тамып” тұрған заманда М.Дулатов батыл айтып күрескерлігін танытты. Қазақтың ұлы ағартушысы Ы.Алтынсарин ашқан Торғайдағы өркениетті үлгідегі мектепте білім алып, Қостанайдағы бір жылдық педагогикалық курсты бітіріп, ұстаздық еткен М.Дулатовтың оқу-білім жөніндегі айтқан пікірлері, алғаш жазған “Есеп құралы”, «Қирағат» оқулық-кітаптары өзінің құндылығы мен мәнін әлі де жоғалтқан жоқ.

Орынборда Қазақ Халық Ағарту институтында ұстаздық қызмет атқарып, жастарға тек білім беріп ғана қоймай, олардың дүниетанымын рухани жағынан байытып, саналы, өнерлі, мәдениетті азамат етіп тәрбиелеуге күш салды. Осы Халық Ағарту институтында А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Жүсіпбек Аймауытовтың бастамасымен құрылған көркем-өнерпаздар үйірмесі, кейінірек ашылған ұлттық кәсіби театрдың дүниеге келуіне жол, негіз қалаған оқиға болды.

Ұлт зиялылары қазақтың өнер саңлақтары Иса Байзақов, Қапан Бадыров, Әміре Қашаубаев, Жұмат Шанин, Серке Қожамқұлов сынды азаматтарды тәрбиелеп, ақыл-кеңес беріп, олардың өнерлерінің өрлеуіне көмегін аямаған жан.

Халқымыздың ұлы перзенттерінің бірі - Ахмет Байтұрсынұлы тұтас бір ұлттың көсемі, ұлағатты ұстазы атанса, оның ізін басқан ғалым, іскер ұйымдастырушы, реформатор тұлға К.Ә.Сағадиев өз заманының кемел ойлы ұстазы, қоғам және мемлекет қайраткері атанды. Алаш зиялылары сынды кемел ойлы қайраткер өз ұлтының мүддесін бәрінен де жоғары қойып, саналы ғұмырын ғылым саласына, халқына қалтқысыз қызмет етуге арнай білді. Алаш арыстарының басты арманы болған тәуелсіздікті көзі көрді, сол тәуелсіздікті орнықтыру мен нығайтудың бел ортасында жүрді, тәуелсіз ел мүддесі жолында салиқалы ой айтып, нығайтуға, тұрақтылығын сақтауға сүбелі үлес қосты.

Академик К.Ә. Сағадиевтің жетекшілігіен 14 докторлық және 39 кандидаттық диссертациялар қорғалды. Оның 240-тан астам ғылыми жұмысы, оның ішінде 32 монографиясы, кітабы және кітапшалары жарық көрді.[15] Бұның бәрі ғылыми-интеллектуалдық деңгейі мен жоғарғы біліктілігінің белгісі.Ғылымда даңғыл жол жоғы белгілі. К.Сағадиевтің зерттеушілік қабілеті мен дара таланты өте ерте байқалған. Оның өткен ғасырдың жетпісінші жылдарының екінші жартысында-ақ жасаған көптеген

ғылыми зерттеулері ғалымның экономикалық ой-дамуының ағымдары байқағыштық қабілетін айқындап, өндіріс пен тұтынушы жүйесіндегі өзара қатынасты реттеудегі басқару мен шаруашылық механизмін пайдалану мәселелерінің өзекті рөлі туралы оның алғашқы болжамдарын растап берді. Ал, кейініректегі, тоқсаныншы жылдардың екінші жартысындағы тәуелсіз мемлекетіміздің өз ішіндегі реформалар жөнінде айтқандары жуық арада өзектілігін жоймақ емес. Өйткені, жас мемлекеттің өсу жолында кездесіп жататын әр алуан кедергілер мен қиындықтарды жеңу үшін де белгілі уақыт пен білікті мамандар қажет. Шенділер тарапынан жасалып жататын бюрократиялық кедергілер де немқұрайдылықтың басы болып отыр. Бұл тұрасында өзі де жазған болатын. Шаруашылық жүйесіндегі реформалар жөнінде К.Әбенұлы «Қазақстандағы реформалар: сындарлы көзқарас» атты еңбегінде: «...ол революция емес, эволюциялық құбылыс. Еш жерде революция бар тапқаныңды қиратып, шашқаннан басқа нәтиже әкелген жоқ. Осы саладағы реформалар жорғаның жүрісіндей болу керек. Қолыңда барды шашпай-текпей, жаңа қашықтықтарды, жаңа белестерді ала беру керек» екендігін баса айтқан.[16]

Кенжеғали Әбенұлының шындықты бетке айта білер парасатқа иек артқан жүректілігі де бар.

Сондай-ақ, К.Ә.Сағадиев Қазақ Ұлттық Ғылым Академиясының негізін қалаған біртуар ғалым Қ.И. Сатпаевтың жолын жалғастырып, ғылым мен білімнің дамуына өлшеусіз үлес қосты. 1994 жылы Ұлттық Ғылым академиясының президенті болып сайланды. Әрқашан қоғамның талабына сай ғылымның жанашылдықпен дамуына жол салды.

Ол кезде Ұлттық ғылым академиясы 50 жылға жуық тарихы бар, құрылған күннен бастап үдемелі даму үстінде болған үлкен мекеме болатын. Онда 7706 адам жұмыс істейтін. Оны 3668-і ғылыми қызметкер еді. Академия 900-ге жуық тақырыпты біріктіретін 37 іргелі зерттеулер бағдарламасын және 5 сондай бағдарламаны республика жоғары оқу орындарының қатынасуымен жүргізетін. Зерттеулерді ҰҒА жүйесіндегі 43 ғылым ошақтары мен басқа 11 министрлік пен ведомстволарға қарайтын 72 мекеме орындайтын.[17]

Осы киелі ғылым ордасын Кенжеғали Әбенұлы жетік меңгеріп, байсалды қалыпта басқара білді. К.Ә.Сағадиев ҚР ҰҒА-ның және оның президиумының түпкі мақсаттары – Қазақстанның ғылыми-техникалық тәуелсіздігіне қол жеткізу екенін алға қойып, осыдан Ұлттық ғылым академиясының негізгі міндеттері туындайтынын және мемлекетіміздің тұрақты дамуының басында ғылыми-техникалық прогресс тұруы қажет екенін дәйекті түрде ұстана білді. Ол іргелі ғылымдарды «қоғамның, оның әлеуеті мен мәдениетінің бір бөлігі, ұлт өркениеттілігінің сенімді көрсеткіші, техниканың, технологияның және өндірістің ілгерілеу үрдістерін көріп-еститін халықтың көзі мен құлағына» теңеді.

Осыған байланысты алғашқы үлкен шара ретінде ҰҒА-ның жалпы жиналысында «Қазақстанның ғылыми-техникалық тәуелсіздігі және ҚР ҰҒА-ның міндеттері» деген баяндама жасап, елімізде нарық жағдайында туындайтын ғылыми бағыттарды анықтауға, олардың шешімдерін табуға жол ашты.

Кенжеғали Әбенұлының дәйекті дәлелдері мен беделінің арқасында Республика үкіметі, ҰҒА-ның жалпы жиналысы мен президиумы уақытында қажетті қаулылар қабылдап, олардың негізінде:

- күрделі ғылыми-техникалық проблемаларды мүдделі министрліктер мен ведомстволардың жетекшілерінің қатысуымен қарастыру тәжірибесі енгізілді;
- өзекті мәселелер академияның ғылыми бөлімшелерінде талқыланып, зерттеулердің басым бағыттарының қатарына кіргізіліп отырды;
- бұрынғы 15 жыл аралығында жүргізілген ғылыми тақырыптар мен олардың қорытындылары салыстырмалы түрде талданып, бірін-бірі қайталайтын тақырыптар бағдарламалардан алынды;
- ғылымды дамытудың келелі бағыттары бойынша жаңадан төрт ғылыми зерттеу институты ашылды. Олар осы уақытқа дейін нәтижелі жұмыс істеп тұр;
- академияның биология бөлімшесінен медициналық бөлімше бөлініп шығып, қызметін бастап кетті;
- көрнекті және жас ғалымдардың зерттеулерін қолдау мақсатында 100 бір жылдық арнайы стипендиялар тағайындалып, олардың таңдаулыларына нақты көмек көрсетіліп тұрды;

К.Ә.Сағадиевтің президенттігі кезінде Ұлттық ғылым академиясы жал-пыреспубликалық қоғамдық және мәдени шараларды ұйымдастыру орталығына айналды. Ұлы Абайдың 150 жылдығына арналған салтанатты жиналыстар мен мерейтой жоғары деңгейде Алматы мен Жидебайда өткізілді. Оған ЮНЕСКО мен 22 елдің өкілдері, республика ғалымдары, жазушылары мен ақындары, кино мен театр қайраткерлері қатынасты. [18]

Кенжеғали Әбенұлының жоспарында қазақ халқының рухани-тарихи мұраларын және «Алаш» феноменін жанды-жақты зерттеуді ұйымдастыру, қазақтың аса көрнекті қайраткерлері туралы ғылыми-публицистикалық серия шығару, академия қатарына басқа шығармашылық бағытта ерекше орны

бар азаматтарды мүшелікке тарту, ол үшін сол ұйымдармен байланысты нығайту, ғылыми зерттеулерді халықаралық-гранттық деңгейге көтеру, қолданбалы зерттеулерді келісімшарттар арқылы зауыттық-өндірістік жағдайға көшіру, академияда жеке техникалық және экономикалық ғылыми бөлімшелер құру сияқты алуан түрлі мәселелер де болды.

А.Байтұрсынов пен М.Дулатов сынды бабаларындай ұзақ жылдар бойы К.Ә.Сағадиевпен іні, идеялас ғалым ретінде ғылым саласында келелі істер атқарған академик Байзақов Сәбит былай ой бөліседі: «Кенжеғали Сағадидұлы Торғай өңірі арқылы бүкіл қазақ даласына ағарту ісінің алғашқы дәнін сепкен Ыбырай Алтынсаринмен, кезінде қазақ ғылымы мен білімінің академиялық орталығының алғашқы басшысы, халқының рухани көсемі болған Ахмет Байтұрсынұлымен арналас, сабақтас ұрпақ өкілі екенін ешқашан ұмытқан емес. Ахаң оған жас кезінен алдындағы меже, бағыт берген пірі десек те артық емес. Кенжекең бес жоғары оқу орнын басқарған, Ұлттық ғылым академиясында президент болып, Парламенттің екі шақырылымында депутаттыққа сайланған сирек тұлға. Бұл мекемелерде Кенжеғали Сағадидұлы өз қолтаңбасын қалдыра білді. Тың шешімдер мен тосын әдістерді шебер пайдаланып, жемісті жұмыс істеді. Мысалы, Ұлттық ғылым академиясын қысқа мерзім ішінде республиканың ғылыми ғана емес, мәдени-рухани орталығына да айналдырды. Оның жалпы жиналыстарына Шыңғыс Айтматов, Мұхтар Мағауин бастаған ақын-жазушылар жиі қатысатын. Ол Ұлттық ғылым академиясы отанымыздың тәуелсіздігі жағдайында Үкіметтің басты ұжымдық кеңесшісі болуы керек екенін, ал Үкімет ғылыми-техникалық ізденістерге ұдайы басымдық беріп отыруы керек екенін нақты деректермен дәлелдей білді».[19]

Қорытынды:

1994-1996 жылдары Қазақстан Ғылым академиясын басқарған жылдары ғылымды ұйымдастыруды жаңашылдық әдістерін іске асыруға ұмтылды, ол өз нәтижесін берді. 1994-1996 жылдары ҚР ҰҒА және оның Президиумы жалпы республикалық шараларды ұйымдастыру орталығы болды. Бұл істердің нақты көрінісі ғылым академиясының жауапкершілігімен, К.Сағадиевтің тікелей басқаруымен өткізілген ұлы Абайдың 150 жылдығына арналған салтанатты мерейтойлық іс-шаралар үлкен дайындықпен өткізіліп, оған 22 елдің өкілдері қатынасты.

К.Ә.Сағадиев ойы ұшқыр, тілі кестелі, ойшыл көсемсөзші ретінде қазақ руханиятына серпін берді. Ғалымның ұлы ағартушылар қазақ халқының біртуар азаматтары Абай Құнанбаев, А.Байтұрсынов, Г. Дулатова, Х. Досмұхамедов, Қаныш Сәтпаев, Шахмардан Есенов, Евней Букетов, Манаш Қозыбаев, Өмірзақ Сұлтанғазиндердің көркем портреттерін сомдап жазған ой толғау эсселері оның тағы да бір қырын танытты.

Академик К.Ә.Сағадиев тек экономист қана емес заманауи жоғары білім саласын қалыптастырған, топжарған, іскер ұйымдастырушы қайраткер.

Академик К.Ә.Сағадиев ғылым мен білім саласында 5 жоғарғы оқу орнын (Целиноград ауылшаруашылық институты, Т.Рысқұлов атындағы Қазақ экономикалық университеті, Қазақ ұлттық аграрлық университеті, Халықаралық ақпараттық технологиялар университетінің президенті, Халықаралық бизнес университеті) басқаруы, сонымен қатар ҚР Ұлттық Ғылым академиясын басқаруы, сондай-ақ ҚР жоғарғы заң шығарушы органдарына 2 рет сайлануы оның әрқашан қоғам талабына сай, білгір ғалым болғанын көрсетеді.

Жаһандану заманында тәуелсіз Қазақстанның жастарының жарқын болашағын көздеп, бәсекелестікке қабілетті маман кадрларды дайындайтын халықаралық деңгейдегі бизнес университетінің негізін қалаған көрнекті, нар тұлға.

К.Ә.Сағадиев, А.Байтұрсынов пен М.Дулатов сынды бабалары өмірге келген ұлы даланың ұрпағы екенін жадынан ешуақытта шығармай, туған халқына аянбай қызмет етті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Он томдық шығармалар жинағы: Өмір белестері ғұмырнамалық естелік Кенжеғали Сағадиев - Алматы: Төрт бөрі баспасы. 2016. 8-9 бет.
2. М. Жолдасбекұлы, М.Салғараұлы, А.Сейдімбек. Елтұтқа. Астана 2001. 227 бет.
3. Ыбырай Алтынсарин. Шығармалары. Алматы. 1994. 273 бет.
4. Ыбырай Алтынсарин. Өнер білім бар жұрттар. Алматы. 1991. 227 бет.
5. Қ.Сүйіншіәлиев. Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы, 1997. 846 бет.
6. Ыбырай Алтынсарин. Өнер білім бар жұрттар. Өлеңдер, әңгімелер, очерктер, хаттар және естеліктер. Алматы. 1991. 30-31 бб.

7. Ламашев Э. Торғайдағы білім бастауы немесе ұлы ағартушыға дейін: (Торғай өңірінің оқу ағарту ісінің тарихы туралы) //Торғай таңы. 1991. 21-тамыз.
8. Дулатов М. Ахмет Байтұрсунович Байтұрсунов. Биографический очерк//Труды общества изучения Киргизского края. 17-23.
9. ҚРҰҚКА. 124-қ., 1-т., 78754-іс, 97-п.
10. Қойгелдиев М. Отаршылдыққа қарсы күрес кезеңдері //Қазақ тарихы. -1993. -N1 48
11. Дулатов М. Ахмет Байтұрсынов. Биографический очерк//Труды общества изучения Киргизского края. Вып. 3. 17-18.
12. ҚРҰҚКА. 124-қ., 1-т., 78754-іс, 98-п.
13. Иманбаева С.С. Міржақып Дулатов – Алаштың жарық жұлдызы. Алматы: Қазмегмагру. 2011. 35-бет.
14. Кенжеғали Сағадиев: Өнегелі өмір/ред. Басқ. Ғ.М.Мұтанов. – Алматы: Қазақ университеті. 2012. 30-бет.
15. Мекеев Б. Болмысы дара тұлға // Алматы: Ұлт болмысы. - №2(16) 2013 4-бет.
16. Байзақов С.Б. Сағадиев және Қазақ Ұлттық академиясы. //Егемен Қазақстан. – 2020. 3-ші қыркүйек.
17. Сағадиев.К. Он томдық шығармалар жинағы: Лебіздер мен мерейтойлық тілектер. Алматы: Төрт бөрі баспасы. 2016. 497-бет.
18. Байзақов.С. Аққолден ұшқан алыптар және арқауы мықты алтын көпір. //Қазақ газеті. №50. 2022 1-ші қыркүйек.
19. Байзақов.С. Аққолден ұшқан алыптар және арқауы мықты алтын көпір. //Қазақ газеті. №50. 2022 1-ші қыркүйек.

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ТОРҒАЙДАҒЫ 1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІСКЕ ҰСТАНЫМДЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Иманбаева С.С. т.ғ.н., доцент, К.Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті
Баймуратова Г.Ш., магистр, К.Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті
Тастанова З.Т. магистр, аға оқытушы, К.Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті

Аңдатпа: Мақалада 1916 жылдың аласапыран оқиғалары арнасында Алаш зияларының қызметі және сол оқиғаларға байланысты ұстанған азаматтық позициясы, оның себеп салдары майданға байланысты қара жұмысқа еріксіз алынған қазақ жастарына көрсеткен саяси басшылығы, қамқорлығы қарастырылады. Сондай – ақ, халық қамын терең пайымдап ойлаған қайраткерлердің осы тұстағы қызметі құрғақ айхай, бос ұраннан гөрі, елдегі ішкі саяси жағдаймен санасып, әбден толғанып барып қабылданған шешімнің нәтижесі екендігі зиялылардың мақалалары негізінде талдауға алынады

Кілт сөздер: Алаш, ұлт зиялылары, тәуелсіздік, империя, отар, жарлық, солдат, губернатор, тыл, бұратана.

КІРІСПЕ

Тәуелсіздік тарихының жылнамасына үңілсек, халқымыз еркіндік пен азаттық жолында көптеген ұлт-азаттық көтерілістерге шықты. Биыл ел тәуелсіздігіне 33 жыл толатын тарихи кезең. Тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің қалыптасуы соңғы 33 жылдың нәтижесі емес. Оның тарихы тереңде.

Президент Қ.К.Тоқаев ел тәуелсіздігінің 30 жылдық тарихи кезеңіне байланысты жазған «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» мақаласында мемлекет, халық үшін «тәуелсіздік, еркіндік, азаттық» баға жетпес құндылық екендігін кең түрде баяндап, осы жолда ұлт мүддесін өз мүддесінен жоғары қойған ата – бабаларымыздың жанқиярлық істерінен тағылым алып ұлықтау қажет екендігін ерекше атап көрсетті. Пікірімізді айшықтау мақсатында Президент Қ.К.Тоқаевтың ой - толғамынан үзінді келтіреміз «Бо-стандық бізге оңайлықпен келген жоқ. Ата-бабаларымыз азаттық жолында арпалысты. Талай зұлмат замандар мен нәубеттерді бастан өткерді. Осының бәрі халықтың есінде сақталып, ұрпақтан ұрпаққа берілуге тиіс. Тарихқа көз жүгіртсек, әр буын белгілі бір сынақты басынан өткереді. Біздің бабаларымыз «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаны», аталарымыз алапат ашаршылықты, қуғын-сүргінді, дүниежүзілік соғысты көрді.

Тоталитарлық кезеңде ұлттық құндылықтарымыздан, тілімізден, діліміз бен дінімізден айырылып қала жаздадық. Оның бәрі Тәуелсіздіктің арқасында халқымызға қайта оралды. Бірақ, ұлт пен ел ретінде сақталып қалу үшін бүгінгі және болашақ ұрпақ жаңа сын-қатерлерге дайын болуы керек.

Биыл қастерлі Тәуелсіздігімізге 30 жыл толады. Бұл – қайта жаңғырған қазақ мемлекетігінің, ата-бабаларымыз аңсаған азаттықтың тұғыры нығая түскенін әйгілейтін маңызды белес. Осы тұрғыдан

алғанда, бұл – арман-мақсаттарымызды тоғыстырып, болашаққа тың серпінмен қадам басу үшін өткенге тағы бір мәрте оралатын, жетістіктеріміз бен кемшіліктерімізді ой елегінен өткізетін маңызды мезет.»[1]

Халқымыз ғасырлар бойы мұрат еткен тәуелсіздікке қол жеткізген уақыттан бері оны өркендетіп ішкі және сыртқы тұрақтылықты сақтау мақсатында мемлекетіміз сындарлы саясат жүргізуде. Осы тұста еліміздің жүріп өткен тарихынан тағылым алып, тарихи жадымызды және ұлттық сананы қалыптастырып, өскелең ұрпақты отаншылдық рухта тәрбиелеу аса маңызды құндылықтардың бірі деп бағамдаймыз.

Зерттеудің мақсаты мен міндеті: 1916 жылғы Торғай өлкесіндегі ұлт азаттық көтерілістің шығуының саяси - әлеуметтік, экономикалық себептерін отаршыл биліктің халыққа көрсеткен саяси қысымы, халық наразылығын күшпен, қатігездікпен басуын мүмкін болғанша толық қамтып баяндау. Алаш зиялыларының ұлт жанашыры ретінде халыққа көрсеткен көшбасшылық қызметін ашып көрсету.

Зерттеу әдістері: Зерттеудің методологиялық және теориялық негізіне – ұлт азаттық қозғалыстарды зерттеуде қалыптасқан жаңа концепциялар мен ой-тұжырымдар алынды. Сондай-ақ, тарихи-логикалық, тарихи-компаративистикалық, герменевтикалық әдістер қолданылды. Сыни ойлау мен салыстырмалы әдістер, тарихи талдау, баяндау арқылы сол уақыттың ерекшелігі қамтылды.

Әдебиетке шолу: 1916 жылғы ұлт азаттық көтерілістің тарихына қатысты нақты деректер мен құжаттарға сүйеніп жазылған зерттеулер ұлттық тарихымыздағы «тарихтың ақтандақтары» болып келген басқа оқиғалар тәрізді тәуелсіздік жылдарында жаңа тарихи көзқарас тұрғысынан ашық жазыла бастады.

1916 жылғы ұлт азаттық көтеріліс тұсындағы Алаш зиялыларының саяси ұстанымы, қызметі, тарихшы зерттеушілер тарапынан жаңа көзқараспен зерттеліп, кеңестік тарихнама тұрғысынан жазуға тыйым салынған оқиғаға қатысты тың мәліметтер «Қазақ» газетіне шыққан мақалалар негізінде және тың мұрағаттық құжаттар бойынша шынайы жазыла бастады. М.Қозыбаев «Ақтандақтар ақиқаты» Алматы 1992 «Тарих зердесі». Алматы : «Ғалым».-1998 2 том, К. Нұрпейісов «Алаш һәм Алаш орда». Алматы: «Ататек». -1995, М. Қойгелдиев «Алаш қозғалысы». бірінші том Алматы: «Мектеп».- 2008, «Қазақ» газеті. Құрастырғандар: Ү.Субханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сақов. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» 1998. «Қазақ көтерілістері және азаттық мұраты» .Алматы 2012. Қарқара айбаты. Құжаттар мен материалдар жинағы. Алматы 1991.

Алынған нәтижелер және оларды талқылау:

1 Тәуелсіздік жылнамасындағы 1916 жылғы ұлт азаттық көтерілістің тағылымдық тарихы көрсетілді.

2 Ұлт азаттық күрес идеологиясын қалыптастыруда «Қазақ» газеті зиялылардың басын біріктірген жалпыұлттық басылым болғандығы айқындалды.

3 Алаш зиялыларының халықтың тағдырын ойлап, қырғын-қатерден сақтап қалу мақсатында ақыл кеңес беріп жазған мақалалары, нақты іс-әрекеттерінің бірі Минск қаласында «Еркін дала», Семейде «Жанар» атты жәрдем қорын ұйымдастыруы атқарған еңбектері олардың саяси көрегендігін байқатып қана қойған жоқ, үлкен саяси күрес жолынан өткен білікті ұлтжанды қайраткерлер дәрежесіне көтерілгендіктері бағамдалды.

Ел басына зор апат, қайғы әкелген “Елім-айдың” егізі- ғасырымыздың алғашқы ширегіндегі “Июнь жарлығы” деген атпен тарихымызда өшпес із қалдырған 1916 жылдың оқиғасы болды... Ресей империясының өзінің екіжүзділігін тағы да танытып, 19 және 31 жастың арасындағы қазақ жастарын бірінші дүние жүзілік соғысқа шақырып, майданның қара жұмысына алуға заң бекітіп бейбіт отырған елді ашындырып, әбігерге түсірді.

1914 жылы басталған бірінші дүние жүзілік соғыс еңбекшілердің жағдайын бұрынғыдан да ауырлата түсті. Соғыс қисапсыз көп шикізат, азық-түлік, мал, т.б. материалдық игілікті қажет етті. Шаруашылық күйзеліп, егіс көлемі азайып, оның өнімі күрт төмендеді, мал саны кеміді. Азық-түлік, басқа да халық тұтынатын заттардың бағасы үздіксіз қымбаттай берді. Мәселен, бұрын ұнның бір пұты 94 тиын болса, ол 1916 жылы 40 сомға дейін көтерілді. Тек қана Қазақстанның Солтүстік Шығыс облыстарында 1916 жылы бидай ұнының бағасы 1,5 есе, ал еттің бағасы екі есеге жоғарылады.

Патша үкіметі 1916 жылғы көтеріліс қарсаңында бұрын жылдар бойы жүзеге асырып келген қоныстандыру саясатын өршітті. Орыс, украин шаруалары, казачество әскерлері үшін ең шұрайлы жерлер тартып алынды. 1914 жылдың ортасына қарай патша үкіметінің қазақ халқынан тартып алған жердің көлемі 45 миллион десятинаға жетті. [2] Осының салдарынан халықтың наразылығы күшейді.

Алаш зиялылары Торғайдағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тұсында, қалыптасқан саяси ахуалмен санасып, туған халқының бас амандығын сақтау мақсатында, халық арасында жиылыстар өткізіп, үндеу таратып өздерінің азаматтық ұстанымдарын танытты.

Бірінші дүние жүзілік соғыстың басталуы, оған байланысты отарлық езгінің күшеюі, соғыс мұқтаждарына жиналатын алым-салықтың қисапсыз өсуі «Қазақ» газетінің төңірегіне топтасқан қазақ зиялыларын қатты ойландырды.

Әлихан Бөкейханов бастаған қазақ зиялылары 1916 жылғы көтеріліс тұсында қандай азаматтық ұстанымда болды, патша жарлығына қалай қарады? Қазақ өлкесін саяси дүрбелеңнің құрбандығынан сақтау үшін, ұлт зиялылары елді үкімет саясатына ашық қарсы шықпауға шақырды. Олар жәрдем комитеттерін ұйымдастыруға ат салысып, соғыс шығындарына қаржы жинау үшін өткізілетін түрлі шараларға қатысты.

Тарихшы М.Қойгелдиевтің: «Ұлт зиялылары бірінші дүние жүзілік соғысы тұсында үкімет саясатына шарасыздан қарсы болған жоқ, қайта бейімделу бағытын ұстанды» [3]-деуі өте оң пікір.

Патша жарлығы бойынша Орта Азия мен Қазақ өлкесінен 19 бен 43 жастың аралығындағы азаматтар алынуға тиісті болды. Бұл өлкелерден 30 мың адам, ал соның ішінде Жетісу облысынан 67 мың кісі майданның қара жұмысына алынбақ болды [4]. Дүние жүзілік соғыс патша үкіметін шет аймақтардағы халықтарды майданның, қара жұмысына (окоп қазуға, ағаш кесуге, майдан шебіне жақын аудандарда жол салуға т.б.) шақыруға мәжбүр етті.

М.Дулатов Қазақстанның далалық облыстарынан 100 мыңнан астам патша үкіметінің «бұратана» халықтардан солдат әскерге алмауының себебін, саясатын 1924 жылы жазылған «Ұлт әскері кеңес қорғаны болсын - атты мақала-сында көрсетеді: «Бұрын патша өкіметі қазақ-қырғыз, өзбек секілді «бұратана» жұрттардан неге әскер алмады? Алды ма? Ия, өзге бір себеп болды ма? Алдымен осыны білу керек.

Патша өкіметі бұрын қазақтан, қазақ сияқты шеткі жұрттардан солдат алмауының саяси астары бар еді. Бағынған, шарасыздан бағынған, орысшылдық, озбырлық саясатымызға риза емес деп, егер бұл жұрттар әскерлік өнеріне үйренсе, қолына қару-жарақ алса, жауынгер болып кетіп, өткен еркіншілігін көксеріп, бізге бас изеп құлдық ұрмайтын болады. Халі кеше сыбайлас Россияға жау жұрттармен күш біріктіріп шеңгелімізден шығып кетеді, арбауымызға көнбейді, айдауымызға жүрмейді деп патша өкіметі әдейі солдат алмайтын болған. «Европа соғысы кезінде неміс әскері патша өкіметін жан алқымға алып састырғанда, қазақ-қырғыздан солдат алмай, оларға қару-жарақ беруден қорқып, қара жұмысқа малша айдау себебі осыдан көрініп тұр. Айдағаныма жүрмедің деп патша өкіметі 1916 жылы не қылғаны, асқаны, атқаны, қан жылатқаны, бастырғаны өзгенің есінен кетсе де қазақ-қырғыз әлі ұмытпаған болар» [5],- деп өз ойын тұжырымдайды.

Патшаның «Июнь жарлығы» қазақ даласына шілде айының орта тұсына қарай келіп жетті. Бұл жарлықтың қазақ халқына қалай әсер еткендігі туралы М.Дулатов: «1916 жылғы маусым жарлығы шыққан кезде Орынборда едім... Ахмет Байтұрсынов сол жаз Торғай уезіндегі санақ жұмысына кетіп, «Қазақ» газетін мен басқарып тұрдым. Бір күні төбеден түскендей жайдың оғындай июнь жарлығы сарт ете қалды... «Қазақ» басқармасына қазақ жерінің тұс-тұсынан телеграммалар, хаттар жауа бастады. Ол кезде «Қазақ» газетін қазақ елінің көбі көзқұлағындай» көретін. ... Қазақ даласы күніренді»,- деп жазды.

Бұл жарлықтың қазақ зиялыларына жайдың оғындай әсер етуінің негізі бар еді. Өйткені жарлықты қазақ халқының мойындай қоймайтынын сезген болатын. Жарлық еш нәрседен қаперсіз, тыныш жатан, халықты бір күннің, ішінде ұлан-ойран қылды. «Солдат, соғыс!» деген сөзден үрейленіп, еш нәрсенің байыбын дұрыс түсінбеген халықты үркітіп, неше түрлі алып-қашпа хабарлар таратушылар да шықты. Осы туралы М.Дулатов былай дейді: «Ел арасында қысқа күнде қырық түрлі хабар тарады. Жұрт сендей соғылды. Түнде ұйқыдан, күндіз күлкіден айрылды. «Әне келеді, міне келеді» деп өлім жазасына бұйырылған үкімнің орнына келуін күткен тұтқындай болып тұрды [6]

Шошынған жұртқа септігі тиер ме деген үмітпен Ахмет Байтұрсынов «Қазақ» газетінде басу айтып, мақаласын жариялайды: «...Қазақ секілді іргелі жұрт өзгелер қатарында соғыс майданында қару-жарақ асынып, мемлекетті қорғауға лайық еді, қатарда жоқ қара жұмысқа байлануды кемшілік санаймыз.

Бірақ патша жарлығы хақ, оған қарсы айтар сөз жоқ. Бұл күнде соғыс уақыты, тәртіп қатты, - қашқандардың артынан қуғыншы отряд шығып, елді һәм артында қалған әке-шешесін, қатын-баласын шулатқаннан, шаруасын күйзелткеннен басқа көнер еш нәрсе жоқ» [7]- деп қинала отырып, Ахмет Байтұрсынов елдің арандап қалмауын ойлайды.

Ресей империясының отарлау саясатынан әбден титықтаған халық, жарлық шығысымен отарлық тәртіпке қарсы қарулы күреске шығып, өрт жалынға айналды. Көтерілістің жалыны Орал, Торғай облыстарын түгел қамтып, Ақмола облысы мен Жетісу өңірінің кейбір аудандарына жайылады. Ә.Н.Бөкейханов бастаған зиялылар тарапынан бұл көтерілістер қолдау таппады. Ұлт зиялылары «мұздай» қаруланған, соғыс техникасы жетілген патша әскеріне ашық қарсылық көрсетуіне үзілді-кесілді қарсы шығуының басты себебі: елге жазалаушы қарсы әскер шығып, ең алдымен бейбіт халықтың шырқын бұзып, шаруа мен малдың күйзеліске ұшырауы сөзсіз екендігін білді.

Алайда кешегі ресми тарихта Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, А.Байтұрсынов, М.Тынышпаев, т.б. зиялылардың жазалаушы әскерге қарсылық көрсетудің қауіп-қатерін түсіндіріп, «Қазаққа» жариялаған бірнеше мақалаларының мән-мағынасы қасақана бұрмаланды [8]

Қайта ұлт зиялыларының сол кездегі қимыл-өрекеті көптеген шетелдік ғылыми орталықтары зерттеулерінде әлде-қайда объективті баға беріледі. Сондай орталықтың бірі - Париждің әйгілі Сорбонна университеті. Мәселен, университет баспасынан 1964 жылы шыққан «Ресей мұсылмандары арасындағы 1920 жылға дейінгі ұлттық қозғалыс және баспасөз» атты зерттеуде белгілі кеңестанушы (советолог) Александр Беннигсен мен Лемерсье-Келкежей «Қазақ газетінің төңірегіне жиналған ұлт зиялылары туралы былай деп жазды: «... Патша әкімшілігіне қарсы қарулы күреске шақырудан мүлде бас тарта отырса да, олар орыстың колониалдық саясатына батыл қарсы тұрды» [9]

Қайтсек қимыл-бағытымыз халыққа жөн болады, қандай жол арқылы халықтың сенімінен шығамыз деп зиялылар шарқ ұрды. «Қазақ газетінің бар саясатты батыл әшкерелеп ашық көтерілуі қауіпті, халыққа жөн сілтеп, зиялылардың ойласқан мақсаттарын насихаттап отырған газетті цензура бір күнде жауып тастауы мүмкін. Уақытты созу үшін мобилизацияны кешеуілдетуді сұрайық, ол екі ортада патша да бір жайлы болар деген сияқты шақырулары халықтың жетесіне жете қоймады. Ұлт зиялылардың «жарлыққа көн» деп бір шешімге келгенін шарасыздықтан туған шешім деп ұғуымыз қажет. Оған төмендегі М.Дулатовтың сөздері куә: «...өз өмірімізде басымызға тумаған ұлы дағдарысқа ұшырадық. Қайтпек керек? Не істейміз? Елге не айтамыз? Біздің басшылығымыз қандай болмақ керек? Елдің ризалықпен көңісі келмейтіні, балаларын бергісі келмейтіні, «соғыс», «солдат» атты сөздерден өлердей қорқатынын, патша үкіметіне сенімі жоқтығы белгілі.

«Көнбе, берме» дейміз бе? Көнбейтін күшіміз қайда? Біздің ұйымда күш жоқ. Көнгені дұрыс па екен? Екеуінде де зияны бар екен. Екі зиянның қайсысы жеңіл болар екен? Міне, біздің басымызды даңқылған, миымызды ашытқан, ұлы дағдарысқа қалдырған сұраулар осылар еді. Қайткенде бізге бұл жолдың біріне түспеске болмады. Біз екінші жолды қаладық - көну керек дедік. Осыған бел байлағаннан кейін елге көзіне айтатын сөзімізде, басшылығымыз да осы бетте болды» [10]

1916 жылы «Қазақ» газетіндегі шыққан мақалаларға зер салсақ, ұлт зиялыларының талап-тілектерінің барлығы «сатқындық» немесе «отқа итермелегендік» емес, керісінше халықтың тағдыры үшін жанталасып, оң шешім қабылдап, бейбіт жолмен шешуге ұмтылғанын көреміз.

Ұлт зиялыларының осы тұстағы халықтан қолдау таппаған шешімінен «Қайтсек ел іргесі сәгілмейді, қайтсек халықты қырғыннан алып қаламыз», - деп жаны ұшырған ұлт жанашырларын көреміз. Қысқасы, Ә. Бөкейханов бастаған, екпінді сапында А.Байтұрсынов, М.Дулатов болған зиялылар стихиялық халық көтерілісінен бөлініп қалды. Уақыттың өзі олардың болжамы дұрыс екенін дәлелдеді: қазақ халқы тағы бір қырғынды басынан өткізді. Ал қарапайым халықтың «Июнь жарлығына» көнбей, шілде айында басталған толқулары бүкіл қазақ өлкесін қамтып, тамыздың аяғында өршіп, қанды қырғыннан жат елге босып кетіп, әскери сойқанның құрбаны болғаны тарихтан белгілі. Қатты зәбір көрген Жетісу аймағы болды. Екінші «Ақтабан шұбырынды» қайта келгендей күн туды.

«Түрік елі» басылымының мәліметінше, 1916 жылы патшаның жазалау жәндеттерінің қолынан қазақ жерінде 673 мың адам қаза тапты [11].

М.Тынышбайұлының мәліметі бойынша Қытайға босқан қырғыз-қазақтың саны 164 мың, қырылғаны 83 мың, Қытайда қалғаны 12 мың деп көрсетілген [12]. Кейінірек, 1918 жылы сәуір айында А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Р.Марсеков Қытайдың Шәуешек қаласына барып, осы жерге қоныс аударған қазақтармен кездесіп, оларды қайтадан атамекенге оралту мәселесін көтерді. Сонымен қатар қазақтардың әлеуметтік тұрмыс жағдайын жақсартуға Қытай өкіметіне өтініш жасады. Осы іс-сапардың нәтижесінде 1920 жылы Құлжа, Үрімші, Шәуешек қалаларында мектеп, емханалар ашылды. Тіпті көтеріліс жеңіліп, 1916 жылы 15 қыркүйегінен бастап, 19 бен 31 жас арасындағы қазақ жігіттері майдандарға окоп қазуға жіберіле бастаған күнде, оларға бас көз болып, «реквизицияландармен» бірге Ә.Бөкейханов бастаған қазақ зиялылары дәрігерлер, заңгерлер, оқытушылар бірге аттанды. Тарихшы Ә.Тәкенов ұлт зиялыларының бұл ісін «Шын мәніндегі патриотизм деп түсіну керек, әйтпесе сауатсыз, орыс тілін түсінбейтін қазақ жігіттерінің елге аман оралуы екіталай еді» - деп тұжырымдайды.

Ә.Бөкейханов, М.Дулатов тағы басқа қазақ зиялылары Минскіде тыл жұмысына шақырылған жерлерде болып, қолдан келген көмектерінің бәрін көрсетті.

1917 жылы 5-ақпанда Минскідегі Земскі және қала одақтары жанынан бұратаналар бөлімі ашылады. Бөлімнің бастығы болып Ә.Бөкейханов бекітіледі, ал оның орынбасары қызметін М.Есболов атқарады. Бөлімді ашқан бетте екеуі хатшылық қызметке М.Дулатовты шақырады. М.Дулатов пен дәрігер

Әбубәкір Алдияров 25 ақпанда Торғайдың әскери губернаторы М.Эверсманнан арнайы куәлік алып, Минск маңы мен Барановичте тыл жұмыстарында жүрген қазақтар арасында болғанын атап өтуіміз қажет. Торғай губернаторы М.Эверсманның бұл екеуіне куәлік беріп жіберуіне Ә.Бөкейханов себепші болған. Енді осыны куәландыратын архив деректерін көрсетейік...

1917 жылы 25-ақпанда Орынбор қаласынан Торғай губернаторы М.Эверсман қолын қойып, М.Дулатов және А.Алдияровқа куәлік береді: Удостоверение: Предъявитель сего Мир-Якуб Дулатович Дулатов следует в г.Минск по приглашению заведывающего инородческим отделом для поступления на службу в отряд. Чем и выдано ему Дулатову настоящее удостоверение [13]. Тура осы куәлік дәрігер Ә.Алдияровқа да берілген. Куәлік алған М.Дулатов пен Ә.Алдияров Минскіге наурыз айының басында келіп жетеді. Окоп қазуға алынған қазақ жастарының ішінде ауру-сырқау көп болатын. Дәрігерлер аз, оларға деген мұқтаждық зәру еді. Ә.Алдияров өзінің шипалы емімен жігіттердің ықыласына ие болды. Ол туралы Минскі жанындағы 9-шы дружина жігіттерінің атынан Нығметолла Қаймекеұлы «Қазаққа доктор Ә.Алдияров жақсы қарап, көп пайдасы тиіп тұр, ерінбей еткен қызметі үшін тәңір жарылқасын айтамыз» [14]. Мұнда Минскіде Ә.Бөкейханов, М.Дулатов «Еркін дала» атты саяси үйірме ұйымдастырды. Бұл ұйымның негізгі мақсаты азаматтардың саяси белсенділігін көтеру еді.

Алаш зиялылары Минскіде қазақ жігіттеріне басшы болып қызмет бабымен жүргенде, патша билігінің құлағаны туралы қуанышты хабар жетеді. Төңкерістің кезеңі өтіп, қазақ зиялылары еркін тыныстай бастаған бір тыста М.Дулатов: «...Сайланған сары әскер, қарсылық қылған елдерге лек-легімен аттанып, қазақ-қырғыз даласын қызыл қанға бояуға кірісіп еді. Он айға жетпей патша өкіметі құламаса, Ресейдегі ұлы төңкеріс болмаса, не болар еді?», [15] деп жазды. Сол кездегі саяси биліктің өзгеруін, Ақпан төңкерісінің нәтижесін бостандықтың жаршысы ретінде қабылдады.

Сондықтан да Ақпан төңкерісін қарапайым халық та ұлт зиялыларының да қуана қарсы алуының мәні тереңде екендігін пайымдауымыз қажет.

Қорытынды. Халықтың өткен өмірі жалпы қоғамдық мәні бар тәжірибе ретінде қорытылып, белгілі бір дәрежеде ұлт игілігіне асқанда ғана құндылыққа айналады. Онсыз өткен тарихтың тағылымдық мәні жоқ. Егер біз Алаш қозғалысын ұлт тарихындағы ерекше орны бар құбылыс ретінде ғана бағалаумен шектелсек, онда оны біз түсіне алмаған ұрпақ болып шығатын едік. Заманауи Қазақстанның өскеле ұрпағына жалпы ұлттық деңгейде қорытылып, игерілген, ұлттық құндылықтары мен ұстанымның ірге тасы міндетін атқара алатын тарих қажет. Осы тұрғыдан келгенде, ұлт азаттық көтерілістердің күрес тарихында, Алаш қозғалысында да басты мақсат - тәуелсіз мемлекет құру идеясы болды. Тәуелсіздік жылнамасында ұлт зиялыларының идеялары азаматтықтың биік үлгісі ретінде қазақ елінің жадында қайта жаңғыруы тарихи заңдылық.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қ.К.Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» // Егемен Қазақстан. – 5 – қаңтар, 2021 жыл.
2. Қарқара айбаты. Құжаттар мен материалдар жинағы. Алматы: 1993 8 бет.
3. Қойгелдиев М.Х. «Алаш қозғалысы». Алматы: Санат, 1995 169 бет.
4. Қарқара айбаты. Құжаттар мен материалдар жинағы. Алматы: 1993 8 бет.
5. Дулатов М. Ұлт әскері – Кеңес қорғаны болсын. // Ақ жол. 1924. 4 қаңтар. №386.
6. Қазақ. – 1917. №212.
7. Қазақ. – 1916. №188.
8. Дулатов М. Он алтының ойраны. // Еңбекші қазақ. – 1926. №145.
9. Беннигсен. А., Келькежей Ш.Л. Пресса и национальное движение среди мусульман России до 1920 года. Париж: Сорбонна, 1964 // Альманах «Алем». – Алма-Ата, 1991-28 с.
10. Дулатов М. Он алтының ойраны. // Еңбекші қазақ. – 1926. №145.
11. Қазақ әдебиеті. – 1992. -21 тамыз.
12. Қазақ. – 1917. №237.
13. ҚР Президент архиві 811 қор, 20-т., 118 іс. 5 п.
14. Қазақ. - 1917. - №229.
15. Еңбекші қазақ. – 1926 8-ші шілде.

THE IMPACT OF ENVIRONMENTAL RESPONSIBILITY ON THE IMAGE OF THE HOTEL BUSINESS

*Yerkinbek A.M., master of science economy, teacher, UIB after named K.Sagadiyev
Suleimenova N.Zh., master of science economy, teacher, Narxoz*

Abstract. This article examines the impact of environmental responsibility on the reputation and competitiveness of the hotel industry. It is noted that sustainable practices such as energy conservation and waste reduction are becoming a key element of successful branding strategies. The main characteristics of an environmentally sustainable hotel business are highlighted.

The article discusses the development of eco-hotels as one of the important trends in the hotel industry around the world. Many international hotel chains and hotels are implementing an environmental concept in their activities, following certain standards, such as the international standard ISO 14001. Environmental audits of hotels bring a number of benefits, including improving reputation and attracting customers, as well as helping to optimize costs and implement effective environmental technologies. The article compares the leading countries with the largest number of eco-hotels.

The introduction of environmental aspects into the hotel business is discussed, focusing on vivid examples of eco-hotels and the environmental technologies they use. One such example is the international Marriott hotel chain, which successfully integrates the principles of sustainable development into its corporate culture and cooperates with Kimberly-Clark Professional™.

Taking into account the Qazaq AuyI Eco Hotel, the article emphasizes that not only the implementation, but also the consistent observance of the principles of environmental responsibility through effective communication channels contributes to the formation of a positive brand image. In the future, with the growing awareness of society, the impact of environmental responsibility on hotel marketing is expected to increase.

Keywords: environmental responsibility, image of the hotel industry, sustainable practices, branding, brand image formation, customer loyalty, sustainable development.

The purpose of the study: to investigate the impact of environmental responsibility on marketing strategies in the hotel business in order to identify the key factors determining the successful integration of sustainable practices into the branding of hotel enterprises.

Research objectives:

1. Analysis of current trends in the hospitality industry in the field of environmental responsibility and its impact on marketing.
2. Study of the main characteristics of an environmentally sustainable hotel business, including energy-saving and recycling practices.
3. Assessment of the implementation of environmental aspects in the marketing strategies of large hotel chains such as Marriott, with an analysis of their corporate culture and partnerships in the field of sustainable development.
4. Comparative analysis of the leading countries in the number of eco-hotels to identify common practices and differences in approaches to integrating environmental aspects into the hotel business.
5. Research on the effectiveness of communication strategies in the field of environmental responsibility and their impact on the brand image, taking into account the example of Qazaq AuyI Eco Hotel.
6. Forecasting the future development of the impact of environmental responsibility on hotel marketing, taking into account the growth of public awareness and changes in consumer preferences.

The research methodology for the article includes several key components:

1. Literature Review: The study begins with an analysis of current trends in the hospitality industry regarding environmental responsibility and its effects on marketing strategies. This involves reviewing existing literature on sustainable practices in the hotel sector.
2. Case Studies and Examples: The methodology involves studying the main characteristics of environmentally sustainable hotel businesses through case studies and examples. This includes examining energy-saving and recycling practices in hotels worldwide, with a focus on prominent examples like the Marriott hotel chain.
3. Analysis of Corporate Culture and Partnerships: The research methodology includes an assessment of how large hotel chains, such as Marriott, integrate environmental aspects into their marketing strategies. This involves analyzing corporate culture and partnerships in the field of sustainable development.

4. Comparative Analysis: The methodology includes a comparative analysis of countries with the highest number of eco-hotels to identify common practices and differences in approaches to integrating environmental aspects into the hotel business.

5. Effectiveness of Communication Strategies: The study assesses the effectiveness of communication strategies in the field of environmental responsibility and their impact on brand image. This is done through a case study of Qazaq Auy Eco Hotel, focusing on how consistent communication channels contribute to positive brand image formation.

6. Forecasting: Lastly, the methodology involves forecasting the future development of environmental responsibility's impact on hotel marketing. This considers the growth of public awareness and changes in consumer preferences over time.

Overall, the research methodology employs a combination of literature review, case studies, comparative analysis, and forecasting to investigate the impact of environmental responsibility on marketing strategies in the hotel business.

Introduction. In recent decades, society has become increasingly aware of the issues of pollution and environmental protection. In the modern world, many tourists and travelers are increasingly paying attention to the environmental responsibility of the tourism business, especially hotels and other accommodation facilities. After all, it is the hotels that cause significant harm to the environment. They use electricity 24 hours a day, seven days a week. In addition, a large amount of energy is spent not only on lighting and heating empty rooms, but also on the operation of equipment, lighting corridors and office premises. A study conducted by the International Organization for the Protection of Nature showed that an average hotel with 100-150 rooms per week consumes the same amount of energy as 100 private houses, while creating much more waste [15].

Moreover, hotels use harmful chemicals for cleaning and maintenance of equipment, which leads to a large amount of waste and wastewater, maintaining high standards of hygiene. These wastes and chemical compounds can enter the soil, poisoning it and contributing to the release of carbon dioxide, which increases the greenhouse effect. Also, most hotels use disposable solid plastic hygiene and food items, which are sources of formation of a large amount of unprocessed waste.

To attract tourists, it is necessary to increase the level of comfort in hotels and improve the quality of services provided. The increase in international tourism demand sets higher standards for service providers in this area. Research in the field of hotel service shows that it is becoming more profitable and profitable to be a hotel that actively cares about preserving the natural environment, since the activity and profitability of the hotel business directly depends on the number and level of satisfaction of visitors, and in order to be more attractive to tourists today, hotels must be responsible in relation to people and nature, as well as actively promote their eco-concept [17].

Currently, special attention is paid to eco-tourism. The pandemic has reinforced this trend by increasing interest in environmental business, including tourism and hospitality [3].

Environmental business refers to the proactive economic activity of an enterprise, taking into account environmental requirements and restrictions, aimed at avoiding and reducing negative environmental impacts, as well as improving environmental performance in order to maximize profits [10].

The characteristics of an environmentally sustainable hotel business include the following aspects:

- The location of the hotel in a nature conservation area, where restrictions apply on the types of construction, materials used and other aspects.
- Compliance with environmental standards in their activities.
- Minimization of the negative impact on the environment both from its own operations and from the activities of customers.

Most eco-hotels are located in unique beautiful natural complexes – in nature reserves and protected areas, along the beach, on the shores of the purest lakes and rivers. This has a positive effect on the marketing activities of hotels, because it is such places that attract people who care about the fate of nature.

It should be noted that there is no clear gradation and a strictly defined set of characteristic features of eco-hotels. The following types are distinguished [13]:

- Eco-resort hotel (located near recreational resources with infrastructure for wellness and/or treatment; modern facilities and services for comfortable rest and relaxation, ecological nutrition);
- Country eco-hotel (located outside the city, built of natural materials, additional services: sauna, boating, fishing, hunting, berry picking, mushrooms);
- Ethnic eco-hotel (located in a rural area, national buildings (plague, yurts, huts, etc.) with minimal amenities, abandoning the benefits of civilization in order to immerse yourself in the life and culture of local residents);

- The farm (located outside the city, buildings made of natural materials with its own farm, food and products from the farm, communication and animal care.);
- Certified eco-hotel (passed environmental certification with a confirmed document on the use of resource-saving technologies («Leaflet of Life», «Green Key», etc.).

One of the main trends in the modern hotel industry around the world is the development of eco-hotels. The processes of greening accommodation facilities are aimed at increasing the attractiveness for tourists and increasing the competitiveness of countries in the global tourism arena. Eco-friendly hotels offering comfortable accommodation with minimal environmental impact are especially popular in national parks, but their number is increasing significantly in other regions around the world[1].

Many international hotel chains and hotels are adopting an environmental concept in their activities, developing innovative projects to save resources and protect the environment.

The construction of eco-hotels has a number of advantages both for the company and for the country in which they are located. The advantages include:

- ensuring savings of all types of resources within the framework of a hotel enterprise;
- increasing the profitability and profitability of the organization by following new trends in the hotel business;
- providing favorable conditions for the formation of the ecological infrastructure of the region, the country;
- promotion of the greening of the world, the formation of a sustainable image of the preservation of the natural heritage of the planet in society;
- influence on the formation of the market of environmental goods and services;
- improving the country's image as a center for preserving the natural heritage of the world [2].

Based on the above-described advantages of building eco-hotels, it is worth noting that they not only have economic benefits for hotel companies and the country as a whole, but also play an important social role in society, in the formation of important social values that will preserve the environment.

Eco-friendly hotels around the world operate in accordance with certain environmental standards. One of the main standards by which eco-hotels operate is the international standard ISO 14001. They undergo not only hotel certification, but also environmental certification or assessment of compliance with environmental criteria[18].

For hotels, such an audit presents a number of advantages. For example, it makes it possible to freely use the term «eco-hotel» and other statements about caring for the environment in advertising, strengthens the reputation and image of the hotel as a responsible enterprise and inspires trust among guests. It also helps to participate in tenders taking into account environmental aspects. In addition, obtaining a certificate means that the company uses environmentally efficient technologies that not only reduce the impact on nature, but also help optimize logistics and resource efficiency of the hotel, which in turn leads to lower costs. The most famous of these certifications are «Green Key» and «Green Hotel» (Figure 1)[12].

The most common certification programs in many countries («Green Key» and «Leaf of Life») are presented in Table 1.

Table 1. The most common certification programs

№	Name of the hotel	Characteristic
1	La Meridien (Mariott International)	Reduction of electricity consumption (by 30%), water consumption (by 20%), the use of eco-friendly materials in the construction and decoration of the chain's hotels Implementation of educational activities among staff and consumers of hotel services.
2	Mariott International	Reducing the use of natural resources (consumption of hot water supply and sewerage has decreased by 20% through the reuse of bed linen and towels), minimizing the negative impact on the environment, a number of enterprises have certificates of environmental energy consumption (LEED standard).
3	Four Seasons	Saving natural resources and using eco-friendly materials in the construction of hotels, planting millions of trees in various countries (more than 30) on an annual basis.
4	MuottasMuragl (Switzerland)	Reducing electricity consumption by more than 60%, using the principles of a "smart home" with individual regulation of energy and heat supply, LED lighting, energy storage devices.
5	HoshinoyaKaruzava (Japan)	The use of its own mini hydroelectric power plant for an integrated approach to the energy consumption of the enterprise, its own eco-farm for growing natural food products.
6	The Scarlet (Italy), Laguna Lodge (Costa Rica) and etc.	The use of solar panels to ensure the activities of enterprises in terms of the need for electricity, rainwater and materials of only natural origin (wood, clay, etc.).

Obtaining an eco-label means that the hotel has implemented environmental management systems, is actively working on waste disposal, uses energy and water-saving technologies, ensures the safety and health of its visitors and staff, carries out educational activities among employees and guests, and also follows the policy of "green" procurement.

Each eco-hotel uses a variety of environmental technologies that serve not only to optimize the use of resources and preserve the environment, but also as a competitive advantage in attracting tourists from around the world. The 10 leading countries with the largest number of eco-hotels according to 2020 data are shown below, according to research by OneTwoTrip (Figure 2) [11].

Figure 2. Top 10 countries with the largest number of eco-hotels

From Figure 2, it can be seen that Italy, Germany and France are the leaders in the development of eco-hotels. Eco-tourism development programs are being widely implemented in these countries, as well as support for the construction and operation of environmentally oriented hotels. Eco-hotels in European countries are gradually switching to the use of natural energy sources, preferring to use only natural materials during construction, etc.

The international practice of awareness of the business environment is based on six “R”:

Figure 3. The international practice of awareness of the business environment
Note: made by the author

Currently, international hotel chains and independent hotel companies use elements of the six “R” in their activities. Table 2 shows examples of the activities of a number of such enterprises[14].

№	Name of the hotel	Characteristic
1	La Meridien (Mariott International)	Reduction of electricity consumption (by 30%), water consumption (by 20%), the use of eco-friendly materials in the construction and decoration of the chain's hotels Implementation of educational activities among staff and consumers of hotel services.
2	Mariott International	Reducing the use of natural resources (consumption of hot water supply and sewerage has decreased by 20% through the reuse of bed linen and towels), minimizing the negative impact on the environment, a number of enterprises have certificates of environmental energy consumption (LEED standard).
3	Four Seasons	Saving natural resources and using eco-friendly materials in the construction of hotels, planting millions of trees in various countries (more than 30) on an annual basis.
4	MuottasMuragl (Switzerland)	Reducing electricity consumption by more than 60%, using the principles of a "smart home" with individual regulation of energy and heat supply, LED lighting, energy storage devices.
5	Hoshinoya Karuizava (Japan)	The use of its own mini hydroelectric power plant for an integrated approach to the energy consumption of the enterprise, its own eco-farm for growing natural food products.
6	The Scarlet (Italy), Laguna Lodge (Costa Rica) and etc.	The use of solar panels to ensure the activities of enterprises in terms of the need for electricity, rainwater and materials of only natural origin (wood, clay, etc.).

Based on the analysis of examples of the use of technologies to ensure environmental protection in the activities of hotel enterprises the following main areas can be identified:

- energy-saving technologies,
- eco-materials for construction and finishing works,
- organic cosmetics and detergents,
- natural food products,
- educational activities (among staff and guests),
- rational collection and disposal of waste.

It is important to study examples of eco-hotels and to study the environmental technologies that they apply in their activities. One of the striking examples of the hotel business integrating the principles of sustainable development into its corporate culture and successfully implementing them in cooperation with Kimberly-Clark Professional (the world leader in the production of hygiene products) is the international Marriott hotel chain. As

part of its environmental program until 2025, Marriott sets goals to reduce its environmental impact and turn all hotels in the chain into environmentally sustainable ones. Marriott's experience shows that proper organization of processes and selection of reliable suppliers not only improves financial results, but also contributes to achieving the goals set within the framework of the sustainable development program.

Kimberly-Clark Professional™ products, which Marriott chooses, are distinguished by caring for nature and recycling materials in production. For example, the company gets about 70% of the fibers and 30% of the plastic used in packaging from recycled materials. The use of high-tech Kimberly-Clark Professional™ dispensers reduces the environmental impact by providing a metered supply of paper towels. Sealed dispensers reliably protect towels from dirt and moisture, and thanks to the smooth surface, accelerate the process of using them. The stylish design and functionality of Kimberly-Clark Professional™ dispensers allow them to be used in public areas, emphasizing the image and environmental responsibility of hotels.

Kimberly-Clark Professional™ products help the hotel business maintain its image and increase the level of environmental responsibility, meeting the requirements of guests in compliance with hygiene and environmental safety standards. The use of modern technologies to maintain hygienic standards helps entrepreneurs in the hotel business to reduce costs and waste, as well as attract new customers focused on environmental friendliness.

Environmental responsibility is becoming a key factor in consumer decision-making, forcing companies to rethink their marketing strategies. In the next part of the article, we will take a closer look at how environmental responsibility affects marketing strategies in the hotel business [8].

Moving to Central Asia, in the heart of which Kazakhstan is located, tourists are attracted not only by its history and cultural heritage, but also by a variety of natural beauties. The country's domestic tourism provides numerous leisure opportunities, including family trips and eco-tours. Amazing prospects open up to passionate lovers of outdoor activities: from snowy mountains and spectacular ski slopes to mysterious caves and amazing mountain lakes.

Today, Kazakhstan is developing a trend towards environmentally friendly and unique recreation, which leads to the emergence of new forms of accommodation, such as suburban eco-hotels and glamping. Examples of such places include the Qazaq Uly Eco Hotel, Tenir Eco Hotel, as well as unique glamping sites in the Almaty region. These facilities not only provide comfortable accommodation, but also actively involve tourists in the natural environment, creating unique opportunities for unforgettable experiences [5].

Consumer trend towards sustainability

Nowadays, we are seeing a steady increase in consumer interest in sustainability and ethical practices. This trend is clearly expressed in the preference of companies that actively implement environmental responsibility. In the context of the hotel business, those brands that undertake sustainability initiatives stand out from the competition, attracting the attention of environmentally conscious consumers [16].

This growing interest in sustainable development is also reflected in statistics. According to a Euromonitor study conducted within the framework of the Sustainable Tourism Index 2023, 41% of travelers are ready to increase their expenses by 30% for the sake of adventure and environmentally oriented tours [6].

In the field of online booking Booking.com provides an effective tool in the form of a questionnaire for hotels that assesses their level of sustainability. This approach allows guests to make informed decisions when choosing a place to stay. For example, the successful completion of the survey by the Qazaq Auyl Eco Hotel, which certified it in the second level of sustainability out of three possible, served as an additional incentive for tourists who prefer environmentally responsible holidays. As a result of using this tool, the number of bookings from this platform increased by 22%.

Integrating sustainable practices into marketing companies

Currently, hotel companies are actively integrating sustainable practices into their marketing strategies, thereby creating not only a beneficial environmental effect, but also strengthening the positive image of their brand. This trend is especially noticeable in the pursuit of energy conservation, waste reduction and other environmental initiatives[9].

An example of successful integration of sustainable practices is the Qazaq Auyl Eco Hotel. The hotel is taking concrete steps to reduce its environmental footprint. So, they abandoned the use of disposable tableware, glasses and plastic bottles, replacing the latter with glass ones. Business cards are created from recycled paper, and the presence of containers for sorting garbage emphasizes attention to the problem of recycling.

An important aspect of such practices is their transmission through communication channels with guests. The hotel not only implements sustainable solutions, but also actively shares this information, which, of course, creates an additional attractive perception of the hotel in the eyes of environmentally conscious guests.

Conclusion

Environmental responsibility is turning from a temporary trend into an integral component of the hotel industry, playing a key role in shaping companies' marketing strategies. The introduction of sustainable practices such as energy conservation and waste reduction not only creates a positive brand image, but also has a significant impact on consumer choice.

Certification is becoming an important stage for strengthening positions in this field. Environmental responsibility is becoming an integral part of competitive brands, but its successful implementation requires more than simple promises. This includes not only declaring one's confluence of values, but also consistently following these principles, as well as actively informing about sustainable practices through effective communication channels.

Firstly, customers' demands on the quality of service are growing, which is explained by an increase in the educational level, including in the field of ecology, among travelers. Studies and surveys show that residents of developed countries prefer to choose hotels that take care of nature and resources. Moreover, 70% of tourists are willing to pay \$150 more for a stay in a hotel that adheres to environmental standards [19].

Secondly, entrepreneurs realize that environmental issues can provide a competitive advantage in the service market. The introduction of resource-saving technologies allows you to reduce costs and, consequently, increase the profits of enterprises.

Recognizing the importance of sustainability in the hotel business not only improves the reputation of companies, but also wins the attention and loyalty of customers. In the future, with an increase in public awareness, it can be assumed that the influence of environmental responsibility on marketing in the hotel industry will further strengthen. This reminds us of the need not only to maintain trends, but also to build sustainable, responsible business models to achieve long-term success.

References:

1. Abramova D. D., Surikova N. A. (2022). Environmental innovations in accommodation facilities // Ecological aspects of modern cities. Collection of materials of the VIII interregional seminar. Ivanovo, pp. 62-68.
2. Antonyan I. A., Fesenko O. P. (2020). Ecological hotels as a modern concept in the hospitality industry // MOLODEZHNAUKE – XI. Current problems of tourism, hospitality, catering and technical service. materials of the youth scientific and practical conference. Sochi, pp. 198-203.
3. Dzhandzhugazova E.A. (2020). Ecological tourism: new horizons of development. Journal: Russian regions: a look into the future. T7. No.1. pp. 17-25.
4. Eco-certification "Leaf of life". Ecological Union [Electronic resource]. — URL: <http://ecounion.ru/listok-zhizni/o-programme/programma-listok-zhizni/>
5. Ecotourism in Kazakhstan: respecting the balance of man and nature [electronic resource]. — URL: <https://www.undp.org/ru/kazakhstan/stories/ekoturizm-v-kazakhstane-soblyudaya-balans-cheloveka-i-prirody>
6. Euromonitor Report, [electronic resource]. — URL: <https://www.euromonitor.com/press/press-releases/august-2023/travellers-will-pay-10-extra-for-sustainable-travel-despite-cost-of-living-crisis-euromonitor-report>
7. Green Key Eco-rating Program [Electronic resource]. — URL: <http://www.greenkey.global/>
8. Kostrova Yu.B. (2021). The essence, significance and features of conducting an ecological and economic analysis of the activities of enterprises / Yu.B. Kostrova, O.Y. Shibarshina // Notes of a scientist. – No. 9-2. – pp. 114-117.
9. Marek Turkovsky. (2009). Marketing of hotel services. Educational and methodical manual, ISBN: 978-5-279-03099-6, 2009, 123 p.
10. Novoselov S.N. (2012). Ecological entrepreneurship: the essence, features, ways of development / S. N. Novoselov // Engineering Bulletin of the Don. – No. 1. – p. 45.
11. OneTwoTrip research. [electronic resource]. — URL: <https://www.onetwotrip.com/ru/landings/about/news/pageNews/ecohotels/>
12. Polstyanaya N.V., Kononenko T.P., Fedyuk V.I. (2018). Ecological hotels as a modern innovative concept in the hospitality industry // Science of Europe. No.25-2 (25). pp. 8-12.
13. Romanova M.M. (2022). Environmental aspects in the activities of a hotel company, journal: Russian regions: a look into the future. pp. 73-75.
14. Romanova M.M. (2022). The environmental aspect in the activities of hotel enterprises. journal: Russian regions: a look into the future. pp. 13-15.
15. Sumin K.A. (2014). Advantages of the environmental management system in a modern hotel complex, — p. 7. <http://www.scienceforum.ru/2013/24/3149>.
16. Shibarshina O.Yu. (2020). On the question of the economic efficiency of egomarketing / O.Yu. Shibarshina // Problems of competitiveness of consumer goods and food: collection of scientific articles of the 2nd youth scientific and practical conference. – Kursk: Southwestern State University, – pp. 444-446.

17. The website of the «Sokolniki» Hotel complex in Khabarovsk. The current state, trends and prospects for the development of the global hotel industry <http://sokolniki-khv.ru/index.php/dopinfo/98-sovremennoe-sostoyaniyetendentsii-perspektivy-razvitiya-mirovogo-gostinichnogo-khozyajstva>

18. Troyanskaya M. A., Dugalova G. N., Adietova E. M. (2021). Sustainable Hotel Development // Academy of Strategic Management Journal. Vol. 20. Issue: 25. Pp. 1-14.

19. The current state, trends and prospects for the development of the global hotel industry [Electronic resource]. — URL: <http://sokolniki-khv.ru/index.php/dopinfo/98-sovremennoe-sostoyaniyetendentsii-perspektivy-razvitiya-mirovogo-gostinichnogo-khozyajstva>.

THE PROBLEM OF CAREER GUIDANCE FOR SCHOOLCHILDREN IN KAZAKHSTAN

Asanova Zh.A. a deputy dean of the Faculty of basic higher education, UIB
Anuarbek I. K. 3rd year student,
Specialty accounting and audit, UIB

Annotation. Today's socio-economic conditions have somewhat complicated the process of choosing a profession for students. Students must find the optimal relationship between their interests and the demand in the labor market. Only then will they have the opportunity to get rid of doubts and hesitations about future life paths, expand the range of knowledge and skills in their chosen field. Therefore, new tasks are being set for the education system of Kazakhstan. These tasks were discussed in the article. The actual reason for conducting the study is that the professional orientation of students does not cause much concern. The article finds that the choice of profession for the vast majority of students in our state is not easy. The main purpose and objective of the study is to assess what kind of movement on the part of the government is taking place on this issue, and to propose ways to solve the problem based on examples of the vocational guidance system in developed countries. The article will be useful to any employee in the field of education, students and experts in this field.

Key words: students, educational organizations, future profession, career guidance, new system

Introduction. The path to choosing a profession is very difficult for any student in the world. This is due to the fact that one of the main conditions for a successful career is the right choice of profession. Therefore, there is a need to create a career ladder, and it is desirable that this process starts from school. The formation of a student as a professional personality is activated from the moment he thinks about his future skills, thereby trying to determine the range of his own interests and the amount of knowledge necessary to achieve this goal. The situation on the labor market largely depends on how professionally oriented school youth are [1,431 p.]. As experts have found out, schoolchildren are still not ready to adequately assess the state of the labor market due to the fact that the country has a wrong career guidance system from an early age. According to the research of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, today 60% of graduates are not employed in their specialty. 87% of them choose professions under the influence of their parents and 75% on the part of their parents do not have information about who their children really want to be. The situation is complicated by the fact that 90% of students and parents do not know which professions are in high demand in the labor market, are not interested in and do not even hear career guidance work [2]. Tomorrow, this issue may lead to an irreversible catastrophe for the economy of Kazakhstan. Therefore, it is necessary now to carry out in-depth career guidance work with students using a modern approach.

Under career guidance measures in the framework of this study, we will understand activities that do not contradict the individual capabilities, motives and needs of a school graduate, ensuring readiness for a conscious choice of a socially necessary profession, the resources necessary to form his place in the future as a specialist and achieve this maximum goal [3].

According to the National Chamber of Entrepreneurs Atameken, currently the number of schoolchildren has reached 3.6 million, and all of them should have a clear idea of the plan of personal development and future profession. For this purpose, during the VII Congress of NCE RK "Atameken", experts of the Chamber together with the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan reported on the need to prepare a unified career guidance program for students and a report on children's inclinations for parents [4]. However, the pace of work in this direction is still low. Poor career guidance, along with the low reputation of the specialties, contributes to the low involvement of young people in the VET system, which negatively affects the quality of training. This situation requires the development of fundamentally new approaches to career guidance for students, career guidance units that conduct individual work with students.

One of the encouraging events on this issue, by Decree of President Kassym-Jomart Tokayev, a new direction was released in Kazakhstan – the Atlas of New Specialties and Competencies with the participation of 52 leading and more than 2,000 industry experts, a collection of specialties relevant in the run-up to the previous 5-10 years. On March 31, at a meeting in Astana on reformatting the education system and training qualified personnel for the needs of the economy, chaired by Prime Minister Alikhan Smailov, it was instructed to include the Atlas of New Specialties in the training program. The atlas is included in the program to increase household incomes until 2025 and is the basis for forecasting the labor market and professional standards [5]. This collection has a methodology for evaluating and predicting future innovative specialties based on technological foresight. Using the Foresight methodology, it becomes many times easier to discuss and develop the most favorable opportunities and prospects for this industry [6]. Universities are already being given the opportunity to develop their own educational programs, and the implementation of the program “My profession is Bolashagym”, which provides for foresight research, is taken into account. Educational programs are focused on professional, regional standards and Atlas. 64% of educational programs have been updated to meet professional standards [7]. Consequently, students who graduate from school begin to plan admission to these specialties. Hence, there is only one question, why not introduce a unified career guidance system and foresight forecasting technology into schools at the same time?

The purpose and objectives of the study. To prove that there is a problem of choosing a profession among schoolchildren in Kazakhstan, and to propose effective ways to solve it as a result of research. To conduct the research, the survey method was used at the empirical level, research and generalization at the theoretical level, methods of deduction and methods of statistical analysis and comparison at the mathematical level.

Literature review. It is better to start a literary review with a career guidance model of a foreign country. Tolstoguzov S. N. characterized the place of career guidance in the education system of schools in different countries. According to the author’s results, in developed countries, children’s acquaintance with the world of professions begins in early elementary grades, and the final decision of the student is postponed until graduation. The reason is that it is possible to change the direction of professional training if their properties do not match the initially selected profile. In developing countries like ours, on the contrary, the choice of profession is closely related to the needs of the economy and the labor market. After each student’s professional advantage is assigned to one, there is a less flexible approach to changing it. All foreign schemes of career guidance are characterized by the processes of organizing continuous, long-term guidance work from school age, monitoring the achievements and hobbies of children, creating an individual portfolio for their admission to higher education institutions [8, p. 151]. The author’s point of view is supported by G. F. Shafranov-Kutsev. According to the Russian researcher, a strong and effectively structured career guidance system for their society is one of the main guarantees of sustainable development. This idea is also suitable for use in our country. However, the analysis of the state and potential of this sphere, aimed at its support and the necessary correction of functioning, suggests that it is advisable to carry out not only on the general theoretical and methodological foundations of career guidance work with young people, but also on the basis of global trends in career guidance practices used in the education system and specific examples of positive experience accumulated other countries in this area [9].

The problem of professional orientation of students always attracts many specialists with its relevance. A large number of dissertations, monographs, brochures, and articles are devoted to the study of the problem of professional orientation of students and the experience of hundreds of practitioners has been accumulated. The scientific and practical solution to the problems of vocational guidance of students is the answer to the social order of the country for the correct selection of personnel, their training and subsequent consolidation of the chosen profession [10, p. 115]. Borodulya L. M. The scientific article describes in detail the stages and main goals, the necessary directions and forms of career guidance work as the work of the unit’s base. It is recommended to combine it with the initial stage of education (grades 1-4), the main stage of education (grades 5-7), career guidance (grades 8-9), the higher stage of education (grades 10-11) [11, pp. 24-31].

As many researchers have noted, the main drawback of career guidance is the lack of an orderly system. Scattered activities are ineffective. The elements must be interconnected [12, p. 121]. Of course, an important social institution of career guidance is the school, which trains the largest number of young people choosing a profession. An important element is setting goals before conducting career guidance work. Depending on the content of the set goals, tasks arise and the values of career guidance are highlighted. Tasks determine the forms, methods and means of career guidance, and on the basis of values, principles are developed on which the entire concept of career guidance is based. It is noted that in order for the result of career guidance to correspond to a high level, it is necessary to take advantage of an integrated approach, observing a certain balance between all components [13, pp. 229, 14].

Research methodology. 3 levels of research methods have been applied:

1. Theoretical: a theoretical analysis of literary sources has been carried out, methods of generalization and deduction have been applied.

2. Empirical: A survey conducted using the online tool Google Forms was used to compile a statistical representation of the object and the object of the study.

3. Mathematical: analysis of the data obtained as a result of the survey, visualization of data (graphs, diagrams, etc.).)

Let's explain the reason for choosing research methods. Why are these methods the most suitable for achieving this goal? This is because we have covered all levels of research methods. In the first case, let's focus on the empirical method. The main purpose of empirical cognition is to obtain observational data by methods such as description, survey, interview, measurement, comparison and experiment (in our case, a survey), and the formation of scientific facts on the basis of which the empirical basis of scientific knowledge is built and a system of theoretical structures is developed. The survey is the most common method of obtaining information in sociological science. The questionnaire is a sociological document containing a set of structurally organized questions, each of which is related to current research tasks. This relationship is expressed in the need to obtain information reflecting the characteristics of the object under study. Therefore, the survey comprehensively reveals our research. Accordingly, the main feature of the fundamental theoretical method is that it reveals a picture of reality, rather than empirical knowledge, showing the nature of various fields of phenomena. The main role in theoretical research is played not by experience, but by means of logical and mathematical research. Further, statistical data were obtained and a systematic analysis was carried out.

The results obtained and their discussion. During the analysis of literary sources, we were very interested in the experience of career guidance in developed countries. Foreign models can contribute to the creation of a student orientation system in their country. Let's focus on the top 4 countries on this list, which stand out with a unique methodology.:

USA. Currently, counseling psychological and pedagogical units "Guidance" operate in schools in the United States. "Guidance" helps students in several areas:

- * To choose the curriculum
- * Determine the future profession
- * Determines the individual characteristics of students for intensive development

The most useful thing is that a dossier consultant is opened to each student, which is transferred to the employment service after graduation.

Canada. Canada has also created a multi-level system that promotes professional self-determination of students, with the active application of innovative principles. The main work is carried out in special institutions – recruitment assistance centers (CNS). This nationwide Public Service has more than 400 branches. Students apply to the department:

- Psychological diagnosis can take place
- A career counselor can get expert advice
- Can get information about more than 4000 professions

In addition, the Government of Canada provides special grants for temporary employment of students and funds CNS programs. Students can try themselves as professionals in a certain field during the summer holidays.

Germany and France can be considered as the European leader in the field of career guidance. In France, the number of specialized career guidance centers has reached 500. They work closely with parent associations, trade unions, labor exchanges and other government agencies that address employment issues. As for Germany, the country has integrated the functions of career guidance and employment at the state level. A special feature is that vocational guidance of students in schools is carried out through questionnaires, tests, joint activities with the parent organization. Each child fills out an individual workbook, and it reflects information about family, personal interests, inclinations, and prior professional intentions. A workbook is given to career guidance specialists with additional information about academic performance and the results of the examination [8].

The work of helping to choose a profession in a given country takes place one after another. Nevertheless, the object of our research is Kazakhstani schoolchildren, let's return to our country. The questionnaire created in the Google Forms program was used to compile statistical data on the form and form of the study. 8 schools in

Almaty (gymnasium schools, lyceum schools, private schools) conducted an online survey of 45 students. The questionnaire was sent to Kazakh and Russian schools in two languages. Interviewed school employee:

1. Lyceum school No. 33
2. Gymnasium No. 159
3. National School of Education No. 182
4. Gymnasium No. 60
5. Gymnasium No. 79
6. Classical Art Gymnasium No. 46
7. Lyceum school No. 132
8. elite private school «Zaman»

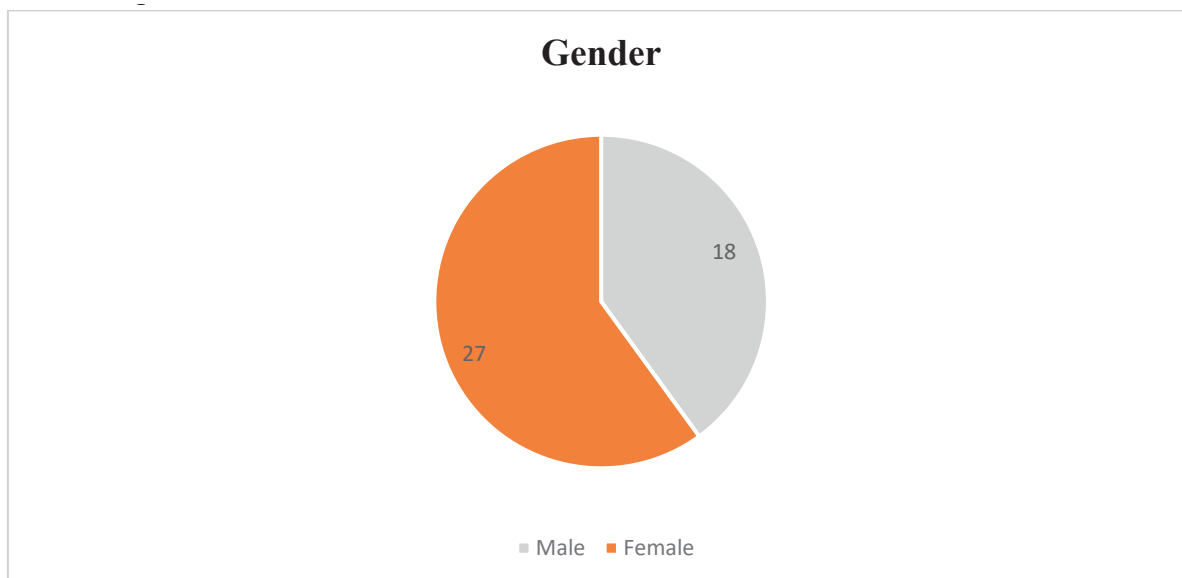

Figure 1. Gender composition of the participating students.
Note: Compiled by the author on the basis of a Questionnaire.

60% of the participants were 27 female, 40% were 18 male.

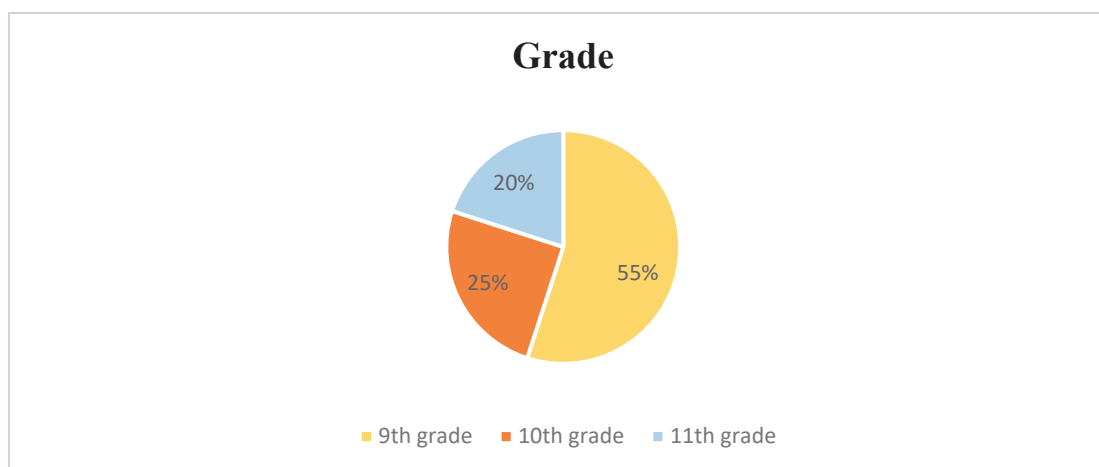

Figure 2. proportion of classes that responded.
Note: Compiled by the author on the basis of a Questionnaire.

3. Most of the questionnaires in each school are grades 9, 10, 11. This is because it is at these stages that any student can ask: «what kind of specialist will I be? Which educational institution am I applying to? What can I do? What happens if I don't pass?» disturbing questions are causing concern.

4. How difficult is it for you to choose a future profession?

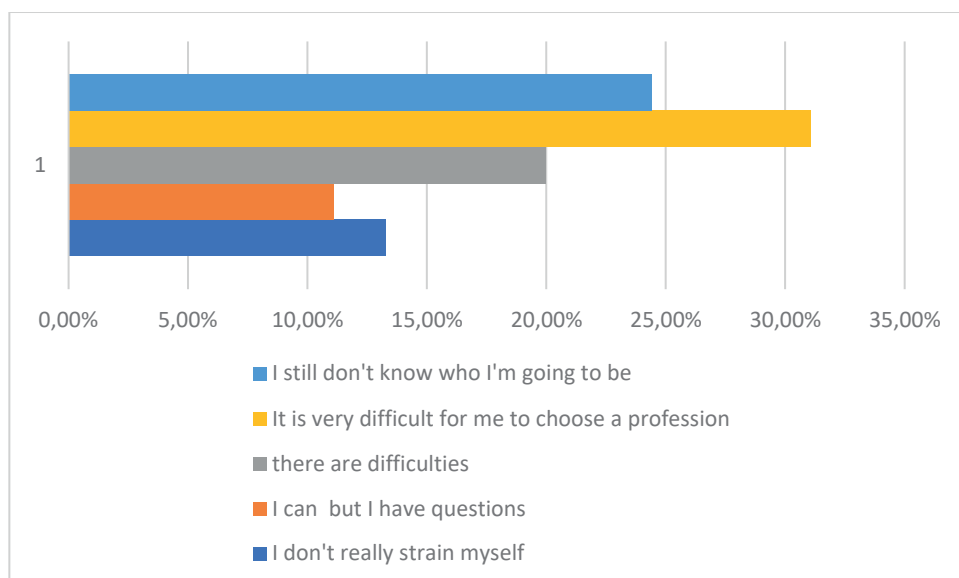

Figure 3. The level of difficulty in choosing a profession among students (school).
Note: Compiled by the author on the basis of a Questionnaire.

Question 5 of the questionnaire answers the main purpose of this research paper. The scale was used to help students understand how difficult it is for them to choose a profession.

- «1» - I don't really strain myself (for 13.3%)
- « 2» - I can choose, but I have questions (for 11.1%)
- « 3 « - there are difficulties (for 20%)
- «4» - It is very difficult for me to choose a profession (for 31.1%)
- «5» - I still don't know who I'm going to be (for 24.4%)

As can be seen from the achieved data, 86.6% of students with difficulties in choosing a profession were identified out of 8 schools covered. The remaining 13.3% said they were not particularly affected. This is a critical indicator. The problem has already reached its limit.

4. Are you aware of the career guidance work on the choice of specialty?

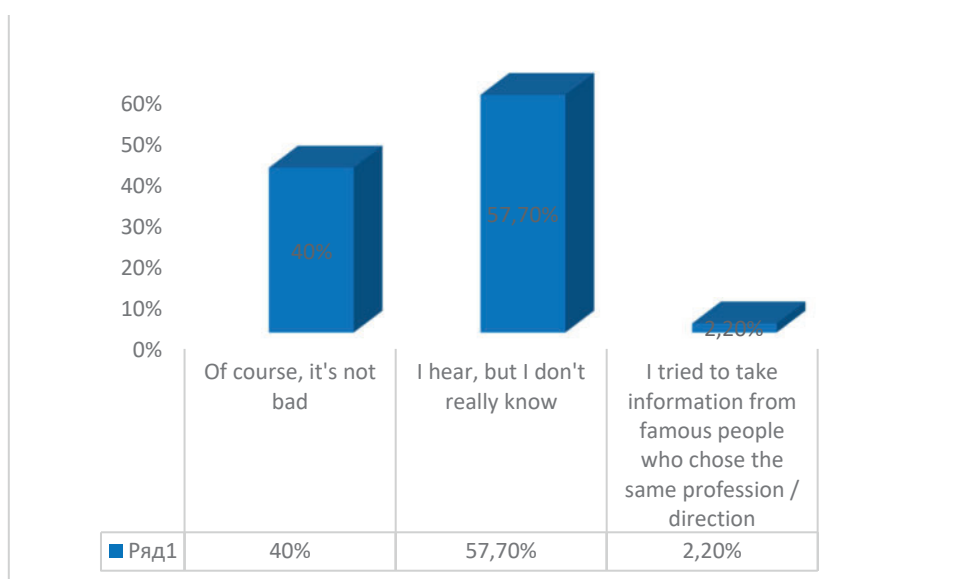

Figure 4. Awareness of students with career guidance work.
Note: Compiled by the author on the basis of a Questionnaire.

Question 6 of the questionnaire was created to test students' knowledge of career guidance work. 40% of students report career guidance. Of course, it's not bad. However, keep in mind that this is only half of the students as a whole. 57.7% of the children said: "I hear, but I don't really know", and 2.2% especially "I tried to take information from famous people who chose the same profession / direction). What of it? We understand that most of the students do not have the right knowledge about vocational guidance, let alone getting help.

How often do career guidance work take place at your school?

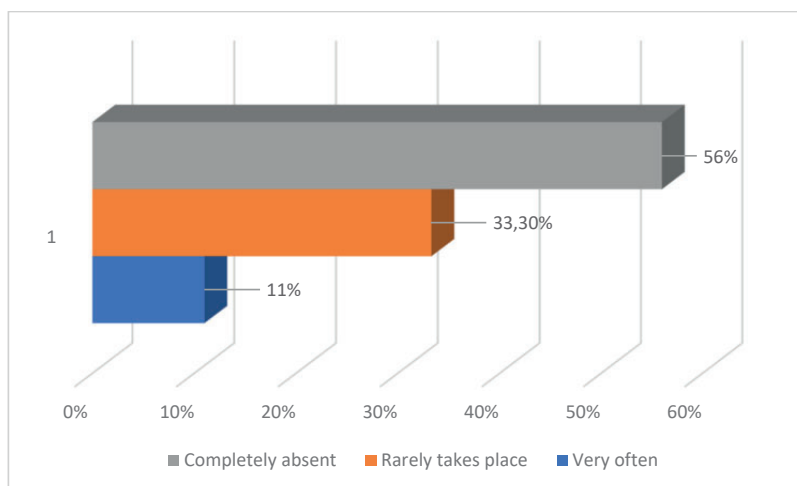

Figure 5. Frequency of Career Guidance work in schools.
Note: Compiled by the author on the basis of a Questionnaire.

1. 26% - «Not a lot»
2. 55,5% - «Rarely happens»
3. 28,9% – «Yes, very often» those are the answers we achieved.

Career guidance activities are conducted among some students. However, 84.4% of students reported that career guidance work is carried out rarely and on a smaller scale. This result meets the purpose of our study. Hence, the problem of research is obvious.

6. How would you like to evaluate the idea of opening a private internship department in your school, which will provide you with professional advice on your chosen profession in the future, determine your skills through modern tests and create a practical environment from school?

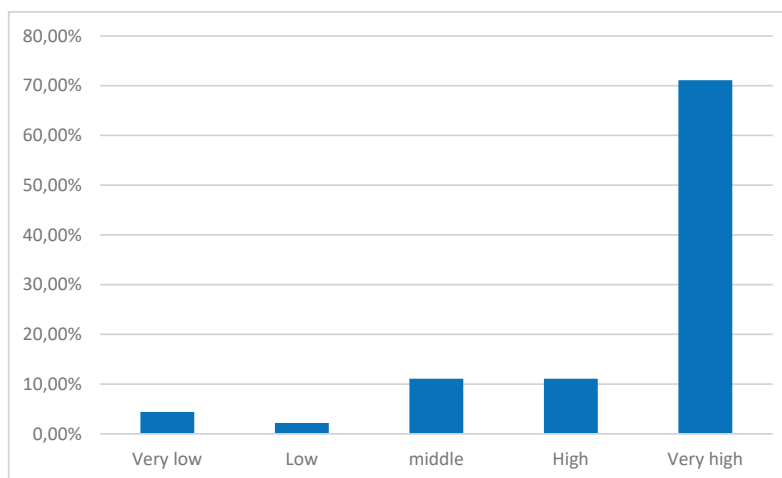

Figure 6. Evaluation of the idea of opening career guidance units.
Note: compiled by the author on the basis of a Questionnaire.

Rating scale:

- 1) «1» - Very low
- 2) «2» - Low
- 3) «3» - Middle
- 4) «4» - High
- 5) «5» - Very high

82.2% of respondents were satisfied with the proposal to open separate career guidance departments in each school. Consequently, students perceive this system better. The main task of career guidance units is to create conditions for professional self-determination of teenagers, create a personal portfolio of graduates.

7. Have you heard that an Atlas of new specialties has been created in Kazakhstan using the foresight methodology?

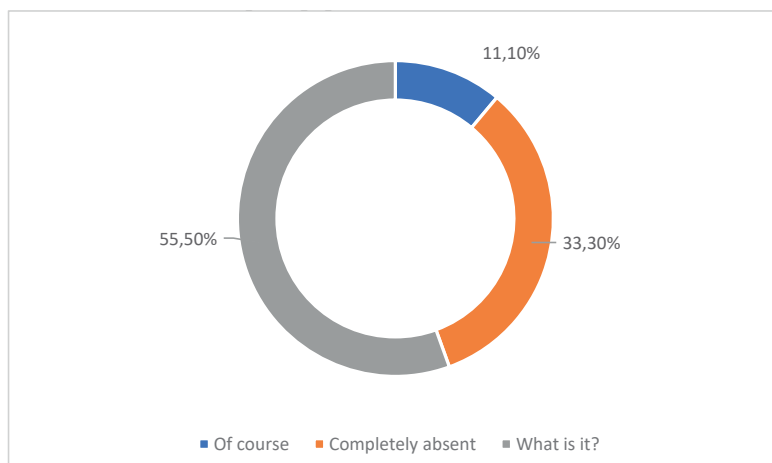

Figure 7. Students' knowledge of the Atlas of Specialties.
Note: compiled by the author on the basis of a Questionnaire.

The Atlas of new professions and competencies is the key to building a path to the future for students. Let's start with a positive answer. 11.1% of respondents chose the option "Of course" and found that they knew the map of professions. The reverse side of the answers: 33.3% of students are "completely absent", and 55.5% - "what is it?" I chose an option. As you can see, 88.8% of schoolchildren have not yet met the "key of the future".

8. Atlas is a forecast map of promising industries and specialties for the next 10-15 years. This helps us understand which industries will be actively developing, which new technologies, products, and management methods will appear in these areas, and which new professions employers need. How do you feel about this direction being launched at your school?

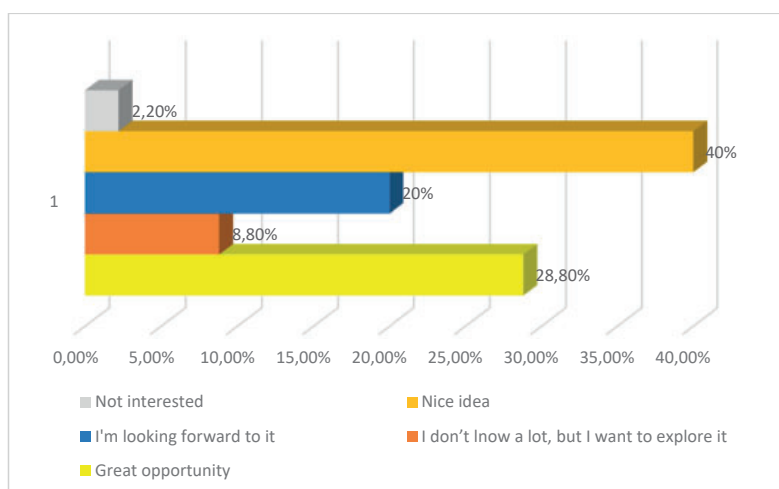

Figure 8. Integration of career guidance units and foresight Atlas.
Note: compiled by the author on the basis of a Questionnaire.

We came to the final question of the questionnaire. Let's analyze the results obtained:

- 28.8% of respondents - «a great opportunity»
- 8.8% of respondents - “I don't know, but I want to know about it”
- 20% of respondents - “I'm looking forward to it”
- 40% of respondents - “an interesting idea”
- 2.2% - expressed the opinion “what is not interesting”.

So, we see that students in Kazakhstan are ready and looking forward to the introduction of a new career guidance system in educational organizations. Despite the fact that currently there is no complete knowledge of the Foresight methodology, we approach the problem of studying the Atlas by introducing it into everyday use.

The contribution of research results to science, business or society. In Kazakhstan, studies of this type among schools were conducted in small numbers. And yet society is inaccessible, and the outlook for the future is unclear. First of all, this article will be of interest to students of Kazakhstan, secondary or higher educational institutions. As noted in the introductory part, the Ministry of Science and Higher Education draws attention to the issue of reformatting the education system and training qualified personnel for the needs of the economy. Accordingly, this research work “Development of Education and Science of the Republic of Kazakhstan 2020-2025 “ [15] provides not only information on the professional orientation of students as part of the work on reforming the education system of the Ministries of Science and Higher Education, digital development, innovation, labor, but also a new methodology and a unified system.

In addition, we know that career guidance units cannot work without professionals. And the BTS Education company, with the support of the Akimat of the Pavlodar region, plans to train more than 200 career guidance specialists [16]. In this study, we have shown that career guidance specialists should take into account in which direction and by what method to prepare modern students for choosing a profession, based on foreign experience and student responses in the survey.

The contribution to the development of society is limitless. Why? After all, early career guidance for schoolchildren is the key to the successful future of our country [17]. In the future, capable students who clearly see their professional place will be able to bring our state to the list of developed countries from among the developing ones. The main thing is to help accelerate the creation of a system of vocational guidance for students.

Conclusion. Based on the results of the conducted research, in the final section we have developed a number of proposals on the policy of the secondary and higher education system of our state:

1. To consider the concept of introducing special career guidance units in the organization of secondary education in Kazakhstan for the “state program for the development of education and science of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025”. The departments will serve to ease the problem of choosing a profession for students in grades 5-11.

2. Organization of the orientation work of departments based on the “map of new specialties and competencies” created by the Foresight methodology, depending on the region of their location. This is due to the fact that universities are working on the implementation of innovative and interdisciplinary educational programs in accordance with this Atlas.

3. Equipping departments and educational institutions with digital infrastructure and modern material and technical base. The basis for this is the information accumulated through Foresight technology.

4. Opening an individual dossier for each student from the 5th grade during a professional, psychological, diagnostic examination. Parents are provided with accumulated information and a report on their child's inclinations.

5. Sending students to domestic enterprises to practice, funded by the state, during the summer holidays (3 months) in accordance with the skills they have identified. Each student can try himself as an expert in a well-known field.

6. Convergence of higher and secondary educational institutions and the labor market (employers). Regional educational institutions will work closely with the local corporate sector and the akimat. This action, in turn, regulates the balance of the labor market and accelerates the movement of qualified personnel training into the state economy.

In the future, in the in-depth research conducted by scientists on this issue, the state should pay attention to what steps need to be taken to implement the new system and how long it will take to implement it. In addition, it is necessary to conduct an experiment with the effectiveness of each proposal and pay special attention to creating a SWOT analysis for each of them.

List of references:

1. Boldina M. A., Deeva E. V. responsibility and importance of professional work in educational studies //socio-economic development and processes. – 2012. – №. 12. - pp. 431-439.
2. 2nd ed. Inbusiness.kz, electronic resource, access mode: <https://inbusiness.kz/ru/news/edinaya-model-proforientacii-shkolnikov-poyavitsya-v-kazahstane> (application date: 22.03.2023)
3. Shafranov-Kutsev G. F., Efimova G. Z., Semenov M. Yu. Professional Practices in the conditions of globalization: sociological analysis // education and science. 2018. VOL. 20, NO. 8. P. 46-65. DOI: 10.17853/1994- 5639-2018-8-46-65
4. electronic resource, access mode: <https://atameken.kz/ru/> / (application date: 22.03.2023)
5. Anastasia Stativkina 60% of graduates of vuzov in Kazakhstan work on speciality-21.09.2022. electronic resource, mode <https://www.zakon.kz/6025414-60-vypusknikov-vuzov-v-kazahstane-rabotaiut-ne-po-spetsialnosti.html> (application date: 22.03.2023 G.)
6. Atlas, Electronic Resource, Access mode: <https://atlas.bts-education.kz/#9-Otraslei> (application date: 22.03.2023 G.)
7. electronic resource, access mode: <https://primeminister.kz/ru/news/alihan-smailov-poruchil-obespechit-vnedrenie-atlasa-professiy-v-programmy-obucheniya-3125412> (application date: 23.03.2023)
8. Tolstoguzov S. N. experience of professional work for the first time //education and science. – 2015. – №. 1 (120). – Pp. 151-165.
9. Mirzokhodzhayev M. D. The problem of professional work in the school // teachers of the Khujand State University. Akademika B. Gafurova. Humanitarian Sciences. – 2017. – №. 1 (50). – Pp. 224-228.
10. Malin S. V., Polarush A. A. activating technology of professional work with elders in modern school //Theory and practice of public development. – 2010. – №. 4. - pp. 115-120.
11. Borodulya L. M. Organization of professional work in the school // professional orientation. – 2017. – №. 1. - pp. 23-32.
12. Kurbatova A. S., Rubtsova N. V., Kalachev E. Yu. problems and prospects of professional work in modern conditions //Azimuth scientific research: pedagogy and psychology. - 2019. - Vol. 8. -№. 4 (29). – Pp. 119-122.
13. Yarlykova O. V., and Levchenko V. A.. “Complex approaches to the study of professional orientation”, no. 1, 2017, pp. 226-231.
14. Denisova E. M. method of professional work of higher educational institutions // trade in professional labor and employment of young specialists in modern conditions. – 2020. - pp. 239-246.
15. electronic resource, access mode: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P190000098> (application date: 29.03.2023)
16. Nazerke Abibulla Dastan Sky, education specialist: following in the footsteps of the father is not a professional orientation.- 24.03.2022. electronic resource, access mode: <https://informburo.kz/kaz/claynasy/dastan-aspan-ake-zolyn-quu-kasibi-bagdarlau-emes> (application date: 22.03.2023 G.)
17. Svich S. discussed the problems of professional work at the board of education of Karaganda region, industrial Karaganda. - 30.10.2022. electronic resource, access mode - https://inkaraganda.kz/main_news/problems-proforientacionnoj-raboty-obsudili-na-kollegii-upravlenija-obrazovaniya-karagandinskoj-oblasti/?amp=1 (application date: 17.03.2023)

АВТОРИТАРИЗМ КАК ПОЛИТИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

Купнаева Ботагоз,

ассоциированный профессор, канд.полит.наук,

Казахский Национальный

Аграрный Исследовательский

Университет, Алматы, Казахстан

Botal60@mail.ru

Аннотация. В статье автор задается целью осмыслить природу авторитарного лидерства. Природа авторитаризма как политического феномена достаточно сложна и не поддается однозначной интерпретации. Прояснить его субъективные механизмы помогают исследования авторитарного лидерства. Заметный вклад в развитие авторитарного лидерства внесли Вильгельм Райх, Альфред Маслоу, ученые франкфуртской школы Эрих Фромм, Теодор Адорно, Герберт Маркузе. Они выявили тип личности, предрасположенный к авторитаризму и стремящийся к власти. Такая личность формируется в нездоровых общественных условиях, порождающих массовые фрустрации, неврозы и стремление человека убежать от всего этого в сферу господства и подчинения.

Ключевые слова: франкфуртская школа лидерства, авторитаризм, фашизм, «Бегство от свободы», авторитарный характер, авторитарная личность, «одномерное» общество, «одномерный» человек, «одномерное» сознание.

Западная научная традиция. Франкфуртская школа лидерства

Тема – Феномен Авторитаризма – приобрел для Казахстана особую актуальность. Куда идет Казахстан? Стало ли за эти годы наше общество менее авторитарным? Не претендуя на то, чтобы дать ответы на эти фундаментальные проблемы, рассмотрим теоретические подходы к феномену авторитарности и авторитаризма, остановимся на проблеме авторитарной личности.

Природа авторитаризма как политического феномена достаточно сложна и не поддается однозначной интерпретации. Прояснить его субъективные механизмы помогают исследования авторитарного лидерства. Заметный вклад в развитие авторитарного лидерства внесли Вильгельм Райх, Альфред Маслоу, ученые франкфуртской школы Эрих Фромм, Теодор Адорно, Герберт Маркузе. Они выявили тип личности, предрасположенный к авторитаризму и стремящийся к власти. Такая личность формируется в нездоровых общественных условиях, порождающих массовые фрустрации, неврозы и стремление человека убежать от всего этого в сферу господства и подчинения. Для авторитарной личности власть является психологической потребностью, позволяющей избавиться от собственных комплексов путем навязывания своей воли другим людям.

Впервые термин «авторитаризм» был введен так называемой франкфуртской школой и послужил обоснованием концепции, создающей социальную почву и питательную среду всех «фашистских» режимов XX в. В работе одного из ведущих представителей франкфуртской школы неомарксизма Т. Адорно «Авторитарная личность» (1950) концепция авторитаризма раскрывается с помощью социально-психологического анализа соответствующего типа личности. Для определения сущности современных авторитарных режимов прежде всего необходимо рассмотреть их характерные черты.

– Монистическая структура политической власти, в центре которой находится господство определенной личности (старейшины, вождя, монарха, диктатора) или группы людей (клана, касты, элиты, номенклатуры), осуществляющих чрезмерную централизацию в управлении общественно-политической жизнью общества. При этом политическая власть основывается в большей степени на силе, чем на насилии.

– Власть концентрируется в руках главы государства — гражданского или военного диктатора. Диктаторская власть, опирающаяся на силу, прежде всего на полицейский или военно-карательный аппарат, используется в целях применения жестких мер принуждения, наказания, расправы. Реальный механизм политической власти при авторитарном режиме, где лидер партии, как правило, становится президентом, независимо от характера режима (гражданский или военный), характеризуется сильной, в большинстве случаев неограниченной, президентской властью. В этих условиях диктатор, не прибегая к массовым репрессиям, обладает достаточными возможностями для использования власти в случае проявления неповиновения населения.

– Отчуждение народа от власти, недопущение реальной политической оппозиции, преследование независимых общественных объединений, легальной политической деятельности и ограничение свободы печати в условиях авторитарных режимов урезают права и свободы граждан, часто превращают население страны в объект политических манипуляций. При этом авторитаризм стремится объяснить свои действия неготовностью общества к созданию правового государства, отсутствием у населения потребностей в нем. В то же время авторитарная система непримирима к реальной политической конкуренции в борьбе за власть, к фактическому и широкому участию масс в принятии решений по общественно-политическим делам и тем самым препятствует формированию гражданского общества.

– Политическая структура авторитарного режима не предусматривает реального разделения властей на законодательную, исполнительную и судебную, а выборы при этом носят нередко показной, а то и фиктивный характер. Все ветви власти концентрируются в руках определенного диктатора (военного или гражданского), который использует антидемократические методы властвования, трактуя законы по своему усмотрению. По сути, эта власть нелегитимна, ибо основывается на принципах, отвергающих общечеловеческие ценности и правила. При авторитарных режимах сохраняется конституция, но в основном она носит декларативный характер, а существование партии (партий) допускается лишь при условии полной поддержки позиции диктатора.

– Авторитарный режим в условиях слабости и неразвитости доиндустриального и индустриального общества, социально-экономического и политического кризиса на определенном историческом этапе,

как показывает опыт ряда развивающихся стран, может обеспечить определенный рост экономического развития и политическую устойчивость в обществе. При опоре на эти режимы диктаторам удастся в ряде случаев подавить антиправительственные и оппозиционные выступления, этнические и религиозные движения, проводить достаточно умеренную социальную политику, не разрушая рыночные отношения и сохраняя многоукладность экономики. Все это создает благоприятные условия для перехода от авторитарных режимов к гражданскому цивилизованному обществу, правовому государству путем демократизации общественно-политической жизни.

На основе рассмотрения характерных черт, по мнению Сумбатяна Ю.Г., можно сформулировать сущность современных авторитарных режимов: авторитарный режим — это монистическая, недемократическая структура политической власти, где ее ветви сосредоточены в руках определенного диктатора (военного или гражданского), который использует антидемократические методы властвования в осуществлении руководства обществом в условиях отчуждения народа от власти. Реальный механизм власти диктатора основывается в большей степени на силе и использовании им законов по своему усмотрению, беспрекословном подчинении народа деспотической власти, ограничении прав и свобод граждан, превращении населения страны в простой объект политических манипуляций.

В 50-е гг. учеными Гарвардского университета была разработана концепция «нового авторитаризма» для исследования своеобразной политической формы, которая сложилась в процессе начальной стадии модернизации в странах «третьего мира». Основная ее идея состояла в том, что освободившиеся от колониальной зависимости страны Востока, пытаясь копировать современные западные модели демократического государственного устройства, впадали в политическую и социальную нестабильность и экономический хаос. По мнению американских ученых, причина этого заключается в том, что данные модели не соответствовали уровню экономического развития названных стран. Для них нужна была не демократическая и политическая свобода, а прежде всего политическая стабильность. Поэтому необходимо сосредоточить власть в руках «элиты» либо «просвещенного диктатора», значительно ограничив участие масс в политической деятельности, и дать «элите» возможность осуществить экономическую модернизацию.

Рассматривая отношения между авторитаризмом и демократией, В. Хорос и М. Чешков исходят из консенсуса как важнейшего критерия вышеупомянутых отношений и дают свою классификацию основных форм авторитаризма:

- авторитаризм при отсутствии консенсуса или в условиях псевдоконсенсуса;
- авторитаризм на базе ограниченного консенсуса;
- авторитаризм на базе широкого консенсуса.

В качестве первой формы эти авторы анализируют такие страны, как Гватемала, Сальвадор, Никарагуа (Латинская Америка), Заир (Африка), второй — Чили (Латинская Америка), Индонезия, Турция, Иран (Азия). Пример третьей формы — Таиланд, Южная Корея 60-70 гг., Тайвань (Азия).

Данная классификация является условной. Она заслуживает внимания при анализе авторитарных и демократических режимов на примерах ряда латиноамериканских и афроазиатских государств. Вместе с тем, как нам кажется, при анализе политических, в том числе авторитарных, режимов важнейшим критерием является характер власти.

Одним из первых исследователей авторитаризма был австрийский ученый Вильгельм Райх, который в начале 1930-х годов предпринял специальное исследование авторитарности в его связи с фашизмом. В работе «Массовая психология фашизма» Райх высказал гипотезу о том, что фашистской идеологии оказываются подвержены личности, имеющие определенную психологическую структуру, которую он назвал «механистически-мистическим характером».

Фашизм, как нечто иррациональное и бессознательное, является, по мнению Райха, отношением «маленького» человека к авторитарному обществу и власти, когда личность одновременно тяготеет к установлению диктатуры и стихийно бунтует против нее [1, 170]. Анализ истоков фашизма Райх соотносит не столько с социально-экономической структурой Веймарской республики, сколько с раскрытием специфики авторитарной семьи и внутрисемейных отношений. Райх считает, что в политике, приведшей к диктатуре фашизма в Германии, решающим фактором оказалась именно идеология, уходящая корнями в структуру характера среднего человека. Поскольку характер человека формируется в детстве, в кругу семьи с ее традициями, моральными устоями и нормами поведения, то Райху необходимо понять специфику семейных отношений, тип семьи, способствующий формированию определенной структуры характера личности. Райх рассматривает авторитарную идеологию данного типа семьи, агрессивные

импульсы среднего человека, роль сексуальности в становлении фашистской диктатуры, подчеркивая, что «сексуально-экономическая социология имеет дело со структурой человека» и что она не может быть ничем иным, как исследованием субъективного фактора истории – «структуры характера людей данной эпохи» [1,171].

Истоки зарождения фашизма Райх усматривает в патриархальной семье, где сложилась почва для проявления авторитаризма, извращенной сексуальности, для формирования такой структуры характера человека, где доминирующую роль стал играть вторичный слой, «вторичные импульсы», которые легли в основу фашизма. Поскольку данный тип семьи и основанная на ее основе структура характера личности особенно типичны, то именно она является, по Райху, потенциальной базой фашизма. Психологические основы фашизма Райх выводит через призму подавления сексуальности детей, через двойственную установку «маленького» человека по отношению к авторитарной власти. Райх считает, что психологические последствия подавления природной сексуальности оказывает влияние на формирование патологического характера личности. Фашизм, по Райху, это патология, которая разъедает внутриспихическую структуру человека. Райх также стремится выявить роль сексуальности в становлении фашистской диктатуры. Он пытается объяснить символизм фашистской свастики и воздействие ее на бессознательные влечения человека. Райх рассматривает историю развития свастики от восточноиндийских представлений до западноевропейских вариантов и приходит к заключению, что первоначально свастика была сексуальным символом. Именно в этом качестве свастика, как символическое обозначение сексуальности, свастика, в понимании Райха, и оказывала соответствующий эффект на человека.

Поскольку в основе фашистской ментальности, по мнению Райха, лежит сексуальное подавление в семье, то ее устранение он связывает с ликвидацией сексуального подавления и раскрепощением природной сексуальности, с уничтожением разрыва между сексуальной моралью и подлинно человеческим проявлением любви. Уничтожение репрессивной морали должно подорвать основы патриархальной семьи и вместе с ней источники возникновения патологического характера человека. Необходима, по мысли Райха, сексуальная революция, которая приведет к подлинному освобождению человека от политического гнета. Потребность в осуществлении такой революции является актуальной, по Райху, не только потому, что авторитарное общество с его патриархальной семьей подавляет естественное проявление сексуальности у людей, порождая различные формы извращенного понимания любви [1,73]. А в силу того, что на этой основе возникают антисоциальные, агрессивные типы человеческого поведения, патологическая структура личности, отчужденные отношения, являющиеся основой для зарождения авторитарного сознания. Для Райха «сексуальная революция» является не просто «дополнением» к политической революции, а необходимым элементом радикальных преобразований, основополагающим моментом освобождения личности от моральных, социальных и экономических пут, исходным пунктом любых преобразований в обществе [1].

Райх считает, что реакционное содержание мышления в сочетании с революционным возбуждением порождает фашистские чувства, а садистская жестокость в сочетании с мистицизмом порождает фашистский образ мыслей. По Райху, Гитлер был выражением трагического противоречия, свойственного массам, - противоречия между стремлением к свободе и страхом перед ней. Массы немцев хотели свободы, Гитлер пообещал авторитарное, абсолютно диктаторское руководство, и массы приняли это. Массы чувствовали себя беспомощными, неспособными к решению общественных проблем в старых политических рамках мышления и в прежней политической системе. За них эту задачу должен был решить фюрер. Гитлер обещал отмену демократической борьбы. Массы устали от этой борьбы, проходившей мимо их личных повседневных нужд. Гитлер обещал отмену индивидуальной свободы и установления национальной. Эта иллюзорная свобода снимала с них всякую индивидуальную ответственность. Они желали такой «свободы», которую им должен был завоевать и обеспечить фюрер. Гитлер обещал подчинение женщины мужчине, отмену ее материнской самостоятельности. Гитлер обещал уничтожение социалистических и буржуазно-демократических организаций. Разочарование масс в организациях, ориентирующихся на идеалы свободы, сочетавшееся с экономическим кризисом и волей к свободе, порождает фашистский образ мыслей. Гитлер влил в старые представления сильную, хотя и иррациональную эмоцию.

«Мать Германия» и «Бог-отец Гитлер» стали символами. Идентифицируясь с «сильной и неповторимой германской нацией», любой гражданин, чувствующий свою неполноценность и действительно несчастный, мог что-то значить, пусть даже иллюзорно. Райх делает вывод, что характерная структура среднего человека совпала с характерной структурой их лидера, поэтому такие явления как нацизм в Германии и тоталитаризм в Советском Союзе стали реальностью.

Вслед за Райхом к проблеме авторитарного характера обращается Э. Фромм. В своей работе «Бегство от свободы», изданной в 1941 г. Фромм делает радикальное открытие. Он описывает специфический культурный и антропологический феномен – «бегство от свободы». Он анализирует такой механизм бегства от свободы, который состоит в тенденции отказаться от независимости своей личности, слить свое «я» с кем-нибудь или с чем-нибудь внешним, чтобы таким образом обрести силу, недостающую самому индивиду [2, 56].

Человек массы не тяготеет к свободе. Психологически ему гораздо уютней, когда его жизнью, его волей и разумом распоряжается тоталитарный лидер. Люди нуждаются в вождах, которые принимают за них решения. Фромм говорит о том, что в XIX в. проблемой было то, что «Бог умер», а в XX в. стало то, что «умер человек». Индивид стал более одинок. Раньше его «Я» могло опереться на собственность, на престиж, власть и семью. Одиночество, страх, потерянности остаются, но люди, по Фромму, не могут терпеть их вечно. Человек не в состоянии перейти от свободы негативной к свободе позитивной, он старается избавиться от свободы вообще. Главные пути, по которым происходит бегство от свободы – это подчинение вождю в тоталитарных странах, т.е. превращение в безликую и послушную массу. «История человечества перенасыщена периодами, когда толпы бросались от свободы в тиранию, потому что такое рабство казалось избавлением от свободы, от себя, от долга» [3]. По Фромму, и мазохистские, и садистские стремления помогают индивиду избавиться от невыносимого чувства одиночества и бессилия. Так как термин «садистско – мазохистский» ассоциируется с извращениями и с неврозами, Фромм предпочитает говорить не о садистско - мазохистском, а об «авторитарном» характере. Общая черта, по мнению Фромма, авторитарного мышления состоит в убеждении, что жизнь определяется силами, лежащими вне человека, вне его интересов и желаний. Единственно возможное счастье состоит в подчинении этим силам. У авторитарного характера активность основана на глубоком чувстве бессилия, которое он пытается преодолеть. Авторитарная личность, считает Фромм, обретает силу к действию, лишь опираясь на высшую силу. Она должна быть несокрушима и неизменна. Недостаток силы служит для такого человека признаком вины и неполноценности. Если власть проявляет признак слабости, то его любовь и уважение превращаются в презрение и ненависть. По Фромму, мужество авторитарной личности, состоит в том, чтобы выдержать все, что послала ей судьба, или ее живой представитель вождь. Страдать безропотно, не изменять судьбу, а подчиняться ей в этом заслуга авторитарного характера. Мир для человека с авторитарным характером состоит из людей, имеющих или не имеющих силу и власть, то есть из высших и низших. Он способен только к господству или к подчинению. Любые различия – пол или раса – для него являются признаками превосходства или неполноценности.

Фромм показывает, что авторитарный характер обладает мазохистскими и садистскими тенденциями. Формы проявления мазохистских тенденций – это чувства собственной неполноценности. Они воспринимаются как патологические и бессмысленные. Кроме мазохистских тенденций в том же типе наблюдаются садистские наклонности. Ученый выделяет три типа садистских тенденций. Это стремление поставить других людей в зависимость от себя и приобрести неограниченную власть над ними. Это стремление не только иметь абсолютную власть над другими, но и эксплуатировать их. Это стремление причинять другим страдания или видеть, как они страдают [2, 281].

Как считает Фромм, уничтожение собственного «я» и попытка за счет этого преодолеть невыносимое чувство бессилия – это одна из сторон мазохистских наклонностей. Другая – это попытка раствориться во внешней силе. Этой силой может быть институт, нация. Став частью силы, человек становится, по Фромму, причастным к ее мощи и славе. Индивид отрекается от себя, от своего «я», от собственной свободы, избавляется от принятия решений, от ответственности за свою судьбу.

Основное стремление садистских побуждений стать абсолютным повелителем другого человека, делать с ним все, что угодно. Но самый радикальный способ проявить свою власть, как пишет Фромм, это власть причинять страдание, боль тому, кто не в состоянии себя защитить. Подобный склад характера, как считает ученый, определяет «человеческую базу» фашизма. Данный концепт Фромма обозначает особый социальный тип с характерной структурой, позволяющей ее обладателям успешно адаптироваться к требованиям тоталитарных, фашистских политических режимов. Суммируя вышеизложенное можно выделить основные признаки авторитарной личности:

- потребность в авторитете, который может иметь как личностный характер (политический лидер), так и быть сверхличным (корпорация, партия, нация, государство);
- отсутствие потребности в свободе, постоянная готовность к «бегству от свободы», неумение распоряжаться собой в условиях свободы, восприятие ее как бремени;

- убежденность в том, что человеческая жизнь находится во власти надличных сил, готовность подчиняться внешнему диктату, видеть в нем нечто, напоминающее волю рока или судьбу;
- неприятие идеи социального равенства; убежденность в иерархической картине мира, где царят принципы господства и подчинения, где обязательно присутствие властвующей силы и коленопреклонной слабости;
- готовность принимать от власти все испытания, безропотно нести любые тяготы и видеть в этой безропотности доблесть;
- восприятие любой силы как самоценности и любого проявления слабости как объекта, достойного презрения; садомазохистское сочетание готовности пресмыкаться перед силой с готовностью презирать и попирать личность – синоним неполноценности;
- конформизм, готовность во всем следовать за группой, воспроизводить в своем мироотношении и социальном поведении принятые в ней мировоззренческие и деятельностные стереотипы;
- традиционализм мышления, пренебрежительное отношение к духовным, интеллектуальным новациям;
- ксенофобия, выражающаяся в острой неприязни и ненависти ко всем тем, кто отличается своими расовыми, национально-этническими и др. характеристиками от нее самой и ее социального окружения, чей интеллектуальный уровень превосходит ее собственный; отсюда резкое отрицание авторитарной личности к интеллигенции;
- готовность подчиняться власти и силе сочетается с выраженной потребностью властвовать над всеми, чье мировоззрение и поведение не отвечают ее представлениям о должном и выглядит в ее глазах как низшая форма жизненной позиции [4].

В первую очередь, пишет Фромм, наслаждаются властью «водители», но и массы не лишены садистского удовлетворения. Расовые и политические меньшинства в Германии, а затем и другие народы – это те объекты садизма, которые «скармливаются» массам. Гитлер и его бюрократия наслаждаются властью над немецким народом, и в то же время они приучают этот народ наслаждаться властью над другими народами и стремиться к мировому господству. В результате тысячелетнего извращения в области воспитания и общественной жизни народные массы приобрели биологическую жестокость и утратили способность к свободе.

В работах Э. Фромма нельзя найти подробного рассмотрения проблемы лидерства, но вместе с тем он говорит, что для того, чтобы понять специфику функционирования тоталитарных режимов, необходимо посмотреть на лидеров этих режимов, которые олицетворяли собой целые нации. Фромм описывает Гитлера в своей известной работе «Адольф Гитлер – клинический случай некрофилии». Ученый приходит к выводу, что Гитлер – человек – нарцисс, который считает только с самим собой. Главным его стремлением было стремление к власти и завоеванию мира. Три наиболее характерные черты характера были у Гитлера, по мнению Фромма, – это нарциссизм, уход от реальности и абсолютное отсутствие способности любить, дарить тепло и сопереживать. Любовь к сильным и ненависть к слабым, столь типичные для садистски-мазохистской личности объясняют, по Фромму, множество политических актов Гитлера, который ненавидел Веймарскую республику, потому что она слаба. Он восхищался промышленными и военными руководителями, потому что у них была власть и сила. Несомненно, у Гитлера были определенные способности, которые помогли взобраться ему на Олимп политической власти. Это определенный магнетизм, способность внушения. Он обладал также простотой и доступностью слога и хорошей памятью.

Фромм анализировал также и другого диктатора XX века – Сталина. Одной из черт, которую он выделяет у Сталина, является желание показать свою безграничную власть над людьми. Он, как Бог, был властен над жизнью и смертью, мог разрушать, доставлять боль или исцелять [3]. Фромм не скрывает своей личной симпатии к Сталину, определяя его как бесспорного вождя. Фромм настаивает на том, что если бы народы не захотели прихода к власти этих диктаторов, то они бы не заняли бы своего места в истории.

Фромм и Райх попытались выйти за рамки психоаналитической одномерности и представить конкретных вождей как носителей социального характера, совпавшего в данный период времени с социальным характером масс.

В 1943 г. появляется работа А. Маслоу «Структура авторитарного характера», который показал, что в становлении авторитарных структур личности роль играют не только внутренние психологические

факторы, но и ситуация, или «поле», в котором происходит становление индивида. Маслоу выделяет типичные черты авторитарного характера, такие как:

- иерархичность сознания – рассматривать всех остальных людей как соперников, которые либо превосходят, либо занимают более низкое положение по сравнению с самым авторитетным человеком;
- склонность обобщать характеристики превосходства или неполноценности;
- стремление к внешним атрибутам престижа – власти, деньгам, статусу;
- наличие в характере враждебности, ненависти, предрассудков;
- идентификация доброты со слабостью;
- садомазохистские тенденции;
- постоянная неудовлетворенность;
- внутриспсихический конфликт;
- чувство вины, которое порождает чувство враждебности.

Также авторитарный характер проявляется в таких ситуациях, как:

- ущемление личности женщин;
- развитие гомосексуальности;
- стремление к милитаризованному, сверхорганизованному идеалу, стремление к унижению других;
- неприятие образования;
- избегание ответственности за свою судьбу.

В 1950 г. В Нью-Йорке было опубликовано знаменитое исследование Т. Адорно, Э. Френкель-Брун-свик, Д. Левинсона, Н. Сэнфорда «Авторитарная личность» [5,13]. Авторы этого исследования преследовали прагматические цели – выработать психологическое оружие против потенциальной угрозы фашистского мышления. Этот проект был задуман как поиск характеристик личности, объясняющих причины принятия фашизма. Ни один из респондентов Адорно не принадлежал к фашистской организации. Это были белые, «среднего» класса, христианского вероисповедания, жители пригородов Сан-Франциско. Результат исследования был неожиданным. Оказалось, что среди этих средних американцев авторитарный тип встречается и нередко. И у них исследователи обнаружили те же основные психологические особенности, которые были свойственны немцам, приветствовавшим приход Гитлера к власти. Авторитарная личность, по мнению исследователей, это особый набор психологических характеристик, среди которых они выделили стремление подавлять других, нетерпимость, этноцентризм и ряд других. При этом человек, подавляя слабых, боится тех, кто сильнее его.

Исследователи авторитаризма видели задачу не только описать данный тип личности, но и обнаружить истоки авторитаризма, которые они находят преимущественно в семье, во взаимоотношениях с родителями. По их мнению, жесткая дисциплина, подчинение главе семьи порождают у детей комплекс неполноценности. Образование, напротив, снижает возникновение предрассудков. В работе «Авторитарная личность» идеи о глубинной, бессознательной детерминированности политического облика фашизма были выражены в форме эмпирических показателей и измерены по специальной шкале F. Также заслуживает внимания теоретическая проработка понятия «авторитарный синдром», дающий инструмент для выявления и микроанализа макрополитических объектов. Эмпирические исследования, проведенные Адорно и другими учеными, подтвердили реальное существование авторитарного типа личности, выявили ее некоторые новые черты. В целом этот проект значительно расширил представления о природе и внутренних мотивациях стремления к авторитарному лидерству.

Выводы ученых об опасности авторитаризма подтвердились и в послевоенный период. Внешне авторитаризм изменился. На место власти, персонифицированной в лице фюрера, пришел безличный авторитаризм, воплощенный в анонимных бюрократических структурах государственных институтов. Этот авторитаризм породил новый тип личности, получивший название «одномерный человек». Исследование такой личности было предпринято Гербертом Маркузе.

В 1964 году выходит программная работа Маркузе «Одномерный человек. Очерки по идеологии высокоразвитого индустриального общества». Идеи, изложенные в «Одномерном человеке» быстро превратили Маркузе в популярного идеолога «новых левых», в кумира оппозиционных студенческих движений 60-х годов и в одного из самых влиятельных западных философов. Центральная идея книги Маркузе – это идея «одномерности». Интерес к «одномерному» человеку был продиктован стремлением прорвать отчуждение, которое возникло между человеком и западным обществом.

Исходный пункт Маркузе – антиавторитаризм. Его аргументы в критике западного общества, отчуждения являются достаточно радикальными. Маркузе ярко иллюстрирует господство безличных сил над индивидом, что приводит к обнищанию личности, к появлению «одномерного» человека.

В сфере производства основания для «одномерности» Маркузе видит в объединении отдельных производственных единиц и звеньев в единый организм, все органы которого строго соподчинены. В результате, по мнению Маркузе, решающим для всего общественного климата оказывается движение к «тотализации», то есть к созданию всеобъемлющей, целостной рационально-регулируемой системы влияющих друг на друга производственных, управленческих, воспитательных институтов, системы универсального функционального взаимодействия всех элементов социальной жизни. Технологическая, хозяйственная, управленческая «тотальность» и «одномерность», по Маркузе, находят продолжение в «одномерности» политической и социальной действительности, в политике за внешними различиями основных партий скрывается внутреннее единство, оппозиция превращается в силу, способствующую сохранению равновесия и самовоспроизводству существующей системы. Роль рабочего класса сводится к функции «группы давления» [6,83].

Главной чертой «одномерного общества» Маркузе считает способность противостоять разрушительным социальным силам и изменениям, сохранять преэминентность и стабильность. Как пишет Маркузе, это общество и его государство достигают «единства противоположностей». Маркузе осознает опасные, разрушительные для общества и человека последствия, которое несет «одномерность». Одна из основных опасностей для человечества, по убеждению Маркузе, состоит в том, что «одномерное» сознание в США, в странах Западной Европы нередко воспринимает данное состояние как обладающее преимуществами по сравнению с исторически предшествовавшими социальными состояниями, а иногда даже видит в нем воплощение идеалов. Объясняя этот факт, Маркузе фиксирует плюсы критикуемого им общества – это повышение материального благосостояния, уровня потребления довольно больших масс людей. Все это способствует формированию человека со своеобразным «счастливым» потребительским сознанием, с социальным конформизмом. Это и есть, по мнению Маркузе, рациональная и материальная основа для «унификации противоположностей», для «одномерного политического поведения».

Категория «одномерности» позволяет, как считает Маркузе, четко и емко зафиксировать сущность этого общества. «Одномерность» - это однородность, отсутствие четко выраженной и эффективной альтернативы (социальной, политической, идеологической). Это унифицированность, однонаправленность. «Одномерность» означает отсутствие противоборства, всякой критики, всякого выхода за пределы существующей системы отношений, институтов, оценок, примирение с существующей системой. В социальном и политическом плане «одномерность» означает отсутствие внутри общества социальных сил, противостоящих существующим общественным отношениям и стремящихся их ниспровергнуть [7,56].

По Маркузе, в рамках системы не существуют антагонистических сил, так как и пролетариат и буржуазия преследуют единые цели, разделяют общие политические идеалы. Стиль жизни в развитом индустриальном обществе одномерен. Рабочий и предприниматель смотрят одни и те же телевизионные программы, фильмы, читают одну и ту же прессу, пользуются одной и той же разрекламированной зубной пастой, разъезжают в собственных автомобилях. И что самое главное, оба удовлетворены в целом этими благами и не испытывают стремления разрушить существующую структуру потребностей, выйти за ее пределы. «Одномерное» искусство, «одномерный» язык, равно как и радио, кино, телевидение, реклама позволяют воздействовать на сознание пролетариата, таким образом, что он начинает мыслить в выгодном для манипуляторов направлении. Его пролетарское сознание притупляется, рабочий класс перестает быть «классом для себя», т.е. революционным классом [8].

Формирование «одномерного» общества, «одномерного» человека с его «одномерным» сознанием Маркузе связывает с новыми формами контроля над людьми, базирующиеся на современной науке и технике, на «технической рациональности». Маркузе выделяет в них три элемента: а) система создания и удовлетворения порабощающих потребностей; б) всепроникающие средства массовой коммуникации – телевидение, радио, печать, «когда рабочий и хозяин наслаждаются одной и той же телевизионной программой и посещают одно и то же место отдыха»; в) новые формы социального контроля. Теория человеческих отношений на предприятии, используемая наука о воздействии на психику человека, по Маркузе, также предотвращают возможность формирования оппозиционных настроений.

Маркузе считает «рациональную одномерность» негативной характеристикой современного ему общества. Это общество иррационально, продолжает Маркузе. Что из того, рассуждает Маркузе, что прямой, открытый и принудительный контроль уступает место контролю административному, идеологическому и психологическому, что изменяется характер труда и наблюдается известный рост жизненного

уровня. Что из того, что большинство людей «одномерного» общества не осознает своей зависимости «Рабы при развитой индустриальной цивилизации являются рабами с сублимированными чувствами, но они – рабы...»[8, 140]. Маркузе в своей концепции дает негативную оценку – главным образом из – за того, что развитие данного общества деформирует волю и способности индивида и обрекает его на несомненное, хотя и замаскированное рабство. Маркузе делает вывод, что такое общество должно быть уничтожено революционным путем и заменено обществом принципиально нового типа. Он мечтает о социальной революции.

В работе «Конец утопии» (1967), «Очерк об освобождении» (1969) Маркузе формирует новую концепцию революции: концепцию мировой революции, где он ставит вопрос о процессах, протекающих в «третьем мире» и об их взаимосвязи с динамикой социальных изменений в «развитых индустриальных странах», и концепции революции применительно к самим развитым странам. По мнению Маркузе, радикальное студенчество и интеллигенция – «детонатор», «катализатор» революции в развитом индустриальном обществе, ее движущие силы. По его мнению, они могут начать антикапиталистическую революцию [9, 133].

Альтернативу западному обществу Маркузе ищет на пути отказа от рационального политического поведения, выработки новых форм чувственности, раскрепощения личности. Эти антизападные формы бросают вызов «одномерному» обществу и являются политическим протестом против безличного авторитаризма, воплощенного в анонимных бюрократических структурах государственных институтов.

Авторитаризм не совсем правильно характеризовать в негативном свете. Зачастую авторитарная власть демонстрирует достаточно эффективно себя с точки зрения осуществления радикальных реформ. Обоснованность тезиса об эффективности авторитарного режима можно показать на примере так называемого «авторитаризма развития».

Во многих странах преобладают смешанные или промежуточные режимы, которые специалисты называют демократическим авторитаризмом или авторитарной демократией. Это новые индустриальные страны Восточной Азии и Латинской Америки, которые за короткий исторический период достигли впечатляющих успехов в экономике и технологическом прогрессе.

«Авторитаризм развития» совместим с элементами либерализма, содержит в себе элементы демократии которые получают заметный импульс по мере экономической модернизации. Успехи Китая заставляют задуматься - всегда ли успешными могут быть только демократические государства? Авторитаризм получается способен конкурировать с системами рыночной экономики и политической демократии.

Интерес к проблеме авторитаризма в политической науке пережил периоды подъемов и спадов. В первые послевоенные годы он диктовался стремлением понять психологические истоки фашистского национал-социализма. Затем был период стабильного политического развития, по крайней мере, в развитых странах Запада, который породил иллюзию, что авторитаризм для них ушел в прошлое. Однако ни национализм, ни авторитаризм не относятся к числу феноменов, с которыми человечество простилось навсегда, в силу того, что в их основе лежат некоторые фундаментальные психологические механизмы, которые вновь и вновь приводят к возникновению этих феноменов, как только политическая ситуация становится для этого благоприятной. Однако это явление имеет не только социальные корни, но и подчиняется определенным психологическим закономерностям. В частности, как уже упоминалось, была установлена зависимость между типом семейного воспитания и проявлениями авторитарности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ЛИТЕРАТУР:

1. Reich W. The Mass Psychology of Fascism. - N.Y., 1946. – 397 p.
2. Крикунова Е.А. Э. Фромм о свободе воли человека как об основе его нравственного возвышения // Известия Российской академии образования. - 2017. - № 3 (43). - С. 54-70.
3. Добренков, В.И. Критика неофрейдистской концепции Э. Фромма. / В.И. Добренков. – М.: Наука, 2004. – 298 с.
4. Гуревич П.С. Партитура бессознательного и уроки истории // Э. Фромм Догмат о Христе. — М., 1998. - 416 с.
5. Аласания К.Ю. Адорно Теодор // В сборнике: Философия политики и права. 100 основных персоналий Словарь. Учебное пособие. Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова. - Москва, 2015. - С. 10-14.
6. Матвеев М.С., Моисеева М.Б., Дорофеев Д.Н. Анализ работы г. Маркузе «Одномерный человек» // Проблемы науки. - 2018. - № 1 (25). - С. 83-84.

7. Свечинская К.В., Коржавина А.А., Кравцова В.Р., Орлов Н.Д., Губасова А.М., Гаськов О.Я., Дьяконова А.М. Анализ книги Г. Маркузе «Одномерный человек» в контексте прошлого и настоящего // Наука и образование сегодня. 2017. № 3 (14). С. 53-56.

8. Баталов Э.Я. Поход Маркузе против марксизма. – М.: «Мысль», 1970. – 143 с.

9. Сидоренко И.Н. Концепция социального насилия Г. Маркузе // Труды БГТУ. – Серия 6: История, философия. – 2017. – №1 (197). – С. 130-134.

КАСПИЙ ТЕҢІЗІНІҢ БІРЕГЕЙ ТЕҢІЗ ОРТАСЫ РЕТІНДЕ САҚТАУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ

Алимбаева Багила Кенесовна

Магистр, аға оқытушы, К.Сагадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті

Конырбаева Жанат Маханбетовна,

Ақтау қаласы, ХББ НЗМ, математика мұғалімі,

Бектеміс Бірғаным Ізтаңатқызы

Ақтау қаласы ХББ НЗМ математика мұғалімі

КІРІСПЕ

Каспий теңізі Азия мен Европаның кіндігінде орналасқан. Каспий теңізінің Қазақстанға тигізетін экономикалық маңызы өте зор, Қазақстанның дамуына тигізетін әсері мол. Каспий теңізінің түбінде 10 –15 миллиард тоннаны құрайтын мұнай және газ кен орындары бар. Каспий теңізі бес мемлекеттің аумағында орналасқан. Қазақстан, Ресей, Иран, Әзірбайжан мен Түркменстан. Ақтау қаласы Каспий теңізінің жағалауында орналасқан жалғыз жас қала. Каспий теңізі жер бетіндегі ең алып тұйық көл болып та ерекшеленеді. Ең терең нүктесі 1 километрден асады. Каспий теңізінің ауданы 371000км². Әлемдегі ең үлкен көл.

Күн сайын бұқаралық ақпарат құралдарында, интернет желісінде көріп, байқап жүрген қазіргі таңдағы барлығымызды толғандыратын өзекті мәселе – Каспий теңізінің тартылуы. Су – тіршілік көзі. Адамзат күнделікті суды қолданбаса өмір сүре алмайтынын бәрімізге белгілі. Қарт Каспийден де қуат кетіп, тартылып барады. 130 өзен құятын алып айдындың халі мүшкіл. Неге? Осы мәселемен кім айналысады? Осы мәселені кім шешеді? Біз бұл жобамен неге айналысып жатырмыз? Өзіміздің туып өскен жерімізде Каспий теңізінің болашағы біздің болашағымыз бізді алаңдатады. Бірнеше жылдан кейін біздің Каспий-іміз, біздің қаламыз, біздің Қазақстанымыз қаншалықты өзгереді деген сұрақ бізді мазалайды. Каспий теңізінің болашағы қандай болмақ, деген сұраққа жауап іздей бастадық. 2023 жылы экологиялық күн тәртібінде Каспийдің тартылу тақырыбы көбірек көтеріле бастады. Каспий аймағындағы су ресурсы мен климат бойынша екі жетекші маманмен — Бейлор университетінің өкілі Сифан Коричемен (Техас, АҚШ) және Астанадағы Назарбаев университетінің өкілі Вадим Япиевпен теңіздегі су деңгейінің төмендеу себептері, оның аймақтық және жаһандық климатқа әкелетін салдары туралы әңгімелескенін айта кетсек болады.

Зерттеушілер Каспийді Еділ өзені мен басқа да су қоймаларының бүкіл бассейнін қамтитын ірі экожүйенің бір бөлшегі деп қарау керек. Бірқатар зерттеулер теңіздегі су деңгейінің төмендеп бара жатқанын көрсетіп отыр, жақын арада оның деңгейі бес метрден жеті метрге дейін түседі деген, - болжам бар. Бұл Каспий теңізінің солтүстік бөлігіне үлкен әсерін тигізеді, әсіресе теңіздің Қазақстандағы бөлігінде экологиялық және басқа өмір жағдайларына кері әсерін тигізетіні бәрімізге белгілі.

Каспий теңізінің таяздануы адамзат үшін әртүрлі аспектілерде ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін. Осы аспектілерге тоқтала кетсек.

Экологиялық салдары: Каспий теңізіндегі су деңгейінің төмендеуі теңіз экожүйесінің бұзылуына, су ресурстарының азаюына, суға тәуелді түрлерге және жағалаудағы экожүйелерге қауіп төндіруі мүмкін. Бұл кейбір балық түрлерінің және басқа жануарлардың жойылуына, сондай-ақ судың сапасының нашарлауына әкелуі мүмкін. Экономикалық салдары: Каспий теңізі балық аулауды, көлікті және мұнай мен газ өндіруді қамтамасыз ететін аймақ экономикасында маңызды рөл атқарады. Таяздық бұл ресурстарға қол жеткізуге әсер етуі мүмкін, бұл табыстың төмендеуіне және жағалаудағы аудандарда тұратын адамдардың өмір сүру жағдайының нашарлауына әкелуі мүмкін. Әлеуметтік салдары: Каспий теңізінің таяз болуы балық шаруашылығының және теңізге тәуелді басқа салалардың қысқаруына байланысты өмір сүру жағдайларының нашарлауына және жұмыс орындарының жоғалуына байланысты зардап

шеккен аудандардан адамдардың көші-қонын тудыруы мүмкін. Геосаяси салдары: Каспий теңізіндегі су деңгейінің төмендеуі. Су деңгейінің төмендеуіне еліміздегі мұнай өндірісінің қарқынды дамуының әсерінен деген болжам да бар. Өйткені, мұнай өндірген жер қоймасынан мұнай өнімі аллынып, орнына жеткілікті су толтырылмағандықтан, Каспий теңізінің суы жер астымен сол ұңғыларға барады деп те ғалымдар болжауда.

Сонымен қатар, көптеген жер асты суларының беті көміліп жабылып қалғандығы туралы да айтылады. Жер асты сулары мен құдықтарды бетін жауып тастамаса, сол суды тұрғындар ішуге не болмаса, жер суғаруға және тағы басқа қажетті заттарға қолдануға болады. Осы жерде атап өткіміз келіп тұр, суды үнемдеу үшін, қалада нәжіс суына техникалық суды қолданып, ал мейлінше таза суды күнделікті адамзатқа күнкәріске қолданыста болса да септігін тигізер еді. Сонымен қатар, үйдегі ауыз су құбырларына әрбір үйге арнайы суды есептеу немес суды үнемдеу датчиктер арқылы, арнайы мамандармен жасалып қондрса да ауыз су үнемделетіні сөзсіз. Каспий суын буландыру арқылы МАЭК станциясы арқылы өндіріліп қала тұрғындарына жіберілетінін бәріміз білеміз. Осы жерде өндіретін ауыз суына сәл де болса көмегі болушы еді.

Су тапшылығы айқын көрініс тауып тұрған тағы бір себебі, қала халқы күн санап қарқынды өсуде, оларға ауыз су жеткізу күннен күнге өсіп бара жатқаны бәрімізге мәлім, міне бұрқатар себептері мен факторларды келтіріп отырымыз. Түйінін айта келе, қала маңына су зерттеу институты ашылып, қала халқы мен оның өсіп өркендеуіне мүддесіне жұмыс жасайтын, зерттеуші ғалымдарымыз болса нұр үстіне нұр болушы еді. Қала өсіп онымен қатар, Каспий теңізіміз де тарлығы кете берсе, Арал теңізінің күні осы қалаға да келіп туындауы мүмкін. Сондықтан да осы мәселені бірігіп шешу барлығымыздың мақсатымыз. Тіпті дамыған елдерді жаңбыр суын жианап, сол суды егіншілікке, басқа да тұрмыс тірішілікке қолданып жатыр, мәне дамыған мемлекеттерден осындай тәжірибелерді үйреніп келіп, елімізді дамытатын жастарымыз көп болса, мемлекетіміз қарқынды дамушы еді.

Сонымен Каспий теңізін сақтап қалудың бірнеше маңызды факторларын атап өтсек,

Экологиялық маңызы: Каспий теңізі – балықтардың, теңіз сүтқоректілерінің және құстардың бірегей түрлерін қоса алғанда, бай биоәртүрлілігі бар бірегей экожүйе. Оның экологиялық тұтастығын сақтау биологиялық әртүрлілікті сақтау және теңіз ортасының тұрақтылығы үшін өте маңызды.

Қауіптер мен қиындықтар: Каспий теңізі ластануды, халықтың шамадан тыс көбеюін, экожүйенің шамадан тыс жүктелуін, климаттың өзгеруін және ресурстарды заңсыз өндіруді қоса алғанда, әртүрлі қауіптерге тап болады. Бұл факторлар адам әрекетімен күшейіп, жан-жақты ғылыми және практикалық шешімдерді қажет етеді.

Аймақтық маңызы: Каспий теңізі қоршаған елдерді шикізатпен, көлік жолдарымен және экономикалық дамумен қамтамасыз ететін негізгі аймақтық ресурс болып табылады. Оның табиғи ресурстары мен экологиялық тұрақтылығын сақтау биологиялық әртүрлілікті дамытып қана қоймайды, сонымен қатар бүкіл аймақтың тұрақты дамуын қамтамасыз етеді.

Пәнаралық тәсілдің қажеттілігі: Каспий теңізін тиімді сақтау экологтарды, гидробиологтарды, геологтарды, теңіз инженерлерін, экономистерді және заңгер ғалымдарды тартатын пәнаралық көзқарасты қажет етеді. Осы саладағы ғылыми жарияланымдар ғылым мен тәжірибенің әртүрлі салалары арасында білім мен тәжірибе алмасуда шешуші рөл атқарады.

Осылайша, «Каспий теңізінің бірегей теңіз ортасы ретінде сақтаудың мәселелері мен мүмкіндіктері» атты тақырыбына арналған ғылыми мақаламыз өзекті ғана емес, сонымен қатар аймақ және жалпы әлемдік қоғамдастық үшін стратегиялық маңызды болып табылады.

Зерттеу мақсаты:

Каспий теңізінің тартылуының алдын алу және жою мәселелерін зерттеу.

Қойылған мақсаттарды іске асыру үшін бірнеше міндеттер айқындалды:

– Теңіз деңгейінің өзгеруін бақылау, климат көрсеткіштерінің әсерін бағалау және адамға әсер ету туралы деректерді талдау.

– Тартылудың экологиялық және экономикалық әсерін зерттеу. Теңіз суының жағалау аймақтарына әсерін анықтау, алдын алу шараларын әзірлеу.

– Каспий теңізінің тартылуына әсер ететін факторларды зерттеу. Каспий теңізінің деңгейінің өзгеруі динамикасын зерттеу.

Зерттеу нысаны: Ақтау қаласындағы Каспий теңізі.

Зерттеу әдіснамасы: ақпараттарды өңдеу, бақылау, салыстыру, сауалнама жүргізу, деректерді талдау және графигін салу, өзгерістерін анықтау және өңдеу.

Зерттеу жаңалығы: Каспий маңында орналасқан қала ол Ақтау, осы Ақтау қаласының тұрғындарынан сауалнама алу, сауалнамалардың нәтижесін талқылау, ғылыми және білім беру ұйымдарының бірнеше жылдық ғылыми зерттеулеріне сүйене келе, Каспий теңізін сақтау бойынша бірлескен күш-жігер үшін серіктестіктер мен желілер құру керек екендігіне көз жеткіздік. Біздің жобамызда, математикалық тұрғыдан қарағанда теңіз деңгейінің Лагранж интерполяциясы арқылы бірқалыпты бірнеше жылдар арасында көтеріліп немесе түсіп тұратыны анықталды.

Болашақта, осы теңіздің деңгейін бақылап зерттеп отыратын арнайы бағдарламалармен жасақталған, қоғамдық кеңестерден құралған, зерттеу институтын құру. Осы мәселені шешуде ерікті топтар құру және алдымызда тұрған мәселені шешуге атсалысу.

1.1 Каспий теңізінің азаю себептері

Каспий теңізінің тартылу себептеріне тоқтала кетсек,

Климаттың өзгеруі: жаһандық жылынудың әсері.

Теңіз суының өзгеріске ұшырауы: соңғы он жылда теңіз деңгейінің өзгеруі.

Адами факторлар: инфрақұрылымдық жобалар, Каспидың таяз жеріндегі ресурстардың пайдалануы, суды бұру, Каспий суын шексіз пайдалану, экономдамау, адами фактор.

Теңізге құятын өзендердің тартылуы: Еділ яғни Жайық Ресейде Волганың келетін су көлемінің азайып кетуі.

Каспий теңізіне Еділ, Жайық, Терек сияқты бірнеше өзендер құяды. Барлығы 130 өзен. Каспий теңізіне құятын судың 80% ы Еділден (Волга) келеді екен. Соңғы елу жылда осы бір өзеннің бойында халық саны 50 млн-ға жетіп, 6 есе көбейген. Ал бұл көрсеткіш ауыз суға сұраныстың арта түскенін көрсетеді.

1.2. Каспий теңізінің азаюының айналадағы ортаға әсері

Каспий теңізінің азаюының қоршаған ортаға әсерін көп, соның ішінде атап айтсақ,

1. Экологиялық салдарлар:

Жергілікті фауна мен флораға, экологиялық ауа райы мен су құрамының нашарлауы, басқа да биоәртүрлілік пен экожүйеге кері әсері бар екені анық.

2. Экономикалық салдарлар:

Балық шаруашылығына су көліктері мен кеме қатынасына, мұнай шикізаты мен мұнай өндірісінің дамуына кері әсері.

3. Қоршаған ортаға әсері:

Туризм мен шағын және орта бизнеске кері әсері, теңіз жағасында орналасқан порттар мен кеме бақылау пункттеріне кері әсері.

Саяси әсері: шет елмен, теңіз арқылы байланысатын көрші елдермен қарым қатынас, Каспий мұнай компаниялары мен олардың мұнай тасымалдау процесіне кері әсері болатынын айқын.

1. Климаттың жаһандық жылынуы: ауа мен су температурасының өзгеруі көл деңгейінің, оның ауданы мен көлемінің өзгеруіне әкелуі мүмкін.

2. Антропогендік әсер: Каспий көлінің өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы және т.б. қалдықтарымен ластануы су сапасының нашарлауына және жануарлар мен өсімдіктер әлеміне қауіп төндіруі мүмкін.

3. Дренажды өзендер деңгейінің өзгеруі: Каспий көлін қоректендіретін дренажды өзендер өз режимін өзгертіп, көл экожүйесінің тепе-теңдігіне қауіп төндіруі мүмкін.

4. Адамның араласуы: Гидротехникалық құрылыстарды салу және пайдалану, мұнай мен газ өндіру және басқа да шаруашылық қызмет түрлері Каспий көліне кері әсерін тигізуі мүмкін.

5. Табиғи апаттар: жер сілкінісі, цунами және басқа да табиғи апаттар көл экожүйесінде уақытша немесе тұрақты өзгерістерге әкелуі мүмкін.

Тұманның теңіз деңгейіне әсері.

Теңіз деңгейінің көтеріліп не түсуіне тұманның шамадан тыс жоғары болуы да көп әсер етеді. Атмосферадағы тұманның түсу кезеңдері. Бәрімізге белгілі тұман түскенде ауа райының күрт өзгеріп яғни суып немесе бірден ысып кетуіне байланысты болатыны белгілі. Теңіз бетінде тұманның болып тұратыны онсыз да бәрімізге белгілі, алайда, булану қабатының ққбейіп, яғни өсіп кетуіне байланысты теңіз суының деңгейі тартылып төмен түсіп кететіні бәрімізді де қынжылтады. Температураның шамадан тыс көтеріліп кетуі теңіз деңгейінің төмендеуінің бірден бір әсер етеді, ғалымдардың айтуынша 1973, 1990, 2016 осы жылдары қатты нөсер болған, ал соңғы жылдары жаңбыр сиреп кеткен.

Кесте №1

Кезеңдер	Булану қабаты мм
1951 – 1960	965
1961 – 1970	967
1971 – 1980	940
1981 – 1990	947
1991 – 2000	980
2001 – 2010	975
2011 – 2020	986

Келесі бір себептерінің бірі, ол жаңбыр. Каспий теңізінің тартылып немесе көбеюіне жаңбырдың аз немесе көп жауғанына да байланысты. Жоғарыда атап өткендей көптеген факторлар әсер ететіні айқын.

Жаңбыр Каспий теңізінің таяз болуына бірнеше жолмен әсер етуі мүмкін. Біріншіден, жауын-шашынның көбеюі Каспий теңізіне құятын өзендердегі су деңгейінің жоғарылауына әкелуі мүмкін, бұл өз кезегінде тұщы судың көбеюіне, демек, теңіз деңгейінің жоғарылауына әкелуі мүмкін. Екіншіден, жаңбыр өзен жағалаулары мен су жинайтын жерлерде топырақ эрозиясын тудыруы мүмкін, бұл өзендердегі шөгінділердің көбеюіне және нәтижесінде өзен сағаларының бітелуіне әкеледі. Бұл сонымен қатар Каспий теңізіне түсетін судың тереңдігі мен көлемінің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Ақырында, жаңбыр теңіздегі тұз деңгейіне әсер етуі мүмкін. Жауын-шашынның көбеюі судың сұйылтылуына әкелуі мүмкін, бұл теңіз суының физика-химиялық параметрлерін өзгертіп, оның экожүйесіне әсер етуі мүмкін. Осылайша, жаңбыр Каспий теңізінің таяз болуына теріс әсер етіп, оның көлемін азайтып, экологиялық жағдайын нашарлатуы мүмкін.

1.3. Каспий теңізі маңындағы елді мекендерді су тапшылығынан жасанды жаңбыр арқылы сақтап қалу.

Каспий теңізінің маңындағы елді мекенге жаңбыр шақыратын заманауи құрылғылар орнатуда. Қазіргі таңда елімізде заманауи жаңбыр шақыратын құрылғылар орнату арқылы Маңғыстау өңірінде жасанды жаңбырларды қолдан жасап тәжірибеден өткізуде. Бұл құрылғы Маңғыстау облысында бірнеше жерге орнатылып, іске қосылғаны белгілі. Clear Sky Manager кешенді қондырғысы арқылы жұмыс жасап тұр. Алайда бұл қондырғының да әсері теңіз деңгейін көтеруге шамалы болып тұр. Жоба жетекшісі Алтай Айнабектің айтуынша,

Алда тағы екеуін орнату жоспарланған. Барлығы 5 кешеннің көмегімен өңірдегі ылғалдылықты кем дегенде 30 пайызға арттыру көзделген. Қондырғы көмегімен теріс ағынды иондар бұлтқа жіберіліп, әуеде ылғал түзіледі. Осылайша құрғақшылықты жеңу туралы келісім бар. Жоба құны – 5 млн еуро. Оның 1 млн 200 мың еурасын демеушілер көтереді, қалған соманы жобаны ұсынушы компания инвестициялайды. Келісімшарт 1 жылға жасалды. Пилоттық жоба тиімділігін дәлелдесе, әрі қарай жалғасуы мүмкін. Жоба жетекшісі Алтай Айнабек: «Үш қондырғыны қостық. Бір жетінің ішінде тұрақты жаңбыр жауады деп деп жоспарлап отырмыз. Барлығы бір кешен боп жұмыс жасайды 100 мың шаршы км аумаққа жаңбыр жаудырамыз. Қондырғының 3-уі қашықтықтан, 2-уі қолмен басқарылады».

Зерттеу бөлімі

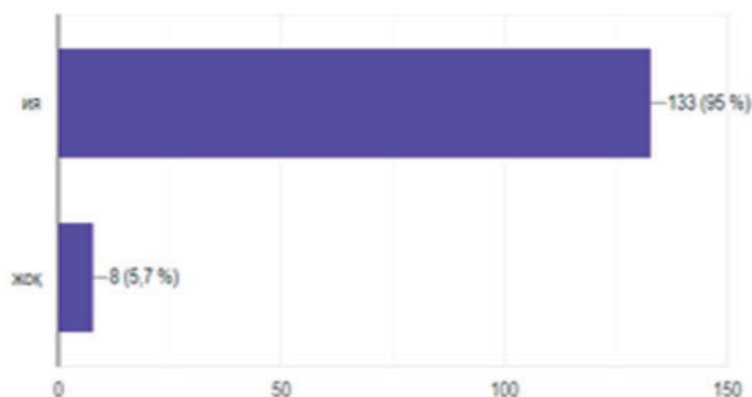
2.1. Каспий теңізінің тартылуына байланысты сауалнама.

Қала тұрғындарынан алған сауалнама нәтижесі:

Каспий теңізінің тартылып жатқаны Сізді қынжылтады ма?

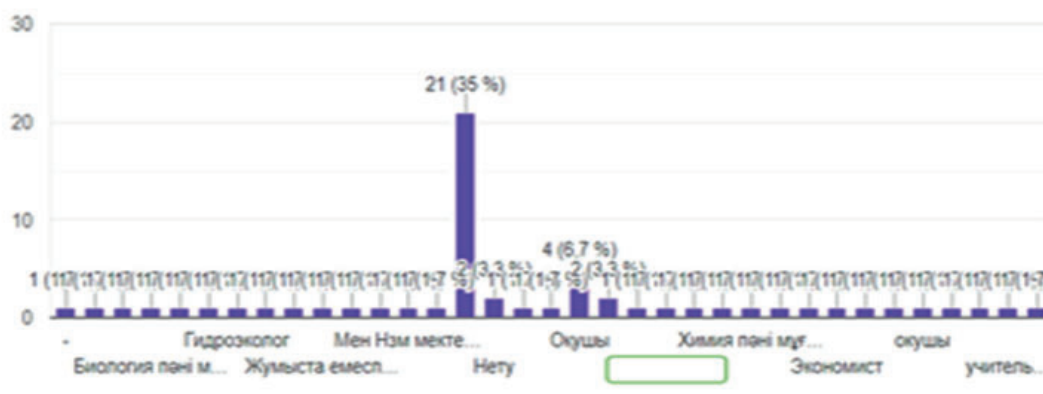
Копировать

140 ответов

Сіздің мамандығыңыз

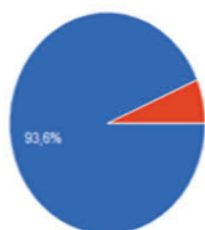
60 ответов

2.2. Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігі Қоғамдық кеңесінің мүшесінен алған пікір:

Каспий теңізінің тартылып жатқаны Сізге мәлім бе?

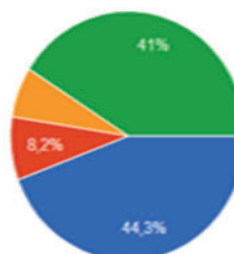
140 ответов

Сіздің жасыңыз

61 ответ

Иә, Жоқ

Әділбек Қозыбақов – «EcoJer» қауымдастығы Маңғыстау облысы бойынша аймақтық экологиялық кеңесінің мүшесі, «Табиғи орта» Батыс Қазақстан үкіметтік емес ұйымдары өңірлік ассоциациясының кеңес төрағасы, Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігі Қоғамдық кеңесінің мүшесінің пікірі:

Фото №1

«Каспий теңізінің тартылуының Қазақстанға кері әсері қаншалықты? Экологиялық статистикалық мәліметтер бойынша қандай болжамдар жасалуда?»

Ғалымдардың зерттеуі бойынша 100 жыл ішінде Каспий теңізінің деңгейі 2 метрге төмендеген. 2005 жылдан бері теңіздің су деңгейі 10 смге түскен. Егер осы үрдіс 25-30 жыл жалғаса беретін болса, онда Каспий теңізінің солтүстік-шығыс бөлігі Арал теңізінің тағдырын қайталауы әбден мүмкін. Ғылыми ұйымдардың болжамы бойынша Каспий теңізінің деңгейі 21 ғасырдың соңына қарай 9-18 метрге дейін түсіп кетуі мүмкін.

Қазақстандағы Каспий көлінің негізгі проблемаларының бірі ластану болып табылады. Өнеркәсіптік және тұрмыстық ағынды сулардың, сондай-ақ ауыл шаруашылығынан агрохимикаттардың төгілуі су сапасының нашарлауына әкеледі және көлдегі биоәртүрлілікке қауіп төндіреді. Тағы бір мәселе-көлдің құрғақ су деңгейі, бұл су бетінің азаюына және су көлемінің азаюына әкеледі. Бұл бірқатар балық түрлерінің және басқа жануарлардың жойылуына, сондай-ақ көл экожүйесінің бұзылуына әкелуі мүмкін. Сондай-ақ, Қазақстандағы Каспий көлі климаттың өзгеруіне ұшырайды, бұл оның экологиялық жағдайына әсер етеді. Ауа температурасының жоғарылауы және жауын-шашынның өзгеруі су деңгейінің одан әрі төмендеуіне және көлдің су сапасының нашарлауына әкелуі мүмкін. Бұл мәселелерді шешу үшін суды тазарту, ластаушы заттардың шығарындыларын бақылау, сондай-ақ көлдің су ресурстарын басқару шараларын қабылдау қажет. Сонымен қатар, көлдің экологиялық жағдайын бағалау және оны сақтау және қалпына келтіру шараларын әзірлеу үшін ғылыми зерттеулер жүргізу маңызды.

2.3. Әлем елдері ғалымдарының Каспий хал ахуалы туралы зерттеулері

Каспий теңізінің қазіргі таңдағы күй жайы әлем елдеріндегі зерттеу институттары мен көптеген ғалымдарды толғандырып отырған өзекті мәселе.

– Каспий теңізінің тартылуын көптеген елдердің зерттеу институттары бірнеше жылдар бойы зерттеп болжамдар жасап келеді.

– Англия, Германия, Голландия елдерінің, өзімізбен көрші мемлекеттер Әзірбайжан мен Иран, Ресей сияқты көптеген мемлекет ұйысдары зерттеу үстінде. Соның бірнешеуімен танысып, біз де зерттеп көрдік.

Ресей Федерациясы Абузияров, Shuhab D Khan, Houston ғылыми зерттеу университеті, Aziz Oziavas Косаелі ғылыми зерттеу университеті, Сакинат А Гусейнов Дағыстан мемлекеттік университеті сияқты ғалымдардың зерттеулерімен таныс болып, біз де көптеген болжамдар жасап көрдік.

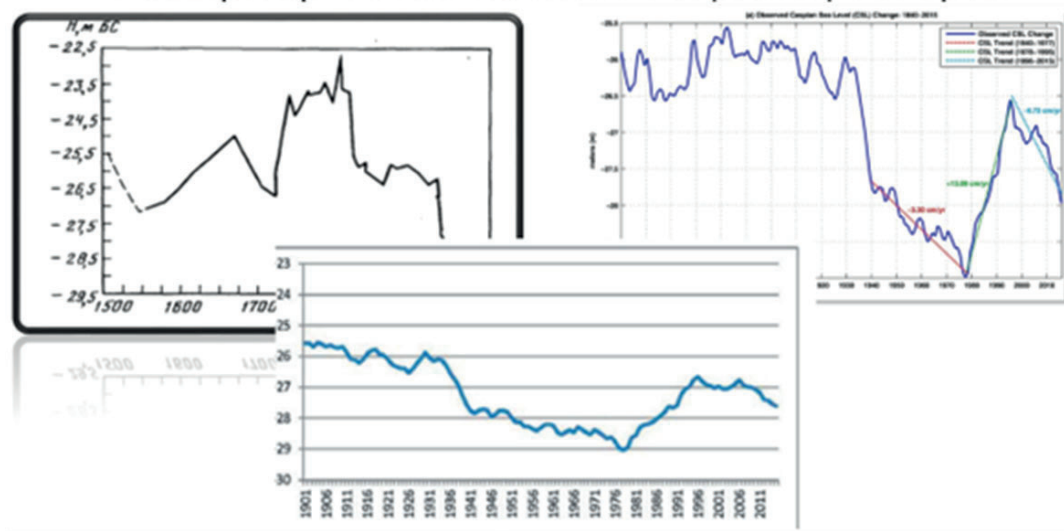

График №1

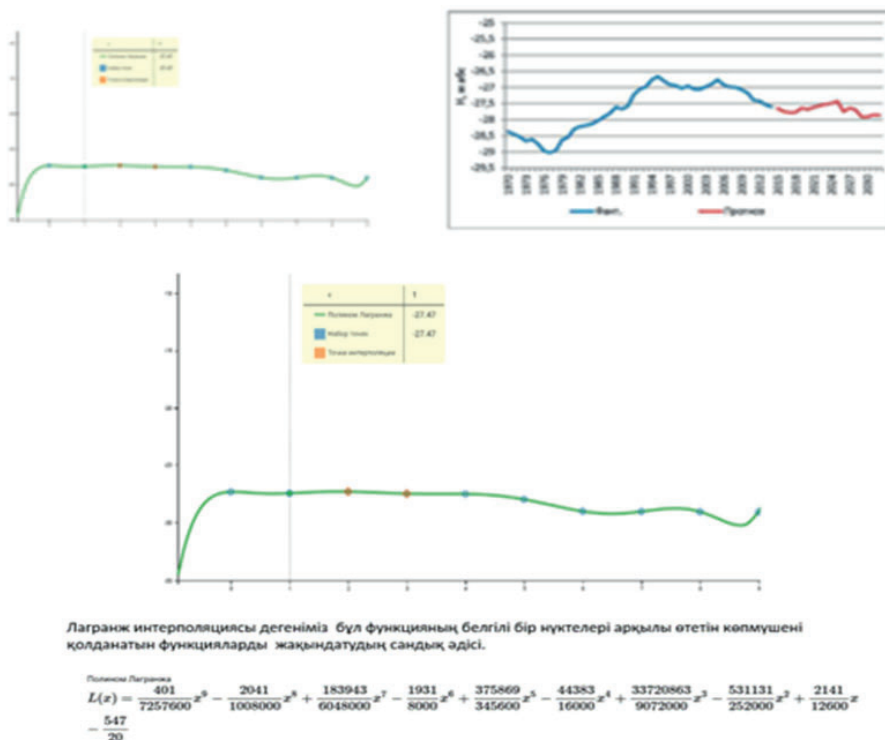
- Соңғы жылдардағы жалпы Каспий теңізінің су деңгейіне шолу жасасақ, мынандай тізімге келеміз.
- 2017 жылы Каспий теңізіндегі су деңгейі әлемдік мұхиттың орташа деңгейінен шамамен 27,35 метрді құрады.
 - 2018 жылы су деңгейі 27,45 метрді төмендеді.
 - 2019 жылы су деңгейі 27,33 метрді төмендеді.
 - 2020 жылы су деңгейі 27,5 метрді төмендеді.
 - 2021 жылы су деңгейі 27,53 метрді төмендеді.
 - 2022 жылы су деңгейі 27,83 метрді төмендеді.
 - 2023 жылы су деңгейі 28 метрді төмендеді.

Лагранж интерполяциялық көпмүшесі арқылы есептеу

Ғасырлар бойы Каспий теңізінің өзгерісі

Біздің зерттеуіміз бойынша Лагранждың интерполяциялық көпмүшесі арқылы есептегенде, Ресей федерациясының ғылыми зерттеу институтының зерттеген ғалымының жұмысына сәйкес келеді.

Каспий теңізін сақтап қалудың тиімді шешімдеріне келсек:

1. Саяси тұрғыда көрші мемлекетпен келісімшартқа отыру;
2. Суды үнемді пайдалану, суды ластамау;
3. Қара теңізі мен Каспий теңізі аралығында канал салу;
4. Каспий теңізімен шекаралас мемлекеттер бірігіп зерттеу институттарын ашып, үнемі зерттеп, бақылауға алып отыру.

Өзендер мен теңіздердің таяздану проблемасына тап болған басқа дамыған елдер оны шешу үшін әртүрлі әдістерді қолдана алады. Кейбір ықтимал тәсілдер мыналарды қамтиды:

1. Суды ұстап тұру және таяздықты болдырмау үшін су бөгеттері мен бөгендер салу. Бұл жаңа су айдындарын құруды немесе қолданыстағы су жинау жүйелерін жақсартуды қамтуы мүмкін.

2. Су ресурстарын басқаруды жақсарту үшін инфрақұрылымды жаңарту, соның ішінде каналдарды кеңейту, айлақтарды және басқа құрылыстарды салу және жөндеу. 3. Теңіз суын десалинациялау, ағынды суларды қайта пайдалану және суды тазартудың басқа әдістері сияқты су ресурстарын пайдалану тиімділігін арттыру үшін технологияларды қолдану.

4. Су және жағалау аймақтарының ластануын бақылау үшін қатаң заңнамалық және нормативтік шараларды енгізу, бұл экожүйелерді сақтауға және таяз болудың алдын алуға көмектеседі.

5. Басқарудың кешенді шешімдері мен стратегияларын әзірлеу үшін көрші елдермен халықаралық ынтымақтастық және күш-жігерді үйлестіру болып табылады.

Каспий көлін сақтау осы теңізді жағалай тұрғын ететін барлық елдер тарапынан кешенді тәсіл мен бірлескен күш-жігерді талап етеді. Каспий көлін сақтауға көмектесетін әдістерге мыналар жатады:

1. Ластануды бақылау: Каспий көлінің қалдықтармен және өнеркәсіптік шығарындылармен ластануын азайту қажет. Ол үшін ағынды суларды тазарту жүйелерін жақсарту және өндірістік процестерді қатаң бақылау қажет.

2. Ресурстарды тұрақты пайдалану: Каспий көлінің бассейнінде су тұтынуды теңестіру және мұнай және газ кен орындарын игеруді тежеу қажет.

3. Жергілікті фауна мен флораны қорғау: Каспий көлінде тіршілік ететін балықтар мен басқа жануарлардың ерекше түрлерін, олардың мекендейтін жерлерін және көші-қон жолдарын қорғау қажет.

4. Халықаралық ынтымақтастықты нығайту: Каспий көлін сақтау және оның экожүйесін бақылау мәселесін бірлесіп шешу үшін барлық қатысушы елдердің күш-жігерін келісу қажет.

5. Білім беру бағдарламаларын өткізу керек екендігі бәрімізге белгілі.

Қорытындалай келе, Каспий теңізі деңгейінің қалыпты ауытқуы оның ұзақ уақыт бойы Климаттық көрінісі болып табылады жаһандық және аймақтық ауқымдағы өзгеріс болып табылады. Болжамдарға сәйкес, алдағы жиырма жылдықта Каспий теңізінің күрт ұзақ мерзімді көтерілуі немесе құлдырауы күтілмейді. Ақырын азайып барып қайта көбейеді.

Болашаққа бағдар:

1. Қаламыздағы Каспий теңізін зерттейтін ғылыми ұйыммен байланысқа шығу;
2. Осы ұйымға өз шешімімізді көрсетіп, ары қарай үздіксіз жұмыс істеу;
3. Каспий теңізін мекендейтін жануарлар мен балықтарды қорғайтын және зерттеп бақылауға алып отыратын зерттеу институтымен байланыста болу.
4. Каспийді сақтап қалуға өз үлесімізді қосу.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Костяной А.Г., Косарев А.Н., Жильцов С.С., Зонн И.С., Каспийское море. Энциклопедия. 27 -39с.
2. Голубов Б.Н. Электронное научное издание Альманах Пространство и Время, выпуск 1-2, 2018 год. 58 – 67с
3. Касымов А.К. Каспийское море 1987год 43 – 58 с
4. РД 52.10.842-2017 «Наставление гидрометеорологическим станциям и постам. Выпуск 9. Гидрометеорологические наблюдения на морских станциях и постах. Часть I. Гидрометеорологические наблюдения на береговых станциях и постах»
5. РД 52.10.892-2020 «Методика сравнительного анализа данных морских гидрологических наблюдений, получаемых автоматизированными и классическими средствами измерений в различных климатических зонах».
6. РД 52.04.567-2003 «Положение о государственной наблюдательной сети».
7. <https://gfcs.wmo.int/about-gfcs> 5. <https://gfcs.wmo.int/OM>
8. Alklychev M.M. Latent Phenomena of the Caspian Depression. Natural Anomalies Analysis and Problems of Environmental Protection. Makhachkala, 2000. 202 p.
9. Berg L.S. “Whether Central Asia Dries?.” Bulletin of the Imperial Russian Geographical Society XL (1904): 507—521.
10. Berg L.S. The Aral Sea. Experience of Physical-geographical Monograph. St. Petersburg, 1908. 580 p.
11. Edelshteyn K.K. Structural Hydrology of Land. Moscow: GEOS Publisher, 2005. 316 p.
12. Golubov B.N. “Abnormal Rise of the Caspian Sea Level and Technogenic Subsoil Destabilization.” Izvestiya Physics of the Solid Earth 1 (1994): 59—74.
13. Golubov B.N. “Anti-phase Behavior of the Aral and Caspian Sea Levels as a Problem of Technogenic Destabilization of Subsoil.” Proceedings of International Symposium on Natural and Socio-economic Consequences of Water Resources Development and Management (Moscow, 15—20 May 1996). Moscow: RAS Scientific-Coordination Center “Caspian” Publisher, 1995. 146—147.
14. Golubov B.N. “Expansion of Oil and Gas Production, and Underground Nuclear Explosions Trigger Rapid Drainage of the Aral Sea, the Ustyurt Plateau and the Caspian Sea.” Trigger Effects in Geosystems. Proceedings of 4th All-Russian Conference with International Participation. Moscow: RAS Institute of the Geospheres Dynamics Publisher, 2017. 25—26.
15. Golubov B.N. “Natural/Technogenic Evolution Factors Ratio of Underground Linkage between Waters of the Aral and Caspian Seas.” Geology of the Seas and Oceans. Proceedings of the 18th International Scientific Conference (School) on Marine Geology. Moscow: GEOS Publisher, 2009, volume 5. 302—305.
16. Golubov B.N. “Oil-extracting Industry Expansion as Biospheric Circulation Regulator of the Caspian Sea Basin and Dangerous Phenomena Factor.” Drilling and Oil 11 (2009): 16—19.
17. Golubov B.N. “On Water Resources Management in View of the Caspian Sea Problem and Hydrodynamic Regime of Artesian Basins.” Proceedings of the Second All-Union Scientific Conference on Modeling and Forecasting of Changes in Natural Conditions in Water Resources Redistribution, 11—13 February, 1987. Novosibirsk, 1987. 40—41.

СЕКЦИЯ 4
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ БИЗНЕС-СООБЩЕСТВА
В ЭПОХУ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

AGILE TECHNOLOGY OF MANAGEMENT IN BUSINESS DEVELOPMENT

Song Jinjin

Abstract

The article addresses the challenges faced by the software development industry in adapting to the dynamic socio-economic landscape. With project requirements becoming more variable and customer demands higher, the traditional waterfall development model is no longer effective, resulting in slow response times, reduced efficiency, and frequent project delays. The pressing need for organizations is to enhance their project management models to meet variable requirements and deliver timely, high-quality products.

The research begins with a case study and literature review, analyzing commonly used software project development models to establish a theoretical foundation. It focuses on Agile development and methods, including Scrum, offering theoretical support for subsequent enterprise solution research. The paper introduces the research background, objectives, significance, methods, technical routes, and international research status.

In-depth analysis, using interview methods, identifies the main reasons for quality and efficiency issues in project management. Based on the organization's characteristics, the study explores a suitable project management method by comparing Agile and traditional software development management methods and evaluating the characteristics and applicable scenarios of common Agile methods.

Building on the core values and principles of Agile, the author proposes a composite Agile practice solution, incorporating six Agile methods: Agile iterative calendar, dual-track iteration, Lean stand-up meetings, Scrum framework, Kanban, and Extreme Programming. The implementation of this solution is reported to effectively elevate the organization's project management level. The expected outcomes include the completion of core functions with high quality, rapid adaptation to market changes, and smooth navigation through the challenges of the startup phase. The research aims to provide valuable reference and inspiration for similar startup enterprises or project teams.

Keywords: Agile Technology, Business Development, Management, , Scrum framework, Kanban, Extreme Programming

Introduction

Since the onset of the 21st century, the rapid advancement of global information technology has precipitated a more interconnected global economy, fostering heightened cooperation and interdependence among businesses, alongside escalating competition. In this contemporary epoch characterized by complexity and fluidity, enterprises grapple with vast reservoirs of data, necessitating expedited decision-making processes. Consequently, celerity has emerged as a pivotal determinant of success in modern business paradigms. Concurrently, with consumer preferences assuming greater diversity and personalization, and e-commerce penetrating deeper into markets, the dynamic between businesses and consumers has metamorphosed into a standard economic practice. Consequently, the ability of corporations to promptly adapt to shifting market dynamics and evolving consumer needs has become a central concern in the realm of market economics. This has engendered significant challenges across various sectors. Traditional project management methodologies, such as the waterfall and spiral models, are proving inadequate in addressing the exigencies of today's fast-paced environment, characterized by protracted project timelines and sluggish product outcomes.

In response to these challenges, the software industry has embraced lightweight development models such as Scrum, Extreme Programming, Crystal Method, and Kanban since the 1980s and 1990s. These models prioritize collaboration with customers and flexibility in response to mutable environments, diverging from the rigid planning characteristic of traditional approaches. Recognizing the impracticability of crafting flawless plans in rapidly changing contexts, lightweight models accentuate adaptability and customer value over unwavering adherence to plans. The seminal juncture arrived in 2001, when seventeen influential figures in the software domain convened to distill the commonalities of these lightweight models, culminating in the publication of the "Agile Manifesto." Embracing Agile methodologies furnishes businesses with a novel avenue to reclaim a competitive edge, with a focus on flexibility, customer satisfaction, continuous improvement, and adaptability to change in today's dynamic business milieu (Alliance, 2017).

Literature Review

Research Status

“As the role of software becomes increasingly important, the complexity of software and the size of development teams are growing rapidly. Software development faces various challenges such as unclear requirements, rapid market changes rendering existing development plans obsolete, and sudden increases in workload (Zayat & Senvar., 2020). To address these issues, new management methods like Agile development have been proposed. The core of Agile development is to meet changing requirements through rapid iterations. By implementing measures such as organizational flattening and iterative development, software versions can be quickly released, allowing for rapid feedback from business stakeholders to further optimize the efficiency and quality of software development (Gheorghe et al., 2020). The key to Agile development is the rapid response to changing requirements, improving development efficiency, and enhancing development quality (Diebold et al., 2019).

Kanban management is also a type of Agile development that originated from the Japanese automotive manufacturing industry. It utilizes Kanban boards to control and visually manage various aspects of production, conveying diverse information about the production process (Ahmad et al., 2013). Kanban management is beneficial for reducing waste in the production process, saving production resources, and driving task progress based on demand (Tanner & Dauane, 2017). As there are interconnections between different tasks, Kanban controls the quantity of products in the connection process to limit bottlenecks in the workflow (Tripathi et al., 2015).

Subsequently, Kanban methods have been gradually applied in various fields, including the software development domain. Scholars have also started researching the application of Kanban in software development management. Vallon et al. (2019) believe that the effective use of Kanban can address coordination issues in large-scale teams. Aymerich et al. (2019) argue that Kanban is more flexible compared to methods like XP, effectively managing product iteration plans. Popova (2019) suggests that limitations on requirements in Kanban are advantageous for focusing teams on developing the most valuable product requirements, thereby promoting optimization. Senapathi et al. (2020) propose that implementing Kanban management requires companies to undergo a flattening transformation, combining organizational transformation with Kanban methods to drive the improvement of development efficiency. Alaidaros et al. (2020) suggest that managing product defects should be integrated throughout the entire Kanban management process. Omar (2020) contends that using Kanban can enhance participation and awareness of progress in development, thus improving efficiency. Zayat & Senvar (2020) transformed the development organization through Kanban methods, enhancing the efficiency and quality of the development organization. Wohllebe and Götz (2021) believe that combining Kanban with Agile methods and controlling the quantity of work in progress is beneficial for overall team efficiency and quality improvement. Gaete et al. (2021) argue that Kanban methods are applicable to different types of development organizations, improving team efficiency. Poth et al. (2021) emphasize that the core of Kanban methods lies in visualization and communication, enhancing team efficiency through these two channels. Schmitt and Hörner (2021) apply Kanban methods to transform the development process of software organizations, coordinating product, development, and testing to achieve common software goals. Alaidaros et al. (2021) stress that the key in the practice of Kanban is to limit the quantity of work in progress, preventing teams from entering a scarce state. Wohllebe and Götz (2021) argue that combining Kanban with software methods like Scrum further improves development efficiency.

Agile Methodology and Stakeholder Challenges

While agile methodologies are often associated with increased team happiness and passion, Conboy et al. (2011) challenge this notion, highlighting complex personnel challenges faced by multinational corporations implementing agile practices. In their study, Spiegler et al. (2021) noted the growing trend of companies aiming for their development teams to adopt agile methodologies. The role of the Scrum Master is to foster self-management and leadership within the team, but the effectiveness of this approach remains a subject of debate. The study, conducted with 75 professionals across 11 departments at Robert Bosch GmbH, identified nine leadership roles that transition to the development team as the Scrum Master evolves. Key findings indicated that vacancies in leadership roles and a supportive team environment are catalysts for this transition, while role conflicts can impede it. These studies collectively stress the importance of addressing diverse stakeholder interests for successful agile methodology deployment.

Agile Management Status And Issues

To understand the pain points in project management, the project manager organized a retrospective meeting and invited personnel from various functional departments within the project team to discuss and share the pain points observed in past projects. The specific content is as follows (see table)

Table 1 - Management issues

Question Number/ Interviewee		interviewer: Lu xx	Recorder: Li xx
Question Number	Agree ratio	type	Description
1		requirements analysis process	Insufficient discussion of requirements and frequent changes in requirements
2		development process	During the development process, the actual development efficiency can only be accurately estimated after the project is started. Therefore, the time until project delivery is short and the overtime intensity is high. There is insufficient time to reserve technical knowledge, resulting in some new requirements requiring a long period of technical research.
3			When the team handles project requirements, they handle all requirements in stages, such as collection, design, and development. However, in practice, requirements are prioritized, and it is difficult to compare priorities during the development process.
4		Testing process	Product requirements change frequently, resulting in a large number of useless test cases that need to be rewritten. This resulted in a large amount of workload and delays in product progress.
5			Testing is carried out at the very end of the project, and testing starts too late, leading to accumulation of errors or unpredictable construction schedules.
6		Teamwork	During team building, each department mostly acts alone, and the overall project atmosphere is dull. There is a lot of shuffling between teams, which affects efficiency.
7		project organization	Members of each organization belong to their respective departments, and because each department has different work rhythms and tasks, it is difficult to reach consensus on priorities on many issues, resulting in low project efficiency.
The problem description was compiled from interviews with team members during project retrospective meetings.			
Project leader: Li xx			
Management issues			

Gap in Organizational Structure:

- Weak matrix structure with limited authority for the project manager.
- Unclear functional responsibilities, chaotic management, communication gaps.
- Lack of transparency and understanding of overall project operation system.

Disconnect in Collaboration Rhythm:

- Lack of clear entry criteria and standards during transitions between stages.
- Hastily documented requirements lead to imprecise information for development.
- Frequent changes compromise code quality, testing, and overall collaboration.
- Unsatisfactory collaboration rhythm and quality across departments.

Issues in Product Requirements Analysis and Changes:

- Superficial understanding of user needs in the requirement gathering phase.
- Frequent requirement changes lead to project hindrances and delays.
- Unreasonable allocation of resources due to errors in requirement review.
- High costs associated with every requirement change.

Code Redundancy Issues in Project Development:

- Lack of standardized code review process.
- Frequent changes in requirements and time constraints contribute to redundant code.
- Chaotic project management hinders code refactoring and impacts project quality.

Delivery Delays in Product Delivery:

- Lack of comprehensive understanding of requirements during development.
- Detailed issues continuously delay milestone schedules.
- Long testing cycle and challenges in assessing completeness lead to delivery delays.
- Product deviations affect company reputation and competitiveness.

Table 2 - Delivery Delays

No	Forecast/d	Actual/d	Delayed/d	Main reason
1	20	23	3	Demand changed
2	25	33	8	defects
3	28	30	2	Unreasonable staff allocation
4	22	25	3	defects
5	15	25	10	defects
6	30	35	5	defects

3.6 Office Environment Issues:

Dedicated workspaces contributing to spatial division. Communication gaps, especially when addressing product defects. Elevated partitions leading to a focus on individual tasks and limited spontaneous communication.

These issues highlight key challenges in the project management framework. Notable issues include insufficient discussion and frequent changes in requirements, leading to ambiguity. Accurate estimation of development efficiency is difficult, resulting in short timeframes for project delivery and increased overtime. Team dynamics and collaboration pose challenges in team building, interdepartmental coordination, and reaching consensus. Overall, software project management faces organizational, process, requirements analysis, product development, testing, and team collaboration issues.

Project Management Method Improvement Plan

General Idea. Through literature research, we can find that R&D project management models mainly include traditional development methods with the waterfall model as the core and agile methods with incremental and iterative development as the core. See Table 4-1.

Table 3 - Comparison between agile methods and traditional development methods

Feature	Agile Development Method	Traditional Development Method
Main Characteristics	Focus on development efficiency and adaptability to change	Stable, reliable, operable, and predictable
Core Model	Incremental, iterative	Waterfall
Applicable Environment	Rapidly changing: value-driven	Less change: plan-driven
Communication	Emphasizes face-to-face communication	Emphasizes formal documents as a means of communication
Business Requirements	Unpredictable requirement changes	Requirement changes are generally controllable
Development	Simple design, short and frequent delivery cycles	Thorough design, long and infrequent delivery cycles
Clients	Dedicated, working together long-term	Not always together

The comparison between traditional software project management and agile development methods highlights the latter's emphasis on flexibility and responsiveness to changes, making it a suitable choice for projects with lower engineering practice levels.

To address specific project issues, the author has selected common agile methods for analysis, considering their core content and effectiveness in solving main problems. Moving forward, the plan is to apply these methods in conjunction with specific project practices to tailor solutions and drive project success. See Table 4.2.

Table 4 - Common agile methods

Method	Core Content	Problems Addressed
Scrum Framework	3 roles, 3 artifacts, 5 activities, 5 values	Provides a complete iterative incremental software development framework, replacing traditional waterfall software development.
Extreme Programming (XP)	Proposes agile practices in planning, management, design, programming, and testing.	Addresses both conventional project management issues and individual and collaborative issues in the software engineering field.
Kanban	Utilizes a visual board to convey and control production processes, aiming to eliminate waste and improve efficiency.	Primarily addresses issues of information opacity and resource waste in the production process.
Agile Iteration Calendar	Establishes a visual team action calendar to form a team's biological clock, consensus among team members, and clear timeframes for key team activities.	Mainly addresses problems of irregular team activities, lack of rhythm, and missed activity items.
Dual-Track Iteration	Typically includes requirement iteration and development iteration. When the development iteration is relatively mature, introduce requirement iteration.	Enhances the rhythm of the requirement phase, aligns the understanding of product, design, and development teams on requirement standards, and helps improve the speed and quality of requirement delivery.
Daily Stand-up Meeting	Follows the six-step daily stand-up meeting process and adheres to the 4S principles to facilitate high-quality stand-up meetings.	Primarily aims to enhance team transparency, clarify daily work objectives, and increase development speed.

Overall Solution. To address the identified issues, the author proposes a comprehensive adoption of the Scrum framework, emphasizing key agile activities. This comprehensive table outlines a range of solutions to common project issues, providing a strategic roadmap for effective project management and development. The identified project issues encompass a spectrum of challenges, from gaps in management functions and chaotic teamwork to inaccurate demand analysis, low product quality, and delayed deliveries in R&D. Each problem is met with a corresponding solution, reflecting a nuanced understanding of the diverse issues that can impede project success. See table 4.3

Table 5 – Solutions

Project Issues	Solutions	
Gap in management functions	Scrum	
Chaotic teamwork	Kanban	Scrum Framework, Iteration Calendar
Inaccurate demand analysis and changes	Dual-track Scrum	
Low product quality	Extreme Programming	
Low R&D efficiency/ delivery delayed	Kanban, Stand-up Meeting	

The implementation of a suitable Scrum agile project management process involves several key steps. Firstly, creating conditions conducive to Scrum agile development, including comprehensive training, workspace adjustments, tool deployment, and leadership support. Secondly, transforming the software project development process into Scrum agile mode, covering requirements, development, and testing phases. Lastly, continuous self-optimization of Scrum agile project management to improve quality and efficiency.

The overall approach is depicted in Figure 4-1, where a dual-track iterative approach is adopted with requirements iteration preceding development iteration.

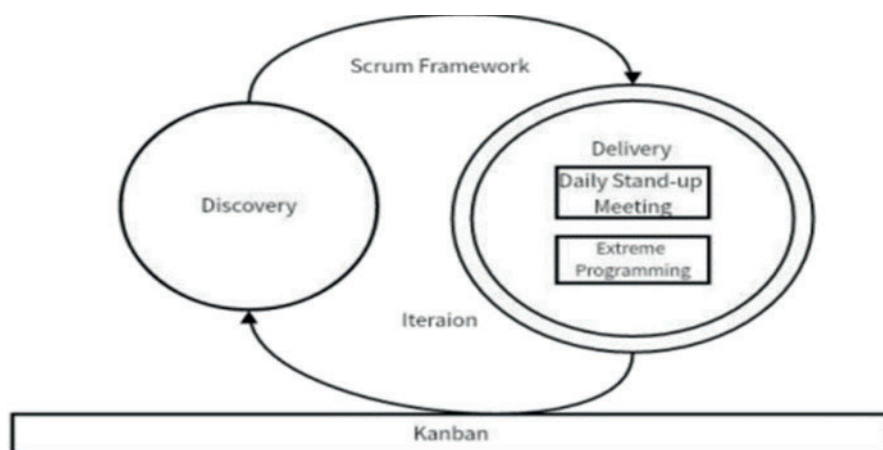

Figure 1 – Layout

The project management scheme is a comprehensive framework that guides projects from inception to successful completion. It begins with the Discovery phase, ensuring a clear understanding of project goals and scope through research and requirement analysis. The integration of the Scrum Framework introduces iterative development cycles, fostering collaboration and transparency. Key practices like the Daily Stand-up Meeting and Extreme Programming enrich the Delivery phase, promoting regular communication and consistent delivery of high-quality increments. An Iteration phase emphasizes continuous improvement and adaptability through regular feedback and adjustments. Finally, the adoption of Kanban enhances workflow management, enabling real-time monitoring and efficient task allocation. Overall, the scheme offers a holistic and adaptable approach to project management, seamlessly integrating discovery, agile methodologies, iterative cycles, and efficient workflow management techniques.

Implementation Plan for Scrum in Project. Build an Office Environment: Proposes a shift to an adaptive work environment, allowing employees to choose workspaces. Suggestions include removing partitions, optimizing meeting rooms, and creating a serene ambiance. Introduction of a prominently positioned whiteboard for visual project status representation.

Formation of Scrum Agile Teams: Advocates forming Agile teams with 6-10 members for efficiency. Integrates operations personnel into development teams to enhance software delivery quality.

Ensuring Senior Leadership Support: Highlights the crucial role of senior leadership support for successful Scrum Agile transformation. Emphasizes the need for support in financial, policy, resource, and protective measures.

Building Team Trust: Establishing trust through empathy and team-building activities. Addressing conflicts between customers and developers through better understanding. Empathy as a means to prevent misunderstandings and enhance collaboration.

Iteration Calendar: Agile Iteration Calendar to visualize the team's action calendar. Addresses issues related to rhythm, irregularity, and missed activities in team operations. Triggered by team observations during stand-up meetings for enhanced awareness.

Daily Stand-up Meeting: Describes the Daily Stand-up Meeting as a routine gathering for team communication. Participants stand to ensure efficiency, and meetings are concise with valuable information. Three questions focus on work progress, plans for the day, and current obstacles.

Modification of Kanban Method: Focuses on using a visual Kanban board as an information radiator to expose workflow issues. Adopts a visual approach rather than implementing a pull system with WIP limits.

Modification of Extreme Programming (XP) Method: The author selected some practices that were suitable for the specific situation of the team and introduced them selectively. For example, practices like code refactoring, adhering to coding standards, and writing unit tests were adopted, while more challenging or less suitable practices, such as using CRC cards in design discussions, prioritizing test-driven development, and pair programming for all code integration, were temporarily set aside.

The proposed modifications and practices aim to address specific challenges within the project, promoting a more adaptive and collaborative working environment.

Result of Implementation

Scrum Implementation Status. Regular team-building activities improve team cohesion.

The deliberate cultivation of team trust and cohesion is crucial within the implementation of Scrum methodologies. Regular team-building activities, including travel, social gatherings, and specialized training sessions, have been carefully organized within the innovation team. These initiatives serve dual purposes: firstly, they enhance the team's collaborative problem-solving capacities, promoting seamless cooperation and accelerating goal achievement. Secondly, these activities foster a deeper mutual understanding, tolerance, trust, and respect among team members, strengthening the organizational fabric and improving overall team cohesion.

Daily stand-up meeting improves the team's adaptability.

The stand-up meeting's main goal is to keep team members updated on project progress and enhance their adaptability. Lasting five to fifteen minutes, team members share project updates, obstacles, and plans, ensuring transparency, on-schedule delivery, and reduced misinformation. In innovation projects, these meetings foster teamwork and enable quick responses to market demands through efficient cooperation within the team.

Weekly iteration demo effectively reduce release risks.

One of the significant schedule risks in traditional software engineering lies in the time between the completion and readiness states. In innovative projects utilizing traditional software project management, it often takes weeks or even months to finalize the product build and release. Implementing weekly iteration demonstrations in agile development mitigates collaboration risks in several aspects:

First, it ensures users receive new features promptly. When a software function developed and fully verified by the team adds significant value to users, the release process is initiated promptly for users to benefit.

Second, it eliminates the need for special builds. Traditional release cycles are lengthy, necessitating special versions to address known bugs encountered before the next release. With weekly releases, iterations last only five working days on average, enabling the team to resolve known issues weekly without requiring specific release packages for users.

Third, it instills greater release confidence. Agile teams conduct more frequent releases, relying on automated build systems to simplify the process.

Fourth, it prevents the generation of unusable versions. While weekly releases increase the number of releases, they also control differences between each version and the previous one, reducing the risk of software becoming unavailable.

Fifth, it minimizes publishing anxiety. On non-release days, the team remains undisturbed by release processes, allowing them to focus solely on current version development.

Sixth, it maintains continuous releasability. This involves utilizing software feature branches, automated testing, and continuous integration testing environments, ensuring the system is always in a state ready for release.

Kanban and Extreme Programming

To address disjointed collaboration rhythms and enhance project management efficiency, electronic project management software is proposed. This tool enables project managers to track plans, requirements, test cases, and bugs in software development from anywhere. It facilitates a comprehensive understanding of project development, allows for timely issue follow-up, and helps identify potential risks.

Product managers gather software requirements through various methods and compile detailed documents. These are broken down into iterative user stories submitted to the Kanban system. In agile planning meetings, the project manager determines the Sprint Backlog and adds projects to the Kanban module, linking products and requirements. Developers and testers select tasks independently, with developers coding and testers writing test cases. During the agile iteration sprint phase, the team participates in daily stand-up meetings, updating task statuses and burn-down charts. Testers track defects in Kanban, assigning them to developers for resolution. After passing acceptance testing, the product is ready for deployment. Demonstration meetings showcase functionality to customer service personnel and address user questions. Post-launch, a summary meeting discusses functionality and identifies improvement requirements for the next iteration.

Regarding Extreme Programming (XP), the author primarily introduces practices to improve quality levels, including:

Refactoring code as much as possible. Managers often ask developers to optimize and refactor redundant, irrational, chaotic, or incomprehensible code in the system. However, developers frequently face the dilemma

of needing to complete current development tasks quickly. Refactoring discovered bad code can waste time and potentially lead to the non-completion of development tasks on schedule, thus leading to a lack of enthusiasm for refactoring. The author recognizes this issue and optimizes the activity by encouraging developers to create a task card for any bad code they find, adding it to the product backlog for analysis and scheduling optimization in subsequent iterations.

Project Management Status

Analysis of the Effects of Implementing Agile Project Management. The organization’s Scrum agile transformation commenced on September 22, 2023. Before fully transitioning to Scrum agile project development, all team members underwent two weeks of practical agile project training. The initial two version iterations followed a parallel approach, integrating traditional development project management alongside agile iterative project management. This facilitated a smooth transition and allowed for the assessment of agile transformation’s impact on the project. Subsequent iterations demonstrated that the effects of agile iteration surpassed those of traditional project development management. As a result, all subsequent project iterations adopted the Scrum agile, iterative project management approach.

Comparative Analysis Before and After Development Rhythm. Regarding the development rhythm issue, the author assesses improvement by observing the progress of main activities in Project Version A. Table 5-1 presents these activities post-improvement, indicating smoother execution and a positive trend. The development team has established a consistent rhythm aligned with the Agile iteration calendar.

The outlined activities form a cohesive and agile-centric project management plan, ensuring a systematic approach to software development. The “Requirement Discovery” phase emphasizes the importance of comprehensively understanding project requirements, minimizing misunderstandings, and providing a clear roadmap.

Subsequent activities like the “Sprint Planning Meeting” and creation of a “Sprint Backlog” demonstrate iterative development principles, enabling collaborative planning and task prioritization. The “Daily Meeting,” a hallmark of agile methodologies, fosters continuous communication and prompt issue resolution, ensuring team alignment.

The incorporation of a “Review” activity, particularly within the Scaled Agile Framework (SAFe), underscores a commitment to continuous improvement. The SAFe Review, part of the Inspect and Adapt workshop, focuses on evaluating program increment outcomes and adjusting plans accordingly. This iterative approach aligns with agile principles, fostering a culture of ongoing improvement throughout the project lifecycle.

Moreover, the inclusion of “Test” and “User Test” activities emphasizes the critical role of quality assurance. Testing is viewed as a continuous and iterative process, ensuring the product meets specified requirements and standards.

Table 6 - Whether the main activities of the project version are planned to be carried out

№	Requirement Discovery	Sprint Planning Meeting	Sprint Backlog	Daily Meeting	Review	Safe Test	User Test	Retrospective
11	Y	N	Y	Y	Y	N	Y	N
22	Y	N	Y	Y	Y	N	Y	N
33	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y
44	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y
55	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y

The “Retrospective” activity further solidifies the agile approach by providing a dedicated space for reflection and improvement. This regular session enables the team to celebrate successes, identify areas for enhancement, and commit to refining processes in subsequent iterations.

In summary, this project management plan embodies a holistic and adaptive methodology, integrating agile principles into each phase of the development lifecycle. Through iterative planning, daily collaboration, and continuous reflection, the team is equipped to navigate uncertainties effectively and deliver high-quality software in a dynamic and responsive manner.

Decrease In Project Delivery Delay Days. After adopting Scrum agile project management, the number of days of delayed delivery of products has been significantly reduced.

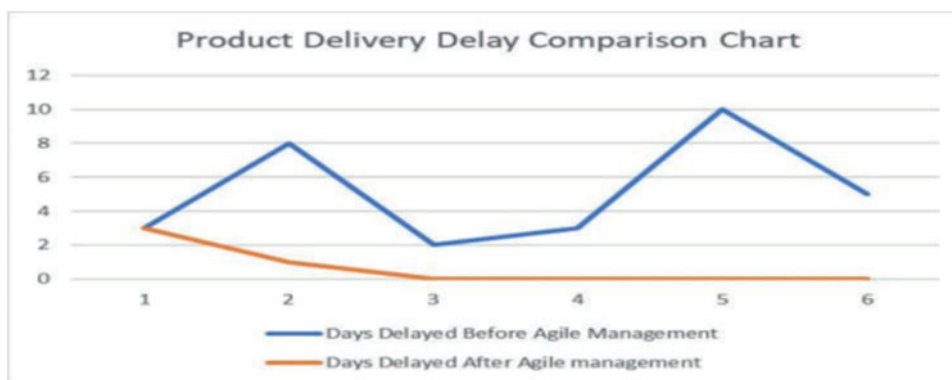

Figure 2- Comparison of changes in project delivery delay days

The comparison of changes in project delivery delay days indicates a significant improvement following the adoption of Scrum agile project management. The data shows a noteworthy reduction in delayed product deliveries, highlighting the effectiveness of Scrum methodologies in enhancing project delivery efficiency. The shift towards Scrum has yielded tangible benefits in mitigating delays and optimizing delivery timelines. This trend underscores Scrum's iterative and collaborative principles, emphasizing its adaptability and responsiveness. Overall, the analysis reveals a clear correlation between adopting Scrum agile project management and decreased project delivery delays, highlighting its value in enhancing overall project delivery efficiency and meeting timelines consistently.

Enhancement of Project Team Members' Capabilities. The training department tailored agile development, management, and requirement gathering courses for team members, aligning with project needs. Participation in these trainings was incentivized with certification opportunities. Agile skill training significantly improved team enthusiasm and problem-solving abilities, enhancing collaboration and project delivery speed. Regular sharing of problem-solving experiences every two weeks created a valuable organizational asset, archived through online knowledge sharing and video resources. This facilitated smooth integration of new team members and enabled stakeholders to assess potential risks associated with solutions, ultimately enhancing team efficiency and project success.

Conclusion. The paper first provides a comprehensive examination of agile project management methodologies and their practical application in addressing management challenges within project contexts. It begins with an overview of current research on agile project management, domestically and internationally, setting the stage for a deeper exploration of agile methodologies.

Then, Identified management issues within projects are analyzed, focusing on factors impacting product quality and development efficiency. Root causes such as insufficient requirement quality, chaotic development rhythm, and inadequate precision in development activities are identified as hindrances to project success. To address these issues, the paper proposes a composite improvement plan integrating various agile methods.

The proposed improvement plan strategically amalgamates Scrum, Kanban, Extreme Programming, Agile Iteration Calendar, Dual-Track Iteration, and Stand-up Meetings. Each method is tailored to address specific aspects of identified management issues. For instance, Scrum provides a structured framework for development iterations, Kanban serves as the primary information source and collaboration platform, and Extreme Programming enhances product quality through practices like pair programming and test-driven development.

By integrating these agile methods, the paper aims to improve project requirement submission, quality, development rhythm, and rate. It emphasizes the importance of considering project-specific circumstances and adapting agile practices accordingly. The proposed improvement plan is not a one-size-fits-all solution but rather a flexible framework customizable to suit organizational needs.

Despite the comprehensive nature of the proposed improvement plan, the paper acknowledges certain limitations. It primarily focuses on demand management, progress management, and quality management within individual enterprises, overlooking critical aspects such as team performance evaluation and virtual agile project management teams. Future research is needed to address these gaps and provide a more holistic understanding of agile project management's applicability across diverse contexts.

Furthermore, the paper underscores the importance of continuous post-implementation monitoring and iterative improvements. It advocates for sustained optimization to ensure enduring efficacy of implemented strategies and foster organizational adaptability to changes in internal and external environments. The proactive approach advocated by the paper is crucial for maintaining project success in dynamic and evolving business landscapes.

In conclusion, the paper offers valuable insights into the application of agile project management methodologies to address management challenges within project contexts. Through meticulous analysis of management issues and proposal of a composite improvement plan, the paper demonstrates a commitment to enhancing project success through agile practices. While acknowledging limitations, the paper sets the stage for future research and collaborative advancements in agile project management, ultimately aiming to facilitate accelerated growth and expansion in enterprises.

APPENDIX

Do you think the company's current organizational structure is reasonable?	
If it is unreasonable, what are the main aspects of the problem?	
What do you think is the main reason?	
Any suggestions for company organizational structure?	
What is your current job content and job responsibilities?	
Do you think your current job responsibilities are reasonable?	
How do you think it should be improved?	
Who are you responsible and reporting to?	
Feeling like a lot of work?	
How to communicate with colleagues? Is communication smooth?	
How to handle changes in company product requirements?	
How to control the progress of the product? Can it be completed as scheduled?	
How is the current product quality?	
What is the biggest difficulty at work?	
What are the negative factors that affect the completion of project goals?	
In what areas do you think the company needs to improve its project management?	
Have you ever used agile development models?	
Are you satisfied with the company's environment?	

REFERENCES

- Alliance, A. (2017). Agile Practice Guide, Project Management Institute, 2017: Agile Practice Guide (Vol. 1). Bukupedia.
- Ahmad, M. O., Markkula, J., & Oivo, M. (2013, September). Kanban in software development: A systematic literature review. In 2013 39th Euromicro conference on software engineering and advanced applications (pp. 9-16). IEEE.
- Aymerich, B., Díaz-Oreiro, I., Guzmán, J. C., López, G., & Garbanzo, D. (2019). Software development practices in costa rica: A survey. In Advances in Artificial Intelligence, Software and Systems Engineering: Joint Proceedings of the AHFE 2018 International Conference on Human Factors in Artificial Intelligence and Social Computing, Software and Systems Engineering, The Human Side of Service Engineering and Human Factors in Energy, July 21–25, 2018, Loews Sapphire Falls Resort at Univrsal Studios, Orlando, Florida, USA 9 (pp. 122-132). Springer International Publishing.

4. Alaidaros, H., Omar, M., & Romli, R. (2020). An improved model of Agile Kanban method: verification process through experts' review. *International Journal of Agile Systems and Management*, 13(4), 390-416.
5. Alaidaros, H., Omar, M., & Romli, R. (2021). The state of the art of agile kanban method: challenges and opportunities. *Independent Journal of Management & Production*, 12(8), 2535-2550.
6. Conboy, K., Coyle, S., Wang, X., & Pikkariainen, M. (2010). People over process: Key challenges in agile development. *Ieee Software*, 28(4), 48-57.
7. Diebold, P., Theobald, S., Wahl, J., & Rausch, Y. (2019). Stepwise transition to agile: From three agile practices to Kanban adaptation. *Journal of Software: Evolution and Process*, 31(5), e2167.
8. Gheorghe, A. M., Gheorghe, I. D., & Iatan, I. L. (2020). Agile Software Development. *Informatica Economica*, 24(2).
9. Gaete, J., Villarroe, R., Figueroa, I., Cornide-Reyes, H., & Muñoz, R. (2021). Enfoque de aplicación ágil con Scrum, Lean y Kanban. *Ingeniare. Revista chilena de ingeniería*, 29(1), 141-157.
10. Omar, M., Alaidaros, H., & Romli, R. (2020). An improved software project monitoring task model of Agile Kanban method: A practitioners' perspective. *International Journal on Advanced Science, Engineering and Information Technology*, 10(2), 548-554.
11. Popova, O. (2019). Adaptation of flexible project management models based on Scrum and Kanban technologies. *Technology audit and production reserves*, 4(2 (48)), 4-10.
12. Poth, A., Jacobsen, J., & Riel, A. (2020). Systematic agile development in regulated environments. In *Systems, Software and Services Process Improvement: 27th European Conference, EuroSPI 2020, Düsseldorf, Germany, September 9–11, 2020, Proceedings 27* (pp. 191-202). Springer International Publishing
13. Senapathi, M., & Drury-Grogan, M. L. (2021). Systems thinking approach to implementing kanban: A case study. *Journal of Software: Evolution and Process*, 33(4), e2322.
14. Schmitt, A., & Hörner, S. (2021). Systematic literature review–improving business processes by implementing agile. *Business Process Management Journal*, 27(3), 868-882.
15. Spiegler, S. V., Heinecke, C., & Wagner, S. (2021). An empirical study on changing leadership in agile teams. *Empirical Software Engineering*, 26, 1-35.
16. Tripathi, N., Rodríguez, P., Ahmad, M. O., & Oivo, M. (2015). Scaling kanban for software development in a multisite organization: Challenges and potential solutions. In *Agile Processes in Software Engineering and Extreme Programming: 16th International Conference, XP 2015, Helsinki, Finland, May 25-29, 2015, Proceedings 16* (pp. 178-190). Springer International Publishing.
17. Tanner, M., & Dauane, M. (2017). The use of Kanban to alleviate collaboration and communication challenges of global software development. *Issues in Informing Science and Information Technology*, 14, 177-197.
18. Vallon, R., Strobl, S., Ras, M., Bernhart, M., & Grechenig, T. (2019, May). Distributed Kanban with Limited Geographical Distance: Analyzing Lean Principles Pull, Work in Progress and Kaizen. In *ENASE* (pp. 210-217).
19. Wohllebe, A., & Götz, M. (2021). Communities of Practice for Functional Learning in Agile Contexts: Definition Approach and Call for Research. *International Journal of Advanced Corporate Learning*, 14(1).
20. Zayat, W., & Senvar, O. (2020). Framework study for agile software development via scrum and Kanban. *International journal of innovation and technology management*, 5(1), 90-92.
21. Zayat, W., & Senvar, O. (2020). Framework study for agile software development via scrum and Kanban. *International journal of innovation and technology management*, 4(8), 9-11.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МҰНАЙ-ГАЗ РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ

Османов Жасым Джафарович

К.Сагадиев атындағы

*Халықаралық бизнес университетінің
э.ғ.к., доценті,*

Түйін. Отандық мұнай-газ кешенін одан әрі дамыту үдерісінде оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында көмірсутек ресурстарын кешенді пайдаланудың орынды жүргізілуі негізделген. Авторлар қосылған құны жоғары тауарлық өнімнің кең ассортиментін шығаруды қамтамасыз ете алатын мұнай-химия өндірістерін дамыту жолдарын ұсынады. Мақалада мұнай-химия өнеркәсібінің дамуымен республиканың мұнай-газ кешенінде қажетті тұрақтылық орын алып қана қоймай, сонымен бірге отандық экономиканың жетекші ғана емес, сонымен бірге ғылымды қажетсінетін салаға айнала алады деген ереже дәйекті түрде дәлелденген. Қазақстан Республикасы жоғары технологиялар индустриясын құруға және бәсекеге қабілетті экономика құру қағидаттарына негізделген өз дамуының сапалы жаңа кезеңіне өтті. Қазақстанда республиканы көмірсутегі шикізатын ірі экспорттаушыларының қатарына енгізген қалыптасқан мұнай өндіру кешені құрылған. Еліміз мұнай-газ ресурстарын және оларды

халықаралық мұнай нарықтарында қайта өңделген өнімдерін жеткізуші ретінде сенімді серіктес ретінде өз орнын алып үлгерді. Қосылған құны жоғары мұнай өңдеу және мұнай-химия өнімдерін өндіру-жоғары рентабельді бизнес. Қазақстан шикізат ресурстарын игере отырып, келешекте мұнай өнімдері мен мұнай-химия өнімдерінің ішкі және әлемдік нарықтарында өзінің берік орнын ала алатын өзінің мұнай-химия өнеркәсібін қалыптастыру жолында көптеген артықшылықтарға иеленіп отыр. Мұнай-химия өнімдерінің нарығы қазіргі геологиялық экономикада жаңа дамып келе жатқан нарықтардың бірі болып табылады. Қазақстан экономикасының мұнай-химия секторы өз дамуын қалыптастыру сатысында тұр. Елімізде Атырау облысының аумағында мұнай-химия кластері құрылуда, мұнай – химия өнімдері-полипропилен өндірісі басталды, мұнай – химияның базалық өнімдері-полиэтилен және бутадиең өндірісі бойынша инвестициялық жобалар іске асырылуда.

Қазақстан экономикасының мұнай өңдеу және мұнай-химия секторларын дамыту жолында халық тұтынатын тауарларды шығаруға бағытталған шағын және орта кәсіпкерлік енгізілетін болады, өйткені елде уақыт өте келе өзінің қайта өңделетін мұнай-химия шикізатын өндіру жолға қойылады. Мұнай өңдеу зауыттарын жаңғырту және қазақстандық мұнай өңдеу мен мұнай химиясы өнімдерін шығару жөніндегі ірі инвестициялық жобаларды іске асыру, мұнай-химия кластерін қалыптастыру, өңдеуші сектор кәсіпорындарын құру бойынша инвесторларды қолдаудың мемлекеттік тетіктерін қолдану экономиканың мұнай өңдеу және мұнай-химия секторына инвестицияларды одан әрі тартуға ықпал етеді. Инвесторлар жобаны іске асыру үшін инвестицияларды толық бағалай отырып, экономикалық негіздемесі жасалған жобалық шешімдерді қарастыратын болады.

КІЛТ СӨЗДЕР: мұнай-газ кешені, мұнай өңдеу, мұнай-химия, кластер, көмірсутек шикізаты, пайдалану тиімділігі.

Кіріспе. Маңғыстау және Бозашы өңірлеріндегі, Теңіз бен Қарашығанақтағы, Қашағандағы және Каспийдің қазақстандық қайраңының бірқатар перспективалы алаңдарындағы мұнай-газ шикізаты қорларының мұнай-газ құрамының басым екендігін жүргізілген геологиялық-ізвестіру және барлау жұмыстары растап берді, бұл өз кезегінде ел экономикасындағы қайта өңдеу секторын кеңейту туралы мәселені көтеруге мүмкіндік береді.

Көмірсутектерді, мұнай мен газды өңдеу кәсіпорындарын тиімді пайдалану міндеттерін іске асыру үшін барлық алғы шарттар қолжа болғанына қарамастан, мұнай-химия бағытындағы зауыттар өздерінің бар қуатымен жұмыс істеуіне қажетті шикізатпен қамтамасыз етілмей отыр.

Мұнай-газ ресурстарын пайдалану тиімділігін арттыру олардан пайдалылық коэффициентін арттыруға мүмкіндік беретін өнімдердің қажетті үйлесімін алуда болып отыр. Егер мұнай-газ өндірісін дамытуға көмірсутектер қорларының тұрақты өсуіне және оларды өндіріске дайындауға ықпал ететін орасан зор қаржылық және материалдық ресурстар салынатынын ескерсек, жоғарыда аталған шарт заңды болып табылады.

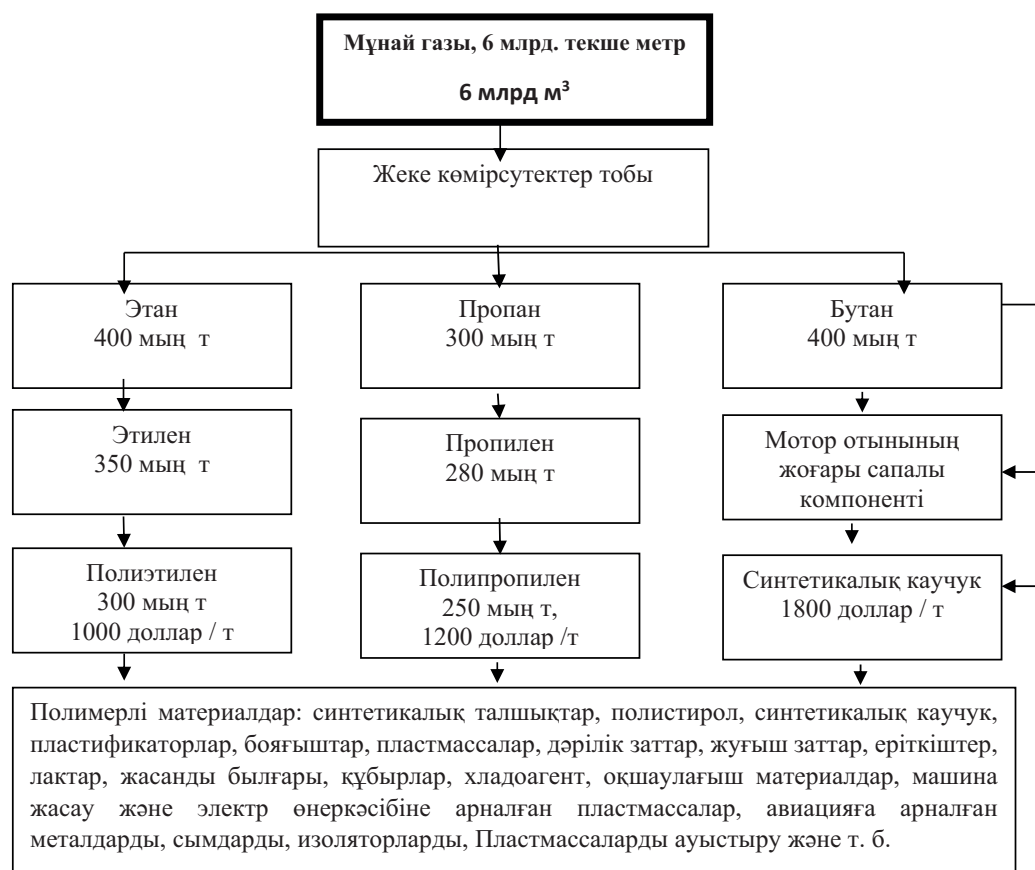
Мұнай-газ саласын дамытуға салынатын қаражаттың тиімділігі көмірсутек ресурстарының үлкен шығындарының салдарынан айтарлықтай төмендейді, бұл арада ілеспе газ кен орындарындағы тікелей алаулардае жағылады немесе атмосфераға шығарылатынын атап өтуге тиіспіз. Әр түрлі жекелеген қоспаларға бай мазут пештерде жағылады, өзіндік сапалық сипаттамалары бар мұнай зауыттарда өңделеді, олардың технологиялық схемасы өндіріске келген кіріс шикізатында сақталған өнімдердің кең ассортиментін өндіруді көздемейді.

Көмірсутек өнімдерін (полимерлі материалдар, синтетикалық талшықтар, пластификаторлар және т.б.) қолдану саласы соншалықты кең екендігі белгілі, оларды тауарлық өнім ретінде пайдаланылбайтын өнеркәсіптің бірде-бір саласы және экономиканың әлеуметтік-тұрмыстық секторы жоқтың қасы.

Беріктігі, термиялық және химиялық әсерге төзімділігі, берілген параметрлерді (қасиеттерді) ұзақ уақыт сақтау қабілеті, салыстырмалы түрде арзандығы және салыстырмалы жеңілдігі, оларды алу үшін қажетті шикізаттың қолжетімділігі мен жеткіліктілігі – міне осылар синтетикалық талшықтардың басқа материалдармен сәтті бәсекелесуіне мүмкіндік беретін басты артықшылықтар болып табылады [1].

Осылайша, мұнай-газ өңдеу және мұнай-химия кешендерінің құрылысын салу жоғары капитал сыйымдылығын қажет етініне қарамастан, дамудың бұл бағытын жан-жақты қолдау керек. Оның, әсіресе Қазақстан үшін маңыздылығы алдағы көмірсутек шикізатының бірқатар ірі кен орындарын игеруге және өндірудің неғұрлым ірі көлеміне, оның ішінде ілеспе мұнай газына шығуға байланысты болып келеді.

Мұнай-химия өндірісінде одан жеке көмірсутектерді бөліп алу барысында жоғары сапалы шикізат түріндегі полиэтилен, полипропилен, бутанның едәуір көлемін алуға болады (1-сурет).

Ескерту: деректер бойынша құрастырылған [2].
Сурет 1. Газды өңдеу кезінде тауарлық өнімнің шығуы

Әлемнің жетекші елдерінің мұнай компаниялары табиғи және ілеспе газдарды мұнай-химия өнеркәсібі үшін шикізат ретінде пайдаланудың артықшылықтарына ертерек бағалап қойды. Біріншіден, бұл нұсқаны қолдану кезінде автомобильдер өндірісінің шарықтап өсуіне байланысты жылдан жылға тапшы болып келе жатқан бензин фракцияларына қажетті жеке көмірсутектерді бөлу үдерістеріне тарту қажеттілігі жоғалады.

Екіншіден, газ құрайтын көмірсутектерді пайдаланудың кешенді болуының есебінен олды өндірудің тиімділігі күрт артады. Үшіншіден, мұнай өңдеу өнімдерін мұнай-химия саласына арналған газ ресурстарына ауыстыру оны бастапқы көмірсутек шикізатымен тұрақты қамтамасыз ету режимін орнықтыруға алып келеді.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаев 2023 жылғы 1 қыркүйектегі жолдауында жалпы ұлттық экономиканың және оның жекелеген салаларының тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында қазіргі уақытта аса маңызды болып табылатын проблемалардың кең спектріне ерекше тоқталып өтті.

Осыған байланысты, басты назар экономиканың нақты секторлары - геологиялық барлау, тау – кен-өндіріс салаларын, электр энергетикасы салаларын дамытудың перспективаларына аударылғаны заңды. Жолдауда атап өтілгендей, ұлттық экономиканың осы секторының арқасында берік өнеркәсіптік іргетас құруға мүмкіндік болды. Мұнай-газ өндіру саласы осы буындағы көшбасшы болып табылатындығын атамай кетуге болмайды. Міне, сондықтан да, құжатта инновациялық технологияларды қолдануға, бәсекеге қабілетті өнімдер ассортиментін кеңейтуге, мұнай және газ химиясы кәсіпорындарын салуға байланысты экономиканың даму бағыттары көрсетілген.

Мұндай жобаларды жүзеге асыру мүмкіндіктері жеткілікті. Бұл бағытта көмірсутек ресурстарының ірі қорлары шоғырланған аудандарда кластерлерді қалыптастыру қажеттілігі маңызды шарттардың бірі болып табылады. Кластерлік құрылымдарды құру қажеттілігі он жылдан астам уақыт бойы айтылып келеді. Елдің батыс бөлігіндегі мұнай-химиялық кластерлер, оңтүстігінде тоқыма-мұнай-химия кластері сияқты мұнай-газ саласында дамудың осы бағытының нақты жобаларын іске асыруға көшетін кез келді.

Мұнай-газ ресурстарын пайдалану негізінен бастау алатын кластерлерді қалыптастырудың нақты мүмкіндігі Батыс Қазақстан өңірлерінде бар. Олардың біріншісін Атырау облысындағы қолданыстағы өнеркәсіптік және ғылыми әлеуетті ескере отырып құруға болады. Каспий теңізі қайраңының қазақстандық бөлігіндегі мұнай-газ кен орындарын өнеркәсіптік пайдалануға енгізуді ескере отырып, мұнда мұнай – газ өндіру, мұнай өңдеу, мұнай - химия – жаңа кен орындарынан мұнай мен газды игерудің алғашқы жылдарынан бастап білікті және кешенді пайдалану үшін өзара байланысты салалар тізбегін алдын ала құру қажет [3].

Екінші кластерді қалыптастырудың негізі ретінде мұнай өндіру (Маңғыстау және Бозашы кен орындары), көмірсутек ресурстарын қайта өңдеу (пластмасса зауыты, Қазақ газ өңдеу зауыты, ал болашақта-Маңғыстау мұнай өңдеу кешені) жөніндегі қолданыстағы қуатты өнеркәсіп орындары алынуы тиіс.

Үшінші кластер Қарашығақ кен орнының газ конденсатын пайдалануға, ал кейіннен Батыс Қазақстан облысының жаңа кен орындарында-Тепловский, Токаревский және өзге де құрылымдарда өндірілетін шикізатқа бағдарлануы тиіс.

Шикізатты өндіру және қайта өңдеу процестерінде пайдалану бойынша да, сондай-ақ болашақта құрылуы тиіс инфрақұрылым (мұнай машина жасау, әлеуметтік сала, мұнай құбыры тасымалы, ғылыми-техникалық сүйемелдеу және т. б.) бойынша да бір-бірімен өзара байланыстағы осы үш кластерді қалыптастыру өңірлердің кешенді әлеуметтік-экономикалық міндеттерді кезең-кезеңімен іске асыруға мүмкіндік береді.

Еліміздің әртүрлі салаларында бірнеше рет көтерілген, 4-ші МӨЗ салу қажеттілігі туралы мәселе осы уақытқа дейін жеткілікті түрде негізделген дәлелдермен дәйектелген жоқ. Қазіргі уақытта көмірсутек шикізатының қоры бойынша ірі кен орны-Қашаған өнеркәсіптік игеруге енгізілген кезде, бұл мәселені шешуді неғұрлым жан-жақты қарастыру керек. Үш МӨЗ-ді жаңғырту үдерістерінің аяқталуы елдегі мұнай өңдеу көлемін ұлғайтуға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде елдегі отынның жиынтық өндірісіне ықпал етеді. Дегенмен, бүгінгі күні тәжірибеде қолданылатын, зауыттарды бастапқы шикізатпен жүктеу жүйесінде өндіріліп отырған отын сорттарынан жоғары сапалы нәтижелерді күтудің өзі екі ұшты мәселе. Мұның басты себебі: әртүрлі кен орындарынан жеткізілетін мұнай қоспаларының құрамында отынның сапалық параметрлеріне теріс әсер ететін бірқатар қосылыстар, атап айтқанда парафиндер, күкірт қосылыстары, металл қоспалары кездеседі.

Қазіргі жағдайда бұл мәселені шешудің уақыт жеткендігі толығымен пісіп жетілді. 4-ші МӨЗ Қарабатан кентінің ауданында салынуы мүмкін, өйткені онда ірі газ-химия кешені салынып жатыр. Оның шикізаты ретінде Қашаған мұнайы пайдаланылуы мүмкін. Бұл жағдайда зауыт ондаған жылдар бойы сапалық параметрлері бойынша біртекті мұнаймен қамтамасыз етілетін болады, бұл тиісті технологиямен белгіленген стандарттарды қанағаттандыратын өнімдер шығаруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, кен орнында өндірілген газды осы жерде – га-зохимиялық кешенде пайдалануға болады. Осылайша, мұнай-газ ресурстарын пайдаланудың кешенділігін арттыру, зауыт қуатын шикізатпен қамтамасыз ету және сапалы отын өнімдерін өндіру міндеті іске асырылатын болады [4].

Жылдан жылға білініп келе жатқан мұнай өнімдерінің тапшылығы көмірсутек шикізатының балама көздерін іздеуді талап етеді. Қорлары Батыс Қазақстан өңірінде молынан кездесетін, ең көп таралған және салыстырмалы түрде өндіру жеңіл болып табылатын мұнай-битуминозды жыныстар (МБЖ) балама көз бола алады. Алайда оларды кеңінен пайдалану өндірудің, тасымалдаудың және өндеудің тиімді әдістерінің болмауына байланысты тоқтатылып отыр. Сараптамалық бағалаулар бойынша табиғи битумдардың қоры 1 млрд. Тоннаны құрайды, ал мұнай-битуминозды жыныстардың қоры 15 млрд. тоннадан асады.

Қазақстан Республикасында құрамында 2-ден 45% - ға дейінгі органикалық заттар кездесетін 150-ден астам мұнай-битуминозды тау жыныстарының кен орындары бар. Мұнай-битуминозды жыныстарда микроэлементтердің көп мөлшері - 80-нен астам металдар мен бейметалдар шоғырланған, олардың көпшілігі сирек кездесетін және шашыраңқы элементтер болып табылады. МБЖ құрамында металдар көптеп шоғырланғандықтан (0,1%-ға дейін), оларды никель, ванадий және т. б. сияқты сирек металдарды алуда шикізат ретінде пайдалануға болады.

Кешенді өңдеу үдерісі кезінде бірқатар көмірсутек қосылыстарын (газдар, бензин, керосин, майлар, кокс), сондай-ақ металдар мен құрылыс материалдарын алуға болады. Мұнай-битуминозды жыныстарды кешенді өндеудің соңғы нәтижелері - мұнай өнімдері мен металдардың, әсіресе ванадий мен никельдің жеңіл фракцияларын алу болып табылады. Мұнай-битуминозды жыныстар мен оларды

қайта өңдеу өнімдерін металлизациялау мәселесін шешуде бағалы компоненттердің, әсіресе ванадийдің шикізат ресурстарын едәуір кеңейтуге мүмкіндік береді, оның өңделгеннен кейін МБЖ - ның кокстелген құмдарындағы салмағын 0,1-0,8% құрайды. Өңдеуге жарамды Кендегі ванадий мөлшері 0,15-0,35% құрайды, яғни оның кокстелген құмдардағы концентрациясынан айтарлықтай аз болып келеді.

Мұнай-битуминозды жыныстарды өңдеу үдерісінің түпкілікті нәтижесі жеңіл фракциялардың шығымы болып табылады, ол 59,9 – 68,8 құрайды, бұл ретте бензин – 17,3 – 32,1%, керосин – 14,2 -19,2%, май – 17,3 – 18,6% және 4500С – 31,1 – 49 жоғары қалдық. Мұнай қалдығының 30% – ға дейін одан әрі ұлғаюы 33 – 59,1% жеңіл фракциялардың шығуына әкеледі, оның ішінде бензин – 14,4 – 26,5%, керосин – 8,5 – 16,4%, май – 8,5 – 16,5% және 4500С – 40,9-66,9% жоғары қалдық.

Осылайша, МБЖ-ны өңдеу кезінде бензин, керосин, майлар және қалдық өнімдер алынады, олар физика-химиялық сипаттамалары бойынша пайдалануға жарамды, ал 10%-дан жоғары мұнай қалдығы қосылған кезде бензин, керосин құрамындағы шектелмейтін көмір-сутегі мөлшері артады. Сонымен қатар, керосин мен май фракцияларындағы қанықпаған көмірсутектердің мөлшері 30-35% -ға жетеді, бұл соңғысының пайдалану қасиеттеріне кері әсер етеді [5].

Мұнай-битуминозды жыныстар көп компонентті және көп мақсатты пайдалы қазбалардың қатарына кіреді, олар кешенді пайдалануды талап етеді, өйткені олар отын, май, кокс, сондай-ақ сұйық және қатты техникалық битумдарды өндіруге арналған шикізат ретінде пайдаланылуы мүмкін. Олар сирек кездесетін және шашыраңқы металдарды, күкіртті алу көзі ретінде маңызды орын алады, сондықтан битум шикізатын, сондай-ақ мұнай шикізатын кешенді және тиімді пайдалану қажеттігі айтпасада белгілі. Жол құрылысында битумдарды терең өңдегеннен кейінгі және пайдалы компоненттерін толығымен алып тастағаннан кейін қалған бос жыныстарды қолдануға болады. Айта кету керек, мұнай-битуминозды жыныстардан алынған синтетикалық мұнай жеңіл фракциялардың саны мен сапасы бойынша мұнайдың кейбір сорттарын өңдеуге қарағанда айтарлықтай жоғары. Мысалы, Бозашы мұнайын айдау кезінде бензин фракцияларының шығымы 3,7-ден 14,7% - ға дейін ғана, ал дистиллят фракцияларының құрамы одан да аз.

Қолайлы геологиялық-техникалық және экономикалық параметрлер, мысалы, пайда болу тереңдігінің таяздығы, жыныстардағы битумның жоғары мөлшерде болуы, қорлардың үлкен тығыздығы, салыстырмалы түрде шығындардың аз болуы арқасында Батыс Қазақстанның битуминозды кен орындары басымдықты объектілердің қатарына кіреді. Канадада, АҚШ-та және Венесуэлада жинақталған синтетикалық мұнай мен оның фракцияларын олардан алу мақсатында МБЖ-ны пайдалану тәжірибесін талдау осы елдердің өнімділігі жоғары және рентабельді техникасы мен оларды өндіру мен қайта өңдеу технологиясы арқасында олар мұнай өнімдеріне өздерінің қажеттіліктерін қамтамасыз ете алғанын көрсетіп беріп отыр.

МБЖ-дан синтетикалық мұнай алғаннан кейін оны одан әрі өңдеуді үш бағытқа бөлуге болады: битум, май-битум, отын. Қайта өңдеу шығындары тұрғысынан битум нұсқасы ең үнемді және технологиялық тұрғыдан қарапайым болып көрінеді, бұл тұрғыдан алғанда МБЖ шикізаттың жаңа көзі бола алады. МБЖ-ның жол құрылысы үшін маңыздылығын атап өткен жөн. Республикада жергілікті жолдардың ұзындығы жалпы жол көлемінің 65% -ын құрайды. Жергілікті автомобиль жолдары желісінің техникалық деңгейінің төмендігі, жол жабындарының нақты капиталды сипатта салынбауы және автомобильдердің қозғалыс қарқындылығы мен жүк көтергіштігінің үздіксіз артуы жағдайында битумның қол жетімді болмауы себебінен уақтылы жөндеудің жүргізілмеуі жол жабындарының бұзылуына әкеледі.

Экономикалық тиімділік тұрғысынан мұнай-битум нұсқасы ең тиімді болып табылады. Ол май мен битум компоненттерін өндірумен қатар сутегі, гидротазарту өнімдері мен күкірт алуға мүмкіндік береді. Осы нұсқа бойынша өңдеудің негізгі өнімі сапалық және сандық сипаттамалары бойынша жоғары сапалы майлау майларын өндіруге арналған шикізат болып табылатын май фракциялары оның құрамынан табылады.

МБЖ-ны отындық қасиеті бойынша қайта өңдеу ең құнды химиялық компоненттерді таңдауға және әртүрлі отын түрлерін өндіруге мүмкіндік береді. Бұл ретте МБЖ-дан өңдеуді тереңдете отырып, үлес шығындары күрт артады. Мысалы, жанармай нұсқасы бойынша (жеңіл отын 20-дан 55% - ға дейін шыққан кезде) шығындар битум нұсқасымен салыстырғанда 2,2 есе артады. Алайда есептеулердің алдын ала сипаты МБЖ-дан мұнайды кешенді өңдеу үдерістерінің келешегі туралы негізгі тұжырымды жоққа шығармайды. МБЖ-ны кешенді түрде, ойластырылған ауқымда, ақшыл мұнай өнімдері мен битумдардың тапшылығы күшейген кезде, түпкілікті техникалық-экономикалық нәтижелерді ескере отырып, оны қолданудың үлкен перспективалары туралы айтуға мүмкіндік береді.

Табиғи ресурстың бұл түрін пайдалану Қазақстанда 80-ші жылдардан бастап жүзеге асырыла бастады. Тіпті «Кира» мемлекеттік бағдарламасын орындау аясында Мақат -Өзен автожолы салынды, оның бастамашысы және жетекшісі ретінде академик Н. К. Надиров еңбек етті [6].

Қазақстан табиғи ресурстардың үлкен қоры иеленген ел болып табылады және көмірсутек шикізатының қорлары бойынша әлемдік көшбасшылардың жиырмалығына кіреді. Бұл ретте еліміздің мұнай-химия өнімдеріне деген барлық қажеттіліктерінің 94% - ы қазір кезде импортқа шығарылады. Бұл елдегі осы саланы дамытудың жоғары әлеуеті бар екендігін білдіреді. Сонымен қатар, Қазақстанның өз қажеттіліктерін жабу үшін мұнай-химия өнімдерін өндіріп қана қоймай, оларды сыртқы нарықтарға экспорттауға барлық мүмкіндігі жеткілікті. Мұнай-химия өнеркәсібі елдің басым бағыттарының бірі болып саналады. Жоғары өтімділік және іргелес салаларға үш есе мультипликативті әсері мұнай-химия секторының кәсіпорындарын инвестициялауда өте тартымды етеді. Планета халқының өсу қарқыны Еуропада да, Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінде де полимер өнімдерін тұтынудың тұрақты өсуінің кепілі болып табылады. Жалпы ғылыми-техникалық прогресс және өңдеу өнеркәсібінің дамуы соңғы 30-40 жылда әлемде полимерлерді тұтынудың бес есе артуына алып келетін болжанып отыр. Бүгінгі таңда полимерлер ағаш, металл, мата және т.б. сияқты дәстүрлі материалдармен алмастырылады. өсіп келе жатқан тұтынушылық сұраныс және жоғары еңбек өнімділігі сияқты көрсеткіштер мұнай-химия саласының болашағын анықтап береді. Бүгінгі таңда орташа тұтынушы жылына орта есеппен 600 долларға мұнай-химия өнімдерін сатып алады. Батыс Еуропа мен АҚШ елдеріндегі полимерлерді бір жылдың өзінде 1 адам 140 кг дейін тұтынады [7].

Бірінші басымдық-импортты алмастыруды арттыру. Қазақстан Республикасы экономикасының мұнай өңдеу және мұнай-химия секторларын дамытудың негізгі мақсаты - ел экономикасының шикі көмірсутектер экспортына тәуелділігін азайту. Қазақстанның нафтен кешеніндегі инвестициялық қызметтің басым бағыты-қосылған құны жоғары өнімді өндіруден бастап өндіруге дейінгі технологиялық циклды толық аяқтай отырып, көмірсутек шикізатын 4-5 рет терең өңдеу [8].

Түрлі мұнай-химия кешендерін салу және пайдалануға беру, сондай-ақ жұмыс істеп тұрған мұнай өңдеу зауыттарын жаңғырту және технологиялық жаңарту көмір-сутегі шикізатын терең және кешенді қайта өңдеу жөніндегі құрылымдарды қалыптастыруға мүмкіндік береді, бұл қосылған құны жоғары мұнай-химия өнімдері нарығын құру туралы айтуға; Қазақстан экономикасының әлемдік бағалар конъюнктурасына тәуелділігін азайтуға және ішкі нарықты қазақстандық өндірістің мұнай-химия өнімімен толтыруды қамтамасыз етуге; – Қазақстан Республикасында тігінен интеграцияланған кешендерді қалыптастыруға қажетті негіз құруға мүмкіндік береді, олардың қызметі кең спектрде жүзеге асырылуы -мұнай өндіру мен тазартудан бастап көмірсутек шикізатын терең өңдеу және тауарлық мұнай-химия шикізатын іске қосу бойынша қолданыстағы технологиялар мен өндірістер құруға дейін қосылған құны жоғары өнімдер алуға жол ашады [9].

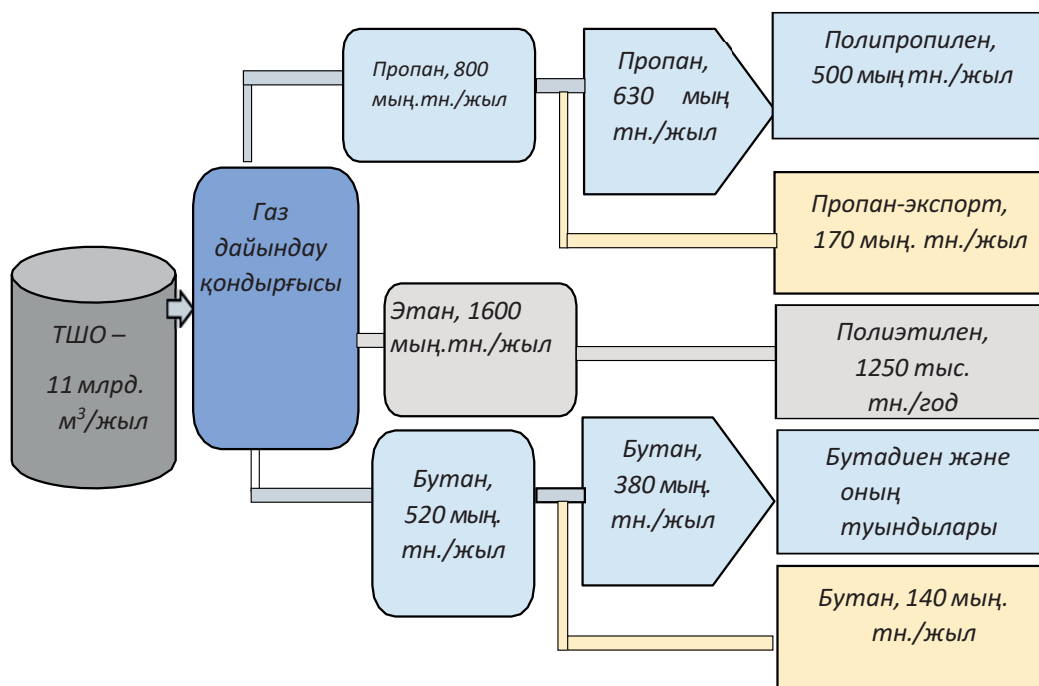
Екінші басымдық-Қазақстан өнеркәсібі экономикасының мұнай өңдеу және мұнай-химия секторларын дамыту жөніндегі кластерлерді қалыптастыру. Әлемдік тәжірибе ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігі көбінесе білім ағындарымен, технологиялық байланыстармен және басқа да қатынастармен байланысты жұмыс істейтін фирмалар мен ұйымдардың үйлесімін қалыптастырумен қамтамасыз етілетіндігін көрсетеді. Географиялық тұрғыдан локализацияланған қатысушылардың ұқсас тобын «кластер» деп атайды. Бүгінгі таңда кластерлерді дамыту экономикалық дамумен және бәсекеге қабілеттілікті арттырумен қатар жүретін, кеңінен танылған құрал болып табылады. Дүние жүзіндегі дамыған және дамушы елдерде кластерлік бастамалардың тез таралуы олардың тиімділігі мен өмір сүру қабілетін көрсетіп береді.

Кластердің географиялық ауқымы бір қаладан немесе штаттан елге немесе тіпті көрші елдерге дейінгі аумақты қамтуы мүмкін. Кластерлер тереңдігі мен күрделілігіне байланысты әр түрлі формада болады, дегенмен көп жағдайда дайын өнім компанияларын немесе сервистік компанияларды қамтиды; мамандандырылған өндіріс факторларын, компоненттерді, машиналарды, сондай-ақ сервистік қызметтерді жеткізушілер; қаржы институттары; ілеспе салалардағы фирмалар да оның құрамына кіреді. Кластерлерге көбінесе қарапайым салаларда жұмыс істейтін фирмалар (яғни тарату арналары немесе тұтынушылары бар); жанама өнімдерді өндірушілер; мамандандырылған инфрақұрылым провайдерлері; арнайы оқытуды, білім беруді, ақпарат алуды, зерттеулер жүргізуді және техникалық қолдау көрсетуді қамтамасыз ететін үкіметтік және басқа ұйымдар (мысалы, университеттер, бос уақытта кәсіпті көтеруге арналған құрылымдар); сондай-ақ стандарттарды белгілейтін агенттіктер қамтылады. Кластерге айтарлықтай әсер ететін мемлекеттік агенттіктерді де оның белгілі бір бөлігі

ретінде қарастыруға болады. Сонымен, көптеген кластерлерге сауда бірлестіктері және кластер мүшелерін қолдайтын басқа да бірлескен жеке сектор құрылымдары кіреді [10].

Осы орайда барлық үш ірі мұнай өңдеу зауыттары жаңғыртылды, сондай-ақ 2026 жылы полиэтилен шығаратын зауыт салу жоспарлануда. Бутадиен шығаратын зауыттың құрылысы басталды. Кластердің базалық саласын бөлудің критерийі оның әлемдік нарықта бәсекеге қабілетті өнім шығару сипаты болып табылады. Мұнай-газ саласын дамыту кезінде туындайтын проблемалардың барлық кешені геологиялық-іздістіру және барлау жұмыстары басталған сәттен бастап кен орнын пайдалануға енгізгенге дейін және көмірсутек ресурстарын қайта өңдеу объектілерін салғанға дейін кезең – кезеңімен дер кезінде шешілуі тиіс. Мұндай стратегия жүйелі негізде мұнай-химия кластарын қалыптастыру үдерісінде сәтті жүзеге асырылуы мүмкін. Арнайы экономикалық аймақ- ҚР Үкіметі айқындайтын кәсіпкерлік қызметті жүзеге асырудың ерекше режимі қолданылатын аумақ. Негізгі (ірі) мұнай-химия өндірісін мемлекет ұсынатын қолдау шараларын (салықтық және кедендік жеңілдіктер, тегін жер учаскелері, инфрақұрылыммен қамтамасыз ету және т. б.), сондай-ақ шикізат көздерінің (Теңіз, Қашаған кен орындары) жақын орналасуын ескере отырып, Атырау облысында орналастыру жоспарлануда, бұл базалық және дайын мұнай-химия өнімдерін өндіру кезінде экономикалық рентабельділік пен синергияны қамтамасыз етеді [11].

Қазақстанның батысында мұнай-химия өнімдерін және олардың туынды өнімдерін өндіретін зауыттар салудың негізгі басымдығы өз шикізатымен қамтамасыз ету болып табылады (2-сурет).

Ескерту: деректер бойынша құрастырылған [12].

Сурет-2. Мұнай-химияның соңғы өнімдерін алу үшін шикізатқа өңделетін ішкі көмірсутектерді жеткізу схемасы.

ТШО компаниясы «НИНТ» ЕЭА аумағында мұнай-химия өнімдерін шығару үшін шикізаттың негізгі жеткізушісі болып табылады. Осылайша, бүгінде Атырау облысының аумағында мұнай-химия кластері қалыптасуда. Екінші кластерді қалыптастыру негізіне мұнай өндіру («Маңғыстау» және «Бозашы» кен орындары), көмірсутек ресурстарын қайта өңдеу (пластмасса зауыты, Қазақ газ өңдеу зауыты, ал болашақта-Маңғыстау мұнай өңдеу кешені) жөніндегі қолданыстағы қуаттар кластердің құрылуына негіз болуы тиіс. Мұнай-газ өңдеу және мұнай-химияның меншікті тармақталған базасын дамыту Қазақстан Республикасына қажет: - біріншіден, көмірсутектердің бастапқы ресурстарына қажеттіліктің өсуіне байланысты; - екіншіден, осы өндірістердің түпкілікті өнімі – жеке көмірсутектерден полимерлі материалдарға дейін экспорттың жеткілікті тиімді бабы болып табылатындығына байланысты, әлемдік нарықтарда оған сұраныстың артуы осы мәселені үнемі көтеріп отыруға жетелейді. Демек, біздің еліміздің табиғи салаларына. сондай-ақ мұнай өндіру және мұнай өңдеу кәсіпорындарының орналасудың ыңғайлы екендігіне сүйене отырып, мұнай-химия кластерін құрудың негізгі мақсаты -

Қазақстан кешенінің мұнай-химия өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру және олардың әлемдік салалық нарықтарға шығу [13].

Жоғарыда айтылғандар жер қойнауы ресурстарын, әсіресе мұнай-газ ресурстарын кешенді пайдалануды арттырудың басты проблемасы, олардан пайдалылық коэффициентін арттыруға мүмкіндік беретін өнімдердің осындай үйлесімін алу болып табылатындығын көрсетеді. Осыған байланысты ілеспе газды өндірістегі алауларда тікелей жағу және оларды атмосфераға шығару жол беруге болмаатын прецеденттері болып саналады. Жеке фракцияларға бай құнды шикізат болып табылатын мазут оттықтарда жағылады, құрамында май фракцияларының, парафиндер мен металдардың көп мөлшері бар мұнайлар технологиялық схемасы келіп түсетін шикізатта ұсталатын өнімнің кең ассортиментін өндіруді көздемейтін зауыттарда қайта өңделеді.

Қорытынды. Қорыта келгенде, ұлттық экономиканы орнықты дамыту, энергетикалық ресурстарды тиімді және экологиялық қауіпсіз пайдалануға көшу мақсатында мұнай-газ кешенін қайта өңдеу кәсіпорындарын реконструкциялау мен жаңғыртуды, оларға шикізатты терең өңдеу үдерістерін енгізуді көздейтін инновациялық даму жолына көшіру бірінші кезектегі міндет екенін ерекше атап өтеміз.

Әдебиет

1. Егоров О.И., Чигаркина О.А. Стратегические сценарии развития нефтегазового комплекса в целях повышения энергетической безопасности // Коллективная монография «Стратегия экономической безопасности и социальной стабильности Казахстана». – Институт экономики КН МОН РК. – 2019. – С. 97-113. [Egorov O.I., Chigarkina O.A. Strategicheskie scenarii razvitiya neftegazovogo kompleksa v celyah povysheniya energeticheskoy bezopasnosti // Kollektivnaya monografiya «Strategiya ekonomicheskoy bezopasnosti i social'noj stabil'nosti Kazahstana». – Institut ekonomiki KN MON RK. – 2019. – S. 97-113].
2. Разакова А.А. Экономическая эффективность диверсификации производства на нефтегазодобывающих предприятиях (на материалах Кызылординской области): дис. ... док. PhD: 6D050600. – Кызылорда, 2021. – 150 с.
3. Егоров О. И. Приоритеты развития нефтегазового комплекса Казахстана // Регион: экономика и социология. – № 2 (90). – 2016. – С. 222-234. [Egorov O. I. Prioritety razvitiya neftegazovogo kompleksa Kazahstana // Region: ekonomika i sociologiya. – № 2 (90). – 2016. – S. 222-234].
4. Надилов Н.К. Останется ли Казахстан на экономической обочине? // Нефть и газ. – № 1 (109)– 2019. – С. 25-27. [Nadirov N.K. Ostanetsya li Kazahstan na ekonomicheskoy obochine? // Neft' i gaz. – № 1 (109)– 2019. – S. 25-27].
5. Надилов Н. К., Алшанов Р. А., Егоров О. И. О срочных мерах кардинального повышения эффективности нефтегазовой отрасли // Нефть и газ. – № 2 (116). – 2020. – С.7-9. [Nadirov N. K., Alshanov R. A., Egorov O. I. O srochnyh merah kardinal'no-go povysheniya effektivnosti neftegazovoy otrasli // Neft' i gaz. – № 2 (116). – 2020. – S.7-9].
6. Егоров О.И., Чигаркина О.А. Нефтепереработка и нефтехимия в Казахстане: приоритеты развития // Нефть и газ. – № 5 (80). – 2014. – С. 43-54. [Egorov O.I., Chigarkina O.A. Neftepererabotka i neftekhimiya v Kazahstane: prioritety razvitiya // Neft' i gaz. – № 5 (80). – 2014. – S. 43-54].
7. Смагулова С.М. Организационно-экономические аспекты модернизации нефтегазовой отрасли Республики Казахстан и пути их решения в современных условиях // Вестник Евразийской науки. – 2018. – Т. 10, №6. – С. 1-12.
8. Шалболова У.Ж., Маханов С.С., Салыкова Л.Н. Приоритеты развития нефтехимии в Казахстане // Матер. 9-й междунар. науч.-практ. конф. «Национальные экономические системы в контексте формирования глобального экономического пространства». – Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2023. – С. 614-617.
9. Маханов С.С., Шалболова У. Ж., Силка Д. Н. и др. Перспективы развития нефтехимической промышленности в Казахстане // Фундаментальные и прикладные научные исследования: актуальные вопросы, достижения и инновации: сб. ст. 60-й междунар. науч.-практ. конф. – Пенза, 2022. – С. 81-83.
10. Барсуков Д.С., Кудряшев В.С. Формирование промышленного кластера: теория и методические аспекты. – СПб., 2014. – 170 с.
11. Брагинский О.Б. Проблемы создания кластеров в газонефтехимической промышленности // <https://magazine.neftegaz.17.03.2023>.
12. Роль нефтегазовой промышленности в экономике Казахстана: эмпирический анализ // <https://www.kazservice.kz/info/analitika.02.13.2020>.
13. Сабирова Р.К., Маханов С.С., Шошанов С.Б. Диверсификация в нефтегазовой отрасли Казахстана // Матер. 19-й междунар. науч.-практ. конф. «Экономика, управление и право: инновационное решение проблем». – Пенза, 2019. – С. 48-50.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КӨЛІК ДӘЛІЗДЕРІНІҢ ЖҰМЫСЫН ЛОГИСТИКАЛЫҚ БАҒАЛАУ

Садыкова Гүльнара Муратпековна

Техника ғылымдарының докторы, Қ.Сагадиев атындағы ХБУ профессоры

Бекжанова Сауле Ертаевна

Техника ғылымдарының докторы, профессор Қ.И. Сәтбаев атындағы

Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті

Түйін. Қазақстан Республикасының көлік дәліздерінің жұмысын логистикалық бағалау және қызметті жақсарту жөніндегі ұсынымдарды әзірлеу. «Cargo Handling Experts» ЖШС компаниясының логистикалық көрсеткіштеріне талдау жүргізу. Қойылған мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды: Көлік дәліздері бойындағы темір жол, автомобиль инфрақұрылым түрлерінің техникалық жағдайына жан-жақты бағалау жүргізу; ҚР-ның аумағымен өтетін халықаралық автокөлік және теміржол дәліздеріне талдау жасау; Компанияның логистикалық көрсеткіштеріне талдау жүргізу; Көлік дәліздерін жетілдіру бойынша шетелдік тәжірибені зерделеу. Көлік дәлізінің жұмысын жақсарту үшін инновациялық шешімдер ұсыну. Инновациялық шешімдердің экономикалық тиімділігін есептеу. Зерттеу объектісі болып «Cargo Handling Experts» ЖШС компаниясы табылады. Зерттеу пәні «Cargo Handling Experts» ЖШС көлік бағыттары бойынша жүктерді тасымалдау кезінде туындайтын мәселелер болып табылады.

Кіріспе. Қазақстан Еуропа, Азия және Таяу Шығыс сияқты маңызды экономикалық аймақтарды байланыстыратын стратегиялық көлік торабы болып табылады. Республиканың көлік дәліздерінің логистикалық тиімділігін зерттеу оның геостратегиялық орналасуы тұрғысынан үлкен маңызға ие. Көлік дәліздері бойындағы логистикалық инфрақұрылым мен қызметтерді жақсарту халықаралық сауданың дамуына ықпал етеді. Жаһандану жағдайында интеграцияға негізделген көлік инфрақұрылымын дамытудың маңыздылығы артады [1]. Логистикалық бағалау көлік дәліздеріндегі кедергілер мен проблемаларды анықтауға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде ресурстарды пайдалануды оңтайландыруға, өткізу қабілеттілігін арттыруға және уақыт кідірістерін азайтуға мүмкіндік береді. Сондықтан, Қазақстан Республикасының көлік әлеуетін болашақта дамыту үшін бірқатар зерттеулер мен сараптамалар жүргізіледі [2].

«Cargo Handling Experts» ЖШС – жүктерді өңдеуге байланысты логистикалық қызмет көрсетуге маманданған ұйым. Олар жүкті басқарудың, жылжытудың және сақтаудың әртүрлі аспектілерімен айналысады, жүкті жөнелтушіден алушыға тиімді және сенімді жеткізуді қамтамасыз етеді [3].

Ұйым сызықтық штаттық ұйымдастырушылық құрылымға ие. Сызықтық-штабтық құрылымға қандай да бір төмен тұрған бөлімшелерге шешім қабылдау және басшылық ету құқығына ие емес, тек тиісті басшыға жекелеген функцияларды орындауда көмектесетін мамандандырылған бөлімшелер (штабтар) кіреді [11].

Кесте 1. Сызықтық-штабтық құрылымның артықшылықтары мен кемшіліктері

Сызықтық-штабтық құрылымның артықшылықтары:	Сызықтық штаб құрылымының кемшіліктері:
сызықтық сұрақтарға қарағанда тереңірек, стратегиялық мәселелерді пысықтау; жоғарғы басшылардың кейбір түсірілімдері; сыртқы консультанттар мен сарапшыларды тарту мүмкіндігі; штабтық бөлімшелерге функционалдық көшбасшылық құқықтарын беру кезінде мұндай құрылым тиімді органикалық басқару құрылымдарына жақсы алғашқы қадам болып табылады.	жауапкершілікті нақты бөлу жеткіліксіз, өйткені шешімді дайындайтын адамдар оны орындауға қатыспайды; басқаруды шамадан тыс орталықтандыру тенденциялары; сызықтық құрылымға ұқсас, ішінара әлсіреген түрінде. Осылайша, сызықтық-штабтық құрылым сызықтық құрылымнан тиімдірек құрылымға көшу кезінде жақсы аралық кезең бола алады
Ескерту – дереккөз бойынша авторлар құрастырған [11]	

Кесте 1-ге назар аударсақ, компания қолданатын сызықтық-штабтық құрылымның артықшылықтары мен кемшіліктері көрсетілген. Саптық-штаттық құрылым сызықтық және функционалдық құрылымдардың артықшылықтарын біріктіреді. Ол шешімдердің орындалуын басқарудың нақты

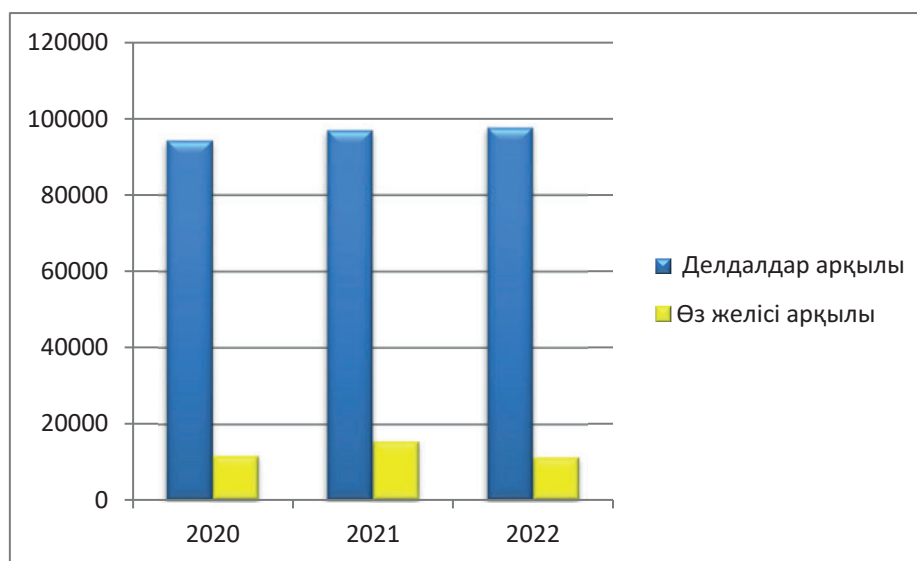
тізбегін қамтамасыз етеді, сонымен қатар әртүрлі сала мамандарының білімі мен тәжірибесін пайдалануға мүмкіндік береді. Дегенмен, бұл құрылым бюрократиялық, икемсіз және қымбат болуы мүмкін. Оны қолданудың тиімділігі ұйымның көлемі мен күрделілігі, ол жұмыс істейтін сала, басқару стилі, штаб бөлімшелерінің жұмыс сапасы сияқты көптеген факторларға байланысты [4].

Кәсіпорынның қаржылық талдауы оның қаржылық жағдайын, басқару тиімділігін және даму перспективаларын түсінудің негізгі құралы болып табылады. Логистика және жүк тасымалы саласы контекстінде назар аударып отырған ұйымдардың бірі – ЖШС «Cargo Handling Experts».

Кесте 2. Ұйымдастыру тәсілдері бойынша сату динамикасы

Өткізуді ұйымдастыру	Тауар айналымы, мың.тг			Өсу қарқыны %	Сатудан түскен пайда, мың.тг			
	2020	2021	2022		2020	2021	2022	Өсу қарқыны, %
Делдалдар арқылы	94205,3	96898,5	97598,1	102,9	23476,6	24112,2	256012,5	102,7
Өз желісі арқылы	11643,3	15512,8	16512,8	133,2	3110,7	3990,6	4091,8	128,3
Барлығы:	105848,6	112411,3	125811,3	106,2	26587,3	28102,8	29302,7	105,7

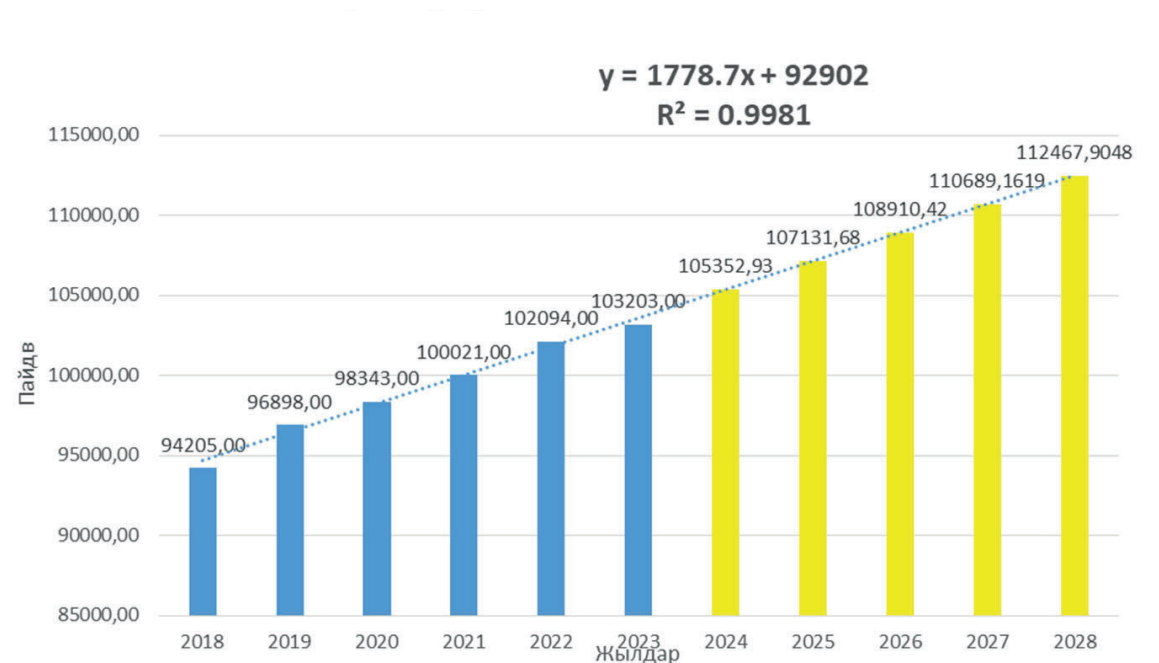
Ескерту – дереккөз бойынша авторлар құрастырған [13]

Сур. 1. Делдалдар және өз желісі арқылы сатылған тауар айналымы
Ескерту – дереккөз бойынша авторлар құрастырған [13]

Сонымен қатар, 2021 жылы меншікті желіден түскен пайда 2,7%-ға, ал 2022 жылы 3,4%-ға өсті. Делдалдар арқылы өткізу арналары арқылы сауда айналымы 2021 жылы 33,2%-ға, ал 2022 жылы 6,5%-ға өсті (сурет 1). Делдалдар арқылы сату арналарынан түскен пайда 2021 жылы 28,3%-ға, 2022 жылы 2,7%-ға өсті. Осылайша, тауар айналымының өсуі меншікті желі арқылы емес, делдалдар арқылы өткізу арналары арқылы маңыздырақ болды. Пайда өсімінің баяулауының себептерін талдаңыз. Табысты арттыру стратегиясын жасаңыз. Делдалдармен ынтымақтастықты дамытуды жалғастыру.

Болжам диаграммасы - мақсаттарыңызды дұрыс қоюға көмектеседі. Компанияның бұрынғы өнімділігін және оның нақты мүмкіндіктерін бағалауға сүйене отырып, сатып алулар саны мен ықтимал пайданы есептеуге болады. Жоғарыда көрсетілген диаграммада компанияның 5 жылдық болжамы талданған [13].

Сур.2. «Cargo Handling Experts» компаниясының делдалдар арқылы тауар айналымы Ескерту – дереккөз бойынша авторлар құрастырған[13]

Сур. 3. «Cargo Handling Experts» компаниясының делдалдар арқылы тауар айналымы Ескерту – дереккөз бойынша авторлар құрастырған[13]

Сурет 2 мен сурет 3-ге сүйенетін болсақ, компания 2018 жылы 94205 тауарайналымын жасаған. 2019 жылы 96898 тауарайналымын жасаған. Бұл алдыңғы жылға қарағанда біршама көп. Одан кейінгі жылдарда да тауар айналымы бірқалыпты өсіп отырған. Яғни, тауарайналымы кемімеген. Бұл деректерге сүйене отырып алдағы уақыттығы тауарайналымына болжам жасай аламыз. Алдыңғы 5 жылда компанияның тауарайналымы 112467,9-ға жетеді деген болжам бар. Бұл компанияның бірінші жылғы тауарайналымынан 1,2 есе көп.

2020-2022 жылдарға арналған компания қызметінің барлық негізгі көрсеткіштері. өсімін көрсетті. Кірістің, өзіндік құнның, жалпы пайданың, сату шығындарының, басқару шығындарының және таза пайданың өсу қарқыны бірдей болды және 2021 жылы 20%, 2022 жылы 16,67% құрады. Сату кірісі мен активтердің кірістілігі сәйкесінше 25% және 20% деңгейінде өзгеріссіз қалды.

Ұсыныстар: компания қызметінің тиімділігін арттыру бойынша жұмысты жалғастыру; шығындарды оңтайландыру жолдарын іздеу; кірісті арттыру мүмкіндіктерін қарастыру (кесте 3).

Кесте 3. Қойма жүйесінің сипаттамасы

Жүйе элементі	Элементтің сипаттамасы
Жиналатын бірлік	Бөлшектер
Қойма түрі	Еденде сақтау Блоктарда сақтау Өту сөрелерінде сақтау
Жабдық бойынша	Арба Үздіксіз тасымалдаушы Шаньшқы электр арбасы Алдыңғы электр тиегіш Көтергіш кабинасы бар электр стабеллер кран-стеллаждық стабеллер
Қоймаға қызмет көрсету	Палубасы бар стационарлық сөре сөресі консольдық сөре
Сақтау жабдықтары	Әмбебап орау құралы Бір реттік орау құралы Жиналмалы орау құралы қатты орау құралы
Пакеттеу құралдары Комиссиялау	Сақтау орындарынан Жинақтау аймағында Орталықтандырылған іріктеу Орталықтандырылмаған іріктеу Қолмен
Қозғалысты басқару жүк	Жергілікті режимде қолмен
Ақпаратты өңдеу	Қолмен, нақты уақыт режимінде
Ғимарат	Жалпақ кәдімгі қойма
Ескерту – дереккөз бойынша авторлар құрастырған [11]	

SNW талдауы - бұл ұйымның күшті, бейтарап және әлсіз жақтарын анықтауға көмектесетін ішкі ортаны бағалау әдісі. Ол бәсекеге қабілеттілікті жақсарту және стратегиялық жоспарларды әзірлеу үшін қолданылады. Ол күшті жақтар бәсекелестік артықшылыққа қол жеткізу үшін пайдаланылуы мүмкін артықшылықтарды білдіреді, ал әлсіз жақтар мақсатқа жетуге кедергі келтіруі мүмкін кемшіліктер екенін түсінуге негізделген [8]

SNW талдауы компанияларға өздерінің артықшылықтары мен кемшіліктерін түзетуге негізделген стратегияларды әзірлеу үшін өздерінің жақсы және әлсіз жақтарын анықтауға көмектеседі. Талдау компанияға әсер ететін ішкі және сыртқы факторларды жүйелі түрде қарастыру және стратегияны әзірлеу кезінде ескеру қажет негізгі аспектілерді бөліп көрсету арқылы жүзеге асырылады.

S (Strength) - күшті жақтары компанияның бәсекелестерден ерекшеленетін және мақсатқа табысты жетуіне ықпал ететін артықшылықтарын білдіреді, мысалы білікті кадрлар, инновациялық технологиялар, мықты бренд сияқты.

N (Neutral) - бейтарап жақтары, күшті де, әлсіз де емес немесе олардың маңыздылығы талдауға қосылатындай жоғары емес, мысалы, орналасқан жері, компания көлемі, салалық стандарттар.

W (Weakness) – әлсіз жақтары компанияның бәсекеге қабілеттілігі мен табысына қауіп төндіруі мүмкін кемшіліктерін көрсетеді, мысалы, ескірген технологиялар, кадрлардың тұрақсыздығы, маркетингтік стратегияның болмауы.

SNW талдауы компанияларға өздерінің нарықтағы жағдайын жақсырақ түсінуге және әлсіз жақтарын жоюға және күшті жақтарын нығайтуға бағытталған стратегияны анықтауға мүмкіндік береді (кесте 4). [13]

Кесте 4. SNW талдауы - ұйымның ішкі ортасын талдау әдісі

ЖШС «Cargo Handling Experts» кәсіпорыны	Позицияны сапалы бағалау		
	Күшті	Бейтарап	Әлсіз
Ұйым құрылымы	+		
Қызметкерлердің тәжірибесі мен кәсібилігі	+		
Әріптестердің кең желісі			+

Инновациялық технологиялар	+		
Қаржылық жағдай		+	
Бәсекелестік орта		+	
Компанияның логистикасы	+		
Маркетинг деңгейі			+
Нарықтағы беделі	+		
Жұмыс беруші ретінде беделі		+	
Географиялық ауқымдылығы			+
Ескертпе – дереккөз бойынша авторлар құрастырған [13]			

Кесте 4-те, «Cargo Handling Experts» кәсіпорнына SNW анализі жүргізілді. Бұл ұйымның ішкі ортасын, бәсекелестерден мықты және әлсіз жақтарын кең ауқымда көруге мүмкіндік берді.

ЖШС «Cargo Handling Experts» компаниясының ішкі ортасын талдауға арналып жүргізілген SNW әдісі, компанияға өздерінің мықты және әлсіз жақтарын анықтауға көмектесті. Бұл әдіс арқылы компанияның бәсекелестермен салыстырғанда көптеген мықты жақтарының бар екенін көре аламыз. Олар ұйым құрылымы, қызметкерлердің тәжірибесі мен кәсібилігі, инновациялық технологиялар, компанияның логистикасы, нарықтағы беделі. Сонымен қатар кейбір позицияларға бейтарап баға қойылды. Олардың көмегімен компания қызметінің толық көрінісін көре алдық.

Кесте 5. ЖШС «Cargo Handling Experts» компаниясына SWOT талдау

Мықты жақтары	Әлсіз жақтары
Компанияның Қытаймен және Ресеймен шекаралас қолайлы географиялық жерде орналасуы Қызметтердің кең спектрі, оның ішінде орау, қоймалау, тасымалдау, кедендік ресімдеу. Шымкент, Алматыда орналасқан 3 қойма. Теміржол және автокөлікпен тасымалдау.	Жеке брендтің қалыптаспауы Көлік дәліздеріне тәуелділік. Әскери қақтығыс аймақтары арқылы жүктерді тасымалдау кезінде қиындықтар.
Мүмкіндіктер	Қауіптер
Көлік дәліздерінің желісін кеңейту Елдер арасындағы сауда көлемін арттыру. Клиенттік базаның және пайданың ұлғаюына әкелетін қызмет түрлері мен сапасын кеңейту	Заңнамадағы өзгерістер Әскери қақтығыстар болатын жерде орналасуы Логистикалық нарықта жаңа бәсекелестердің пайда болуы Кәсіпорынның дамуы үшін инвестициялық және қаржылық ресурстардың болмауы
Ескертпе – дереккөз бойынша авторлар құрастырған [13]	

Кесте - 5 бойынша, «Cargo Handling Experts» компаниясына SWOT талдау жүргізілді. Компанияның бірқатар маңызды күшті жақтары бар, соның ішінде Қытай және Ресей шекарасындағы тиімді географиялық орналасуы, көрсетілетін қызметтердің алуан түрлілігі және стратегиялық маңызды қалаларда қоймалардың болуы. Дегенмен, назар аударуды және стратегиялық жоспарлауды қажет ететін ықтимал қауіптер ретінде жеке брендті құру мүмкін еместігі, көлік дәліздеріне тәуелділік және қақтығыс аймақтары арқылы тасымалдаудағы қиындықтар сияқты шешімін таппаған мәселелер көрсетілген. Мүмкіндіктер тұрғысынан көлік дәліздерінің желісін кеңейту, сауда көлемін ұлғайту және қызмет түрлерін кеңейту компанияға одан әрі өсу және нарықтағы орнын нығайту перспективаларын береді. Дегенмен, заңнамадағы өзгерістер, әскери қақтығыстар және жаңа бәсекелестердің пайда болуы мұқият бақылануы және бейімделуі керек ықтимал қауіптерді тудырады.

Заңнамадағы өзгерістер мен әскери қақтығыстар сияқты қауіптерді белсенді стратегиялар, соның ішінде заң мамандарымен ынтымақтастық және оңтайлы балама жолдарды іздеу арқылы сәтті жеңуге болады. Дамыған көлік инфрақұрылымы мен нарықтағы тәжірибе компанияға қауіптерге икемді жауап беруге және қиын жағдайларда тұрақтылықты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, ЖШС «Cargo Handling Experts» компаниясы логистикалық қызметтер саласында 2022 жылдан бастап жұмыс істейді, бас кеңсесі Алматы қаласында орналасқан.

Компанияның инновациялық қызметі бағыттарының бірі өкілдіктер желісін кеңейту және клиенттердің өсіп келе жатқан талаптарына сай болу үшін қызметтер спектрін кеңейту болып табылады. Компанияның иелігінде сақтау қоймалары бар және ол қойма операцияларының толық ауқымымен жауапты сақтау қызметтерін ұсынуға мамандандырылған. Бұл тарауда SWOT талдау, PEST талдау, бәсекелестік талдау, сауаланама жүргізу, қаржылық көрсеткіштеріне болжам жасау секілді зерттеу жүргізілген болатын.

Келесі компанияның ұйымдық құрылымына сипаттама жасалған болатын. Компанияда 50 қызметкер жұмыс жасайды және әр қызмекердің атқаратын өз міндеттері бар. Штаттық құрылым сызықтық және функционалдық құрылымдардың артықшылықтарын біріктіреді. Ол шешімдердің орындалуын басқарудың нақты тізбегін қамтамасыз етеді, сонымен қатар әртүрлі сала мамандарының білімі мен тәжірибесін пайдалануға мүмкіндік береді. Дегенмен, бұл құрылым бюрократиялық, икемсіз және қымбат болуы мүмкін. Оны қолданудың тиімділігі ұйымның көлемі мен күрделілігі, ол жұмыс істейтін сала, басқару стилі, штаб бөлімшелерінің жұмыс сапасы сияқты көптеген факторларға байланысты.

«Cargo Handling Experts» компаниясының қойма жүйесі олардың логистикалық желісінің маңызды буыны болып табылады. Қойма жүйесі жүктерді ұзақ және қысқа уақытқа сақтауды қамтамасыз етеді. Компания қоймасы еуропалық стандартқа сай, автоматтандырылған, жаңа технологиялар мен жүйелерді қолданады. Қоймадан бөлек, автомобильге арналған және терминал алаңдары бар. Кәсіпорынның қойма кешені 3PL санатындағы қызметтерді ұсынады. Қойма жүйесі компанияның маңызды бөлігі болғандықтан, кәсіпорын жұмысшылардың өз істерінің маманы болуы мен қызмет көрсетудің жоғарғы деңгейде болғанына жауап береді.

Ұйымның қаржылық көрсеткіштері талданып, болжам диаграммасы жасалды. 2020-2022 жылдарға арналған компания қызметінің барлық негізгі көрсеткіштері өсім көрсетті. Кірістің, өзіндік құнның, жалпы пайданың, сату шығындарының, басқару шығындарының және таза пайданың өсу қарқыны бірдей болды және 2021 жылы 20%, 2022 жылы 16,67% құрады. Сату кірісі мен активтердің кірістілігі сәйкесінше 25% және 20% деңгейінде өзгеріссіз қалды. Ұсыныстар: компания қызметінің тиімділігін арттыру бойынша жұмысты жалғастыру; шығындарды оңтайландыру жолдарын іздеу; кірісті арттыру мүмкіндіктерін қарастыру.

Келесі тарауда компанияға екі түрлі инструмент қолданылды. Бірінші инструмент SNW анализі. Бұл анализ ұйымның ішкі ортасын талдайтын болса, келесі инструмент PEST анализі компанияның сыртқы ортасын талдайды. Бұл анализдер бойынша компанияның маңызды ішкі және сыртқы факторлары қарастырылды. SNW анализі ұйымның құрылымы мен қызметкерлердің тәжірибесі жайында ақпараттарды талдауға қолданылса, ал PEST анализі компанияның саяси, экономикалық, әлеуметтік факторларын талдау үшін қолданылды [14].

Келесі тараулар бойынша компанияның бәсекелестеріне талдау және SWOT талдау жүргізілді. Бәсекелес компанияларды 4 критерий бойынша 5 балдық шкаламен бағалау жүргізілді. Компаниялар бір бірінен тәжірибелері жағынан да қызмет түрлері бойынша да ерекшеленеді. Бірақ «Cargo Handling Experts» ЖШС бұл нарықта ұзақ уақыт болмаса да, қызмет түрлері, қызмет ету сапасы және жұмысшылардың біліктілігі жағынан өздерін жақсы тұстан көрсете білді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Мамаев Е.А., Сорокин Д.В. «СОЛТҮСТІК-ОҢТҮСТІК» ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КӨЛІК ДӘЛІЗІНІҢ ДАМУ ӘЛЕУЕТІН БАҒАЛАУ // Известия Транссиб. – 2020. – Жоқ. 3 (43). – 86-96 б.
2. ЖШС «CargoHandlingExperts» <https://pk.uchet.kz/search/bin/170740030733?searchText=null>
3. Богачик Е.В. СЫЗЫҚТЫҚ ҰЙЫМДАСТЫРУ ҚҰРЫЛЫМЫ - ШАҒЫН БИЗНЕС ПОЗИЦИЯСЫНЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ МЕН ТИІМДІ ЖАСТАРЫ // Экономика және қоғам. – 2018. – Жоқ. 11 (54). – Б. 1505-1511.
4. Трофимчик Е.В. ҰЙЫМДАСТЫРУ ҚҰРЫЛЫМЫ КӘСІПОРЫНДЫ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ. – 2022 жыл.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=48770411>
5. Kmiecik M. Үшінші тарап логистикасы (3PL) арқылы инвентарлық қорларды басқаруға және тасымалдауды жоспарлауға негізделген логистикалық үйлестіру // Тұрақтылық. – 2022. – Т. 14. – №. 13. – С. 8134.
<https://www.mdpi.com/2071-1050/14/13/8134>
6. «Cargo Handling Experts» компаниясының қаржылық көрсеткіштері
<https://pk.uchet.kz/search/bin/170740030624>
7. Положенцева И.В. және т.б. Университет рейтингтерінің нәтижелерін талдаудың метрологиялық тәсілі: болжамды бағалаудың дәлдігін арттыру құралы ретінде тірек нүктелерінің шкаласының әдісі // Қазіргі заманғы педагогикалық білім. – 2022. – Жоқ. 4. – 54-62 б.

8. <https://cyberleninka.ru/article/n/metrologicheskiy-podhod-k-analizu-rezultatov-universitetskih-reytingov-metod-opornyh-tochek-shkaly-kak-instrument-povysheniya>
9. «Cargo Handling Experts» компаниясы туралы ақпарат <https://statsnet.co/companies/kz/43316441>
10. Крылова С.А. SNW талдауын қолданудың теориясы мен тәжірибесі // ҚЫЗМЕТ ЭКОНОМИКАСЫ: МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ. – 2018. – 96-99 б.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=35151384>
11. Локтионова Ю.Н., Куренков В.И. PEST талдау ұйымның сыртқы ортасындағы факторларды талдаудың негізгі құралы ретінде // Ғылым мен білімнің даму тенденциялары. – 2018. – Жөк. 38-3. – 43-45 беттер.
12. Pegas transporte&logistics компаниясының сайты <https://www.pegaslogistics.kz/>
13. Logistic point компаниясының сайты <https://logistic-point.kz/>
14. «Cargo Handling Experts» компаниясы туралы ақпарат
15. <https://b2bhint.com/ru/company/kz/cargo-handling-experts--170740030624>
16. Зарипова Р.С. және т.б. Көлік-логистикалық жүйелердің тиімділігін арттыру факторы ретінде цифрлық технологияларды енгізу // Халықаралық Advanced Studies журналы. – 2021. – Т. 11. – Жөк. 2. – 100-114 беттер.

СОЗДАНИЕ ЦЕННОСТИ КАК ОСНОВА КЛИЕНТОЦЕНТРИЧНОГО ВЕДЕНИЯ БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ

*Жакупова Салтанат Тамерлановна,
к.э.н, профессор УМБ имени К. Сагадиева
Султанова Жанел,
магистрант 1 курса Маркетинг, УМБ имени К. Сагадиева*

Абстракт. В научной статье исследуется влияние создания ценности на клиентоцентричное ведение бизнес-процессов в сфере финансовых услуг. Обзор литературы включает в себя анализ текущих стратегий, инноваций и бизнес-процессов Казахстанских банков, таких как АО ДБ Альфа-Банк, АО «Народный Сберегательный Банк Казахстана», АО «Kaspi Bank», АО «First Heartland Jusan Bank», ДБ АО «Bereke Bank», АО «ForteBank», направленных на улучшение клиентского опыта. Методика исследования включает анализ литературы, кейс-стади о цифровой трансформации клиентского опыта успешных финансовых организации таких как Сингапурский банк «OCBC Bank», который является вторым по размеру активов в Юго-Восточной Азии и Казахстанкий банк АО «Kaspi Bank», где будет описываться цифровая стратегия создания клиентоцентричного подхода к клиенту, как финансовые компании внедрили интеграции технологических инноваций таких как гипер-персонализация, использование искусственного интеллекта(ИИ) в предоставлении банковских услуг в различные аспекты жизни клиентов. В кейс-стади, приведенных в данной статье описываются ключевые факторы успеха банков в создании ценности клиентоцентричного ведения бизнес-процессов.

Результаты исследования подчеркивают эффективность клиентоцентричных стратегий, особенно при интеграции технологических инноваций. Обсуждение выделяет вызовы и рекомендации для финансовых компаний. Вклад исследования проявляется в расширении научного понимания, предоставлении практических рекомендаций для бизнеса и повышении качества услуг в обществе. Выводы указывают на стратегическую важность клиентоцентричности, акцентируя на постоянной адаптации и инновациях.

Ключевые слова: экосистемы, финансовые услуги, цифровая трансформация клиентского опыта, клиентоцентричные стратегии, персонализация, онбординг.

Введение. Уровень высокой конкуренции в банковском бизнесе и динамичные изменения в Казахстане дали импульс для постановления стратегических планов коммерческих банков по выстраиванию эффективного управления бизнес-процессами, основанное на принципах клиентоцентричности и создании ценности, которая становится ключевым фактором успешности финансовых учреждений.

В условиях жесткой конкуренции доля новых потребителей становится меньше, а привлечение каждого нового клиента обходится все более дорогим для банков. Одной из основных задач деятельности банка становится удержание уже имеющихся клиентов. К этому процессу подключается не только маркетинговый отдел, а также и высший менеджмент банка.

Тенденция развития банковского дела последних пяти лет в Казахстане такова, что значительная часть кредитных учреждений направляет основные усилия на быструю реализацию следующих моделей поведения на рынке:

- 1) клиенто-ориентированной,

- 2) продукто-ориентированной,
- 3) социально-ориентированной.

Соперничество за клиентов на современном этапе идёт во всех сегментах банковской деятельности. Бытуют много спорных вопросов и мнения среди менеджеров банка по поводу того, что именно первично: клиент (потребности клиента) или же продукт, созданный исходя из потребностей клиента. Особое внимание уделяется к передовым технологиям [1].

В эпоху глобализации и превращении традиционной экономики в сторону прозрачного и свободного обмена информацией, а открытые API рассматриваются не только как технологический инструмент, но и как возможность создания открытых цифровых экосистем — более гибких и адаптивных к происходящим изменениям [2].

В Казахстане в области обслуживания финансовых интересов клиентов выделяются следующие кредитные учреждения: Halyk bank, Kaspi.kz, Банк Центр Кредит, Береке банк, Jusan, ForteBank, Евразийский банк. Нурбанк, Altyn Bank, Хоум Кредит, Банк ВТБ, Отбасы банк и т.д [3].

Обзор литературы обрисовывает теоретические и практические аспекты клиентоцентричности в контексте финансовой индустрии. Анализ стратегий, методов и технологических инноваций призван выявить оптимальные подходы к созданию ценности для клиентов в ключевых бизнес-процессах. Методика исследования включает в себя спектр методов, как обзор литературы, кейс-стади и синтез результатов полученных данных исследования.

Полученные результаты и их обсуждение выявляют ключевые тренды, вызовы и преимущества внедрения клиентоцентричных подходов в финансовых организациях.

Научные выводы, практические рекомендации и обобщенные результаты исследования имеют потенциал сформировать основу для улучшения стратегий управления бизнес-процессами в сфере финансовых услуг, а также внести существенный вклад в научное и практическое понимание клиентоцентричности в современном бизнесе.

Цель и задачи исследования: Цель исследования заключается в анализе создания ценности и ее влиянии на клиентоцентричное ведение бизнес-процессов в сфере финансовых услуг.

Задачи исследования:

- Проанализировать текущие тенденции и вызовы в сфере финансовых услуг, связанные с клиентским опытом;
- Рассмотреть стратегии создания ценности и их применение в ключевых бизнес-процессах финансовых компаний;
- Оценить влияние клиентоцентричных изменений на уровень удовлетворенности и лояльность клиентов в сфере финансов;
- Предложить практические рекомендации для финансовых учреждений по оптимизации бизнес-процессов с учетом создания ценности для клиентов;
- Исследовать перспективы долгосрочных отношений между финансовыми учреждениями и клиентами при активной реализации клиентоцентричных подходов.

Объектом исследования являются банки Казахстана.

Предмет исследования - модель клиентоцентричного бизнес-процесса экосистемы в обслуживании потребителей финансовых услуг.

Основная часть

Обзор литературы. Обзор литературы включает работы, фокусирующиеся на создании ценности и клиентоцентричном управлении в сфере финансовых услуг. Ключевые темы включают: клиентоцентричность в финансовых услугах, бизнес-процессы в сфере финансов и методы создания ценности для клиентов.

1. Клиентоцентричность в финансовых услугах:

- Исследование работ, посвященных теоретическим основам и практическим аспектам внедрения клиентоцентричных стратегий в финансовые учреждения.

Ценность чего-либо в обычном понимании трактуется как потребительская ценность, то есть как некая материальная оценка произведенного блага, где воплощена стоимость вложенного труда. Понятие ценности почти тождественно понятию полезности. Но в эпоху, когда знания и информация становятся главными факторами производства и мир вокруг стремительно меняется, трансформируются понятия ценности и полезности. Теперь они стали индивидуализированными (личными, персональными).

Так, ценность стала исключительно субъективным параметром. Это то, что каждый из нас считает важным и существенным для себя, хотя может этого и не осознавать. У каждого человека своя шкала ценностей и этот факт сильно затрудняет продвижение стандартизированных услуг [4].

Когда всё превращается в товар, главное значение в бизнесе и не только в нем приобретает умение создавать и доставлять ценности, что отличается от традиционного понимания, согласно которому основная цель предпринимательства – прибыль [4].

В нашей стране наряду с ростом общей сферы услуг растет и сектор профессиональных, в частности, финансовых услуг на рынке ценных бумаг. Конечно, финансовые результаты важны для любой компании, но они – лишь следствие создания ценностей для потребителей. Поэтому самым главным фактором успешной стратегии компании сегодня становится создание и доставка ценностей для потребителей, не ущемляя при этом интересов других заинтересованных сторон [4].

С маркетинговой точки зрения позиционирование, сегментация и продвижение должны базироваться на ценностном подходе. Маркетинг является одним из ключевых инструментов для обеспечения конкурентоспособности компаний. С точки зрения известного японского маркетолога М. Симагути «маркетинг призван способствовать материализации полезных идей и помогать преобразованию их в «явные ценности». Он утверждает, что смысл существования маркетинга в бизнесе заключается в ускорении «обмена ценностями» между членами общества, в результате которого повышается благосостояние и комфортность жизни как отдельных индивидуумов, так и всего общества в целом. Это некий «ценностный подход» к маркетингу. Если нет заинтересованных сторон, то невозможно осуществить и обмен ценностями [5].

Очень важным параметром является качество услуг, которое зависит от качества процессов. Если «на выходе» мы получаем услуги не удовлетворяющего нас качества или их вариабельность (изменчивость), значит, произошел сбой в процессах [6]. Чтобы этого избежать, необходимо внедрить процессный подход в управлении, прописать текущие бизнес-процессы и их стандартизировать.

Как правило, поставщик услуги является ее частью и не может рассматриваться отдельно от нее. Поэтому на первый план выходят профессиональные качества и особенно, «эмоциональный интеллект» и коммуникативные навыки персонала поставщика услуг. Если клиенту, например, не понравилось отношение к нему со стороны персонала, то он, вряд ли вернется сюда снова. И это еще одно доказательство важности стандартизации и обучения персонала выполнению этих стандартов, чтобы избежать вариабельности качества.

Кроме того, в сфере услуг иная последовательность процессов, чем в производственной сфере. Услуги сначала должны быть проданы, а только потом произведены и потреблены. То есть сначала «продвижение», потом «реализация», и только потом «производство и потребление». Как стартовый этап всего этого процесса «продвижение» имеет кардинальное значение, поэтому должны измениться содержание и технология маркетинга.

Особенность предоставления услуги заключается в том, что их нельзя изготовить заранее, как товары. Они не транспортируются, не складываются, невозможно выставить для ознакомления и т.д. Это означает, что их нельзя показать, попробовать, увидеть, изучить до момента получения. Свое мнение о качестве услуги потребитель может составить только после потребления [7].

Если купленные нами товары, как правило, изготовлены где-то и кем-то, с кем мы никогда не встречались и вряд ли встретимся, то услуги нам оказывает конкретный человек, с кем мы общаемся лично. Самым главным в этом случае становится фактор доверия. Брендинг, материальное окружение (офис), внешний вид сотрудников, информационные материалы с описанием услуги, метафоры и образы (например, компьютерные образы, фото-, видеоматериалы и др.) могут повысить восприятие осязаемости услуг потенциальными клиентами [7]. Сюда же относятся и демонстрация прямых и побочных выгод от потребления данной услуги и особенной ценности для данного конкретного потребителя. [7].

Основой клиентоориентированной модели банковского обслуживания является всесторонний анализ клиента. Умение определить целевого клиента, характер бизнеса с ним, расчет затрат для банка, вот те области, на которых банки концентрируют свои действия при построении клиентоориентированной модели розничного бизнеса [8].

Есть цифры, которые подтверждают, что инвестиции в customer experience приносят деньги бизнесу. Каждый 1% снижения оттока клиентов, по данным Forrester Research, приводит к увеличению прибыли на 5%. Клиенты, удовлетворенные качеством обслуживания, склонны тратить на 140% больше. А персонализированные предложения увеличивают чек на 10-30%, по данным McKinsey & Company [8].

Есть разница между клиентоориентированностью и клиентоцентричностью. Клиентоориентированность - это подход, при котором компания учитывает потребности и предпочтения клиентов, но не обязательно ставит их в центр своей стратегии. Клиентоориентированные компании могут использовать данные о клиентах для улучшения своих продуктов и услуг, но не всегда стремятся создать максимально удобный и персонализированный опыт для каждого клиента [8].

Клиентоцентричность же подразумевает, что клиенты находятся в центре всей деятельности компании. Такие компании стремятся не просто учитывать потребности клиентов, но и предвосхищать их, создавая максимально удобный и персонализированный опыт использования своих продуктов и услуг [8].

2. Бизнес-процессы в сфере финансов:

В основе клиентоориентированной модели розничного бизнеса банков второго уровня лежат:

- круглосуточное предоставление всех услуг клиентам по всем каналам обслуживания;
- оперативное решение проблем клиентов;
- доступность истории всех операций и взаимоотношений с банком;
- финансовая безопасность;
- презумпция легитимности клиента;
- надежность и своевременное выполнение обязательств перед контрагентами;
- квалифицированные услуги;
- внедрение новых и совершенствование существующих услуг.

Если банки стремятся к массовости увеличению числа потребителей, важнейшей задачей является автоматизация процесса приема заявок.

В дальнейшем мы будем рассматривать в методе кейс-стади цифровую трансформацию Сингапурского банка «OCBC Bank», финансовой группы которая является вторым по размеру активов в Юго-Восточной Азии, где будет описываться цифровая стратегия создания клиентоцентричного подхода к клиенту, как финансовая компания внедрила интеграции технологических инноваций таких как гипер-персонализация и использование искусственного интеллекта(ИИ) в предоставлении банковских услуг в различные аспекты жизни клиентов. Примером успешной цифровой трансформации является Казахстанский банк АО «Kaspi Bank».

Бизнес-модель Kaspi.kz работает через два приложения. Приложение Kaspi.kz является суперприложением, предназначенным для частных лиц. Это приложение предлагает широкий спектр функций, которые включают банковские услуги, электронную коммерцию и другие услуги. Второе суперприложение KaspiPay, разработано специально для малого и среднего бизнеса. Уникальность Kaspi заключается в его масштабном наборе разнообразных служб, предоставляемых в рамках одного суперприложения [9].

Актуальные цифровые продукты и услуги делают Kaspi.kz неотъемлемой частью повседневной жизни как потребителей, так и поставщиков товаров в Казахстане. Сочетание масштабности потребителей и продавцов, объединенное платежной сетью самой Kaspi.kz, делает бизнес модель финансовой организации уникальной. [10]

3. Методы создания ценности для клиентов:

- Анализ существующих методологий и инструментов, направленных на создание и измерение ценности для клиентов в контексте финансовых услуг, среди которых:

Технологические инновации:

- Исследования, касающиеся влияния современных технологий, таких как искусственный интеллект и блокчейн, на улучшение клиентоцентричности в финансовом секторе.

Цифровые технологии все больше интегрируются в экономику и обычную жизнь, оказывают непосредственное влияние на индустрию финансовых услуг, предлагая новые технологии, модели их распространения новых участников. Проникновение дигитализации в общество и бизнес неуклонно растет, так мобильные денежные услуги доступны уже в 64% развивающихся стран. Их распространение выросло одновременно с пенетрацией мобильной связи и достигло 100% уже 2020 году [11].

В настоящее время наблюдается изменение традиционных подходов к предоставлению финансовых услуг, меняются ожидания и поведение клиентов. Базовыми потребностями стали: дистанционное получение услуг, скорость удобство их получения.

На финансовый рынок и в экономику в целом повсеместно проникают новые технологии, включая цифровизацию взаимодействия между участниками рынка, государственными органами и регуляторами.

Создаются и развиваются механизмы для обмена и анализа данных, в том числе с использованием открытых программных интерфейсов (API) [12].

В наше время финансовые организации тесно связаны между собой. Мобильные приложения, банки, платежные сервисы, кредитные компании и кредиторы сотрудничают, чтобы улучшить обслуживание клиентов. Технологию, которая объединяет все эти взаимодействия, называют интерфейсом прикладного программирования (API) [12].

Под воздействием этих факторов кредитные организации меняют свои бизнес-модели, стратегию развития в целом и стратегию использования информационных систем в частности.

Активное развитие цифровых технологий значительно повлияло на потребности и ожидания пользователей финансовых услуг. Большое значение приобретает потребительский опыт, связанный с цифровизацией и использованием технологий.

В условиях пандемии со стороны потребителей увеличился спрос на удалённые сервисы, а участники финансового рынка ускорили переход к новым бизнес-моделям. В настоящее время клиентов интересует возможность дистанционного получения широкого спектра услуг, охватывающих все сферы жизнедеятельности. Потребители отдают предпочтение удобным, простым и быстрым сервисам, для получения которых не нужно повторно проходить авторизацию и вводить свои личные данные. Финансовые организации адаптируются к этим изменениям, предлагая клиентоцентричные сервисы и интегрируя финансовые услуги и традиционно нефинансовые продукты. Происходит объединение финансовых и нефинансовых сервисов в экосистемы, в которых клиентам предлагаются разнообразные услуги в режиме одного окна. Создаются приложения, охватывающие разные сферы жизни пользователя: оформление банковских продуктов, покупка страховок, оплата товаров и услуг, заказ такси и доставки еды, покупка билетов на самолет или поезд, бронирование отелей и прочее. По оценке экспертов McKinsey, к 2025 году на экосистемы придется приблизительно 30% от глобального ВВП (60 трлн долл. США) [13].

Обычно экосистемы создают крупные ИТ-компании, имеющие в своём распоряжении огромные массивы данных о своих клиентах, а также наиболее продвинутое технологическое решение и наработки. Они встраивают в экосистемы сервисы партнёров или приобретаемых ими компаний из различных отраслей. В результате в рамках экосистем пользователи получают интеллектуальные индивидуальные предложения услуг [14].

Семь из десяти крупнейших по рыночной капитализации компаний как Alibaba, Alphabet, Amazon, Apple, Facebook, Microsoft и Tencent создают экосистемы.

Собственные экосистемы также строят традиционные банки, начиная предлагать нефинансовые услуги. Успешные модели развития подразумевают переход к концепции удовлетворения разнообразных потребностей клиента. Так считает 61% руководителей банков по всему миру [14].

Инновационные информационные технологии обеспечивают обработку значительно возросшего объема перерабатываемых данных, сокращают время обработки информации, обеспечивают уменьшение трудоемкости и рост производительности труда, помогают сократить операционные расходы. Они также способствуют повышению качества предоставляемых банками услуг, их соответствия возрастающим потребностям клиентов путем использования более широкого диапазона и доступного формата финансовых услуг [15].

Однако цифровая трансформация требует определенных финансовых затрат на разработку инновационных решений, их внедрение, обучение персонала и т.п. Кроме того, теперь это будет постоянный процесс, так как вследствие усиления конкуренции банки вынуждены постоянно вкладывать деньги в обновление ИТ-систем и непрерывно выводить на рынок новые решения. Крупные банковские конгломераты имеют финансовые возможности для преобразования всей технологической инфраструктуры, внедрения сервисов, позволяющих различным подразделениям совместно использовать клиентские данные и другую информацию, перестройки процессов разработки и внедрения продуктов, а также улучшенных систем кибербезопасности [16,17].

Примеры таких успешных банков — АО «Kaspi Bank», АО «First Heartland Jusan Bank», ДБ АО «Berke Bank», АО «ForteBank» и др.

Маркетплейс АО «Kaspi Bank» — «Kaspi.kz» — является лидером электронной коммерции и крупнейшей торговой интернет-платформой. Банк позиционирует в качестве финтех компании аналогов которой нет в Казахстане, недавно успешно вышел на London Stock Exchange (Лондонскую фондовую биржу) и стал одной из самых дорогих казахстанских компаний [18].

Мобильные приложения АО «First Heartland Jusan Bank» для бизнеса — Jusan Business и для розничных клиентов — Jusan отмечены в 2021 году премией Премия International Finance Banking Awards как лучшие инновационными разработками. Клиентам доступны большинство банковских услуг, а также линейка нефинансовых сервисов, таких как цифровой мобильный оператор и маркетплейс Jmart [19].

В интернет-банкинге АО «ForteBank» предусмотрена возможность получить не только банковские услуги (открытие и управление счетами, оформление депозитов, кредитов: оформление кредитов, получение пластиковых карт, переводы денежных средств, осуществление платежей за предоставляемые услуги, но и приобретение товаров в собственном маркетплейсе «ForteMarket», оформление туров в «ForteTravel», покупка и продажа валюты по удобному для клиента курсу в «ForteForex», оформление разных видов страхования и др. Кроме того, банк осуществляет мгновенные денежные переводы между физлицами и юрлицам до 4 млн. тг.. без комиссии с кэшбэком. Экосистема Forte предоставляет vip-клиентам услуги консультирования по вопросам налогового, трудового, корпоративного права и т.п., медицинского консультирования, страхования [20].

АО «ForteBank» и АО «First Heartland Jusan Bank» запустили проекты предоставления услуг мобильной связи (ForteMobile на базе Veeline и Jusan Mobile на базе сети Tele2/Altel). Услуги связи предоставляются бесплатно за месячный оборот по платежной карте свыше 50 000 тенге.

ДБ АО «Bereke Bank» перестраивает внутренние бизнес-процессы, модернизирует процессы взаимодействия со своими клиентами, разрабатывает и предлагает клиентам новые сервисы ведения электронного бизнеса и управления финансами (SberBusiness, онлайн-касса Nurkassa, онлайн онбординг – интеграция с порталом e-Gov, идентификация клиента посредством биометрии [21].

Freedom Finance Bank предлагает клиентам цифровую ипотеку от 3 млн тенге с 20 %-ным первоначальным взносом на срок от 3 до 15 лет, которую можно оформить за минуты по номеру телефона и ИИН [22].

Банки применяют технологии искусственного интеллекта и роботизацию бизнес-процессов в маркетинге и рекламе, в работе с обращениями клиентов, в работе с электронными архивами данных и системах документооборота, в решениях аналитических задач банковской деятельности. Таким образом, направления цифровизации в казахстанском банковском секторе включают: инновации в сфере разработки новых программ и приложений, которые используются клиентами банка в режиме онлайн с помощью разных гаджетов, информационно-коммуникативных технологий и альтернативных каналов продаж в виде видеозвонков, ботов в мессенджерах и соцсетях и т. п., разработки новых гибридных продуктов с подключением небанковских сервисов от компаний партнеров, маркетинг, основанный на анализе Big Data, автоматизация и цифровизация внутренних бизнес-процессов (создания программных комплексов документооборота, обработки больших массивов данных о клиентах, их транзакциях и пр.). Цифровые технологии предоставляют новые возможности банкам расширять свою клиентскую базу, выходить на новые географические рынки, оптимизировать и существенно снизить операционные затраты, расходы на содержание персонала, повысить производительность.

Небольшие банки при переходе на цифровые технологии сталкиваются с проблемами, среди которых: высокая стоимость создания и внедрения специализированных программ, обеспечивающих автоматизацию и цифровизацию бизнес-процессов; высокие затраты на разработку и внедрение программ киберзащиты; необходимость постоянно модернизировать процессы, продукты и услуги в целях поддержания своей конкурентоспособности на финансовом рынке и др.

Методика исследования включает следующие шаги:

1. Обзор литературы:

- Проведение систематического обзора существующих исследований и публикаций, связанных с клиентоцентричным ведением бизнес-процессов в сфере финансов.

2. Кейс-стади:

- Анализ успешных кейсов реализации клиентоцентричных подходов в конкретных финансовых компаниях таких как «OCBC Bank» и «Kaspi Bank» с целью извлечения уроков и лучших практик.

Из зарубежных материалов о стратегии создании ценности на основе клиентоцентричного подхода мы привели пример кейса о цифровой трансформации клиентского опыта Сингапурского банка «OCBC Bank». Алгоритм реализации клиентоцентричных подходов цифровой трансформации этой финансовой компании может быть примером для развивающихся банков Казахстана и для других сфер бизнеса.

Кейс стади включает в себя:

1) цели и задачи цифровой трансформации, которые были сформированы командой банка на основе представления того, каким должен быть банк будущего;

2) с помощью каких решений это было сделано;
3) как это было сделано; 4) как теперь работает процесс онбординга (онбординг - процесс ознакомления новых пользователей с основной ценностью продукта компании) клиентов [23].

1) Цели и задачи цифровой трансформации клиентского опыта «OCBC Bank»:

1. Автоматизация и оптимизация процессов обслуживания клиентов на всех этапах взаимодействия:

- Естественность/простота: Удобное и интуитивно понятное использование на мобильных устройствах; Общение с помощью естественного языка без необходимости использования сложных команд; Адаптируемость к различным устройствам и размерам экрана; Использование биометрических технологий для удобной и безопасной аутентификации.

- Мгновенность: Предоставление услуг в режиме реального времени, без задержек или ожиданий; Мгновенный доступ к информации и поддержка по запросу.

- Гипер-персонализация: Предоставление индивидуальных рекомендаций и предложений на основе углубленного анализа данных; Использование предиктивной аналитики для прогнозирования потребностей клиентов и предоставления персонализированного обслуживания.

- Сквозная автоматизация - непрерывная интеграция: Автоматизация всех этапов процессов обслуживания клиентов для повышения эффективности и снижения трудозатрат; Непрерывная интеграция обновлений и изменений в системы для обеспечения стабильной и надежной работы; Своевременное выявление и устранение ошибок для повышения качества обслуживания.

2. Использование данных и искусственного интеллекта (ИИ) для получения конкурентного преимущества:

- Лучшие в своем классе решения в области данных и машинного обучения на базе Core-системы банка, основанные на переосмыслении основных процессов: Оптимизация процессов AML, KYC, кредитования, wealth-менеджмента, управления операционными рисками и комплаенс-контроля с помощью данных и машинного обучения

- Максимизация объемов продаж и качества сервиса за счет использования данных о потребительских инсайтах: Персонализация предложений и услуг на основе данных о клиентах

3. Пути клиентов и экосистемы:

- Интеграция банковских услуг в различные аспекты жизни клиентов

- Партнерство с различными организациями для предоставления комплексных услуг клиентам

2) С помощью каких решений это было сделано:

Выбор программных инструментов тщательно согласовывался с целями и задачами цифровой трансформации организации, обеспечивая комплексный и эффективный подход к улучшению процессов онбординга клиентов, CRM и wealth-менеджмента. Согласованные программные решения для цифровой трансформации:

- Упрощенное начало отношений: ROME (Relationship Opening Made Easy) упрощает процесс открытия счетов и выстраивания отношений с клиентами, обеспечивая бесшовный и приятный опыт на этапах онбординга и продаж как в отделениях, так и за их пределами.

- CRUISE (Расширенные возможности для сотрудников) предоставляет сотрудникам фронт-офиса необходимые инструменты и ресурсы для эффективного обслуживания клиентов, что приводит к повышению удовлетворенности клиентов и увеличению продаж.

- GOALS BASED ADVISORY переориентирует взаимодействие с клиентами с административного на консультативное, стимулируя персональное общение и понимание целей клиента.

3) Как это было сделано:

Оптимизация онбординга и поддержка клиентского пути было реализовано с помощью следующих способов:

1. Приоритет живому взаимодействию с клиентами: организация переориентировала свое внимание с выполнения операционных задач на установление значимых отношений с клиентами, освободив время и ресурсы сотрудников для более эффективного взаимодействия.

Изменения: организация внедрила цифровизацию процессов и электронную подпись, сократив количество бумажных форм и ускорив процесс сбора подписей.

Результат: эти изменения снизили административную нагрузку и освободили время сотрудников, позволив им сосредоточиться на предоставлении персонализированного обслуживания и построении долгосрочных отношений с клиентами.

2. Приоритет качеству взаимодействия с клиентами: вместо того чтобы следовать стандартным алгоритмам, сотрудники сосредоточились на понимании индивидуальных потребностей клиентов и

предоставлении им персонализированных консультаций, уделяя столько времени, сколько необходимо для достижения наилучшего результата.

Изменения: внедрение интегрированного клиентского пути на одном экране консультанта и автоматизация сложных процессов

Результат: эти изменения повысили производительность сотрудников и удовлетворенность от работы, поскольку они смогли оказывать более эффективную помощь клиентам и строить более прочные отношения.

3. Интеграция продуктов в путь клиента: вместо навязчивых кросс-продаж организация сосредоточилась на предоставлении клиентам дополнительных продуктов и услуг, которые дополняют их путь и легко встраиваются в их опыт, что приводит к повышению удовлетворенности и лояльности клиентов.

Изменения: внедрение интуитивно понятного пользовательского интерфейса и предоставление обучения на рабочем месте

Результат: эти изменения повысили эффективность сотрудников и снизили их нагрузку, позволив им сосредоточиться на предоставлении отличного обслуживания клиентов и завоевании их доверия.

4) Как теперь работает процесс онбординга:

- Интегрированный клиентский путь с персонализированными рекомендациями и мгновенным открытием счета: в ОСBC Bank финансовый консультант использует электронный каталог продуктов на своем экране, чтобы совместно с клиентом сравнить и выбрать продукты, включая возможности кросс-продаж. Это обеспечивает персонализированный опыт и позволяет клиентам принимать обоснованные решения.

- Упрощенный процесс сбора данных и автоматизированная оценка: встроенные функции сканирования документов и сбора личной информации позволяют консультанту быстро и эффективно собирать необходимые данные. Автоматизированный алгоритм и оценки клиента ускоряет процесс и обеспечивает точные результаты.

- Мгновенное открытие счета и выпуск карт: интеграция с системой позволяет консультанту мгновенно открыть счет и выпустить клиенту ATM-карту и токен 2FA прямо во время консультации. Это устраняет необходимость в дополнительных посещениях или ожиданиях и обеспечивает мгновенный доступ к продуктам и услугам банка.

- Цифровая подпись для удобства и безопасности: весь процесс завершается цифровой подписью клиента, что повышает удобство и безопасность, избавляя от необходимости использования бумажных документов и дополнительных подписей.

По данным исследования Kaspi Bank начал свой путь цифровой трансформации в начале 2010-х годов. Банк реализовал комплексный подход, охватывающий все аспекты своей деятельности, от продуктов и услуг до внутренних процессов и технологий. Теперь рассмотрим этапы цифровой трансформации «Kaspi Bank»:

Основные этапы цифровой трансформации Kaspi Bank:

1. Мобильный банкинг: Kaspi Bank одним из первых в Казахстане внедрил мобильный банкинг. В 2012 году банк запустил мобильное приложение Kaspi.kz, которое быстро стало одним из самых популярных банковских приложений в стране.

2. Электронная коммерция: В 2017 году Kaspi Bank запустил платформу электронной коммерции Kaspi.kz Marketplace. Эта платформа позволила банку расширить свои услуги и предложить клиентам широкий спектр товаров и услуг.

3. Суперприложение: В 2019 году Kaspi Bank объединил свой мобильный банкинг и функции электронной коммерции в единое суперприложение Kaspi.kz. Суперприложение быстро стало популярным, охватив миллионы активных пользователей.

4. Цифровизация внутренних процессов: Помимо внедрения новых цифровых продуктов и услуг, Kaspi Bank также сосредоточился на цифровизации своих внутренних процессов. Банк автоматизировал многие ручные процессы, такие как обработка кредитов и обслуживание клиентов.

5. Использование искусственного интеллекта и больших данных: Kaspi Bank внедряет искусственный интеллект и большие данные для улучшения своих продуктов и услуг. Банк использует эти технологии для предоставления персонализированных рекомендаций клиентам, выявления мошенничества и улучшения кредитного скоринга.

6. Облачные вычисления: Kaspi Bank использует облачные вычисления для размещения своей инфраструктуры и приложений. Это позволяет банку быть более гибким и масштабируемым, а также экономить на затратах.

Результаты цифровой трансформации: Цифровая трансформация позволила Kaspi Bank значительно расширить свою клиентскую базу, увеличить доходы и улучшить операционную эффективность. Банк стал лидером в области цифровых финансовых услуг в Казахстане и признан одним из самых инновационных банков в мире.

Ключевые факторы успеха:

- Упор на клиента: Kaspi Bank всегда ставил клиента в центр своей цифровой трансформации.
- Инвестиции в технологии: Банк постоянно инвестировал в передовые технологии, чтобы предлагать клиентам лучшие цифровые продукты и услуги.
- Партнерства и приобретения: Kaspi Bank сотрудничал с другими компаниями и приобрел несколько стартапов, чтобы ускорить свою цифровую трансформацию.
- Гибкость и инновации: Банк всегда был готов внедрять новые идеи и адаптироваться к меняющимся потребностям рынка.

3. Синтез результатов:

Полученные результаты и их обсуждение указывают на несколько ключевых аспектов:

1. Эффективность стратегий создания ценности:
 - Выявлено, что применение стратегий, таких как персонализация услуг, активное внедрение инноваций и улучшение взаимодействия с клиентами, существенно повышает уровень их удовлетворенности.
2. Влияние на бизнес-процессы:
 - Определено положительное воздействие клиентоцентричных подходов на ключевые бизнес-процессы, включая ускоренное принятие решений, снижение затрат и улучшение операционной эффективности.
3. Технологический фактор:
 - Результаты подтверждают, что интеграция современных технологий в бизнес-процессы, таких как использование искусственного интеллекта для персонализации или блокчейн для обеспечения безопасности, существенно улучшает клиентский опыт.

4. Вызовы и ограничения:

- Обсуждение выявило некоторые вызовы, такие как необходимость адаптации к изменяющемуся рынку и управление ожиданиями клиентов, что подчеркивает важность баланса между инновациями и стабильностью.

5. Рекомендации для практики:

- На основе результатов предоставлены рекомендации для финансовых учреждений, направленные на оптимизацию бизнес-процессов с учетом создания ценности для клиентов, включая дальнейшее развитие технологических решений и активное вовлечение персонала.

Результаты данного исследования вносят значительный вклад в науку, бизнес и общество:

1. Наука:
 - Расширение теоретического понимания роли создания ценности в клиентоцентричном управлении бизнес-процессами в сфере финансов. Исследование может служить основой для будущих исследований в области управления клиентским опытом и стратегического управления в финансовом секторе.
2. Бизнес:
 - Предоставление финансовым учреждениям конкретных рекомендаций и практических подходов для оптимизации бизнес-процессов с учетом клиентоцентричности. Это может помочь компаниям улучшить конкурентоспособность, привлекать и удерживать клиентов, а также эффективно внедрять инновации.
3. Общество:
 - Повышение качества услуг в сфере финансовых услуг, что, в конечном итоге, улучшает жизнь клиентов. Улучшенное клиентское обслуживание может способствовать развитию долгосрочных отношений между компаниями и клиентами, а также содействовать стабильности и доверию в обществе.

Таким образом, результаты исследования имеют потенциал повысить уровень знаний в академическом сообществе, улучшить практическую деятельность бизнес-сектора и оказать позитивное воздействие на общество через повышение качества услуг и удовлетворенности клиентов.

Выводы. Выводы данного исследования подчеркивают важность создания ценности для клиентов в сфере финансовых услуг и ее влияние на клиентоцентричное ведение бизнес-процессов. Несколько ключевых выводов:

1. Клиентоцентричность как стратегическое преимущество:

- Результаты исследования подтверждают, что компании, активно внедряющие клиентоцентричные подходы в свои бизнес-процессы, выстраивают устойчивые и долгосрочные отношения с клиентами, что служит стратегическим преимуществом.

2. Роль технологий и инноваций:

- Технологические инновации, такие как использование искусственного интеллекта и блокчейна, играют ключевую роль в улучшении клиентского опыта и оптимизации бизнес-процессов в финансовом секторе.

3. Необходимость постоянного адаптирования:

- Результаты подчеркивают, что быстро меняющаяся природа рынка требует от компаний постоянного адаптирования и инноваций для удовлетворения изменяющихся потребностей клиентов.

4. Практические рекомендации:

- Выводы исследования предоставляют конкретные практические рекомендации для финансовых учреждений, ориентированных на создание ценности для клиентов через эффективное управление бизнес-процессами.

В данной статье рассматривается сбалансированное внедрение клиентоцентричных стратегий и технологических инноваций для достижения успешных бизнес-результатов в сфере финансовых услуг.

Список литературы

1. В. В. Ситнов, А. В. Кузнецов, Т. Е. Старикова, «Реализация клиентоцентричной модели розничного обслуживания» 2018. // Вестник Самарского муниципального института управления. 2018 № 3
2. Рейтинг банков Казахстана – 2023, www.forbs.kz, 15.06.2023.
3. А. Птуха, «Методика управления маркетингом на основе ценностей (ценностная методика)» 2013// www.marketologi.ru
4. Клиентоцентричность компании: важный фактор успеха. www.dzen.ru. 15 января 2024.
5. Е. Тиме, «Клиентоцентричность: новый базис развития бизнеса» 2023. www.kachestvo.pro.ru. Международный форум «Всемирный день качества-2023»
6. Л. Ю. Татарина, Цепочки Ценностей Потребителя – Фундамент клиентоцентричной модели ведения бизнес-процессов в банке // Банковское дело – 2013 – 26(554)
7. С.В. Ханалиев, С.В. Коваленко, «Современные тенденции в сфере предоставления финансовых услуг», 2023. УДК 336.71. // Автоматизация и ИТ в условиях цифровизации
8. А.Б. Вешкурова, Е.В.Вашаломидзе, Д.А.Рыжов, «Клиентоцентричность как фактор развития службы занятости», 2023.// Вестник Евразийской науки, Том 15, № 5
9. Kaspi Bank (Каспи Банк) - История успеха Автоматизации бизнеса// www.profi-soft.kz. 10/08/21.
10. Innovation makes life better - Kaspi.kz 2020 годовой отчет, 2020 // www.kase.kz.
11. И.И. Новоселова, «Клиентоцентричность как элемент оценки эффективности деятельности СОНКО», 2023. // Russian Economic Bulletin. Т. 6, № 5
12. «Об утверждении Концепции повышения финансовой грамотности на 2020 – 2024 годы». Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 мая 2020 года № 338.// www.adilet.zan.kz
13. Profi-soft, “Kaspi Bank(Каспи Банк) – История успеха Автоматизации бизнеса” 2021// www.profi-soft.kz.
14. S. Srivastava, “How Does the FinTech and Banking Sector Use APIs?”, 2024// www.appinventiv.com.
15. “Концепция открытых API”, 2020// www.fintechru.org
16. И. Юзефальчик, Цифровые финансовые технологии и их роль в повышении доступности финансовых услуг / Банковский вестник. — 2019. — № 5. — С. 34–43.
17. Halyk Bank — №1 в рейтинге мобильных банков для бизнеса Казахстана / «forbes.kz» // www.forbes.kz 07/10/2021.
18. Из банка в платформу. Чем Kaspi обеспечил себе успешное IPO? Как трансформация в IT-компанию сделала Kaspi одной из самых дорогих компаний Казахстана / www.vlast.kz
19. Цифровые продукты Jusan Bank оценили международные эксперты / Центр деловой информации «Капитал». // www.kapital.kz
20. ForteBank запустил карты «новой реальности» / Центр деловой информации «Капитал».// www.kapital.kz
21. Путь цифровизации: готовое решение для населения и бизнеса. Как Сбербанк переживает цифровую

трансформацию и помогает своим клиентам реализовывать инновационные проекты / Центр деловой информации «Капитал». // www.kapital.kz

22. Казахстан занял первое место в рейтинге по цифровизации / Республиканский деловой еженедельник «Kursiv.kz» // www.kursiv.kz

23. Н. Картик, Г. Арвинд, Цифровая трансформация клиентского опыта: кейс ОСВС Bank /

ҚОНАҚ ҮЙ БИЗНЕСІ МЕН ҚОНАҚ ҮЙ ИНДУСТРИЯСЫН ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Үсембаева Ғайни Тұрақ-Ханқызы,

э.ғ.м, аға оқытушы,

К.Сагадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті

Түйін. Мақалада қонақ үй бизнесін цифрландырудың ерекшеліктері талданады. Экономиканы цифрландырудың маңыздылығы сипатталды. Қонақ үй бизнесі пандемияға дейін тұрақты қарқынмен өсуімен сипатталатын әлемдегі ең ірі секторлардың бірі екендігі атап өтілді. Жаңа технологиялардың қонақ үй бизнесінің өсуінде маңызды рөл атқаратындығы дәлелденді. Барлық қоғамдық өмірді цифрландыру және жетекші экономикалардың цифрлық трансформациясының пайда болуы қонақ үй бизнесінің қызмет жағдайларының күрт өзгеруіне әкелгені анықталды. Қонақ үй бизнесіне цифрландырудың беретін мүмкіндіктері анықталды. Сондай ақ, қонақжайлылық индустриясы компанияларының одан әрі дамуы цифрлық трансформациямен тікелей байланысты екендігі дәлелденді.

Түйін сөздер: цифрландыру; цифрлық экономика, қонақ үй бизнесі, қонақ үй индустриясы; цифрлық трансформация, қонақжайлылық индустриясы, технологиялар, автоматтандыру

Зерттеудің мақсаты: Цифрландырудың қонақ үй бизнесі мен қонақ үй индустриясы нарығындағы маңызын айқындау, ағымдағы жағдайын бағалау, мүмкіндіктері мен даму перспективаларын әзірлеу.

Зерттеудің міндеттері: Цифрлық технологиялар мен цифрландыру процестерінің қонақ үй бизнесі индустриясының даму қарқынына әсерін зерттеу, қонақ үй бизнесін цифрландырудың артықшылықтары мен мүмкіндіктерін талдау, перспективаларын анықтау

Зерттеу әдістері: Зерттеу барысында себеп-салдарлық және қонақ үй бизнесін дамытудағы цифрландырудың мүмкіндіктері мен перспективаларын анықтау үшін жалпы ғылыми және арнайы әдістері қолданылды.

Зерттеудің нәтижесі. Қонақ үй индустриясы мен бизнесіндегі қазіргі цифрландыру процестеріне кешенді талдау нәтижесінде қазіргі жағдайына баға беріліп, мүмкіндіктері мен перспективалары айқындалды. Цифрландыруды қонақ үй индустриясы саласына енгізудің мәселелері анықталып, перспективалары анықталды

Цифрлық технологиялардың дамуы қоғам мен бизнестің барлық салаларында өзгерістер толқынын тудырды, бұл адамдардан жаңа дағдылар мен құзыреттерді талап етті [1]. Жаңа цифрлық шындық «цифрлық экономика» ұғымының пайда болуына әкелді. Цифрлық экономика тұжырымдамасы ХХ ғасырдың соңғы онжылдығында пайда болды. Цифрлық экономиканың бірыңғай тұжырымдамасы әлі жоқ, сондықтан келесі анықтама қолданылады: «цифрлық экономика - өндірістің негізгі факторы цифрлық түрдегі деректер болып табылатын экономикалық қызмет, оның үлкен көлемін өңдеу және талдау нәтижелерін пайдалану дәстүрлі басқару түрлерімен салыстырғанда өндірістің, технологияның, жабдықтың, сақтаудың, сатудың әртүрлі түрлерінің тиімділігін едәуір арттыруға мүмкіндік береді, тауарлар мен қызметтерді жеткізу» [2].

Цифрлық экономиканың өсуі адамдар мен бизнес өмірінің барлық аспектілерін қамтитын бүкіл экономикаға әсер етеді. «Электрондық бұқаралық ақпарат құралдары «Интернет» желісін пайдалану арқылы қол жеткізілетін ақпараттық жүйелер, әлеуметтік желілер қоғамның күнделікті өмірінің бір бөлігіне айналды.

Цифрландыру қонақ үй бизнесінің көптеген кәсіпорындарын дамыту Стратегиясының ажырамас бөлігі болып табылады. Сонымен қатар, цифрлық технологияларды енгізу деңгейі және құралдарды таңдау кәсіпорынның техникалық, қаржылық және кадрлық мүмкіндіктеріне тікелей байланысты [3].

Қонақ үйді автоматтандыру тарихы өткен ғасырдың ортасында, 1947 жылы Westin алғашқы брондау жүйесін құрған кезде пайда болды. Әр онжылдықта қонақжайлылық технологиялары қонақ үй қызметінің орталық бөлігіне айналуға [4].

Соңғы онжылдықтардағы қарқынды өсу автоматтандырылған жекелендіру мүмкіндіктерін кеңейтетін жасанды интеллект (AI) және машиналық оқыту (ML) технологияларындағы жетістіктердің арқасында жеделдеуде [5].

Бірақ бұл қонақжайлылық технологиясы уақытқа сәйкес келеді дегенді білдірмейді. Көптеген қонақүйлер цифрландырудың әлеуетін ашуы керек. Бұл барлық уақытта қонақүйлердің құлықсыздығынан бола бермейді: TravelTech инновациялық өнімдерін енгізуді қонақ үй желілерінің топ-менеджерлерінің 75% қолдайды, бірақ барлық желілердің тек 36%-ы қонақтардың тәжірибесін жекелендірудің автоматтандырылған стратегияларын жүзеге асырады [6].

Цифрлық технологиялар мен цифрландыру процестері қонақ үй бизнесі индустриясының даму қарқынына үлкен әсер етеді, бұл тұтынушылардың күтулері мен сұраныстарының өзгеруіне ықпал етеді. Ақпараттық Индустрия салаларын дамыту материалдық капиталдың технологиялық деңгейін едәуір арттыруға және қонақжайлылық индустриясы компаниялары үшін бірқатар шығындарды төмендетуге ықпал етеді, бұл кәсіпкерлер мен басқа да бірқатар мүдделі тұлғаларды цифрландыру салаларын одан әрі дамытуға итермелейді [7].

Алайда, кәсіпорын өз ортасына digital-технологияларды енгізу нәтижесінде алатын көптеген артықшылықтарға қарамастан, жоғары технологиялық салаларға қымбат инвестициялардың қажеттілігіне, ұйымның цифрлық өнімнің өсіп келе жатқан даму қарқынын ұстап тұруға дайын болуына, цифрлық мәдениет саласындағы персоналды оқыту мен біліктілігін арттыруға және т.б. негізделген бірқатар қаржылық тәуекелдер мен қосымша уақытты қажет ететін міндеттер бар [8].

Цифрландыру құралдарын жіктеуге арналған көптеген жұмыстар бар. Құралдардың жіктелуі олардың материалдық және техникалық базасына, сондай-ақ орындалатын функциялар мен міндеттердің жиынтығына негізделген. Қонақ үй бизнесі индустриясы кәсіпорындарының менеджменті саласындағы зерттеулермен айналысатын маман Е.Дехтярев цифрландырудың 5 негізгі құралын анықтайды:

- Мобильді интеграция;
- Жасанды интеллект (AI) және чатботтар;
- Заттар интернеті (IoT);
- Сандық серіктестік және клиенттік адалдық бағдарламалары;
- Теңшеу және жекелендіру қызметтері.

Қатаң бәсекелестік жағдайында цифрлық технологиялар ішкі бизнес-процестерді автоматтандыру саласында да, қызмет көрсету саласында да қонақ үй нарығына белсенді түрде шығады. Қонақ үй бизнесі саласына цифрлық технологияларды енгізу осы бизнестің сипатындағы өзгерістердің жылдамдығымен, оның ішінде бизнес-процестерді жедел басқару қажеттілігімен және ақпараттың қол жетімділігінің әсерінен тұтынушылардың сұраныстарының өзгеру динамикасымен түсіндіріледі [9].

Цифрлық технологиялар - бұл деректерді өңдеуге, сақтауға және жасауға қабілетті электрондық құралдар. Қонақ үй бизнесінде цифрлық технологияны енгізу күрделі және ұзақ процесс, бірақ ол бизнес үшін уақытты үнемдейді. Ол операциялық қызметке шығындарды қысқартуға, конверсияны арттыруға, қонақтардың ыңғайлылығына әсер етеді [10].

Жаһандық тұтыну секторы компанияларының сыртқы ортасындағы елеулі өзгерістер екі маңызды үрдістің – жаһандану мен цифрландырудың өзара ықпалымен айқындалады. Бизнесті цифрландыру компаниялардың сыртқы бизнес ортасындағы өзгерістердің жылдамдығымен және тұтынушылардың айтарлықтай өзгеру жылдамдығымен алдын ала анықталған.

Қонақжайлылық индустриясы мен қонақ үй индустриясының сәйкестігі тұрғысынан көптеген зерттеушілер бұл салаларды бірдей деп санайды. Негізгі айырмашылық, қонақжайлылық индустриясы бірнеше түрлі секторларды қамтиды, ал қонақ үй индустриясы - бұл қонақтарды орналастыруға немесе тұруға байланысты қызметтерді қамтитын жан-жақты термин [10].

Қонақжайлылық индустриясының үш негізгі бағыты бар: бірінші бағыт-қонақ үйлер, B&B мекемелері (төсек және таңғы ас, мотельдер және басқа да тұрғын үй кәсіпорындары), екіншісі - мейрамханалар, барлар, фаст-фуд желілері және тамақ пен сусын ұсынатын басқа фирмалар, үшіншісі - саяхат және туризм, оған авиакомпаниялар, пойыздар мен кемелер кіреді.

Қонақ үй индустриясы - бұл қонақжайлылық индустриясының құрамдас бөлігі, ол клиенттерге орналастыру қызметтерін ұсынуға мамандандырылған. Көлемі, қызметі және құны бойынша санаттарға бөлуге болатын қонақүй түрлерінің үлкен саны бар. Қызмет көрсету сапасы мен деңгейі бойынша үш нұсқа ерекшеленеді: шектеулі техникалық қызмет көрсету, орташа техникалық қызмет көрсету және толық техникалық қызмет көрсету. Сонымен қатар, тұтынушыларға ыңғайлы болу үшін басқа

классификация қолданылады – жұлдыздарды бағалау жүйесі, мұнда бір жұлдыз ең төменгі, ал бесеуі ең жоғары [11].

Қазіргі уақытта саяхат және туризм индустриясы әлемдік ЖІӨ-нің 10% - дан астамын құрайды, қонақ үй индустриясы осы көрсеткіштің жартысын құрайды. Қонақ үй бизнесінің берік негіздері, капиталдың көптігі және инвесторлардың өсіп келе жатқан сенімі арқасында қонақ үй бизнесіне жаһандық инвестициялар өсуде. Барлық дерлік қонақүйлер бұл цифрлық технологияны өз қызметінде белсенді пайдаланады. Сонымен қатар, қонақ үй желілері тарапынан коммуникация арналарын кеңейту бойынша әрекеттер жасалуда, өйткені бір жағынан бұл клиенттерге демалуға қолайлы орын табуға көмектеседі, ал екінші жағынан, жаңа арналар есебінен қонақ үйлер мақсатты аудиторияны көбейтеді [12].

Цифрлық технологиялар саласындағы прогресс компанияларға жаңа ресурстарды, сату арналарын және құралдарды пайдалануға мүмкіндік береді, онсыз қойылған мақсаттарға қол жеткізілмейді [13]. Бірақ қонақ үй компанияларының операцияларына цифрлық интеграция процесі айтарлықтай ақшалай ресурстар мен білікті мамандарды қажет ете отырып, күрделене түсуде. Барлық жағынан келетін цифрлық күйзелістердің күшті толқындарымен және цифрлық дәуірдің ең әсерлі табыс тарихының бірі – Airbnb-нің күтпеген бәсекелестігімен бетпе-бет келген ірі дәстүрлі қонақүй топтарының өзгерістерді қабылдаудан және өз ұйымдарын цифрлық және икемді, сондықтан бәсекеге қабілетті болу үшін түрлендіруден басқа амалы қалмады [14].

Қонақ үй бизнесіндегі цифрлық трансформация процестеріне ортақ нәрсе - бұл пайдаланушының фотосуреттері мен бейне мазмұнының жылдам жинақталуы, сондай-ақ сапарларды жоспарлау мен тұтынушылардың сатып алу әрекеттеріне көбірек әсер ететін мәтіндік шолулар болып табылады. Тәуелсіз шолуларды орналастыру ресурстары, әлеуметтік желілердегі туристік қауымдастықтар қонақтарға пікір қалдыруға, қонақ үй туралы көбірек білуге және тәуелсіз пікір қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Сандық технологиялар қаржы және өнеркәсіп сияқты салалармен салыстырғанда қонақ үй бизнесінде біршама артта қалды. Алайда, қонақ үй желілерінің қызметінде цифрлық технологияларды қолдануға деген қызығушылық өте жоғары, бұл қонақ үй компанияларының бастапқы клиентіне бағдарлануына байланысты. Сандық құралдар клиенттерді «естуге», оны қонақ үй желілерінің орталығына айналдыруға мүмкіндік береді.

Қонақ үй бизнесіндегі цифрландырудың басты артықшылықтарының бірі - компанияның ішкі процестерін автоматтандыру. Мұндай шешімдер қонақ үйдің жұмысын құруға ғана емес, сонымен қатар оның тиімділігін арттыруға да көмектеседі. Мысалы, командалары «ескі тәсілмен» жұмыс істейтін көптеген қонақүйлер кейде жанжалды жағдайлардан аулақ болу процесін бақылау қаншалықты қиын екенін біледі. Тапсырмалар бір департаменттен екіншісіне телефон арқылы немесе қағаз түрінде беріледі, бұл олардың орындалу мерзімін бақылау мүмкін еместігіне әкеледі, көбінесе сұраныстар жоғалады, ал қызметкерлер сұрауды кім кешіктіргенін немесе жібермегенін анықтау үшін жанжалдасады. Ал, IT жүйесінде қонақүйлер тапсырма берілген уақытты көре алады, оған жауапты адамды және басқа мәліметтерді декореді. Осы мәліметтерге сүйене отырып, олар жұмысты басқара алады, ал ұжымдағы қақтығыстар маңызды болмайды [14].

Тағы бір маңызды артықшылығы – аналитика. Жүйе әр түрлі кезеңдер үшін және әр түрлі сұраныстар үшін есептер құруға толық мүмкіндік береді. Мысалы, команданың жұмысының тиімділігі көрінеді, қай бөлім қонақтардың өтініштерін қаншалықты тез қанағаттандырды, сонымен қатар сандар бойынша статистика көрсетіледі, егер қандай да бір нөмірде қран айына бес рет сынған болса, мүмкін оны өзгертуге себеп болуы мүмкін. Ауысымдағы қызметкерлердің жүктемесіне байланысты қонақ үйге қызмет көрсету үшін қажетті ресурстардың санын есептеуге болады.

PMS сияқты басқа жүйелермен интеграциялау арқылы қонақ үй қызметкерлері нақты уақыт режимінде телефондағы нөмірдің күйін тексере алады: ол жүктелген немесе бос. Сондай-ақ, жүйе әр бөлмедегі тазалаудың белгілі бір түрінің қажеттілігін талдай отырып, барлық сандар бойынша тазалау жоспарын шығара алады, мысалы, жеңіл сергітетін тазалау немесе жалпы тазалау қажет пе.

Қонақ үй бизнесін цифрлендіру сондай ақ, бірден бірнеше қонақүйді басқаратын басшылар үшін барлық нысандар бойынша жиынтық статистиканы бірден қарау ыңғайлылық тудырады. «Teamjet» компаниясының даму бойынша директоры Тимофей Крышканың айтуынша, клиенттер тәжірибемен бөліскендей, персоналды басқару қызметі олардың кәсіби өмірін «бұрын» және «кейін» деп бөлген. Бүкіл команда, желілік қызметкерлердің алғашқы қарсылығына қарамастан, жүйе арқылы жұмыс істегеннен кейін бұрынғы, ескірген нұсқаға оралуды елестете алмаған [14].

Маңызды трендтердің бірі, әрине, технологияның өмірдің барлық салаларына толық енуі. Мысалы, жеке саяхатшылар барлық қонақүйлер мен қызметтерді онлайн брондағысы келеді, мұны көптеген зерттеулер растайды - 2021 жылы booking.com аудиториясы, атап айтқанда, жалғыз саяхаттайтындар пандемияға дейінгі 14% - дан 23% - ға дейін өскен. Сондай-ақ, Hotelscan және Airbnb қызметтеріне сұраныс артып келеді (172% дейін). Сондықтан, тіпті бір бөлмелі немесе қонақ үйі бар шағын қонақүй үшін де брондау процесін жеңілдететін PMS жүйесі маңызды.

Тағы бір тренд - ақылды үй, яғни қонақ үй бизнесінде бұл «ақылды бөлме». Нөмірді басқаруда технологияны қолдануға қатысты барлық нәрсе: дауыспен дабылды қосатын, перделерді ашатын және жабатын, шамдарды қосатын немесе өшіретін виртуалды көмекші және т.б. Енді бұл жоғары санаттағы бөлмелерде жағымды бонус ретінде қабылданады, бірақ қонақтар оны ең қарапайым бөлмеде күткендей көп уақыт өтпейді.

Тағы бір қалыптасқан әдет - тағамдарға онлайн тапсырыс беру. Біз онлайн режимінде тағамға, сонымен қатар өнімдерге және басқа заттарға тапсырыс беруге арналған қосымшалардың өсіп, көбейіп жатқанын көреміз. 2022 жылғы ақпанда Қазақстанның азық-түлік жеткізу нарығында тапсырыс айына 1,3 млн жеткен, бұл 2021 жылмен салыстырғанда екі есе көп. Қонақ үйлер бұл трендке қалай бейімделе алады? Қонақтарға онлайн тапсырыс беру мүмкіндігін ұсыну, оған бөлме қызметі, тамақ, сусындар және қосымша қызметтер спа, сауда, экскурсиялар және т.б жатады [14].

Бүгінгі күні қонақүйлер кең назар аудару үшін маркетингтік мақсатта енгізіліп жатқан одан да өршіл шешімдер бар, мысалы, қонақ үй қызметкерімен байланыспай ақ қонақ бөлмесінде өзін-өзі тексеретін электронды қабылдау, робот тазалаушылар немесе тамақ сататын роботтар әлі де ерекше және күтпеген нәрсе ретінде қабылданады. Жапонияда роботтар толығымен қызмет көрсететін қонақ үй бар, онда тазалаушы роботтар, портерлер және тіпті шкафа заттарды жинауға көмектесетіндеріде бар. Робот-әкімші қонақтарға тіркелуге көмектеседі және тіпті қарапайым әңгімені де айта алады. Актроид- әйел (адам тәрізді робот) жапон тілінде сөйлейтін адамдарға қызмет етеді, ал ағылшын тілінде сөйлейтін қонақтар үшін динозавр роботы бар. Электрондық кілттердің орнына қонақ үй бетті сәйкестендіру технологиясын қолданады. Бөлмедегі жарықтандыру қозғалыс сенсорларымен жұмыс істейді, бірақ оны планшеттен басқаруға болады. Робот экскурсовод бөлме бойынша экскурсия жүргізе де алады. Бір қызығы, қонақ үй «Біртүрлі қонақ үй» деп аталады [14].

Клиентпен жанасудың әр сәтінде технологияны қолданатын бұл формат, әрине, бәріне бірдей бола бермейді және эксперимент үшін сол жерде тоқтауға болады. Бірақ сонымен бірге осы қонақ үй туралы жапондық және әлемнің көптеген басқа елдерінде көптеген БАҚ жазды. Әрине бұл қонақ үй бәсекелестіктен ерекшелену және өзіне назар аудару үшін технологияны пайдаланатындығы анық.

Дегенмен, цифрлық трансформация процесі бірқатар қиындықтарды қамтиды, мысалы, бөлімдер арасында ақпаратты таратуда ішкі кедергілердің болуы, білікті қызметкерлердің болмауы және ресурстардың жетіспеушілігі.

Көптеген елдердегі, соның ішінде Қазақстандағы қонақжайлылық саласы ең нашар цифрланғандардың бірі болса да, бірақ өзгеру үрдісі нарықта байқалады. Қазақстандық қонақ үйлер цифрлендіру үрдісіне көшуді пандемия жағдайында бастады. Отандық қонақ үйлер цифрлендіруге толықтай өтпесе де, еліміздегі халықаралық отельдерде іске қосылған, атап айтсақ, The Ritz-Carlton; Doubletree by Hilton Almaty; Wyndham Garden Astana және т.б. 2023 жылдың 9 айының қорытындысы бойынша Қазақстандық қонақ үйлер 176 млрд теңгеге туристерге қызмет көрсеткен. Бұл өткен жылдың сәйкес кезеңіндегі көрсеткіштерден 36% - ға артық. 2022 жылдың қаңтар - қыркүйек айлары аралығында еліміздің орналасқан қонақ үйлер 129,2 млрд теңгеге туристерге қызмет көрсетті. Пандемияға дейінгі деңгеймен салыстырғанда бұл көрсеткіш шамамен 2 есе өсіп отыр [15].

Туризм индустриясы Комитетінің төрағасы міндетін атқарушы Н.Карипбаевтың [15] айтуынша «қонақтар үшін қолайлы жағдай жасау, орналастыру ассортиментін кеңейту және туристік қызметтердің сапасын арттыру жөніндегі жұмысты жалғасатын болады. Бұл күш-жігер біздің келушілердің қажеттіліктерін қанағаттандыруға ғана емес, сонымен қатар туризм саласындағы экономикалық өсуді қолдауға бағытталған. Сонымен қатар, олар Қазақстанның әртүрлі және сапалы тұру нұсқалары бар тартымды туристік бағыт ретіндегі беделін нығайтуға ықпал етеді».

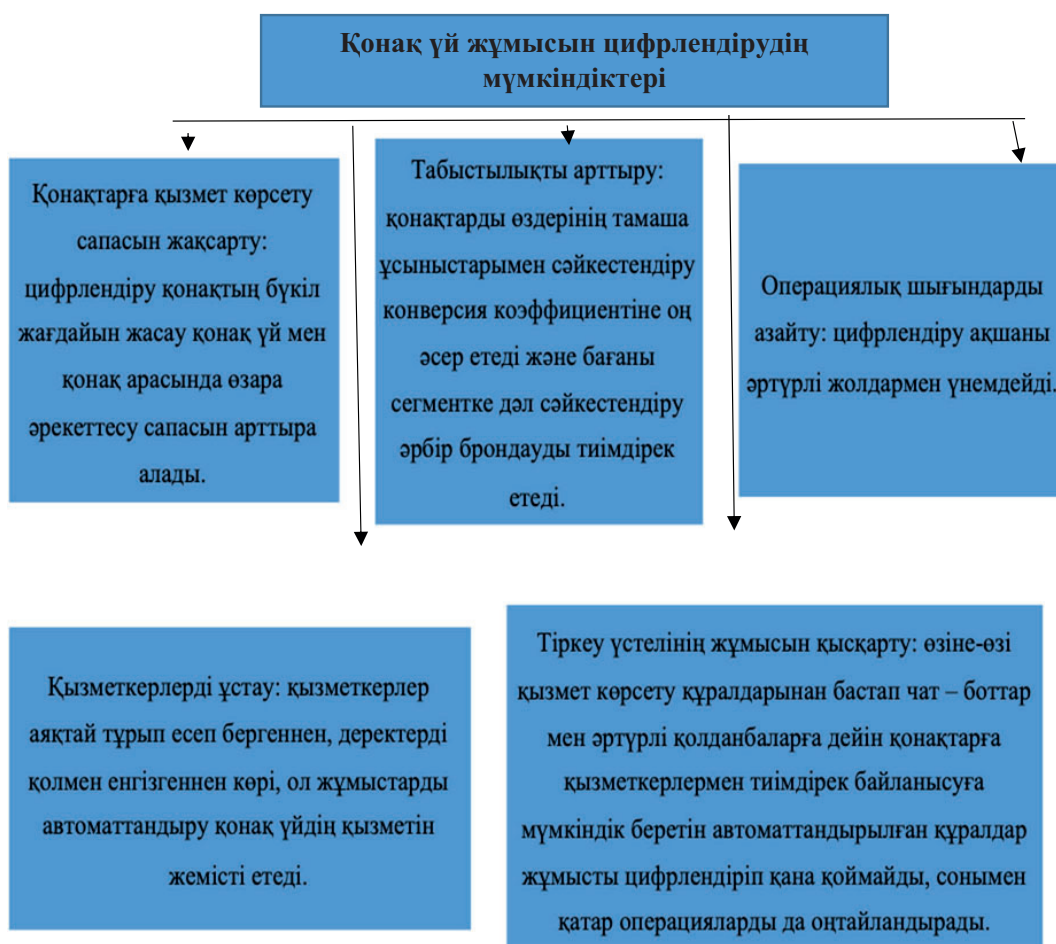
Сонымен, қонақүйлер үшін осы жарқын цифрлық болашақты толыққанды жүзеге асыру үшін не істей алады?

h2c халықаралық зерттеу компаниясының жұмысына сүйене отырып, осы сұрақтарға жауап беріп, цифрлық технологияларды мағыналы және тиімді енгізудің бағытын қарастырайық [16].

Автоматтандыру мен цифрландыруға келетін болсақ, операциялық тиімділік пен жеке маңыздылық арасында ішкі қайшылық бар. Қонақ үйлер өзара әрекеттесудің әр нүктесінен автоматты түрде жекелендірудің пайдасын көргісі келеді, сонымен бірге заманауи цифрландырумен келісе отырып, қарым-қатынастың шынайы және тең болуын қалайтын қонақтардың даралығын құрбан етуге де болмайды. Қонақтың жеке басына нұқсан келтірместен автоматтандырылған жекелендіруге қол жеткізу өте қиын, бұл ең алдымен білімнің болмауына байланысты. Сонымен қатар, қонақ үй бизнесін цифрлендірудің мүмкіндіктері өте көп (сурет-1).

Цифрландыру қонақ үй бизнесі қызметтерінің операциялық, қаржылық, маркетингтік және өзге де процестерінің әртүрлі топтарын жеделдетуге, қонақ үй қызметінің тиімділігін қамтамасыз ету факторларын пайдаланудың тиімділігін арттыруға, қонақ үй қызметтерінің өзіндік құнын олардың сапа деңгейіне нұқсан келтірместен тұрақты төмендетуге, сондай-ақ қонақ үй кәсіпорындарының жаңа өткізу нарықтарына шығуына мүмкіндік береді [17].

Тұтастай алғанда, қонақ үй қызметін цифрландыру институционалдық мүмкіндіктер мен шектеулерді ескере отырып қалыптастырылатын кешенді, оның басқару жүйесін цифрлық экономика кеңістігіне интеграциялау процесі болып табылады, ол IT-технологияларды енгізуді өзара байланысты қарқындатудан және виртуалды нарықтардың экономикалық әлеуетін пайдаланудан тұрады.

Сурет-1. Қонақ үй бизнесін цифрлендірудің мүмкіндіктері

Қонақ үй кәсіпорнының қызметін цифрландырудың маңызды элементтері ERP-басқару жүйелері болып табылады. Экономиканың қонақ үй секторын заманауи ұйымдастырудың ERP-жүйелері шеңберіндегі IT-ресурстарға мынадай негізгі автоматтандырылған өнімдер жатады: қонақ үйді, отельді басқару жүйесі - нөмір қорын басқарудың автоматтандырылған жүйелері, брондау, есептеулерді автоматтандыру кез-келген қонақ үйдің, отельдің есеп жүйесінің орталық элементі [17].

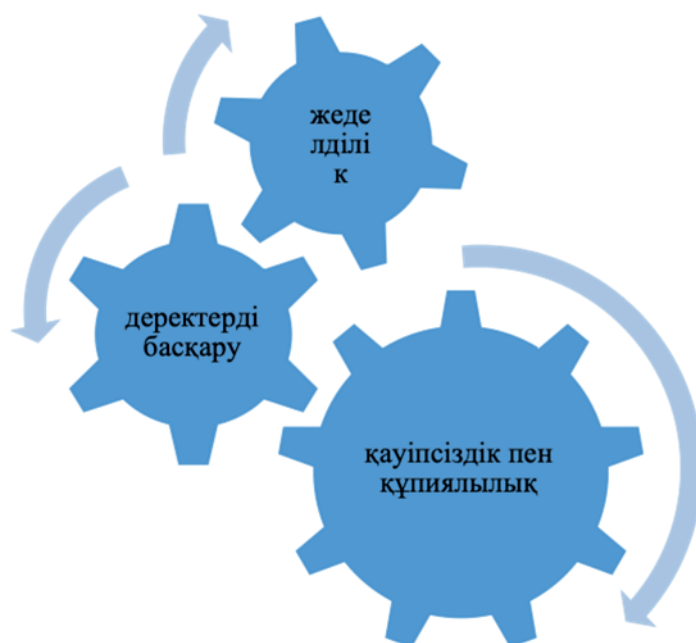
Қонақ үй кешені мен ресурстарды жоспарлау жүйесі шеңберінде сату нүктелерін басқару жүйелері. Қонақ үйдегі мұндай жүйелерге азық-түлік қызметін есептеу жүйелері және тауарлық-материалдық қорларды басқару жүйелері кіреді.

Экономиканы цифрландыру процестерінің әсерінен қазіргі заманғы қонақ үй ұйымдарын басқарудың жалпы және арнайы функцияларының мазмұны әр түрлі меншік формаларында өзгереді. Әлеуметтік-экономикалық жүйені цифрландыру процестерінің қарқындылығының әсерінен қазіргі заманғы қонақ үй кәсіпорындарының менеджментінің жалпы функцияларын өзгертудің негізгі бағыттарын бөліп көрсетейік [17]:

- цифрландыру жағдайында талдау функциясы келесі жаңа бағыттарға ие болады;
- цифрландыру жағдайында қонақ үй кәсіпорнының даму параметрлерін жоспарлау функциясы;
- цифрландыру процестерінің әсерінен қонақ үй кәсіпорнының қызметін ұйымдастыру функциясы;
- цифрландыру процестерінің әсерінен қонақ үй кәсіпорнының кадрлық құрамының қызметін ынталандыру функциясы;
- цифрландыру үдерісі шеңберінде қонақ үй кәсіпорнының даму тиімділігін бағалау функциясы.

Қонақ үй сұраныстарды жедел растауды және қонақтарға жылдам қызмет көрсетуді қамтамасыз етуі керек. Бұған қонақтардың қонақүймен өзара әрекеттесуін цифрландыру арқылы қол жеткізуге болады. Бұл қызметкерлердің жұмысын оңтайландыруға, көптеген процестерді жеделдетуге және сұраныстарға жауап беру жылдамдығын арттыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында қонақжайлылық индустриясындағы цифрландыру тиімді шешіп беретін негізгі мәселені бөліп қарастырамыз (сурет-2). Бұл мәселелер тұрақты өсу мен дамуды қолдау үшін жаңа технологиялық инфрақұрылымдармен шешілуі керек [18].

Сурет-2. Қонақ үй бизнесіндегі цифрландыруды енгізуді қажет ететін мәселелер

Жеделдік сонымен қатар техникалық қызмет көрсету көрсету үшін өте маңызды. Жөндеу және техникалық қызмет көрсету қажеттіліктеріне жауап бермеу немесе баяу әрекет ету қонақүйдің кірісін бір бос бөлмеге (RevPAR) төмендетуі мүмкін. Мысалы, телефон сияқты қарапайым нәрсе жұмыс істемесе, бөлмені жалға алуға болмайды.

IT жүйелері кеңінен орналастырылған қонақүйлерде жөндеу және техникалық қызмет көрсету сұраулары тез қанағаттандырылуы мүмкін, өйткені сенсорлар мен құрылғылардың көпшілігі проблемаларды анықтап, өздігінен диагноз қоя алады. Уақтылы жөндеу және техникалық қызмет көрсету қонақ үй нөмірлерін тез толтыруға мүмкіндік береді, осылайша кірістердің жоғалуын азайтады. Қонақ үй жүйелерінің «жауап беру» жылдамдығын арттыру үшін олар көптеген есептеу ресурстарымен және ВоН басқару деректері мен қонақтарының дерегіне кедергісіз қол жеткізумен жабдықталуы керек, бұл орталықтандырылмаған есептеу және деректерді басқару платформасын қажет етеді [18].

Деректерді басқару. Қонақ деректерін жинау және талдау қонақ үй қызметтері тізбегінің ажырамас бөлігі болып табылады. Қонақжайлылық индустриясына жаңа технологиялар мен сервистік платформалардың енгізілуімен деректер көлемі сөзсіз түрде өседі. Қонақ үй қызметін цифрландыру бұған

айтарлықтай ықпал етеді. Қонақтарға цифрландырылған қызметтерді ұсыну үшін, ВоН басқару жүйелері IoT құрылғыларынан немесе сенсорларынан алынған қонақүйдің қоршаған ортасының жай-күйі туралы деректермен бірге қонақтардың қалауын талдауы керек. Бұл екі басқару жүйесіне де айтарлықтай есептеу жүктемесін тудырады, оны тек мамандандырылған технологиялық инфрақұрылымдарды пайдалану арқылы басқаруға болады.

Қауіпсіздік және құпиялылық. Қонақтарға жоғары цифрландырылған қызметтерді ұсыну үшін қонақүйлер қонақтардың қалауын, мінез-құлқын және орналасқан жерін қадағалап отыруы керек. Қонақ үй қонақтардың деректерін физикалық, экономикалық және әлеуметтік қауіптерден қорғау үшін оларды дұрыс пайдалану мен сақтауды қамтамасыз етуі керек. Қонақ үй жүйелері - бұл қонақ үйлердегі қауіпсіздік тұрғысынан шабуылдар үшін ең осал жүйелер. Бұл жүйелер қонақтармен өзара әрекеттесудің құпиялылығын қамтамасыз етуі керек, яғни деректердің ағып кетуіне және ұрлануына жол бермеу үшін сенімді қауіпсіздік шараларын қолдану есебінен. Сонымен қатар, бөлменің өзінде де, қонақ үй аймағында да қолданылатын жеке қонақ құрылғылары үшін қауіпсіздікті қамтамасыз етілуі керек. Қорғалған қонақ үй желісі хакерлерге қонақтардың деректеріне қол жеткізуге мүмкіндік бермейді. Бұл сонымен қатар хакерлерге зиянды мақсаттар үшін қонақүй заттарының интернет жүйелерін қайта бағдарламалауға мүмкіндік бермейді. Қонақтармен өзара әрекеттесу және қонақ үй желісіне белсенді қосылу кезінде сенімді қауіпсіздік протоколдарын қосу айтарлықтай есептеу ресурстарын қажет етеді.

Қонақүйлер таңдау жасауды қонақтарға қалдырғаны жөн — олар онлайн режимінде бірдеңе жасағысы келеді ме немесе қызметкерлермен тікелей байланыста болуды қалайды ма. Әрине, компаниялар қолын импульсте ұстап, технологияның дамуын қадағалап, оларды команданың өміріне қалай біріктіру керектігін ойластыруы керек. Персоналды басқару жүйелері сияқты кейбір технологияларды қолдану қазірдің өзінде міндетті болып табылады, өйткені оларсыз қонақ үйдің жұмысын тоқтату қауіпі бар, басқалары, мысалы, электрондық мәзір немесе ақылды бөлме, қонақүйлерге қонақтарға өзекті және сұранысқа ие нәрсені ұсына отырып, көбірек ақша табуға көмектеседі. Мазмұнды құру, тарату және талдау дағдыларын біріктіру, сондай-ақ қонақ үй желілерінің бизнес операцияларын жетілдіруде алынған ақпаратты пайдалану Бизнесінің цифрлық трансформациясына қатысты мәселелерді шешудің міндетті шарты болып табылады.

Қонақ үй кәсіпорнын дамытудың тиімділігі тек қана цифрландыруға байланысты емес, ол қонақ үй мен сабақтас қызметтерге баға белгілеу процесін қалыптастыру және жүзеге асыру сапасына тікелей байланысты, дегенмен қонақ үй кәсіпорындарын цифрландыру осы қызметтерге әсер етеді.

Бұл мақалада біз қонақ үй бизнесіне заманауи технологиялық прогреске сәйкес келетін көптеген маңызды жақсартуларды сипаттадық.

Зерттеу барысында саланың назар аударуы керек қызметтерді цифрландырудың қажеттілігін анықтадық. Көптеген қонақүйлер өз қызметтерін жаңарту үшін түбегейлі қадамдар жасады және біз олардың кейбірін талқыладық. Сондай-ақ жақын арада қонақжайлылық индустриясы ұсына алатын бірнеше жаңа шешімдерді белгіледік. Сонымен қатар, біз кейбір негізгі мәселелерді анықтадық деректерді басқару, жеделділік, қауіпсіздік және қонақ үй клиенттеріне тез сапалы қызмет көрсету, табыстылықты арттыру және т.б.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, қонақ үй бизнесін басқару және қызмет көрсету процестеріне цифрлық технологияларды енгізу кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыруға мүмкіндік беретінін және көрсетілетін қызметтердің деңгейі мен сапасын арттыруға, сондай-ақ шығындарды азайтуға ықпал ететінін атап өткен жөн. Сонымен қатар, қонақ үй бизнесінің кейбір аспектілерінде цифрлық технологияларды пайдалану тұтынушы базасына қатысты ақпаратты алу мен талдауға қатысты процедуралардың ыңғайлылығы мен жеделдігін айтарлықтай арттырады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Закон о цифровизации Республики Казахстан от 14.06.2022 <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000141/info>
2. Грачева М.В., Первушин В.В. Управление проектами в цифровой экономике. учебник: - М.: Экономический факультет МГУ имени М.В.Ломоносова, 2023. - 310 с.
3. Аверин А.В., Андреев Н.В. Разработка предложений по устойчивому развитию туризма и индустрии гостеприимства в период пандемии //Креативная экономика. -2021.-№12.
4. Почему цифровизация в сфере гостеприимства так важна? // <https://dzen.ru/a/ZCre-qnzgDjtubKh>. 3.04.23
5. Гомилевская Г.А., Савлук Д.А. Технологические и организационные инструменты гостиничных инноваций: мировая и региональная практика //Вестник АГТУ. -2022.-№3.

6. Фролова Е.А., Коренко Ю.М. Перспективы применения инновационных технологий обслуживания в индустрии гостеприимства // *Инновации и инвестиции*. -2023.-№4
7. Строгонов В.Н. Цифровые технологии, как инструмент повышения конкурентоспособности гостиничного бизнеса // <https://scienceforum.ru/2022/article/2018029856>
8. Архипова О.В., Кущева Н.Б., Владыкина Ю.О. Цифровые трансформации и новые технологические решения как драйверы индустрии гостеприимства // *Проблемы современной экономики*. -2020.-№2(74).
9. Джанджугазова Е.А., Кабелкайте-Вайткене Ю.А. Трансформация гостиничного бизнеса в условиях развития цифровой экономики в России // *Сервис+*. -2018.-№3.
10. Лупашко А., Маренчук А. Цифровая трансформация в гостиничном бизнесе // <https://ribashotelsgroup.ua/ru/blog/tsifrovaya-transformatsiya-v-gostinichnom-biznese/>
11. Алиева В.С., Максименко Л.С., Година О.В. Влияние внедрения технологических инноваций на конкурентоспособность предприятий индустрии гостеприимства в условиях цифровизации // *Вестник ВГУ Серия Экономика и управления*. -2023.-№3.
12. Устина Н.Г., Шевченко М.В. Индустрия гостеприимства в эпоху цифровизации // *Международный научно-практический журнал Эпоха науки*. -2019. -№20
13. Панюшкина Е.В., Коваленко М.С., Алисова Ю.С. Цифровое будущее индустрии туризма и гостиничного дела // *Сборник трудов Международной научно-практической конференции Гостеприимный Петербург*. -2019. -№6.
14. Крышка Т. Какие вопросы решает цифровизация в гостиничном бизнесе // <https://kz.kursiv.media/opinions/kakie-voprosy-reshaet-cifrovizatsiya-v-gostinichnom-biznese/>
15. Золотые цифры: гостиницы Казахстана обслужили туристов почти на 176 млрд тенге // <https://inbusiness.kz/ru/last/zolotyie-cifry-gostinicy-kazahstana-obluzhili-turistov-pochti-na-176-mlrd-tenge>. 29.12.23
16. Цифровые решения для гостиниц и отелей. <https://developers.sber.ru/help/salutehotels/digital-solutions-for-hotels>. 26.04.23
17. Содержания цифровизации гостиничного предприятия // <https://student-servis.ru/spravochnik/soderzhanie-tsifrovizatsii-gostinichnogo-predpriyatiya/>
18. Технологии в индустрии гостеприимства: перспективы и вызовы // <https://www.frontdesk.ru/article/tehnologii-v-industrii-gostepriimstva-perspektivy-i-vyzovy>.24.01.23
19. Чего ожидает гость в современном отеле // <https://hotel-academy.biz/blog/chto-ozhidaet-gost-v-sovremennom-otele-2>
20. Рубцова Н.В. Инновации в индустрии гостеприимства // *Вопросы инновационной экономики*. – 2020. – № 1.

АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ ИНТЕРНЕТ-МАРКЕТИНГА НА ПОВЕДЕНИЕ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ

Смагулова Шолпан Асылхановна,

д.э.н., профессор кафедры «Менеджмент и бизнес», УМБ имени К. Сагадиева

Есимжанова Сайра Рафихевна

д.э.н., профессор, УМБ имени К. Сагадиева

Жуматай Акжол

магистрант 1 курса, ОП Маркетинг, УМБ имени К. Сагадиева

Абстракт. В настоящей статье был проведен анализ интернет-маркетинга и его воздействия на поведение потребителей с учетом влияния социальных медиа в контексте экономического развития современного Казахстана. Для достижения цели была проведена теоретическая аналитика, анализ научной литературы и эмпирическое исследование с использованием анализа контента в социальных сетях.

Основное внимание уделяется раскрытию важных компонентов, определяющих уровень продвижения товаров и услуг в Интернете, а также оценке влияния социальных сетей на потребительский выбор.

Исследование выявляет не только «внешние» механизмы воздействия на целевую аудиторию через социальные сети, но и «внутренние» мотивационные факторы, определяющие поведение пользователей. Это позволяет компаниям разрабатывать более целенаправленные стратегии коммуникации.

Исследование выявило несколько типов потребностей, которые определяют участие аудитории в жизни групп. Эти результаты могут быть использованы для разработки персонализированных стратегий маркетинга и коммуникации, способствующих увеличению вовлеченности аудитории и повышению эффективности брендовых сообществ в социальных сетях.

В работе были вскрыты некоторые проблемы, с которыми сталкиваются компании в сфере социального медиа маркетинга. В частности, было сосредоточено внимание на следующих аспектах: низкая степень активности пользователей сети, недостаточно полное соответствие контента, слабая эффективность стратегий маркетингового взаимодействия, недостаточное изучение потребностей клиентов, неверное использование аналитики, медленный уровень чувствительности на запросы потребителей, а также несовершенство механизмов обратной связи с аудиторией.

К тому же, были рассмотрены успешные примеры интернет-маркетинговых кампаний на основе сети «ВКонтакте», а также предложены пути для оптимизации бизнеса и маркетологов, которые хотят улучшить свои стратегии в Интернете Казахстана. Результаты анализа подтверждают различие мотиваций потребления контента в разных сообществах социальных сетей. На основе проведенного исследования, полученные результаты позволяют предложить практические рекомендации для оптимизации интернет-маркетинговых стратегий компаний, разработка и распространение визуальных элементов, расширение качества контента социальных сетей, повышения их эффективности в контексте социальных медиа и др.

Ключевые слова: маркетинговые коммуникации, социальные сети, интернет-среда, пользователи, онлайн платформы, медиа контент.

Постановка проблемы и цель исследования

Современные изменения в обществе приводят сегодня к эволюции медиапространства. Глобализация и цифровизация стимулируют изменения в способах коммуникации между брендами и их целевой аудиторией. В результате в 2023 г. объем клиентов социальных сетей впервые вышел за пределы в 5 млрд. человек в мире [1].

Значение написания научной статьи характеризуется растущим числом клиентов глобального интернета и социальных сетей. К тому же, определенный интерес проявляют предприниматели к онлайн-среде, благодаря ряду преимуществ этого сегмента по сравнению с другими медиа рекламными каналами. Например, возможность мгновенного достижения разнообразных целевых аудиторий и сравнительно низкие затраты на коммуникацию. Эти факторы стимулируют присутствие брендов в онлайн-пространстве.

Выделим, что проведенный опрос компании «Taradel» продемонстрировал, что более 90 процентов представителей предпринимательства в 2024 году запланировали повысить маркетинговые расходы [2].

Несмотря на широкий интерес бизнес-сообщества к социальным сетям, теоретическая база по влиянию этих платформ на поведение потребителей практически не разработана, а эмпирические данные остаются недостаточными. В современном Казахстане цифровая трансформация и развитие информационного сектора становятся сейчас более значимыми. Правительство страны приняло «Концепцию цифровой трансформации» (2023-2029), что подчеркивает важность этой темы для страны [3].

Пандемия COVID-19 усилила использование цифровых технологий в Казахстане, особенно в сфере интернет-маркетинга. Потребители стали активнее пользоваться интернет-платформами, такими как «Али-Баба» и другими, для покупок и обмена товарами и услугами.

Сегодня социальные медиа представляют серьезное воздействие в поведении потребителей в Казахстане, оказывая значительное влияние на их покупательские предпочтения и решения. Маркетологи и бренды активизировали применение социальных интернет-платформ с целью стимулирования реализации продукции, привлечения аудитории и взаимодействия с потребителями.

Оценка эффективности социальных маркетинговых коммуникаций в Казахстане включает в себя оценку ROI (возврата инвестиций) и эффективности различных каналов онлайн-продвижения, таких как: социальные сети, электронная почта и др.

Казахстанские компании активно осваивают инструменты интернет-маркетинга, стремясь улучшить свою видимость в онлайн-пространстве и привлечь новых клиентов. Это включает в себя разработку качественного контента, оптимизацию сайтов для поисковых систем, а также использование таргетированной рекламы и аналитики для оптимизации маркетинговых кампаний.

Одним из ключевых трендов в интернет-маркетинге Казахстана является рост мобильного трафика и использование мобильных приложений для продвижения брендов и привлечения аудитории. С цифровой трансформацией и ростом интернет-маркетинга в Казахстане возникают новые вызовы в области кибербезопасности. Правительство и бизнес-сообщество активно работают над защитой персональных данных и киберинфраструктуры от киберугроз и кибератак.

В целом, интернет-маркетинг играет все более важную роль в экономике Казахстана, стимулируя развитие бизнеса и обеспечивая эффективное взаимодействие между компаниями и потребителями в цифровой эпохе.

В Казахстане организации сталкиваются с несколькими проблемами в области интернет-маркетинга для взаимодействия с потребителями. Одной из основных проблем является недостаточное использование современных инструментов интернет-маркетинга компаниями, включая крупные корпорации, такие как: «Nestle».

Ограниченная цифровая грамотность у потребителей также создает препятствия для эффективного применения интернета в маркетинговых целях, а недостаточная развитость цифровой инфраструктуры в отдельных регионах страны может затруднять доступ к онлайн-каналам коммуникации для как организаций, так и потребителей. Отсутствие четких стратегий и планов в области интернет-маркетинга может привести к неэффективному использованию ресурсов и средств. Это, в свою очередь, может повлиять на контроль качества контента и репутацию бренда, включая такие крупные организации, как «Nestle». Недостаточное внимание к контролю качества и репутации в онлайн-средах может отрицательно сказаться на общем восприятии бренда и его взаимодействии с потребителями.

Низкая степень понимания особенностей казахстанского рынка и культуры потребления также может затруднить успешную реализацию интернет-маркетинговых стратегий, а ограниченная доступность качественного контента на локальных языках может быть препятствием для эффективного взаимодействия с аудиторией в онлайн-средах.

Наконец, конкуренция в онлайн-пространстве может быть очень интенсивной, что требует от компаний, включая «Nestle», постоянного анализа и улучшения своих интернет-маркетинговых стратегий.

Вместе с тем, в настоящее время существует значительное количество маркетинговых инструментов, при этом, согласно данным «AdIndex», лишь 25% маркетологов в мире уверены в своей способности эффективно взаимодействовать с современным потребителем [4].

Цель приведенной работы заключается в предоставлении экономического анализа, выявлении основных вызовов и возможностей, а также предложении рекомендаций для оптимизации маркетинговых интернет-коммуникаций компаниями посредством привлечения социальных сетей.

Обзор Литературы. Сегодня в науке есть несколько интерпретаций содержания «социальные сети». Так, Yang H., Zhang S. (2022) указывают, что «социальные сети» представляют взаимодействие и объединение пользователей [5]. Damjana и Zavrsnik (2022) описывает отмеченный термин, как группы целей и их взаимосвязи, выраженные в разнообразных формах [6], а авторы Sajani и др. предполагают, что данные сети это самый быстрый способ передачи социально-технологической информации для всех сегментов пользователей [7].

Thomas, Emma и др. (2024) подчеркивают, что важнейшими элементами понятия «социальные сети» представляются взаимодействие и контент для интернет-клиентов. Они считают, что социальные это некий сектор интернет-среды, базирующийся на идеологических и технологических принципах Web 2.0, которая способствует созданию и обмену пользовательским контентом [8].

Содержание «социальных сетей» на взгляды Говарда и Паркса (2022) включает способы для распространения контента и саму информационную инфраструктуру. К тому же, распространение контента в цифровом режиме основано на сообщениях, культурных продуктах и пр. [9].

Ученые Priya и Jagadeesan (2023) отмечают, как фирмы могут привлечь пользователей социальных сетей для распространения бизнес-бренда и маркетинговых коммуникаций, связанных с отраслью FMCG. Важная роль в бизнесе FMCG заключается в представлении бренда в интернете. Это может мотивировать потребителя, который использует онлайн-платформы и готов покупать в соответствии со своими предпочтениями [10].

Интеграция традиционных маркетинговых стратегий с платформами социальных медиа раскрывает динамичные и взаимовыгодные отношения. Это слияние приводит к симбиотическому усилению каждого элемента, где эффективность традиционных маркетинговых стратегий значительно увеличивается за счет обширного охвата и потенциала вовлеченности социальных медиа (Ambili, 2023). Результаты демонстрируют значение социальных медиа как мощного усилителя маркетинговых сообщений, преодолевая традиционные границы и демографические ограничения для расширения охвата этих сообщений [11].

Вместе с тем, маркетинговые коммуникации (Anton, Sri, 2023) представляют собой основной цифровой канал связи, который потребители используют для получения информации, ее обмена и

взаимодействия с брендами [12]. В работе Aditi, Alina и др. (2023) оценивается воздействие маркетинга в сетях на процессы принятия потребителями решений о покупке [13].

Sajani, Robita и др. (2023) предлагают рассматривать цифровую социальную ответственность как одну из стратегий бизнеса, поскольку многие фирмы сейчас активно осуществляют свою социальную ответственность в цифровых платформах. Это приводит к большему успеху в привлечении потенциальных клиентов и разговорах в интернете. Доверие и онлайн-взаимодействие с клиентами оказывают положительное влияние на лояльность к бренду, выступая посредниками между восприятием потребителя и намерением на провести покупку [14].

Многие компании, ранее рекламировавшие свою продукцию через физические носители, теперь имеют возможность использовать онлайн-платформы для маркетинга (Kussoy, 2023). Это привело к тому, что надежные онлайн-площадки стали предпочтительным каналом для поиска и покупки товаров. Такой сдвиг также повлек за собой изменения в поведении потребителей [15].

Согласно Muhammad (2023), SMM больше связано с продвижением региона и использует социальные медиа как метод или место для построения целевой аудитории бизнеса онлайн. Здесь отмечается, что маркетинг в медиапространстве — это метод использования интернета как инструмента для ведения бизнеса, поиска и обмена информацией, а также обсуждения интересных и значимых идей и тем [16].

В контексте маркетинга, метод называемый эмпирическим маркетингом, направлен на предоставление клиентам большего, чем просто факты о товарах или услугах (Ellitan, 2023). То сеть «Эмпирический маркетинг» — это попытка проанализировать клиентов как эмоциональных и эгоистичных людей, которые используют потребление как метод создания значимого опыта [17].

Nesuel, D., Falsk (2023) показывают, как каналы маркетинга в сетях влияют на принятие решений потребителей, исследуя изменяющуюся связь между цифровой рекламой и поведением потребителей. Статья также рассказывает о влиянии социальных медиа на действия и выбор потребителей [18].

Люди по всему миру устанавливают обширные связи благодаря глубокому вовлечению в социальные медиа платформы (Yehiaxin, 2023). В современном бизнесе социальные медиа все чаще рассматриваются как многообещающие платформы для проведения рекламных мероприятий с целью эффективных взаимоотношений с целевой группой [19].

Благодаря Интернету социальные сети и их функции становятся полезными как для аудитории, так и для бизнеса. Значит, социальные медиа представляют базис для их функциональности, удовлетворяя потребности в информации, коммуникации и развлечении. В частности, пользователи социальных сетей используют их для самоактуализации, связи с другими пользователями, членство в сообществах, создание собственных профилей, обмен контентом и принадлежность к сообществам (Godey, Manthiou, 2023) [20].

Токмейлова (2023) подчеркивает, что маркетинговая стратегия состоит из ряда долгосрочных решений, направленных на удовлетворение потребностей клиентов компании как текущих, так и будущих. Она основывается на использовании внутренних ресурсов организации и внешних возможностей рынка. При этом, цель создания маркетинга предприятия заключается в определении приоритетных направлений на основе материальных ресурсов и спроса рынка [21].

В работе Чукмановой (2023) выделяется, что в настоящее время маркетинговые коммуникации оказывают значительное воздействие на различные аспекты бизнеса, такие как: продажи, маркетинг, стимулирование сбыта, страхование, финансирование, коммерческие операции, послемаркетинговое обслуживание и другие взаимодействия на рынке [22].

Маркетинг на международном уровне — это процесс планирования, сбыта и мониторинга каналов сбыта на международном уровне. Он содержит в себе различные культурные, экономические, политические и законодательные системы (Местникова, 2023). Этот подход включает сбыт товаров на мировом рынке, а также менеджмент коммуникациями, формирование базы потребителей и разработку стратегий для их удержания [23].

Следовательно, у предприятия, активно использующего социальные сети, появляются особые возможности с целью реализации коммуникационных взаимоотношений с интернет-клиентами.

Методы исследования

В настоящей статье проведено исследование воздействия социальных сетей как одного из методов маркетинговых коммуникаций на потребительское поведение.

Представленное эмпирическое исследование состоит из 4 этапов

Первый этап содержит рассмотрение и критический анализ существующей литературы по теме, а также ранее проведенных научных исследований. Цель этого этапа состоит в том, чтобы определить основные понятия и показатели для дальнейшего исследования.

На следующем шаге будут отобраны и оценены посты, опубликованные в сообществах нескольких брендов в «ВКонтакте».

В третьем этапе выдвигаемые предположения будут проверены на конкретных примерах.

В финальном шаге исследования будут разработаны и реализованы методы воздействия на клиентов бренд-сообщества в глобальной интернет сети «ВКонтакте».

Основная часть. Обсуждение

Новые инструменты маркетинговой коммуникации появляются вместе с распространением Интернета, и для компаний их эффективное использование становится жизненно важным. Бренды могут создавать желаемый имидж, распространять корпоративные ценности и обмениваться идеями и информацией о продуктах или услугах за счет взаимодействия с потребителями через сеть. Интернет предлагает новые возможности, ранее недоступные традиционным маркетингом. В данном исследовании мы сосредоточимся на онлайн-инструментах, ограничившись социальными сетями.

Онлайн платформы предоставляют широкий спектр функциональных возможностей пользователям: создание личной страницы, поиск интересных людей, обмен информацией, публикация контента и удовлетворение потребностей самоактуализации.

Поведение клиентов в социальных сетях следует классифицировать на проактивное и пассивное, в зависимости от степени их вовлеченности и когнитивных ресурсов. Проактивные пользователи проявляют большую активность и готовы к самостоятельному поиску и обработке информации, в то время как пассивные проявляют меньшую вовлеченность и когнитивные ресурсы.

Анализируя использование социальных сетей в маркетинговых коммуникациях, можно определить такие основные функции: отбор информации о разных целевых группах; получение персональной информации о группах, в том числе - общение с аудиторией; управление отношениями с публикой; оперативное создание и распространение контента [24].

В ходе этого исследования были изучены следующие ключевые показатели (таблица 1).

Таблица 1. Интерпретация и операционализация концептов

Постановка задачи	Концепт и содержание	Интерпретация и обоснование	Операционализация
Раскрыть «внешние» факторы и причины, воздействующие на целевую группу.	«Внешние» способы воздействия на группу	Какой день недели, сроки и время публикации; Какие виды и типы поста; Виды и типы предлагаемого контента	Осуществление анализа, как день недели, сроки публикации, посты и контент влияют на количество обратной связи от подписчиков на основе репостов, лайков и различных комментариев.
Установить «внутренние» инструменты и методы социальных сетей.	Виды потребностей	Потребности: эмоциональные, реляционные, самоориентированные	Выберите от 1 до 5 ответов наиболее близки к суждениям: «Я состою в группе «Nestle ВКонтакте», поскольку...»
Выяснить взаимосвязь между объемом посещения контактов, демографическими показателями и степенью мотивации пользования сетями.	Демографические и социальные показатели	Пол; Доход Год рождения Уровень образования	Идентифицировать респондентов с учетом отмеченных характеристик.
	Количество посещений	менее 1 раза в месяц; от 1 до 2 раз в месяц; от 3 до 5 раз в месяц; каждую неделю.	Анализ респондентом частоты посещений сети
Примечание: составлено на основе источника [25]			

В этой статье социальная сеть «ВКонтакте» была выбрана в качестве платформы для представления различных официальных сообществ компаний. Многие причины этого:

- «ВКонтакте» является одним из лидеров по количеству посещений Интернета в Казахстане;
- широкая сфера использования;
- наличие значительного количества клиентов на платформе;
- регулярно развивающаяся среда на онлайн- и офлайн уровне.

По данным рисунка 1, аудитория «ВКонтакте» состоит из 6,9 млн. женщин и 6,6 млн мужчин в возрасте 25-34 года. Приблизительно 2,6 миллиона человек используют эту платформу для мужчин и женщин в возрастном диапазоне в пределах 12 - 17 лет.

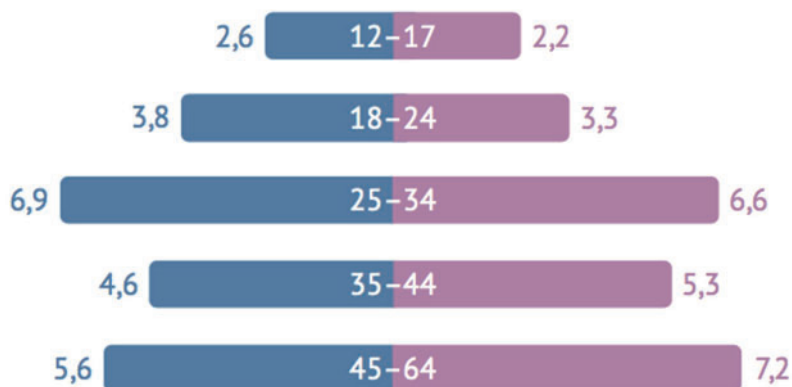

Рисунок 1 - Структура аудитории «ВКонтакте» по возрасту и полу
Примечание: составлено на основе источника [26]

На рис. 2 показана классификация профилей каждого пользователя сети «ВКонтакте». Отметим, участники разделены на – менеджеров/руководителей, соответствующих специалистов, рабочих среднего звена, разных служащих, домохозяек и обучающихся/учащихся. Согласно данным, эксперты предпочитают этот веб-сайт с 11,8 млн. пользователей, а домохозяйки — с 2,8 млн. пользователей.

Рисунок 0 - Профили пользователей «ВКонтакте»
Примечание: Составлено на основе источника [26]

Следовательно, можно сделать вывод, что на данной площадке представлен основной сегмент потребителей.

Гипотезы исследования:

H1: Информация с постов представляется «полезной» и демонстрирует сильное влияние на клиентов.

H2: Многие факторы влияют на мотивацию членов сообществ брендов потреблять медиаконтент. К ним можно отнести: эмоциональные, функциональные, реальные и социальные.

НЗ: Участники сообществ разных брендов различаются по потребительским мотивациям потребления медиа-контента.

Рассмотрим данные, необходимые для проверки гипотезы Н1. Информация, представляющая умения, знания, настроение и пр., называется «полезной» информацией.

Стоит выделить, что эта классификация постов в сети, была создана на основе собранных данных из социальной сети «Вконтакте». На основе следующих индикаторов:

«конкурс» возможность участниками выиграть приз; «новости»; «репост» «совет» для клиентов, «поздравление», «развлечения», «информация», «отчет о мероприятии» «вопрос подписчикам» – вопрос на абстрактную тему; «хештеги», «вопрос от подписчиков» и т.д. [27].

Полученные данные продемонстрировали, что виды постов: «Конкурс» и «Новость» - наиболее популярные для комментариев. Такие посты, как: «Развлечение», «Отчет о мероприятии», «Репост» представляются менее популярными.

Считаем, что существует несколько причин, по которым меньше комментариев к следующим постам, как: «Вопрос от подписчиков», «Репост» и «Отчет о мероприятии». Во-первых, новости и развлекательный контент могут привлекать больше комментаторов, чем отчеты и репосты. Во-вторых, клиенты могут чувствовать низкую потребность в комментировании разных постов из-за контента. В-третьих, репосты могут быть менее комментируемыми, поскольку они представляют собой уже существующий контент, который уже может быть известен.

Следовательно, подписчики сообществ наиболее реагируют на следующие виды постов, как «новости», «развлечения» и «хештеги». По нашему мнению, это связано с тем, что аудитория получает актуальную и полезную информацию из такого контента, поэтому имеет положительные стимулы и эмоции клиентов.

Использование хештегов помогает организовать обсуждения вокруг конкретных тем и событий, а визуальные элементы в постах (изображения, видео) более привлекательны для пользователей и способствуют активности в комментариях и репостах.

В ходе проведения факторного анализа, были обнаружены новые комбинации типов потребностей, которые обуславливают мотивацию пользователя потреблять медиа контент.

Таблица 2. Потребности клиентов сетей

Факторы	Эмоциональные	Социальные	Реляционные	Самоориентированные	Функциональные
Самоориентированные					
Эмоциональные					
Социальные					
Реляционные					
Функциональные					

Примечание: Составлено на основе источника [28]

Обратимся к таблице 2, где желтым цветом выделены комбинации типа: потребность+потребность, а голубым выделены комбинации типа: потребность+потребность+потребность. Следует уточнить, что в модели Дэвиса, которая взята за теоретическую основу исследования, выделено 5 «чистых» типов клиентов по критерию - потребительская мотивацию контента сети. В нашем анализе, было получено только 4 «чистых» типа потребностей, таких как: социальные, эмоциональные, реляционные, функциональные.

А также потребности иного типа – комбинации потребностей, состоящие из двух типов:

эмоционально-самоориентированные, реляционные, социальные, социально-функциональные потребности, социально-самоориентированные потребности, из трех типов и пр.

Следовательно, гипотеза Н2, утверждающая, что мотивация пользователей, подписанных на сообщества брендов, в потреблении медиа-контента зависит от различных потребностей, таких как функциональные, эмоциональные, реляционные, самоориентированные, социальные, частично подтверждена.

В таблице 3 представлены сформированные, в ходе факторного анализа, типы потребностей у подписчиков 3 сообществ «ВКонтакте». Отметим, что цифра 2, расположенная в некоторых ячейках таблицы, означает дважды выявленную комбинацию типов потребностей.

Таблица 3. Потребности пользователей в зависимости от сообществ «ВКонтакте»

Название сообщества	Функциональная	Социальная	Эмоциональная	Реляционная	Эмоц-соц	Эмоц-самоор	Соц-реляц	Соц-самоор	Соц-функц	Соц эмоц-самоор	Самоор соц-реляц	
Nestle	2											
Adrenaline Rush						2						
Coca Cola				2								
Общие												
Примечание: Составлено на основе источника [28]												

Итак, функциональные потребности преобладают у подписчиков компании «Nestle». Исходя из слогана бренда в социальной сети: «Качество продуктов, качество жизни», отметим, что мотивация потребления коррелирует с публикуемым контентом. Пользователей обеспечивают важной информацией о продукте, которая способна вовлечь и удержать их в сообществе бренда. Помимо этого, компания регулярно публикует посты о различных акциях и предложениях, что также соответствует функциональным потребностям аудитории.

Участники сети «Adrenaline Rush» чаще всего выбирали эмоционально-самоориентированные варианты. Важно отметить, что компания призывает свою Интернет аудиторию: «Активируй режим победителя». Данный слоган носит мощный эмоциональный окрас, направлен на самоактуализацию потребителя, переключает с проблемы на ее решение, а также подчеркивает особенность мира Adrenaline Rush. Что в полной мере совпадает с эмоционально-самоориентированными потребностями пользователей. К тому же, посты бренда чаще всего построены таким образом, что каждый желающий может заняться самопиаром.

У подписчиков группы Coca Cola ведущими являются реляционные потребности. Ключевыми ценностями бренда являются: традиции и семья. Слоган: «Счастье с 1886 года» – транслируемый пользователям сообщества подчеркивает это. Потребности аудитории быть ближе к представителям бренда и их стремление к персонализированному общению коррелируют с SMM стратегией компании.

В целом, гипотеза исследования Н3: Поклонники сообществ брендов различаются по потребительской мотивации медиа-контента - подтверждена.

Исходя из полученных данных, можно подвести итоги о том, что мотивация клиентов разных сообществ в потреблении контента отличается друг от друга. Это подтверждает необходимость адаптации стратегий социальных медиа-маркетинга под потребности каждой группы пользователей. Важно, чтобы такие стратегии учитывали интересы и предпочтения различных сегментов аудитории, предлагая разнообразный контент и привлекая внимание соответствующими методами. Кроме того, эффективная стратегия должна активно взаимодействовать с пользователями, отвечая на их вопросы, удовлетворяя потребность в информации, развлечениях и социальном взаимодействии. Подобный подход способствует усилению влияния стратегии на поведение потребителей и повышению эффективности коммуникаций в интернет сетях.

Если у целевой аудитории преобладают функциональные потребности, рекомендуется включать информацию о компании или продукте, отзывы покупателей и рекомендации о том, где и как его приобрести. Важно информировать аудиторию о том, как компания может помочь им при покупке или использовании продукта. Кроме того, важно, чтобы контактные данные компании были доступны в профиле. В этом случае эффективными средствами влияния будут регулярные мероприятия и эксклюзивные предложения, доступные только подписчикам.

Группа «Nestle» привлекает подписчиков, прежде всего, тем, что удовлетворяет их практические потребности. Благодаря своему слогану они обеспечивают соответствие своего контента мотивам

потребителей. Бренд предоставляет ценную информацию о продуктах, которая не только привлекает пользователей, но и поощряет их дальнейшее участие в сообществе бренда. Кроме того, компания регулярно публикует сообщения об акциях и предложениях, удовлетворяя функциональные потребности своей аудитории.

В отличие от этого, сообщество «Adrenaline Rush» в первую очередь удовлетворяет эмоциональные потребности подписчиков, ориентированные на себя. Компания призывает свою онлайн-аудиторию «Активировать режим победителя» - слоган, который несет в себе интенсивный эмоциональный подтекст. Этот слоган призван помочь потребителям достичь самоактуализации, переключить внимание с проблем на их решение, а также подчеркнуть уникальность мира Adrenaline Rush. Эти аспекты полностью соответствуют эмоционально-эгоцентрическим потребностям пользователей. Кроме того, посты бренда тщательно продуманы, чтобы каждый мог заниматься саморекламой.

С другой стороны, подписчики группы «Coca Cola» испытывают реляционные потребности. Основные ценности бренда вращаются вокруг традиций и семьи, что подчеркивается в их слогане «Счастье с 1886 года», ориентированном на пользователей сообщества.

Маркетинговый подход соответствует стремлению клиентов к персонализированной коммуникации. В результате исследование подтвердило гипотезу о том, что причины потребления медиаконтента различаются среди подписчиков брендовых сообществ в разных сегментах рынка.

Для аудитории с сильными эмоциональными потребностями целесообразно предоставить информацию, подчеркивающую привилегированность участников сообщества и создать особый виртуальный мир, где будет публиковаться «тайная» информация для подписчиков. Коммуникация должна быть эмоциональной и вовлекающей, с использованием коротких фраз и мотивирующих мультимедийных фрагментов.

Для пользователей с социальными потребностями важно обеспечить возможность обмена информацией и подчеркнуть важность каждого члена сообщества. Основным инструментом воздействия будет организация дискуссий и опросов, в которых могут участвовать все подписчики.

Самоориентированная аудитория ценит возможность рекламировать себя и сравнивать свои достижения с результатами других участников. Коммуникация должна подчеркивать личные достижения подписчиков и предоставлять им возможность продемонстрировать свои достижения путем участия в конкурсах или создании альбомов для фотографий.

Реляционные потребности аудитории могут быть удовлетворены через совместное творчество с компанией, создание виртуального персонажа для коммуникации от ее имени, а также организацию акций, которые приближают участников к бренду, например, розыгрыш брендированных подарков или приглашение на мероприятия компании.

Полученные результаты и выводы

На основе проведенного исследования, нами выявлены такие недостатки и проблемы организации цифровых технологий в маркетинге и социальных медиа.

Нестабильность в уровне вовлеченности пользователей может возникать из-за различных причин, включая несоответствие контента ожиданиям аудитории и недостаточное изучение их потребностей. Некоторые типы контента, такие как «Отчет о мероприятии», «Вопрос от подписчиков» и «Репост», могут сталкиваться с низким уровнем активности в виде комментариев или репостов, что может быть вызвано неэффективностью стратегий взаимодействия с аудиторией. Кроме того, неверное использование аналитики и метрик для оценки результатов маркетинговых кампаний может привести к неправильным стратегиям и неверным выводам о воздействии маркетинга на поведение аудитории.

Помимо вышеперечисленных проблем, еще одной возможной проблемой может быть несовершенство механизмов обратной связи с аудиторией. Недостаточная доступность для пользователей каналов общения с компанией или медленные реакции на их запросы и жалобы могут привести к разочарованию и утрате интереса к бренду, что в свою очередь отразится на уровне вовлеченности в социальных сетях.

Приведем некоторые рекомендации и идеи о том, как улучшить влияние интернет-маркетинга и социальных медиа на поведение клиентов.

При разработке стратегии воздействия на онлайн аудиторию, компании важно сосредоточиться на получении обратной связи в виде когнитивного, эмоционального и поведенческого отклика. Главная задача состоит в переносе акцента с отдельных постов на единую стратегию социальных медиа для всего сообщества, которая была бы значима для потребителя и способствовала бы его участию.

На наш взгляд, наиболее эффективным подходом к реализации этой стратегии является учет как «внешних», так и «внутренних» механизмов влияния на потребителя. Внешними элементами постов

являются визуальные элементы, которые привлекают внимание целевой аудитории. Важно также использовать «внутренние» средства воздействия, такие как публикация контента, который будет соответствовать потребностям пользователей сообщества.

В результате теоретического анализа мы рассмотрели различные подходы к ключевым концепциям, выявили основные функции онлайн платформ для пользователей и компаний, и изучили особенности маркетинговых коммуникаций в интернет-среде. Мы также проанализировали типы потребностей, которые определяют мотивацию потребления медиа контента.

В связи с глобализацией и цифровой трансформацией бренды переходят от иерархической модели коммуникации к модели, где потребитель становится партнером. Интерес к социальным сетям увеличивается из-за отсутствия границ в коммуникации, быстрого получения обратной связи и возможности собирать больше информации о потребителе.

В научном плане, уже существующие маркетинговые исследования в социальных сетях в Казахстане предоставляют базовую информацию о поведенческих паттернах пользователей. Однако, наше исследование отличается тем, что оно фокусируется на механизме воздействия на определенные группы бренда и оценке конкретных коммуникационных стратегий, а также учитывает современные тренды и изменения в использовании социальных медиа.

В ходе первого этапа эмпирического исследования мы выявили «внешние» механизмы воздействия на целевую аудиторию бренда через социальные сети и разработали рекомендации по их использованию в практике компаний.

Результаты эмпирического анализа показали, что мотивация потребления медиа-контента у пользователей различных сообществ различается, что подчеркивает важность учета «внутренних» механизмов влияния на аудиторию. Мы выявили несколько типов потребностей, которые определяют участие аудитории в жизни группы «ВКонтакте», и выявили доминирующий тип потребностей в каждой исследуемой группе. Это позволяет компаниям формировать контент-планы, учитывая мотивацию потребления своей аудитории и повышая ее участие в сообществе.

Список литературы

1. Digital 2024: 5 billion social media users // <https://wearesocial.com/uk/blog/2024/01/digital-2024-5-billion-social-media-users/>. 31.01.2024.
2. Почему бизнес увеличит свои маркетинговые бюджеты в 2024 году (и как они планируют их потратить) // <https://newlightdigital.com/ru/blog/pochemu-kompanii-uvelichivayut-svoi-mar/>. 25.10.2023.
3. Концепция цифровой трансформации, развития отрасли информационно-коммуникационных технологий и кибербезопасности на 2023 - 2029 годы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000269>. 28.03.2023.
4. Средняя доля промо на онлайн-рынке в 2023 году достигла 71% // <https://adindex.ru/news/researches/2024/02/26/320635.phtml>. 26.02.24.
5. Yang, H., Zhang, S. Social media affordances and fatigue: The role of privacy concerns, impression management concerns, and self-esteem // *Technology in Society*. – 2022. – Vol. 71. – P. 102-142.
6. Damjana, J., Završnik, The role of social networks for business in the marketing communications // *Scientific Annals of the 'Alexandru Ioan Cuza' University of Iasi*. – 2022. – Vol. 59, №1. – P. 155-168.
7. Sajani, L., Robita, S. Social Media as a Marketing Tool // *Journal of Law and Sustainable Development*. – 2023. – Vol.11, №8. – P. 1-12.
8. Thomas, S., Emma, J., Charles, D., Alip, R. Social Media Marketing is an Effective Strategy for Increasing Brand Awareness, Customer Loyalty, and Sales Keywords // *Journal of Social Media Marketing*. – 2024. - Vol. 5, №3. – P. 61–78.
9. Howard, P. N., Parks, M. R. Social media and political change: Capacity, constraint, and consequence // *Journal of Communication*. – 2022. - Vol. 62. – P. 359–362.
10. Priya, K., Jagadeesan, P. Effects of social media marketing on subsequent FMCG performance // *International Journal of Scientific Research in Modern Science and Technology*. – 2023. - Vol. 2, №8. – P. 63–75.
11. Ambili, S. Navigating growth: Unraveling the interplay between marketing strategies and social media in the economic development of nations // *International Journal of Science and Research Archive*. – 2023. – Vol. 10, №2. – P. 1144-1151.
12. Anton, M., Sri, S. Using tiktok social media as a marketing promotion media in online business// *International Journal of Social Science*. – 2023. – Vol. 3, №4. – P. 507-514.
13. Aditi, S., Alina, K., Mayank, B., Shiwani, J. Effects of Social Media Marketing on Consumer Buying Behavior // *New Perspective Journal of Business and Economics*. – 2023. – Vol. 6, №1. – P. 74-82.
14. Sajani, L., Robita, S., Salam, S. Social Media as a Marketing Tool// *Journal of Law and Sustainable Development*. – 2023. – Vol. 11, №8. – P. 1-16.

15. Kussoy, R. Cultural Transformation in Customers' Purchasing: Is It Affected by Effective Social Media Marketing Activities? // Journal Sampurasun: Interdisciplinary Studies for Cultural Heritage. – 2023. – Vol. 9. – №. 2. – P. 78-93.
16. Muhammad, R. Analyzing the Effectiveness of Social Media Marketing in PT Primajasa// Malaysian Journal of Business Economics and Management. – 2023. – Vol. 2, №2. – P. 47–53.
17. Ellitan L. The Role of Experiential Marketing, Social Media Marketing and Brand Trust in Increasing Repurchase Intention. – 2023. – Vol. 10, №9. – P.181-191.
18. Nesuel, D., Falsk, R. The Impact of Social Media Marketing on Consumer Behavior // Cosmic bulletin of business management. – 2023. – Vol. 2, №1. - P.97-101.
19. Yexiaxin, X. Social Media Marketing Strategy in Chinese Musical Theatre Industry// Communication Society and Media. – 2023. – Vol. 6, №4. – P. 15-28.
20. Godey, B., Manthiou, A., Pederzoli, D., Rokka, J., Aiello, G., Donvito, R., Singh, R. Social media marketing efforts of luxury brands: Influence on brand equity and consumer behavior// Journal of Business Research. – 2023. – Vol. 69. – P. 58–71.
21. Токмейлова, З. Формирование маркетинговой политики малого предприятия // Международный научный журнал «Вестник науки». – 2023. – №6, (63). – С. 58–69.
22. Чукуманова, А. Б. Основные инструменты и элементы осуществления интернет-торговли // Экономика и социум. – 2022. – №. 21 (93). – С. 534-538.
23. Местникова А.В. Возможности и ограничения реализации программ маркетинга при выходе на международные рынки услуг: на примере компании Indrive // Финансовые рынки и банки. – 2023. – №. 4. – С. 16-18.
24. Hahn, I., Scherer, F., Basso, K., Santos, M. Consumer Trust in and Emotional Response to Advertisements on Social Media and their Influence on Brand Evaluation // Brazilian Business Review. – 2022. - Vol.13, №4. – P.49-71.
25. Анализ потребительского поведения в контексте концепции «двойных потерь бренда» на рынках России и Узбекистана (на примере товарной категории «шампуни») // https://studbooks.net/2045341/marketing/analiz_potrebitel'skogo_povedeniya_v_kontekste_kontseptsii_dvoynyh_poter_brenda_na_rynках_rossii_i_uzbekistana_na_primere_tovarnoy_kategorii_shampuni. 13.10.2023.
26. Аудитория девяти крупнейших соцсетей в России в 2024 году: исследования и цифры // <https://ppc.world/articles/auditoriya-devyati-krupneyshih-socsetey-v-rossii-v-2024-godu-issledovaniya-i-cifry/>. 23.01.2024.
27. Статистика аккаунтов в социальных сетях // <https://jagajam.com/>. 14.02.2024.
28. Классификация потребностей потребителя // <http://powerbranding.ru/potrebitel/vidy-potrebnostej/>. 14.02.2024.

INTENSIFICATION OF WOMEN-LED STARTUPS IN KAZAKHSTANI REGIONS

Zhussupova Zh.M.

PhD candidate, *Head of Research Management Department,*
Kenzhegali Sagadiyev University of International Business, Kazakhstan

Zhussupova.z@uib.kz

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5977-2265>

Mussabalina D.S.

PhD, *Head of Center for Business and Social Research*
University of International Business named after K. Sagadiyev

d.mussabalina@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0216-0780>

Abdykadyr Temirlan

Hong Kong University student

Abstract. This study examines women's entrepreneurship in Kazakhstan, highlighting substantial involvement in education, healthcare, finance, and agriculture. By 2023, nearly half of SMEs in Kazakhstan were headed by women, supported by comprehensive government programs and international collaborations. Notably, younger women are increasingly active in individual entrepreneurship. Kazakhstan's regional analysis shows varying levels of women's entrepreneurial involvement, with more significant activity in Almaty, Astana, and East Kazakhstan. The "Intensification of Women-led Startups in Kazakhstani Regions" project aims to support women entrepreneurs in regions with lower participation rates through training and mentorship, enhancing their business skills and opportunities.

Keywords: Female entrepreneurship, Women-owned SMEs, Gender perspectives, Regional economy, Kazakhstan

Introduction. The development of women's entrepreneurship is an important factor in realizing economic potential in any country. Women entrepreneurs not only develop businesses, but also create jobs, solve environmental, economic and social problems of society, and promote innovative ideas in their countries. All these are factors stimulating economic growth. According to a McKinsey Global Institute report, a scenario in which women's economic participation is on par with men could lead to an increase in annual global GDP of US\$28 trillion (an increase of 26%) by 2025 (Petrenko E.S. & Shevyakova A.L, 2021). It is a well-known fact that entrepreneurial activity is mainly carried out by men. However, in the last decade, statistics show that the degree of women's involvement in entrepreneurship and the number of small and medium-sized businesses opened by women has increased markedly. The UN also pays special attention to gender equality. Gender equality and women's empowerment is one of the 17 Sustainable Development Goals and a key element of all aspects of inclusive and sustainable development. In essence, achievement of all SDGs is linked to success in achieving Goal 5. To achieve gender equality by 2030, many of the underlying causes of discrimination that continue to limit women's rights in private and public life must be urgently addressed (Education - United Nations Sustainable Development, 2021). In this regard, the study of this issue becomes relevant.

Literature review. In modern science, many scientists are studying the problems of women's entrepreneurship. For example, Carter's (2007) research covers six main areas:

- characteristics and motivation of women entrepreneurs;
- resources and limitations of startups;
- issues of managing women-owned firms;
- financing of enterprises run by women;
- measuring business efficiency and growth;
- the issue of women's business networks.

Jennings and Brush (2013) propose a taxonomy of women's entrepreneurship research issues into four overlapping categories. The first category examines whether men and women are equally engaged in entrepreneurial activity. The second category focuses on differences in access to financial resources between male and female entrepreneurs. The third category examines whether male and female entrepreneurs use different strategic, organizational, and management practices in their firms. Finally, the fourth category analyzes whether firms managed by men and women achieve similar levels of productivity.

As for the factors influencing women's entrepreneurship, researchers identify various groups, including individual demographic characteristics, perception of social attitudes, social capital and many others. According to Holienka, M., Jančovičová, Z. & Kovačičová, Z. (2016), research often focuses on certain personality traits that influence entrepreneurial participation, such as entrepreneurial readiness, confidence in one's abilities, and fear of failure in relation to starting a business. Positive attitudes toward good entrepreneurial opportunities are associated with personal interest in business opportunities. A focus on untapped entrepreneurial opportunities is seen as a key aspect of entrepreneurial behavior. Empirical research shows that interest in positive entrepreneurial opportunities motivates people to start entrepreneurial ventures. Self-confidence in the entrepreneurial field is associated with the concept of self-efficacy, which reflects personal beliefs about one's own competence and ability to achieve success. High levels of self-efficacy are often associated with participation in entrepreneurial activities. Fear of failure represents an individual's perception of the risk of business failure and its possible consequences. Research shows that fear of failure can slow the development of entrepreneurial activity in people who perceive risk as high.

Research conducted by A. Rubio-Banón and N. Esteban-Lloret (2016) draws attention to cultural factors in women's entrepreneurship. Stereotypes and gender roles hinder women's participation in entrepreneurship by limiting them to traditional responsibilities such as housework, childcare and elder care. As a result, prevailing gender roles in society influence the entrepreneurial behavior of the population, creating differences between male and female entrepreneurship. Previous research on this aspect has concluded that cultures with high levels of masculinity tend to experience greater gender differences and higher levels of entrepreneurship. At the same time, in societies where family values prevail, women more often prefer to work in companies.

Perceived public attitudes towards entrepreneurship represent a personal understanding of the social norms, values, beliefs and assumptions that are formed in society and influence the behavior of individuals. This is due to the institutions that guide the entrepreneurial activity of individuals who adapt their actions to fit the environment created by these institutions. One of these institutions is the status of successful entrepreneurs in society. If a person believes that successful entrepreneurs have high social status and respect, they are more likely to pursue entrepreneurial endeavors. He will realize that by becoming an entrepreneur, he will gain recognition by conforming to society's norms and values.

Individual demographic characteristics include age, education level, and household income. As people age, it becomes more and more expensive for people to waste time on entrepreneurial activities, which influences their decisions about starting a business career. Ideas about how education influences entrepreneurial activity are based on the concept of human capital. Educational level reflects a person's intellectual potential, which influences a person's ability to see and exploit business opportunities. According to research, human capital, expressed through education, is positively associated with the ability to see business opportunities and start a business. Household income also plays a role in decisions to enter business, as financial resources and opportunity costs have an impact on people's decisions to start a business.

Methodology. The research was carried out using the methods of theoretical analysis, formalization, classification, statistical analysis, as well as synthesis, deduction and induction. Thus, for the presented research, the authors used review and information, an analysis of the development of women's entrepreneurship in the Republic of Kazakhstan, and current information, statistical data (statistical analysis), on the basis of which an assessment of the quality of women's entrepreneurship in the Republic of Kazakhstan was formed.

Findings and Discussion. At the beginning of 2024, 20.1 million people lived in Kazakhstan, of which 10.3 million, or 51 percent, were women (<http://stat.gov.kz>). Industries and areas in which women are represented more than men are education and healthcare (70 percent), finance and insurance (60 percent), and agriculture (45 percent) (Petrenko E.S., & Shevyakova A.L., 2021).

In the field of small and medium-sized businesses, the number of SMEs headed by women at the beginning of 2023 amounted to 970,480, which is 48 percent of the total number of registered entities (Figure 1). However, the number of actually operating firms is slightly lower and amounts to 891,904 SMEs (or 92 percent). This number has increased significantly compared to the same figure in 2010, which was only 26 percent (<http://stat.gov.kz>).

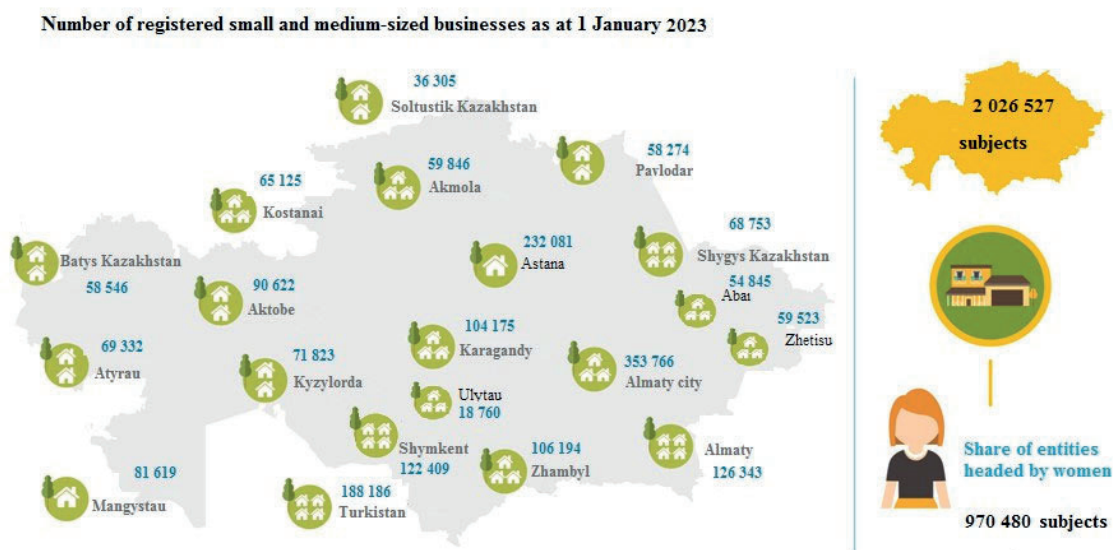

Figure 1. Number of Registered Small and Medium-sized Businesses as at January 1, 2023

Young women are especially active in individual entrepreneurship. The number of active individual entrepreneurs headed by women under the age of 29 increased by 37.2% over the year, reaching 88.7 thousand. The share of such individual entrepreneurs from the total number of young entrepreneurs increased from 43.4% to 46.4% (Forbes News, https://forbes.kz/news/2022/03/04/newsid_270920).

The basis for the emergence of such a positive trend in the development of women's entrepreneurship is, first of all, that in Kazakhstan today there is a comprehensive system of supporting women's entrepreneurship, including financial and service measures. The development of women's businesses in the country is carried out through government programs and agreements between the government and international development institutions such as the EBRD, UNDP, the World Bank and UN Women. The main tool for supporting women's entrepreneurship is the Unified Business Support and Development Program "Business Road Map - 2020". This program includes cooperation with international financial institutions, in particular with the EBRD on the Wom-

en in Business project, as well as programs of the Damu Entrepreneurship Fund. As part of the Business Road Map 2020 program, various financial support instruments are provided, with more than a third of all measures aimed specifically at supporting women’s entrepreneurship.

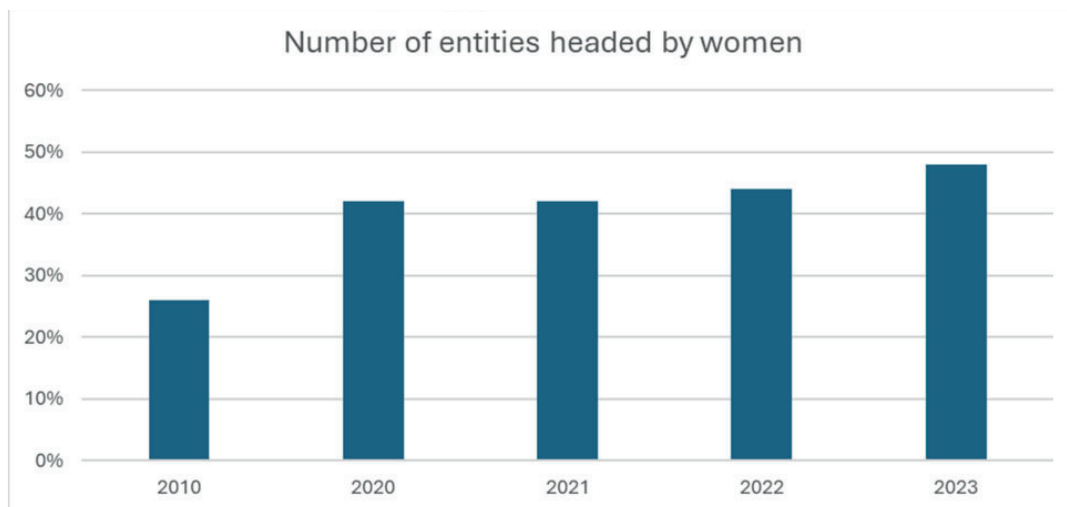

Figure 2. Number of Entities Headed by Women in Kazakhstan

Analyzing the distribution of existing SMEs by type of activity over the past 8 years (the period from 2016 to 2023), we can notice the following picture: the most in demand among Kazakhstani women entrepreneurs are such industries and areas of activity as wholesale and retail trade, services, agriculture, forestry and fisheries, real estate, industry and manufacturing. At the same time, interest in the field of wholesale and retail trade is decreasing year by year (from 52% in 2016 to 42% in 2023). At the same time, interest in such types of activities as “Industry” and “Manufacturing Industry”, which, by the way, is gratifying to see, albeit slowly, is increasing year by year (from 2% in 2016 to 6% - in 2023) (Figure 3).

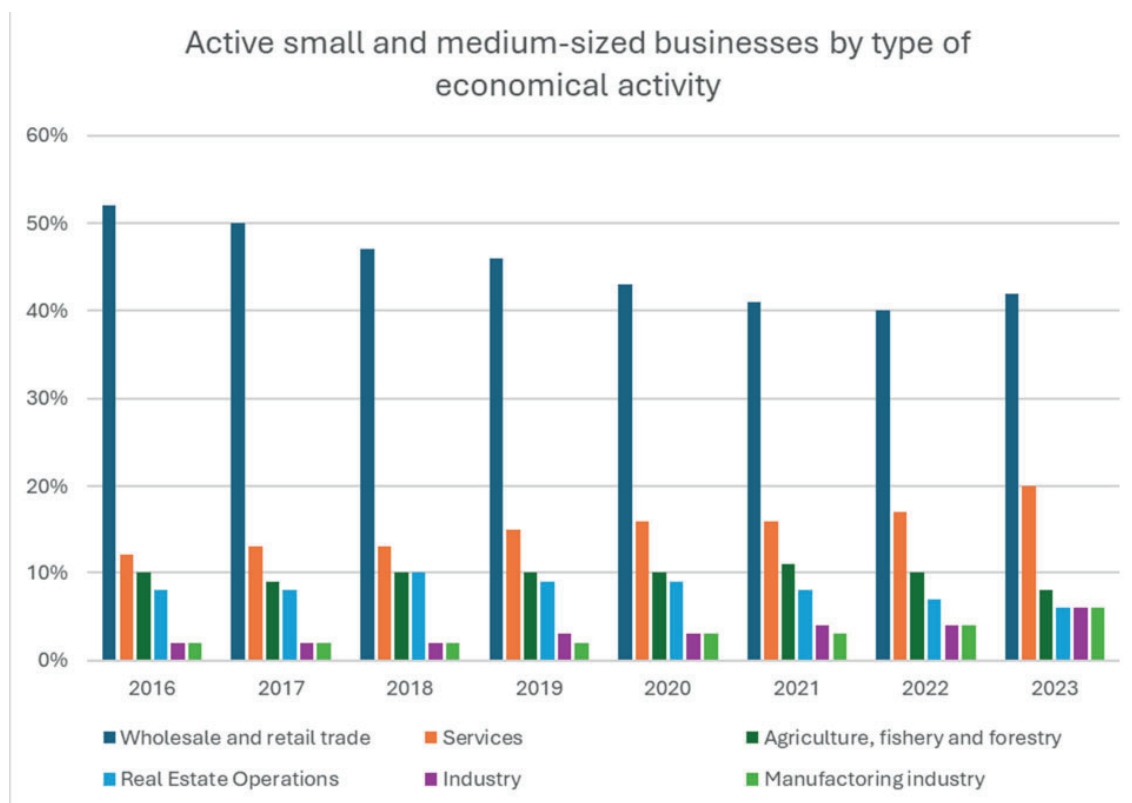

Figure 3. Active Small and Medium-sized Businesses Headed by Women by Type of Economic Activity

The reason for such changes in the industry preferences of Kazakhstani women entrepreneurs most likely lies in the fact that in recent years such programs to support women entrepreneurs as “Techno Women”, “Tech Women” and others have intensified in our country, as well as the popularization of STEM approaches in schools in the country, especially among girls.

When considering the development of women’s entrepreneurship in the regions of Kazakhstan, first of all, it is necessary to take into account such a factor as the number of resident women in various regions of Kazakhstan. According to statistical data, as of January 1, 2022, in the republic as a whole, the total female population was more than 9.7 million people. Most women live in Almaty and the Almaty region, as well as in the Turkistan and Karaganda regions. The list is completed by Mangistau, West Kazakhstan, Atyrau and North Kazakhstan regions (Figure 4).

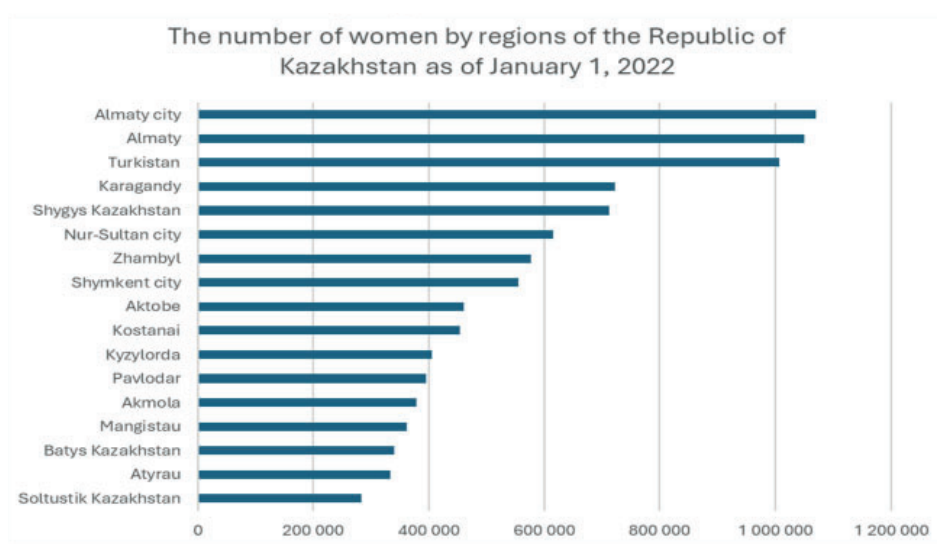

Figure 4. The Number of Women by Regions of the Republic of Kazakhstan as of January 1, 2022

Analyzing the data on the number of small and medium-sized businesses registered by women entrepreneurs for the period from 2019 to 2022, the following trend can be identified: women from Almaty, Astana, as well as Almaty and East Kazakhstan regions are most involved in small and medium-sized businesses. The fewest women in entrepreneurship are in the North Kazakhstan, Pavlodar and West Kazakhstan regions (Figure 5).

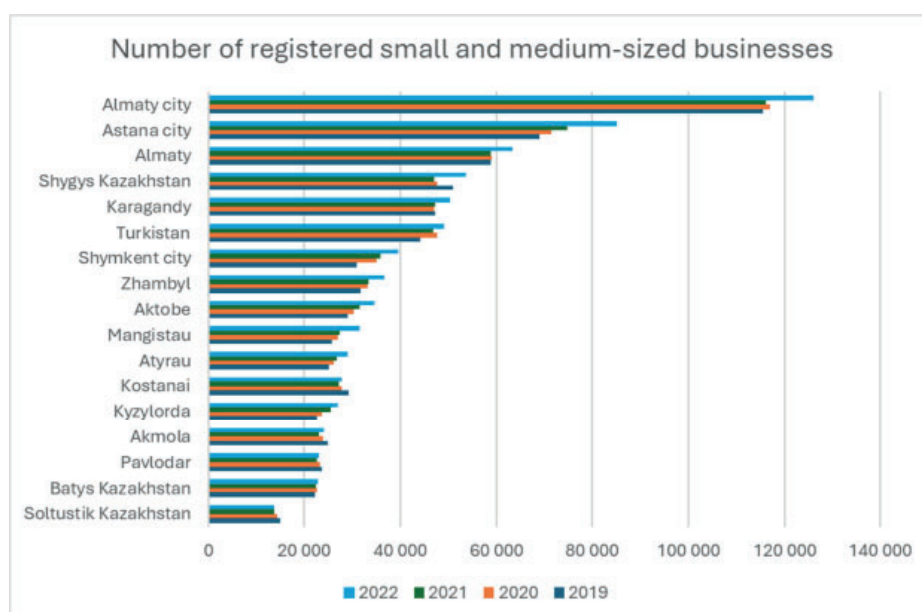

Figure 5. Number of Registered Women-led Small and Medium-sized Businesses

Analyzing these data, you wonder about the uneven development of women's entrepreneurship in different regions of Kazakhstan, the reasons for this state of affairs, and the factors influencing such a significant regional difference in the involvement of women in small and medium-sized businesses. In this regard, a team of teachers from the Kenzhegali Sagadiev University of International Business is implementing a scientific and educational project in order to obtain answers to these and many other questions regarding women's entrepreneurship in Kazakhstan, as well as to provide support to women entrepreneurs from the North Kazakhstan, Pavlodar and West Kazakhstan regions in which, according to the statistics above, there are the fewest women entrepreneurs.

Project "Intensification of Women-led Startups in Kazakhstani Regions". The project "Intensification of Women-led Startups in Kazakhstani Regions" is being implemented with the financial support of the US Diplomatic Mission in Kazakhstan with the involvement of specialists from business incubators of the Kazakh-British Technical University, Kazakh National Agrarian Research University, Asfendiyarov Kazakh National Medical University, as well as certified business trackers and business consultants Astana Hub, Most, national association of entrepreneurs "Atameken" and many others.

The main goal of the project is strengthening the capacity of Kazakhstani emerging and existing female entrepreneurs through conducting skill-building trainings and mentorship assistance on running modern business.

The project consists of several stages: the first stage involves recruitment and selection of 150 young Kazakhstani emerging or existing female entrepreneurs – the residents of the North Kazakhstan, West Kazakhstan, and Pavlodar regions. It means that we select 50 prospective trainees in each region. The selection of the trainees is based on the evaluation of their letters of motivation where the candidates describe their work experience, education, their abilities and capabilities, and the ideas of their future/current business projects. The second stage assumes increasing awareness and knowledge of selected female entrepreneurs from North Kazakhstan, West Kazakhstan, and Pavlodar regions on starting and running modern businesses through conducting one week intensive in person and virtual training sessions. In the next stage we support participants to develop business ideas by providing in person and virtual mentorship guidance. The last stage is about increasing business opportunities of project participants by organizing the Demo Day event in Almaty, where participants will be able pitch their start-ups in front of the representatives of local investment funds and business-angels.

Now, the project is at the implementation stage - conducting training and mentoring work. 150 women entrepreneurs from three regions of Kazakhstan take part in them. If you look at the age composition of the project participants, 55.5 percent are young women aged 30 to 39 years, about 30 percent are middle-aged women from 40 to 49 years old, about 16 percent are girls from 20 to 29 years old, and 3.4 percent were girls under 19 years old and women from 50 to 59 years old (Figure 6).

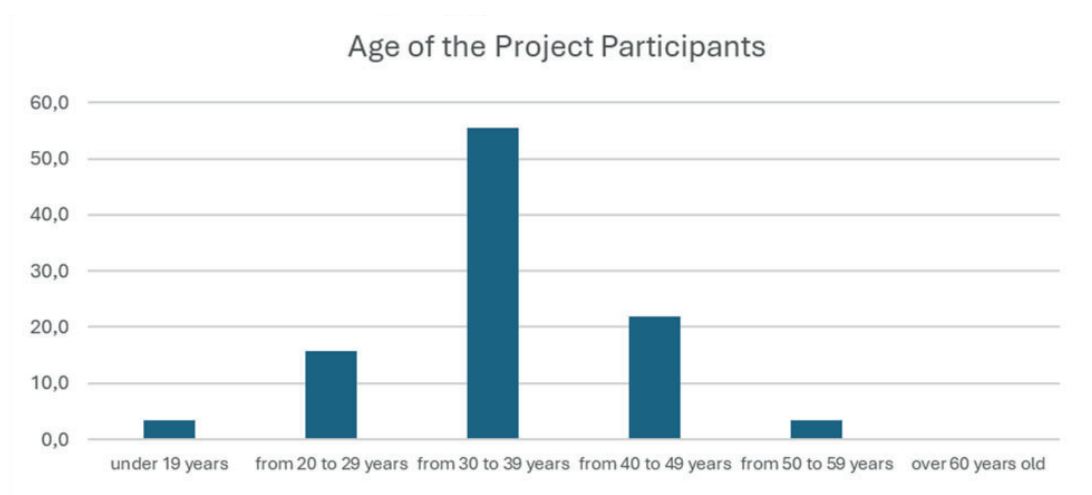

Figure 6. Age of Project Participants

Regarding the level of education, it was revealed that the vast majority of participants have higher education (75 percent), 20 percent of project participants have secondary specialized education, 2 percent of women have secondary education, and young girls who are still in school also participate in the project and did not complete their education (Figure 7).

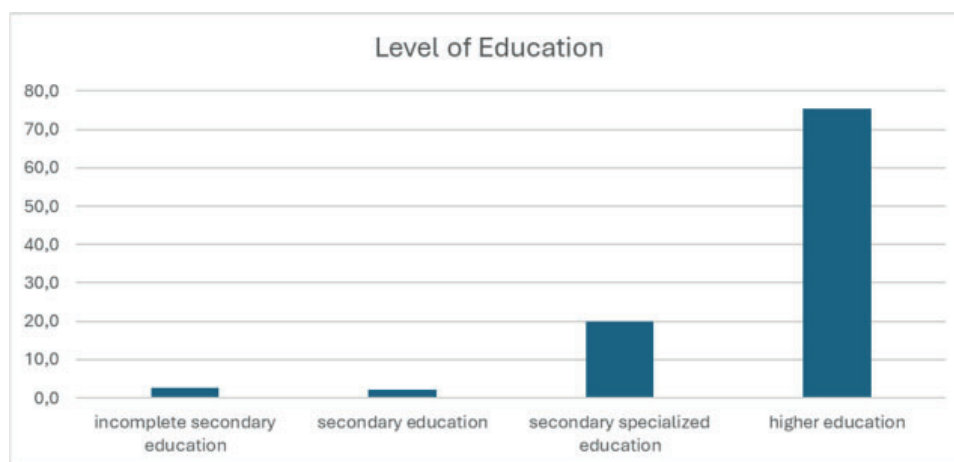

Figure 7. Level of Education of Project Participants

Does women's marital status influence their desire to do business? Analyzing the marital status of women entrepreneurs who took part in the project, we can come to the conclusion that 60 percent are married, and 40 percent are single (Figure 8). Does a factor such as the number of minor children influence women's intention to have their own business? Among the project participants, 29 percent have two children, 22 percent have one child, 15 percent have three children, 4 percent have four children, 3 percent have five children, and 27 percent have no children at all (Figure 9).

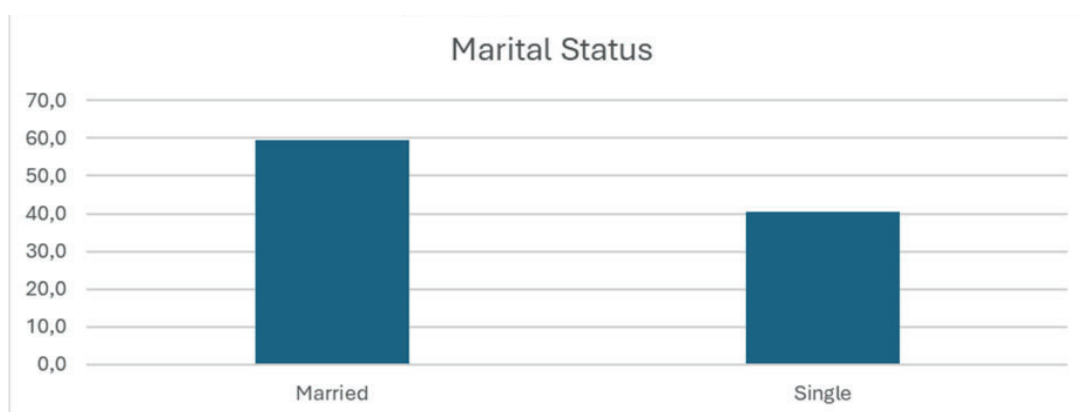

Figure 8. Project Participants' Marital Status

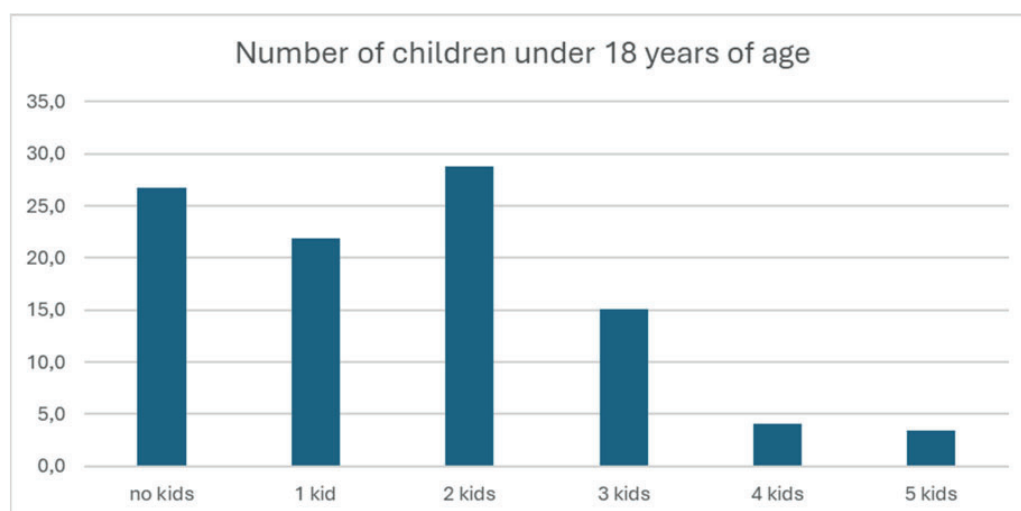

Figure 9. Project Participants' Number of Children under 18 Years of Age

Thus, the research carried out has not yet been completed, but already at this stage it allows us to draw the following findings:

- Among women involved in entrepreneurship, relatively young age prevails, as was noted in the theoretical review of this article as people age, it becomes more and more expensive for them to waste time on entrepreneurial activities, which influences their decisions about starting a business career;
- Mainly women with higher education are targeted to engage in entrepreneurship;
- Presumably, married women are more oriented towards opening and running their own business;
- Presumably, the absence of minor children or the presence of one or two children motivate women to engage in entrepreneurial activity in almost the same way. Having three or more children already has a negative impact on women's desire to own and run their own business.

All these conclusions are still preliminary; more in-depth studies need to be conducted for more accurate conclusions.

Conclusion. The study underscores the significant progress and potential of women's entrepreneurship in Kazakhstan. Continued support through targeted programs and initiatives is essential to sustain and enhance this growth. Addressing regional disparities and cultural barriers will be crucial in achieving broader, inclusive economic development. Empowering women entrepreneurs not only drives economic growth but also fosters a more equitable and innovative society.

REFERENCES

1. Carter, N. M. et al. (2007). *Female Entrepreneurship. Implications for education, training and policy*. Abingdon: Routledge.
2. Education - United Nations Sustainable Development. (2021). Retrieved December 12, 2021 from <https://www.un.org/sustainabledevelopment/education/>.
3. Forbes News (March 4, 2022), Retrieved March 23, 2024 from https://forbes.kz/news/2022/03/04/newsid_270920
4. Holienka, M., Jančovičová, Z. & Kovačičová, Z. (2016). Drivers of women entrepreneurship in Visegrad countries: GEM evidence. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 220, pp.124 – 133
5. Jennings, J. E., & Brush, C. G. (2013). Research on Women Entrepreneurs: Challenges to (and from) the Broader Entrepreneurship Literature? *The Academy of Management Annals*, 7, 663–715.
6. Number of Registered Small and Medium-sized Businesses as at January 1, 2023, <http://stat.gov.kz>
7. Petrenko E.S., Shevyakova A.L. (2021). Razvitie zhenskogo predprinimatelstva v Kazakhstane (Development of Female Entrepreneurship in Kazakhstan). *Journal of Central Asia Economy*, 5(3).
8. Rosado-Cubero, A., Hernández, A., José Blanco Jiménez, F. & Freire-Rubio, T. (2024). Does gender affect entrepreneurship? Evidence from Spanish and Argentinian business incubators. *Journal of Business Research*, Volume 170, <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2023.114326>.
9. Rubio-Banón, A. & Esteban-Lloret, N. (2016). Cultural factors and gender role in female entrepreneurship. *Suma de negocios* 7, pp. 9–17. <http://dx.doi.org/10.1016/j.sumneg.2015.12.002>
10. Yangjie Huang, Mengting Zhang, Jing Wang, Ping Li, Kexin Li. (2022). Psychological cognition and women's entrepreneurship: A country-based comparison using fsQCA, *Journal of Innovation & Knowledge*, Volume 7, Issue 3, <https://doi.org/10.1016/j.jik.2022.100223>.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ К ФОРМИРОВАНИЮ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНО-ПРАВОВЫХ ОСНОВ В ОБЛАСТИ РЕГУЛИРОВАНИЯ ДОХОДОВ НАСЛЕНИЯ

Дауранов Ильдар Наильевич

*к.э.н., ведущий научный сотрудник
Институт экономики КН МНВО РК*

Османов Жасым Джафарович

*к.э.н., ведущий научный сотрудник
Институт экономики КН МНВО РК*

Абстракт. Предметом исследования данной статьи являются теоретические и прикладные вопросы формирования и оценки институционально-правовых основ регулирования доходов населения, ориентированных на сокращение существующего в нашей стране неравенства в доходах, между отдельными социальными группами населения. На основе анализа специальной литературы

в области новой институциональной экономической теории исследуются основные подходы к определению основополагающей категории «институт». Необходимость рассмотрения данного вопроса заключается в том, что в рассматриваемой отрасли знаний до настоящего времени не выработано завершенной теоретической базы. Это проявляется в не разработанности общепризнанного понятийно-категориального аппарата, что в свою очередь отрицательно влияет на положительное решение имеющих место теоретических и практических проблем. На основе проведенного исследования разработан принципиальный алгоритм оценки и формирования институционально-правовой базы регулирования доходов населения, ориентированной на сокращение степени неравенства между различными группами населения.

Ключевые слова: Институты, институционально-правовые основы, регулирование доходов населения, неравенство в доходах, заработная плата

Введение. Актуальность решения проблем, связанных с совершенствованием процессов регулирования доходов населения обусловлена тем, что современный экономический кризис во многом является следствием деформаций, накопившихся в данной сфере. Такой точки зрения придерживаются многие видные учёные и политики современности. Известные и авторитетные во всем мире учёные Дж. Стиглиц и Жан Поль Фитусси считают, что основными причинами кризисных явлений являются следующие:

- отрыв финансового капитала от реального сектора,
- заниженный уровень оплаты труда,
- низкий уровень взаимосвязи между оплатой труда и его результатом;
- социальное неравенство, вызванное значительным разрывом между состоятельными слоями населения, которые преимущественно являются собственниками средств производства и большей частью наёмных работников [1].

По их мнению, дальнейшее эффективное социально-экономическое развитие, которое сопровождается постоянным ростом неравенства продолжаться не может в виду неизбежных социальных потрясений, которые рано или поздно приведут к переформатированию организации общественного развития, свидетелями начала которого мы сейчас являемся.

Большинство учёных современности считает, что противопоставление экономической эффективности и социальной справедливости, которое занимает одно из ключевых мест в современной неolibеральной экономической теории и практике, оправдывающее социальное неравенство на современном этапе развития, является несостоятельным. В настоящее время институционально-правовые основы регулирования развития экономики должны быть нацелены не только на решение экономических проблем, но и социальных и экологических, так как так это обеспечивает устойчивое развитие мировой экономики в целом и отдельных стран в частности.

Цели и задачи исследования. Цель исследования заключается в определении и обосновании подходов к формированию институционально-правовых основ регулирования доходов населения, обеспечивающих сокращение степени неравенства между различными социальными группами населения. Для её достижения необходимо решить следующие теоретико-методические вопросы. Во-первых, обосновать практическую значимость использования одной из формулировок базового понятия «институт». Необходимость этого обусловлено тем, что новая институциональная экономическая теория является сравнительно молодой отраслью знаний, не имеющей законченной теоретической базы. Это выражается, прежде всего, в отсутствии единого общепризнанного понятийно-категориального аппарата. Вторая задача имеет более прикладной характер и заключается в определении принципиального алгоритма формирования и оценки институционально-правовой базы регулирования доходов населения.

Обзор литературы. Обзор специальной литературы свидетельствует, что общепризнанного определения словосочетания «институционально-правовые основы» в настоящее время не выработано. Это обусловлено, прежде всего» самим содержанием понятия «институт». В настоящее время в теории и практике используются различные трактовки рассматриваемого термина, которые условно можно разделить на три группы. Принципиальное отличие заключается в следующем. В состав первой группы входят специалисты, которые под термином «институт» подразумевают различного рода общественные, исследовательские и государственные структуры, имеющие определенный организационно-правовой статус [2, 3, 4, 5]. Представители второй группы используют расширенную трактовку данной категории, включая в её содержание перечисленные в предыдущей группе составляющие плюс такие сферы как собственность, монополия, конкуренция и т. д. [6, 7, 8]. Третью группу объединяют учёные, рассматривающие понятие «институт» как набор формальных и неформальных правил [9, 10, 11].

По нашему мнению, наиболее научно обоснованными являются формулировки, которые используются представителями новой институциональной экономической теории, входящие в третью из перечисленных групп, в число которых входят Нобелевский лауреат Д. Норт, Г. Фуруботн, Р. Рихтер и российский учёный д.э.н. А.А. Аузан [9, 10, 11]. Согласно используемому ими определению, институты представляют собой определенный состав формальных и неформальных правил, а также механизмов, обеспечивающих их реализацию [9, 10, 11]. В проводимом исследовании предметом изучения будут формальные правила, которыми в государственном управлении являются различного рода нормативные правовые, программные, плановые и инструктивно-методические документы.

В экономической теории принципиальных разногласий по поводу содержания категории «государственное регулирование доходов населения» практически не наблюдается. В общем случае, под этим словосочетанием подразумевается «..система форм, методов и инструментов воздействия рыночного механизма и государства на процесс формирования доходов населения в обществе» [12]. Более конкретную формулировку в своей работе приводит Долинина Т. Н. По её мнению «Государственное регулирование доходов и заработной платы осуществляется посредством законодательного установления уровня социальных гарантий, формирования соответствующих экономической ситуации систем налогообложения и социального обеспечения, определяющих механизм перераспределения доходов [13]. В проведённом исследовании эти формулировки были приняты за основу.

Методика исследования. Для достижения целей исследования, использовалась функционально-структурная методология, которая является модификацией системного подхода применительно к решению определенных прикладных задач. При этом уместно отметить, что данный подход имеет два аспекта, дескриптивный и конструктивный. Дескриптивный аспект применяется преимущественно при описании системы регуляторов для оценки их влияния на объект воздействия. Конструктивный - предусматривает определение состава регуляторов исходя из установленной цели. Следует отметить, что выделение указанных аспектов в определённой степени является условным, так как на практике они, как правило, используются в параллельно-последовательном режиме.

Полученные результаты и их обсуждение. Как объект исследования распределительные отношения в области регулирования доходов населения отличаются сложностью и неоднозначностью. Их содержание зависит от целого ряда разнообразных по своей значимости факторов. Во-первых, от величины доли частной собственности на средства производства, и связанной с этим организацией экономики, во-вторых, от действующей в стране модели государственного управления, в-третьих, от исторически сложившихся национальных культурных традиций. Роль государства заключается в формировании институционально-правовых основ, обеспечивающих достижение максимально возможного снижения неравенства в доходах между различными социальными группами населения.

В этом случае распределительные отношения в области регулирования доходов населения представляют собой сложный комплекс, законодательно регулируемых взаимодействий между государством, бизнесом и населением по поводу создания, распределения и перераспределения национального дохода страны. В связи с этим политика государства в области регулирования доходов, которая отражается в соответствующих законодательных и нормативных правовых документах соответствующего уровня, охватывает все звенья и уровни государственного управления. При изучении связанных с этим вопросов следует учитывать, что доходы одного участника общественного производства являются расходами другого.

Экономическая теория и мировая практика свидетельствуют, что ключевое место в распределительных отношениях принадлежит процессу формирования и распределения доходов населения, в структуре которых основополагающая роль принадлежит заработной плате. Это обусловлено тем, что обеспечение достойного уровня жизни населения является важным условием устойчивого развития государств. Принципиальная функционально-структурная модель институционально-правовых основ регулирования доходов населения приведена на рисунке 1.

Результаты проведённого исследования показывают, что негативные тенденции в процессе формирования и распределения доходов населения приводят к сохранению сложившегося уровня бедности и дальнейшей дифференциации доходов различных групп населения. При сложившихся тенденциях богатые становятся богаче, не смотря на различного рода социальные и экономические потрясения, а бедные беднее. Примером может быть прошедшая пандемия COVID-19. По данным благотворительной организации Oxfam «в 2020 году в мире появилось 573 новых миллиардера, а их совокупное состояние увеличилось за это время на 3,78 трлн. долларов» [14] Его суммарная величина

достигла значения 12,7 трлн. долларов, или что составляет 13,9% общемирового ВВП [15]. В Казахстане также несколько известных бизнесменов увеличили своё богатство.

Рисунок 1 - Функционально-структурная модель институционально-правовых основ регулирования доходов
Примечание: разработано авторами

В настоящее время в нашей стране наблюдается увеличение неравенство в доходах между различными социальными группами населения. В том числе, между проживающими в городской и сельской местности. Аналогичная ситуация складывается в отраслевом и региональном разрезе Коэффициент Джинни в 2009 был равен 0,26. По итогам 2 квартала 2023 года он достиг величины 0,291 [16, 17, 18, 19, 20, 21, 22].

Исходя из этого, руководством страны признается, что неравенство в доходах на современном этапе развития является одной из основных проблем казахстанского общества, которая имеет тенденцию к обострению и требует принятия со стороны государства действенных мер, в том числе в области институционально-правового регулирования. При этом необходимо учитывать особенности современного этапа развития Казахстана с учётом всего комплекса внешних и внутренних факторов. В связи с этим в Общенациональных приоритетах Республики Казахстан до 2025 года одним из приоритетных направлений в области социально-экономического развития является повышение благосостояния населения Казахстана [23]. В Национальном плане развития РК до 2025 года предусмотрено увеличение роста реальных денежных доходов населения - не менее чем на 27% от уровня 2019 года [24]. Положительное решение связанных с этим задач требует совершенствования действующей институционально-правовой базы регулирования доходов населения. Предлагается следующий принципиальный алгоритм процесса формирования и оценки эффективности институционально-правовой базы регулирования доходов населения, который включает следующие основные этапы:

Этап 1. Определение состава инструментов, регулирования доходов населения.

Этап 2. Правовое закрепление состава инструментов, регулирования доходов населения.

Этап 3. Разработка механизмов реализации инструментов, регулирования доходов населения.

На первом этапе устанавливается совокупность экономических, административных и организационно-правовых инструментов, позволяющих проводить эффективную политику в области регулирования доходов населения. Главное требование к системе методов регулирования доходов, которые использует государство, получивших своё отражение в действующем законодательстве заключается в том, чтобы их состав был полным и непротиворечивым.

На втором этапе состав инструментов, выбранных на предыдущем этапе, отражается в законодательных и нормативно-правовых актах соответствующего уровня. Результатом является формирование государственного правового обеспечения процесса регулирования доходов населения.

На третьем этапе осуществляется разработка механизма реализации политики регулирования доходов населения, содержащаяся в законодательных и нормативно-правовых актах. В нашей стране в качестве такого механизма реализации используется система государственного планирования, которая в настоящее время кардинальным образом пересматривается. Предлагаемые в докладе концептуальные методологические подходы к формированию и оценке институционально-правовых основ регулирования доходов населения будут способствовать положительному решению, имеющих место в данной сфере проблем.

Выводы. Теория и практика показывают, что создание полноценной институционально-правовой базы, обеспечивающей сокращение неравенства в области доходов населения возможно только в условиях развитой демократии. Для таких стран характерны следующие особенности: наличие политического плюрализма, предусматривающего многообразие политических групп и честной конкуренции; наличие свободной прессы и конструктивной оппозиции, которые способствуют реализации принципа «сдержек и противовесов». В противном случае будут разрабатываться законодательные и нормативные правовые акты, в основном ориентированные на решение вопросов и реализацию интересов, правящей в стране элиты. Они будут предназначены для получения её представителями максимальных доходов за счёт эксплуатации других групп населения

Также в процессе проведённого исследования выявлено, что создание полноценной институционально-правовой базы регулирования доходов населения, способствующей сокращению неравенства является процессом длительным и сложным. При этом для разработки качественных законодательных, плановых, программных и других документов необходимо соответствующее организационно-методическое обеспечение. Для его создания необходимо проведение на междисциплинарной и постоянной основе специальных исследований. Это создаст научную и прикладную базу для положительного решения задач в области совершенствования процессов государственного регулирования доходов населения.

Список литературы

1. Джозеф Юджин Стиглиц Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему Серия «Top Economics Awards (Эксмо)» <http://www.library.fa.ru/files/Stiglitz-prize.pdf>
2. Румянцева Е.Е Новая экономическая энциклопедия. 2-е изд. – М.: ИФФРА-М, 2006. –VI, 810 с.
3. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б.. Современный эко-номический словарь. — 2-е изд., испр. М.: ИНФРА-М. 479 с.. 1999.
4. Словарь «Борисов А.Б. Большой экономический словарь. — М.: Книжный мир, 2003. — 895 с.»
5. <https://tochka.com/info/glossary/?srch=%D0%98%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%82>
6. Современная энциклопедия, 2000. Интернет ресурс сайта Академик, 2000-2014. - Словари и энциклопедии на Академике. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/19790>
7. Толковый словарь Ушакова. Д.Н. Современная энциклопедия, 2000. Интернет ресурс сайта Академик, 2000-2014. - Словари и энциклопедии на Академике. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/19790>
8. Политическая наука: Словарь-справочник. сост. проф пол наук Санжа-ревский И.И.. 2010. . Интернет ресурс сайта Академик, 2000-2014. - Словари и энциклопедии на Академике. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/19790>
9. Antinazi. Энциклопедия социологии, 2009. Интернет ресурс сайта Академик, 2000-2014. - Словари и энциклопедии на Академике.
10. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/socio/1266/%D0%98%D0%9D%D0%A1%D0%A2%D0%98%D0%A2%D0%A3%D0%A2>
11. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Пер. с англ. А, Н. Нестеренко. Экономика. Фонд экономиче-ской книги «Начало». М.: – 1997.
12. Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория: Учебник/Под. общей ред. д.э.н. А.А.Аузана. - М.: ИНФРА-М, 2006. – 416 с. – (Учебник экономического факультета МГУ им. М.В. Ломоно-сова).

13. Фуруботн Э.Г Рихтер Р. Институты и экономическая теория / Пер. с англ. Под ред. . С. Катъкало, Н. П. Дроздовой. СПб.: Изд. Дом Санкт –Петербург. Гос. Ун-та, 2005. – XXXIV 702 с.
14. Шегуров С. С. Стратегические типы обеспечения ликвидации неравенства доходов в государственной политике. <https://cyberleninka.ru/article/n/strategicheskie-tipy-obespecheniya-likvidatsii-neravenstva-dohodov-v-gosudarstvennoy-politike>
15. Политика доходов и заработной платы: тексты лекций для студентов специальности 1-25 01 07 «Экономика и управление на предприятии» и магистрантов специальности 1-25 81 06 «Бухгалтерский учет, анализ и аудит» / Т. Н. Долинина. – Минск: БГТУ, 2014. – 112 с. <https://core.ac.uk/download/pdf/143997752.pdf>
16. С начала пандемии в мире появилось 573 новых миллиардера. Благотворительная организация Oxfam опубликовала очередной доклад
17. <https://kapital.kz/world/105686/s-nachala-pandemii-v-mire-poyavilos-573-novykh-milliardera.html>
18. Основные показатели дифференциации доходов населения Республики Казахстан <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat/press/news/details/195306?lang=ru>
19. Масштабы неравенства доходов в Казахстане оценили экономисты <https://kapital.kz/economic/114036/masshtaby-neravenstva-dokhodov-v-kazakhstane-otsenili-ekonomisty.html>
20. Основные показатели дифференциации доходов населения Республики Казахстан (III квартал 2022г.) <https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-life/publications/5916/>
21. О дифференциации доходов населения в Республике Казахстан в 2022 году <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat/press/news/details/543395?lang=ru>
22. Экономическое неравенство населения в Казахстане https://halykfinance.kz/download/files/analytics/Halyk_Finance_-_Otchet_po_neravenstvu.pdf
23. Неравенство в Казахстане как в Африке – исследование <https://malim.kz/article/analytics/neravenstvo-v-kazakhstane-kak-v-afrike-issledovanie-20432>
24. Разрывы в доходах населения: «Регионы-лидеры и аутсайдеры» https://economy.kz/ru/Novosti_instituta/id=5663/arch=2023_3
25. Об Общенациональных приоритетах Республики Казахстан до 2025 года. Указ Президента Республики Казахстан от 26 февраля 2021 года № 520.
26. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000520>
27. Об утверждении Национального плана развития Республики Казахстан до 2025 года и признании утратившими силу некоторых указов Президента Республики Казахстан. Указ Президента Республики Казахстан от 15 февраля 2018 года № 636 <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636> (Дата обращения 12.06.2021)

***Исследования проведено в рамках Программы целевого финансирования КН МНВО РК: ИРН BR 21882165 «Модернизация системы распределительных отношений и снижение неравенства доходов населения Республики Казахстан»**

HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT: AI-RELATED AND LMS-RELATED TRENDS IN KAZAKHSTAN

Iskakova Anar Kurmantaevna

Candidate of Technical Sciences, Professor of the University, UIB named after K. Sagadiev

Mukhamedzhanov Alen,

2nd year Master's student of Digital Marketing, UIB named after K. Sagadiev

Abstract. In current rapidly evolving digital field, ensuring the competitiveness of personnel stands out as a primary concern for enterprises and organizations. As we navigate the era of digitalization and the pervasive influence of artificial intelligence, employers must equip their workforce with comprehensive training and development opportunities to navigate shifting dynamics and excel in their professional endeavors. In this regard, a Learning Management System (LMS) emerges as a crucial tool for enhancing employee proficiency. The advent of the COVID-19 pandemic in March 2020 compelled educational institutions worldwide, including those in Kazakhstan, to transition to remote learning formats. LMS became indispensable for sustaining educational continuity and fostering communication between educators and students. However, the utility of LMS extends beyond educational settings, as studies highlight its efficacy in corporate environments for enhancing employee professional skills and competence. Despite the growing importance of LMS and artificial intelligence (AI), the exploration of these technologies in Kazakhstan remains superficial. This study seeks to address this gap by investigating the significant trends in LMS and AI within the context of professional tasks. Through a survey

administered to economically active individuals in Kazakhstan, insights were gathered regarding user preferences, demographic correlations, and the importance of various LMS and AI aspects. The findings reveal that while satisfaction with online learning is high, there are notable disparities in the importance assigned to different AI and LMS trends. The study also identifies correlations between user preferences and demographic factors such as age and gender, providing valuable insights for the development of user-friendly and efficient applications. The results of the study can be extremely useful for researchers in the field of e-learning and mobile application development.

Key words: learning management system, artificial intelligence, Kazakhstan, education

Introduction. In today's rapidly evolving technological world, ensuring the competitiveness of personnel stands out as a primary concern for enterprises and organizations (Haipeter et al., 2024; Fitri et al., 2023). As we navigate the era of digitalization and the pervasive influence of artificial intelligence, employers must equip their workforce with comprehensive training and development opportunities to navigate shifting dynamics and excel in their professional endeavors. In this regard, a Learning Management System (LMS) emerges as a crucial tool for enhancing employee proficiency (Sokhatska, 2019).

The advent of the COVID-19 pandemic in March 2020 compelled educational institutions worldwide, including those in Kazakhstan, to transition to remote learning formats (Mukayev et al., 2023). In such circumstances, LMS became indispensable for sustaining educational continuity and fostering communication between educators and students.

However, the utility of LMS extends beyond educational settings. Studies conducted across various countries highlight the efficacy of LMS in corporate environments for enhancing employee professional skills and competence (Karunakaran & Jebakumar, 2023). Notably, LMS enables personalized training experiences tailored to individual employee needs and proficiency levels.

In addition, it's worth noting that not all functionalities of LMS are equally in demand (Al-Sharhan et al., 2020). At the same time, many countries are already incorporating artificial intelligence into their operations. For instance, in Denmark, approximately 24% of enterprises are currently utilizing AI (Piton, 2023).

In Kazakhstan, the exploration of LMS and AI remains largely superficial. Thus, to reduce the existing gaps in this field, I have embarked on studying this matter. The primary question I aimed to address throughout this research is: «What trends of Learning Management Systems (LMS) and Artificial Intelligence (AI) are deemed significant in the context of professional tasks?» Therefore, this article could prove valuable to economists and researchers delving into the realm of digital transformation.

Aim and objectives. Numerous studies show that AI and LMS functions are used to varying degrees. The lack of in-depth quantitative studies that consider both the use of LMS and AI can be seen as the first gap. The group studies only assess the use of AI in the European Union. However, group studies contain only an assessment of the technical component, particularly the use of the file transfer function (Al-Sharhan et al., 2020). Thus, there was not a study that mentioned both the use of AI in the Republic of Kazakhstan and the assessment of the importance of LMS functions. However, in the above study, the use of functions was considered extremely superficially. Also, another gap is the lack of data on the situation with AI in the countries of Central Asia, namely in Kazakhstan.

The research has three primary objectives. First objective is evaluating user satisfaction levels with online learning and understanding their preferences regarding various features of Learning Management Systems (LMS) and Artificial Intelligence (AI). To complete this objective, bibliographic research and a research survey will be used. Second objective is exploring the correlation between age, gender, and rating of different aspects of LMS and AI using data from research survey. Thereby, user preferences based on these factors will be identified. Third objective is offering practical recommendations to developers and organizations in Kazakhstan for developing and implementing effective solutions in the field of e-learning and AI. By accomplishing these objectives, the research endeavors to enhance comprehension of user needs and preferences in online education and AI technologies.

To summarize, the main aim of my research was to fill these gaps by studying not only the importance of LMS functions, but also aspects of AI-related trends and analyzing the relationship between employee expectations and company innovation to assess the correlation of these important factors.

Literature review. In the evolving world, discernible trends pertaining to both Artificial Intelligence (AI) and Learning Management System (LMS) services are evident. Primarily, the COVID-19 pandemic has significantly reshaped perceptions of educational methodologies (Krueger et al., 2023; Willems et al., 2023). Scholars in Kazakhstan correlate this with a marked decline in satisfaction concerning the accessibility of secondary and

tertiary education. Consequently, a pivotal component of human capital, paramount to employers, faces degradation (Olii & Mamahit, 2023).

Secondly, as various enterprises increasingly integrate LMS into their operations, there is a burgeoning demand for services facilitating the enhancement or supplementation of existing knowledge (Furqon et al., 2023; Grover & Kumar, 2021). Particularly within the framework of blended learning, diverse tools are employed to access supplementary and reliable information (Morrissey, 2021). Consequently, LMS services necessitate not only structured guidance from instructors (Rini et al., 2023).

Thirdly, enterprises are vigorously leveraging AI technologies. Undoubtedly, the utilization of AI transcends being merely a transient trend or optional strategy (Netragaonkar, 2024); it has evolved into an imperative for both large-scale enterprises and small businesses alike. In light of this, the proposition of integrating artificial intelligence functionalities into LMS emerges as a pertinent concept.

In summary, within this milieu, it becomes imperative to scrutinize trends within the LMS domain alongside those in AI that could potentially be harnessed to augment LMS capabilities.

The advent of digital technology has significantly transformed various aspects of human life, including education. One of the prominent developments in the educational landscape is the widespread adoption of Learning Management Systems (LMS). Assessment of the population's quality of life has been a subject of considerable interest, especially in the context of societal upheavals such as the COVID-19 pandemic (Mukayev et al., 2023). In addition to economic parameters, factors like education and health play pivotal roles in determining the overall well-being of individuals (Pedro et al., 2021). Consequently, understanding the dynamics of educational systems' development, particularly in the context of evolving technologies like LMS, becomes crucial.

Firstly, the COVID-19 pandemic compelled educational institutions worldwide to pivot rapidly towards remote learning modalities. In Kazakhstan, as in many other countries, the population transitioned to a distance learning format. However, this transition was not without its challenges. Satisfaction with the quality and accessibility of educational services saw a decline, with disparities observed across different levels of education (Al-Sharhan et al., 2020). Notably, while rural populations expressed higher satisfaction with accessibility, urban dwellers tended to prioritize quality.

Secondly, Learning Management Systems serve as the backbone of remote education, facilitating the delivery of course materials, administrative tasks, and interactive learning experiences. However, studies indicate that LMS usage often leans heavily towards file-sending functions, neglecting interactive learning tools (Al-Sharhan et al., 2020). Instructors predominantly focus on content delivery, overlooking the potential for collaborative learning activities offered by LMS platforms.

Thirdly, while LMS offer myriad benefits such as enhanced communication between instructors and students, streamlined course administration, and accessibility to learning resources, their effectiveness remains a subject of debate (Karunakaran & Jebakumar, 2023). Challenges such as the technical complexity of LMS, demands on instructors' virtual presence, and the need for comprehensive training underscore the need for a nuanced approach to their implementation (Xia, 2024).

In conclusion, the trajectory of LMS development and utilization not only reflects the evolution of educational technologies but also shapes the future of learning and teaching paradigms. As we navigate the complexities of the digital age, a concerted effort to harness the full potential of LMS is essential in ensuring equitable access to quality education and fostering lifelong learning opportunities for all.

In today's fast-paced economical situation, employee productivity stands as a cornerstone of organizational success. To keep pace with the evolving demands of industries, it is imperative to cultivate and enhance professional skills among human resources state Krueger et al. Leveraging intelligent technology systems presents a promising avenue for bolstering employee productivity. The integration of Artificial Intelligence (AI) into such systems offers a multitude of opportunities to organizations seeking to optimize their Human Resource (HR) functions in the era of Industry 4.0.

Firstly, the advent of Industry 4.0 has catalyzed significant transformations across various industries, accentuating the need for organizations to adapt and optimize their HR functions (Kulshrestha, 2024). AI technologies, with their capabilities ranging from precision hiring to performance management, hold the potential to revolutionize traditional HR practices (Fitri et al., 2023). By harnessing AI-driven insights, organizations can make informed, data-driven decisions in areas such as talent acquisition, training, and workforce planning (Themistocleous, 2024; Sougleridi et al., 2024).

Secondly, several studies have explored the nexus between AI, HR readiness, and employee productivity. These investigations delve into diverse aspects such as employee skills, HR readiness, and the application of

AI-driven technologies in organizational settings (Netragaonkar, 2024; Piton, 2023). Findings from quantitative studies underscore the powerful potential of AI-based approaches in enhancing employee productivity. By leveraging AI tools for tasks ranging from recruitment to performance evaluation, organizations can streamline processes, optimize resource allocation, and drive sustainable growth.

Thirdly, despite the promising prospects offered by AI in augmenting employee productivity, challenges persist in its adoption and implementation. Issues such as data privacy, algorithmic bias, and the need for upskilling HR professionals pose significant hurdles (Piton, 2023). Moreover, the diffusion of AI technologies among organizations varies, with disparities observed in terms of readiness and adoption rates across different industries and regions.

Thus, as organizations navigate the complexities of the digital era, AI emerges as a pivotal enabler of enhanced productivity and efficiency. By fostering synergies between human expertise and AI-driven insights, organizations can unlock new avenues for growth and innovation. However, realizing the full potential of AI requires a concerted effort to address challenges and bridge existing gaps in HR readiness and technological literacy. By embracing AI as a catalyst for organizational transformation, businesses can chart a path towards sustainable success in an increasingly competitive landscape.

Research methods. This study included two research methods: bibliographic research and exploratory survey. Using the bibliographic research, the main trends related to LMS and AI were identified. The essence of the conducted bibliographic research lies in identifying specific trends and using previously conducted surveys. These trends will be considered during the design of the survey for this research.

The central inquiry guiding this study was: «What trends of Learning Management Systems (LMS) and Artificial Intelligence (AI) are deemed significant in the context of professional tasks? ».

Given the surge in online activities prompted by the COVID-19 pandemic, numerous enterprises have transitioned to digital platforms for delivering training and education. To address the research question, economically active and working individuals aged 16 years and above in Kazakhstan were identified as the most suitable respondents. Utilizing surveys as a quantitative research method was deemed optimal for gathering pertinent data.

In this section, I delineate: a) the rationale for selecting the sample of respondents; b) methodologies employed for data collection; and c) the procedural steps undertaken during the data collection process.

In this study, I endeavored to include as many economically active and employed citizens of the Republic of Kazakhstan as possible to obtain a comprehensive understanding of prevailing trends. Three criteria were set for potential participants. Firstly, they had to hold citizenship of the Republic of Kazakhstan. Secondly, they needed to meet the age criteria specified for this study. Lastly, participants were required to have work experience. Thus, to ensure the accuracy of my study and the representativeness of the sample, I employed a random sampling method to identify key trends.

Only one method of information collection in this study was employed, namely, surveys. Surveys are relatively cost-effective and have the capacity to reach a wide audience of respondents. Additionally, a significant advantage of surveys lies in the standardization of responses, enabling the acquisition of a dataset rich in quantitative data. I chose to utilize a paper-based survey to mitigate the risk of result falsification. Simultaneously, to expand the reach of the survey to a larger pool of respondents, an online survey with email authentication was employed. Consequently, two versions of the questionnaire were utilized throughout the course of this study.

The data collection process comprised two distinct stages spanning a duration of 3 days. Initially, an analogue version of the questionnaire was meticulously crafted for dissemination. This questionnaire encompassed both mandatory and optional inquiries. Additionally, each respondent received a duplicate copy to facilitate further distribution, effectively doubling the potential respondent pool. Subsequently, in the second stage, online questionnaires were dispatched to individuals residing in various regions across the country. In essence, the data collection process unfolded in two sequential phases, combining traditional and digital methodologies to ensure comprehensive coverage.

The main ethical principle guiding this research is the voluntary provision of data. As participants in this study shared confidential information, a consent form was included on the final page of the questionnaire. The questionnaire addressed various aspects, including the name of the company or satisfaction with the available tools for acquiring knowledge at work. Nonetheless, respondents were given the option to abstain from answering these questions. Hence, the collected information was strictly utilized for the study's purposes.

Results and discussion. The focal point of my research project revolves around the dynamic landscape of Learning Management Systems (LMS) and the integration of Artificial Intelligence (AI) technologies within the specific context of Kazakhstan. As such, the primary objectives of this study are twofold: first, to investigate

the prevalent trends within the local e-learning sector, and second, to discern any potential correlations between user preferences and demographic variables such as age and gender. To obtain insights for this research, a survey was administered, involving 25 participants. This section aims to present and analyze the data gathered during the survey process, elucidating instances where trends related to LMS and AI exert notable influence. By organizing the data based on instances where either LMS-related or AI-related trends predominate, the aim is to provide clarity and structure, facilitating a comprehensive understanding of the findings.

Respondents were presented with a series of inquiries aimed at eliciting insights into various dimensions of digital learning preferences and requirements. The survey encompassed questions pertaining to demographic information. Furthermore, an analysis was conducted to determine correlations between the information specified by the respondents.

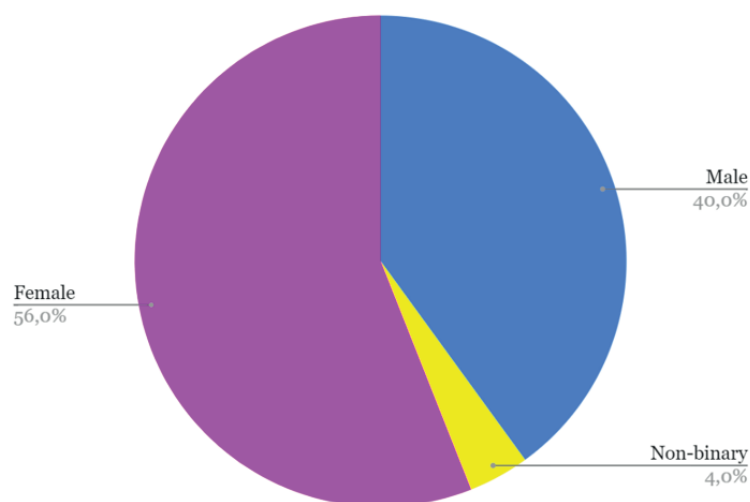

Figure 1. Specify your gender identity.

Among the 25 respondents in the study, approximately 40% identified as male, while 56% identified as female. The findings from Figure 1 show that a minority of respondents (4%) did not specify their gender affiliation.

The average age of the respondents was 31,5, with 44% of respondents below 26. In the investigation regarding the digital tools utilized for knowledge acquisition, participants displayed a varied range of responses. Over a third (32%) of the surveyed individuals indicated the use of platforms such as Kundelik.kz, Moodle, UNIVER, Platonus, and similar systems. However, the predominant response among respondents (44%) indicated the lack of custom applications within their organizations for disseminating information. From the data in Figure 2, the minority (24%) mentioned that their companies have proprietary informational applications.

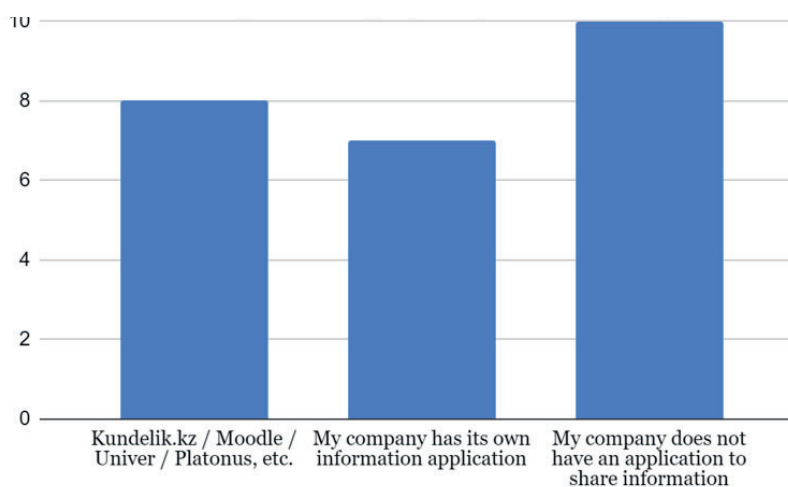

Figure 2. What digital tools do you use to get information?

A majority of respondents, comprising 56%, expressed satisfaction with the online learning format.

In order to conduct a quantitative analysis of the data, I divided the AI-related and LMS-related trends into 8 aspects. Table 1 provides an overview of the AI-related and LMS-related aspects. The table below illustrates some of the main characteristics of the AI-related and LMS-related trends.

Table 1 – Aspects of AI-related and LMS-related trends

AI-related trends	LMS-related trends
Text generation	Dark mode
Image generation	Tests as interactive method of learning
Sound generation	Videos
Task-helper	Chat

When assessing the importance of using artificial intelligence aspects of AI-related and LMS-related, participants rated them on a scale from 1 to 5. Thus, the total number of responses regarding all aspects was 200. To enhance the processing of this data, I computed the mean values for all the aspects under consideration. Subsequently, these values were divided by the highest possible value, which, in this case, was 5. Consequently, percentage representations of the significance of each specific aspect were derived. These percentage values, pertaining to the responses concerning trends related to artificial intelligence (AI), are detailed in Table 2.

Table 2 – Aspects AI-related trends and their assessments by respondents

AI-related trends	Assessment
Text generation	76,00%
Image generation	40,00%
Sound generation	4,00%
Task-helper in app	12,00%

Similarly, the values pertaining to LMS-related trends were derived from the survey data. A multitude of perspectives were expressed, and Table 3 presents a comprehensive summary of the ratings of importance assigned to LMS-related trends.

Table 3 – Aspects LMS-related trends and their assessments by respondents

LMS-related trends	Assessments
Dark mode	64,80%
Tests as interactive method of learning	66,40%
Videos	74,40%
Chat	80,80%

In addition, this survey enabled the identification of a correlation between the importance ratings and the age or gender of the participants. The correlation between age and importance ratings was assessed using the Pearson correlation coefficient. The results of this analysis are presented in Table 4.

Table 4 – Correlation between age and importance ratings

Trends	Correlation
Text generation	-27,17%
Image generation	-15,67%
Sound generation	-20,04%

Task-helper in app	-36,26%
Dark mode	-12,44%
Tests as interactive method of learning	-13,90%
Videos	5,13%
Chat	70,72%

In the same way, the correlation between gender identity and importance ratings was tested. The results are presented in Table 5.

Table 5 – Correlation between gender identity and importance ratings

Trends	Correlation
Text generation	-6,79%
Image generation	-39,48%
Sound generation	23,03%
Task-helper in app	16,86%
Dark mode	-38,31%
Tests as interactive method of learning	-8,08%
Videos	-32,57%
Chat	27,71%

The most interesting aspect of Table 2 very high text generation rating. This table also shows that the least important trend is sound generation and picture generation, as well as an AI-based assistant built into the application. The indicator of this aspect is consistent with the results of the study by Piton (2023), which was carried out in Belgium. Regarding an earlier study that was conducted by Mukayev et al. (2023), results were found that contrasted as more than half of the Kazakhstani respondents were satisfied with online learning. Analysis of the results shows that not all aspects of AI-related and LMS-related trends are equally important for users. From Table 3 it can be seen that the most important AI-related aspect is chat (80,80%). This indicates that a person's communication capabilities have a major impact on their use of the application. This statement contradicts the study of Al-Sharhan et al. (2023).

Tables 4 and 5 are very revealing in many respects. They indicate a correlation of scores with age, as well as a correlation of scores with the gender of the respondent. Table 4 shows that the strongest relationship is between the age of the respondents and the respondents' assessment of the importance of the chat (64,69%). This suggests that depending on age, people have a greater need for feedback opportunities. There is also a significant inverse relationship between the age of respondents and the assistant built into the application (-36,26%), which demonstrates that adult users do not particularly need this tool. At the same time, Table 5 shows that the correlation between gender and the assessment of the importance of aspects is inverse. In this table, 5 of the 8 indicators presented have negative values. However, it is worth noting that there is a weak connection between gender and the need to chat (27,71%) and sound generation (23,03%).

In conclusion, this section aimed to interpret and scrutinize the outcomes of the investigation while addressing key insights. The research project sought to explore and delineate pivotal aspects within the LMS and AI landscape. Regrettably, the study encountered limitations stemming from the sample size of respondents and time constraints. The restricted timeframe directly impacted the recruitment of participants, impeding the attainment of the desired sample size. Moreover, challenges were encountered in recruiting individuals with sufficient expertise in e-learning, posing significant hurdles in achieving the research objectives. Despite these challenges, the utilization of both digital and analog survey methods facilitated the expeditious and streamlined collection of data for the study. Nevertheless, it is essential to acknowledge that the findings obtained may not comprehensively address the research question. Subsequently, the subsequent section will encapsulate the entirety of the study on e-learning and AI development trends in Kazakhstan.

Contribution of research results to science, business, or society. My research is important in terms of studying the local field of e-learning and artificial intelligence. Firstly, my research showed that every second person is satisfied with online learning. This impressive figure is evidence of the enormous growth in popularity and development of LMS. Secondly, research has shown that many trends and aspects of LMS and AI do not correlate with either the age or gender of the client. The strongest correlation was between the age of respondents and their rating of the importance of chat. This suggests that the preferences of the older generation are largely determined by the ability to communicate with other people. Therefore, LMS should include chats in order to communicate with colleagues. Thirdly, the text generation function is extremely important for most respondents. The vast majority of participants admitted that they had used AI-assisted text generation. On the other hand, less than half used image generation. To summarize, this study gives a general idea, supported by statistics, about the situation in the field of e-learning and AI in Kazakhstan.

The impact of this research on me has been overwhelmingly positive. One noteworthy aspect was delving into the intricacies of consent form structures for obtaining confidential information – a skill crucial for future research endeavors. Moreover, delving into the primary aspects of users' requirements of LMS and AI using was enlightening. This holds particular significance for me, as I intend to further this research to develop the most user-friendly and efficient application.

Conclusion. The article presents a thorough exploration of the evolving landscape of Learning Management Systems (LMS) and Artificial Intelligence (AI) within the professional context of Kazakhstan. Through quantitative analysis and correlation studies, the research identifies significant trends and user preferences, addressing critical gaps in understanding these technologies' utilization in the region. It underscores the pivotal role of LMS and AI in fostering employee proficiency and organizational competitiveness, particularly in the wake of the COVID-19 pandemic, which accelerated the adoption of remote learning formats. The study's findings highlight high satisfaction with online learning, indicating a growing demand for digital education solutions. Furthermore, the study offers valuable insights for researchers and developers, contributing to the understanding of local e-learning and AI trends and laying the groundwork for future initiatives aimed at enhancing professional skills and organizational effectiveness in Kazakhstan's digital landscape.

References:

1. Al-Sharhan, S., Al-Hunaiyyan, A., Alhajri, R., & Al-Huwail, N.. Utilization of Learning Management System (LMS) Among Instructors and Students //Advances in Electronics Engineering. Lecture Notes in Electrical Engineering-2020. -P.15-23.
2. Fitri, D., Ratnasari, S., Suyanto, S., & Sultan, Z.. Enhancing Employee Productivity Through Technology System AI-Based Approaches. //Proceeding of The International Seminar on Business, Economics, Social Science and Technology (ISBEST)-2023. - Vol.3, No.1. -P.77-82.
3. Furqon, M., Sinaga, P., Liliyasi, L., & Riza, L.. The Impact of Learning Management System (LMS) Usage on Students //TEM Journal-2023. - Vol.12, No.2. -P.1082-1089.
4. Grover, T., & Kumar, A.. LMS and Employee Task Assignment System Application //International Journal of Engineering Applied Sciences and Technology-2021. - Vol.6, No.1. -P.148-154.
5. Haipeter, T., Wannöffel, M., Daus, J.-T., & Schaffarczyk, S.. Human-centered AI through employee participation // Frontiers in Artificial Intelligence-2024. -P.1-13.
6. Karunakaran, B., & Jebakumar, A.. The Implementation of LMS is Essential for Enhancing ESL Learners' Communicative Competence //INSIGHT: An International Multilingual Journal for Arts and Humanitis-2023. - Vol.3, No.6. -P.1-8.
7. Krueger, T., Colvin, R., Delcours, N., & Singh, H.. A comparison of business student perceptions in Kazakhstan and the United States regarding ways to enhance the online learning process //Journal of Eastern European and Central Asian Research-2023. - Vol.10 -P.251-263.
8. Kulshrestha, D.. Quantitative Assessment on Investigation on the Impact of Artificial Intelligence on HR Practices and Organizational Efficiency for Industry 4.0 //Journal of Artificial Intelligence, Machine Learning and Neural Network-2024. -P.14-21.
9. Morrissey, J.. Making Use of Your LMS for Student Staff Training & Support //Atla Summary of Proceedings-2021. - Vol.75 -P.295-300.
10. Mukayev, A., Satpayeva, Z., Kangalakova, D., Doskeyeva, G., & Pedro, E.. Assessment of the population's quality of life in Kazakhstan during COVID-19: The effectiveness of public policy //Problems and Perspectives in Management-2023. - Vol.21, No.3. -P.69-83.
11. Netragaonkar, Y.. Artificial Intelligence (AI) in Higher Education //21st Century Tech Trends: Higher Education-2024. -P.25-36.

12. Ollivier, D., & Mamahit, C.. LMS Affects Teaching Effectiveness: Depending on LMS Platforms, Lecturer Qualification, and Lecturer Age //Jurnal Pendidikan Progresif-2023. - Vol.13, No.2. -P.682-697.
13. Pedro, E. de M., Leitão, J., & Alves, H.. HEI efficiency and quality of life: Seeding the pro-sustainability efficiency //Sustainability-2021. - Vol.13, No.2. -P.514.
14. Piton, C.. The economic consequences of artificial intelligence : an overview. //National Bank of Belgium-2023. -P.1-29.
15. Rini, F., Yelfiza, Y., & Pernanda, A.. New Lms Mobile Framework Based on Multiplatform: A Literature Review of Mobile Lms Theory, Design and Implementation //International Journal of Multidisciplinary Research and Analysis-2023. - Vol.6, No.6. -P.2557-2563.
16. Sokhatska, H.. Creation of Adaptive LMS Systems in Postgraduate Education //Journal of Education in Black Sea Region-2019. - Vol.5, No.1. -P.36-43.
17. Sougleridi, E., Kopsidas, S., Vavougiou, D., Avramopoulos, A., & Kanapitsas, A.. Embedding AI into LMS and eLearning Platforms //Towards a Hybrid, Flexible and Socially Engaged Higher Education-2024. - Vol.1 -P.363-368.
18. Themistocleous, C.. Open Brain AI: An AI Research Platform //Huminfra Conference-2024. -P.1-9.
19. Willems, J., Huijser, H., Doherty, I., & Soong, A.. Whither the LMS: Is the LMS Still Fit for Purpose? //Journal of University Teaching and Learning Practice-2023. - Vol.20, No.6. -P.13-21.
20. Xia, L.. Research on AI Commercial Application development //Highlights in Business, Economics and Management-2024. - Vol.24 -P.1732-1738.

MODERN ASPECTS OF DIGITAL MARKETING AND E-COMMERCE AND ITS IMPACT ON THE COMPANY'S COMPETITIVENESS

Fedorova Tatyana Leonidovna. Senior Lecturer, UIB

Guslyakova Tatyana Alexandrovna, Master of Economics, All-Russian Academy of Foreign Trade

Pak Polina Dmitrievna 4th year student, specialty "Marketing in the digital economy", UIB after named K.Sagadiyev

Abstract

The article discusses the theoretical aspects in the field of electronic business, digital marketing and e-commerce, as well as the impact of the use of digital technologies on the competitiveness of the company. **The purpose of this study** is to summarize modern theoretical perspectives to understand the impact of digital marketing tools on the company's performance and their acquisition of competitive advantages. To achieve this research goal, two tasks were performed: a bibliographic study was conducted and an analysis of information was carried out to obtain data on the level of knowledge of the issues of the relationship between the use of digital technologies and the level of competitiveness of a modern company.

The object of the study is digital marketing and e-commerce as part of e-business.

The subject of the study is the impact of digital technologies used in marketing and e-commerce to increase business competitiveness. The authors of the article consider the essence, goals and objectives of e-business, goals and objectives of digital marketing and e-commerce. The essence, goals, and objectives of e-business, as well as the goals and tasks of digital marketing, are discussed by the authors of the article. The article emphasizes the application of digital marketing and e-commerce, as well as electronic auction technology, which allow achieving the goals and objectives of customer-oriented businesses to gather data for further use in order to increase customer satisfaction level and as a result enhancing consumer loyalty and business sustainability. **The- matic research methods and comparative analysis** were employed in the study to explore the correlation between the use of digital technologies and the acquisition of competitive advantages by contemporary companies. The research yielded positive data confirming the hypothesis that digital technologies used in digital marketing for product promotion significantly impact increasing a company's competitiveness and business sustainability. These technologies can be utilized to develop practical tools for digital marketing and e-commerce applications, particularly for use by Kazakhstani companies, primarily small and medium-sized enterprises.

Keywords: electronic business, , digital marketing, e-commerce, electronic auctions, competitiveness, satisfaction

Introduction

The rapid advancement of digital technologies, the widespread transition to the electronic business operations and the integration of cloud technologies with the e-commerce system provide companies with the opportunity to gain competitive advantages and competitiveness through the development and implementation of

flexible and scalable solutions aimed at enhancing consumer satisfaction and loyalty to companies. The active development of e-commerce, the implementation of cloud technologies and digital marketing tools is becoming a catalyst for improving data processing, ensuring a high level of customer service, reducing the cost of sales and marketing communications and the ability to quickly respond to the changing environmental demands within a company's operations. Theoretical trends in digital economy emphasize the significance of digital marketing and e-commerce, providing companies with the opportunity not only to compete in the market, but also to create new standards of competitiveness. Modern companies using digital marketing tools acquire the skills and abilities to make effective business decisions based on e-commerce tools and analyses of consumer behavior and preferences. This article is dedicated to the impact of digital marketing and e-commerce on the level of competitiveness of companies.

Literature review

E-business and e-commerce, as integral components, represent vivid manifestations of the evolution and dynamics of the digital economy. The works of many famous authors are dedicated to e-commerce issues - in these works the theoretical foundations and practical aspects of interaction between business and end consumers in the online environment are examined and analyzed.

Researchers of electronic business Ketko N., Kopylov A., Skeeter N. (2020), Laricheva T. (2019) believe that electronic business encompasses a broad spectrum of electronic activity, which includes diverse forms of commercial interactions in the online space with the ultimate goal of facilitating buying and selling transactions (including factoring, leasing, engineering, insurance, concession, design, consulting and corporate cooperation). Electronic activity concerns industrial and organizational relations between employees within the same enterprise, as well as between various enterprises, government agencies, scientific, cultural, educational, non-profit and public organizations.

The goals of e-business significantly coincide with the strategic objectives of enterprises that operate offline, regardless of the level of implementation of digital transformation. The following priorities can be identified as part of the key areas of e-business:

- achieving financial profit, which will be a fundamental aspect of the development of the company's sustainability;
- improving the effectiveness of management practices in order to optimize internal processes of resource use;
- creating additional value for the end user, which strengthens market positions and generates customer loyalty.

Electronic business is a business activity in which most of the processes are carried out using information technology, including global and local (internal) networks, specialized software, security tools and other elements. Digital business covers sales, marketing, financial analysis, trade and payment transactions, staff search, user support and partner relationships management, in digital business processes are automated, and there is an exchange of business information, along with commercial transactions facilitated through information system and the use of Internet technologies for data transmission (Kalenteev S. and others, 2017).

E-business, as a modern form of business organization, actively uses digital marketing tools, including goods and services in the online environment, electronic sales channels. According to experts, e-commerce provides flexibility and accessibility for a wide range of market participants, eliminating geographical restrictions and simplifying the processes of interaction between consumers and businesses. The effective use of e-commerce also implies fast and transparent transactions, which ultimately contributing to an increase in consumers trust. The goals of e-commerce are similar to those of traditional commerce, and the primary objectives of e-commerce include:

- creating an individual experience for each customer, taking into account their preferences, purchase history and behavioral data;
- study of consumer demand, competitor behavior and industry trends, assessment of competition level;
- creating a user-friendly and informative interface for potential customers, providing detailed information about products or services, as well as providing high-quality support to resolve possible issues before making a purchase;
- creation of a platform for convenient access to expert knowledge, as well as in the development of effective payment processing and copyright protection systems;
- optimization of business processes in order to reduce the cost of various operations;
- accelerated design, production and testing cycle, efficient supply chain management;
- Integration of social media and networks to improve customer interaction;

- development of effective payment processing systems, ensuring the security of customer data and improving the interface for ease of interaction with services (Skovikov A., 2022).

Krutin Yu. (2018) highlights the following main areas of e-commerce: - electronic commerce (e-trade), digital finance (e-cash), Internet marketing (e-marketing), online banking (e-banking), electronic insurance (e-insurance), property management (e-concession).

The theory and practice of e-commerce define diverse models (depending on the participants in the e-commerce processes) - the least common direction in Kazakhstan is “electronic auctions”.

Researchers define the goals of digital marketing by examining it from various perspectives:

- Brezhneva V. (2019) argues that digital marketing in the modern environment has acquired strategic importance and has the main goal – to effectively increase the competitiveness of the company by applying scientific and technical innovations for quick and direct interaction with potential commercial partners and consumers, minimizing transaction costs and eliminating intermediaries;

- Beloborodova A. (2020) considers the purpose of digital marketing from the point of view of initiating interaction with a potential consumer, attracting his attention and forming interest in a trademark through various digital channels, while the digital tools used provide accurate and reliable information about the client audience, its goals and behavioral characteristics (since the desired results of digital marketing are based on measurable indicators).

Digital marketing can be considered from the perspective of the 5D concept (Kotler F., Keller K., 2018):

- Digital Customer (Digital consumer): This approach involves creating a digital portrait of the consumer based on the study of his purchasing behavior and digital footprint;

- Digital Product: this refers to the development of customized products created using digital technologies and targeted at a specific consumer, which increases personalization and compliance with individual preferences;

- Digital Communication (Digital communication): focuses on the promotion of products through Internet sites, social networks, mobile applications, SMS and messengers to maximize the reach of the digital audience;

- Digital Pricing (Digital pricing): It includes price determination based on the analysis of a large volume of offers of goods and services on the Internet, using online payment technologies for more accurate and adaptive pricing;

- Digital Distribution (Digital distribution): This aspect of digital marketing is related to e-commerce, providing ordering and delivery of goods via the Internet using logistics tracking systems.

As A. Kondrukh (2023) writes, digital marketing has a number of advantages and characteristics for use in business:

- the ability to reach consumers globally helps to achieve audience expansion;

- the implementation of digital marketing has an effective cost and involves low expenses;

- investments in digital marketing have high profitability;

- the individual needs and preferences of consumers are taken into account through the personalization of information;

- digital marketing has a high adaptability and an effective response to changes in the business environment;

- consumers and sellers have instant access to extensive data and operate with the agility of the concept;

- deep and mutually beneficial interactive relationships between market participants are formed.

Digital business and digital marketing are significant factors in increasing the competitiveness of companies, since the effective use of digital technologies allows enterprises to create innovative strategies and tactics, thereby ensuring a stable market presence and adaptation to rapidly changing business conditions.

Porter M. (2020), one of the most well-known experts in competition issues, sees competitiveness as the ability of a product, service or participant in market relations to successfully exist and compete in the market in comparison with similar goods, services and competitors.

Competitive advantage is divided into two types, where:

- external competitive advantage is based on the development of unique product characteristics that will create value for the consumer;

- the internal competitive advantage is based on cost reduction and is based on a lower level of average costs for production, circulation, external and internal transactions and management.

External and internal competitive advantage have different goals of influencing the enterprise (Kozlov V. , 2019).

Khusainova E. and Fakhrutdinova A. (2019) distinguish three levels of competitiveness of the enterprise: strategic, tactical and operational, while:

- at the strategic level, the company forms the investment attractiveness of the enterprise, emphasizing the need for sustainable value growth;
- at the operational level, the key factor is the effectiveness of products, which determines success in a competitive environment;

- tactical competitiveness reflects the general condition of the enterprise using complex indicators.

To achieve a competitive advantage, you can use the following strategies:

- leadership in cost minimization, where the main focus is on achieving the lowest possible costs of production and service provision, as well as economies of scale and process optimization;
- differentiation is focused on the formation of unique and different products or services from competitors, with an emphasis on unique characteristics, quality, innovation or brand to create value for consumers.
- focusing on costs (the company concentrates on a certain market segment and strives to provide products or services with minimal costs in this segment) and focusing on differentiation (the company focuses on the unique needs or characteristics of a certain market segment).

Porter M. (2020) says in his works that in rare cases a company can successfully apply more than one of the above strategies (strategic approaches) - the implementation of any of these strategic options usually requires combined efforts and appropriate organizational measures. Basic strategies are a means of achieving higher results compared to competitors in the industry, while in the structure of a certain industry this can lead to an overall increase in profitability for all companies, whereas in other areas success in implementing the strategy may be necessary to achieve only acceptable profits in absolute terms (Porter M, 2016).

The results obtained and their discussion

Digital transformation in electronic commerce is the application of digital technologies and innovative approaches to improve and optimize the processes of electronic trading operations – this includes the Internet and mobile technologies, electronic data analysis, artificial intelligence and other advanced tools, one of the tasks of which is to scale and realize the goals of globalization.

At the present stage of development of business and information technologies, e-commerce is deservedly perceived by many market participants as a fundamentally new channel of digital marketing and interaction with consumers, which allows saving resources and attracting a large number of customers - the conditions for the development of e-commerce and replication of marketing solutions and business are the level of development of Internet technologies and the spread of digital ethics in the online environment (Skovikov A., 2022), (Firsanova O., 2020), (Azaryan Ye., 2023).

Porter M. (2014), referring to the impact of digitalization, says that the dynamics of changes in technology has a dramatic impact on many industries, giving them new characteristics that are different from those on the basis of which theories about comparative advantages were developed. Modern economic systems are becoming more and more extensive, products are mostly differentiated, and consumer preferences vary depending on the country. Technological transformations have become comprehensive, taking place continuously (Borshchova A., Ilchenko S., 2018), (Porter M. 2020).

The authors who study the theory and practice of e-commerce demonstrate different approaches in determining the essence of e-commerce - shown in Table 1.

Table 1 - The concept of electronic commerce

№	Author of definition	Essential content	Features of author's view
1	2	3	4
1	Dick V.	- e-commerce is tool for studying customer behavior and making effective decisions	- e-commerce provides monitoring of customer of customer behavior and their preferences
2	Olifirov A.	- purchase and sale of products thought global networks	- e-commerce is form of business activity, the key of which is the interaction of purchase and sale entities
3	Rudetskaya A.	- the process of network interaction between different entities	- процесс is aimed to at implementing transactions and generating income
4	Skovikov A.	- business strategy	- e-commerce is aimed to generating economic profit
5	Krutin Yu.	- innovative approach to organizing, managing and conducting business transactions	- e-commerce is aimed to organizing and implementing business transactions
Note - compiled by authors based on studied sources			

The 1 Table data demonstrate the authors' understanding of e-commerce:

- Dick V. (2005) and his applicants see e-commerce as a tool for monitoring consumer behavioral characteristics and, as a result, an opportunity to respond to customer requests, maintain feedback and form individual proposals;

- Olifirov A. (2015) considers e-commerce as an effective business mechanism, emphasizing its fundamental principle - the implementation of trade operations through global information networks;

- Rudetskaya A. (2018) sees e-commerce as a process of interaction between various economic entities, which is aimed at generating income and implementing transactions using digital technologies and telecommunications;

- Skovikov A. (2019) considers e-commerce as an entrepreneurial strategy, in the implementation of which various transactions are made to achieve economic profit;

- according to Krutin Yu. (2018), e-commerce is a key element of e-business, offering an innovative approach to the organization, management and conduct of business transactions.

As is well known, electronic auctions are a part of e-commerce. Electronic auctions belong to the C2C (Consumer-Consumer) model. The essence of an electronic auction is determined by:

- Potapova I. (2021) and Kudryashova N. (2020) - as a method of procurement, in which information about the purchase is placed in a single information system, and procurement participants can submit their applications and participate in the auction online in a single information system;

- Selezneva M. (2021) and Tsygankova V. (2022) - as an electronic trading platform (virtual resource) providing a mechanism (processes, documents, etc.) for interaction between various participants in order to carry out trading operations and conclude contracts.

The auction technique is used in circumstances where:

- trade items have unique characteristics,

- the time to determine the transaction price is limited,

- the evaluation of each participant of the product is carried out individually on the basis of private information known only to him,

- the decision on participation is made on the basis of the completed assessment.

In order to ensure equal rights of buyers, auction biddings should adhere to a standard procedure that promotes the unification and general typification of auction events. There are different types of auctions, which are known as Dutch and English, and are characterized, respectively, by a decrease or increase in the initial price. In the context of other classifications, auctions are distinguished with open and closed bids, the latter suggesting that participants are unaware of each other's bids. Auctions of the first and second prices are also distinguished, where in the case of the latter, the right to purchase is awarded to the one who offered the highest price, but the actual transaction is made at the price announced by the previous (second) bidder (Voronov Yu., 2020). An electronic auction (like a classic one) is designed to organize auctions and can, if properly organized, become an effective mechanism for concluding transactions (Shykov P., 2017).

Cloud technologies provide opportunities to achieve the goals of e-business and implement its tasks. Cloud technologies provide operational access to business resources from a large number of predefined users, ensuring the execution of requests with different access levels, while:

- companies are not required to have their own technical infrastructure.

- the company reduces its costs while accelerating its development (Konnikova V., 2023; Klashanov F., 2020).

Effective implementation of cloud technologies provides:

- immediate and quality business scaling minimizes potential system disruptions and guarantees a high level of availability.

- accelerated hypothesis testing, conducting experiments and prompt implementation of new products and services;

- maximum transparency in cost planning for information technology projects is an important aspect.

Thus, the use of cloud technologies brings many advantages for effective management and business development (Konnikova V., 2023).

According to the group of authors Denisova A., Molotkova N., Blum and others the features of e-commerce (in comparison with traditional) imply the features of competition in this area, which include:

- in e-commerce, it is impossible to become a monopolist, due to the lack of full control over the market;

- the period of updating the strategy is shortened, as companies have the opportunity to respond quickly to

the actions of competitors, showing a high level of mobility, including based on the use of more effective tools for market analysis and responding to customer needs (Denisova A., 2012).

E-business and integrated marketing management is the development of solutions based on forecasting the future needs and preferences of consumers, as well as on adapting marketing solutions to changes in the structure of these preferences.

Research and analysis of the concept and essence of the concept of “digital marketing” show that various researchers consider digital marketing from different perspectives – as indicated in the Table 2.

Table 2 – Digital Marketing Concept

№	Author of definition	Essential content	Features of author’s view
1	2	3	4
1	Denisova A.	- marketing area in which a product promoted with digital technologies	- integration of digital technologies and using digital tools (from customer acquisition to dial completion)
2	Pryadko S.	- an extensive system of channel integrated into marketing channels to achieve maximum marketing and business results	- using omni-channels strategies create new ways to interact with customers
3	Luneva E.	- evolution of traditional marketing, which uses information and communication technologies and electronic devices for marketing activities	- information technologies facilitate the process for personalizing an offer for a product
4	Kataev A.	- formation of digital communications through using new technologies	- exclusion of traditional channels in favor of digital communication with customers
Note - compiled by authors based on studied sources			

It follows from Table 2:

- Denisova A. (2012) defines digital marketing as the promotion of products using digital technologies at each stage of interaction with the consumer;

- Pryadko S. (2023) considers digital marketing as an area of marketing with extensive marketing channel systems in order to maximize the potential of a product promotion strategy;

- Luneva E. (2021) sees digital marketing as an evolution of traditional promotion methods and argues that classic advertising platforms and methods of interaction with consumers have found their digital counterparts in the online environment;

- according to Kataev A. (2020), digital marketing involves the creation of digital communication, both online and offline (excluding traditional methods), through which interaction is formed that brings value to consumers, partners and society.

The author Mokronosov A. (2014) draws our attention to the fact that the concept of “competition” itself is a multilevel phenomenon that manifests itself in various economic contexts: macroeconomic, mesoeconomical and microeconomic, and its analysis can be carried out taking into account various aspects, including, but not limited to:

- consideration of competition as an effective mechanism for coordinating economic activities;
- the study of competition as a mechanism of interaction between market entities;
- disclosure of competition as a means of achieving economic goals;
- analysis of competition as a strategic tool for gaining competitive advantages.

Competitiveness is the result of the successful use of competitive advantages, emphasizing the need for strategic management of resources and opportunities to achieve high efficiency and attractiveness of the company for market participants. The authors define the essence of competitiveness from various perspectives:

- Shaposhnikov A. (2020) interprets competitiveness as the essence of an object, which determines the need to compare optimal similar objects in the market - competitiveness allows you to successfully compete with analogues of products and services in a certain market;

- Artemyeva M. (2022) looks at competitiveness as the results of an analysis of the competitive environment, allowing to identify the competitive advantages of a product, enabling to determine what its uniqueness is for consumers and what characteristics make it more attractive compared to analogues from other suppliers.

The effective solution of the company's competitiveness objectives is aimed at creating a sustainable competitive advantage and effective interaction with rivals and is a key factor in the company's success in the market.

Contribution of the research results: this study examines the theoretical research of various authors in the field of digital marketing, digital business and e-commerce and demonstrates their impact on the level of competitiveness of companies.

In addition, the pool of information provided reveals an understanding of the importance of digital technologies for the development of sustainable business, which affects the level of development of society as a whole.

Conclusions: based on the above, the following conclusions can be drawn:

- e-business is aimed at achieving financial profit, optimizing the internal processes of the company, as well as strengthening the company's position in the market through digital marketing;

- digital marketing helps the company achieve maximum results using multi-channel strategies that form new methods of interaction and personalize the approach to the consumer, using digital technologies at all stages of communication;

- effective use of digital strategies allows the company not only to stand out in the market, but also to adapt to changing consumer requirements, strengthening its position in a competitive environment;

- the introduction of electronic auctions increases the competitiveness of the company, helps to reduce costs and improve the quality of goods and services, as well as creates a more dynamic business environment;

- the use of cloud technologies in e-business increases the efficiency of the enterprise, providing flexibility, scalability and availability of data, which contributes to the effective management of resources and processes of the company;

- Integrated marketing communications is a strategic approach that combines various communication channels to create a unified and consistent brand image and helps the company achieve maximum effect when interacting with the target audience.

In conclusion, it can be said that e-business, digital marketing and e-commerce play a key role in today's competitive environment, providing companies with the opportunity to effectively interact with customers and adapt to the dynamic demands of the market.

The development of digital marketing and e-commerce supports the competitiveness of the company, increasing its customer orientation and meeting consumer expectations.

References

1. Artemyeva M. New product Marketing - Nizhny Novgorod: Nizhny Novgorod State Technical University by Alekssev P., 2022 – 102 p.;
2. Azaryan Ye. Digital transformation strategy of e-commerce // Economy and Management: problems, solutions . – 2023. – vol. 3, #7 – p. 183-190;
3. Beloborodova A. Internet Marketing – Kazan: Abzats, 2020. -130 p.;
4. Borshchova A., Ilchenko S. Factors of enterprises competitiveness // Business and design review. 2018. - # 1(9), p. 6;
5. Brezhneva V. Commercial Activity – Kursk University of Cooperation, 2019. – 2019.- 157 p.;
6. Denisova A. Electronic commerce: basics organizing and running a business – Tambov, 2012 – 88 p.;
7. Dik V., Luzhetsky M., Rodionov A. Electronic commerce /Moscow financial and industrial Academy, 2005- 375 p.;
8. Firsanova O. Electronic Commerce: tutorial – SPb, 2020 – 62 p.;
9. Konnikova O. Digital Marketing – S- Peterburg: SPb, 2023. – 92 p.;
10. Kalenteev S. Electronic Commerce - Chelyabinsk: South Ural State University, 2017 – 115 p.;
11. Kataev A. Digital marketing – Taganrog, 2020 – 161 p.;
12. Ketko N. Electronic business /Ketko N., Kopylov A., Skeeter N. – Volgograd: Volgograd State Technical University, 2020. – 80 p.;
13. Krutin Yu. Electronic Commerce – Yekaterinburg: Russian State Professional Pedagogical University, 2018.-100 p.;
14. Kondrukh A. Basics of Digital Marketing – Moscow: Pero, 2023. – 176 p.;
15. Kotler F, Keller K. Marketing Management – 15 edit _SPb.: Piter, 2018. – 848 p.;
16. Kozlov V. International Competition in trade markets / Kozlov V., Pudkovsky I., Tsareva Ye. – SPb., 2019, 195 p.;
17. Khusainova Ye., Fakhrutdinova A. Enterprise competitiveness – Science Magazine, 2019. – p. 21-22 <https://cyberleninka.ru/article/n/konkurentosposobnost-predpriyatiya-4/viewer>] (access data: 14 of March, 2024);
18. Kudryashova N. The problem of collusion during an electronic auction //International magazine of Humanities and natural sciences - 2020 - #4 – p. 176-178;
19. Klashanov F. Computing System and Network: cloud technologies –Moscow, 2020 40 p.;
20. Laricheva T. Electronic business – Nizhniy Novgorod: Nizhniy Novgorod university of Management, 2019- 68 p.;
21. Lunyeva E. Digital Marketing – Moscow : Prometheus, 2021 – 164 p.;

22. Makronosov A. Competition and Competitiveness Yekaterinburg: Ural University, 2014 -194 p.;
23. Oliferov A., Makoveichuk K. Electronic commerce – Yalta, 2015 -330 p.;
24. Porter M. Competitive Advantage: How to achieve high results and ensure their sustainability – Moscow; Alpina Digital, 2016. – 878 p.;
25. Porter M. International competition : competitive advantages of countries – Moscow: Alpina Publisher, 2020. – 948 p.;
26. Porter M. Competitive Strategy: methodology for analyzing industries and competitors – 6 edit. – Moscow: Alpine publisher, 2020. – 456 с.;
27. Potapova I., Likhobabin V. Contract bidding – Astrakhan: Astrakhan State University of Architecture and Civil Engineering, 2021 – 119 p.;
28. Pryadko S. Digital marketing – Belgorod, 2023 -104 p. ;
29. Rudetskaya A. Electronic commerce: tutorial – Khabarovsk, 2018 -136 p.;
30. Seleznev M. Electronic auctions in digital transformation's conditions // Economy and business: theory and practice -2021 - #11 - p. 197 – 199;
31. Shaposhnikov A. Interbank competition and assessment of commercial bank's competitiveness : monograph – Cheboksary: Sreda, 2020 -128 p.;
32. Skovikov A. Electronic commerce: teaching aid – Ulyanovsk, 2018 -298 p.;
33. Skovikov A. Digital Economy. Electronic business and Electronic Commerce – 3 edit. – Saint Petersburg: Ian, 2022. – 260 p.;
34. Shikov P. , Kotsyuba I., Chyunaev A. Electronic business -Saint –Petersburg: Info-da, 2017 – 162p.;
35. Tsygankov V. Digital marketing – Volgograd: Volgograd State Technical University, 2022 – 80 p.;
36. Voronov Yu. Auctions – heart of a market economy . 2021 – 154 p.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ POWER BI В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Айдаров Канат Алходжаевич

PhD, доцент ВУЗа, УМБ имени К.Сагадиева

Садыков Максим Константинович, магистрант 2 курса,

ОП ITMDS, УМБ имени К.Сагадиева

Абстракт.

В современном мире цифровизации экономики, где данные становятся ключевым ресурсом для успешного функционирования бизнеса, анализ этих данных играет решающую роль. Настоящая статья представляет результаты исследования применения инструмента Power BI в рамках цифровой трансформации, сфокусированного на опыте лотерейной компании «Satty Zhuldyz» в Казахстане.

В ходе исследования были подробно рассмотрены основные преимущества использования Power BI по сравнению с традиционными методами анализа данных. В частности, были выявлены возможности интеграции данных из различных источников, что позволяет компаниям собирать информацию из различных источников и объединять их в единую аналитическую платформу. Другим важным аспектом является создание динамических отчетов и дашбордов, которые предоставляют пользователям гибкую и наглядную визуализацию данных для принятия более обоснованных управленческих решений. Также была обсуждена возможность прогнозирования и анализа данных с использованием Power BI, что позволяет компаниям проводить глубокий анализ данных и выявлять важные закономерности и тенденции в своей деятельности.

Этот анализ продемонстрировал, что использование Power BI может значительно улучшить аналитические процессы компании, сделав их более эффективными и продуктивными.

Большая часть исследования была посвящена анализу конкретного случая использования Power BI в лотерейной компании «Satty Zhuldyz». В ходе исследования был рассмотрен процесс интеграции различных данных компании, включая информацию о пополнениях кошелька, выводе денежных средств, продажах билетов, выигрышах, используемых платежных системах, времени транзакции и данных о клиентах. Были также учтены данные о рекламных кампаниях и акциях компании.

Использование Power BI в компании «Satty Zhuldyz» позволило объединить данные из различных источников и создать динамические отчеты и дашборды, которые помогли компании провести анализ эффективности рекламных кампаний, оптимизировать бизнес-процессы и принимать обоснованные управленческие решения. Благодаря гибкости и мощным аналитическим возможностям Power BI, компания «Satty Zhuldyz» смогла получить более глубокое понимание своей деятельности, выявить ключевые тенденции и факторы успеха, а также повысить эффективность своих операций.

Пример использования Power BI в «Satty Zhuldyz» подчеркивает важность современных инструментов анализа данных для успешного развития компаний в условиях цифровой экономики. Этот опыт может послужить примером для других компаний, стремящихся оптимизировать свои аналитические процессы и улучшить управленческие решения в условиях быстро меняющегося бизнес-окружения.

Ключевые слова: Цифровизация экономики, Power BI, Бизнес-аналитика, Казахстан, Визуализация данных

Введение.

В современном мире, где технологические трансформации преобразуют традиционные модели бизнеса, цифровизация экономики становится неотъемлемой составляющей успеха предприятий. В условиях, когда данные становятся основой для принятия обоснованных стратегических решений, инструменты бизнес-аналитики играют ключевую роль в повышении эффективности бизнес-процессов.

Power BI, разработанный Microsoft, выделяется среди таких инструментов, предоставляя компаниям возможность объединять, анализировать и визуализировать данные из различных источников. Этот мощный инструмент становится надежным союзником в процессе цифровизации, обеспечивая предприятия инструментами для оперативного принятия решений и выявления возможностей для оптимизации.

Примером успешной реализации Power BI в контексте цифровизации в Казахстане служит лотерейная компания «Satty Zhuldyz». Используя возможности Power BI, компания достигла значительного улучшения в визуализации данных, связанных с продажами билетов, прибылью и поведением клиентов. Динамические отчеты и дашборды, созданные с использованием Power BI, обеспечивают компании не только четкое представление о текущем состоянии бизнеса, но и предоставляют инсайты для принятия стратегических решений.

В данной статье будет рассмотрена важность цифровизации экономики и ее влияние на бизнес-процессы. Сфокусируем внимание на роли Power BI в контексте современных вызовов, а также проанализируем, как этот инструмент становится ключевым элементом стратегии предприятий в условиях быстро меняющейся цифровой среды, на примере успешной визуализации данных в компании «Satty Zhuldyz».

Цель и задачи исследования.

Цель исследования: Исследовать эффективное применение Power BI в условиях цифровизации экономики, сосредотачиваясь на кейс-исследовании компании «Satty Zhuldyz» в Казахстане.

Задачи исследования:

1. Проанализировать основные преимущества Power BI перед традиционными инструментами анализа данных, такими как Excel, на основе литературного обзора.
2. Рассмотреть кейс-исследование компании «Satty Zhuldyz» в Казахстане, чтобы выявить, как использование Power BI помогло компании в объединении данных из различных источников.
3. Изучить примеры успешного применения Power BI для визуализации и анализа данных в компании «Satty Zhuldyz», включая создание динамических отчетов и дашбордов.
4. Оценить влияние использования Power BI на эффективность работы различных отделов компании «Satty Zhuldyz».
5. Проанализировать роль Power BI в процессе цифровизации экономики Казахстана и выявить его вклад в улучшение производительности и конкурентоспособности компаний в стране.

Обзор Литературы.

Проведенный анализ современных исследований и статей, посвященных влиянию Power BI на бизнес-процессы и цифровизацию, показал, что сравнение различных технологий разработки решений привлекает внимание на протяжении всей деятельности. Это указывает на то, что технология разработки решений представляет собой многоэтапный процесс, и нет универсального механизма, который применяется всеми руководителями [1,2].

Основными факторами, влияющими на качество решений, являются использование научных подходов и принципов в системе менеджмента, методы моделирования, автоматизация управления и мотивация качественных решений [2].

В условиях развивающейся цифровой экономики менеджеры ежедневно принимают множество решений, которые напрямую влияют на развитие деятельности, конкурентоспособность и репутацию компании. В настоящее время все больше внимания уделяется информационным технологиям, представленным в виде методов сбора, обработки и представления информации. Информационные

технологии ускоряют процесс принятия решений, предоставляют более качественную информацию о рыночной ситуации, товарах и конкурентах [2].

Развитие цифровой экономики усиливает неопределенность во внешней среде и увеличивает потребность в генерации новых идей. Такая возможность является основой информационных технологий бизнес-интеллекта (BI) и технологий управления знаниями. BI и технологии управления знаниями интегрируются в программное обеспечение, что позволяет ускорить сбор информации о текущих проблемах и разработать эффективные решения [3].

BI-платформы включают модули для работы с мобильными приложениями и формирования отчетов через аналитические панели. Основными компонентами BI-системы являются:

1. Инструментарий для разработки не реляционных хранилищ данных.
2. Клиентские и серверные средства для работы в многомерных хранилищах данных, включая агрегатные данные и не реляционные структуры.
3. Средства для анализа многомерных реляционных данных и генерации отчетов по многомерным и реляционным данным [4].

Современные BI-технологии создают возможности для анализа и формулирования аналитических и статистических показателей деятельности предприятия, а также для визуализации данных в графическом и табличном виде.

Отличительной чертой BI-технологий является наличие механизма, который позволяет определить взаимосвязи в основных бизнес-процессах на основе доступной информации. Инструменты включают в себя возможности проверки статистических гипотез, выявления ассоциаций и создания временных шаблонов [5].

BI-технологии также позволяют разрабатывать имитационные математические модели для описания поведения системы управления за определенный период времени. Это используется для анализа последствий стратегических решений, синтеза системы управления и определения допустимых управляющих воздействий для достижения целей. Эти технологии применяются для оценки достижимости целей и определения управляющих воздействий для достижения определенного результата [6].

BI-технологии относятся к категории оптимизированных методов, объединяющих управленческие, имитационные и статистические методы прогнозирования и моделирования. Путем постановки задачи синтеза управления создается возможность выбора оптимального набора управленческих мероприятий, способствующих наиболее эффективному достижению поставленной цели [7].

Благодаря включению в себя интеллектуальные информационные технологии, BI-технологии предоставляют возможность создания информационных систем, направленных на улучшение процесса принятия стратегических решений в условиях возникновения проблемных ситуаций [8].

BI-технологии дают возможность проанализировать проблемную область, у которой наблюдаются следующие признаки:

1. Низкое качество и неоперативность принятия решения
2. Нечеткость целей и институциональных границ
3. Множественность субъектов, участвующих в решении проблемы
4. Множественность взаимовлияющих друг на друга факторов [2].

Большинство BI-технологий относятся к категории интеллектуальных информационных технологий, которые способствуют ускорению анализа ситуации и формированию стратегических решений.

Характеристики BI-технологий включают следующие особенности:

1. Использование баз знаний, которые накапливают опыт специалистов в решении конкретных, чаще всего неструктурированных задач.
2. Внедрение модели мышления на основе базы знаний, опирающейся на правила, логические выводы, рассуждения, классификацию ситуаций, а также распознавание, понимание и обобщение.
3. Возможность принятия решений на основе нечетких, нестрогих и неполных данных. [2].

Также стоит отметить, что BI-технологии обеспечивают возможность проведения дескриптивного анализа исходных данных, а также корреляционного и регрессионного анализа [5].

Современная BI-система организуется через две основные части: обеспечивающую и функциональную. Обеспечивающая часть включает в себя техническое, лингвистическое, информационное, организационное, методическое и правовое обеспечение. Функциональная часть включает информационные потоки, функции и модели данных, а также схемы организации [9].

В настоящее время BI-системы играют ключевую роль в оценке потребительского поведения, анализе и прогнозировании продаж, оценке эффективности проектов и развитии деловых отношений во внешней среде. Инвестирование в цифровые технологии позволяет не только укрепить позиции предприятия на рынке, но и осуществить долгосрочную стратегию для масштабирования бизнеса [11].

Применение BI-систем в принятии решений в условиях цифровой экономики предполагает выбор показателей из различных источников данных. Однако эффективность использования BI-систем во многом зависит от профессиональных компетенций руководителя и количества привлеченных менеджеров [10]. Давайте рассмотрим также BI-платформу Power BI, которая предоставляет возможность проводить анализ бизнеса на основе как структурированных, так и неструктурированных данных. Power BI отличается простотой в использовании и доступностью.

Среди преимуществ внедрения BI-платформы Power BI можно выделить:

1. Непрерывный мониторинг показателей с отслеживанием изменений;
2. Экспресс-анализ бизнеса с автоматическим созданием разнообразных отчетов для принятия стратегических решений;
3. Поиск новых возможностей для развития бизнеса с оценкой внешней среды;
4. Автоматический сбор данных из облачных хранилищ, баз данных и API;
5. Объединение структурированных и неструктурированных данных в единую среду;
6. Создание собственных формул и метрик для анализа бизнес-процессов в режиме реального времени.
7. Возможность работы как офлайн-приложение, так и в облачной среде, обеспечивая возможность совместной работы [12].

Технологические аспекты Power BI.

1. Связывание и интеграция данных:
 - Power BI обладает мощными средствами связывания данных из различных источников, включая базы данных, облачные сервисы и файловые хранилища.
 - Интеграция с другими приложениями и сервисами Microsoft, такими как Excel, SharePoint, и Azure, обеспечивает легкость работы с данными в экосистеме Microsoft.
2. Моделирование и анализ данных:
 - Платформа предоставляет инструменты для создания собственных моделей данных, включая возможность создания связей между таблицами и создания расчетных полей.
 - Мощные аналитические функции позволяют проводить глубокий анализ данных, включая фильтрацию, сортировку, агрегирование и расчеты.
3. Визуализация данных:
 - Power BI предлагает богатый набор визуальных элементов для создания интерактивных отчетов и дашбордов.
 - Пользователи могут визуализировать данные с использованием графиков, диаграмм, карт и других элементов для наглядного представления информации.
4. Распространение и совместная работа:
 - Платформа обеспечивает возможность легкого распространения созданных отчетов и дашбордов с коллегами и заинтересованными сторонами.
 - Возможность совместной работы над данными и отчетами в режиме реального времени упрощает коллективное принятие решений.

Роль Power BI в бизнес-аналитике:

1. Обеспечение доступности данных. Power BI позволяет быстро и эффективно получать доступ к данным из различных источников, что обеспечивает непрерывный поток информации для аналитических целей.
2. Улучшение принятия решений. Мощные аналитические возможности и визуализации данных позволяют пользователям принимать более информированные и обоснованные решения на основе фактов и данных.
3. Оптимизация бизнес-процессов. Анализ данных с помощью Power BI позволяет выявлять узкие места и оптимизировать рабочие процессы, что способствует повышению эффективности и производительности бизнеса.
4. Повышение конкурентоспособности. Power BI позволяет компаниям оперативно реагировать на изменения в бизнес-среде, выявлять новые возможности и принимать меры для улучшения своего конкурентного положения.

Power BI играет ключевую роль в технологическом аспекте бизнес-аналитики, предоставляя компаниям мощные инструменты для анализа данных, принятия решений и оптимизации бизнес-процессов [12].

Методика исследования.

Методы исследования играют ключевую роль в обеспечении научной обоснованности и достоверности выводов. Для анализа влияния Power BI на эффективность цифровизации экономики, а также для рассмотрения примера компании «Satty Zhuldyz», использовались следующие подходы:

1. Литературный обзор:

– Анализ современных исследований и статей, посвященных влиянию Power BI на бизнес-процессы и цифровизацию.

– Подробный обзор технологических аспектов Power BI и его роли в бизнес-аналитике.

2. Кейс-исследование «Satty Zhuldyz»:

• Сбор данных: Анализ финансовых отчетов, статистики продаж, и других данных, касающихся деятельности лотерейной компании «Satty Zhuldyz».

– Использование Power BI: Применение Power BI для визуализации и анализа данных компании, включая создание динамических отчетов и дашбордов.

– Интервью и опросы: Беседы с представителями компании для получения информации о применении Power BI в повседневных бизнес-процессах и о влиянии на принятие управленческих решений.

3. Применение опыта использования Power BI в условиях цифровизации экономики в Казахстане

Полученные результаты и их обсуждение.

Кейс-исследование «Satty Zhuldyz».

Далее приведем пример применения Power BI для визуализации и анализа данных компании, включая создание динамических отчетов и дашбордов. Компания использует Power BI для анализа продаж и эффективности маркетинговых кампаний

Для начала необходимо собрать данные из различных источников. Лотерейная компания «Satty Zhuldyz» собирает в собственную базу данных данные о пополнениях кошелька, выводе денежных средств, продажах билетах, выигрышах, используемых платежных систем, времени транзакции, а также данные о клиентах (такие как номер телефона, тип гражданства, ИИН). Дополнительно собираются данные о рекламных кампаниях и акциях компании. До использования Power BI все данные в компании извлекались из базы данных в формате CSV (Comma-separated values) и анализировались в программе Microsoft Excel. После использования в компании Power BI данные стало проще анализировать по многим причинам.

Во-первых, Power BI обладает более широкими возможностями по обработке и анализу больших объемов данных. В то время как Excel имеет свои ограничения по объему данных и может начать замедляться при работе с крупными файлами, Power BI обеспечивает более эффективную обработку данных любого размера. Это особенно важно при работе с крупными базами данных или при анализе сложных наборов данных, которые требуют глубокого исследования.

Во-вторых, Power BI предоставляет удобные средства для связывания данных из различных источников. Это позволяет аналитикам объединять данные из разных таблиц и баз данных, что значительно облегчает работу с данными из нескольких источников. В Excel для достижения подобного результата может потребоваться значительное количество дополнительных шагов и усилий.

Третье преимущество Power BI - это возможность создания динамических отчетов и дашбордов. Эти инструменты позволяют пользователям легко визуализировать данные и анализировать их в реальном времени. Отчеты и дашборды в Power BI автоматически обновляются при появлении новых данных, что обеспечивает актуальность информации. В Excel, в то время как такие отчеты могут быть созданы, они часто требуют более многочисленных и сложных формул и макросов, чтобы обеспечить автоматическое обновление данных.

Кроме того, Power BI предоставляет более широкие возможности по работе с данными и созданию продвинутых аналитических моделей. Например, в Power BI можно проводить анализ временных рядов, прогнозировать тренды и паттерны в данных, а также использовать мощные алгоритмы машинного обучения для построения прогностических моделей.

До использования Power BI сбор данных проводился с помощью Microsoft Excel в не самом удобном формате. Данные долго выгружались с платформы и имели ограниченный размер. Проводить анализ в таких условиях было весьма затруднительно, поэтому анализ по собранным данным почти не проводился,

а в тех случаях, когда он проводился, он проводился вручную и занимал большое количества времени для анализа

Далее приведено сравнение версии отчёта «Портрет пользователя» в Excel и в Power BI

Рисунок 1. Отчёт в Excel

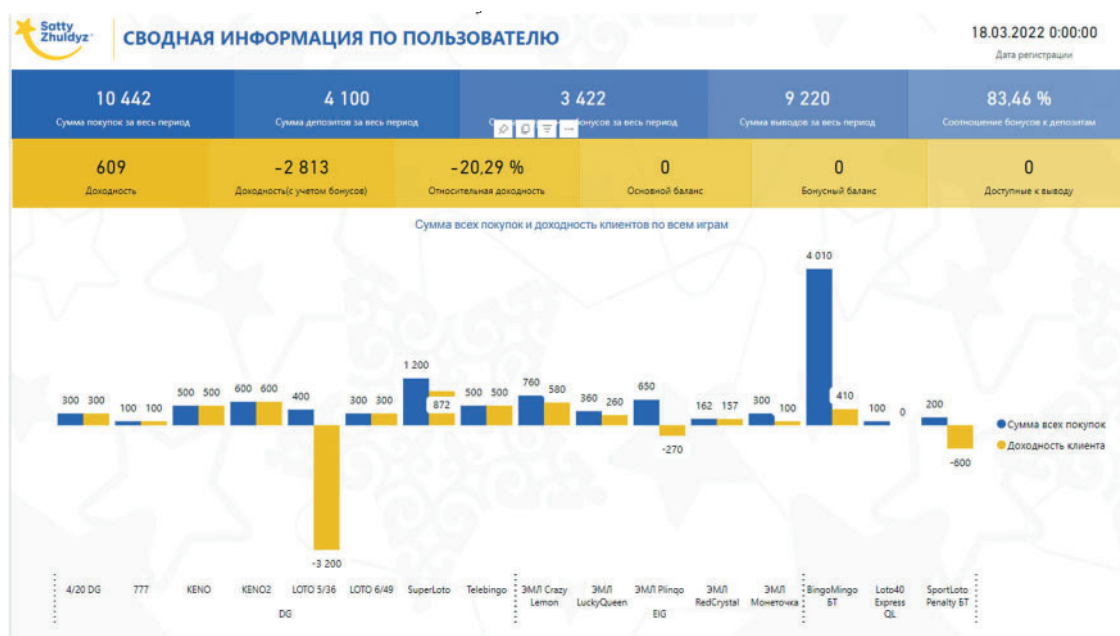

Рисунок 2. Отчёт в Power BI

На примере этого отчёта видно, что после использования отчётов Power BI стало проще проводить поиск по клиентам и визуально более удобно анализировать клиента через отчёты Power BI. Со временем компания почти полностью отказалась от использования отчётов в Microsoft Excel и в других программах и полностью перешла на анализ отчётов с помощью Power BI

На основе анализа данных компания принимает решения о разработке новых лотерейных игр, оптимизации рекламных кампаний и улучшении обслуживания клиентов. Компания улучшила маркетинговые стратегии, а также провела корректировку акции в сторону более доходных и успешных. Анализ помог компании увеличить ассортимент игр в соответствии с предпочтениями клиентов

Компания начала активно внедрять Power BI с марта 2023 года. По данным отдела электронной коммерции, ежемесячный процентный прирост продаж после начала использования аналитики с помощью Power BI за 2023 указан в таблице 1, прирост продаж показан учитывая все факторы, такие как проведенные акции, новые лотереи и моменты не высоких продаж лотереи (Август, Сентябрь) . Первые отчёты в интерфейсе Power BI появились в апреле 2023 года, прирост не был высоким, так как большинство отделов компании продолжало работать в Microsoft Excel. Аналитика всех данных с

помощью дашбордов Power BI началась в Сентябре-Октябре 2023 года. В таблице 2 указан прирост продаж за промежуток времени с апреля 2022г. по декабрь 2022г, то есть тот же отрезок времени, но до использования BI аналитики.

Таблица 1. Общий прирост продаж с марта 2023 г. по декабрь 2023г.

Апрель	Май	Июнь	Июль	Август	Сентябрь	Октябрь	Ноябрь	Декабрь
-6,22%	15,13%	7,34%	4,36%	1,59%	7,1%	18,56%	19,31%	48,32%

Таблица 2. Общий прирост продаж с марта 2022 г. по декабрь 2022г.

Апрель	Май	Июнь	Июль	Август	Сентябрь	Октябрь	Ноябрь	Декабрь
-7,15%	17,11%	3,88%	2,01%	-16,3%	3,4%	13,99%	12,1%	33,04%

Исходя из таблиц видно, что рост продаж после использования аналитических отчётов Power BI стал более высоким.

Рост эффективных показателей также виден и в других отделах компании, перешедших на аналитику с помощью Power BI. Отдел маркетинга отмечает, что с помощью отчетов Power BI им стало проще проводить анализ рекламных кампаний, анализ поведения клиентов, мониторинг социальных медиа, также отчёты помогают подбирать более подходящие акции для привлечения более качественных новых клиентов.

Отдел управления рисков с помощью отчётов Power BI может дать полный портрет клиента и указать статистику по категориям риска участников лотереи, также отчёты позволяют мониторить ежедневную активность пользователей и отсутствия отклонений от нормы в продажах, выигрышах и призовых фондов игр.

Отделу продуктологии использует отчёты Power BI для выявления и дальнейшего продвижения более успешных продуктов компании.

Таким образом, использование Power BI позволяет лотерейной компании «Satty Zhuldyz» эффективно визуализировать и анализировать данные, что помогает принимать обоснованные решения и оптимизировать свою деятельность.

Эффективное использование Power BI в лотерейной компании «Satty Zhuldyz» в Казахстане представляет собой яркий пример того, почему цифровизация бизнеса в стране выгодно осуществляется с использованием данной платформы [15,16].

Во-первых, Power BI обеспечивает интеграцию и анализ данных различных форматов и источников, что особенно важно для компаний, работающих в сфере гемблинга, где данные о продажах билетов, выигрышах, клиентах и рекламных кампаниях могут поступать из различных источников. Благодаря этому, «Satty Zhuldyz» может эффективно анализировать данные и принимать обоснованные стратегические решения.

Во-вторых, Power BI обладает возможностью создания динамических отчетов и дашбордов, что позволяет компании в реальном времени отслеживать ключевые показатели эффективности и оперативно реагировать на изменения в бизнес-среде. Это особенно важно в индустрии лотерей, где рынок постоянно изменяется, и важно быть в курсе текущей ситуации.

Кроме того, использование Power BI позволяет компании автоматизировать процессы сбора, обработки и анализа данных, что сокращает затраты времени и ресурсов на эти операции. Это освобождает ресурсы компании для более глубокого анализа и разработки стратегий развития.

Наконец, Power BI является гибким и масштабируемым решением, которое может расти вместе с бизнесом компании. Это особенно важно для компаний, которые стремятся к росту и расширению своей деятельности.

Необходимо четко определить цели и потребности компании, обеспечить обучение персонала для эффективного использования инструмента и интеграции данных из различных источников. Создание динамических отчетов и дашбордов позволит наглядно отображать данные, а автоматизация процессов и обеспечение безопасности данных сделают работу с Power BI более эффективной и надежной. Постоянное совершенствование навыков работы с инструментом и следование за его обновлениями обеспечат максимальную эффективность использования Power BI для достижения бизнес-целей [17,18].

Вклад результатов исследования в бизнес.

Результаты исследования статьи оказали положительный вклад в бизнес компании «Satty Zhuldyz». Анализ применения Power BI в контексте цифровизации экономики и кейс-исследование использования этого инструмента наглядно показало эффективность его применения в компании и позволило собрать данные для наглядного отображения эффективности использования Power BI по сравнению с Excel. Данные были использованы Power BI аналитиками компании для демонстраций преимущества использования отчётов для всех отделов компании

Кроме того, рекомендации по эффективному использованию Power BI, представленные в статье, служат основой для разработки стратегии дальнейшего развития аналитических процессов в компании.

Таким образом, результаты исследования статьи стали ценным ресурсом для улучшения аналитических процессов, принятия обоснованных стратегических решений и увеличения конкурентоспособности компании «Satty Zhuldyz» в условиях цифровой экономики.

Выводы.

Анализ данных в Power BI представляет собой важный инструмент для современных компаний в различных отраслях. Многочисленные исследования и статьи подтверждают преимущества использования Power BI для анализа, визуализации и принятия стратегических решений на основе данных.

Авторы исследований выделяют ряд ключевых преимуществ Power BI перед традиционными инструментами анализа данных, такими как Excel. Среди них высокая производительность и гибкость инструментов визуализации, возможность работы с большими объемами данных из различных источников, а также автоматизация процессов анализа и создания отчетов [12].

Кроме того, исследования подчеркивают важность использования Power BI в условиях цифровизации экономики, где объемы данных постоянно растут, а принятие обоснованных решений на основе данных становится ключевым фактором конкурентоспособности компаний.

В целом, использование Power BI в условиях цифровизации экономики представляет собой ключевой фактор для успешного развития и конкурентоспособности компаний в современном мире. Мощные инструменты анализа данных, динамические отчеты и дашборды, а также возможность интеграции данных из различных источников делают Power BI незаменимым инструментом для бизнес-аналитики и принятия обоснованных стратегических решений.

На примере лотерейной компании «Satty Zhuldyz» в Казахстане видно, как эффективное использование Power BI способствует повышению эффективности бизнеса, оптимизации процессов и улучшению качества принимаемых решений. Интеграция данных, автоматизация процессов и визуализация информации позволяют компаниям оперативно реагировать на изменения в бизнес-среде и успешно конкурировать на рынке. Использование Power BI позволило компании объединить данные из различных источников, визуализировать их в динамических отчетах и дашбордах, а также провести анализ эффективности рекламных кампаний и оптимизировать бизнес-процессы. Этот кейс подчеркивает важность современных инструментов анализа данных для успешного развития компаний в цифровой экономике. [19,13].

Применение опыта использования Power BI в условиях цифровизации экономики в Казахстане демонстрирует важность интеграции современных инструментов анализа данных в бизнес-процессы компаний. Эффективное использование Power BI позволяет компаниям объединять данные из различных источников, визуализировать их в динамических отчетах и дашбордах, а также проводить анализ эффективности рекламных кампаний и оптимизировать бизнес-процессы. Этот опыт подчеркивает значимость инновационных технологий для успешного развития компаний в современной цифровой экономике Казахстана, где данные играют ключевую роль в принятии стратегических решений и обеспечении конкурентоспособности. Реализация подобных инструментов способствует повышению эффективности бизнеса, улучшению взаимодействия с клиентами и обеспечивает компаниям возможность адаптироваться к быстро меняющимся условиям рынка, что является необходимым условием успешного развития в современной экономической среде [11,12,14].

Таким образом, использование Power BI не только способствует цифровизации экономики, но и является ключевым фактором для достижения конкурентного преимущества в условиях быстро развивающегося цифрового мира. Он позволяет компаниям осуществлять более глубокий и аналитический взгляд на данные, что в свою очередь способствует эффективному управлению и росту бизнеса.

Список использованной литературы:

1. Адельсеитова Э. Б. Классификация управленческих решений и технология управленческих решений С. 50-55
2. Гриненко Ю.К., Матов М.Б. Особенности применения ВІ-технологий в условиях развития цифровой экономики С.
3. Герасименко О. А. Ключевые факторы успеха организации как фактор обоснования управленческого решения С. 32-36.
4. Марасанова Д. О. Разработка методики внедрения ВІ-систем 2018.
5. Сергеева И. И. Концептуальные особенности и актуализация знаний о ВІ-технологиях в принятии стратегических решений С. 92-101.
6. Суворов С. В. ВІ-сервис как инструмент обработки больших данных для отечественных компаний С. 74-86.
7. Чалая Д., Петров В. Ю. Перспективы развития рынка технологий Business Intelligence С. 61-63.
8. Брускин С. Н. Методы и инструменты продвинутой бизнесаналитики для корпоративных информационно-аналитических систем в эпоху цифровой трансформации // Современные информационные технологии и ИТ-образование. 2016. Т. 12. № 3-1. С. 234-239.
9. Тимофеев А.Г., Лебединская О.Г. Трансформация роли системообразующих предприятий в экономике России / Приоритетные направления развития науки и образования. - 2016. № 1 (8). С. 396-398.
10. Поляков К. Л. Основы бизнес-аналитики: Московский государственный институт электроники и математики, 2012.
11. Тимофеев А.Г., Лебединская О.Г. Актуализация перехода от цифрового труда к цифровой фабрике // Управление экономическими системами. 2016. № 3.
12. Brett Powell. BIRMINGHAM - MUMBAI. Expert techniques for effective data analytics and business intelligence. – 2018г.
13. Бекова Р.Ж., Файзуллина С.А., Жексембина А.Е. Цифровизация казахстанской экономики и развитие бухгалтерского учета. *Вестник университета «Туран»*. 2019;(2):153-157.
14. Государственная программа «Цифровой Казахстан» на 2017-2020 года / https://zerde.gov.kz/upload/docs/Digital%20Kazakhstan_ru.pdf
15. Рост экономики Казахстана невозможен без цифровизации ключевых отраслей – исследование <https://ism.kz/uskorenie>
16. Введение в «Цифровую» экономику/ А.В. Кешелава В.Г. Буданов, В.Ю. Румянцев и др.; под общ. ред. А.В. Кешелава; гл. «цифр.» конс. И.А. Зимненко. – ВНИИГеосистем, 2017. – 28 с. (На пороге «цифрового будущего». Книга первая).
17. Скаковский Л.Р. Зарубежный опыт в сфере создания современной цифровой экономики: выводы и уроки для Республики Казахстан/ <http://isca.kz/ru/>
18. Tapscott, Donald. 1996. The Digital Economy. McGraw-Hill. Meta-Digital Accounting in the Context of Cloud Computing / Alexandru Tugui, : Encyclopedia of Information Science and Technology, Third Edition, 2015.
19. Уор К. Визуализация информации: восприятие дизайна / К. Уор. -Берлингтон: Морган Кауфманн, 2004. - 486 с.
20. Саймон Ф. Визуальная организация: визуализация данных, большие данные и поиск лучших решений / Ф. Саймон. - Хобокен: \!Пеу, 2014. - 240 с.

TEAM BUILDING STRATEGIES IN BUSINESS IN THE DIGITAL ECONOMY

Baimbetova Aigul Estemesova

candidate of Economic Sciences, Associate Professor, UIB named after K.Sagadiev

Abstract

The digital economy has created a new landscape for businesses, where competition is intense and market preferences are constantly changing. In this environment, effective teams are critical for success. Teams are more than just a collection of individuals; they are a synergistic combination of efforts working towards a common goal. To be successful, teams need to be adaptable and able to respond quickly to changes.

This article explores different strategies and methods that can be used to develop effective teams in the digital economy. The authors examine the importance of setting clear goals and objectives for the team. They also discuss the importance of selecting team members with a variety of skills and experiences.

The article also details different methods that can be used to develop and train team members. This includes providing opportunities for ongoing learning and development, as well as encouraging innovation through practices like Google's "20% time" policy.

Effective communication is essential for any team, and the authors emphasize the need to create an open and transparent communication system. This includes using a variety of communication channels and providing regular feedback to team members.

The article also details methods that can be used to stimulate cooperation among team members. This includes practices such as project collaboration, brainstorming, and team games. It is also important to create an atmosphere of trust and mutual assistance within the team.

Finally, the authors discuss the importance of using modern technologies to support team development. This includes online platforms for collaboration, communication, and project management.

In conclusion, the article highlights several different strategies and methods that can be used to develop effective teams in the digital economy. The most effective approach will vary depending on the specific needs of the organization. However, all successful teams share some common characteristics, such as clear goals, a variety of skills and experiences, effective communication, and a culture of cooperation and trust.

INTRODUCTION

In the modern context of the digital economy, where competition is becoming more acute and dynamic, and market preferences are undergoing continuous metamorphosis, the importance of an effective business team is becoming critical. By team, we mean not just the aggregation of individual competencies, but a synergistic combination of efforts aimed at achieving the common goals of the organization. In this context, an effective team is able not only to adapt to changing conditions but also to actively influence the environment by shaping and managing market trends.

The development of technology and digitalization led to an acceleration of the pace of changes in the business environment, which requires companies to be prompt and able to adapt quickly. Organizations that can effectively respond to changes in the external environment and adapt to new conditions gain a significant competitive advantage in the digital landscape.

The relevance is manifested in the need to study and apply strategies and methods for the development of adaptive and flexible teams in business, which is one of the main challenges facing modern organizations in the era of digital transformation.

Team management in the digital economy involves the development and application of advanced strategies and methods that can ensure the effective functioning of a team in a dynamic and technologically saturated environment. The key aspects of such management are not only to create a favorable work environment, but also to stimulate creativity, innovation and leadership among team members. This implies the active introduction of methods of motivation, support and development of personnel aimed at the formation of high-performance team dynamics.

Given the growing role of intercultural and multilevel interaction in modern business, team development is becoming a complex and multifaceted process. Companies operate in different cultural and organizational contexts, which requires a high degree of flexibility from the team, the ability to adapt to different situations and effectively interact in a variety of team structures. In this context, the study of team development, strategies and management methods in business becomes important, as it allows organizations to better understand the current challenges and opportunities they face and develop strategies adapted to them for successful functioning.

The purpose of this study is to analyze and identify effective strategies and methods of team development in business in conditions of rapid technological development and digitalization, taking into account modern market requirements.

Following the set goal, the main objectives of the study were identified:

- 1) To conduct a theoretical review of the concepts of teamwork in business.
- 2) Analyze the existing strategies for team development in organizations of various sizes and directions in the digital economy.
- 3) To investigate the methods of team management and their impact on the effectiveness of teamwork.
- 4) To conduct a comparative analysis of the strategies of team building of companies in the digital business.
- 5) Develop recommendations for optimizing the team development process in digital business based on the results obtained.

The object of the study: teamwork in modern business in the context of the digital economy

The subject of the study: strategies and methods of team development used in modern business in the context of the digital economy

The literature review below examines current research and concepts related to the field of team building to identify the main factors influencing the successful formation and management of a team in a modern corporate context permeated with digital technologies.

The presented article “Team Building in the Digital Economy”, authored by Kraydenkov Ya.A. and Sviridova L.V., raises an important issue related to the adaptation of command structures to the changing requirements inherent in the digital economy. The article carefully examines the features of the formation and functioning of teams in a virtual environment, focusing on key aspects such as team building, development of communication skills, motivation, and stimulation of innovation.

The author presents to the reader various strategies and methods that can be used to effectively form teams in the digital economy. Among the proposed strategies, it is noted the creation of online platforms for collaboration, the organization of training and master classes, as well as the use of gamification to stimulate employee participation and creativity.

In addition, the article analyzes in detail various methods of team building, including case studies of successful practices, diagnostics of the team climate, program development, and evaluation of the effectiveness of the methods used.

The conclusion of the article emphasizes the importance of team building in the modern digital economy and highlights the importance of using modern strategies and methods to increase the effectiveness of teams, improve communication, and promote cooperation. The author leaves the reader with a well-founded belief that successful team building is a key factor in ensuring the competitiveness and success of organizations in the modern digital environment. [1]

The article, entitled “Features of the Transformation of classical team building into Virtual in the Context of digitalization”, the authorship of which is attributed to Makarchenko M. A. and Pavlova O.N., highlights the topical issues related to the use of remote methods in the formation and management of teams in the context of modern digital development. The article highlights the following key points:

The primary thesis concerns the growing relevance of remote team building in light of the rapid development of digital technologies. The author identifies the main advantages of this approach, including reducing the cost of business trips and rental of premises, opportunities to attract employees from different regions and increasing work flexibility.

The second thesis highlights the limitations of remote team building, such as difficulties in building trust and team spirit, reduced communication efficiency, and the risk of distracting employees from work.

The article also discusses various strategies and methods of remote team building, among which are the use of online platforms for communication and collaboration, conducting online training and events, as well as the use of gamification methods and feedback tools.

In the final part of the article, the author offers several recommendations for organizing effective remote team building, including clearly defining goals and objectives, choosing appropriate methods and tools, ensuring regular and effective communication, creating an atmosphere of trust and mutual assistance, as well as using feedback methods to evaluate results. [2]

The article “Getting Virtual Teams Right”, published in Harvard Business Review in 2020 and authored by Keith Ferrazzi, clearly indicates the urgency of the problem of forming effective virtual teams in the modern digital era. The authors draw attention to the need to adapt command structures to the rapidly changing demands of digital technologies.

From the point of view of an academic review, the presented article highlights the advantages and limitations of virtual teams, strategies and methods of their formation and management, as well as recommendations for improving their effectiveness. In the context of the digital age, perhaps the authors discuss the role of digital tools and technologies in supporting virtual collaboration, as well as methods to overcome problems such as limited communication and trust in virtual teams.

The authors offer practical tips and recommendations for business leaders and managers to improve the work of virtual teams in the digital economy. This includes recommendations on the use of certain technologies, the development of communication and motivation strategies, as well as methods for evaluating the effectiveness of virtual teams.

In general, the article represents a valuable research contribution to the field of team management in the context of digital transformation and can be a useful resource for business practitioners as well as researchers in this field. [3]

METHODOLOGY. During the study, both theoretical and empirical research methods were applied

A review of relevant literature and publications on the research topic was conducted to identify existing strategies and methods of team building in the context of the digital economy.

Practical examples and experiences of successful technology companies were studied to identify advanced approaches to the formation and management of teams in the digital economy.

The methodological basis of this study was a conceptual approach to understanding team building in business, considering it as an important component of interaction between organization participants in the digital economy. A system-analytical approach was also used, which allows us to consider business processes as a set of interrelated elements, which contributes to a more complete and in-depth understanding of the issues under study.

THE TEAM IN THE DIGITAL BUSINESS: CONCEPT, STRUCTURE AND FUNCTIONS. In the field of business, a team is a collective of individuals united by common goals or tasks that require joint efforts to achieve them. It can arise as a temporary structure assembled to fulfill a specific project or task, or as a permanent element functioning within the organization to solve permanent business tasks.

A distinctive feature of a team from a simple gathering of people is its ability to collectively interact and collaborate to achieve common goals, as opposed to individually completing tasks. Team members actively interact with each other, exchanging information, experience, and resources, as well as supporting each other in the process of work. [4,5,6]

The structure of a business team may vary depending on its specific goals, objectives, scale, and specifics of the organization's activities. It can be flat and linear, where each participant has clearly defined roles and responsibilities, or more flexible and decentralized, which contributes to a more efficient allocation of tasks and resources within the team.

An important aspect of team building in business is also considering the diversity of competencies, experience, and characters of the participants to ensure the optimal functioning of the team and the achievement of goals. [4,5,6]

A team usually consists of several key elements (Fig. 1):

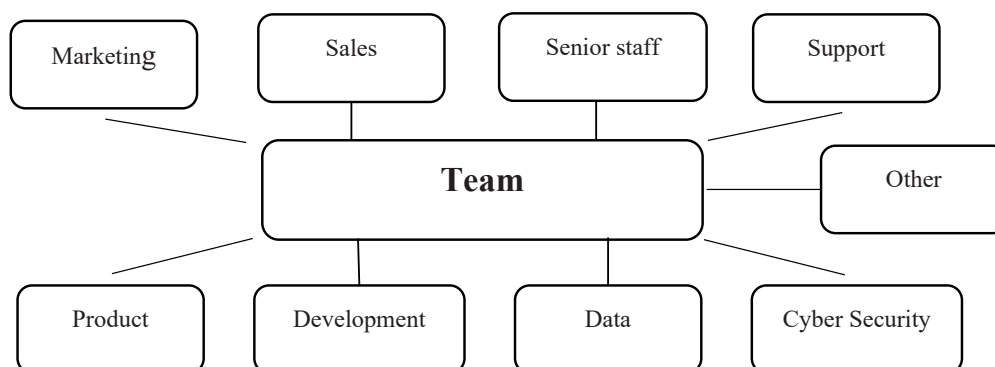

Figure 1: Key elements of a business team
The scheme was compiled by the author based on the source [5,6,7]

Product specialists represent a key element in the development and management of the product lifecycle. They integrate data from various sources, use design principles to create a unique user experience, and develop marketing strategies based on a deep understanding of the needs of the market and consumers.

Developers play a crucial role in the technical implementation of the product, using advanced programming techniques, architectural approaches, as well as machine learning algorithms to create innovative solutions. They are also responsible for infrastructure management and automation of development and deployment processes through DevOps practices (software development approaches).

Data scientists provide a framework for making strategic decisions based on data analysis, identifying trends, and understanding business needs. They use advanced methods of data processing and interpretation, integrating them into business processes and making scientifically sound decisions.

Cybersecurity specialists are the guardians of the digital world, dealing with vulnerability analysis, the development of protective mechanisms, as well as responding to threats and security incidents. They use cryptography technologies and penetration testing methods to ensure the security of information systems.

Marketing specialists use a strategic approach and technological tools to attract attention to the product, create unique content, optimize visibility in search engines, and effectively interact with the audience through social networks and contextual advertising.

Sales professionals develop customer relationships, analyze the market and competitors, and develop sales strategies aimed at increasing revenue and meeting customer needs.

Management personnel form the strategic vision of the company, make key decisions, and ensure effective management of resources and capital.

Support specialists ensure product continuity and user satisfaction through technical support and training.

Human resources specialists are engaged in personnel management, corporate culture development, and employee training to enhance their professional competence.

Other specialists, such as lawyers, financiers, and economists, ensure the legal and financial stability of the company through risk analysis, financial planning, and compliance with legislation.

An important aspect of teamwork is the methods and procedures used to achieve the set goals. This includes planning, decision-making, resource allocation, time management, etc. Effective methods and procedures allow you to optimize the work of the team, increasing its productivity and the quality of results. [5,6,7]

The functions performed by the team within the business play an important role in ensuring the effectiveness and success of the organization, determining the process of achieving goals, and forming the basis for the development of a positive organizational culture and employee motivation (Table 1).

Table 1: The role of team functions in the organizational context

Team Functions in Business	Description
Problem Solving and Decision Making	The team provides the collective intelligence and expertise needed to effectively analyze the situation and make informed decisions.
Development and innovation	The interaction of team members contributes to the emergence of new ideas and approaches, stimulating innovative processes in the organization.
Completing projects and tasks	The team unites the efforts of participants to achieve specific goals and objectives, improving the efficiency of projects and tasks.
Developing the culture and climate of the organization	The team creates an atmosphere of cooperation, mutual understanding and support, contributing to the development of a positive organizational culture.
Employee Motivation and Satisfaction	Working together as a team can increase employee motivation and satisfaction by allowing you to express your ideas, participate in decision-making, and achieve common goals.
The table is compiled by the author based on the source [8,9,10]	

Based on the above, a business team is not only a means to achieve specific results, but also a key factor in the effectiveness and success of the organization.

TEAM MANAGEMENT METHODS AND THEIR EFFECTIVENESS. Team management methods are a set of tools, approaches, and techniques used by managers and managers to achieve the goals and objectives of the team. These methods may vary depending on the specifics of the team, its goals, as well as the external conditions and context of the organization.

It is important to note that the effectiveness of team management methods depends on their adaptation to the specific conditions and needs of the team, as well as on the competence and leadership qualities of the head. Among the main methods of team management are:

- Delegation of responsibilities and responsibilities. The transfer of certain powers to team members allows you to distribute responsibility and increase the motivation of participants for the successful completion of tasks.
- Communication and feedback. Effective interaction and open feedback contribute to the coherence of actions, conflict resolution and strengthening of teamwork.
- Motivation and stimulation. The use of various methods of motivation, such as encouragement, praise and development of prospects, contributes to increased productivity and participation of team members.
- Conflict management. Effective conflict management allows you to overcome contradictions and direct the team's energy to solving problems, rather than internal confrontations.
- Setting clear goals and expectations. A clear definition of goals, expectations and success criteria helps to orient the team's activities and ensure that it focuses on key priorities.
- Skill development and training. Supporting the development of skills and professional growth of team members helps to improve their productivity and adaptability to changing conditions.

To assess the effectiveness of team management methods, it is necessary to take into account not only the results achieved but also the level of satisfaction of participants, the quality of communication and cooperation, as well as the ability of the team to adapt and innovate. [11]

ANALYSIS OF EXISTING APPROACHES TO TEAM DEVELOPMENT IN BUSINESS

Team development is not a simple process, and therefore requires a meaningful and systematic approach. In this review, we will consider various modern team development practices that embody best practices and scientific achievements in the field of personnel management and organizational psychology.

Table 3: Strategies for Building High-Performing Teams

Practice	Description	of Advantages
Psychological assessment	Using methods for assessing the personal characteristics and competencies of team members to identify their potential and identify individual characteristics	Allows you to more accurately determine the strengths and weaknesses of team members. Helps you predict possible conflicts and ways to resolve them. Creates the basis for personalized development programs.
Training and trainings	Conduct formal and informal training activities to improve communication, leadership skills, conflict management, and other key competencies in the team.	Improves the professional skills and competence of participants. Improves team dynamics and collaboration efficiency. Provides an opportunity for practical application of new knowledge and skills.
Diversity and inclusivity	Focus on the importance of diversity in a team and create an inclusive environment that promotes respect for differences and encourages productive interaction.	Enriches the team with various perspectives and experience. Creates an atmosphere of trust and respect for diversity. Increases the motivation and engagement of participants.
Leadership Development	Programs and activities designed to develop all team members' leadership skills, including time management, motivation, communication, and decision-making.	Increases the level of leadership competencies in the team. Creates an opportunity for efficient allocation of responsibility and delegation. Promotes the formation of a leadership culture in the team.
The table is compiled by the author based on the source [12,13]		

EXAMPLES OF SUCCESSFUL IMPLEMENTATION OF TEAM BUILDING STRATEGIES AND METHODS IN TECHNOLOGY COMPANIES

Google's unique practices and culture

Google's OKRs (Objectives and Key Results) system is one of the key tools for setting goals and measuring results. The lenses in this system represent ambitious and inspiring goals that motivate the team to achieve success. Key results are defined as specific and measurable indicators that help determine whether a goal has been achieved.

The benefits of the OKRs system include a clear focus on achieving goals, increased transparency, and accountability, as well as regular assessment of progress and course adjustments. For example, if the goal is to increase the number of Gmail users by 20%, then the key results may be an increase in the number of active users by 15%, a decrease in the bounce rate by 10%, and an increase in user satisfaction by 5%.

In addition, Google's unique practice of giving employees 20% of their working time (the so-called "20% time") stimulates innovation and creativity. Employees can use this day per week to work on personal projects that are not related to their main activities. This helps to broaden the horizons and skills, as well as increases the motivation and involvement of employees.

Open communication also plays an important role in Google's corporate culture. Regular meetings of all employees (All-Hands Meetings), a 360° feedback system, and access to any information for all employees create an atmosphere of trust, mutual understanding, and collective problem-solving. Through this open communication and access to information and ideas, the company promotes the rapid dissemination of ideas and collective decision-making, which ultimately contributes to the growth and development of both individual employees and the entire organization. [14,15,16]

Non-trivial Aspects of Netflix's Corporate Culture

Netflix takes a unique approach to creating a corporate culture based on the principles of freedom, responsibility, and trust. This culture is aimed at promoting innovation, flexibility, and rapid decision-making in the organization.

The principle of freedom and responsibility is fundamental at Netflix. Employees are given a wide scope

for creativity and self-realization, while they are fully responsible for the results of their work. This helps to stimulate the entrepreneurial spirit among employees, as they have the opportunity to freely express their ideas and try new approaches.

Employee trust also plays an important role in Netflix’s corporate culture. The company relies on the abilities and professionalism of its employees, providing them with ample opportunities for decision-making and independent project management. This contributes to quick decision-making and flexibility in responding to changes in the market.

Focusing on the result rather than the process allows Netflix employees to focus on achieving goals without wasting time on bureaucracy and formalities. This approach ensures a high level of productivity and efficiency in work, as employees can choose the best methods to achieve their goals.

In addition, the Talent Density system allows Netflix to attract and retain the best professionals in the industry. High salaries and bonuses, flexible working hours and professional development opportunities make the company an attractive place to work for talented professionals. This contributes to the creation of an innovative culture and ensures a high level of productivity in the organization.

A feedback culture plays an important role in the continuous development of employees and improving the quality of work at Netflix. Regular feedback from colleagues and managers, direct and honest feedback, as well as a culture of “no offense” contribute to creating an atmosphere of openness and trust in the team. This allows employees to constantly grow professionally and improve their skills, which ultimately leads to an improvement in the quality of work and the achievement of the company’s goals. [16,17,18]

Table 4: Comparison of Google and Netflix team-building strategies

Characteristic	Google	Netflix
Goal Setting system	OKRs	OKRs Talent Density
Stimulating Innovation	20% of the time	Culture of Freedom
Communication	Open and transparent	Direct and Honest
Culture	Teamwork	Entrepreneurial

Table compiled by the author based on the source [16,17,18]

Table 5: Analysis of team building strategies in Google

Strategy	Role in team
Building OKRs System	<ul style="list-style-type: none"> -Clearly defines goals and key success indicators, creating a clear direction and ambition. - Unites the team's efforts around common goals and supports a sense of common purpose and responsibility.
"20% of the time"	<ul style="list-style-type: none"> - Encourages innovation and creativity of employees, allowing them to engage in personal projects. - Expands the horizons and skills of employees, contributing to the emergence of new ideas and products.
Open communication	<ul style="list-style-type: none"> -Creates an atmosphere of trust and mutual understanding within the team. - Promotes better collaboration, exchange of ideas, and problem solving. - Enhances team communication and work efficiency.

The table is compiled by the author based on the source [16,17,18]

Table 6: Analysis of team Building strategies in Netflix

Strategy	Role in team
building The principle of freedom and responsibility	-Encourages the entrepreneurial spirit of employees, allowing them to freely express ideas and try new approaches. - Helps to create an atmosphere of creativity and self-realization, which contributes to team strengthening and innovation.
Trust in employees	-Allows employees to make independent decisions and manage projects, which contributes to flexibility and responsiveness. - Enhances team interaction, as everyone feels that their opinion is respected and valued.
Focus on results rather than process	-Allows employees to focus on achieving their goals, which contributes to increased productivity and efficiency. - Creates an atmosphere of purposefulness and competitiveness, which contributes to the formation of a strong team.
Система Talent Density system	-Attracts and retains the best specialists in the company, which ensures a high level of productivity and innovation. - Helps to create a team of highly qualified professionals who can effectively cope with tasks and achieve goals.
Feedback culture	-Supports continuous development of employees and improving the quality of work in the company. - Creates an atmosphere of openness and trust, which contributes to strengthening team connections and effective teamwork.
The table is compiled by the author based on the source [16,17,18]	

Based on the above, the following conclusions can be drawn:

The strategies used at Netflix to create a corporate culture include the principle of freedom and responsibility, trust in employees, focus on results, as well as the Talent Density system and feedback culture. These aspects create an atmosphere where employees can freely express ideas, make independent decisions and work towards achieving goals, while being fully responsible for the results. It is also important to support the professional growth and development of employees, as well as to create an environment where openness and trust contribute to effective teamwork.

Comparing the above strategies with those used at Google, such as the OKRs system, providing “20% of the time” and open communication, we can say that both companies put on the development of innovation, flexibility, and efficiency. However, Netflix is more focused on individual freedom and employee responsibility, which contributes to a higher level of self-organization and independence in the team. At Google, a more formalized approach through the OKRs system and regular meetings puts an emphasis on stricter control and monitoring of goals and results.

The effectiveness of each strategy depends on the specific conditions and needs of the company. For organizations where individual employee development and self-reliance support are important, the Netflix approach is preferable. While for more formalized structures and strict control over processes, Google’s approach may be more effective.

In conclusion, both Google and Netflix are leading companies that actively develop and apply innovative approaches to team development and corporate culture formation. Both companies demonstrate that diverse approaches to team development and corporate culture formation can be key success factors in modern business. [17,18,19]

CONCLUSION

The results obtained indicate that a team in modern business is an association of individuals aimed at achieving common goals or objectives. The effectiveness of team management depends on the flexibility of methods, their adaptation to specific conditions and needs of the team, as well as on the professionalism and leadership qualities of the head.

In the context of team development, the main strategies and methods were highlighted, such as psychological assessment, education and training, diversity and inclusivity, as well as leadership skills development.

PRACTICAL RECOMMENDATIONS FOR BUSINESS IN TEAM BUILDING AND SUCCESSFUL CO-OPERATION

1. Defining the goals and objectives of the team.
 - Formulate the goals and objectives of the team using the OKRs (Objectives and Key Results) system or a similar approach.
 - Make sure that the team's goals are consistent with the overall goals of the organization.
 - Identify key Success Indicators (KPIs) to track progress and achieve goals.
2. Selection of team members.
 - Use methods of assessing personal characteristics and competencies (psychological assessment) to identify the strengths and weaknesses of potential team members.
 - Create a team with a variety of skills, experience, and views.
 - Consider compatibility and team spirit factors when selecting participants.
3. Skills development and training:
 - Conduct training and events to develop communication skills, leadership, conflict management, and other key competencies.
 - Provide team members with an opportunity for learning and self-development.
 - Use “20% of the time” to support individual projects and stimulate innovation.
4. Effective communication:
 - Create an open and transparent communication system where each team member can freely express their ideas.
 - Use various communication channels (meetings, e-mail, messengers) to ensure effective interaction.
 - Provide regular feedback to team members to evaluate their work and support their development.
5. Stimulating cooperation:
 - Use practices such as project collaboration, brainstorming, and team games to strengthen team spirit and collaboration.
 - Create an atmosphere of trust and mutual assistance where team members feel supported by each other.
 - Use the reward and recognition system to encourage teamwork and achieve goals.
6. Selection of appropriate management methods:
 - Use various methods of team management, such as delegation, motivation, and conflict management, depending on the specific conditions and needs of the team.
 - Ensure a balance between team autonomy and management control.
 - Regularly evaluate the effectiveness of management methods and adjust them if necessary.
7. Using modern technologies:
 - Use online platforms for collaboration, communication, and project management.
 - Use gamification techniques to encourage employee participation and motivation.
 - Use feedback tools to collect and analyze feedback from team members.
8. Creating a positive and inclusive environment:
 - Create an atmosphere of respect, trust, and support in the team.
 - Adhere to the principles of inclusivity and diversity so that each member of the team feels valued.
 - Encourage open communication and constructive feedback.

One of the key conclusions of the study is that a variety of approaches to team development and corporate culture formation can become determining factors of success in modern business. However, the choice of a team development strategy should be based on the specific conditions and goals of the organization. An important aspect in this case is the creation of an atmosphere of trust, openness, and support within the team, as well as the constant development and improvement of the skills of its members.

Список использованной литературы

1. Kraydenkov Ya.A., Sviridova L.V. – “Team building in the digital economy: trends and challenges”, 2020
2. Makarchenko M. A., Pavlova O. N. – “Features of the transformation of classical team building into virtual in the context of digitalization”, 2019
3. K. Ferrazzi – «Getting Virtual Teams Right», 2020
4. Bulgakova I. N., Alexandrova T. V. Elokhev A.M. – “Peculiarities of project team formation in the context of digital transformation of HR management of an organization”, 2022

5. E. P. Kochetkov, A.A. Zabavina, M. G. Gafarov – “Digital transformation of companies as an anti-crisis management tool: an empirical assessment of the impact on efficiency”, 2021
6. P. Forster – “Digital Tools for Managing Remote Teams”, 2020
7. Lvova – “How to introduce gamification into the work of a team”, 2020
8. M. Beeson – «Building A Customer-Centric, Cross-Functional, And Flexible Digital Team», 2022
9. O.R. Zhavoronkova, P.I. Redkina – “The impact of the digital economy on the transformation of team building”, 2021
10. Petrov S. V. – “Peculiarities of team building in the era of digital technologies”, 2023
11. Kozhevnikova L. V., Starovoitova I. E. – “Formation of virtual teams: remote team building and leadership”, 2022
12. Nagy K. Hanna – «Assessing the digital economy: aims, frameworks, pilots, results, and lessons», 2020
13. Petrov S. V. – “Starting points for the formation of management tools for service sector organizations based on team building”, 2023
14. Sikachev A. O. – “Team building in financial management”, 2024
15. M.A. Miroshnichenko, K.K. Sivintseva, V.L. Tagirova – “Seamless organization of distributed teams beyond borders and time in conditions of digital transformation”, 2021
16. N. Tamiru – “Team dynamics: Five keys to building effective teams”, 2023
17. K. Ferrazzi, M. Race, A. Vincent – “7 Strategies to Build a More Resilient Team”, 2021
18. “Netflix Culture — Seeking Excellence”
19. Sara S. Johnson – “The Science of Teamwork”, 2021

ТУРИЗМ ЖӘНЕ ҚОНАҚЖАЙЛЫЛЫҚ ИНДУСТРИЯСЫНЫҢ ЦИФРЛЫҚ ЭКОЖҮЙЕ КОНЦЕПЦИЯСЫ

Сүлейменова Назыгүл Жәнібекқызы

э.ғ.м., аға оқытушы, Нархоз Университеті

Еркінбек Асель Мухитқызы

э.ғ.м., оқытушы, ХБУ

Аңдатпа. Мақалада ұлттық туризм және қонақжайлылық индустриясының цифрлық экожүйесін құрудың тұжырымдамалық мәселелері қарастырылады. Цифрландыру туристік және қонақ үй қызметін дамытудағы негізгі үрдістерді айқындайтын басты трендтердің бірі болып табылады. Цифрландыру туризм мен қонақжайлылықтың цифрлық экожүйесін қалыптастырудың маңызды негізі болып табылатын туризмде бірыңғай ақпараттық кеңістікті қалыптастыруға мүмкіндік беретіні көрсетілген. Ұлттық туризм мен қонақжайлылықтың цифрлық экожүйесін қалыптастырудың алғышарттары мен бағыттары анықталды. Туризм мен қонақжайлылықтың ұлттық цифрлық экожүйесін мемлекеттік-жекешелік әріптестік шарттарында құрған жөн деп негізделген.

Мақаланың бірінші бөлімінде авторлар цифрлық экожүйе ұғымын анықтады, осы саладағы ағымдағы үрдістер мен қиындықтарды ескере отырып, туризм және қонақжайлылық индустриясы үшін цифрлық экожүйе тұжырымдамасын ұсынды, әлемнің әртүрлі елдеріндегі цифрлық экожүйені анықтау тәсілдерін қарастырды, ғылыми әдебиеттерде ұсынылған цифрлық экожүйенің анықтамаларын кесте түрінде бейнеледі, олардың жіктелуін және айрықша белгілерін қарастырды.

Мақаланың екінші бөлімінде авторлар цифрлық экожүйенің негізгі компоненттерін талдап, туризм және қонақжайлылық индустриясы үшін цифрлық экожүйенің артықшылықтары мен кемшіліктерін кестелеп көрсетті.

Деректерді қорғау, қызметтерді дербестендіру және тұрақты даму мәселелері де туризм индустриясының цифрлық трансформациясы аясында қарастырылды. Туризмдегі цифрлық технологияларға туристердің бейімделуінің артуы сөйлеп, себебі туризмдегі цифрландыруға ұрпақтардың ауысуы және цифрлық туристер деп аталатындардың пайда болуы шешуші әсер етеді, олар үшін туристік-қонақ үй қызметін цифрлық сүйемелдеудің даму деңгейі туристік дестинацияны таңдауда шешуші рөл атқарады.

Мақаланың үшінші бөлімінде Amadeus туризм индустриясының ірі жаһандық цифрлық экожүйесінің ерекшелігі мен құрылымын қарастырды. Бұл бөлімде мобильді қосымшалар, жасанды интеллект, заттар интернеті және блокчейн сияқты технологиялардың туристік тәжірибені жақсартудағы және саладағы бизнес үшін бизнес-процестерді оңтайландырудағы рөлі талқыланды.

Кілтті сөздер: цифрлық экожүйе, туризм, қонақжайлылық, мобильді қосымшалар, жасанды интеллект, блокчейн, онлайн брондау,

Kipicne. Бүгінгі таңда цифрлық технологиялар заманауи экономиканың құрамдас бөлігі болып табылады, өйткені өндірісіне инновацияны енгізетін компаниялар бәсекелестерінен айтарлықтай артықшылыққа ие. Туризм қызметтер мен өнімдердің кең ауқымы арасындағы ынтымақтастыққа негізделгенін ескерсек, бұл сектордағы цифрлық инновациялар мен технологиялық инновациялардың артықшылықтары анық.

Цифрлық трансформация экономиканы, қоғамды және бизнесті трансформациялаудың жалпы стратегиясының маңызды аспектісі болып табылады. Бұл процестің жалғыз құрамдас бөлігі емес, бірақ оның әсері кез-келген трансформация жобасының нәтижесін алдын-ала анықтайды. Қазіргі уақытта біз цифрлық технологияның негізгі қозғаушы күші болып табылатын Төртінші өнеркәсіптік революцияны бастан өткеріп жатырмыз [1]. Цифрлық трансформация қазіргі заманғы компания бизнесінің барлық аспектілерінде цифрлық интеграцияны қажет етеді. Бұл тұрғыда цифрлық трансформация тек технологиялық ғана емес, мәдени өзгерістерді де қажет етеді, өйткені цифрлық трансформация процесінде операциялардың, клиенттік тәжірибенің және ұсынылатын артықшылықтардың негізгі принциптерін қайта қарастыру қажет. Цифрлық технологияларды енгізу штатты оңтайландыруға да ықпал етеді және бизнес-процестер мен бизнес-модельдердің трансформациясына әкелуі мүмкін [1].

Өзектілігі: Экономиканың цифрлық трансформациясы аясында цифрлық экожүйелер кеңінен таралғанына қарамастан, туризмнің цифрлық экожүйесін құру мәселелерін зерделеу дәрежесі жеткіліксіз болып қалуда және «цифрлық экожүйе» ұғымы әлем елдерінің заңнамасында тұжырымдалмаған, туризм және саяхат саласында цифрлық экожүйелерді құру бойынша жүйелі зерттеулер іс жүзінде жоқ, бұл туристік және қонақ үй индустриясының ұлттық цифрлық экожүйесін құру мүмкіндіктерін теориялық және әдіснамалық зерттеу қажеттілігін анықтады.

Зерттеудің мақсаты: цифрлық экожүйелерді дамытудың қазіргі жағдайын және туризм мен қонақжайлылықтың ұлттық цифрлық экожүйесін құру перспективаларын зерттеу.

Зерттеу міндеттері:

1. Туризм және қонақжайлылық саласындағы цифрлық экожүйенің мәнін зерттеу. Яғни, туризм және қонақжайлылық контекстінде цифрлық экожүйенің негізгі сипаттамаларын анықтау және осы саладағы цифрлық экожүйелер тұжырымдамасының тарихи контекстін және дамуын зерттеу.

2. Сандық экожүйенің компоненттерін талдау. Оның ішінде туризм мен қонақжайлылықтағы цифрлық экожүйелерді дамытудағы әрбір компоненттің (Big Data, blockchain, VR/AR, IoT, AI, ML, чатботтар, робототехника, мобильді қосымшалар) ролі мен үлесін талдау.

3. Туризм және қонақжайлылық индустриясы үшін цифрлық экожүйенің артықшылықтары мен кемшіліктерін бағалау.

4. Туристердің ұрпақтарының ауысуына цифрландырудың әсерін талдау және туристік қызметті цифрлық сүйемелдеу деңгейі дестинацияны таңдауда шешуші рөл атқаратын цифрлық туристердің пайда болуы.

5. Сандық экожүйенің даму перспективаларын зерттеу: болашақта цифрлық экожүйелердің дамуының негізгі тенденцияларын анықтау. Сондай-ақ, жаңа технологиялардың (XaaS, AI, болжамды аналитика, Low-code/Now-code және басқалары) туризм мен қонақжайлылық саласындағы экожүйелердің дамуына әсерін талдау.

6. Туристік тәжірибені жақсартуда және бизнес-процестерді оңтайландыруда мобильді қосымшалар, жасанды интеллект, Заттар интернеті және блокчейн сияқты технологиялардың ролін қоса алғанда, туризм индустриясының жаһандық цифрлық экожүйесінің ерекшелігі мен құрылымын қарастыру.

Мақаланы дайындау кезінде цифрлық экожүйелер тақырыбы бойынша отандық, ресейлік және шетелдік зерттеушілердің еңбектері пайдаланылды. Алынған деректерді жинау, өңдеу және түсіндіру кезінде келесі әдістер қолданылды: синтез, салыстыру, жалпылау, модельдеу, ғылыми жұмыстар мен электрондық ресурстарды мазмұнды талдау.

Зерттеу барысында М.А.Морозов пен Н.С.Морозова, Н.А.Миронова, А.А. Архипова, А.И.Хакиров және В.П.Акинина, Ю.В.Алейникова және В.В.Матвеев, А.Н.Арзамаскин, Е.Т.Гайдар атындағы экономикалық саясат институтының ұжымы дайындаған цифрлық экожүйелерді зерттеу туралы есеп сияқты цифрлық экожүйелер тақырыбы бойынша еңбектер қаралды.

Туризм және қонақжайлылық саладағы цифрлық экожүйе ұғымы

Қазіргі әлемде цифрлық технологиялар туризм мен қонақжайлылық индустриясының ажырамас бөлігіне айналып, бизнес пен тұтынушылардың өзара әрекеттесу тәсілін қайта анықтауда. Бұл бизнес-процестерді тиімді басқаруды, тұтынушылар тәжірибесін оңтайландыруды және осы саладағы

кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруды қамтамасыз ете алатын цифрлық экожүйелерді әзірлеу және енгізу қажеттілігін тудырады.

Цифрлық экожүйелердің пайда болуы цифрлық деректер көлемінің өсуінен көрінетін цифрлық трансформация процесінің табиғи нәтижесі болды. Сондай-ақ, экономикалық қызметпен байланысты процестерді автоматтандыруды қамтамасыз ететін техникалық құралдар - цифрлық құралдар мен инфрақұрылымның дамуы мен күнделікті өмірге енуі де себеп болды.

«Экожүйе» термині тіршілік ету ортасына орналастырылған өзара әрекеттесетін организмдердің биологиялық жүйелерінен алынған. Бұл тұжырымдама мен терминологияны алғаш рет J.F. Moore ғылыми әдебиеттерінде қолданды [2]. Кейінірек M. Iansiti және R. Levine [3] биологиялық және экономикалық жүйелердің дамуында ұқсастық орната отырып, бұл терминді экономикадағы субъектілердің өзара тәуелділіктерін сипаттау үшін қолданды.

Іс жүзінде цифрлық экожүйелер салыстырмалы түрде жақында белсенді дамуға серпін алғанымен, цифрлық экожүйе тұжырымдамасы алғаш рет 2002 жылы ұсынылды. Бұл кезде көптеген компаниялар жоғары бәсекелестік жағдайында кірісті арттырудың және қызмет көрсету деңгейін жақсартудың жаңа жолдарын іздеу керек екенін түсінді. Осы әдістердің бірі әртүрлі компаниялар мен ұйымдарды бір экожүйеге біріктіру болды.

Осы тұжырымдамаға сәйкес, цифрлық экожүйе – бұл P2P (peer-to-peer – қатысушылардың теңдігіне негізделген компьютерлік желі [4]) таратылған бағдарламалық жасақтама технологиясына негізделген техникалық инфрақұрылым, ол Интернет желісінің арналары арқылы сандық деректерді табуға, байланыстыруға және жылжытуға мүмкіндік береді, желілік транзакциялар мен инфрақұрылымдағы барлық цифрлық «объектілердің» таралуын қамтамасыз етеді [5]. Берілген тұжырымдамада цифрлық экожүйе экономикалық қызмет аспектілерін ескермейтін цифрлық деректермен жұмыс істеуге арналған таратылған желі ретінде сипатталады.

Ғылыми әдебиеттерде бұл құбылысты зерттеген көптеген авторлар сандық экожүйеге әртүрлі анықтамалар берді. 1-кестеде әр түрлі авторлардың цифрлық экожүйелер туралы көзқарастары келтірілген.

Кесте-1. Цифрлық экожүйе ұғымы

Автор	Цифрлық экожүйе түсінігі
Архипова А.А. [6]	Сандық экожүйелер – бұл бір компанияның айналасында біріктірілген қызметтер жиынтығы немесе ашық алаңдар, олардың айналасында осы алаңның өзіне сырттай қатысты серіктестер ортасы қалыптасады, мұнда клиенттер кез-келген орындаушыны таңдай алады, кейде клиенттер өздері де орындаушы бола алады.
Степанова В.В. және басқалары [7]	Цифрлық экожүйе экономиканы цифрландырудың негізгі факторларының (ауыл, мемлекет, бизнес - құрылым) және олардың жұмыс істеуінің базалық шарттарының полиструктуралық өзара байланысын білдіреді
Акаткин Ю.М. және басқалары [8]	Цифрлық саланың экожүйесі – бұл цифрлық қызметтердің, цифрлық өнімдердің, қосымшалар мен құрылғылардың цифрлық экономиканың белгілі бір секторында инновациялық дамуы мен таралуы үшін жағдай жасайтын орта.
Millard, J. [9]	Экожүйе – бұл модельденген ережелердің, пайдаланушыларға арналған көмекші нұсқаулықтардың, ресурстар және қолдау қызметтері жинақталған орта, олар барлық анықтамалық топтар өкілдерінің ынтымақтастығын құруға ынталандырады.
М.А.Морозов және Н.С.Морозова [10]	цифрлық экожүйе – бұл цифрлық платформаларды коммерциялық пайда, инновация немесе ортақ мүдделер сияқты өзара тиімді мақсаттар үшін бөлісетін экономикалық субъектілердің өзара байланысты және өзара тәуелді тобы
Хакиров А.И. и Акинина В.П. [11]	цифрлық экожүйе - біртұтас цифрлық тұжырымдамалық құрамдас бөлікпен біріктірілген қатысушылардың кең, бірақ түпкілікті шеңбері, оның мәні нарықтардың басқа қатысушыларымен салыстырғанда тиімділік пен бәсекеге қабілеттілік көрсеткіштерін жақсарту мүмкіндігі болып табылады.
Алейникова Ю.В. и Матвеев В.В. [12]	сандық экожүйе - бұл бірлік ретінде жұмыс істей алатын өзара байланысты ақпараттық-формациялық технологиялық ресурстар тобы. Сандық экожүйелер жеткізушілерден, клиенттерден, сауда серіктестерінен, қосымшалардан, үшінші тарап деректер провайдерлерінен және барлық тиісті технологиялардан тұрады.

Арзамаскин А.Н. [13]	цифрлық экожүйені бірнеше тұрғыдан түсіндіруге болатындығын атап өтеді: - технологиялық-көлемі цифрлық технологияларды қолданбай олармен жұмыс істеуге мүмкіндік бермейтін деректердің үлкен массивтерін өңдеу мүмкіндігін қамтамасыз ететін техникалық құралдардың жиынтығы ретінде; - экономикалық-ақпарат пен үлкен деректер технологиялары арқылы қосылған құн жасалатын орта ретінде; - ұйымдық – цифрлық экономикадағы өндірістік фактор болып табылатын ақпарат арқылы субъектілер арасындағы байланыс орнатылатын және олардың мақсатты өзара әрекеттесуі болатын орта ретінде.
----------------------	--

Н.А.Миронованың зерттеу жұмыстарында жаһандық үрдістердің әсерінен туристік саланың даму векторының өзгеруі талданады. Цифрландыру барлық салаларды, соның ішінде жоғары цифрлық әлеуетке ие туризмді қамтитыны атап өтілді. «Туризм 4.0» цифрлық экономикада туризмді дамыту моделі ұсынылды, онда саланың негізгі инновациялық технологиялары атап өтілді. Туризмде цифрландыру тудыратын негізгі мүмкіндіктер анықталды. Батыс елдері мен Ресейдің тенденциялары салыстырылды, бірқатар параметрлер бойынша Ресей туризмінің жетекші әлемдік өкілдерден артта қалуы анықталды, соның ішінде онлайн - брондау қызметтерінің енуі [14].

Е.А.Фролованың жұмыстарында [15] жаһандық экономикалық тенденциялардың әсерінен туризмнің өзгеруі мәселесі көтеріледі. Н.Г.Устинова [16] және И.В. Богомазова [17] саланың цифрлық трансформация процестерін талдайды. Л.А.Зимица [18] және А.Е.Пастухова [19] туристік қызметтерді жылжытудың негізгі цифрлық арналарын қарастырып, ерекшелейді. Н.И.Осипова [20] цифрландырудың Ресей туризмінің дамуына әсерін атап өтті. Ю.Крюков [21], Д.Исаков. [22] және В.Алямкина [23] еңбектерінде батыс елдері мен Ресейлік туристердің онлайн брондауға көшуі бағаланады.

Осылайша, цифрлық экожүйені анықтау тәсілдерінің айырмашылығына қарамастан, онда экономикалық қызмет субъектілерінен басқа, нақты уақыт режимінде ақпарат алмасуды қамтамасыз ететін цифрлық инфрақұрылым мен орта міндетті түрде болатынына назар аударуға болады. Бұл ретте, бір жағынан, цифрлық экожүйені технологиялық немесе экономикалық орта ретінде, ал екінші жағынан, цифрлық экономикадағы экономикалық қызметті ұйымдастыру нысаны ретінде қарастыруға болады.

Қазіргі уақытта «Цифрлық экожүйе» ұғымы әлем елдерінің заңнамасында тұжырымдалмаған және көп жағдайда бұл формальды емес болып есептеледі. Осыған орай, әртүрлі елдердегі цифрлық экожүйелерді анықтау тәсілдері де әртүрлі болып келеді. Мысал үшін бірнеше ірі елдерді қарастыра кетейік [24]:

– АҚШ: негізгі 3 компоненттен құралған: инфрақұрылымдық (Интернет желісіне қолжетімділіктің болуы), реттеуші (Интернет желісін пайдаланудың құқықтық негіздері), мазмұнды (цифрлық технологиялар және олардың пайдаланушылары) компоненттер.

– Ұлыбритания: субъектілер, оның ішінде «гейткиперлер» – қызметтер мен тауарларды жеткізушілер мен сатып алушылар арасындағы байланысты реттейтін платформалар.

– Сингапур: технологиялық инфрақұрылым және қоршаған орта (платформалар), қатысушылар (пайдаланушылар, жеткізушілер, операторлар), реттеушілер (билік органдары).

– Еуропалық Одақ: платформалар, жеткізушілер, сатып алушылар, «қақпашылар».

– Қытай: платформалар, платформа операторлары, платформа пайдаланушылары.

Қонақ үй бизнесіндегі алғашқы экожүйелер өз брендпен жайлылық пен қызмет көрсету деңгейі әртүрлі бірнеше қонақүйлерді біріктіретін ірі қонақ үй желілері болды. Бұл олардың тұтынушылар базасын кеңейтіп қана қоймай, қосымша қызметтерді сату арқылы кірісті арттыруға мүмкіндік берді. Уақыт өте келе қонақ үй бизнесіндегі экожүйелер дамып, жақсара бастады. Енді олардың қатарына қонақүйлер ғана емес, сонымен қатар мейрамханалар, барлар, СПА орталықтары, дүкендер және қонақтарға қосымша қызметтерді ұсына алатын және оларға жайлы өмір сүру жағдайларын жасай алатын басқа да компаниялар мен ұйымдар кірді. Қонақ үй бизнесінде экожүйелерді құру компанияларға маркетингтік және жарнамалық шығындарды айтарлықтай азайтуға мүмкіндік береді, өйткені олар өз қызметтерін жылжыту үшін ортақ бренд пен ресурстарды пайдалана алады. Бұл сондай-ақ оларға қызмет көрсету сапасы мен тұтынушылардың қанағаттануын жақсартуға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде кірістер мен пайданың артуына әкеледі [10].

Осылайша, қонақ үй бизнесіндегі экожүйелер заманауи қонақжайлылық индустриясының құрамдас бөлігіне айналды, бұл компанияларға қызмет көрсетудің жоғары деңгейін және тұтынушылардың қанағаттануын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, бұл бизнестің табысты дамуы үшін өте маңызды.

Біздің ойымызша, туризм және қонақжайлылық индустриясында цифрлық экожүйені құрудың барлық алғышарттары бар. Атап айтқанда, туризм мен қонақ үй бизнесі үшін көптеген жаһандық процестер, соның ішінде орналастыру орындарын брондау қызметтері цифрландырылды (Booking.com, AirBnB және т.б.), авиабилеттерді брондау (AviaSales, Aviata, Kaspi travel және т.б.) және саяхатшыларға көрсетілетін басқа да қызметтер. Сонымен қатар, қазіргі туристердің көпшілігі сандық санатқа жатады, яғни цифрлық қызметтер мен цифрлық коммуникацияларды пайдалануды жөн көреді және болашақта мұндай саяхатшылардың үлесі тек артады.

Цифрлық экожүйенің негізгі компоненттері

Туризм мен қонақжайлылық саласында қолданылатын цифрлық технологиялар мыналарды қамтиды:

- үлкен деректерді өңдеу (Big Data)
- блокчейн
- виртуалды (Virtual Reality, VR) және кеңейтілген шындық (AR)
- заттар интернеті (IoT)
- жасанды интеллект (AI)
- машиналық оқыту (ML)
- чат боттары
- робототехника
- мобильді қосымшалар және т.б.

Үлкен деректерді өңдеу технологиясы саяхатшылар туралы олардың туристік мінез-құлқы, туристік бағыттарды таңдау, орналастыру орындарын таңдау критерийлері және т.б. тұрғысынан жаңа формальды білім алуға мүмкіндік береді. Бұл ақпарат қазіргі уақытта жоғары бағаланатын және туризм және қонақ үй индустриясындағы кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін анықтайтын факторлардың бірі болып табылатын туристер үшін жекелендірілген ұсыныс жасау үшін пайдаланылады.

Әлеуметтік желілердегі іздеу сұраулары мен ақпаратты зерделеу мақсатты аудиторияның қалауын ескере отырып, туристік өнімдер мен қызметтерді жылжытудың маркетингтік стратегиясын дұрыс тұжырымдауға мүмкіндік береді. Жасанды интеллект технологиясын қолдану саяхатшылардың болашақ қажеттіліктерін модельдеуге және болжауға мүмкіндік береді, бұл жаңа туристік өнімді жасау кезінде ескеріледі [25].

Үлкен деректерді аналитикалық өңдеуге арналған цифрлық технологияларды туристік ресурстарды талдау және дестинацияның туристік әлеуетін бағалау үшін сәтті пайдалануға болады. Мысалы, Катар ұлттық туристік кеңесі Vodafone Qatar деректеріне сүйене отырып, туристердің негізгі қажеттіліктерін зерттеуді, атап айтқанда, ең көп келетін туристік ресурстарды анықтауды, туристердің көрікті жерлерді аралауға жұмсайтын уақытын бағалауды және т.б. қызметтерді атқарады. Бұл Катардағы туристік ағынның маркетингтік сегментациясын дәлірек жүргізуге, елді ілгерілету тиімділігін арттыруға және мақсатты аудиторияға барынша бағытталған туристік өнімдерді жасауға мүмкіндік береді.

Туризм және қонақжайлылық индустриясы үшін цифрлық экожүйенің артықшылықтары мен кемшіліктері

Цифрлық экожүйе бизнестің әртүрлі салаларына, соның ішінде туризм мен қонақжайлылыққа еніп, компаниялар мен тұтынушылардың өзара әрекеттесу тәсілін өзгертуде. Туризм және қонақжайлылық индустриясы үшін осы цифрлық трансформацияның артықшылықтары мен кемшіліктерін қарастырайық (2-кесте).

Кесте – 2. Цифрлық экожүйенің артықшылықтары мен кемшіліктері

Артықшылықтары	Кемшіліктері
<ol style="list-style-type: none"> 1. Туристік қызметке қатысушыларға арналған бірыңғай ақпараттық кеңістік. 2. Сандық платформадағы әрекеттерді алгоритмдеу. 3. «Win-win» принципінің арқасында өзара тиімділік. 4. Транзакциялық шығындарды азайту. 5. Брондау және басқа қызметтер туралы ақпаратқа жылдам және оңай қол жеткізу. 6. Кеңірек аудиторияға қызметтердің қолжетімділігін кеңейту. 7. Үлкен көлемдегі деректерді жинау және талдау мүмкіндігі. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Технологияға тәуелділік. 2. Киберқауіпсіздік қатерлері. 3. Клиенттермен жеке байланыс қысқарады. 4. Цифрлық технологияларға қолжетімділіктің теңсіздігі. 5. Стандарттау және ұсыныстардың бірегей жергілікті түпнұсқалығын жоғалту.
<p><i>Ескерту – автор дереккөз негізінде жасаған [26]</i></p>	

Кесте туризм және қонақжайлылық индустриясындағы цифрлық экожүйенің бірқатар айқын артықшылықтарға ие екенін көрсетеді. Атап айтқанда, ол біртұтас ақпараттық кеңістікті қалыптастыруға ықпал етеді, пайдаланушы әрекеттерінің алгоритмизациясын қамтамасыз етеді және платформаның барлық қатысушылары үшін өзара тиімділік тудырады, яғни win-win концепциясы. «Win-win» концепциясы барлық тараптар пайда немесе пайда әкелетін жағдайды жасауға ұмтылуды білдіреді. Бизнес пен серіктестік контекстінде бұл бір тарапқа екінші тарап есебінен жай ғана пайда әкелудің орнына, барлық қатысушыға пайда әкелетін және олардың жалпы табысына ықпал ететін шешімдерді табуды білдіреді. Аталмыш концепция ынтымақтастықты, өзара түсіністікті және өзара тиімділікке қол жеткізу үшін ымыраларды іздеуді білдіреді.

Дегенмен, бұл цифрлық түрлендірудің кейбір кемшіліктері де бар. Мысалы, технологияға тәуелділік қызметтің қолжетімділігіне немесе тапсырысты өңдеуге қатысты мәселелерге әкелуі мүмкін. Сондай-ақ киберқауіпсіздік қатерлері, тұтынушылармен бетпе-бет байланыстың азаюы және цифрлық қолжетімділіктегі теңсіздіктерге назар аударған жөн. Сонымен қатар, кейбір жағдайларда цифрлық экожүйе стандарттауға және жергілікті туристік ұсыныстардың бірегейлігін жоғалтуға ықпал етуі мүмкін.

Туризмдегі цифрлық технологияларға бейімделудің артуы

Бүгінгі таңда туристер барған сайын білімді болып келеді, онлайн турлар бойынша ұсыныстарды өз бетінше зерттей алады, форумдарды, әлеуметтік желілерді талдай алады, туристік сектордағы тарату арналарының сипаты мен ерекшелігіндегі өзгерістерді тудыратын саяхат туралы әртүрлі ақпаратпен бөлісе алады. Бұрын туроператорлар өз клиенттеріне тікелей сату кеңсесінде қызмет көрсеткен, онда қызметкерлер мақсатты аудиториямен жеке қарым-қатынас жасайды, әртүрлі саяхат нұсқаларын ұсынады, презентациялар өткізеді, үлестірме материалдар, брошюралар және т. б. Бүгінгі таңда туристік компанияның Интернет желісіндегі Маркетингтік коммуникациялар кешені жетекші рөл атқарады.

Туристік қызметтердің негізгі тұтынушылары қазіргі заманғы цифрлық коммуникациялар өмір сүру нормасы болып табылатын Y (мыңжылдықтар) және Z буындары болып табылады. Туристік және қонақ үй қызметіндегі цифрлық Маркетингтік коммуникациялардың рөлі артып келеді. Қазірдің өзінде саяхатқа қатысты сұраулардың көпшілігі смартфоннан мобильді іздеуді қолданады.

Жаңа буынның туристік қажеттіліктері өзгеруде, сондықтан туроператорлар өз өнімдерін клиентке жекелендіруі керек, ал туроператордың сайты бейімделуі керек, картамен және басқа электрондық төлем құралдарымен төлем қабылдау мүмкіндігі болуы керек, іздеуден туристік өнімді сатып алуға дейінгі уақыт азайтылуы керек. Туристік және қонақ үй қызметтерінің ерекшелігі-оларды тандаған кезде әлеуетті турист туроператорлардың, туристік әкімшіліктердің, туристік индустрия кәсіпорындарының ресми сайттарында орналастырылған ақпаратты ғана емес, сонымен қатар дестинация мен қонақ үйге келген туристердің пікірлері мен әсерлерін белсенді түрде зерттейді. Басқаша айтқанда, туристік өнімдерді сәтті жылжыту және сату көбінесе бизнес-процестердің тікелей қатысушылары болатын туристердің өздеріне байланысты.

Туристік индустриядағы (e-Travel) электронды коммерцияның жетекші нарығы 2018 жылы 217 миллиард доллар кірісімен Америка Құрама Штаттары болып табылады. 2023 жылға қарай e-Travel-ден түсетін жаһандық кіріс \$1,23 триллионға дейін артты. Электрондық коммерция нарығына қатысушылар әдетте мобильді онлайн қызметтерді ұсынатын компаниялар мен туристік брондау компаниялары деп бөлінеді [27]. Әлемдік электрондық коммерция нарығының жалпы көлеміндегі қатысушылардың үлесі 3-кестеде көрсетілген.

Кесте-3. Туризмдегі жаһандық электрондық коммерция нарығының көлемі 2022, \$ млрд

Мобильді онлайн сервистер 607,9	Онлайн брондау 532,5
Көлікті жалға алу 57,2	Пәтер жалға алу 104,5
Теміржол және автобус тасымалы 89,0	Қонақ үйде нөмір сатылымы 235,7
Такси шақырту 109,1	Пәкидж турлар сатылымы 301,2
Авиа тасымалдау 708,4	
Ескерту – автор дереккөз негізінде жасаған [28]	

Туризм және қонақжайлылық индустриясындағы тұтынушылардың мінез-құлқына технологияның әсері тұтынушылардың қалауларының өзгеруі арқылы көрінеді. Қонақтарды брондау және басқаруға арналған мобильді қосымшалар, сондай-ақ қызметтерді жекелендіру үшін жасанды интеллектті пайдалану сияқты цифрлық технологияларды енгізу тұтынушыларға жайлылық пен қолайлылықтың жаңа деңгейін тудырады. Олар жекелендірілген қызмет пен жылдам цифрлық шешімдерді күтуде. Технология сонымен қатар қонақүй қызметтері мен шолулары туралы ақпараттың қолжетімділігін арттырады. Сонымен бірге, әлеуметтік медиа платформалары әлемдегі ең көп кіретін веб-сайттардың рейтингінде үстемдік етіп, саяхатшылардың сатып алу мінез-құлқына үлкен әсер етеді.

Болашақта цифрлық экожүйенің даму перспективалары

Экономиканы цифрландыру жағдайында қонақжайлылық индустриясында заманауи технологияларды қолданудың негізгі тенденциялары 1-суретте көрсетілген.

Сурет – 1. Қонақжайлылық индустриясының кәсіпорындарында заманауи технологияларды қолданудың негізгі тенденциялары

Оларды толығырақ қарастырайық:

1.Бұлтты технологияларды қолдану: қазір қонақжайлылық индустриясы кәсіпорындарының саны көбеюде, олар жергілікті серверлерді пайдалануды алмастыра отырып, осы технологияларға артықшылық береді.

2.Жасанды интеллект: технологияны қолданудың мысалы ретінде қазірдің өзінде енгізілген «ақылды» бөлмелерді келтіруге болады. Сондай-ақ Жапонияда робот-батлерлерді пайдалануды айтуға болады.

3.Блокчейн: технологияны «цифрлық ақшаны» пайдалану арқылы көрсетілетін қызметтер үшін төлемді қабылдау үшін пайдалануға болады.

4.SaaS (бағдарламалық қамтамасыз ету лицензиясын алу схемасы): дәстүрлі технологияларды пайдалану кезінде лицензиялар олардың қолданылу мерзіміне шектеусіз біржолғы төлем арқылы сатып алынады.

5.Жарнамалық технологиялар: қонақжайлылық индустриясының барлық дерлік кәсіпорындары белгілі бір бизнес мәселелерін шешу үшін чат-боттарды пайдалану туралы ойлана бастады.

6.Толықтырылған шындық технологиялары: саяхаттарды сатып алуды ынталандыру (қонақ үй бөлмесінде болу әсері, сондай-ақ виртуалды шындық гарнитурасы арқылы қоршаған ортаны және жергілікті қызметтерді көрсету).

7.Кассалық операцияларды талдау: кәсіпорынның бейне мұрағатын талдау, персонал әрекетін есеп жүйесінің операциялар журналымен салыстыру, персоналдың мінез-құлық стандарттарын сақтауын талдау, теріс пайдалануды азайту.

8. Биометрия және бет-әлпетті тану: клиенттің жеке басын анықтау және растау үшін қолданылады.

9. Дауыстық көмекшілерді пайдалану: мысал ретінде қазіргі уақытта Marriott қонақ үйлер желісі сынақтан өткізіп жатқан Alexa for Hospitality дауыстық көмекшісін пайдалану болып табылады.

10. Аутсорсинг: қазіргі уақытта бұл технология қонақжайлылық индустриясында барған сайын кең таралуда [29].

Таяу жылдардағы экожүйелерге қатысты негізгі тенденциялардың бірі – ХaaS шешімдеріне (Anything-as-a-Service – қызмет ретіндегі кез келген нәрсе), болжамдық және енгізілген жасанды интеллектті (AI) пайдалану, сондай-ақ болжамдық аналитиканың маңыздылығы артып келеді. Тағы бір тенденция - автоматтандырылған орталарды құру мүмкіндігін кеңейтетін Low-code және Now-code шешімдерінің танымалдылығының артуы. Бұл шешімдер тапшы IT мамандарына тәуелділікті азайтады және бизнесіңізді тиімдірек кеңейтуге мүмкіндік береді. Цифрлық қызметтерді дамыту пайдаланушыны сәйкестендіруді, олардың жеке қалаулары туралы ақпаратты және шешімге негізделген калибрлеуді (AI) талап етеді. AI негізіндегі шешім қабылдау шешімдерінде алдыңғы шешуші факторлар олардың цифрлық іздері негізінде тұтынушы қалауларын салыстыра алатын және қолжетімді үлкен деректер жүйелерінен оңтайлы жекелендірілген ұсыныс жасай алатын виртуалды жеке көмекшімен ауыстырылады (2-сурет).

Сурет – 2. Виртуалды жеке ассистент
Ескерту – автор дереккөз негізінде жасаған [30]

Технологиялық дамуды тоқтату мүмкін емес, дегенмен, жеткілікті икемділік пен ашықтық жағдайында туристік бизнес алдағы қиындықтарға дайындала алады. Туризмнің болашағында жаңа тұтынушылар жаңа басымдықтар мен жаңа талаптар қояды. Революциялық тәсілде IoP (Internet of People) қауымдастығының мүшелері бірлескен AI/өнеркәсіптік мақсаттарға қол жеткізу үшін ұсынады, мұнда фреймворктар әлі анықталмаған тұтынушылар сегменті үшін басқа адамдардың қалауларына сәйкес жасалады. Инновациялық технологиялармен қатар туризм кәдімгі бағыттардан мүлде басқа жаңа кеңістіктерді ашты.

Орналастыру орындарын пайдаланудағы соңғы технологиялық әзірлемелер мен инновациялар туризмде де қолдануға болатын балама төлем опцияларымен байланысты. Биткойннің және басқа криптовалюталардың пайда болуы жаңа төлем жүйесінің құрылуына әкелді. Blockchain төлем жүйесі деректердің кез келген бұрмалануын немесе өзгертуін болдырмайтын деректер блоктарының үнемі өсіп келе жатқан тізімін жазатын ортақ дерекқор болып табылады. Мысалы, егер клиент криптовалютаны немесе кез келген басқа валютаны сатып алып, оны әлемнің кез келген нүктесінде оны бірден айырбастайтын басқа серіктеске аударса, екі серіктес те айырбас бағамының ауытқуынан болатын шығындарды болдырмайды. Оның үстіне, бүкіл транзакция әдеттегі екі жұмыс күнінің орнына бірнеше минутты алады. Бұл шешім туристік индустриядағы барлық адамдар үшін революциялық инновациялық төлем әдісін білдіруі мүмкін [31].

Сонымен, цифрлық экожүйе қатысушыларға кең ауқымды жеңілдіктер ұсына отырып, туризм мен қонақжайлылық индустриясын өзгертуде шешуші рөл атқарады. Болашақта жасанды интеллект, заттардың интернеті және блокчейн сияқты технологиялардың дамуы цифрлық экожүйелерді

қалыптастыруды жалғастырады, бұл оларды барлық қатысушылар үшін инновациялық, ыңғайлы және қауіпсіз етеді.

Amadeus – туризм және қонақжайлылық индустриясындағы ірі цифрлық экожүйе

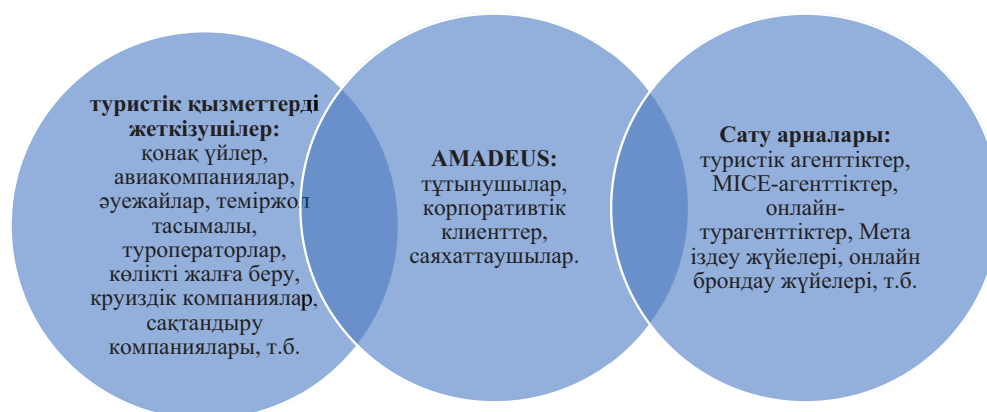
Цифрлық экономика экономикалық жүйелерде оның жұмыс істеуінің әртүрлі деңгейлерінде болатын бизнес-процестерді цифрландыруды және интеграциялауды көздейді. Туризм және қонақ үй бизнесі саласында көптеген бизнес-процестер цифрлық экономиканы дамыту тұжырымдамасына сәйкес қайта құрылды, оның ішінде брондау жүйелері, электрондық коммерция, Мобильді қосымшаларды, үлгіні тану жүйелерін пайдалану, үлкен деректерді өңдеу және басқалары туристік дестинациялар мен туристік нарықтың басқа субъектілерінің бәсекеге қабілеттілігіне айтарлықтай әсер етеді.

Туризм және қонақжайлылық индустриясындағы ірі цифрлық экожүйенің мысалы-Amadeus.

Amadeus 1987 жылы төрт еуропалық авиакомпаниямен құрылды: Air France, Lufthansa, Iberia Air Scandinavian Airlines (SAS). Олар АҚШ авиатасымалдаушыларының брондау жүйесіне қарсы тепе-теңдік бола алатын тәуелсіз жаһандық дистрибуторлық жүйені құруға ұмтылды. Бүгінгі таңда Amadeus әлемдегі ең ірі 10 туристік технологиялық компаниялардың қатарына кіреді, компанияда әлемнің түкпір-түкпірінен 190-нан астам елде 18 мыңнан астам қызметкер жұмыс істейді [32].

Amadeus экожүйесінің негізінде туристік нарықтың барлық қатысушыларын байланыстыратын платформа жатыр, соның ішінде:

- туристік қызметтерді жеткізушілер-авиакомпаниялар, туроператорлар, қонақ үйлер және т. б.;
- сату арналары-туристік агенттіктер, МІСЕ-агенттіктер және т. б.;
- сатып алушылар – корпоративтік клиенттер, саяхатшылар және т. б. (3-сурет)

Сурет – 3. Amadeus туристік экожүйесі
Ескерту – автор дереккөз негізінде жасаған [33]

Сандық экожүйеде көрсетілгендей, Amadeus-те пайдаланушылар мен олардың әрекеттері туралы мәліметтер, сондай-ақ оларды сақтау және өңдеу жоғары рөл атқарады. Бұл экожүйемен біріктірілген қызметтерде де көрінеді. Мысал ретінде Profi.Travel және Amadeus бірлесіп іске асырған жобаны (туристік қызметтерді ілгерілету технологиясы – Profi.Travel programmatic) қарастыруға болады, бұл Amadeus базасынан клиенттердің саяхат деректері негізінде нақты мақсатты тұтынушыға бағытталған жарнаманы құру арқылы жарнаманы сатып алу процесін автоматтандыруға мүмкіндік береді [34].

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде қазіргі уақытта туризм мен қонақжайлылықтың ұлттық цифрлық экожүйесін қалыптастыру үшін бірқатар объективті алғышарттар бар деген қорытынды жасауға болады. Біріншіден, бұл қазіргі уақытта туризм және қонақжайлылық индустриясындағы негізгі бизнес-процестерді цифрландырудың жоғары деңгейі. Сонымен қатар, ұрпақтардың ауысуы және цифрлық саяхатшылардың пайда болуы туризм индустриясындағы барлық бизнес-процестердің ақпараттық-коммуникациялық құрамдас бөлігін өзгерту қажеттілігін туындатады. Туризм мен қонақжайлылықтың ұлттық экожүйесін құру қазіргі уақытта мемлекет үлкен назар аударып отырған ішкі және келу туризмін дамытуға ықпал етеді. Коммерциялық құрылымдардың да, мемлекеттің де мүдделерін ескере отырып, мемлекеттік-жекеменшік әріптестік шарттарында туризм мен қонақжайлылық экожүйесін құру орынды.

Туристiк және қонақ үй қызметiнiң экожүйесiн қалыптастыру кезiнде туристiк және қонақ үй қызметi аясында, атап айтқанда шетелдiк туристерге виза рәсiмдеу кезiнде мемлекеттiк қызметтер мен сервистер қолданылатындығын ескеру қажет. Қазiргi уақытта мемлекеттiк қызметтердi ақпараттандыру жаңа деңгейге көтерiлiп, федералды ведомстволардың, аймақтық билiк органдарының және мемлекеттiк қызметтердiң әртүрлi жеке ақпараттық жүйелерiнiң орнына мемлекеттiң бiрыңғай цифрлық экожүйесi құрылуда. Сондықтан туризм мен қонақжайлылықтың ұлттық экожүйесi қажеттi цифрлық қызметтердi алу тұрғысынан онымен байланысты болуы керек.

Зерттеу нәтижесiнде қазiргi уақытта туризм мен қонақжайлылықтың ұлттық цифрлық экожүйесiн қалыптастырудың бiрқатар объективтi алғышарттары бар деген қорытынды жасауға болады. Ең алдымен, бұл қазiргi уақытта туризм және қонақжайлылық индустриясындағы негiзгi бизнес-процестердi цифрландырудың жоғары деңгейiне қол жеткiзiлдi. Сонымен қатар, ұрпақтардың өзгеруi және цифрлық саяхатшылардың пайда болуы туризм индустриясындағы барлық бизнес - процестердiң ақпараттық-коммуникациялық құрамдас бөлiгiн өзгерту қажеттiлiгiн тудырады. Туризм мен қонақжайлылықтың ұлттық экожүйесiн құру қазiргi уақытта мемлекет көп көңiл бөлетiн iшкi және келу туризмiн дамытуға ықпал етедi.

Туристiк және қонақ үй бизнесi тұрғысынан туризм мен қонақжайлылықтың ұлттық экожүйесi кәсiпкерлердiң мүдделерiн және олардың коммерциялық мүдделерiн ескеруi керек. Осыған сүйене отырып, туризм мен қонақжайлылықтың ұлттық цифрлық экожүйесiн мемлекеттiк-жекеменшiк әрiптестiк жағдайында құрған жөн деген қорытынды жасауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тiзiмi:

1. Что такое цифровая трансформация?. Sap. [Электрондық ресурc]. URL: <https://www.sap.com/central-asia-caucasus/insights/what-is-digital-transformation.html>
2. Moore J.F. Predators and prey: A new ecology of competition // Harvard Business Review. 1993. №71(3). Pp. 75–83.
3. Iansiti M., Levien R. Strategy as ecology // Harvard Business Review. 2004. №82(3). Pp. 68–81.
4. Тең-теңiмен желiсi. Уикипедия. [Электрондық ресурc]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F_%D1%81%D0%B5%D1%82%D1%8C
5. Nachira F., Nicolai A., Dini P., Le Louarn M., Rivera Leon L. Digital Business Ecosystems. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities., 2007. – 232 p.
6. Архипова А.А. Цифровая экосистема в индустрии туризма // Modern Science. 2020. №7–2. С. 38–42.
7. Степанова В.В., Уханова А.В., Григоришин А.В., Яхьяев Д.Б. Оценка цифровых экосистем регионов России // Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. 2019. Т.12. №2. С. 73–90.
8. Акаткин Ю.М., Карпов О.Э., Коняевский В.А., Ясиновская Е.Д. Цифровая экономика: концептуальная архитектура экосистемы цифровой отрасли // Бизнес-информатика. 2017. № 4 (42). С. 17–28.
9. Millard J. Open governance systems: Doing more with more // Government Information Quarterly. 2018. Vol. 35. №4. Pp. 77–87.
10. Морозов М.А., Морозова Н.С. Концепция цифровой экосистемы индустрии туризма и гостеприимства // Современные проблемы сервиса и туризма. 2020. – № 4. – с. 27–36.
11. Хакиров А.И., Акинина В.П. Цифровые экосистемы как новая форма существования крупных технологических компаний и коммерческих банков // Вестник Северо-Кавказского федерального университета. 2021. – № 6. – с. 169–176.
12. Алейникова Ю.В., Матвеев В.В. Цифровая экосистема. Анализ применения искусственного интеллекта // Здоровье – основа человеческого потенциала: проблемы и пути их решения. 2020. – № 3. – с. 1480–1487.
13. Арзамаскин А.Н. Цифровые экосистемы в современном российском обществе: понятие, общая характеристика, правовой аспект регулирования // Правовое государство: теория и практика. 2022. – № 2. – с. 9–15.
14. Миронова Н.А. Туристская отрасль в контексте цифровой экономики, Московский экономический журнал №52020, УДК 338.2:004.9
15. Фролова Елена Андреевна Тенденции и проблемы развития мирового туризма // Вестник ГУУ. – 2019. – №3. – с. 61-65.
16. Устинова Н.Г., Шевченко М.В. Индустрия гостеприимства в эпоху цифровизации // Эпоха науки. – 2019. – №20. – С. 453-457.
17. Богомазова И.В., Аноприева Е.В., Климова Т.Б. Цифровая экономика в индустрии туризма и гостеприимства: тенденции и перспективы // Сервис в России и за рубежом. – 2019. – №3 (85). – С. 34-47.
18. Озиминова Л.А. Цифровые каналы и методы продвижения комплексных туристских услуг // Известия СПбГЭУ.–2019.–№2(116).–С.146-151.

19. Пастухова А.Э. Цифровые технологии как драйвер развития предприятий индустрии туризма в России (accessible tourism) // Российские регионы: взгляд в будущее. – 2019. – №2. – С. 150-166.
20. Осипова Н.И., Иванова Н.В., Аксенова Л.А. Инновационное развитие российского туристского рынка: цифровой аспект // Вестник РМАТ. – 2019. – №1. – С. 130-135.
21. Крюков В.Ю. Рынок интернет-бронирования гостиниц в современной России: особенности и актуальные тенденции развития // КЭ. – 2014. – №10 (94). – С. 139-146.
22. Ицаков Е.Д. Туристический бизнес России: переходим на онлайн бронирования // Российское предпринимательство. – 2012. – №16. – С. 93-96.
23. Алямкина А.В., Кицис В.М., Тесленок С.А. Технология онлайн-бронирования на примере системы Horse // Современные проблемы территориального развития. – 2018. – №4. – с. 2
24. Институт Гайдара провел исследование цифровых экосистем. Институт экономической политики им. Е.Т. Гайдара. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.iep.ru/ru/novosti/institut-gaydara-provel-issledovanie-tsifrovyykh-ekosistem.html>
25. Морозов М.А., Морозова Н.С. Стратегические подходы к созданию цифровой экосистемы туризма и гостеприимства, Стратегии и современные тренды развития предприятий туристского и гостиничного бизнеса: Материалы IV Всероссийской научно-практической конференции, 2021. 345-351.
26. Tanina, A.V. Formation of digital ecosystems in tourism. Journal legal and economic research, 2023. 1, 39-50.
27. Statista ресми сайты // [Электронный ресурс]. URL: <https://www.statista.com>
28. Прудникова Н. Г., Панасенко А. Н. Автоматизация гостиничного бизнеса // Наука и туризм: стратегии взаимодействия. 2016. № 5 (3). С. 49-53.
29. Сердюков С.Д., Сердюкова Н.К. Развитие цифровых экосистем и платформ в туризме и сфере услуг // Креативная экономика. – 2023. – Том 17. – № 8. – С. 2887-2908. – doi: 10.18334/ce.17.8.118525.
30. Овсянкина, Е.В. Глобальные тренды Digital-технологий в сфере туризма и гостеприимства // Вестник ассоциации вузов туризма и сервиса, 14(1), с.58–64.
31. Акбердина, В.В. Цифровая трансформация промышленности: тенденции, управление, стратегии. Материалы международной научно-практической конференции, Екатеринбург, 2020. <http://dti-conf.ru/gallery/dti2020rus.pdf#page=153>
32. The role of data in the future of travel ecosystems. Medium. [Электронный ресурс]. URL: <https://medium.com/platform-innovation-kit/the-role-of-data-in-the-future-of-travel-ecosystems-e79a734e41b1>
33. About Amadeus Hospitality. Amadeus Hospitality. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.amadeus-hospitality.com/about-us/>
34. Сердюков С.Д. Анализ практики применения технологии Big Data в индустрии туризма: направления, барьеры, перспективы // Естественно-гуманитарные исследования. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49744220> – 2022. – № 42. – с. 246–257.

ОЦЕНКА ЛОГИСТИКИ ПЕРЕВОЗКИ СКОРОПОРТЯЩИХСЯ ГРУЗОВ В РК

Садыкова Г.М.

д.э.н., профессор, УМБ имени К. Сагадиева

Аннотация. Казахстан активно развивает свою роль в мировой логистике, стремясь стать ключевым транзитным узлом для перевозки грузов между различными регионами. Эффективная доставка скоропортящихся товаров, включая свежие продукты и медикаменты, играет существенную роль в мировой торговле. Экономические выгоды от надежной и эффективной перевозки таких грузов трудно переоценить.

Ключевые слова: логистические перевозки, Казахстан, скоропортящиеся грузы

Введение. Рост транзитных перевозок через Казахстан требует оптимизации логистических процессов, чтобы обеспечить быструю и безопасную доставку скоропортящихся товаров. Неэффективные перевозки могут привести к убыткам как для бизнеса, так и для конечных потребителей. Инфраструктурные вызовы: Препятствия, такие как долгие процедуры на границах и отсутствие согласованных железнодорожных тарифов, создают сложности в перевозке скоропортящихся грузов. Решение этих инфраструктурных вызовов может значительно улучшить позицию Казахстана как транзитной страны. В контексте глобальной экономики, где скорость поставки и доступность скоропортящихся товаров становятся все более важными, проблемы перевозки таких грузов остаются актуальными не только для Казахстана, но и для многих других стран. Это делает эту проблему особенно значимой в контексте мировой логистики и международной торговли.

Цель: исследование и разработка методов совершенствования технологий перевозок скоропортящихся грузов

Для достижения поставленной цели нами были поставлены следующие задачи: Анализ текущих методов и технологий перевозки скоропортящихся товаров. Изучение потребностей и ожиданий клиентов в отношении доставки таких товаров. Исследование технических и технологических решений, направленных на улучшение перевозки и хранения скоропортящихся грузов. Оценка потенциала использования новых материалов, упаковки и методов консервации товаров. Анализ рисков, связанных с перевозкой скоропортящихся товаров, и разработка стратегий их снижения. Исследование логистических аспектов, включая оптимизацию маршрутов и расписаний доставки. Оценка экологических и социальных воздействий совершенствования технологии перевозок скоропортящихся грузов.

Обзор литературы. Оценка состояния проблемы перевозки скоропортящихся грузов. Для того чтобы оценить состояние проблемы перевозки скоропортящихся грузов, необходимо учесть несколько факторов, скоропортящиеся грузы требуют быстрой доставки, чтобы сохранить свежесть и качество. Оцените, насколько эффективно текущая система перевозок осуществляет доставку во время. Проблемы с состоянием дорог, рельсовых путей, аэропортов и портов могут затруднить доставку скоропортящихся грузов. Оцените состояние и доступность необходимой инфраструктуры. Для перевозки скоропортящихся грузов требуются подходящие холодильные устройства. Оцените наличие и состояние таких устройств, а также их достаточность для справления с объемом проблемы. Персонал, обладающий необходимыми навыками и знаниями по перевозке скоропортящихся грузов, играет важную роль в решении проблем. Оцените, есть ли достаточно подготовленного персонала для обслуживания клиентов. Скоропортящиеся грузы могут быть более чувствительны к потенциальным угрозам безопасности, таким как кража или повреждение. Оцените, насколько безопасна текущая система перевозок.

Сложность перевозки скоропортящихся грузов состоит в том, что всегда, как бы тщательно ни соблюдались все необходимые условия и сколь бы четко ни был продуман план транспортировки, остается риск не донести товар в его качественном виде. Та же задержка в пути вполне может возникнуть по причинам, независящим от перевозчика (закрытие дороги на ремонт и необходимость объезда, затрудненное движение из-за аварии и т.п.), и увеличить время доставки настолько, что оно превысит максимально допустимые отведенные на транспортировку сроки.[1] На самом деле факторов риска, сопутствующих перевозкам скоропортящихся грузов, немало: дорожная обстановка, качество дорожного покрытия, погода (а именно — внешняя температура), запыленность и загазованность воздуха, воздействие микроорганизмов и уровня влажности. Чтобы их минимизировать, тем более нужно четко соблюдать необходимый температурный режим транспортировки, а также правила упаковки груза, его погрузки и размещения в кузове автомобиля.

Таблица 1. Классификация скоропортящихся продуктов

По срокам	особо скоропортящиеся	со сроком годности менее 72 ч., при температуре хранения, не выше +6°C;
	скоропортящиеся	сохраняющие потребительские качества до 30 дней, при условии специального температурного режима, зависящего от конкретного продукта;
	не скоропортящиеся	хранящиеся более 30 дней при температуре окружающей среды, кроме регионов с жарким климатом.
По степени охлаждения	свежие	хранящиеся при температуре окружающей среды, кроме регионов с жарким климатом
	охлажденные	требующие охлаждения - от +4°C до -6 С
	замороженные	требующие заморозки - от -7 С до -17°C
	глубокозамороженные	замораживаемые от -18°C.

Для обеспечения сохранности и качества таких товаров необходимо учитывать их особенности и предпринимать соответствующие меры при планировании и осуществлении процесса транспортировки. Дальнейшее исследование данной проблематики позволит углубить знания в данной сфере и разработать эффективные методы обеспечения сохранности скоропортящихся продуктов.

Для полного раскрытия проблемы перевозки скоропортящихся грузов можно использовать Диаграмму Исикавы, которая представлена ниже. В Диаграмме Исикавы представлены проблемы скоропортящихся грузов в 6 разных аспектах. Для начало хотелось бы рассмотреть проблемы при перевозке скоропортящихся грузы связанные с транспортом. Задержки и стоянки, продолжительные задержки во время перевозки, такие как длительные остановки на погрузку и разгрузку или транспортные заторы, могут сокращать время, в течение которого продукты находятся в оптимальных условиях. К загрузке и разгрузке относится некорректная или грубая загрузка и разгрузка продуктов может привести к повреждению упаковки и порче продуктов.

Рисунок 1 Диаграмма Исикавы

В Диаграмме Исикавы представлены проблемы скоропортящихся грузов в 6 разных аспектах. Для начало хотелось бы рассмотреть проблемы при перевозке скоропортящихся грузов связанные с транспортом. Задержки и стоянки, продолжительные задержки во время перевозки, такие как длительные остановки на погрузку и разгрузку или транспортные заторы, могут сокращать время, в течение которого продукты находятся в оптимальных условиях. К загрузке и разгрузке относится некорректная или грубая загрузка и разгрузка продуктов может привести к повреждению упаковки и порче продуктов.

Обслуживание транспортных средств, недостаточное техническое обслуживание и регулярные проверки транспортных средств могут стать источником неожиданных поломок и проблем во время перевозки.

Если рассматривать проблему со стороны менеджмента. Первая аспект, контроль качества, то есть эффективный контроль качества продуктов в процессе перевозки необходим для обнаружения и реагирования на любые потенциальные проблемы. Сотрудничество с поставщиками и клиентами, установление эффективного сотрудничества и коммуникации с поставщиками и клиентами для согласования и оптимизации логистических операций. Третий аспект это мониторинг и связь то есть, системы мониторинга и связи, чтобы оперативно реагировать на изменения и проблемы в процессе перевозки.

Немаловажный аспект для проблемы это человек относится коммуникационные проблемы, неэффективное внутреннее общение между разными ступенями логистической цепи, например, между производителями, перевозчиками и получателями, может привести к недоразумениям и задержкам в доставке.

Недостаточная безопасность и защита от кражи: Скоропортящиеся грузы могут быть объектом кражи или воровства, особенно если правила безопасности недостаточно строги. Отсутствие обучения и обученного персонала: Неподготовленный персонал может не знать специфики работы с определенными видами скоропортящихся продуктов и, следовательно, допускать ошибки.

Бывают различные проблемы в логистике для перевозки скоропортящихся грузов. К ним относятся задержки в доставке могут быть критичными для скоропортящихся грузов, так как они имеют ограниченный срок годности. Неуправляемые задержки, такие как пробки на дорогах или задержки

в таможенном оформлении, могут привести к потере продукта. Управление маршрутом, правильное планирование маршрута играет важную роль при перевозке скоропортящихся грузов. Неэффективное управление маршрутом может привести к продолжительным перевозкам и повышенному риску порчи.

Таможенные и санитарные нормы: Соблюдение таможенных и санитарных норм и стандартов является обязательным при перевозке скоропортящихся грузов, и несоблюдение их может вызвать задержки и даже потерю груза.

Технические оборудования являются неотъемлемой частью транспорта при перевозке скоропортящихся продуктов. При перевозке могут возникнуть такие проблемы:

Неисправность холодильных систем: Один из ключевых аспектов при перевозке скоропортящихся продуктов - это обеспечение стабильной и оптимальной температуры. Неисправности в холодильных системах, такие как холодильники и контейнеры, могут привести к разогреву продуктов и их порче.

Отказы в системах мониторинга: Мониторинговое оборудование, такое как термометры и системы контроля температуры, играют важную роль в обеспечении безопасности перевозки. Отказы в этих системах могут привести к невозможности отслеживать и реагировать на изменения температуры.

Энергоснабжение: Проблемы с энергоснабжением, такие как отключения электроэнергии, могут привести к потере холодильных систем и, как следствие, к потере груза.

Также, можем рассмотреть внешние факторы, которые могут повлиять при перевозке грузов. Например, первое это температурные колебания, скоропортящиеся продукты, такие как свежие овощи и фрукты, мясо, молочные продукты и рыба, чувствительны к температурным колебаниям. Несоблюдение оптимальных температур во время перевозки может привести к порче продуктов. Загрязнение и заражение: Внешние факторы, такие как загрязнение и заражение бактериями, могут повредить продукты во время перевозки. Требования к упаковке: Упаковка скоропортящихся продуктов должна быть надежной, герметичной и спроектированной так, чтобы минимизировать травмирование продуктов во время транспортировки.

Состояние перевозки скоропортящихся грузов в Республике Казахстан зависит от нескольких факторов, включая инфраструктуру, логистические возможности, регулирование и сотрудничество между компаниями и государственными органами. Вот некоторая информация о текущем состоянии перевозки скоропортящихся грузов в РК:

1. Инфраструктура: Казахстан работает над модернизацией и развитием своей транспортной и логистической инфраструктуры. Проекты в области дорожного и железнодорожного строительства, развития портов и аэропортов позволяют улучшить доступность и эффективность перевозок, включая перевозку скоропортящихся грузов.

2. Логистические возможности: Логистические компании в Казахстане постоянно развивают свои возможности для перевозки скоропортящихся грузов. Они используют современные технологии и системы отслеживания, чтобы обеспечить эффективность и сохранность товаров во время перевозки.

3. Регулирование: В Казахстане существуют нормативные акты, регулирующие перевозку скоропортящихся грузов. Они включают требования к температурному режиму, упаковке, маркировке и другим аспектам, обеспечивающим сохранность и качество товаров во время перевозки.

4. Сотрудничество: для эффективной перевозки скоропортящихся грузов важна сотрудничество между логистическими компаниями, производителями и государственными органами. Создание партнерских отношений и установление четких коммуникационных каналов позволяет координировать и улучшать процессы перевозки.

SWOT-анализ выделяет ключевые аспекты, которые могут влиять на успешность логистической деятельности компании. Сильные стороны обеспечивают преимущество в обслуживании клиентов и управлении производством, тогда как слабые стороны требуют дополнительного внимания для оптимизации внутренних процессов.

Возможности, такие как развитие онлайн-продаж и внедрение новых технологий, могут стать ключевыми движущими силами для роста компании. Однако угрозы, связанные с внешней средой, требуют стратегического планирования и гибкости в адаптации к изменениям.

Учитывая свои сильные стороны и возможности, вместе с решением слабых сторон и управлением угрозами, может сформировать устойчивую и конкурентоспособную логистическую стратегию. Это позволит ей эффективно соответствовать ожиданиям клиентов, улучшать операционную эффективность и успешно конкурировать на рынке молочной продукции.

Таблица 5. SWOT Оценка логистики перевозки скоропортящихся грузов в РК

Strengths (Сильные стороны)	Weaknesses (Слабые стороны):
<ol style="list-style-type: none"> 1. Эффективная цепочка поставок: компания имеет хорошо налаженную систему поставок молочной продукции от производителей до потребителей. 2. Технологический потенциал: компания использует современные технологии для управления логистикой, что позволяет оптимизировать процессы и сокращать затраты. 3. Географическая доступность: наличие складов и распределительных центров в удобном местоположении позволяет быстро и эффективно доставлять продукцию клиентам. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Недостаточное управление запасами: компания сталкивается с проблемой избыточных запасов на складах или, наоборот, недостаточными запасами для удовлетворения спроса. 2. Высокие затраты на логистику: высокие расходы на транспортировку и складское хранение могут негативно отражаться на финансовом состоянии компании. 3. Недостаточная интеграция информационных систем: отсутствие полной интеграции информационных систем может приводить к задержкам и ошибкам в обработке заказов.
Opportunities (Возможности)	Threats (Угрозы)
<ol style="list-style-type: none"> 1. Развитие онлайн-продаж: возможность увеличения объемов продаж через интернет открывает новые возможности для логистики, такие как прямая доставка потребителям. 2. Повышение количества клиентов: расширение клиентской базы и партнерские отношения могут привести к увеличению объемов продаж и улучшению логистических процессов. 3. Использование новых технологий 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Нестабильность цен на топливо: колебания цен на топливо могут повлиять на затраты на логистику и увеличить операционные расходы компании. 2. Конкуренция: рост конкуренции может привести к снижению цен на рынке и увеличению давления на логистические операции. 3. Риски изменения законодательства: изменения в законодательстве, касающиеся транспортировки и складского хранения, могут потребовать дополнительных затрат и изменений в логистических процессах.

Подвижной состав для перевозки скоропортящихся продуктов представляет собой неотъемлемую часть логистической цепочки, особенно в контексте промышленности пищевых товаров. В данном обзоре рассматриваются ключевые аспекты подвижного состава, спроектированного для обеспечения оптимальных условий транспортировки скоропортящихся товаров. Разновидности транспортных средств, технологические инновации, и стандарты безопасности - все эти элементы играют решающую роль в успешной доставке свежих и скоропортящихся продуктов к потребителю. [13]

Целью данного обзора является детальное рассмотрение подвижного состава, адаптированного для перевозки скоропортящихся продуктов, а также оценка важности его роли в обеспечении сохранности и качества продукции от точки производства до места назначения.

В мире современной логистики подвижной состав в сфере автотранспорта играет важнейшую роль в обеспечении эффективной транспортировки различных грузов, включая скоропортящиеся продукты. Выбор подходящего вида подвижного состава становится стратегически важным, особенно при перевозке товаров, требующих особого внимания к условиям транспортировки.

В данном обзоре мы рассмотрим разнообразие видов подвижного состава в автотранспортной отрасли, предназначенного для перевозки скоропортящихся продуктов. На переднем плане стоят технологические инновации, стандарты безопасности и специализированное оборудование, направленные на обеспечение оптимальных условий транспортировки, чтобы сохранить свежесть и качество товаров в пути от производства к конечному потребителю.

Авторефрижератор Scania R490 6x2 представляет собой высокотехнологичное транспортное средство, специально разработанное для эффективной и безопасной перевозки скоропортящихся продуктов. Его высокая скорость, в диапазоне 90-110 км/ч, позволяет быстро доставлять товары на большие расстояния, а продвинутая холодильная система обеспечивает поддержание заданных температурных условий в грузовом отсеке.

Эта комбинация характеристик делает Scania R490 6x2 отличным выбором для логистических операций, где важно обеспечить сохранность и свежесть перевозимых продуктов в условиях переменной температуры. Кроме того, высокотехнологичные системы мониторинга и управления водителем, характерные для транспортных средств Scania, способствуют эффективному контролю процесса перевозки и обеспечивают высокий уровень надежности в доставке грузов. [14]

Такой авторефрижератор выгоден для бизнеса, ориентированного на перевозку скоропортящихся продуктов, поскольку он сочетает в себе не только высокую производительность, но и современные технологии, направленные на обеспечение безопасности и качества груза.

Таблица 3. Виды подвижного состава по автотранспортам для перевозки скоропортящихся грузов.

Характеристика	Авторефрижераторы оснащенный холодильной системой способной поддерживать заданную температуру в грузовом отсеке.	Изотермический фургон. Принцип действия кузова как у термоса.	Специализированное грузовое автотранспортное средство, предназначенное для перевозки жидкого молочного продукта
Марка	Scania	Iveco	МАЗ
Модификация	R490 6x2 (6 колес, 2 из них приводные)	amt at380	437121
Скорость	90-110 км/ч.	85(ограничение)без 160	60 км/ч
Стоимость	62 000 000 KZT	32 000 000 KZT	15 000 000 KZT
Рисунок			

Изотермический фургон Iveco amt at380, обладая характеристиками, которые подразумевают отсутствие строгого режима холода, может быть эффективным решением для перевозки товаров, которым не требуется низкая температура. Он использует принцип действия кузова, аналогичного термосу, обеспечивая стабильные температурные условия внутри. [15]

Однако, ограничение скорости до 85 км/ч может оказать влияние на время доставки, особенно при необходимости быстрой и точной поставки груза. Это аспект, который следует учитывать при выборе транспортного средства, особенно если важна оперативность в поставках.

Таким образом, Iveco amt at380 может быть оптимальным решением для перевозки товаров, требующих стабильных температурных условий, но при этом не являющихся скоропортящимися. Управление временем доставки может потребовать дополнительного планирования и оптимизации маршрутов для компенсации ограничения скорости.

МАЗ 437121, как специализированное грузовое автотранспортное средство, предназначено для перевозки конкретного продукта, а именно жидкого молока. Ограничение скорости до 60 км/ч может быть обусловлено особенностями данного груза и требованиями безопасности.

При перевозке жидкости, особенно такой чувствительной к колебаниям как молоко, важно обеспечивать стабильность и предотвращать возможные потери или повреждения груза. [16] Ограничение скорости может быть введено с целью минимизации рисков перевозки жидкого груза и обеспечения безопасности как водителя, так и товара.

Такой подход подчеркивает важность адаптации транспортных средств к конкретным потребностям и требованиям перевозимого груза. МАЗ 437121, будучи специализированным транспортным средством, может быть наилучшим выбором для эффективной и безопасной перевозки жидкого молока.

Модель 15-9993-01 88 м³ подходит для перевозки грузов, требующих поддержания определенной температуры, что делает ее идеальным выбором для скоропортящихся продуктов. Однако она ограничена скоростью в 80–90 км/ч, что может повлиять на время доставки.

Модификация 15–886, будучи термос-цистерной, также предназначена для перевозки грузов с терморегулированием. Однако она обладает большим диапазоном скорости (70–130 км/ч), что позволяет более быстро перемещаться и, возможно, сокращать время доставки. Однако стоимость этой модификации выше.

Обе модели представляют собой эффективные средства для перевозки грузов с особыми требованиями к температурному режиму, и выбор между ними будет зависеть от конкретных потребностей и условий эксплуатации.

Таблица 4. Виды подвижного состава по железнодорожным транспортам для перевозки скоропортящихся грузов

Модификация	Модель 15-9993-01 88 м3	мод. 15-886
Конструкция	Цистерны оборудованы системами холодильного оборудования для поддержания оптимальной температуры внутри, обеспечивая свежесть и качество груза в процессе перевозки.	термос-цистерна, представляет собой специализированный вид цистерны, предназначенной для перевозки грузов, требующих терморегулирования
Скорость	80–90 км/ч	70-130 км/ч
Стоимость	7 600 000 тенге	11 000 000 тенге
Рисунок		
Страны в которых используют данный подвижной состав	Страны Азии	Страны СНГ

Заключение. Перевозка скоропортящихся грузов представляет собой сложную и ответственную задачу, требующую строгого соблюдения определенных требований и условий. Для обеспечения сохранности и качества скоропортящихся товаров необходимо учитывать их особенности и предпринимать соответствующие меры при планировании и осуществлении процесса транспортировки. Дальнейшее исследование данной проблематики позволит углубить знания в данной сфере и разработать эффективные методы обеспечения сохранности скоропортящихся продуктов. Анализ зарубежного опыта перевозки и хранения условия транспортировки скоропортящихся грузов показывает, что различные страны и организации применяют разнообразные методы и технологии для обеспечения качественной доставки этих грузов. Это может включать использование специальных контейнеров с контролем температуры, мониторингом условий транспортировки и использование скремблирующих устройств, чтобы предотвратить повреждения грузов при перевозке. Перевозка скоропортящихся грузов в Республике Казахстан продвигается вперед и стремится к улучшению. Однако, по-прежнему существуют проблемы, такие как нехватка инфраструктуры в отдаленных и малонаселенных регионах, а также сложности в таможенных процедурах, которые могут замедлять процесс доставки. Поэтому важно продолжать усилия по развитию и совершенствованию системы перевозки скоропортящихся грузов в стране.

Список использованных источников литературы

1. Костенко, А.Ю. Совершенствование перевозок скоропортящихся грузов в рефрижераторных контейнерах : моногр. / А.Ю. Костенко. - Хабаровск : Изд.во ДВГУПС, 2008. - 132 с.
2. Кириллова, А.Г. Развитие перевозок скоропортящихся грузов с применением интермодальных контейнерных технологий / А.Г. Кириллова // Экспедирование и логистика. - 2006. - № 1. - С. 28-29.
3. Кириллова, А.Г. Технологии контейнеризации рефрижераторных грузов / А.Г. Кириллова // Экспедирование и логистика. - 2009. - № 4. - С. 22.
4. Ткачев, И.В. Организация работы железнодорожного хладотранспорта России в условиях перехода к рыночной экономике: дис. ... канд. техн. наук: 05.22.08 / Ткачев Игорь Валентинович. - М., 2002. - 189 с.
5. Тертеров, М.Н. Совершенствование использования железнодорожного хладотранспорта в системе непрерывной холодильной цепи: дис. ... д-ра техн. наук: 05.22.08 / Тертеров Михаил Николаевич. - Л., 1976. - 365 с.
6. Мироненко, В.К. Теоретические основы совершенствования условий перевозок скоропортящихся грузов: автореф. дис. ... д-ра техн. наук: 05.22.08, 05.18.14 / Мироненко Виктор Кимович. - СПб., 1992. - 49 с.
7. Рудакова, С.Г. Топливо-энергетические показатели использования энергохолодильного оборудования рефрижераторного подвижного состава и пути их улучшения: автореф. дис. ... канд. тех. наук: 05.22.07 / Рудакова Софья Григорьевна. - М., 1989. - 27 с.

8. Тергеров, М.Н. Определение расчетной температуры наружного воздуха // Холодильная техника. - 1969. - № 11. - С. 36-37.
9. Запара, В.М. Сферы применения различных видов изотермического подвижного состава при перевозке плодов и овощей: автореф. дис. ... канд. тех. наук: 05.22.08 / Запара Виктор Мефодиевич. - СПб., 1991. - 24 с.
10. Китаев, Б.Н. Анализ теплоступлений в охлаждаемые вагоны и расчеты необходимой холодопроизводительности: автореф. дис. ... канд. техн. наук / Китаев Борис Наумович. - М., 1963. - 17 с.
11. Лысенко, Н.Е. Исследование некоторых вопросов эксплуатации холодильного оборудования рефрижераторного подвижного состава: автореф. дис. ... канд. техн. наук / Лысенко Николай Евгеньевич. - М., 1967. - 18 с.
12. Ларин, П.И. Обеспечение сохранности скоропортящихся грузов на основе совершенствования параметров энергохолодильного оборудования (на примере рефрижераторной секции 2В-5): дис. ... канд. техн. наук: 05.22.08 / Ларин Павел Ильич. - М., 1984. - 177 с.
13. Резер, С.М. Цифровая железная дорога - настоящее и будущее / С.М. Резер, С.Б. Левин, А.В. Резер, А.Ю. Ляхова // Научный информационный сборник «Транспорт: наука, техника, управление». - 2019. - № 9. - С. 4-11.
14. Резер, С.М. Транспортировка скоропортящихся пищевых продуктов в инновационном подвижном составе / С.М. Резер, А.В. Резер, С.Б. Левин, И.И. Носырев // Научный информационный сборник «Транспорт: наука, техника, управление». - 2019. - № 3. - С. 3-8.
15. Вальт, Э.Б. Вопросы технического обеспечения перевозок скоропортящихся грузов : На примере дорог Урала: диссертация ... кандидата технических наук: 05.22.08 / Вальт Эрвин Брунович. - М., 1978. - 216 с.
16. Вальт, Э.Б. Железнодорожный холодильный транспорт на пути реформирования / Э.Б. Вальт // Холодильная техника. - 2006. - № 2. - С. 40-44.
17. Панферов, В.Н. Хладотранспорт: обеспечение продовольственной безопасности / В.Н. Панферов // Мир транспорта. - 2010. - № 5 (33). - С. 132-135.
18. Панферов В.Н. Возможные методы повышения конкурентоспособности железнодорожного хладотранспорта России / В.Н. Панферов, А.Г. Шаклеин,
19. Можчеров [и др.] // Труды Семнадцатой научно-практической конференции «Безопасность движения поездов». - М. : МГУПС (МИИТ). - 2016.
20. Панферов, В.Н. Как рационализировать доставку скоропортящихся грузов из Китая в Россию / В.Н. Панферов, Е.А. Меньших, А.В. Можчеров // Соискатель - Приложение к журналу Мир транспорта. - 2015. - № 1 (9). - С. 77-79.
21. Панферов, В.Н. Технологические основы перевозки плодов и овощей с использованием ингибитора этилена / В.А. Гудковский, Л.В. Кожин,
22. Панферов, В.Н. Хладотранспорт: Справочное пособие / В.Н. Панферов, Н.Е. Лысенко. - М. : МИИТ, 2009. - 72 с.
23. Справочник-пособие по перевозке скоропортящихся грузов / Под редакцией В.Н. Панферова. - М. : РОО «Техинформ», 2007. - 308 с.

СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА И ГЕНДЕРНЫЕ АСПЕКТЫ БЕДНОСТИ

Садыкова Жанар Ертаевна

к.э.н., доцент,

Университет Международного бизнеса им. К. Сагадиева

Абстракт. В статье рассматриваются актуальные вопросы гендерного равенства по доходам. В XX столетии женщины достигли реальной автономии и независимости, и вышли за рамки частной семейной сферы, органически вписавшись в трудовую и общественную жизнь. Указанное явление получило название «революции, единственно победившей в этом столетии» во всех странах. В течение многих десятилетий в СССР государство стремилось вовлечь женщин в общественное производство. В результате к концу 80-х годов уровень их занятости почти не отличается от уровня занятости мужчин: 90% женщин трудоспособного возраста работали или учились, что обусловило изменение образа жизни и социальных ориентации нескольких поколений женщин.

Они не в меньшей мере, чем мужчины, старались получить образование и согласно материалам переписи 1989 г. даже обогнали мужчин в этой области [2]

И, тем не менее, в настоящее время женщины нуждаются в социальной защите. При этом мы имеем в виду не защиту от физического насилия со стороны более сильного пола – мужчин, а социальную защиту, в связи с дискриминацией женщин на рынке труда, т.е. экономический аспект проблемы.

Анализ показал, что в целом вопросы гендерного равенства решаются, но достаточно медленно и инвестиции в образования женщин, к сожалению, не имеют эффекта для экономики страны. Доход женщин вырос в 1,9 раза, но не поменялись отрасли, и они по-прежнему осуществляют деятельность в низкооплачиваемых отраслях. По-прежнему работодатель не заинтересован в привлечении квалифицированной женской рабочей силы, так как им необходимы условия позволяющие совмещать основную деятельность с семейно-бытовыми обязанностями.

На государственном уровне разрабатывается множество законодательных актов, программ, стимулирующих женское предпринимательство, однако на лицо их неэффективная реализация на местах в регионах, положительная динамика только в мегаполисах.

Решение проблем гендерного неравенства в доходах решает множество сопутствующих социальных проблем, которые также затронуты в данной статье.

На основе всего вышеизложенного полагаем, что необходимо повысить потенциал женских организаций в аспекте расширения экономических возможностей и реализации прав женщин, обеспечения им на рынке труда равных материальных возможностей с мужчинами. Экономическая политика государства должна включать в качестве составного элемента формирование соответствующих институциональных и законодательных условий равноправного доступа женщин к экономическим ресурсам что в целом и происходит, но не имеет экономического эффекта.

Ключевые слова: гендерный аспект, доход, уровень жизни, бедность, социальная защита

Гендерный аспект проблемы. Интеграция гендерных аспектов (или учет гендерной проблематики) является процессом оценки последствий для женщин, мужчин и других лиц в результате любых запланированных действий, включая законодательство, политику и программы, во всех областях и на всех уровнях. Данная стратегия призвана сделать интересы и опыт женщин и мужчин неотъемлемым аспектом разработки, осуществления, мониторинга и оценки политики и программ, чтобы обеспечить извлечение ими равной пользы и искоренить неравенство.

Хотя часто основное внимание уделяется учету и отражению мнений женщин в рамках запланированных действий, надлежащая интеграция гендерных аспектов требует того, чтобы также учитывались мнения мужчин и других лиц. Это требует проведения анализа того, как гендерные вопросы влияют на права каждого человека, в том числе представителей ЛГБТ и интерсексов. [1]

В XX столетии женщины достигли реальной автономии и независимости, и вышли за рамки частной семейной сферы, органически вписавшись в трудовую и общественную жизнь. Указанное явление получило название «революции, единственно победившей в этом столетии» во всех странах. В течение многих десятилетий в СССР государство стремилось вовлечь женщин в общественное производство. В результате к концу 80-х годов уровень их занятости почти не отличается от уровня занятости мужчин: 90% женщин трудоспособного возраста работали или учились, что обусловило изменение образа жизни и социальных ориентации нескольких поколений женщин.

Они не в меньшей мере, чем мужчины, старались получить образование и согласно материалам переписи 1989 г. даже обогнали мужчин в этой области [2]

И, тем не менее, в настоящее время женщины нуждаются в социальной защите. При этом мы имеем в виду не защиту от физического насилия со стороны более сильного пола – мужчин, а социальную защиту, в связи с дискриминацией женщин на рынке труда, т.е. **экономический аспект проблемы.**

Различают две формы дискриминации женщин в области занятости: дискриминацию по заработной плате, когда за равный труд мужчины и женщины получают неравное вознаграждение; профессиональную агрегацию, когда женщины имеют по сравнению с мужчинами неравный доступ к получению престижных профессий и должностей, предполагающих и более высокий уровень оплаты труда [3].

Оценивая проблему уровня жизни населения в гендерном аспекте, необходимо отметить, что в пореформенном Казахстане цена женской рабочей силы, даже квалифицированной, остается низкой. Как и в советское время, должностная иерархия складывается в пользу мужчин, а, следовательно, заработки мужчин на любом предприятии (в организации) существенно выше, чем у женщин. Об этом убедительно свидетельствуют нижеприведенные данные (табл. 1), но при этом есть очень интересный комментарий **«За последние пять лет средняя заработная плата выросла в 1,9 раза, при этом заработок женщин рос более быстрыми темпами, чем у мужчин».**

Таблица 1. Зарботная плата в Республике Казахстан, тенге

	2018	2019	2020	2021	2022	Среднемесячная заработная плата женщин к заработной плате мужчин 2018г., 2022 г.	
						тенге	В %
Мужчины	195 959	222 514	243 524	281 239	355 072	66 920	34
Женщины	129 039	150 779	182 679	220 160	265 643	89429	25

Источник: Составлено автором на основе источника [4]

Анализируя данные по заработной плате, возникает вопрос, а изменились ли при росте дохода отрасли и виды деятельности, осуществляемые женщинами, ведь в первую очередь гендерное равенство это доступность всех сфер деятельности на рынке труда. В представленных данных мы видим что в 2020 году происходит снижения разницы в доходах и это в первую очередь это связано не с ростом доходов женщин, а снижением занятости в связи с COVID -19- мужчин и как факт падение их дохода.

Опережающими темпами растет среднемесячная заработная плата по сравнению с 2021 годом в строительстве – на 38,6%, в сфере предоставлении услуг по проживанию и питанию– на 32,2%, в транспорте и складировании – на 31,4%.

В отраслевой структуре наиболее высокая номинальная заработная плата зафиксирована в горнодобывающей промышленности и разработке карьеров – в 2,1 раза выше среднереспубликанского уровня, в финансовой и страховой деятельности – в 1,8 раза, в сфере профессиональной, научной и технической деятельности – в 1,5 раза, в сфере информации и связи – в 1,4 раза соответственно.

Наименьший рост уровня среднемесячной номинальной заработной платы отмечен в здравоохранении и социальном обслуживании населения 9,8%.

Анализируя данные по обращению в органы трудоустройства видно, что чаще обращаются женщины на 4%, соответственно мужчин – 404 604, женщин – 422 350. Конечно, разница в 4% возможно не такая серьезная, но с учетом того, что многие домохозяйки у нас не являются официально безработными, то разница конечно будет намного больше.

Если говорить об уровне образования в гендерном аспекте, то здесь лидерами являются женщины, чья доля в научной деятельности составляет более 50%, но при этом мы видим, что данные инвестиции в образование женщин менее эффективны, чем в образование мужчин что отражается в их высокой востребованности в высокооплачиваемых отраслях. Возникает вопрос о неэффективной реализации женщин на отечественном рынке.

Так, в республике насчитывается 4,3 млн занятых женщин, что составляет 48% от общего числа занятого населения. 35% женщин работают в сфере торговли и услуг, 32% – в сфере образования, здравоохранения и науки, 14% – в промышленности, строительстве и транспорте, а более 9% – в сельском хозяйстве [5].

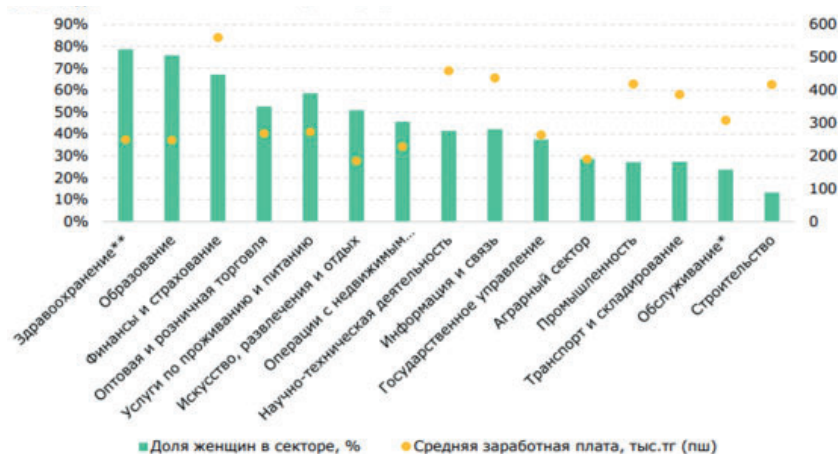

Рисунок 1. Занятость женщин по секторам экономики за 2022 год
Примечание: составлено автором на основе источника [6]

Как видно из приведенных материалов, в целом по Казахстану среднестатистическая женщина получает заработную плату почти на 30% меньше, чем мужчина (средний уровень в мире 17%). Это можно как-то понять в отношении промышленности, строительства, сельского хозяйства, где мужчины заняты на более тяжелых работах, но это относится и к сфере обслуживания, государственному управлению и даже финансовой деятельности (женщины здесь получают 60% заработной платы мужчин).

Даже занятость в высокооплачиваемых отраслях как финансовые институты, где работают 67 % женщин еще не гарантирует наличие высокого дохода, так как они заняты в тех позициях, где гибкий рабочий график и т. д. весь тот набор условий, который дает возможность совмещать семью и работу.

По мнению многих авторов на оплату труда мужчин и женщин влияет наличие «штраф за материнство» и «премии за отцовство». В то время как уменьшение количества рабочих часов из-за рождения детей, которое еще больше снижается с увеличением количества детей, наблюдаемое среди женщин и приводящее к снижению их заработка. Среди родителей с высшим образованием «премия за отцовство» объясняет около 40% в разнице по оплате между матерью и отцом. Таким образом, не только такие объективные факторы, как сокращение рабочих часов для матерей или их увеличение для отцов влияют на разрыв в оплате, но и само отношение к родителю в зависимости от его пола, складывающееся на рынке труда.

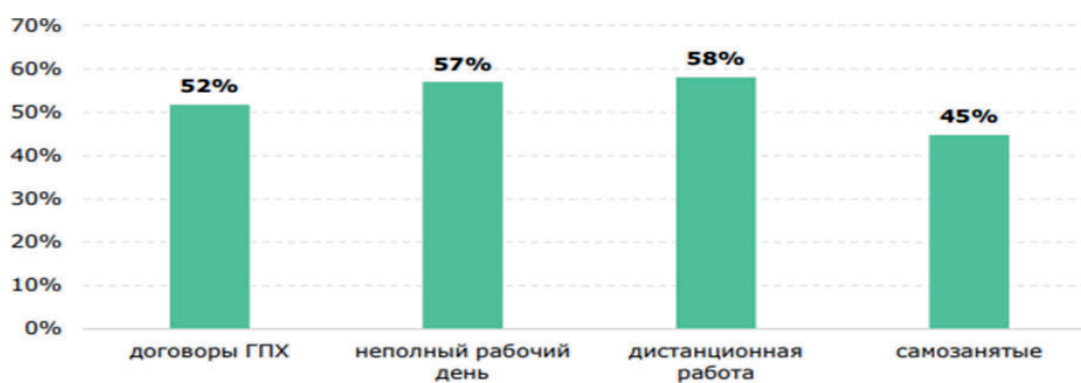

Рисунок 2. Доля женщин в различных видах занятости на конец 2022 г.
Примечание: составлено автором на основе источника [6]

Как видно из данной диаграммы женщины преимущественно заняты в тех секторах, где они могут совмещать свои обязанности в семье с работой, более того разрыв в разнице зарплат женщин от мужчин зависит от региона и тут нужно отметить, что в западном регионе РК разница достигала в 2022 г. 45%.

Главным достижением женщин следует считать накопленный образовательный потенциал, но, тем не менее, даже в развитых государствах женщины получают в среднем не более 3/4 заработной платы мужчин (например, в США в 1998 г. – 76%). В Швеции – стране с одним из самых высоких в мире показателем степени участия женщин в экономической и политической жизни – они заняты в основном в государственном секторе с более низким уровнем оплаты [7].

Рассматривая проблему дискриминации женщин на рынке труда, феминистки подчеркивают, что принципиальное значение для достижения большего равенства полов имеют изменение системы предпочтений (с чем мы согласны) и отказ от предубеждений в отношении тех или иных групп работников [3]. Работодатели во многих случаях предпочитают нанимать мужскую рабочую силу, что связано не только с тяжестью выполняемых работ.

Солидные фирмы рассчитывают на долгосрочные отношения с работниками и соответственно оплачивают их труд. Поскольку женщины чаще покидают сферу занятости в связи с рождением ребенка, они рассматриваются как ненадежные работники и постепенно вытесняются во вторичный сектор занятости с более низкой оплатой труда. Дискриминация со стороны потребителя возникает в тех сферах занятости, где обслуживающий персонал часто контактируется с потребителем, предпочитающим быть обслуженным мужчиной (парикмахер, портной и др.).

Следует отметить, что в результате рыночных трансформаций в Казахстане, так же, как и в других постсоветских республиках, расширились возможности оплачиваемой занятости для женщин, прежде всего, с ускоренным развитием сферы обслуживания: гостиницы, рестораны, кафе, туризм, розничная

торговля, социальное обслуживание и др. Появилась такая альтернативная форма занятости, как самозанятость.

И, тем не менее, в ходе трансформационных процессов положение женщин в большинстве стран с переходной экономикой не улучшилось, как это следовало ожидать, а заметно ухудшилось. В сводном докладе о человеческом развитии Программы ООН (ПРООН) за 1999 г. снижение уровня жизни женщин рассматривается как одно из главных негативных социальных последствий рыночных реформ, говорящих об их высокой социальной цене [8]. Напомним, что в Казахстане, начиная с 1999 г. обязанности выплаты пособий по беременности и родам были возложены на работодателей, от чего они весьма успешно уклоняются, что резко снижает уровень жизни молодых матерей. Это грубое нарушение традиционно гуманистического отношения к женщине-матери.

В положении женщин на рынке труда наблюдаются новые негативные тенденции. С одной стороны, происходит вытеснение женщин с высокооплачиваемых рабочих мест, требующих высокого профессионального мастерства и знаний, особенно в сфере интеллектуального труда (финансовый сектор). С другой стороны, происходит сосредоточение женщин в отраслях с нестабильной занятостью и в неформальном секторе. Сферой приложения женского труда остаются практически все малоквалифицированные работы с низкой оплатой труда (штамповщицы, упаковщицы, секретарши). Должности, требующие высокой квалификации, в большей мере достаются мужчинам.

Причины гендерных различий в оплате труда заключаются не только в предпочтениях работодателей, но и в более низком квалификационном уровне женщин. Поэтому к числу основных факторов улучшения материального положения женщин и дискриминации их в области оплаты труда следует отнести активизацию женского движения и государственной политики по улучшению положения женщин, а также всемерное повышение квалификационного уровня последних.

Это тем более необходимо, что последнее десятилетие резко изменились потенциальные возможности социального роста различных образовательно-квалификационных групп, и к работникам стали предъявляться новые требования, зачастую выходящие за рамки традиционного образования (хорошее знание иностранных языков, компьютера и т.д.). Вместе с тем по сравнению с мужчинами «потолок» возможностей профессионального роста женщин и их социальную мобильность ограничивают репродуктивные функции, выполняемые женщинами и условия жизни семей. Именно поэтому далеко не случайно соответствующие исследования показывают, что после развода женщины активнее включаются в профессиональную деятельность [9].

Это, конечно, не говорит о том, что при приеме на работу нужно отдавать предпочтение разведенным женщинам. Неоклассическая школа интерпретирует заключение брака по аналогии с созданием фирмы. По Беккеру брак — это процесс сортировки мужчин и женщин для создания малых партнерств с помощью брачного рынка. Согласно данному подходу, на протяжении брака формируется специфический семейный капитал, который включает в себя такие блага, как дети, репутация в глазах окружающих, престиж, здоровье, взаимопонимание, чувственные удовольствия и т.д. Основная часть этого капитала не может быть автоматически перенесена в другой брачный союз — она безвозвратно утрачивается в случае развода [10]

Люди вступают в брак, когда ожидаемая полезность от совместной деятельности выше, чем сумма полезностей, ожидаемых в случае индивидуального проживания. И, наоборот, брак распадается, когда выгоды от его расторжения выше, чем ожидаемая полезность сохранения семейных уз. Эта логика объясняет тот факт, что рост женской экономической активности сопровождается в развитых странах Запада ростом числа разводов.

Тем временем, по данным Wisevoter, Казахстан по количеству разводов оказался на 16-м месте из 114 в мире. В 2022 году в РК, по данным портала, коэффициент разводимости составлял 2,5 на 1000 человек.

Среди стран СНГ выше РК в рейтинге оказались Россия (3-е место, 3,9 на 1000 человек), Молдова (4-е место, 3,8 на 1000 человек), Беларусь (5-е место, 3,7 на 1000 человек) и Украина* (9-е место, 2,9 на 1000 человек).

Меньше разводов было зафиксировано в Кыргызстане (1,8 на 1000 человек), Азербайджане (1,7 на 1000 человек), Армении (1,1 на 1000 человек), Узбекистане (1,1 на 1000 человек).

Больше всего разводов зарегистрировали на Мальдивах, в Гуаме и России, меньше всего — во Вьетнаме, Шри-Ланке и Перу. [11]

Как оказалось, мужчин, никогда не состоявших в браке, оказалось больше, чем женщин: 1 миллион 959 тысяч 771 мужчина и 1 миллион 826 тысяч 62 женщины.

Выяснилось, что больше всего незамужних и неженатых казахстанцев проживает в Туркестанской области, где свободных мужчин 254 тысячи 114 человек, а женщин - 227 тысяч 341 человек.

Второе место по количеству потенциальных женихов и невест принадлежит Алматинской области, где неженатых мужчин 223 тысячи 337 человек, а женщин - 194 тысячи 807 человек.

Меньше всего свободных мужчин проживает в Атырау - 59 тысяч 114 человек, а свободных женщин - в Северо-Казахстанской области - 45 тысяч 839 человек.

Во всех регионах и городах ситуация складывается так, что свободных женщин меньше, чем мужчин.

Лишь в Алматы количество свободных женщин (229 тысяч 697 человек) превышает количество свободных мужчин (188 тысяч 962 человека) [12].

Интересна новая интерпретация гендерного распределения ролей внутри семьи в рамках неоклассического подхода [13]. Суть её в следующем. Если по каким-либо причинам возникают хотя бы небольшие различия между полами в рамках накопления человеческого капитала (в данном случае формальное образование и профессиональная квалификация), то они становятся фактором, способствующим специализации каждого пола на накоплении капитала определенного типа – условно говоря, «рыночного» (повышающего производительность труда на рынке) или «домашнего» (повышающего производительность труда в домашнем хозяйстве). Для женщин эти различия имеют как биологическую (связанную с рождением и воспитанием детей), так социальную (дискриминацию на рынке труда) природу.

Очевидно, для семьи в целом выгодно, если каждый из супругов будет специализироваться на той деятельности, где он обладает сравнительными преимуществами большего человеческого капитала. Если учесть, что средняя заработная плата женщин ниже, чем мужчин, а их «домашний» человеческий капитал в среднем выше, то экономически рациональной стратегией семьи будет вариант, когда муж работает в рыночном секторе, а жена – в домашнем хозяйстве.

Может быть вышеизложенное, и оправдано в отношении западного общества, но не подходит к нашим условиям. Основная масса казахстанских женщин не может стать счастливыми домашними хозяйками, ибо жизненный уровень домохозяйств и доходы мужчин таковы, что без заработной платы женщин семьям трудно (а порой и невозможно) выжить.

С переходом к рыночным отношениям резко обострились проблемы занятости вообще и в особенности женской. В начале официальной регистрации безработных (1991 г.) в прессе и научных изданиях много писали «о безработице с женским лицом» [14]. В дальнейшем гендерный подтекст несколько ослаб, хотя безработных женщин стало не меньше, а больше. Дело в том, что согласно статистическим данным на рынке труда безработных мужчин больше, чем женщин, ибо последние, как правило, не регистрируют свою незанятость.

Кроме того, как показывают специальные исследования большинство безработных мужчин достаточно быстро находят новую работу, в то время как основная масса женщин, вытесненных из общественного производства, теряют ее практически навсегда [15]. К такому же выводу пришли другие авторы, изучавшие инвестиции в человеческий капитал: «Причиной высокой безработицы женщин является значительный отток в категорию экономически неактивного населения, а относительно высокий уровень безработицы среди мужчин обусловлен высокой вероятностью их перехода из категории занятых в категорию безработных» [16].

Значительная часть женщин занята в неформальном секторе экономики: репетиторство, частные уроки, переводы, пошив одежды, уборка квартир и офисов, приготовление пищи, присмотр за детьми, больными, престарелыми и др. Это так называемая неформальная самозанятость, где оплата зависит от уровня квалификации, спроса на тот или иной вид услуг и общепринятых расценок.

В гораздо худшем положении находятся женщины, работающие неформально на хозяина (чаще всего в общепите и розничной торговле). Как показывают многочисленные исследования, сверхэксплуатация женского труда здесь сочетается со сверхнизкой его оплатой (часто и сексуальными домогательствами). Это полностью отвечает «неписаным правилам» неформального рынка труда, где у хозяев нет никаких обязательств по отношению к нанимаемым работникам [17].

На основе всего вышеизложенного полагаем, что необходимо повысить потенциал женских организаций в аспекте расширения экономических возможностей и реализации прав женщин, обеспечения им на рынке труда равных материальных возможностей с мужчинами. Экономическая политика государства должна включать в качестве составного элемента формирование соответствующих институциональных и законодательных условий равноправного доступа женщин к экономическим ресурсам что в целом

и происходит, но не имеет экономического эффекта. Государственные программы, реализуемые в данной сфере, функционируют в достаточно большом объеме, но, к сожалению, их результативность не достигает ожидаемых параметров.

Также хочется поддержать мужчин решивших взять декретный отпуск, что будет способствовать гендерной справедливости на рынке труда, а также осуждать политику компаний направленных на стимулирование ненормированных графиков работы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Интеграция гендерных аспектов. Интернет ресурс <https://www.ohchr.org/ru/women/gender-integration> (дата обращения 27.02.2024)
3. Прокофьева Л., Фести П., Мурачева О. Профессиональная карьера мужчин и женщин // Вопросы экономики. – 2000. - № 3. – С. 74-84.
4. Мезенцева Е. Гендерная экономика: теоретические подходы // Вопросы экономики. – 2000. - № 3. – С. 54-66.
5. Основные показатели по труду в Республике Казахстан (2022г.) Интернет ресурс <https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-wags/publications/57024/> (дата обращения 26.02.2024)
6. В Казахстане доля женщин-владельцев бизнеса составляет 45%. Официальный информационный ресурс Премьер-министра Республики Казахстан <https://primeminister.kz/ru/news/v-kazakhstane-dolya-zhenshchin-vladeltsev-biznesa-sostavlyayet-45-23342> (дата обращения 26.02.2024)
7. Гендерные стереотипы и неравенство в Казахстане в контексте работ Нобелевского лауреата Клаудии Голдин https://halykfinance.kz/download/files/analytics/Gendernyy_razryv_v_oplate_truda.pdf (дата обращения 27.02.2024)
8. Дегтярь Л. Процесс трансформации и положение женщин // Вопросы экономики. – 2002. - № 3. – С. 66-73.
9. Human Development Report for Central and Eastern Europe and the CIS 1999. The Regional Bureau for Europe and the CIS of the United Nations Development Programme, N. Y., 1999.
10. Прокофьева Л., Фести П., Мурачева О. Профессиональная карьера мужчин и женщин // Вопросы экономики. – 2000. - № 3. – С. 74-84.
11. Becker G. Human Capital, Effort, and the Sexual Division of Labour. – Journal of Labor Economics, 1985, vol. 3.
12. КАЗАХСТАН НАХОДИТСЯ НА 16-М МЕСТЕ В МИРЕ ПО КОЛИЧЕСТВУ РАЗВОДОВ Интернет ресурс <https://ranking.kz/reviews/kazakhstan-nahoditsya-na-16-m-meste-v-mire-po-kolichestvu-razvodov.html> (дата обращения 27.02.2024)
13. Где в Казахстане больше всего незамужних и неженатых. Интернет ресурс https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/gde-v-kazakhstane-bolshe-vsego-nezamujnih-i-nejenatyih-517769/ (дата обращения 27.02.2024)
14. Бебель А. XX век – век женщин? В кн.: Женщина и культура. – М. – ИЦПЖФ, 1997. – С. 62-67.
15. Ржаницина Л., Хоткина З., Груздева Е. Женщины на рынке труда // Общественные науки и современность. – 1992. - № 3.
16. Материалы первой российской летней школы по женским гендерным исследованиям «Валдай-96». – М. – МЦГИ, 1996. – С. 60-64.
17. Нестерова Д., Сабирьянова К. Инвестиции в человеческий капитал в переходный период в России. Научный доклад РПЭИ № 99/04. - М., 1998.
18. Хоткина З. Женская безработица и неформальная занятость в России // Вопросы экономики. – 2000. - № 3. – С. 85-93.

**Список рецензентов Международной научной конференции
«Сагадиевские Чтения 2024 – Казахстан в период глобальных
трансформаций: вызовы и возможности»**

1. Жусупова А.К. к.э.н., профессор УМБ
2. Есжанова Ж.Ж. к.э.н., доцент УМБ
3. Ермекбаева Д.Д. PhD, доцент
4. Калыбекова Д.Б. PhD, доцент
5. Кушебаев Ж.Т., магистр, ст. преподаватель
6. Петрищева Н.Е. магистр, ст. преподаватель
7. Федорова А.Е. ст.преподаватель
8. Иембекова М.О., к.ист.наук, доцент ВУЗ
9. Москаленко Н.И., ст.преподаватель
10. Иманбаева С.С., к. ист. н., доцент
11. Алиева Н.А., ст.преподаватель
12. Ермуханбетова А.Е. ст.преподаватель
13. Беймбетова А.Е. к.э.н., доцент
14. Марденова Л.К., преподаватель
15. Алибекова К.Ж. ст.преподаватель
16. Мухамедиева Г.Б. ст.преподаватель
17. Сейдалиева Г.О. PhD, доцент ВУЗа
18. Алимбаева Б.К. ст.преподаватель

Модераторы:

1. Саулембекова А.К., PhD, доцент кафедры «Финансы и учет»
2. Салыкова А. Н., ст. преподаватель кафедры «Бизнес-информатики»
3. Төлеубаева М.С., магистр социальных наук, преподаватель кафедры «Социально-гуманитарных наук»
4. Омаркулова М.Б., к.э.н., доцент кафедры «Менеджмент и бизнес»
5. Османов Ж.Д., к.э.н., доцент кафедры «Менеджмент и бизнес»

САҒАДИЕВ ОҚУЛАРЫ - 2024
САГАДИЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ - 2024
SAGADIYEV READINGS - 2024

**ҚАЗАҚСТАН ЖАҒАНДЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ КЕЗЕҢІНДЕ:
СЫН-ТЕГЕУРІНДЕР МЕН МҮМКІНДІКТЕР**
Халықаралық ғылыми конференция

**КАЗАХСТАН В ПЕРИОД ГЛОБАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ:
ВЫЗОВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ**
Международная научная конференция

**KAZAKHSTAN IN THE PERIOD OF GLOBAL TRANSFORMATION:
CHALLENGES AND OPPORTUNITIES**
International Scientific Conference

Басуға / Подписано к печати 11.07.2024
Пішімі / Формат 60×90^{1/8}.
Көлемі б.т./ Объем 42,25 п.л. / Есептік б.т. / Уч-изд. 39,76 п.л.
/ Шартты б.т./ Усл. 32,015 п.л.
Таралымы / Тираж 50 дана /экз.

«Фортуна полиграф» баспасы» ЖШС /
ТОО «Издательство «Фортуна полиграф»
050063, Алматы қаласы, 1-ықшам ауданы, 81-үй / 050063,
г. Алматы, 1-микрорайон, д. 81.
akikat_@mail.ru
Тел: + 7 707 463 13 22, +7 701 787 32 92,
+7 771 574 57 05

ISBN 978-601-7605-35-3

